

Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου

Νίκος Τάτσης
Επιμέλεια

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΟΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

Αθήνα

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
HELLENIC SOCIOLOGICAL SOCIETY

ΠΑΝΤΩΝ
ΧΡΗΜΑΤΩΝ
ΜΕΤΡΟΝ
ΑΝΘΡΩΠΟΣ
ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

Πρακτικά του 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου
Proceedings of the 1st National Conference

Νίκος Τάτσης
επιμέλεια

Αθήνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ομιλία από τον Πρόεδρο της Ε.Κ.Ε., Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, **κ. Νικόλαο Τάτση**: «Η Παγκόσμια Κοινωνία Πολιτών και ο Ρόλος των Κοινωνικών Επιστημόνων»

1 Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης

1.1 Η συμβολή της Κοινωνιολογίας στην εκπαίδευση

- 1.1.1 Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης: καταβολές, μεταβολές και συμβολές
Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- 1.1.2 Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης και πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα
Ελένη Σιάνου – Κύργιου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- 1.1.3 Ο ρόλος της Εκπαίδευσης στην Κοινωνία
Βασίλική Καντζάρα, Λέκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 1.1.4 (Επαν)εγγράφοντας την Ισότητα των Φύλων στην Εκπαίδευση: Η πολιτική και ηθική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων
Ευαγγελία Καλεράντε, Διδάκτωρ, **Ιφιγένεια Βαμβακίδου**, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
- 1.1.5 Η κοινωνιολογία στα προγράμματα σπουδών της βασικής εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών της ελληνικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1834 – 2005)
Αργύρης Κυρίδης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, **Νίκος Φωτόπουλος**, Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, **Παρασκευή Γκόλια**, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

1.2 Μορφές ανισότητας στην εκπαίδευση

- 1.2.1 Γυναίκες Πανεπιστημιακοί: δυσκολίες ανέλιξης στην ακαδημαϊκή ιεραρχία και προσωπικές στρατηγικές
Ελένη Μαραγκουδάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- 1.2.2 Σχολείο και εθνοτικές διαφορές
Λέλα Γώγου – Κρητικού, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Θράκης
- 1.2.3 Σχολική ένταξη μαθητών διαφορετικού θρησκευματος σε Γυμνάσια του Ν. Αττικής
Φώτης Χρυσουλάκης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 1.2.4 Η κοινωνιολογική διάσταση στην εκπαίδευση των ευφυών μαθητών
Γιάννης Παπαδάτος, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών, **Αγγελική Φουστάνα**, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αθηνών

1.3 Διδακτικές μέθοδοι, προσεγγίσεις

- 1.3.1** Οι στάσεις και οι αντιλήψεις που καλλιεργούν στους μαθητές τα μαθήματα πολιτικής διαπαιδαγώγησης του ελληνικού σχολείου, ως προς την πολιτική συμμετοχή και τον πολιτικό ρόλο της κοινωνίας των πολιτών
Γεώργιος Μπίκος, Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 1.3.2** Το παιδί καταναλωτής: Καταγράφοντας τις απόψεις των μαθητών για τη «λατρεία της κατανάλωσης»
Αναστασία Παμουκτσόγλου, Πάρεδρος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
- 1.3.3 Μια εμπειρία του μαθήματος της κοινωνιολογίας: μια διδακτική βιωματική πρόταση
Γιάννης Αδαμόπουλος, Διδάκτωρ, Σχολικός Σύμβουλος
- 1.3.4** Διδασκαλία του μαθήματος των «κοινωνικών προβλημάτων» με τη χρήση των κινηματογραφικών ταινιών
Χρήστος Τσουραμάνης, Καθηγητής, Τ.Ε.Ι. Μεσολογγίου
- 1.3.5 «Πιστεύω εις άλλον Θεόν». Μία κοινωνική-εκπαιδευτική έρευνα με θέμα τις στάσεις και τις αντιλήψεις των μαθητών για την πολιτισμική/θρησκευτική ετερότητα
Μάριος Κουκουνάρας - Λιάγκης, Υποψήφιος διδάκτωρ, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

2 Κοινωνιολογία και ΜΜΕ

- 2.1 Η ιδεολογία της καθημερινής ζωής: πρότυπα γυναίκας στη σειρά «Sex and the City»
Χριστιάνα Κωνσταντοπούλου, Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 2.2** Σύγχρονες τάσεις της πολιτικής δημοσιότητας στην Ελλάδα. Οι επιδράσεις των μέσων ενημέρωσης στο πολιτικό πεδίο
Φανή Κουντούρη, Διδάσκουσα, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- 2.3** Διαδικτυακός και κοινωνικός ιστός. Ένα πλέγμα σχέσεων αλληλεπίδρασης, εικονικής αναπαράστασης και μεταφοράς
Μαρίνα Ρήγου, Διδάκτωρ, ΕΕΔΙΠ, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 2.4** Κοινωνική Δικτύωση και Διαδίκτυο: Η Περίπτωση της blogοσφαιρας
Θεόδωρος Οικονόμου, Επίκουρος Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, **Χρήστος Γκατζαλιδής**.
- 2.5** Facebook: Ζητήματα υποκειμενικότητας και εξουσίας
Υβόν – Αλεξία Κοσμά, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

3 Κοινωνιολογία του Φύλου – Επινοώντας κανονιστικές θηλυκότητες

- 3.1. Ο νους δεν έχει φύλο
Βούλα Λαμπροπούλου, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 3.2** Η γυναίκα στην αρχαία κωμωδία
Γεώργιος Ντοκόπουλος, Ε.Δ.Π., Πανεπιστήμιο Πειραιώς
- 3.3** Η ιδεολογία των προτύπων γυναικείας ομορφιάς κατά τη δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα, μέσα από τις δημοφιλείς πρακτικές καλλωπισμού και αισθητικών περιποιήσεων της ίδιας περιόδου
Αλίκη Κοσυφολόγου, Υποψήφια διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 3.4** Η πορεία του φεμινιστικού θεωρητικού κινήματος μέσα από τη λογοτεχνία της επιστημονικής φαντασίας
Ηλέκτρα Πασχάλη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Freiburg
- 3.5 Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή. Περιπτώσεις παρένθετης μητρότητας και κοινωνικοηθικές & νομικές όψεις στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία
Αθηνά Σαλάπα, Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο

4 Πολιτική Κοινωνιολογία

- 4.1 Κοινωνική Τάξη και κοινωνική πολιτική: Αναθεωρήσεις και επαναπροσδιορισμοί
Θανάσης Αλεξίου, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- 4.2 Αυτονομία, ουδετερότητα και κρατική ισχύς. Νέες μορφές διακυβέρνησης και ελληνική κοινή γνώμη
Χαράλαμπος Κουταλάκης, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, **Δημήτρης Σωτηρόπουλος**, Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 4.3 Ο ρόλος του πολίτη στην Κοινωνία των πολιτών και στην πολιτική κοινωνία κατά τον Ronald Dworkin
Χριστίνα Χαλανούλη, Διδάκτωρ, Pantheon – Assas Paris II
- 4.4 Η Εθνοπολιτισμική Σύγκρουση ως δομικό φαινόμενο των κοινωνιών της παγκοσμιοποίησης
Στέλλα Νιώτη, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 4.5 Η κοινωνιολογική σπουδή του «πανοπτισμού» στον πληροφοριακό καπιταλισμό και στην Ελλάδα: Θεωρητικές, μεθοδολογικές προσεγγίσεις και προκλήσεις
Μηνάς Σαματάς, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- 4.6 Οι κοινωνικές σημάνσεις των επίσημων συμβόλων των ελληνικών πολιτικών κομμάτων (1932 – 2004)
Χρήστος Ζάγκος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας – **Αργύρης Κυρίδης**, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας – **Νίκος Φωτόπουλος**, Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο – **Ιφιγένεια Βαμβακίδου**, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας – **Παρασκευή Γκόλια**, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
- 4.7 Οι ευρωεκλογές του 2004 στην Ελλάδα: εκλογές «δευτέρας τάξης» για ποιους;
Σταύρος Σκρίνης, Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, **Ευτυχία Τεπέρογλου**, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 4.8 Τα νέα λαϊκά στρώματα και η πολιτική τους κουλτούρα – Η περίπτωση του Πειραιά και της ευρύτερης περιφέρειας
Γεώργιος Μακρίδης, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο

5 Οικονομική Κοινωνιολογία

- 5.1 Πολιτικές διεθνούς διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων και κινητικότητα στελεχών στις πολυεθνικές επιχειρήσεις
Λενίδας Μαρούδας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου **Ρόη Παναγιωτοπούλου**, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 5.2 Η Νέα Οικονομική Κοινωνιολογία ως Αντίδραση στον «Οικονομικό Ιμπεριαλισμό»: Η έννοια της έδρασης
Σωκράτης Κονιόρδος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- 5.3 Ταξικές αναδιαρθρώσεις στον πληροφοριακό καπιταλισμό
Γεωργία Πετράκη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 5.4 Ρόλος και συμβολή της κοινωνιολογίας της εργασίας στις μέρες μας – Μεταμορφώσεις της εργασίας και της απασχόλησης και εξελίξεις στο πεδίο της κοινωνιολογίας της εργασίας
Χριστίνα Καρακιουλάφη, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- 5.6 Η υπόθεση της ισχυρής κουλτούρας: Μια επανεξέταση
Αλέξανδρος Σαχινίδης, Επίκουρος Καθηγητής, Τ.Ε.Ι. Αθηνών
- 5.7 Ανάλυση της Δομής της Περιφερειακής Οικονομίας της Ηπείρου
Ερασμία Βαλμά, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Πειραιώς
- 5.8 Οικονομικές αναδιαρθρώσεις και ταξικές ανακατατάξεις: η περίπτωση των μικρών εμπορών στην Ελλάδα
Βάλια Αρανίτου, Λέκτορας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- 5.9 Οι έμφυλες διαφορές στη λήψη χρηματοοικονομικών αποφάσεων: ανασκόπηση της βιβλιογραφίας
Γεωργία Παζαρτζή, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

6 Κοινωνική – Κοινωνιολογική Θεωρία

- 6.1 Για την ίδια την έννοια της Κοινωνίας
Άκης Λελεδάκης, Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 6.2 Max Scheler και Émile Durkheim: Της μια επανεξέταση της σχέσης μεταξύ της αξιολογίας και της κοινωνιολογίας της γνώσης
Σπύρος Γάγγας, Καθηγητής Ι, Deree College
- 6.3 Πέρα από την κοινωνιολογία της γνώσης: Μαρξιστικές αναγνώσεις του Καρλ Μανχάιμ
Ηρακλής Μαυρίδης, Διδάσκων, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 6.4 Ο ρόλος των Αξιών στη θεωρία της δράσης, με αναφορά στα Πρώιμα Κείμενα του Talcott Parsons
Βασίλης Μαγκλάρας, Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Πατρών
- 6.5 Παγκόσμια και διεθνοτικά δίκτυα: Κοινωνιολογικές Επισημάνσεις για το Σύγχρονο Μεταναστευτικό και Φεμινιστικό Ακτιβισμό
Χρυσάνθη Ζάχου, Διδάκτωρ, University of Essex
- 6.6 Η Επιστήμη της Πολυπλοκότητας ως Νέο Κοινωνιολογικό Παράδειγμα
Ιωάννης Κατερέλος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο, **Χαράλαμπος Τσέκερης**, Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 6.7 Αξιολογικές κρίσεις και επιστημονικός προγραμματισμός στην Κοινωνιολογία
Νικολίτσα Γεωργοπούλου – Λιαντίνη, Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 6.8 Η σημασία της δημιουργικότητας υπό την προοπτική της κοινωνιολογικής εξέλιξης
Άννα Λάζου, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 6.9 Η σμίλη και το νυστέρι: Κοινωνιολογικά εργαλεία ενόψει ενός οπτικοκρατικού zeitgeist
Ηλίας Κορομηλάς, Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο

7 Αστική Κοινωνιολογία - Σύγχρονα θέματα των πόλεων στην Ελλάδα και την Ευρώπη

- 7.1 Κοινωνικό κεφάλαιο και Κοινωνία των Πολιτών σε Κοινότητες και Πόλεις με μικρό θεσμικό εξοπλισμό
Σωτήρης Χτούρης, Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- 7.2 Ο γραμμικός μεταβολισμός των πόλεων και τα περιβαλλοντικά προβλήματα
Ελισάβετ Χαϊντενράιχ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- 7.3 Η Μεταμοντέρνα Πόλη: μια συζήτηση με αναφορές στα έργα των F. Jameson και D. Lynch
Αλέξανδρος Αφουξενίδης, Σ.Ε.Π., Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- 7.4 Χώρος, Κοινότητες και πολιτισμικές πρακτικές για τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης
Χρήστος Μπακάλης, Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- 7.5 Συμβολική Οικονομία και Αστική Αναβάθμιση στην Αθήνα: κοινωνική δομή, λογικές των αγορών, ρυθμιστικοί μηχανισμοί
Νίκος Σουλιώτης, Διδάσκων, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

8 Κοινωνιολογία της Μετανάστευσης: Μορφές ένταξης και διεθνική δυναμική

- 8.1 Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα και διαδικασίες εγκατάστασης
Λάουρα Αλιπράντη – Μαράτου, Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
- 8.2 Κοινωνικός έλεγχος και παγκοσμιοποίηση: τι διακυβεύεται με την «ευρωπαϊκή ιθαγένεια»;
Γεώργιος Νικολόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 8.3 Συλλογικές οργανώσεις μεταναστών και εργασιακή αντιπροσώπευση: Η περίπτωση των μεταναστών από το Μπαγκλαντές στην Αθήνα
Θεόδωρος Φούσκας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 8.4 «Διεθνικός χώρος» μεταξύ Ελλάδος και Γερμανίας: Σύσταση, μετεξέλιξη, κατακερματισμός, αποσύνθεση και ανασύνθεση
Αλέξανδρος Νικολαΐδης, Διδάκτωρ, Ruhr-Universität Bochum

9 Κοινωνιολογία της Αποκλίνουσας Συμπεριφοράς: Θεωρητικές και εμπειρικές αναζητήσεις

- 9.1 Η κοινωνικοποίηση ως ακρογωνιαίος λίθος στην κοινωνιολογία της αποκλίνουσας συμπεριφοράς
Στεφάνια Καλογεράκη, Διδάσκουσα, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- 9.2 Η ψυχιατρική κοινωνιολογία και η κοινωνιολογική συμβολή στην ψυχιατρική
Ευγενία Τριανταφύλλου, Υποψήφια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 9.3 Πληροφορικό έγκλημα: ένα νέο κοινωνικό φαινόμενο
Αναστάσιος Ρομπόρας, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Πάντειο Πανεπιστήμιο

10 Ad hoc

- 10.1 Κοινωνία πολιτών και πολιτισμική ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα του σήμερα
Φαίη Φραγκισκάτου, Μεταπτυχιακό δίπλωμα, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 10.2 Κοινωνική Ένταξη και Διαπολιτισμικός Διάλογος
Βανέσσα Καββαδά, Μεταπτυχιακό Δίπλωμα, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 10.3 Ιδεολογικές επιρροές και Πολιτισμικοί προσανατολισμοί των χριστιανικών οργανώσεων στη Νεοελληνική Κοινωνία του 20ού αιώνα. Το παράδειγμα της αδελφότητας θεολόγων η «ζωή»
Αντώνιος Αλεβίζος, Μεταπτυχιακό δίπλωμα, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- 10.4 Τεχνολογική επανάσταση και παγκοσμιοποίηση. Πως αντιλαμβάνεται ο Μανουέλ Καστέλς την κοινωνία του δικτύου στην εποχή της πληροφορίας
Μαρτίν Κούκα, Μεταπτυχιακό Δίπλωμα, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- 10.5 Ανώτατη Εκπαίδευση και Δια βίου μάθηση στα πλαίσια της κοινωνίας της γνώσης: στρατηγικές δια βίου μάθησης σε Ελλάδα και Γερμανία
Ελένη Παλτόγλου, MA, Kassel Universität
- 10.6 Η διαχείριση του καθημερινού και του βιογραφικού χρόνου σε κατάσταση μακροχρόνιου εγκλεισμού
Σταυρούλα Κουνδουράκη, MA, University of Essex

Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα

Ελένη Σιάνου- Κύργιου¹

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και την πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Στο πρώτο μέρος παρουσιάζονται συνοπτικά τα συμπεράσματα από την επισκόπηση της σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας. Στο δεύτερο μέρος αξιοποιούνται τα δεδομένα μιας έρευνας που βρίσκεται σε εξέλιξη και εξετάζεται το «παράδοξο», εκ πρώτης όψεως, φαινόμενο που παρατηρείται στην Ελλάδα: ενώ την τελευταία δεκαετία η μεταρρύθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης είναι προτεραιότητα της εκπαιδευτικής πολιτικής και οι θεσμικές ρυθμίσεις προωθούν μείζονος σημασίας αλλαγές που έχουν αντανάκλαση στις κοινωνικές λειτουργίες της, η έρευνα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης είναι εξαιρετικά πενιχρή. Στο συμπέρασμα υποστηρίζεται ότι η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας της ανώτατης εκπαίδευσης είναι αναγκαιότητα, γιατί μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της εκπαιδευτικής πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση και να επηρεάσει τις εξελίξεις στη χάραξη και την εφαρμογή της.

Εισαγωγή

Πολυάριθμες μελέτες στη διεθνή βιβλιογραφία εστιάζονται στη σχέση κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και εκπαιδευτικής πολιτικής. Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας διαπιστώνεται ότι η σχετική επιστημονική συζήτηση είναι μακροχρόνια και διευρύνεται τα τελευταία χρόνια, κυρίως από τους ερευνητές που επιχειρούν να αναλύσουν την εκπαιδευτική πολιτική, με βάση τα πορίσματα της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης (Whitty, 2002). Στη συζήτηση διατυπώνονται πολυάριθμες και διιστάμενες συχνά απόψεις, αναγνωρίζεται όμως ευρέως ότι η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη και πηγάζει από τις πολυσύνθετες κοινωνικές λειτουργίες που επιτελεί η εκπαίδευση. Οι πολιτικές για τη μεταρρύθμισή της ή για την προώθηση επιμέρους αλλαγών έχουν, εν δυνάμει, αντανάκλαση στις λειτουργίες της. Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης διευκολύνει τη μελέτη και την κατανόηση των ζητημάτων της εκπαιδευτικής πολιτικής και τη

¹ Η Ελένη Σιάνου – Κύργιου είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

διερεύνηση των ορίων, των συνεπειών της στη συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. Τα ευρήματα έχουν σημασία, γιατί η εκπαιδευτική πολιτική που αγνοεί τα προβλήματα, τα αιτήματα και τις ανάγκες της κοινωνίας είναι καταδικασμένη να αποτύχει. Στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι προϋπόθεση για κάθε ρύθμιση ή μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση, επειδή επιβάλλεται να λάβουν υπόψη τις σοβαρές και ταχύτατες οι αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις (Λάμνιαν, 2004,131).

Αναγνωρίζεται, επίσης, ευρέως ότι η σχέση μεταξύ κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και εκπαιδευτικής πολιτικής εξαρτάται από τις ιστορικές συγκυρίες. Η εκπαιδευτική πολιτική επηρεάζει τους προσανατολισμούς της κοινωνιολογικής έρευνας, αλλά και η κοινωνιολογική έρευνα την εκπαιδευτική πολιτική, νομιμοποιώντας ή ασκώντας κριτική που μπορεί να προκαλέσει αντιδράσεις, να την ακυρώσει. Για το λόγο αυτό οι κυβερνήσεις αντιμετωπίζουν τους κοινωνιολόγους της εκπαίδευσης άλλοτε ως συμμάχους, αλλά και άλλοτε ως εχθρούς. Θεωρούν, δηλαδή, πως η διανοητική κριτική τους έχει στόχο να δείξει πόσο λανθασμένη είναι η πολιτική, παρά να την προσεγγίσει με αντικειμενικό τρόπο. Ορισμένες κοινωνιολογικές θεωρίες οδηγούν σε ένα γενικευμένο πεσιμισμό, καλλιεργούν, την πίστη ότι δεν υπάρχουν πιθανότητες να προωθηθούν μεταρρυθμίσεις και να βελτιωθεί η επικρατούσα κατάσταση στην εκπαίδευση. Αναγνωρίζεται, τέλος, ευρέως ότι η σχέση αυτή προσδιορίζεται από τους προσανατολισμούς της εκπαιδευτικής πολιτικής στο συγκεκριμένο κάθε φορά ιστορικό πλαίσιο, όπως και από την ποιότητα της κοινωνιολογικής έρευνας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, που επιβεβαιώνει τα παραπάνω, είναι ο τρόπος που διαμορφώνεται η σχέση ανάμεσα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και την πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στις πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου στα δυτικά κράτη η σχέση αυτή είναι στενή. Η εκπαιδευτική πολιτική δίνει έμφαση στα φιλελεύθερα ιδεώδη της ισότητας των ευκαιριών και της ατομικής ελευθερίας, κυρίως της κοινωνικής κινητικότητας που βρίσκεται στην καρδιά του ονείρου της ατομικής επιτυχίας. Προωθεί την επέκταση της ανώτατης εκπαίδευσης με κατευθυντήρια δύναμη το όραμα της μαζικής ανώτατης εκπαίδευσης σε μια πλήρους απασχόλησης και διαρκώς αναπτυσσόμενη οικονομία. Η φοίτηση στην ανώτατη εκπαίδευση και ειδικότερα στο πανεπιστήμιο είναι ασφαλής διαδρομή για την πραγματοποίηση του ονείρου αυτού. Υποτίθεται, ότι παρέχει τις ευκαιρίες σε όλα τα άτομα, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη, σε μια ουδέτερη αρένα αξιολογικού ανταγωνισμού, να επιδείξουν την αξία τους. Οι πολιτικές διαμορφώνουν ένα κανονιστικό πλαίσιο, το οποίο θέτει το πανεπιστήμιο υπό την προστασία του κράτους. Το κράτος, ως

πολιτικά και οικονομικά υπεύθυνη αρχή, παρέχει τη δυνατότητα στα ιδρύματα να λειτουργήσουν σε ένα καθεστώς ακαδημαϊκής ελευθερίας και ασκεί μια εξισορροπητική πολιτική, ώστε να εξασφαλίζει την ισότητα και την ισορροπία. Δεν αμφισβητεί τη θεσμική του αυτονομία, που οι ρίζες της ανάγονται στη γερμανική ιδεαλιστική παράδοση, η οποία δίνει έμφαση στην ενότητα της επιστήμης και στην έρευνα για τη γνώση στο όνομα της ίδιας της γνώσης. Είναι άλλωστε ακόμη μια αδιαπραγμάτευτη αξία, τουλάχιστον για το ακαδημαϊκό προσωπικό που θεωρεί το πανεπιστήμιο πολιτισμικό θεσμό της ελεύθερης διδασκαλίας και της έρευνας. Έχει τη δυνατότητα να απασχολείται με ένα επάγγελμα χωρίς υψηλές αποδοχές, αλλά ενδιαφέρον και δημιουργικό στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Παρέχει τη δυνατότητα στους φοιτητές που προέρχονται συχνότερα από τα μεσαία στρώματα να εξασφαλίσουν άμεσα απασχόληση στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα.

Οι πολιτικές αυτές αντανakλούν το κλίμα που επικρατεί τη συγκεκριμένη αυτή ιστορική περίοδο που διακρίνεται από ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και αυξάνει το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων για την ανώτατη εκπαίδευση. Είναι η οικονομική ανάπτυξη, η οποία ενδυναμώνει την πίστη στα αγαθά της βιομηχανικής και τεχνολογικής προόδου, ενώ, παράλληλα, αυξάνει τις ανάγκες για επιστημονικά και τεχνικά στελέχη. Είναι η διάδοση της θεωρίας του ανθρωπίνου κεφαλαίου που υποστηρίζει ότι το πανεπιστήμιο αποτελεί επένδυση για τα κράτη, αφού η επιστημονική έρευνα, η καινοτομία, οι ποιοτικές πολιτιστικές δραστηριότητες αποτελούν συγκριτικά πλεονεκτήματα. Είναι, επίσης, επένδυση για τα άτομα, τα οποία μπορεί να αξιοποιήσουν το πτυχίο για να αποκομίσουν σημαντικά υλικά και συμβολικά οφέλη (Shultz, 1972). Είναι, ακόμη, η επέκταση του κράτους πρόνοιας και η διεύρυνση των μεσαίων τάξεων που υποστηρίζουν το δημόσιο πανεπιστήμιο, μέσω του οποίου διασφαλίζουν την αναπαραγωγή των προνομίων τους. Είναι, τέλος, η θεσμική ανάπτυξη που γνωρίζει η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης κυρίως στις ΗΠΑ, όπου κυριαρχεί η δομολειτουργική θεωρία, η οποία με τις ιδέες της ισορροπίας, της εξέλιξης και της αισιόδοξης οπτικής δικαιώνει τον ηγεμονικό ρόλο τους (Parsons, et all., 1965). Διαμορφώνει το εννοιολογικό και το θεωρητικό πλαίσιο για τη μελέτη των ζητημάτων του πανεπιστημίου που διατηρείται μέχρι σήμερα και διαφέρει από αυτό της ιδεαλιστικής παράδοσης. Νομιμοποιεί την πολιτική για το πανεπιστήμιο, γιατί δίνει έμφαση στον οικονομικό ρόλο του, να εκπαιδεύσει δηλαδή τους επιστήμονες και το υψηλά εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, ζωτικής σημασίας παράγοντες για την ανάπτυξη. Δίνει, επίσης, έμφαση στον πολιτισμικό ρόλο του, να μεταβιβάσει δηλαδή σε αυτούς το «βιομηχανικό και τον κοινό πολιτισμό», ζωτικής σημασίας παράγοντα για την κοινωνική συναίνεση και συνοχή, αντανakλώντας, έτσι, και την αισιόδοξία για το μέλλον του.

Αυτό το πνεύμα της αισιοδοξίας, ωστόσο, εκφυλίζεται σύντομα, καθώς διαπιστώνεται ότι το φιλελεύθερο ιδεώδες της ισότητας και της ατομικής προόδου απέχει πολύ της πραγματικότητας. Οι κοινωνικές ανισότητες, οι διακρίσεις, η φτώχεια, τα πρώτα σημάδια της οικονομικής κρίσης καθιστούν κυρίαρχο το αίτημα της κοινωνικής αλλαγής. Συμβάλλουν στην εκδήλωση των λεγόμενων «νέων» κοινωνικών κινημάτων που αποδίδονται στον εκδημοκρατισμό, αλλά και στα κοινωνικά διακυβεύματα αυτής της περιόδου (Τίλλυ, 2007). Στο πλαίσιο αυτό αμφισβητείται η δομολειτουργική θεωρία, αναπτύσσεται και έχει ιδιαίτερη απήχηση ο γαλλικός στρουκτουραλισμός, ο οποίος με τις ριζοσπαστικές θεωρητικές προσεγγίσεις από τους Αλτουσέρ, Πουλαντζά, Φουκώ κλπ., που εστιάζονται στη δομική ανάλυση κυρίως των θεσμών - όπως η εκπαίδευση-, των ταξικών ανισοτήτων και των συγκρούσεων διαμορφώνουν νέα πλαίσια ανάλυσης και εργαλεία για την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων. Επηρεάζουν την πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση, καθώς ασκούν πίεση στις κυβερνήσεις να προωθήσουν θεσμικές αλλαγές για τον εκδημοκρατισμό του, όπως είναι η κατάργηση της ακαδημαϊκής έδρας, η συμμετοχή των εκπροσώπων της ακαδημαϊκής κοινότητας στα συλλογικά όργανα λήψης αποφάσεων, με βάση την αρχή της πλειοψηφίας.

Η σχέση κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και εκπαιδευτικής πολιτικής όμως αποδυναμώνεται, μετά την οικονομική κρίση στη δεκαετία του '70 και την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού. Στη νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται καταρρέει η συναίνεση για το μοντέλο του πολιτικού πλουραλισμού, της μεικτής οικονομίας και του προστατευτικού κράτους. Γνωρίζουν διάδοση οι θεωρίες της μεταβιομηχανικής κοινωνίας (Bell, 1973), ενώ οι ριζοσπαστικές κοινωνιολογικές θεωρήσεις αμφισβητούνται. Η εκπαιδευτική πολιτική δίνει έμφαση κυρίως στην ποιότητα και την αποτελεσματικότητα της εκπαίδευσης. Οι ερευνητές στρέφονται από τη δομική συστηματική κοινωνιολογία στη σχολική πρακτική, την εθνογραφία ή επιμέρους πεδία του επιστημονικού κλάδου, όπως το φύλο, μετανάστες, εθνότητες κλπ. (Walford, 1992 και Pugsley, 2004).

Προς μια κοινωνιολογία της ανώτατης εκπαίδευσης

Την τελευταία δεκαετία, ωστόσο, παρατηρείται μια ενδυνάμωση εκ νέου της σχέσης ανάμεσα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και την εκπαιδευτική πολιτική. Πληθαίνουν οι ερευνητές που στρέφουν το ενδιαφέρον τους στις σύγχρονες πολιτικές για τη μεταρρύθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης. Πραγματοποιούν συγκριτικές μελέτες, στο πλαίσιο της συζήτησης για τη

δημιουργία του ενιαίου ευρωπαϊκού χώρου της ανώτατης εκπαίδευσης και τη διεθνοποίηση των πανεπιστημίων. Διερευνούν, με εμπειρικές έρευνες, διάφορες όψεις των πολιτικών και των συνεπειών τους στις κοινωνικές λειτουργίες της ανώτατης εκπαίδευσης. Δέχονται, χωρίς αμφιβολία ότι, ενώ η βασική φύση του πανεπιστημίου ως θεσμού, που οι ρίζες της ανάγονται στον 11^ο αιώνα, παραμένει αναλλοίωτη στο χρόνο, η πολιτική που ακολουθείται τις τελευταίες δεκαετίες προωθεί, θεσμικές και οργανωτικές, αλλαγές ανάλογες με τις οποίες δεν απαντώνται σε καμιά άλλη περίοδο της ιστορίας του. Εκφράζουν όμως συχνά αμφιβολίες για τους στόχους, τις πρακτικές και τα αποτελέσματα που έχει η πολιτική αυτή. Το καίριο ερώτημα που τους απασχολεί είναι τι είδους πανεπιστήμιο διαμορφώνει. Διαμορφώνει, όπως υποστηρίζει η ρητορική, ένα πανεπιστήμιο που παράγει υψηλής ποιότητας διδακτικό και ερευνητικό έργο, διοικείται καλύτερα, είναι πράγματι πιο αποτελεσματικό ως προς τις ανάγκες της κοινωνίας ή μήπως δημιουργεί ένα πανεπιστήμιο περισσότερο αποκομμένο από αυτές;

Η στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος οφείλεται και στις μεγάλης κλίμακας μελέτες για την κοινωνική κινητικότητα, στην οποία υποστηρίζεται ότι έχει επίδραση η ανώτατη εκπαίδευση. Οφείλεται, επίσης, και στο γεγονός ότι επανέρχεται στο προσκήνιο η έννοια της κοινωνικής τάξης, ως βασικής μεταβλητής για τη μελέτη των ζητημάτων της εκπαίδευσης (Reay, 2006). Διαμορφώνεται, έτσι, ένα διακριτό πεδίο έρευνας, αυτό της *κοινωνιολογίας της ανώτατης εκπαίδευσης* που ανανεώνει τη θεωρητική συζήτηση, αναδεικνύει τις συνέπειες της πολιτικής ή και την επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα (Gumport, 2007). Δημιουργούνται κέντρα και δίκτυα έρευνας για την ανώτατη εκπαίδευση, ενώ παράλληλα χρηματοδοτούνται και από διάφορους φορείς και τις κυβερνήσεις ερευνητικά προγράμματα. Τα προγράμματα αυτά επικεντρώνονται στη μελέτη μιας ποικιλίας ζητημάτων, όπως είναι οι πολιτικές και οι πρακτικές για τη μεταρρύθμιση του πανεπιστημίου κυρίως η επέκταση, η αξιολόγηση, η αναδιάρθρωση του συστήματος διοίκησης και η επίδραση στις κοινωνικές σχέσεις και τις σχέσεις εξουσίας στον ακαδημαϊκό χώρο (Teichler & Saldak, 2000). Ένα μεγάλο μέρος εστιάζεται στις κοινωνικές ανισότητες και ειδικά στα ακόλουθα πεδία:

1. Οι κοινωνικές ανισότητες ως προς την πρόσβαση και τη συμμετοχή στην ανώτατη εκπαίδευση, τη μετάβαση των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας. Το ενδιαφέρον για αυτές δικαιολογείται, αν ληφθεί υπόψη η εντυπωσιακή επέκταση των συστημάτων της ανώτατης εκπαίδευσης διεθνώς. Μεταξύ του 1970 και 2000, η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση διεθνώς τετραπλασιάστηκε και οι φοιτητές υπερβαίνουν τα 100 εκατομμύρια. Η ρητορική που συνοδεύει τις πολιτικές της

επέκτασης υποστηρίζει ότι εξυπηρετεί οικονομικούς και κοινωνικούς στόχους. Οικονομικούς, γιατί καλύπτει τις ανάγκες για εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό που δημιουργούν η κοινωνία της γνώσης και η παγκοσμιοποίηση. Κοινωνικούς, γιατί συμβάλλει στην προώθηση της ισότητας των ευκαιριών με τη διεύρυνση της συμμετοχής που πράγματι επιτυγχάνεται με ποσοτικούς όρους. Δε συνεπάγεται όμως τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων με ποιοτικούς όρους. Οι έρευνες προσπαθούν να ανιχνεύσουν τους παράγοντες που συντηρούν ή οξύνουν τις κοινωνικές ανισότητες. Δείχνουν ότι οφείλονται κυρίως στην ενίσχυση της εσωτερικής διαφοροποίησης και της στρωματοποίησης στα συστήματα της ανώτατης εκπαίδευσης που συνοδεύει την επέκταση (Shavit et al., 2007). Στο πλαίσιο αυτό, εξετάζουν, επίσης, τις εθνικές πολιτικές και τις πολιτικές των ιδρυμάτων για την άμβλυνση ή την αντιστάθμιση των ανισοτήτων σε σχέση με τα κριτήρια εισαγωγής, τα διδάκτρα, τις υποτροφίες, τα δάνεια, την υποστήριξη των φοιτητών για την ολοκλήρωση των σπουδών. Εξετάζουν, επίσης, την όξυνση των ανισοτήτων κατά τη μετάβαση των πτυχιούχων στην αγορά εργασίας, καθώς μεγαλώνει ο πληθωρισμός και ο ανταγωνισμός στην αγορά εργασίας (Brown, 2003).

2. Οι ανισότητες στην ακαδημαϊκή σταδιοδρομία και, συγκεκριμένα, σε σχέση με την πρόσβαση στις βαθμίδες του ακαδημαϊκού επαγγέλματος, τα παιχνίδια για την πρόσληψη και την εξέλιξη, όπως και οι συνέπειές τους στις συνθήκες εργασίας. Επίσης, οι ανισότητες σε σχέση με τις ατομικές σταδιοδρομίες που οφείλονται στην κοινωνική τάξη, τις προϋπάρχουσες δηλαδή κοινωνικές ανισότητες, όπως και τις ανισότητες ανάμεσα στα ιδρύματα, ως προς τους πόρους και τη θέση στην ακαδημαϊκή ιεραρχία.

3. Οι ανισότητες των φύλων που συντηρούνται και αναπαράγονται, έτσι όπως κληρονομήθηκαν από τη συγκεκριμένη κοινωνική οργάνωση που χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία των ανδρών. Οι έρευνες δεν ασχολούνται με τις ανισότητες αυτές σε σχέση με την πρόσβαση και τη συμμετοχή των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση, αφού αυτή είναι συχνά υψηλότερη των ανδρών. Εξετάζουν, δηλαδή, την επίδραση των ανισοτήτων του φύλου στις επιλογές σπουδών, ως προς τους επιστημονικούς κλάδους, τις ελίτ μορφές πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, γενικότερα τις εκπαιδευτικές διαδρομές μέχρι τις μεταπτυχιακές σπουδές και την πρόσβαση, εξέλιξη στο ακαδημαϊκό επάγγελμα.

4. Οι ανισότητες στην παραγωγή γνώσης, αφού κύριο χαρακτηριστικό του κοινωνικού χώρου της έρευνας είναι η άνιση κατανομή των πόρων ανάμεσα στους ερευνητές και τα ερευνητικά κέντρα. Η κατανομή εξαρτάται από το επιστημονικό αντικείμενο και τη θέση του ιδρύματος στην ακαδημαϊκή ιεραρχία, επειδή

διαφοροποιούν τους τρόπους και το ύψος χρηματοδότησης. Συμβάλλει στην αναπαραγωγή των επιστημονικών ελίτ και στο μετασχηματισμό της σχέσης ανάμεσα στη γνώση και στην εξουσία, εντός των ιδρυμάτων και των επιστημονικών κλάδων ή επιμέρους πεδίων τους.

5. Οι ανισότητες ανάμεσα στα ιδρύματα, οι οποίες οφείλονται στη χρηματοδότηση και τη θέση τους στην ακαδημαϊκή ιεραρχία, στην τοπική, εθνική και διεθνή «αγορά» της ανώτατης εκπαίδευσης. Οφείλονται στην αξιολόγηση που ενισχύει τη διαφοροποίηση και τη στρωματοποίηση των συστημάτων της ανώτατης εκπαίδευσης, θέτει υπό αμφισβήτηση την αρχή της ισότητας που βασίζονται ορισμένα από αυτά, όπως για παράδειγμα της Γαλλίας.

Ένα άλλο θέμα που απασχολεί την έρευνα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης είναι ο μετασχηματισμός της σχέσης του πανεπιστημίου με το κράτος και την κοινωνία (Henkel & Little, 1999). Αυτός, όπως υποστηρίζεται συχνά, συνδέεται με τις ευρύτερες αλλαγές που συντελούνται στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, κυρίως όμως στην πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση. Η πολιτική διαμορφώνει ένα νέο κανονιστικό πλαίσιο, το οποίο δίνει έμφαση στις οικονομικές λειτουργίες του. Σηματοδοτεί τη μετάβαση από το πολιτιστικό στο ωφελιμιστικό «παράδειγμα». Σύμφωνα με το πολιτιστικό, το πανεπιστήμιο είναι μια δύναμη χειραφέτησης που συμβάλλει, με την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και τη δημιουργικότητα της πειθαρχίας, στην πρόοδο της κοινωνίας. Σύμφωνα με το ωφελιμιστικό είναι σημαντικός παράγοντας για την εθνική οικονομική ανάπτυξη, με την προετοιμασία του εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού και η παραγωγή χρήσιμης γνώσης και ερευνητικών προϊόντων για αυτή.

Οι συγκριτικές μελέτες μάλιστα υποστηρίζουν συχνά ότι οι πολιτικές των κρατών, παρά τις διαφορές μεταξύ τους ως προς τις εθνικές παραδόσεις, τις λειτουργίες του πανεπιστημίου, την ετερογένεια των συστημάτων της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά στη ρητορική, τις πρακτικές και τα αποτελέσματα. Η ρητορική ενσωματώνει τις αξίες του ωφελιμιστικού «παραδείγματος» και αντανακλά τις βαθιές αλλαγές στον τρόπο που οι δημόσιες αρχές αντιλαμβάνονται τις λειτουργίες του πανεπιστημίου. Βασίζεται στη θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου και έχει επίκεντρο την ιδεολογική πίστη πως το πανεπιστήμιο, ως θεσμός παραγωγής και αναπαραγωγής της γνώσης, αποτελεί συγκριτικό πλεονέκτημα για τα κράτη με τις σύγχρονες οικονομίες τις βασισμένες στη γνώση. Είναι μια κρίσιμη δύναμη που συμβάλλει στην ανάπτυξη, ώστε να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό που συνεπάγεται η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Είναι, επίσης, σημαντικός παράγοντας για την παγκόσμια σταθερότητα, καθώς οι δυνάμεις της οικονομικής ενοποίησης επιβάλλουν τη

διεθνοποίησή του και ωθούν τα ιδρύματα σε διεθνείς συνεργασίες, ώστε να προετοιμάσουν το εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό για τις παγκόσμιες αγορές εργασίας. Για να επιτελέσουν όμως τα ιδρύματα το νέο τους ρόλο, πρέπει να καταστούν πιο υπεύθυνα και πιο αποδοτικά από το παρελθόν. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω του κρατικού ελέγχου, του αυτοελέγχου και του ανταγωνισμού μεταξύ των ιδρυμάτων με την παροχή οικονομικών κινήτρων. Πρέπει, επίσης, να αναθεωρήσουν τους σκοπούς της έρευνας που δεν μπορεί να στηρίζεται στην ιδεαλιστική παράδοση του πανεπιστημίου, αλλά σε μια ρεαλιστικότερη βάση.

Οι πρακτικές εστιάζονται σε δύο κυρίως πεδία. Πρώτον, στην επέκταση των συστημάτων της ανώτατης εκπαίδευσης. Η επέκταση συνεπάγεται τη δημιουργία νέων ιδρυμάτων, σχολών, τμημάτων, την αύξηση των φοιτητών, παραδοσιακών και ενηλίκων, συμβάλλει στη διεύρυνση της συμμετοχής. Δεύτερον, στη διαμόρφωση ενός κανονιστικού πλαισίου που προωθεί την ανάπτυξη του αυτοελέγχου, με την αξιολόγηση και τον προγραμματισμό των ιδρυμάτων. Συνοδεύεται από την αλλαγή του τρόπου χρηματοδότησης που βασίζεται στους λογιστικούς ελέγχους, τους κανόνες χρησιμότητας και με την εισαγωγή του μάνατζμεντ που επιβάλλει νέες οργανωτικές μορφές, οι οποίες βασίζονται στις αρχές της Νέας Δημόσιας Διοίκησης που επικρατεί από τη δεκαετία του '80 και δίνει έμφαση στη συνολική ποιότητα και τις ανάγκες του «πελάτη- καταναλωτή» των υπηρεσιών (Lewis & Smith, 1997).

Η επέκταση συνιστά βήμα προόδου, γιατί επιτρέπει τη φοίτηση σε μεγαλύτερα ποσοστά από κοινωνικά μειονεκτούσες ομάδες ή τάξεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ευρεία συμμετοχή των γυναικών που έχει υπερβεί την αντίστοιχη των ανδρών. Δε μειώνει όμως τις κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες οξύνονται ως προς την πρόσβαση και τη μετάβαση στην αγορά εργασίας. Συνοδεύεται από την ενδυνάμωση της διαφοροποίησης που οδηγεί στην εξειδίκευση και τον κατακερματισμό των ακαδημαϊκών πεδίων. Μεγαλώνει την ετερογένεια ανάμεσα στα ιδρύματα και τις ακαδημαϊκές μονάδες που εν δυνάμει είναι διαφοροποιημένες, με βάση τον κλάδο σπουδών, τη φύση και τη δομή της γνώσης, τους στόχους και τις υποχρεώσεις. Η στρωματοποίηση μεγαλώνει τις αποκλίσεις μεταξύ των ιδρυμάτων που έχουν διαφορετική θέση στην ακαδημαϊκή ιεραρχία, τις διαφορές στην κοινωνική σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού, την ποιότητα των εμπειριών από τις σπουδές, την ανταλλακτική αξία των πτυχίων. Συντελεί στον πληθωρισμό των πτυχιούχων που αντιμετωπίζουν προβλήματα στην αγορά εργασίας, με συνέπεια να καθίσταται πιο στενή τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνική τάξη και την απασχόληση.

Από την άλλη πλευρά οι νέες οργανωτικές μορφές της διοίκησης δεν αλλάζουν μεν το ασαφές περιβάλλον, εντός του οποίου λειτουργούν τα ιδρύματα, αλλά αυξάνουν τη δύναμη των διοικητικών στελεχών εις βάρος του ακαδημαϊκού προσωπικού. Συμβάλλουν, δηλαδή, στην ανακατανομή της δύναμης και ενισχύουν τη δύναμη του κράτους, την κινητήρια δύναμη, με την οποία το πανεπιστήμιο βρίσκεται σε συνεχή συμφωνία, μέσω του προγραμματισμού. Στο πλαίσιο αυτό αλλάζουν οι συνθήκες και οι διαδικασίες παραγωγής της γνώσης και μειώνεται η διάκριση ανάμεσα στη βασική και εφαρμοσμένη έρευνα. Συχνά το ακαδημαϊκό προσωπικό, επηρεασμένο από τη λογική των οικονομικών κινήτρων και τους κανόνες χρησιμότητας, στρέφεται στην εφαρμοσμένη και με εμπορική αξία έρευνα, η οποία μεταβιβάζεται στα τεχνολογικά πάρκα. Το γεγονός αυτό έχει παιδαγωγικές συνέπειες, γιατί μειώνει την επαφή με τους φοιτητές, στους οποίους προσφέρεται εκπαίδευση χαμηλότερου επιπέδου. Υποβαθμίζονται οι σχολές κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών που προσελκύουν τους λιγότερους και με χαμηλότερη επίδοση φοιτητές, διαθέτουν περιορισμένους πόρους για τη βασική έρευνα. Αλλάζει γενικότερα η ακαδημαϊκή κουλτούρα και τίθενται σοβαρά ερωτήματα για την τύχη της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης και του ακαδημαϊκού επαγγέλματος.

Από την προηγηθείσα σύντομη επισκόπηση είναι προφανές ότι η σχέση ανάμεσα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και την εκπαιδευτική πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση καθίσταται πιο στενή κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Συμβάλλει στην ανανέωση της επιστημονικής συζήτησης που καθίσταται αναγκαία, λόγω των εξελίξεων στην ανώτατη εκπαίδευση και του ρόλου της κοινωνιολογίας της ανώτατης εκπαίδευσης σε αυτές.

Κοινωνιολογία και πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα

Στην Ελλάδα η επικρατούσα πραγματικότητα διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από αυτή των άλλων χωρών. Ο προβληματισμός για τη σχέση ανάμεσα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και στην πολιτική αναπτύσσεται αργά και είναι επηρεασμένη από την αντίληψη που επικρατεί στις πολιτικές δυνάμεις, ότι δηλαδή η κοινωνική έρευνα είναι ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται για τη διαμόρφωση, τη χάραξη και την παραγωγή πολιτικής (Λαμπίρη –Δημάκη, 1986). Η μεταρρύθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης βρίσκεται στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής πολιτικής τις τελευταίες δεκαετίες και μεταβάλλει την επικρατούσα κατάσταση στα πανεπιστήμια. Αυτό τεκμηριώνεται από το μεγάλο αριθμό των νομοθετημάτων που έχουν εκδοθεί σε σύντομο διάστημα και αλλάζουν το θεσμικό πλαίσιο, μετασχηματίζουν τις λειτουργίες της ανώτατης εκπαίδευσης. Η πολιτική για τη

μεταρρύθμιση έχει διαφορετικούς από το παρελθόν προσανατολισμούς και φιλοσοφία. Παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με τις αντίστοιχες στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες ως προς τη ρητορική, τους στόχους και τις πρακτικές. Παρουσιάζει και διαφορές κυρίως στις εκβάσεις, οι οποίες προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την παράδοση, την κουλτούρα, τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις.

Πιο συγκεκριμένα, οι αλλαγές εστιάζονται στην επέκταση, την αξιολόγηση για τη διασφάλιση της ποιότητας, την αναδιοργάνωση του συστήματος διοίκησης. Οι συνέπειές τους δεν είναι ακόμη σαφείς, γιατί πολλές διατάξεις που περιλαμβάνουν τα σχετικά νομοθετήματα δεν έχουν εφαρμοσθεί.

Πάντως, η επέκταση έχει συνέπεια τη δημιουργία ενός δικτύου ιδρυμάτων και τμημάτων που επεκτείνεται σε όλη την επικράτεια. Συνοδεύεται από την εντυπωσιακή η αύξηση των εισακτέων και των φοιτητών σε μια κλίμακα που δε συνέβη ποτέ στο παρελθόν. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η επέκταση συνοδεύεται από την ενίσχυση της στρωματοποίησης και της διαφοροποίησης των ιδρυμάτων που θα ενταθεί με την αξιολόγηση (Σιάνου – Κύργιου, 2006). Οι οργανωτικές αλλαγές μεταβάλλουν τη διοίκηση των ιδρυμάτων και αναπτύσσουν νέες μορφές ελέγχου. Γενικά, σε οποιοδήποτε βαθμό και αν εφαρμοσθούν δρομολογούν αλλαγές, οι οποίες δικαιολογούν την ευρύτατη δημόσια συζήτηση που διεξάγεται και καταγράφεται στα ΜΜΕ. Η συζήτηση αυτή αντανακλά σαφώς το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας που οφείλεται σε τρεις λόγους: τη γενικευμένη οικογενειακή επένδυση στις σπουδές, την ανεργία των νέων πτυχιούχων και τους μετασχηματισμούς που καθιστούν αναγκαία την κοινωνιολογική έρευνα (Λαμπίρη-Δημάκη, 1997).

Παρά την έκταση των αλλαγών και της δημόσιας συζήτησης η κοινωνιολογία της ανώτατης εκπαίδευσης δεν γνωρίζει ανάλογη ανάπτυξη. Η έρευνα των ζητημάτων της εκπαιδευτικής πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση και των συνεπειών της από τους κοινωνιολόγους της εκπαίδευσης είναι περιορισμένη ή ευκαιριακή. Δεν υπάρχουν ειδικά εργαστήρια ή κέντρα έρευνας και είναι ολιγάριθμοι οι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης, οι οποίοι πραγματοποιούν μεμονωμένα και συχνά χωρίς χρηματοδότηση μικρής κλίμακας έρευνες. Έτσι, δεν μπορεί να δημιουργηθεί μια επιστημονική κοινότητα κοινωνιολόγων της εκπαίδευσης, η οποία μέσα από το διάλογο και το συλλογικό στοχασμό μπορεί να προχωρήσει σε μια γόνιμη κριτική της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η χάραξη και η εφαρμογή της πολιτικής γίνεται χωρίς επιστημονική κριτική ή με κριτική από πολιτικούς.

Κάποιες μεγάλης κλίμακας έρευνες που προέρχονται κυρίως από οικονομολόγους ή επιστήμονες άλλων κλάδων, όχι από κοινωνιολόγους της

εκπαίδευσης. Στις ερευνητικές ομάδες που τις υλοποιούν περιλαμβάνονται ελάχιστοι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης και γενικότερα κοινωνιολόγοι (ΕΛΙΑΜΕΠ, 2006). Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι είναι χαμηλής ποιότητας, αλλά ότι απουσιάζει η κοινωνιολογική προσέγγιση, ο αναστοχασμός με βάση τις σύγχρονες θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες που καταγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία.

Την τελευταία δεκαετία εκδίδονται μελέτες που αναφέρονται στις πολιτικές για την ανώτατη εκπαίδευση και ειδικά για το πανεπιστήμιο, λίγες όμως προέρχονται από κοινωνιολόγους της εκπαίδευσης (Ράσης, 2004). Επιπλέον, η έρευνα και η επιστημονική συζήτηση για την ανώτατη εκπαίδευση πάσχει και για ένα άλλο λόγο. Στην Ελλάδα επικρατεί η αντίληψη ότι ο καθένας που εργάζεται ή έχει την εμπειρία της ανώτατης εκπαίδευσης μπορεί να κάνει έρευνα και να δημοσιεύσει σε αυτό το πεδίο. Συχνά εντοπίζονται άρθρα από ακαδημαϊκούς των θετικών επιστημών που αναπαράγουν τον επίσημο λόγο για τις πολιτικές της ανώτατης εκπαίδευσης, ενώ απουσιάζει η θεωρητική θεμελίωση.

Το εύλογο ερώτημα που τίθεται από τα προαναφερθέντα είναι: σε ποιους παράγοντες οφείλεται το εμπειρικό αυτό έλλειμμα; Σε αυτό το ερώτημα θα επιχειρηθεί να δοθεί απάντηση, με βάση τα δεδομένα από μια εμπειρική έρευνα που πραγματοποιούμε για την ανώτατη εκπαίδευση, με σκοπό να ερμηνευθούν οι πολιτικές και να ανιχνευθούν οι κοινωνικές συνέπειές τους. Από τα ευρήματά της προκύπτουν ενδείξεις ότι:

α. Η θέση της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης στο ελληνικό πανεπιστήμιο παρουσιάζει μια εικόνα μάλλον απογοητευτική, η οποία μπορεί να αποδοθεί σε πολλούς λόγους, ανάμεσα στους οποίους βαρύνουσα σημασία έχουν δύο. Πρώτον, είναι πρόσφατη η ιστορία της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, αφού αποκτά θεσμική υπόσταση μετά τη δικτατορία (Φραγκουδάκη, 2004). Δεν υπάρχει παράδοση στην έρευνα για την πολιτική της ανώτατης εκπαίδευσης. Στα τέλη του 1970 και στη δεκαετία του 1980 ορισμένοι κοινωνιολόγοι στρέφουν τον ερευνητικό φακό τους σε ζητήματα που σχετίζονται με την ανώτατη εκπαίδευση, αλλά το ενδιαφέρον για αυτή παρουσιάζει στη συνέχεια κάμση (Τσουκαλάς, 1986, Λαμπίρη –Δημάκη, 1983, Νούτσος, 1986, Φραγκουδάκη, 1985).

Την ίδια δεκαετία διορίζονται και οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης που στελεχώνουν κυρίως τα Τμήματα Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, τα οποία προέκυψαν από την κατάτμηση των Φιλοσοφικών Σχολών, και σταδιακά τα δεκαοκτώ νεοσύστατα Παιδαγωγικά Τμήματα που προετοιμάζουν δασκάλους και νηπιαγωγούς. Οι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης καλύπτουν με την έρευνά τους ένα σημαντικό κενό για τις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Δημοσιεύουν μελέτες ορισμένες από τις οποίες αποτελούν σταθμό στην εξέλιξη της.

β. Από πρόσφατη έρευνά μας στο μητρώο του ΥΠΕΠΘ και στις ιστοσελίδες των Τμημάτων προκύπτει ότι η Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ως γνωστικό αντικείμενο διδάσκεται σε τριάντα περίπου Τμήματα, τα Παιδαγωγικά Τμήματα, τα ΦΠΨ, τα Τμήματα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, αλλά όχι στα Τμήματα Κοινωνιολογίας, με εξαίρεση το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Πανεπιστήμιο του Αιγαίου. Αρκετοί από τους κοινωνιολόγους της εκπαίδευσης έχουν αναθεωρήσει τη θεωρητική και την ερευνητική εστίασή τους, από τα μέσα της δεκαετία του 1990 που αρχίζει η υλοποίηση των προγραμμάτων ΕΠΕΑΕΚ. Αλλάζουν ακόμη και γνωστικό αντικείμενο και ασχολούνται με ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής, ανισότητας των φύλων ή έχουν στραφεί σε άλλα πεδία, όπως οι νέες τεχνολογίες, τα ΜΜΕ. Η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, ως αντικείμενο διδασκαλίας και έρευνας, περιορίζεται και, το σημαντικότερο, τείνει να αποσυνδεθεί από την κοινωνιολογία, στη θεωρητική παράδοση της οποίας στηρίζεται. Ο αριθμός των δημοσιεύσεων είναι, αναλογικά με άλλους κλάδους των επιστημών της αγωγής, μικρός. Σε ορισμένες από αυτές απουσιάζει η θεωρητική θεμελίωση, η επισκόπηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας που είναι αναγκαία για την ερμηνεία των δεδομένων. Οι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης τείνουν να αποτελέσουν μια κατακερματισμένη ομάδα ερευνητών που δε συνδιαλέγονται για τη θέση τους στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο και την ανάπτυξη της έρευνάς τους (Bourdieu, 2005).

γ. Είναι ο μικρός ο αριθμός των κοινωνιολόγων της εκπαίδευσης που εστιάζουν την έρευνά τους σε ζητήματα της ανώτατης εκπαίδευσης. Από αυτούς οι περισσότεροι επικεντρώνονται στην πρόσβαση, η οποία βρίσκεται στο επίκεντρο του δημοσίου ενδιαφέροντος (Σιάνου- Κύργιου, 2006, Νούτσος, 2007 Κυρίδης, 1997). Είναι ολιγάριθμες, επίσης, μελέτες που εξετάζουν ζητήματα της ανώτατης εκπαίδευσης από μια κοινωνιολογική σκοπιά. Τα ευρήματά τους δεν αξιοποιούνται για περαιτέρω έρευνες και δε λαμβάνονται υπόψη από τους υπεύθυνους για τη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής. Το αντίθετο συμβαίνει στη δημόσια συζήτηση. Από μια έρευνα στις εφημερίδες εθνικής εμβέλειας που βρίσκεται σε εξέλιξη διαπιστώνεται ότι είναι μεγάλος ο αριθμός των άρθρων και των ρεπορτάζ για την ανώτατη εκπαίδευση και καλύπτουν ένα ευρύ πεδίο σχετικών θεμάτων. Οι συνομιλητές στο δημόσιο διάλογο είναι δημοσιογράφοι, κάποιοι που αυτοαναγορεύονται ερευνητές της εκπαίδευσης, νυν και πρώην πρυτάνεις, καθηγητές, καταξιωμένοι στο επιστημονικό τους πεδίο, αλλά άσχετοι με τη θεωρία

και την έρευνα για τα ζητήματα της πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση, ενώ ελάχιστοι είναι οι κοινωνικοί επιστήμονες.

Την κατάσταση αυτή επιδεινώνει και το γεγονός ότι η εκπαιδευτική πολιτική δε διαμορφώνεται μέσα από το διαρκή διάλογο των ενδιαφερομένων μερών και δεν έχει σαφώς διατυπωμένους στόχους (Μαυρογιώργος, 2003). Επίσης, δεν υπάρχει πολιτική για την έρευνα και είναι εξαιρετικά περιορισμένες οι δυνατότητες να δημιουργηθούν δίκτυα ειδικών επιστημόνων για την ανώτατη εκπαίδευση.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, απουσιάζουν τα ερευνητικά δεδομένα, τα οποία θα μπορούσαν να δημιουργήσουν ένα σώμα έγκυρης γνώσης. Είναι περιορισμένος ο θεωρητικός προβληματισμός σχετικά με τις νέες κανονιστικές ιδέες που επικρατούν στη δημόσια πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση, ειδικά για το πανεπιστήμιο. Η επιστημονική συζήτηση είναι σχεδόν ανύπαρκτη, ενώ στη δημόσια συζήτηση, που τροφοδοτείται συνεχώς από τις εξελίξεις, διατυπώνονται απόψεις χωρίς θεωρητική θεμελίωση, αντιφατικές εκτιμήσεις και απλουστευτικές ερμηνείες από μη ειδικούς. Η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής γίνεται από κομματικά στελέχη ή ακαδημαϊκούς, που μπορεί να έχουν σημαντικό ερευνητικό έργο στο επιστημονικό τους πεδίο, αλλά άσχετο με τα πολυσύνθετα ζητήματα της ανώτατης εκπαίδευσης και τις προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί για αυτά στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης.

Συμπέρασμα

Η σχέση μεταξύ κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης και πολιτικής για την ανώτατης εκπαίδευση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις ευρύτερες ιστορικές εξελίξεις. Τις τελευταίες δεκαετίες σε όλες τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες ενισχύεται κάτω από την επίδραση των ευρύτερων εξελίξεων. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία προωθεί σημαντικές αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση που επικεντρώνονται στην επέκταση, την αξιολόγηση, τις οργανωτικές και διοικητικές δομές του συστήματος συνολικά και των ιδρυμάτων ειδικότερα. Ωστόσο, η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας της ανώτατης εκπαίδευσης δεν είναι παρόμοια με άλλες χώρες. Η προώθηση της έρευνας για την εκπαιδευτική πολιτική με όρους κοινωνιολογικής προσέγγισης και σε συνεργασία με ερευνητές από άλλους τομείς της κοινωνιολογίας είναι περιορισμένη.

Το έλλειμμα αυτό οφείλεται στις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης στην Ελλάδα μεταπολεμικά. Έχει επιπτώσεις στην εκπαιδευτική πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση, καθώς δεν υπάρχουν

δεδομένα, τα οποία να βοηθούν στην κατανόηση της χάραξης και της εφαρμογής της.

Αποτελεί όμως σήμερα μια αναγκαιότητα, γιατί μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία ενός σώματος επιστημονικής γνώσης που θα βοηθήσει στην κατανόηση των πολιτικών που υπόσχονται τη μεταρρύθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης και θα αναδείξει τις συνέπειες που έχουν στις κοινωνικές λειτουργίες της, θα ερμηνεύσει τους τρόπους που αντιδρά σε αυτές η ελληνική κοινωνία. Ενδεχομένως, να επηρεάσει και την πολιτική, γιατί οι επιλογές των κυβερνήσεων χρειάζεται να στηριχθούν σε έγκυρα δεδομένα, ώστε να αποφύγουν την αποτυχία. Η προώθηση των αλλαγών που προβλέπει η πολιτική για τη μεταρρύθμιση της ανώτατης εκπαίδευσης δεν επιτυγχάνεται με πιέσεις και εκβιασμούς. Εξαρτάται και από τον τρόπο που αντιδρούν οι ακαδημαϊκοί και οι κοινωνικές δυνάμεις που ενδιαφέρονται για αυτή.

Αν οι κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης δεν μπορούν να επηρεάσουν τους υπεύθυνους για τη χάραξη της πολιτικής μπορούν να συνδεθούν με την ελληνική κοινωνία, η οποία παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από το παρελθόν, ως προς τη δομή και τα αιτήματά της. Αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα, στα οποία εμπλέκεται η ανώτατη εκπαίδευση. Η ελληνική οικογένεια εξακολουθεί να θεωρεί τη φοίτηση σε αυτή μέσο για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και την κοινωνική κινητικότητα, αλλά οι πτυχιούχοι αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα κατά τη μετάβαση στην αγορά εργασίας. Οι γονείς της μεσαίας κυρίως τάξης εξακολουθούν να επενδύουν και να υπόκεινται σε μεγάλες θυσίες για την εκπαίδευση των παιδιών τους για να διασφαλίσουν την αναπαραγωγή των προνομίων τους. Η εκπαιδευτική πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση δεν μπορεί να αγνοεί τις κοινωνικές διαστάσεις της και τις συνέπειες στη ζωή των νέων. Τα σχέδια των κυβερνήσεων για τη μεταρρύθμιση χρειάζεται να εξετασθούν μέσα στο πλαίσιο της σύγχρονης πραγματικότητας και δεν μπορούν να αγνοούν τα ιδεώδη της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Προϋπόθεση για να αναπτυχθεί όμως η κοινωνιολογία της ανώτατης εκπαίδευσης είναι να συνδεθεί με άλλους τομείς της κοινωνιολογίας και των κοινωνικών επιστημών ειδικότερα, η έρευνα στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης με την κοινωνιολογία γενικότερα.

Βιβλιογραφία

- Bell, D. (1973) *The coming of post-industrial society*, Harmondsworth: Penguin..
- Bourdieu, P. (2005) *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της*, Αθήνα: ΕΚΚΕ-Πολύτροπον.
- Brown, P. (2003), 'The Opportunity Trap: education and employment in a global

- economy', *European Educational Research Journal*, Vol. 2, 1, σσ. 141-179.
- Deem, R. (2004) "Sociology and the Sociology of Higher Education: a missed call or a disconnection?" *International Studies in Sociology of Education*, 14,1, 21-44.
- ΕΛΙΑΜΕΠ (2006) *Η Πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα στο νέο ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον*, Αθήνα: ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φραγκουδάκη Α. « Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης σήμερα» *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τ. 39, σσ. 47-68.
- Gumport, P. J. (ed.) (2007) *Sociology of Higher Education: Contributions and their Contexts*, Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Henkel, M. & Little, B. (eds) (1999) *Changing Relationships between Higher Education and the State*, London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Κυρίδης Α. (1997) *Η ανισότητα στην ελληνική εκπαίδευση και η πρόσβαση στο πανεπιστήμιο (1955-1985)*, Αθήνα: Gutenberg.
- Λάμνιαν Κ. (2004) «Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Συγκρότηση-εξέλιξη-προοπτικές» *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τ. 39, σσ. 103-139.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1986) *Ο δύσκολος διάλογος ανάμεσα σε όσους παράγουν και σε όσους χρησιμοποιούν κοινωνικές έρευνες*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (επιμ.) (1997) *Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα 1988-1996, τομ. Β΄*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Lewis, R.G. & Smith, D. H. (1997) *Total Quality in Higher Education*, Delray Beach, Florida: St. Lucie Press.
- Μαυρογιώργος, Γ. (2003) «Ανιχνεύοντας την εκπαιδευτική πολιτική για τον εκπαιδευτικό στα επιχειρησιακά προγράμματα (ΕΠΕΑΕΚ) του Υπουργείου Παιδείας στο Ο εκπαιδευτικός και η ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση (επιμ. Γ. Μπαγάκης) Αθήνα : Μεταίχμιο, σσ. 349-365.
- Νούτσος, Χ. (1985) *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Νούτσος Χ (1986) *Ιδεολογία και εκπαιδευτική πολιτική*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Parsons, T., Shils, E., Naegle, K. D., Pittis, J. R. (1965), *Theories of Societies*, New York: The Free Press.
- Pugley, L. (2004) *The University Challenge. Higher Education Markets and Social Stratification*, Aldershot: Ashgate.
- Ράσης, Σ. (2004) *Τα Πανεπιστήμια χθες και σήμερα*, Αθήνα: Παπαζήσης.

- Reay, D. (2006) "The Zombie Stalking English Schools: Social Class and Educational Inequality" *British Journal of Educational Studies* 54, 3, σσ. 288-307.
- Scott, P. (2000) *Higher Education Re-formed*, London and New York: Falmer Press.
- Shavit, Y., Arum, R. and Gamoran, A (eds.) (2007) *Stratification in Higher Education: A Comparative Study*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Shultz, T.W. (1972) *Η οικονομική σημασία της εκπαίδευσης* (εισαγ.-μτφρ. Γ. Φ. Κουτσουμάρη), Αθήνα: Παπαζήσης.
- Teichler, U. & Saldak, J. (Eds) (2000) *Higher Education Research: Its Relationship to Policy and Practice*, Oxford: Pergamon & IAU Press.
- Tilly, C. (2007) *Κοινωνικά κινήματα 1768-2004*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Walgord, G. (1992) "The Reform of Higher Education" στο M. Arnot & L. Barton (eds) *Voicing Concerns*, Oxfordshire: Triangle.
- Whitty, G. (2002) *Making Sense of Educational Policy. Studies in the Sociology and Politics of Education*, London: Sage.

Ο ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ¹

Βασιλική Καντζάρα

Μέλος ΔΕΠ

Τμήμα Κοινωνιολογίας

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

vkantz@panteion.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο κείμενο αυτό διερευνάται ο ρόλος της εκπαίδευσης σε σχέση με τις εκπαιδευτικές μεταβολές που σημειώθηκαν μεταπολεμικά, στα πλαίσια της σχέσης εκπαιδευτικού θεσμού και κοινωνίας.

Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι δυτικές κοινωνίες και οι θεσμοί που τις οργανώνουν υπόκεινται σε διαδικασία έντονων μεταβολών. Το εκπαιδευτικό σύστημα δεν αποτελεί εξαίρεση· επεκτείνεται διαρκώς, από την προσχολική αγωγή μέχρι την τριτοβάθμια εκπαίδευση, προσδοκώντας να εντάξει στο σχολείο και να μορφώσει περισσότερους μαθητές και μαθήτριες. Παράλληλα μεταβάλλεται και το περιεχόμενο των μεταδιδόμενων γνώσεων, όπως και οι παιδαγωγικές σχέσεις με σκοπό να επωφεληθούν οι μαθητές ατομικά και η κοινωνία συλλογικά.

Η επέκταση της εκπαίδευσης και η διεύρυνση της φοίτησης επεδίωξε να ανταποκριθεί στη διογκούμενη ζήτηση για μόρφωση, ενώ δικαιολογήθηκε στη βάση της ισότητας ευκαιριών και της αξιοκρατίας. Οι μεταβολές στο περιεχόμενο της παρεχόμενης εκπαίδευσης απετέλεσαν ανταπόκριση σε αιτήματα αμεσότερης σύνδεσης της μόρφωσης των νέων με τις μετέπειτα ανάγκες τους ως ενηλίκων μελών της κοινωνίας, αλλά και προσπάθεια επίλυσης προβλημάτων σχετιζόμενα με τη σχολική επίδοση, τη 'διαρροή' και την εγκατάλειψη του σχολείου. Το αίτημα της ισότητας ευκαιριών διευρύνει την εκπαίδευση, ενώ το αίτημα της ισότητας στα εκπαιδευτικά αποτελέσματα μεταβάλλει το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και διευκολύνει την αποφοίτηση.

Κοινωνικοί επιστήμονες ασκούν κριτική, γιατί παρ' όλες τις αλλαγές η εκπαίδευση συνεχίζει να συμβάλει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων και διαιωνίζει φαινόμενα αποκλεισμού (Σιάνου, 2009). Επιπλέον, ορισμένοι από εκπαιδευτικούς σκοπούς κινούνται προς λιγότερο επιθυμητές κατευθύνσεις. Σήμερα, η εκπαίδευση επιδιώκει να μορφώσει κριτικά σκεπτόμενους πολίτες, αλλά από την άλλη φαίνεται να μεταβάλλεται όλο και περισσότερο σε

¹ Υπό έκδοση στα πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας.

εργαλείο στην υπηρεσία των συμφερόντων των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Έτσι, η παροχή γνώσεων συνδέεται με την εκμάθηση δεξιοτήτων για βιοποριστικούς καθαρά λόγους, η οποία επίσης δίνει έμφαση σε χαρακτηριστικά προσωπικότητας που δεν συνάδουν με την ανάπτυξη του πολιτισμού αλλά με την επιβίωση σε συνθήκες που υπαγορεύονται από την οικονομία της αγοράς (Αλεξίου, 2006· Stone, 2006· Torres, 2002). Και το δίλημμα που τίθεται στην περίοδο που διανύουμε είναι: θα επικρατήσει η μόρφωση που προσβλέπει στην καλλιέργεια κριτικά σκεπτόμενων πολιτών ή εκπαίδευση, που προετοιμάζει τους μαθητές μόνο για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία; (βλ. Ματθαίου, 2008· Ranson, 1993· Inoue & Ramirez, 2009).

Η συζήτηση για την εκπαίδευση αφορά την κοινωνία, γιατί συνδέεται με άλλους θεσμούς και με τη μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Τα ερωτήματα, που τίθενται, είναι: *Πώς διαμορφώνεται η σχέση της εκπαίδευσης με την κοινωνία σήμερα; Και πώς μπορεί να γίνει κατανοητός ο ρόλος της εκπαίδευσης;*

Η απάντηση στα ανωτέρω ερωτήματα στηρίζεται θεωρητικά στις προσεγγίσεις σχετικά με τις κοινωνικές λειτουργίες, αλλά και το ρόλο της εκπαίδευσης, που έχουν διατυπωθεί στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και σε συγγενείς επιστήμες. Διευκρινιστικά, με τον όρο εκπαίδευση εννοούμε τη θεσμοποιημένη εκπαίδευση, επωνομαζόμενη και τυπική, που παρέχεται και περιλαμβάνει το εκπαιδευτικό σύστημα. Η έννοια ρόλος ορίζεται ως η ιδιαίτερη συμβολή του εκπαιδευτικού θεσμού στη λειτουργία άλλων κοινωνικών θεσμών και στην κοινωνία ως σύνολο. Ο όρος λειτουργία της εκπαίδευσης αναφέρεται στους σκοπούς, αλλά και στην οργανική συνάφεια και σύνδεση του θεσμού με άλλους κοινωνικούς θεσμούς.

Το κείμενο που ακολουθεί αναφέρεται συνοπτικά πρώτα στις εκπαιδευτικές μεταβολές και μετά στο κοινωνικό πλαίσιο στις οποίες έχουν συντελεσθεί. Στην τρίτη ενότητα διερευνάται ο ρόλος της εκπαίδευσης και των χαρακτηριστικών που διακρίνουμε με βάση την προηγηθείσα ανάλυση.

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ

Μετά το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, όπως ήδη αναφέραμε, επιχειρούνται εκτενείς εκπαιδευτικές μεταβολές, τόσο σε επίπεδο πρόσβασης όσο και σε επίπεδο περιεχομένου των παρεχομένων γνώσεων. Το πεδίο είναι αρκετά ευρύ και σύνθετο, για να το καλύψουμε με αξιώσεις πληρότητας στο χώρο που έχουμε στη διάθεσή μας. Θα αρκεστούμε, για το λόγο αυτό, στην παρουσίαση και συζήτηση ορισμένων τάσεων, που διακρίνουμε στις εκπαιδευτικές μεταβολές και οι οποίες είναι κοινές ανάμεσα στα δυτικά κράτη. Οι τάσεις αυτές συνοψίζονται σε τρία κυρίως ζητήματα:

- Διεύρυνση της δυνατότητας μόρφωσης
- Θέματα που άπτονται των προγραμμάτων σπουδών
- Θέματα διοίκησης και ελέγχου του παρεχόμενου εκπαιδευτικού έργου

Τα θέματα διεύρυνσης της δυνατότητας μόρφωσης διευθετήθηκαν εν πολλοίς με την επέκταση και διεύρυνση της εκπαίδευσης, από την προσχολική αγωγή μέχρι την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Έτσι, περισσότερα τμήματα του πληθυσμού φοιτούν περισσότερα χρόνια στο σχολείο, λόγω της επέκτασης παροχής εκπαίδευσης, αλλά και της επιμήκυνσης των ετών της ‘υποχρωτικής’ εκπαίδευσης, από έξι σε εννέα. Συνέπεια αυτών είναι η αύξηση της φοίτησης στις νέες ηλικίες (25-34 ετών), όπως και το ποσοστό νέων που κατέχουν επαγγελματικά προσόντα σήμερα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2002: 4).² Σε σχέση με το ποσοστό επί του πληθυσμού, υπολογισμοί αναφέρουν ότι σήμερα σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού σπουδάζει και η συντριπτική πλειοψηφία αυτών (περίπου 85%) είναι κάτω των 26 ετών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2002: 6). Επέκταση της εκπαίδευσης και διεύρυνση της φοίτησης είναι αλληλένδετα φαινόμενα. Η άποψη ότι η εκπαίδευση εκδημοκρατίζεται στηρίζεται στη μεγάλη ομολογουμένως αύξηση του ποσοστού φοίτησης των νέων ιδιαιτέρως στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, που προέρχονται από ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού.

Η επέκταση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διενεργείται με: την εισαγωγή περισσότερων φοιτητών στα υφιστάμενα τμήματα, την ίδρυση περισσότερων τμημάτων, αλλά και πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Ο αριθμός των φοιτητών αυξήθηκε εντυπωσιακά τα τελευταία είκοσι χρόνια. Μέχρι το 1997 η αύξηση αυτή παγκοσμίως ήταν της τάξης του 90% σύμφωνα με στοιχεία της οργάνωσης Ουνέσκο (Wolf, 2002: 2). Στην Ελλάδα, τη δεκαετία του 1970, οι φοιτητές αριθμούσαν περίπου 70.000, ενώ σήμερα είναι πάνω από 300.000 στα Πανεπιστήμια και ΑΤΕΙ (Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2003, Ψαχαρόπουλος, 2004: 74-75).

Σε σχέση με τα προγράμματα σπουδών: παρατηρούνται πολλές μεταβολές σε κάθε βαθμίδα. Η ποιότητα της παρεχόμενης μόρφωσης αποτελεί στόχο εκπαιδευτικών παρεμβάσεων, συνοδευόμενη από μεταβολές τέτοιες, που να δίνουν περισσότερες ευκαιρίες για βελτίωση της σχολικής επίδοσης, όπως για παράδειγμα η «αντισταθμιστική» εκπαίδευση. Προβλήματα σχετιζόμενα με τη ‘διαρροή’ και την ‘εγκατάλειψη’ του σχολείου θεωρείται ότι μπορούν να αντιμετωπιστούν με εκπαιδευτικά μέσα. Οι παιδαγωγικές σχέσεις και τα σχολικά εγχειρίδια αποκτούν ‘μαθητοκεντρικό’ χαρακτήρα, όπως λέγεται, αποσκοπώντας στην καλλιέργεια της προσωπικότητας και κριτικής σκέψης των μαθητών, αλλά και ανάπτυξης δεξιοτήτων, όπως της

² Στην ηλικιακή αυτή κατηγορία στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 2000, το 29% δεν είχε τίτλο ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στην ηλικιακή κατηγορία 55-64 ετών, το ποσοστό ανέρχεται στο 54% (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2002: 4).

συνεργασίας και της δυνατότητας επίλυσης προβλημάτων. Οι μέθοδοι διδασκαλίας αλλάζουν δραστικά και τα παιδιά 'μαθαίνουν να μαθαίνουν', αναπτύσσουν πρωτοβουλίες και μαθαίνουν να συνεργάζονται στα πλαίσια μιας ομάδας εργασίας. Οι μέθοδοι αυτοί ονομάστηκαν και 'ενεργητικές παιδαγωγικοί μέθοδοι' (βλ. Παναγιωτόπουλος, 2004: 25). Το σχολείο μοιάζει να μετατρέπεται σε ένα δημιουργικό χώρο, όπου οι μαθητές μαθαίνουν τις δεξιότητες που θεωρείται ότι χρειάζονται για την μετέπειτα κοινωνική τους ένταξη. Πολλές από τις μεταβολές αυτές στηρίζονται και σε αρχές που απορρέουν από την καινοτόμο εργασία προοδευτικών τάσεων στην παιδαγωγική επιστήμη (όπως των Μοντεσσόρι, Ντάλτον και Φρέιρε) και οι οποίες αρχικά εφαρμόστηκαν στην ιδιωτική και αργότερα εισήχθησαν και στη δημόσια εκπαίδευση (Droogleever Fortuijn, 2003).

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση υπόκειται επίσης σε μεταβολές, ιδιαίτερα σε ορισμένα δυτικά κράτη στα οποία διακρίνεται σε κατευθύνσεις και τύπους σχολείων. Εκεί παρατηρούνται αλλαγές τέτοιες που να παρέχουν περισσότερες δυνατότητες υπερκερασμού των διαχωριστικών γραμμών. Κι αυτό γιατί η λειτουργία των κατευθύνσεων ιεραρχικά ταξινομημένων που οδηγούν σε ανώτατες σπουδές, αλλά ιεραρχικά επίσης διαφοροποιημένες θεωρούνται υπεύθυνες για την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Παρέχεται δηλαδή η δυνατότητα να διορθωθούν τυχόν λάθη στην επιλογή των μαθητών, που σε ορισμένες χώρες γίνεται ήδη αμέσως με την αποφοίτηση από το δημοτικό σχολείο (όπως στη Γερμανία).

Οι προαναφερθείσες αλλαγές επιφέρουν και μετατροπές στο ρόλο του εκπαιδευτικού, που από πηγή σχετικά αποκλειστικών γνώσεων, μοιάζει να μετατρέπεται σε ένα μεσολαβητή ανάμεσα στο μαθητή και τις γνώσεις, που καλείται (ο μαθητής) να αποκτήσει. Έτσι, ο ρόλος του εκπαιδευτικού μετατρέπεται ή επιδιώκεται να μετατραπεί από καθοδηγητικό σε συμβουλευτικό. Η αλλαγή αυτή αντικατοπτρίζεται και προωθείται από νέες διδακτικές μεθόδους και τα σχολικά βιβλία (για τις αλλαγές στα εγχειρίδια βλ. Λιάτσου, 2005).

Σε σχέση με το διοικητικό και μορφωτικό έλεγχο του εκπαιδευτικού έργου: μια προβληματική, που απασχόλησε την εκπαίδευση συνοψίστηκε στην περαιτέρω αποκέντρωση της διοίκησης του εκπαιδευτικού συστήματος, που έθετε και το ζήτημα του ελέγχου της διοικητικής και μορφωτικής λειτουργίας της εκπαίδευσης. Το θέμα είναι αρκετά ευρύ, αλλά για να δώσουμε μια εικόνα θα αναφερθούμε στις πιο πρόσφατες αλλαγές μετά τη Συνθήκη της Μπολόνια του 1999. Σύμφωνα μ' αυτήν, η τριτοβάθμια εκπαίδευση γνωρίζει ήδη ευρείες αλλαγές, που κυμαίνονται από τη διάρκεια φοίτησης προπτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, τη χρηματοδότηση της επιστημονικής έρευνας μέχρι τις μεθόδους αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου και του έργου των Πανεπιστημίων. Στο ευρωπαϊκό χώρο, που σήμερα αριθμεί πάνω από 47 κράτη που συμμετέχουν στη διαδικασία αυτή, ενοποίησης της ευρωπαϊκής

εκπαίδευσης, θα λέγαμε, παρατηρείται ότι εισάγονται δομές διοίκησης παραπλήσιες μ' αυτές των επιχειρήσεων στον ιδιωτικό τομέα. Οι διαδικασίες που εισάγονται αφορούν την αξιολόγηση της αποδοτικότητας του εκπαιδευτικού έργου και δικαιολογούνται στη βάση της κοινωνικής λογοδοσίας (Huisman & Currie, 2004, Welch, 2005). Τέτοιες όμως μεθόδους γνωρίζουν και άλλα κράτη ιδιαιτέρως να αναφέρουμε τις Η.Π.Α., που μαζί με τη διευθέτηση ζητημάτων έρευνας και χρηματοδότησής τους από ιδιωτικές και δημόσιες πηγές, χαρακτηρίζουν το Πανεπιστήμιο του τέλους του 20^{ου} και αρχών του 21^{ου} αιώνα (βλ. επίσης Ματθαίου 2003· Μπουρντιέ 2004). Το Πανεπιστήμιο εισέρχεται σε μια διαδικασία, που έχει ονομαστεί 'ακαδημαϊκός καπιταλισμός' (Πρόκου, 2009)

Ο έλεγχος που επιχειρείται στην τριτοβάθμια έχει κοινά σημεία και με τον έλεγχο σε άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Στην Φινλανδία, φερ' ειπείν, εφαρμόζεται ήδη το λεγόμενο «κουπόνι της παιδείας». Η καινοτομία έγκειται στην παροχή του μεριδίου της χρηματοδότησης, που εκπροσωπεί ο κάθε μαθητής και μαθήτρια, υπό μορφή κουπονιού στους γονείς των μαθητών. Οι γονείς με τη σειρά τους το παρέχουν στο σχολείο που επιλέγουν για τις σπουδές των παιδιών τους. Με τον τρόπο αυτό παρέχεται μια οιονεί εξουσία στους γονείς των μαθητών επιδιώκοντας στη βελτίωση της ποιότητας σπουδών, που βασίζεται στη σκέψη ότι τα σχολεία, για να επιβιώσουν θα (εξαν)αναγκαστούν να παράσχουν καλύτερο επίπεδο εκπαίδευσης. Ανάλογη είναι και η επιδίωξη στην ανώτατη εκπαίδευση με την εισαγωγή της αξιολόγησης του εκπαιδευτικού έργου. Παρέχεται στους φοιτητές δυνατότητα να ελέγχουν ως ένα βαθμό τους καθηγητές τους ως αντάλλαγμα της συμμετοχής τους στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι σπουδές των φοιτητών όμως εντατικοποιούνται και ελέγχονται επίσης, καθώς οφείλουν να συμμετάσχουν υποχρεωτικά στα μαθήματα, για να μπορούν μετά να προβαίνουν και σε αποτίμηση του έργου των δασκάλων τους.

Σχετικά με αρχές εκπαιδευτικής πολιτικής σε διεθνές επίπεδο, παρατηρούμε ότι διεθνείς, υπερεθνικοί οργανισμοί ασχολούνται επισταμένως με ζητήματα εκπαίδευσης και θέτουν για παράδειγμα επί τάπητος και το ζήτημα του αναλφαριθμητισμού. Μέτριοι υπολογισμοί της Ουνέσκο, ανεβάζουν το ποσοστό αυτό σε 850 εκατομμύρια ενήλικα άτομα παγκοσμίως. Η πολιτική που προτείνεται είναι η διευκόλυνση της πρόσβασης στην πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με την καθιέρωση δομών και λήψη μέτρων, όπως φερ' ειπείν της δωρεάν παιδείας, η καθιέρωση της οποίας πρόσφατα στην Κένυα επέτρεψε σε εκατομμύρια παιδιά να φοιτήσουν στο δημοτικό σχολείο.

Επίσης, να συμπληρώσουμε εδώ ότι σε παγκόσμιο επίπεδο παρατηρείται μια τάση να οργανώνονται δομές μόρφωσης και επιμόρφωσης ενηλίκων. Στην Ευρώπη έχουν ψηφιστεί νόμοι που υλοποιούν θεσμούς συνεχούς εκπαίδευσης, όπως είναι η 'δια βίου' και η 'εξ

αποστάσεως' εκπαίδευση. Στην Ελλάδα λειτουργούν επίσης και σχολεία 'δεύτερης' ευκαιρίας για τους ενήλικες, που δεν έχουν ολοκληρώσει την υποχρεωτική εκπαίδευση.

Μια συναφή αλλαγή επίσης αφορά και το θέμα της χρηματοδότησης της εκπαίδευσης, η οποία στη χώρα μας μπορεί να έχει 'κολλήσει' στο 3,3% ως ποσοστό του ΑΕΠ, (με μέσο Ευρωπαϊκό ποσοστό το 5,5%) αλλά σε απόλυτους αριθμούς έχει αυξηθεί εντυπωσιακά (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2002: XXV). Παράλληλα, αυξήθηκε σημαντικά και η επένδυση των νοικοκυριών στη μόρφωση των παιδιών τους, που σήμερα, παραδείγματος χάρη, ανέρχεται, σύμφωνα με υπολογισμούς, στο ποσό των τεσσάρων δισεκατομμυρίων ευρώ. Το ποσό αυτό περιλαμβάνει από σχολικά είδη μέχρι φροντιστήρια (Νανούρη, 2008).

Λόγω περιορισμένου χώρου, αναφερθήκαμε πολύ συνοπτικά και σχηματικά στις εκπαιδευτικές μεταβολές που παρατηρούμε να διενεργούνται στη χώρα μας, στην Ευρώπη και σε άλλα δυτικά κράτη. Οι συνέπειες από άποψη οικονομικής ανάπτυξης της κοινωνίας είναι σημαντικές. Η ίδρυση πανεπιστημίων έγινε με σκοπό να συμβάλει στην ανάπτυξη αυτή τοπικά, πράγμα που ως ένα βαθμό φαίνεται ότι το πέτυχε. Παράλληλα όμως η επέκταση της τυπικής εκπαίδευσης επέφερε και την επέκταση της μη τυπικής εκπαίδευσης, δηλαδή των κέντρων σπουδών, οργανωμένα κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά από ιδιωτικούς φορείς μικρής χρονικής διάρκειας, που παρέχουν εξειδίκευση σε ένα τομέα και που μπορεί να είναι γνώση ξένων γλωσσών μέχρι γνώσεις χρήσης προσωπικού υπολογιστή. Η επέκταση της εκπαίδευσης και η διεύρυνση της φοίτησης, όπως και η ανάπτυξη της μη τυπικής εκπαίδευσης συνεπάγεται τη μεγάλη οικονομική ανάπτυξη σε διάφορους τομείς της οικονομίας, από τον κατασκευαστικό τομέα, τα μέσα μεταφοράς μέχρι εταιρείας παραγωγής γραφικής ύλης και τεχνολογιών επικοινωνίας. Και παρ' όλο που τα στοιχεία που αναφέρουμε είναι αναγκαστικά πολύ συνοπτικά, εν τούτοις δίνουν μια εικόνα της σημασίας της εκπαίδευσης για την οικονομική ανάπτυξη στην τοπική και την ευρύτερη κοινωνία.

Ένα πρώτο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε είναι ότι οι εκπαιδευτικές μεταβολές που έχουν επέλθει είναι σημαντικές σε βαθμό, έκταση και 'μέγεθος' (Wolf, 2002: 1). Οι μεταβολές αυτές έχουν σημαντικές επιπτώσεις σε άλλους κοινωνικούς θεσμούς, με πιο εμφανή τη θετική επίδραση στην επιδιωκόμενη οικονομική ανάπτυξη.

Επιδιώκουν όμως οι επιχειρούμενες εκπαιδευτικές μεταβολές την αλλαγή της εκπαίδευσης προς την ίδια κατεύθυνση; Η επόμενη ενότητα επιχειρεί να απαντήσει στο ερώτημα αυτό.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΑΦΕΤΗΡΙΕΣ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΜΕΤΑΒΟΛΩΝ

Μεταπολεμικά, στα πλαίσια εκδημοκρατισμού των κοινωνιών και απαντώντας σε αιτήματα ισότητας και αξιοκρατίας, όπως αναφέραμε πιο πριν, η εκπαίδευση επεκτείνεται διαρκώς, διευρύνοντας έτσι τη δυνατότητα φοίτησης για ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. Η επέκταση αυτή αποτελεί και την πιο χαρακτηριστική αλλαγή της εκπαίδευσης, που τη διαφοροποιεί ιστορικά από προηγούμενα συστήματα παροχής εκπαίδευσης. Αν η επέκταση της πρόσβασης στην εκπαίδευση αποτέλεσε μια απάντηση στο αίτημα για ισότητα ευκαιριών, οι μεταβολές στα προγράμματα σπουδών και των αναλυτικών προγραμμάτων επιχείρησαν να δώσουν απάντηση σε προβλήματα σχετιζόμενα με τη σχολική επίδοση. Το αίτημα για την ισότητα στα εκπαιδευτικά αποτελέσματα, που διατυπώθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1950 έθετε με έμμεσο τρόπο το ζήτημα της συμβολής της εκπαίδευσης στις κοινωνικές ανισότητες. Στο αίτημα αυτό στηρίχθηκαν αρκετές και διαφορετικής υφής παρεμβάσεις στην εκπαίδευση με σκοπό να βελτιωθεί η σχολική επίδοση των περισσοτέρων μαθητών και να αντιμετωπισθεί η σχολική 'αποτυχία'.

Οι εκπαιδευτικές μεταβολές στις οποίες αναφερθήκαμε στην προηγούμενη ενότητα αποτελούν απάντηση σε κοινωνικά αιτήματα, που έχουν όμως διαφορετικές αφετηρίες και επιδιώξεις. Οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης συμφωνούν ότι το αίτημα για κοινωνική ισότητα και αξιοκρατία υπαγόρευσε ως ένα βαθμό τη διεύρυνση της φοίτησης και της μόρφωσης (βλ. Prokou, 2006). Αφετηρία γι' αυτήν την αλλαγή αποτέλεσε η διογκούμενη ζήτηση για εκπαίδευση, η οποία παλαιότερα είχε ερμηνευθεί και ως 'ξαφνική δίψα για μάθηση' (Τσουκαλάς, 1977).

Δεύτερη αφετηρία και αλληλένδετη με την πρώτη υπήρξε η διογκούμενη κοινωνική δυσaréσκεια και η πολιτική προσπάθεια αξιοποίησής της. Μεγάλα τμήματα του πληθυσμού τα οποία δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις της εκπαίδευσης (οικονομικά ή μαθησιακά) και έβλεπαν τα παιδιά τους να μένουν κυριολεκτικά και μεταφορικά 'στάσιμα' ή και να αποκλείονται από την τριτοβάθμια εκπαίδευση, δυσανασχετούσαν με το έργο της εκπαίδευσης.³ Η δυσaréσκεια αυτή αποτέλεσε μοχλό πίεσης προς τα πολιτικά κόμματα, ορισμένα εκ των οποίων, όπως τα σοσιαλδημοκρατικής και αριστερής ιδεολογίας, διάκεινται θετικά υπέρ της διεύρυνσης της πρόσβασης για ιδεολογικούς κυρίως λόγους (βλ. Blackledge & Hunt, 1994).

Συγχρόνως, μια τρίτη αφετηρία αποτέλεσαν τα αιτήματα που εκφράστηκαν από διάφορα κοινωνικά κινήματα, που συνδέονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Απ' αυτά το φεμινιστικό κίνημα έθεσε το θέμα της ισότητας με βάση το φύλο στην εκπαίδευση (βλ. Arnot, 2006), που η ικανοποίησή του έθεσε σε εξέλιξη μια σειρά μεταβολών από την πρόσβαση, την κατάργηση αμιγών σχολείων, μέχρι και αλλαγές σε σχολικά βιβλία. Σήμερα το ποσοστό των φοιτητριών στην

³ Η αμφισβήτηση της εκπαίδευσης στη δεκαετία του 1960-70, ήταν σύμφωνα με τον Husén (1991) κρίση εμπιστοσύνης στο έργο που επιτελούσε η εκπαίδευση.

ανώτατη εκπαίδευση είναι μεγαλύτερο στην Ελλάδα απ' αυτό των αγοριών, αν και ποσοτικά συγκεντρώνονται σε σχολές που θεωρείται ότι συνάδουν με τον κατά φύλα καταμερισμό εργασίας και επαγγελματίων (Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2003). Τα δικαιώματα των μεταναστών στη μόρφωση και τη σχολική επίδοση, όπως και η δυνατότητα κοινωνικής τους ένταξης και ισότιμης μεταχείρισης επίσης ώθησε σε ανάλογες αλλαγές, που εντάχθηκαν στη λεγόμενη διαπολιτισμική εκπαίδευση.

Μια τέταρτη αφετηρία θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν τα αιτήματα των μετεχόντων στην εκπαίδευση και την εκπαιδευτική διαδικασία. Έτσι, αιτήματα δασκάλων, παιδαγωγών και άλλων κοινωνικών επιστημόνων στόχευαν σε αλλαγές σε εκπαιδευτικούς στόχους, αλλά και σε εγχειρίδια, κατευθύνσεις, και διδακτικές μεθόδους με σκοπό να επιλύσουν προβλήματα εκπαιδευτικής κυρίως φύσης, τα οποία όμως δεν ήταν άμοιρα διεκδικήσεων για καλύτερη οργάνωση των παιδαγωγικών σχέσεων και κατ' επέκταση για μια πιο δίκαιη και δημοκρατική εκπαίδευση.

Πέμπτη, σημαντική βάση επέκτασης της εκπαίδευσης απετέλεσε και η λεγόμενη 'θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου', που διατυπώθηκε στη δεκαετία του 1960, αλλά που οι βασικές της παραδοχές ήταν γνωστές αρκετό καιρό πριν. Η θεωρία αυτή προσεγγίζει τα άτομα ως εν δυνάμει πηγή πλούτου, που με τη μόρφωση δύνανται να αναπτύξουν τις ικανότητές τους και τις γνώσεις τους, έτσι ώστε να αυξήσουν και την παραγωγικότητά τους. Με τη σειρά της, η αύξηση αυτή θα οδηγούσε στην ανάπτυξη της οικονομίας, του επιπέδου ευημερίας και της πρόοδου ολόκληρης της κοινωνίας, που απετέλεσε και το κυρίαρχο σύνθημα του 20^{ου} αιώνα. Η θεωρία αυτή παρείχε την επιστημονική βάση για περισσότερες επενδύσεις στην εκπαίδευση, ενώ διευκόλυνε και τη συμμετοχή ιδιωτικών επιχειρήσεων μέσω χρηματοδοτήσεων ερευνών ή ίδρυσης σχολών, που εντάσσονται στην τυπική εκπαίδευση.

Εν ταυτώ, παρατηρούμε ότι ιστορικά η εκπαίδευση έχει συνδεθεί με την αναζήτηση της γνώσης για διαφορετικούς σκοπούς: από την εξυπηρέτηση ορθολογικών σκοπών και επιτέλεση ενός επαγγέλματος μέχρι την αναζήτηση του ευ ζην ή την επιδίωξη κοινωνική αλλαγής για τη βελτίωση της κοινωνίας. Στο αίτημα, που συμφωνούν σχετικά οι περισσότερες κοινωνικές δυνάμεις και οργανωμένες συλλογικότητες είναι ότι η εκπαίδευση αποτελεί προϋπόθεση για τη διατήρηση, την ανάπτυξη και τη βελτίωση της κοινωνίας. Διαφωνούν ωστόσο στο περιεχόμενο που δίνουν στις έννοιες αυτές. Στην εξέλιξη αυτή, δηλαδή της σύνδεσης της εκπαίδευσης με κοινωνικά αιτήματα παίζουν σημαντικό ρόλο η ιστορία της χειραφέτησης των κοινωνιών, αλλά και της εξατομίκευσής τους, κοινωνικές διαδικασίες που ετέθησαν σε κίνηση ήδη από τον 16^ο αιώνα, θέτοντας έτσι και τις βάσεις της καθιέρωσης των εκπαιδευτικών συστημάτων.

Παράλληλα, όμως η εκπαίδευση έχει συνδεθεί και με τη δυνατότητας ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, που εξηγεί και την 'ξαφνική δίψα για μάθηση'.

Το δεύτερο συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε είναι ότι οι εκπαιδευτικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν έχουν διαφορετικές αφετηρίες και εννοιολογούνται διαφορετικά από κοινωνικές ομάδες και φορείς εκτός και εντός της εκπαίδευσης. Επίσης παρατηρούμε ότι παραδοσιακοί εκπαιδευτικοί σκοποί να συμπληρώνονται με αξίες προς μια προοδευτική σχετικά κατεύθυνση, όπως είναι η παγκόσμια ιδιότητα του πολίτη, η αλληλεγγύη και η αποδοχή διαφορετικών πολιτισμικά ανθρώπων (βλ. και Μορέν, 2000). Από την άλλη παρατηρούμε την ολοένα και αυξανόμενη χρηστική θα λέγαμε νοηματοδότηση της εκπαίδευσης, καθώς καλείται να μορφώσει για ένα πολύ συγκεκριμένο, αλλά και πολύ περιορισμένο αξιακό πεδίο, όπως είναι η επαγγελματική αποκατάσταση. Μέχρι σήμερα δηλαδή, η διεύρυνση οριζόντων, οι υψηλές αξίες και τα ιδανικά συμβαδίζουν με την προσπάθεια ανύψωσης του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, που καθιστούν θεμιτές επιδιώξεις βελτίωσης κοινωνικής θέσης και υλικής ευημερίας. Η εκπαίδευση με άλλα λόγια προσπαθεί να συνδυάσει την ιδανική με την ωφέλιμη διάσταση της μόρφωσης.

Από τη δεκαετία του 1990 κι εφεξής παρατηρούμε όμως ότι η εκπαίδευση ολοένα και περισσότερο απομακρύνεται από συνδυαστικούς σκοπούς επικεντρωνόμενη και δίνοντας αξία σε μόρφωση και δεξιότητες που είναι άμεσα ωφέλιμες και χρηστικές στην εργασία. Φωνές διαμαρτυρίας ακούγονται ολοένα και περισσότερο, τόσο από διεθνείς οργανισμούς, όπως είναι η Ουνέσκο, όσο και από κοινωνικά κινήματα, αλλά προς το παρόν φαίνεται πως η στενώς εννοούμενη ωφελιμιστική εκπαίδευση να κερδίζει τον αγώνα επικυριαρχίας.

Οι πραγματοποιηθείσες εκτενείς εκπαιδευτικές μεταβολές συνιστούν κατά κύριο λόγο παρεμβάσεις, αλλά και 'επεμβάσεις' της πολιτικής εξουσίας στη σχετική αυτονομία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και το έργο τους (βλ. Ματθαίου 2003· Welch 2005). Τα περισσότερα προβλήματα στην εκπαίδευση θεωρούνται συνήθως εκπαιδευτικής φύσης, αλλά οι φορείς που συνδιαλέγονται για τις αλλαγές που οφείλουν να γίνουν είναι πολιτικοί και όχι εκπαιδευτικοί, όπως τα πολιτικά κόμματα, το οποίο αποτελεί συχνό φαινόμενο στην Ελλάδα. Επιπλέον, θεωρείται ότι οι προτεινόμενες αλλαγές οφείλουν να εντάσσονται σε πλαίσια εκπαιδευτικών αρχών, που δεν εκπονούνται από εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά από υπερεθνικούς οργανισμούς, οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση και ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) (βλ. Τσαούσης, 2007).

Στην ενότητα αυτή αναφερθήκαμε στις διαφορετικές αφετηρίες των εκπαιδευτικών μεταβολών, αλλά και τους διαφορετικούς φορείς που εμπλέκονται στη διαδικασία αυτή. Η

επόμενη ενότητα εισέρχεται στο θέμα των κοινωνικών λειτουργιών και της ανάλυσης του σημερινού ρόλου και των χαρακτηριστικών που διακρίνουμε στον εκπαιδευτικό θεσμό.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΚΑΙ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, ο εκπαιδευτικός θεσμός προσεγγίζεται ως ένα μέσο, όργανο, ή μηχανισμό του κράτους, που εξυπηρετεί αποκλειστικά κοινωνικό σκοπό, που δεν είναι άλλος από τη διατήρηση της υφιστάμενης μορφής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων (βλ. Althusser, 1987).

Ο Ντυρκέμ εξήρε τις δυνατότητες του θεσμού για τη διατήρηση της κοινωνίας και τη διαγενεακή επιβίωσή της. Οι μεταγενέστεροι θεωρητικοί, ορμώμενοι από τον Ντυρκέμ θεωρούν την κοινωνικοποίηση ως τη πιο σημαντική λειτουργία της εκπαίδευσης και δευτερευόντως την επιλογή και κατανομή των μαθητών σε κοινωνικές θέσεις, κάνοντας μνεία για τη στενή σχέση εκπαίδευσης και οικονομίας (για τις κοινωνικές λειτουργίες βλ. Καντζάρα, 2008, 2009).

Ο Μαρξ διείδε τα πλεονεκτήματα, που θα αποκόμιζαν οι εργαζόμενοι από τη μόρφωση που θα τους βοηθούσαν στη διαπραγμάτευση των όρων προσφοράς της εργασίας τους. Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις καταγίνονται όμως περισσότερο με την κοινωνική και πολιτισμική αναπαραγωγική λειτουργία της εκπαίδευσης (βλ. και Bourdieu & Passeron 2000). Σύμφωνα μ' αυτήν το σχολείο κοινωνικοποιεί τους μαθητές ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση και τους τοποθετεί αναλόγως στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Ο Βέμπερ έθεσε το ζήτημα της εξουσίας: η μόρφωση (Bildung), που παρέχεται καλλιεργεί χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν στα χαρακτηριστικά προσωπικότητας των ιδεατών τύπων εξουσίας (παραδοσιακό, ορθολογικό και χαρισματικό). Οι βεμπεριανές προσεγγίσεις συσχετίζουν την κοινωνική ομάδα, που ελέγχει την εκπαίδευση με την άσκηση κοινωνικής κυριαρχίας. Η Archer (1984) θεωρεί ότι ο φορέας που έχει την 'ιδιοκτησία' της εκπαίδευσης, από άποψη χρηματοδότησης και παροχής εκπαιδευτικών δομών, ελέγχει και τι παράγει η εκπαίδευση. Ο Collins (1979) θεωρεί ότι η εκπαίδευση αποτελεί μια 'πολιτισμική αγορά', όπου οι τίτλοι σπουδών χρησιμεύουν ως 'διαπιστευτήρια', όπως άλλοτε οι τίτλοι ευγενείας, που για τους περισσότερους πολίτες παρέχουν πρόσβαση στην τάξη των αργόμισθων, όπως αποκαλεί τους δημοσίους υπαλλήλους.

Η εκπαίδευση λοιπόν συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνίας με τις λειτουργίες της κοινωνικοποίησης και της επιλογής των καταλληλοτέρων σπουδαστών για περαιτέρω σπουδές, επιστήμες και επαγγέλματα. Παράλληλα όμως αναπαράγει την υφιστάμενη κοινωνία και αυτό

σημαίνει ότι συμβάλλει στην αναπαραγωγή της υφιστάμενης οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, που χαρακτηρίζονται από ανισότητα.

Ιστορικά, ο θεσμός της εκπαιδευτικού συστήματος βοηθά στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου, έχοντας ως σκοπό να 'εκπολιτίσει' τις μη προνομιούχες τάξεις, ελέγχοντας ταυτόχρονα και νομιμοποιώντας τις γνώσεις, που είναι κοινωνικά αποδεκτές. Η εκπαίδευση συμβάλλει έτσι και στην άσκηση κοινωνικής κυριαρχίας, καθώς κυρίαρχες ομάδες προσπαθούν να επηρεάσουν με διάφορους τρόπους την παροχή μόρφωσης ως προς τους σκοπούς, αλλά και το περιεχόμενο των μεταδιδόμενων γνώσεων. Από την άλλη, οι ομάδες αυτές χρησιμοποιούν τους τίτλους σπουδών ως ένα μέσο ελέγχου της εισόδου των υποψηφίων σε θέσεις ισχύος και κύρους, αναπαράγοντας, επικυρώνοντας και νομιμοποιώντας την κυριαρχία τους στη βάση της αξιοκρατίας.

Η εκπαίδευση συμβάλλει επίσης στη διατήρηση της υφιστάμενης οργάνωσης της κοινωνίας, καλλιεργώντας επιδιώξεις για ανοδική κοινωνική κινητικότητα. Ταυτόχρονα, συμβάλλει και σε διαδικασίες αλλαγής της κοινωνίας, κι αυτό γιατί αν και δεν αποτελεί ρητό σκοπό, η εκπαίδευση διαφυλάττει άτυπα στους κόλπους της οράματα και αγώνες, μαθητικούς και φοιτητικούς, για κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα.

Τα τελευταία πενήντα με εξήντα χρόνια, παρατηρούμε, όπως αναφέραμε και στην προηγούμενη ενότητα ότι οι μεταβολές στην εκπαίδευση είναι σημαντικές σε έκταση, βάθος και 'μέγεθος'. Ωστόσο, καθήκοντα και αρμοδιότητες της εκπαίδευσης δεν έχουν μεταβληθεί σημαντικά, όπως είναι η παροχή μόρφωσης στα νέα μέλη της κοινωνίας με σκοπό την κοινωνική τους ένταξη, αλλά και η αξιολόγηση και πιστοποίηση των αποκτηθέντων γνώσεων, με την απονομή έγκυρου τίτλου σπουδών. Στη λειτουργία του αυτή ο εκπαιδευτικός θεσμός ενσωματώνει τις υφιστάμενες αξίες, αλλά και ιδεολογίες ως προς τις ικανότητες των μαθητών. Λειτουργεί έτσι προς δυο αντιθετικές κατευθύνσεις, από τη μια προσπαθεί να ενσωματώσει όλο και περισσότερα νέα μέλη στο σχολείο και από την άλλη να αποκλείσει σε κάθε βαθμίδα εκπαίδευσης μαθητές, διατηρώντας έτσι αλώβητη την ιεραρχική της δομή. Η επιλογή των μαθητών για περαιτέρω σπουδές συνεχίζει να βασίζεται στη διαφορετική σχολική επίδοση και τις μαθησιακές ικανότητες. Πολλοί ακόμη και σήμερα πιστεύουν ότι οι ικανότητες των μαθητών είναι εγγενείς, ανεπίδεκτες βελτίωσης, συντηρώντας έτσι με 'φυσικό' τρόπο, την ανισότητα, που έχει καλλιεργηθεί, όμως, κοινωνικά (Bourdieu & Passeron, 2000).

Η ερώτηση που τέθηκε στην αρχή αυτού του κειμένου είναι *αν οι μεταβολές έχουν επιφέρει αλλαγές στις κοινωνικές λειτουργίες της εκπαίδευσης και αν έχει αλλάξει και ο ρόλος της*. Στην

απάντηση ξεκινάμε από το θεωρητικό πλαίσιο και αναλύουμε τα χαρακτηριστικά του διευρυμένου κατά τη γνώμη μας κοινωνικού ρόλου της εκπαίδευσης.

Το θεωρητικό πλαίσιο, στο οποίο μπορούμε να στηριχθούμε για την ανάλυση και κατανόηση του σημερινού ρόλου της εκπαίδευσης, στηρίζεται εν πολλοίς σε μια βεμπεριανή προσέγγιση για τη συγκρότηση και την οργάνωση της κοινωνίας, στην οποία η εξουσία είναι ένα βασικό της γνώρισμα. Οι βάσεις της εξουσίας στη σύγχρονη κοινωνία στηρίζονται εν πολλοίς και στην εκπαίδευση. Κι αυτό γιατί μέσα στο υφιστάμενο σύστημα καταμερισμού εξουσίας, η κοινωνία είναι οργανωμένη στη βάση θεσμοθετημένων θέσεων και ρόλων (ή ιδιοτήτων), τόσο στον ιδιωτικό όσο και το δημόσιο χώρο. Κι ενώ για την κατάκτηση ορισμένων θέσεων δε χρειάζεται κάποιος απολυτήριο από κάποιο σχολείο, για την πλειονότητα των περισσοτέρων από τις θέσεις στον τομέα της εργασίας απαιτείται η κατοχή ενός τίτλου σπουδών. Σε ορισμένες χώρες (όπως Γερμανία και Ολλανδία) ακόμη και για την ανάληψη επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και την ίδρυση ιδιωτικών επιχειρήσεων απαιτείται η κατοχή του αντίστοιχου τίτλου σπουδών. Η επέκταση αυτή, δηλαδή των τομέων όπου μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι τίτλοι σπουδών έχει πραγματοποιηθεί σταδιακά από τις απαρχές της καθιέρωσης των εκπαιδευτικών συστημάτων μέχρι σήμερα. Ιστορικά, η καθιέρωση του εκπαιδευτικού συστήματος πραγματοποιήθηκε με το επιχείρημα της σύνδεσης της παρεχόμενης εκπαίδευσης με τη δυνατότητα εξάσκησης ενός επαγγέλματος (Collins, 1979). Έκτοτε η τάση αυτή συνεχίζεται μέχρι τις μέρες συνοδεύοντας την επέκταση της εκπαίδευσης και τη συνακόλουθη διεύρυνση της φοίτησης.

Έτσι λοιπόν, μέσα στο υφιστάμενο σύστημα εξουσίας και καταμερισμό εργασίας, που είναι οργανωμένο στη βάση θέσεων (ανάμεσα στις οποίες και οι επαγγελματικές) παρατηρούμε ότι οι θέσεις αυτές κατακτώνται δυνητικά στη βάση προσόντων και συνεπώς ικανοτήτων περιορίζοντας ή εκμηδενίζοντας την υπεροχή ορισμένων σπουδαστών λόγω της κοινωνικής καταγωγής τους. Η κοινωνική συμμετοχή των πολιτών καθορίζεται στη βάση και ανάλογα του βαθμού συμμετοχής τους στην εργασία. Η απασχόληση καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ατόμων, όπως και τις απολαβές, υλικές και συμβολικές. Η κοινωνική οργάνωση βασίζεται σε θεσμούς που τους έχει ανατεθεί έργο παραγωγής, αλλά και διαχείρισης αγαθών (με την ευρεία έννοια του όρου), τα οποία κατανέμονται, διανέμονται, και αναδιανέμονται ανάλογα με την κοινωνική συμμετοχή των πολιτών και τους ισχύοντες κανόνες, τυπικούς και άτυπους. Η κοινωνική κατανομή δεν αφορά μόνο υλικά αγαθά και υπηρεσίες, αλλά και συμβολικά, που εν τέλει δηλώνουν την κοινωνική αξία του καθενός απ' αυτά και κατ' επέκταση των ατόμων που τα κατέχουν. Η εκπαίδευση είναι ένας θεσμός, που διαχειρίζεται τη μόρφωση και παράγει θα λέγαμε μορφωμένα και καλλιεργημένα

άτομα, ανά βαθμίδα εκπαίδευσης τα οποία κατανέμονται στην εργασία αναλόγως της εκπαίδευσής τους. Διαχειρίζεται έτσι και τη διάχυση της αποδεκτής γνώσης και προσόντων στην κοινωνία και το επίπεδο καλλιέργειά της (βλ. Young, 1971).

Ο ρόλος λοιπόν της εκπαίδευσης στο σύγχρονο κόσμο είναι σύνθετος και πολύπλοκος, κυρίως γιατί η δράση και η λειτουργία του θεσμού τοποθετείται ανάμεσα στην οργανωμένη πολιτική κοινωνία, την οικονομία της αγοράς και την κοινωνία των πολιτών (Ranson, 1993, Tooley, 1995: 29). Αποτελεί αντικείμενο άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής και συμμετέχει στη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού από άποψη μόρφωσης και κατανομής τους στους επιμέρους τομείς της κοινωνικής ζωής. Η μαζικότητα, που προσάπτεται στο θεσμό, μπορούμε να πούμε ότι δεν μεταβάλλει το ρόλο της εκπαίδευσης σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν, αλλά ότι διευρύνει το ρόλο αυτό περαιτέρω. Αυτό σημαίνει ότι σήμερα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι μέσω της εκπαίδευσης αποπειράται η διαχείριση και η διακυβέρνηση της κοινωνίας 'από απόσταση'.⁴

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παίρνει η εκπαίδευση μεταπολεμικά με την έμφαση στον εκδημοκρατισμό των κοινωνιών και την επέκταση της εκπαίδευσης συνιστούν ένα ρόλο, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως διαμελοσαβητικός και διευκολυντικός. Οι θεσμοί, όμως, ασκούν και κοινωνικό έλεγχο επιτηρώντας σχέσεις, επικυρώνοντας και νομιμοποιώντας με τη λειτουργία τους την υφιστάμενη κοινωνική ιεραρχία και επιφέροντας ελάχιστες ουσιώδεις μεταβολές ως προς τη συνολική λειτουργία των κοινωνικών σχέσεων. Σ' αυτή του τη λειτουργία η εκπαίδευση λειτουργεί θεσμικά σε πλαίσια του δυτικού εξορθολογισμού και εργαλειακά (Torres, 2002). Αποτελεί ένα μέσο για τη διακυβέρνηση της κοινωνίας αναφορικά με τη μόρφωση και τα εφόδια που καλούνται να αποκτήσουν τα νέα μέλη με σκοπό την κοινωνική τους ένταξη και την όσο το δυνατόν ομαλή προσαρμογή τους στην υφιστάμενη μορφή κοινωνικής οργάνωσης.

Σε σχέση με το διαμεσολαβητικό ρόλο: η εκπαίδευση διαμεσολαβεί ανάμεσα στο άτομο και την οργανωμένη κοινωνία, ανάμεσα στα νέα (καινούργια και νεαρά) της κοινωνίας με την υφιστάμενη κοινωνία, προσαρμόζοντας, εξοικειώνοντας ή εντάσσοντάς τους. Μ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνει ως ένα βαθμό και την μορφή της μελλοντικής κοινωνικής οργάνωσης και το περιεχόμενο της οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, διατηρώντας αλώβητη όμως ως μη επιδιωκόμενη εν πολλοίς συνέπεια την πίστη ή την ελπίδα ριζικής αλλαγής τους.

Η εκπαίδευση διαμεσολαβεί ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνική του συμμετοχή, καθώς για να καταλάβει μια θέση στον κόσμο της εργασίας, της κοινωνίας και της πολιτικής ή του

⁴ Οι όροι που χρησιμοποιούνται εδώ απαντούν στη βιβλιογραφία ως εξής: ο όρος διαχείριση χρησιμοποιήθηκε ως 'διαχείριση της γνώσης', που σύμφωνα με τη νέα κοινωνιολογία της εκπαίδευσης είναι η σημαντικότερη λειτουργία της εκπαίδευσης (Young, 1971). Ο όρος διακυβέρνηση χρησιμοποιείται ευρέως στην βιβλιογραφία αναφερόμενη σε θέματα διοίκησης (βλ. Grek & Ozga, 2007). Ο όρος 'από απόσταση' χρησιμοποιείται στο άρθρο του Welch (2005) δηλώνοντας όμως τη διοίκηση της εκπαίδευσης.

πολιτισμού απαραίτητη προϋπόθεση θεωρείται σήμερα η κατοχή τίτλου σπουδών ανάλογη της θέσης που θέλει να καταλάβει. Συγχρόνως, όμως διαμεσολαβεί ως προς τις βλέψεις και τις επιδιώξεις ατόμων και ομάδων βελτίωσης της κοινωνικής θέσης παρέχοντας δυνατότητες ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και διευρύνοντας κοινωνικά τις δυνατότητες αυτές περαιτέρω μέσω της διεύρυνσης της φοίτησης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Σε πολιτικό επίπεδο, η εκπαίδευση διαμεσολαβεί επίσης εξισορροπώντας ως ένα βαθμό διαφορετικά αιτήματα, αξιώσεις ή και απαιτήσεις, που διατυπώνονται προς τον εκπαιδευτικό θεσμό (βλ. και Μπουρντιέ 2004). Τα αιτήματα αυτά εξουδετερώνονται ή εξισορροπούνται ως ένα βαθμό, καθώς δε φτάνουν αναλλοίωτα, μέσα από τις κοινωνικές διαπραγματεύσεις που εν τω μεταξύ διενεργούνται, να αποτελούν στόχους της εκπαίδευσης. Ως συνέπεια της σχετικής εξουδετέρωσης των διαφορετικών αιτημάτων, μπορούμε να πούμε ότι η εκπαίδευση εξισορροπεί, σε επίπεδο ρητορικής και λόγου, αντικρουόμενες απόψεις ή και συμφέροντα, ενώ στην πράξη προωθούνται όσα θεωρούνται περισσότερο αποδεκτά.

Εν ταυτώ, η εκπαίδευση συμβάλλει στην κοινωνική σταθερότητα και την ισορροπία με διττό τρόπο: επειδή θεωρείται ένας θεσμός που λειτουργεί αμερόληπτα στη βάση της ισότητας ευκαιριών και της αξιοκρατίας. Δεύτερο, επειδή εξομοιώνει και εξισώνει ανά βαθμίδα τους σπουδαστές. Οι τίτλοι σπουδών ανά βαθμίδα προσφέρουν πρόσβαση σε ίδια κοινωνικά δικαιώματα, εργασιακά και άλλα. Αποδυναμώνονται έτσι οι κοινωνικές συγκρούσεις, εκείνες δηλαδή που έχουν ως αντικείμενο τον έλεγχο της πρόσβασης σε κοινωνικά προσοδοφόρες πηγές, όπως δικαιώματα, προνόμια, ασυλίες και όσες αποφέρουν περισσότερα κοινωνικά οφέλη. Η λειτουργία αυτή της εκπαίδευσης, αποτελεί ένα ακόμη λόγο, για να ενδυναμώνεται η πίστη στην κοινωνία ότι το εκπαιδευτικό σύστημα λειτουργεί με βάση κριτήρια ισότητας.

Από την άποψη της διακυβέρνησης, η εκπαίδευση συμβάλλει στη διαχείριση της κοινωνίας από απόσταση, από άποψη μόρφωσης, γνώσεων, και προσόντων προσδοκώντας και επιδιώκοντας την σχετική ευθυγράμμιση των νέων γενεών με τις παλαιότερες. Διαχειρίζεται όμως και αξίες και παρέχει κατευθύνσεις που συνηγορούν και δεν υποσκελίζουν την διατήρηση της υφιστάμενης οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Κι έτσι ενώ συμμετέχει στην κοινωνική οργάνωση των σχέσεων με εξισωτικό τρόπο, παράλληλα λειτουργεί και διαχωριστικά. Στη λειτουργία αυτή οφείλεται εν πολλοίς και η συμβολή του θεσμού στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων.

Στο ρόλο της διαχείρισης – διακυβέρνησης της κοινωνίας, έχει προστεθεί ένα νέο στοιχείο που είναι ο διευρυμένος έλεγχος της ‘αποτελεσματικότητας’ του εκπαιδευτικού έργου. Κι ενώ παλαιότερα, ο έλεγχος κυρίως διοικητικός και μορφωτικός διεξαγόταν από τη διοικητική κορυφή προς τη βάση, τώρα καταβάλλεται προσπάθεια να διεξαχθεί και από τη βάση προς την κορυφή

της διοικητικής και εκπαιδευτικής ιεραρχίας. Δίνεται έτσι δικαίωμα άσκησης ελέγχου στους γονείς, με το «κουπόνι παιδείας», που αντιπροσωπεύει ποσοστό χρηματοδότησης του σχολείου, που επιλέγουν για τη μόρφωση των παιδιών τους και στους φοιτητές με τη διευρυμένη δυνατότητα συμμετοχής στη διοίκηση των πανεπιστημίων από τη μια και στην αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου που παρέχουν οι καθηγητές τους από την άλλη. Το εκπαιδευτικό έργο ελέγχεται έτσι άμεσα από τα εμπλεκόμενα και ενδιαφερόμενα μέρη. Αυτό δίνει την αίσθηση ότι οι φοιτητές μπορεί ως ένα βαθμό να ασκούν έλεγχο στους καθηγητές τους, ενώ συγχρόνως και η φοίτηση, όπως και το έργο των εκπαιδευτικών εντατικοποιείται με τη διεξαγωγή της αξιολόγησης. Παράλληλα η χρηματοδότηση της πανεπιστημιακής έρευνας περνά στα χέρια είτε διεθνών οργανισμών ή της πολιτικής, και μέτρο επιτυχίας των καθηγητών σε πολλά Πανεπιστήμια διεθνώς θεωρείται το ύψος της ιδιωτικής χρηματοδότησης, που εισρέει στα ταμεία των πανεπιστημίων. Το θέμα αυτό χρήζει περαιτέρω ανάλυσης και ο χώρος εδώ δεν αρκεί. Αρκεί, όμως, για να επισημάνουμε ότι ο δημόσιος χαρακτήρας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης μεταβάλλεται ριζικά, ενώ φωνές διαμαρτυρίας έχουν εξαπλωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως πρόσφατα συνέβη και στη Γαλλία με την πολύμηνη απεργία των πανεπιστημιακών δασκάλων αρχές του 2009.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να πούμε ότι η εκπαίδευση συμβάλλει στην άσκηση κοινωνικού ελέγχου μέσω της διαχείρισης του επιπέδου γνώσεων, των αποδεκτών γνώσεων και πολιτισμικών συμπεριφορών, όπως και επιστημονικών και επαγγελματικών δεξιοτήτων. Επίσης, επιτυγχάνει να συμπεριλαμβάνει τους περισσότερους πολίτες, εντάσσοντάς τους στην κοινωνία, μέσω, όμως, και της καλλιέργειας ενός ιδιότυπου ανταγωνισμού. Σε κοινωνικό επίπεδο ο ανταγωνισμός για περισσότερη εκπαίδευση, δηλαδή τίτλους σπουδών οξύνεται. Αυτό οδηγεί και σε περισσότερα έξοδα των νοικοκυριών για την εξασφάλιση μιας θέσης στην τριτοβάθμια, αλλά και σε πληθωριστικές πιέσεις ως προς την αξία των τίτλων σπουδών. Στην Ελλάδα, οι μεταπτυχιακές σπουδές ήταν σχεδόν ανύπαρκτες στις αρχές της δεκαετίας του 1980, αλλά το 2005 λειτουργούσαν ήδη 400 τμήματα σε σύνολο 23 Πανεπιστημίων.

Ο κοινωνικός ανταγωνισμός για περισσότερους ή 'καλύτερους' τίτλους σπουδών οδηγεί και σε συμπεριφορές αποκλεισμού διαφόρων κοινωνικών ομάδων, από την πρόσβαση στην εκπαίδευση, είτε γιατί θεωρείται ότι κάπως μειονεκτούν μαθησιακά είτε γιατί θεωρούνται απειλή της εθνικής ομοιογένειας.

Ο ανταγωνισμός εκδηλώνεται και ανάμεσα σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, στον οποίο συμβάλλει και η πρακτική διεθνών οργανισμών να συντάσσουν ανά τακτά χρονικά διαστήματα λίστες με τα 'καλύτερα' πανεπιστήμια του κόσμου ή της ΠΙΖΑ (PISA), που συντάσσεται από τον

ΟΟΣΑ και που αποτελεί προσπάθεια αποτύπωσης της σχολικής επίδοσης των μαθητών και της κατάταξής της στο δυτικό κόσμο (βλ. Grek & Ozga, 2007).

Η διοικητική, αλλά και μορφωτική λειτουργία της εκπαίδευσης δανείζεται χαρακτηριστικά από τη διοίκηση επιχειρήσεων με ρητό σκοπό την καλύτερη αποτελεσματικότητα της, πράγμα όμως που οδηγεί έτσι όπως υλοποιείται και στη διεύρυνση του ελέγχου της εκπαίδευσης από την πολιτική εξουσία

Συνοψίζοντας, ο ρόλος της εκπαίδευσης σε σχέση με την κοινωνία ως οργανωμένου συνόλου μπορούμε να πούμε ότι είναι *διαμεσολαβητικός, διαχειριστικός και ελεγκτικός*. Η διεύρυνση του εκπαιδευτικού θεσμού επέφερε και τη διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής των τίτλων σπουδών, που απονέμει. Η εκπαίδευση σήμερα θεωρείται κομβικής σημασίας για τη λειτουργία της κοινωνίας, καθώς είναι επιφορτισμένη με τη διαχείριση της μόρφωσης, της κοινωνικοποίησης, της ένταξης και της επιλογής/κοινωνικής κατανομής νέων μελών σε κοινωνικές θέσεις στον υφιστάμενο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Λαμβάνει χαρακτήρα διαμεσολάβησης σε πολλά επίπεδα εξισορροπώντας σε επίπεδο λόγου, τουλάχιστον, αντιτιθέμενα συμφέροντα, εξομοιώνοντας (ανά βαθμίδα) τον εκπαιδευμένο πληθυσμό και ελέγχοντας ταυτόχρονα την κατεύθυνση και τον προσανατολισμό της κοινωνικής μεταβολής, με αναπάντεχα ενίοτε και αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Κι αυτό γιατί οι επιδιώξεις κοινωνικών ομάδων στην εκπαίδευση διαμεσολαβούνται από τους μετέχοντες σ' αυτήν, εκπαιδευτικούς και εκπαιδευόμενους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η επέκταση της εκπαίδευσης μεταπολεμικά και η συνδεδεμένη μ' αυτή διεύρυνση της φοίτησης απετέλεσε απάντηση σε κοινωνικά αιτήματα συνδεδεμένα με τη διεκδίκηση κοινωνικής ισότητας από τη μια και φιλοδοξιών για ανοδική κοινωνική κινητικότητα από την άλλη. Έτσι η επέκταση επετεύχθη στη βάση επιχειρημάτων για τη διεύρυνση των αρχών της ισότητας ευκαιριών και της αξιοκρατίας. Συγχρόνως, οι πιο πρόσφατες εκπαιδευτικές μεταβολές συνδέονται άμεσα με την οικονομία της αγοράς στοχεύοντας να καταστήσουν το θεσμό της εκπαίδευσης πιο 'αποτελεσματικό' οικονομικά, με συνέπεια όμως να υπόκειται συγχρόνως και σε διευρυμένο πολιτικό έλεγχο. Το περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης, όπως και οι παιδαγωγικές σχέσεις έχουν επίσης μεταβληθεί σημαντικά. Οι εκπαιδευτικές μεταβολές στηρίζονται σε διαφορετικές αφετηρίες, προβληματισμούς και ιδεολογίες. Ορισμένες μεταβολές εμπεριέχουν αντιφάσεις ως προς τους σκοπούς που επιδιώκουν, και οι οποίες απορρέουν από τις διαφορετικές

προσεγγίσεις σχετικά με το ποια είναι ή ποια οφείλει να είναι η σχέση του εκπαιδευτικού θεσμού με την κοινωνία.

Ο θεσμός της εκπαίδευσης παραδοσιακά αποτελεί ένα πεδίο άσκησης πολιτικής και συνδεόμενο μ' αυτό αποτελεί επίσης πεδίο, όπου διεξάγονται οι κοινωνικές συγκρούσεις. Στο χώρο της εκπαίδευσης συνυπάρχουν, συναγωνίζονται, αλλά και συγκρούονται αντιτιθέμενες ιδεολογίες, πρακτικές και συμφέροντα. Παρ' όλα αυτά, ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης θεωρείται ως ένα σχεδόν αδιαμφισβήτητο γεγονός, καθώς περισσότερα άτομα προερχόμενα από τα λιγότερο προνομιούχα κοινωνικά στρώματα εκμεταλλεύονται τις δυνατότητες που προσφέρει η εκπαίδευση, μορφώνονται και αρκετοί στη συνέχεια καταλαμβάνουν θέσεις ισχύος και κύρους. Ο ρόλος της εκπαίδευσης έχει διευρυνθεί επίσης και αποκτά χαρακτηριστικά ενός θεσμού, που συμβάλλει στη διαχείριση της κοινωνίας από απόσταση. Ελέγχοντας τον εκπαιδευτικό θεσμό πολιτικά, ελέγχεται ως ένα βαθμό και η κατεύθυνση που παίρνει η κοινωνική μεταβολή, έτσι ώστε να μη διακυβεύεται η υφιστάμενη μορφή οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων.

Η εκπαίδευση είναι ένας κοινωνικός θεσμός που συνδέεται άμεσα και έμμεσα με τη λειτουργία των υπολοίπων κοινωνικών θεσμών, σε επίπεδο πολιτισμικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό. Η εκπαίδευση τροφοδοτείται με έμπυχο δυναμικό και γνώσεις και με τη σειρά της τροφοδοτεί αναλόγως και τους κοινωνικούς θεσμούς με προσωπικό, γνώσεις και επιστημονικές ή επαγγελματικές δεξιότητες. Η συμβολή δηλαδή της εκπαίδευσης στην κοινωνία λαμβάνει χώρα σε πολλά επίπεδα ταυτόχρονα. Η εκπαίδευση μπορεί να παρομοιαστεί με το ρωμαϊκό θεό Ιανό που έχει διττή όψη, η μια βλέπει προς το μέλλον και η άλλη προς το παρελθόν.

Ο εκπαιδευτικός θεσμός αποκτά διευρυμένο διαμεσολαβητικό ρόλο κοινωνικά, ενώ συνεχίζει να αποτελεί ένα σύμβολο, που είναι ιστορικά εννοιολογημένο με σημασίες που προάγουν το κοινωνικό σύνολο. Παράλληλα, όμως, αποτελεί κι ένα εργαλείο κοινωνικά που αποσκοπεί στην πολιτισμική ανάπτυξη, στον εξανθρωπισμό του ατόμου, αλλά και στην παροχή μέσων και γνώσεων για την επιβίωσή του στην κοινωνία. Σήμερα βιώνουμε τον έντονο εξορθολογισμό του εκπαιδευτικού θεσμού, δηλαδή την επιλογή μέσων με ορθολογικοποιημένο τρόπο προς εκπλήρωση στενά εννοούμενων ωφελιμιστικών σκοπών στο βιοποριστικό επίπεδο.

Η εκπαίδευση σήμερα προσπαθεί να συνδυάσει αιτήματα που οδηγούν στη διεύρυνση της ισότητας, από τη μια και στη διατήρηση της υφιστάμενης μορφής οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, από την άλλη. Το ερώτημα που ανακύπτει προς περαιτέρω μελέτη δεν είναι αν και πώς η εκπαίδευση μεταβάλλεται σύμφωνα με τις επιταγές κυρίαρχων ομάδων, αλλά πώς μπορεί να συμβάλει περαιτέρω σε μια πιο δίκαιη και ισότιμη κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξίου, Θ. (2006) *Εργασία, εκπαίδευση και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

Althusser, Λ. (1987) «Σημείωση σχετικά με τους Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του κράτους (IMK)» *Θέσεις*, τχ. 21 (Οκτ.-Δεκ.), σελ. 11, (www.theseis.com).

Arnot, M. (2006) *Διαδικασίες αναπαραγωγής του φύλου. Εκπαιδευτική θεωρία και φεμινιστικές πολιτικές*, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2002) *Αριθμοί-κλειδιά της εκπαίδευσης στην Ευρώπη*, Λουξεμβούργο: Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Eurostat & Eurydice).

Καντζάρα, Β. (2008) *Εκπαίδευση και κοινωνία. Κριτική διερεύνηση των κοινωνικών λειτουργιών της εκπαίδευσης*, Αθήνα: εκδ. Πολύτροπον.

Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας (2003) *Το Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Συνοπτική εικόνα σε αριθμούς*, (επιμ. Π. Σκαρτσής), Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας.

Λιάτσου, Ο. (2005) «Αλλάζουν 125 βιβλία, σε δυο χρόνια σε Δημοτικό και Γυμνάσιο» στην *Ελευθεροτυπία*, 24/10.

Ματθαίου, Δ. (2003) «Το Πανεπιστήμιο στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας και η προσπάθεια χειραγώγησης της ιδεολογικής και θεσμικής μεταλλαγής του» *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, τχ. 1 (Οκτ): 43-66.

Ματθαίου, Δ. (2008) (υπό έκδοση) «Ανθρωπισμός και τεχνολογία. Σκέψεις για την καταγωγή και τις προοπτικές υπέρβασης ενός διαχρονικού διλήμματος της εκπαιδευτικής πολιτικής» *Βήμα των Κοινωνικών επιστημών*, τχ. 48, σελ. 47 (διαθέσιμο στην προσωπική ιστοσελίδα Ματθαίου).

Μορέν, Ε. (2000) *Οι εφτά γνώσεις κλειδιά για την παιδεία του μέλλοντος*, (μτφρ. Θ. Τσαπακίδης), Αθήνα: εκδ. του Εικοστού Πρώτου.

Blackledge, D. & B. Hunt (1994[1985]) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης* (μτφρ. Μ. Δεληγιάννη), Αθήνα: Μεταίχμιο.

Μπουρντιέ, Π. (2004) *Για την εκπαίδευση του μέλλοντος. Οι προτάσεις του Πιέρ Μπουρντιέ*, (επιμ. Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: εκδ. Νήσος.

Νανούρη, Δ. (2008) «Υπήρχε κάποτε η δωρεάν παιδεία» στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6/11.

Παναγιωτόπουλος, Ν. (2004) «Για μια εκπαίδευση ενάντια στη δημαγωγική χειραγώγηση και τον αυτοκαταστροφικό ουτοπισμό» στο Μπουρντιέ Π. (2004), σσ. 9-69.

Πρόκου, Ε. (2009) «Οι αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση» στην ημερίδα *Η πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση*, Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο, 15/05.

Σιάνου-Κύργιου Ε. (2009) «Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης και πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα» ανακοίνωση στο Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, Αθήνα 16-17/1/09.

Τσαούσης, Δ. Γ. (2007) *Η εκπαιδευτική πολιτική των διεθνών οργανισμών. Παγκόσμιες και ευρωπαϊκές διαστάσεις*, Αθήνα: Gutenberg.

Τσουκαλάς, Κ. (1992[1975]) *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830–1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Husén, T. (1991) *Η αμφισβήτηση του σχολείου: μια συγκριτική μελέτη για το σχολείο και το μέλλον του στις δυτικές κοινωνίες* (μτφρ. Π. Σ. Χατζηπαντελή), 2^η εκδ., Αθήνα: Προτάσεις.

Ψαχαρόπουλος, Γ. (2004) *Μη Κρατικά Πανεπιστήμια. Το άρθρο 16 του Συντάγματος πρέπει να αλλάξει*, Αθήνα: Ποταμός.

Ξενόγλωσση

Archer, S. M. (1984) *Social Origins of Educational Systems*, University Edition, London, Beverly Hills: Sage publications.

Bourdieu, P. & J.-Cl. Passeron (2000 [1977]) *Reproduction in Education, Society and Culture*, 2nd edn., London: Sage.

Collins, R. (1979) *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, New York: Academic Press.

Droogleever Fortuijn, E. (2003) *Onderwijsbeleid. Maatschappelijke functies en strategische keuzen* (Εκπαιδευτική πολιτική. Κοινωνικές λειτουργίες και στρατηγικές επιλογές), Amsterdam: Aksant.

Grek, S. & J. Ozga (2007) “Governing by Numbers: the PISA Effect” ανακοίνωση στο συνέδριο *Conflict, Citizenship and Civil Society*, European Sociological Association, Glasgow, 3-6/07.

Huisman, J. & J. Currie (2004) “Accountability in Higher Education: Bridge over Troubled Water?” *Higher Education* 48: 529-551.

Inoue, K. & F. O. Ramirez (2009) “Education and Globalization” στο Ritzer G. (ed.) *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, (online edn. 3 March) σελ. 6.

Kantzara, V. (2009) “Social Functions of Education” στο Ritzer G. (ed.) *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, (online edn. 3 March) σελ. 6.

Prokou, E. (2006) “Nonuniversity Higher Education Reform in France, Germany, and Greece: A Comparison of Core and Semiperiphery Societies” *Comparative Education Review*, vol. 50(2): 196-216.

- Ranson, S. (1993) "Markets or Democracy for Education" *British Journal of Educational Studies* 41(4): 333-352
- Stone, S. (2006) "Education" στο Fitzpatrick T. κ.ά. (επιμ.) *International Encyclopedia of Social Policy*, vol. 1: 369-374.
- Tooley, J. (1995) "Markets or Democracy for Education? A Reply to Stewart Ranson" *British Journal of Educational Studies*, 43 (March): 21-34.
- Torres, C. A. (2002) "Globalization, Education, and Citizenship: Solidarity Versus Markets?" *American Educational Research Journal*, vol. 39(2): 363-378.
- Welch, A. (2005) "Accountability or Accountancy? Governance and University Evaluation Systems in an Era of Performativity" *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, τχ. 5 (Οκτ.): 116-144.
- Wolf, A. (2002) *Does Education Matter? Myths about Education and Economic Growth*, London: Penguin Books.
- Young, M.D.F. (1971) (επιμ.) *Knowledge and Control. New Directions for the Sociology of Education*, London: Collier/MacMillan.

ΕΠΑΝ)ΕΓΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Ε. Καλεράντε, Ι. Βαμβακίδου

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Στη μελέτη αυτή εξετάζουμε τον παράγοντα φύλο στην εκπαίδευση εμβαθύνοντας σε θεωρητικές προβληματικές, ερμηνευτικά σχήματα, μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ιδεολογικά συστήματα. Το θέμα της κοινωνιολογικής θεώρησης των σχέσεων των φύλων μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία συγκροτεί ένα πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται θεσμοθετημένες πρακτικές και άτυπες σχέσεις, δομημένες στο εκπαιδευτικό σύστημα, οι οποίες νομιμοποιούνται, αναπαράγονται και μεταβιβάζονται μέσα στο σχολικό περιβάλλον.

Το κύριο θέμα της ισότητας στην εκπαίδευση σχετίζεται με μια σειρά παραμέτρων: οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών. Κάθε φορά που ερμηνεύουμε την εκπαιδευτική κατάσταση σε συνάρτηση με τη μεταβλητή του φύλου επικεντρωνόμαστε σε θεωρητικές απόψεις και οπτικές, που αναφέρονται στη λειτουργία και άλλων συστημάτων. Στο πεδίο αυτό, οι σχέσεις των φύλων σε συνάρτηση με το εκπαιδευτικό σύστημα επανεξετάζονται για να κατανοηθούν μέσα σε ένα ευρύτερο σύνολο συσχετισμών και σχέσεων.

Η ίδια η γνώση και οι εκπαιδευτικοί κώδικες διαμορφώνονται και συνδιαμορφώνουν τις θεσμοποιημένες μορφές της σχολικής γνώσης. Έτσι αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα η θεματική των λόγων και των αφηγήσεων στη διαμόρφωση των αιτημάτων αλλαγής της αντίληψης για τις σχέσεις των φύλων¹.

Αναλύοντας τον τρόπο λειτουργίας του σχολείου αναφερόμαστε σε μια διαδικασία μελέτης του θεσμικού πλαισίου, της εφαρμογής ή μη εφαρμογής του και τις πολύπλοκες διαδικασίες παραγωγής και διάρθρωσης νοημάτων μέσα από το αναλυτικό πρόγραμμα. Συνεπώς, διερευνούμε μια δυναμική «κατασκευή» των κοινωνικών-εκπαιδευτικών σχέσεων, που δομεί και διαμορφώνει τη σχολική εμπειρία για τη γυναικεία και ανδρική κουλτούρα και συνδέεται σημασιολογικά με ευρύτερους προσδιορισμούς και αναλογίες για την έννοια των «κωδικών φύλου»².

¹ Πρβλ. Απόψεις για την πρακτική του κράτους στη διαμόρφωση της γυναικείας εκπαίδευσης ως ρυθμιστικού παράγοντα διευθέτησης των απαιτήσεων της οικονομίας, με τη διατήρηση των ρόλων της γυναίκας ως εργαζόμενης (σε γυναικείες εργασίες), και την προσφορά αντίστοιχων υπηρεσιών στο σπίτι ή το κράτος, ως προοδευτικός εξισωτικός μηχανισμός. Σχήμα που αφήνει ανοιχτό το θέμα της λειτουργίας και της διαμόρφωσης της γυναικείας εκπαίδευσης (MacDonald, 1977).

² Βλ. Για το θέμα των «κωδικών φύλου», την εξέλιξη του θεωρητικού μοντέλου και τη συσχέτισή του με το σχολείο, ως χώρου μεταβίβασης κοινωνικών σχέσεων (Arnot, 2004).

Στόχος είναι να εμβαθύνουμε σε θέματα ταυτότητας του φύλου, μέσω των ταυτοποιήσεων με ρόλους, στάσεις και συμπεριφορές, που λειτουργούν ως προσλαμβάνουσες οριοθετήσεις για την έννοια του κοινωνικού φύλου³ (Holmes, 2007).

Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΤΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ Ή ΤΗΣ ΠΡΟΩΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Θεωρητικά τουλάχιστον η λειτουργία του σχολείου βασίζεται στην ενίσχυση και διατήρηση ενοποιητικών πλαισίων με προβολή της κοινότητας ατόμων που εντάσσονται μέσα στις διευρυμένες ομάδες πολιτών ή εν γένει ατόμων, όπου ταυτόχρονα αναγνωρίζεται η ατομική ιδιαιτερότητα τους αλλά και η ανάγκη συλλογικής ένταξής τους. Η ατομική ιδιαιτερότητα δεν συνιστά διάκριση, αλλά ατομική δυναμική και λόγο, ως προϋπόθεση αναγνώρισης, συνύπαρξης και συνεργασίας ανεξάρτητων προσωπικοτήτων.

Έτσι προτάσσεται ένας ιδεώδης τύπος ισότητας με ουμανιστικά και πολιτικά κριτήρια με επικέντρωση στην ευημερία⁴ των ατόμων για τη διασφάλιση όσο το δυνατόν «περισσότερο ίσων πόρων στους πολίτες» χωρίς διάκριση ως προς το φύλο.

Η γνώση και το σύνολο των εμπειριών στο σχολικό περιβάλλον, φαίνεται να λειτουργούν ως πόροι που θα έχει το άτομο στη διάθεσή του για την ένταξη και την αποδοχή στην κοινωνία και τα διαφορετικά περιβάλλοντα. Με τους όρους της φιλελεύθερης εξισωτικής πολιτικής θα μπορούσε να πει κανείς ότι το Σύνταγμα, οι νόμοι, οι εγκύκλιοι που ρυθμίζουν εκπαιδευτικά θέματα απευθύνονται σε άτομα των οποίων δεν γνωρίζουν τις προτιμήσεις τους και επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση του οφέλους, στη συγκεκριμένη περίπτωση, για το μαθητικό πληθυσμό, το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον και την κοινωνία εν γένει στη βάση αρχών, αξιών και προταγμάτων⁵.

Το θέμα της ευημερίας των ατόμων, όπως ρυθμίζεται από τους θεσμούς, διατυπώνει μία εκδοχή και για την αντίληψη της ισότητας των φύλων, καθώς η

Μια γενική θεώρηση για το φύλο και την εκπαίδευση (Ζιώγου, 2006).

³ Η J. Butler (1997) υποστηρίζει ότι η κατηγορία γυναίκες είναι μια ευμετάβλητη πολιτιστικο-κοινωνική κατασκευή, προσδιορίζεται από ένα σύνολο εννοιών που αποκτώνται και καθορίζονται μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα. Τελικά το βιολογικό από το κοινωνικό φύλο διαφέρει στο ότι το δεύτερο είναι επίκτητο.

⁴ Βλ. Για μια μελέτη της «ισότητας για ευημερία» και της «ισότητας στο ίσο πλεονέκτημα» (Dworkin, 2006:101-110)

⁵ Βλ. Αναλυτικά για τη ρύθμιση της πρόσβασης των ατόμων σε ένα διευρυμένο πλαίσιο δικαιωμάτων που αντιστοιχεί σε ένα επίπεδο ελευθερίας, και το σύστημα ακριβοδίκαιης ισότητας ευκαιριών (Rawls, 2006).

θεσμική αναφορά σε ένα ενοποιημένο σύνολο, σε ένα «όλο» έμμεσα εξηγεί ή παραβλέπει την αντίληψη ή την εκτίμηση για το θέμα της ισότητας των φύλων. Σε ένα διαφορετικό επίπεδο τα άτομα της εκπαιδευτικής κοινότητας κατηγοριοποιούν και ερμηνεύουν τη νομοθεσία, εξετάζουν τις ιδιαίτερες παραμέτρους εφαρμογής της.

Έτσι σε αυτό που θα εφαρμοστεί στο σχολείο ως εκπαιδευτική πολιτική ή απόφαση εμπεριέχεται και ένα σύνολο εκτιμήσεων και αποφάσεων φορέων ή ατόμων, που δυνητικά επιλέγουν ή με άλλα λόγια, επανερμηνεύοντας ή αξιολογώντας, εφαρμόζουν ή απαξιώνουν πολιτικές αποφάνσεις⁶. Η επιλεκτική εφαρμογή και η δυνητική αποδοκιμασία ή επιδοκιμασία καθορίζει το εύρος της πολιτικής για την εκπαίδευση, την εφαρμογή⁷ ή μη των αρχών για την ισότητα ή ανισότητα μέσα από παράλληλες πολιτικές, που διαμορφώνονται ως εκδοχές και σημαινόμενα.

Το αίτημα για ισότητα εμπεριέχει έναν προβληματισμό (Repoussi,2005. Βαμβακίδου,2008) που απαντά στο ερώτημα «ισότητα ως προς τι». Η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται σε μια γενική απάντηση με βάση την εξέταση των λειτουργικών σκοπών που βελτιώνουν τη ζωή και την ελευθερία και προάγουν τους στόχους των ατόμων⁸.Επομένως το θέμα των προθέσεων, των αποφάσεων και η εφαρμογή πολιτικής, με βάση αυτές τις αρχές ως αξίες, προϋποθέτει ένα σύνολο επιλογών, που συνεπάγονται ευρύτερες διευθετήσεις προς μια κατεύθυνση τελικά ρίσκου ή αδράνειας ή μετριοπαθούς διευθέτησης.

Παρατηρούμε ότι το θέμα της εγγραφής της ισότητας των φύλων στα κείμενα των παγκόσμιων οργανισμών ενσωματώνει την έννοια των δικαιωμάτων⁹, την φιλελεύθερη εκδοχή της προσωπικής επιτυχίας του ατόμου, με την ταυτόχρονη ένταξη των πολιτών σε ένα πεδίο, όπου η προσωπική επιτυχία του ατόμου συνδέεται και με την κοινωνική ευημερία (Reid, 2004:622-631), ακόμη και ως «γοητευτική πρόκληση», ικανοποιώντας το πρόταγμα της προόδου, ως μιας ενιαίας τελεολογικής διαδικασίας. Διεθνώς, με βάση την έκθεση για την «ανθρώπινη ανάπτυξη»¹⁰ και μέσα από μία συνθετική αξιολόγηση του προσδοκώμενου ορίου

⁶Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόκλιση μεταξύ του επιθυμητού και του αναμενόμενου ρόλου των εκπαιδευτικών, σχετικά με την πολιτική που πρέπει να εφαρμόσουν, με βάση την υπαλληλική τους σχέση (Baldridge,1980).Για το θέμα της συμμετοχής των εκπαιδευτικών στη μορφοποίηση της πολιτικής στο σχολικό περιβάλλον, ως συντελεστών στη γραφειοκρατική λειτουργία του συστήματος (Burke,1986).

⁷ Πρβλ. Μια μελέτη για τη μη εφαρμογή ή την επιλεκτική εφαρμογή νομοθεσίας σχετικά με την ενδοσχολική στήριξη (Μόρμορης, & Καλεράντε, 2009. Καλεράντε, &Μόρμορης).

⁸ Μια ειδική μελέτη για τα θέματα ισότητας και τις διαφορετικές κατηγορίες «ισονομιστών του εισοδήματος», «ισονομιστών της ευημερίας», «κλασσικών ωφελισμιστών» και «ελευθεριακών» (Σεν, 2004).

⁹ Ο Μ. Ιγκνάτιεφ(2004)εκτιμά ότι η αποδοχή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί ταυτόχρονα μια «ηθική πρόοδο» συνυφασμένη με μια πολιτική που δημιουργήσε θεσμούς και παρεμβατικά ελεγκτικά όργανα. Μια διεξοδική μελέτη για το θέμα της ισότητας των φύλων στην Ε.Ε με αντίστοιχες αναφορές στη νομοθεσία και τις εκτιμήσεις για τη διαμορφούμενη κατάσταση (Στρατηγάκη, 2003) (Γιαννακούρου, 2008)

¹⁰ Η «ανθρώπινη ανάπτυξη» ορίζεται ως μια διαδικασία που αυξάνει την πρόσβαση σε υλικούς και πνευματικούς πόρους, που σχετίζονται με την ευημερία, ευζωία, αυτοπραγμάτωση και πρόοδο του

ζωής, της εκπαίδευσης και του κατά κεφαλήν ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, διαπιστώνεται διαφορετική ποιότητα ζωής με βάση το φύλο, καθώς οι γυναίκες έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε πόρους και συστήματα ευκαιριών¹¹.

Το θέμα, τελικά, είναι πώς το εκπαιδευτικό σύστημα σε διαβαθμισμένες σχέσεις ανισότητας, δομημένες σε διαφορετικά περιβάλλοντα¹², θα διαμορφώσει ένα σύστημα ισότητας των φύλων αξιολογώντας τα σημεία εκκίνησης των ατόμων διαφορετικού φύλου¹³ και προβαίνοντας ταυτόχρονα σε εκτιμήσεις για τις μελλοντικές απολήξεις μιας πολιτικής.

Είναι σημαντικό ότι γίνεται πλέον λόγος για αποτίμηση¹⁴ των προηγούμενων σχεδίων για την ισότητα επομένως, έμμεσα διαπιστώνεται είτε η αποτυχία της προηγούμενης πολιτικής είτε η περιορισμένη αποτελεσματικότητα του σχεδίου ή των σταδίων εφαρμογής του. Βασικά στοιχεία-στόχοι στην αξιολόγηση του σχεδίου για την ισότητα ήταν μέχρι τώρα: α) η ενίσχυση της υποχρεωτικής φοίτησης για τα κορίτσια, β) η αύξηση των ετών φοίτησης τους, γ) η αύξηση του αριθμού εισακτέων κοριτσιών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση¹⁵ και δ) η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας. Στο σημείο αυτό με βάση την επικέντρωσή μας στις δυτικές κοινωνίες¹⁶ μπορούμε να δεχτούμε ότι ο στόχος της ένταξης περισσότερων κοριτσιών στο

ατόμου(Μια αναλυτική προσέγγιση στην «Έκθεση για τα ανθρώπινα δικαιώματα»)(Καλεράντε & Καραφώτη,2008)

¹¹ Αναφερόμαστε και σε ένα σύνολο στάσεων δυτικών ή μη που άμεσα ή έμμεσα, μέσω της «παράδοσης», ενισχύουν ή και διαιωνίζουν την ανισότητα εις βάρος των γυναικών με πολλούς τρόπους, θίγοντας ανάλογα με τη μορφή της κοινωνίας με διαφορετικούς όρους, θέματα όπως υγεία, παιδεία, οικογένεια, πολιτική ελευθερία και συμμετοχή, εργασία κλπ.

¹² Πρβλ. Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε στη σύνδεση της ισότητας με τις στοιχειώδεις βιοτικές ανάγκες και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια που σε διαφορετικές κοινωνίες και πολιτικά συστήματα, η συσχέτιση αυτή αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο, με βάση τις προσδιορισμένες ανάγκες και τους κοινωνικούς κανόνες.

¹³ Βλ. Μια ενδιαφέρουσα συγκριτική μελέτη για τη δομή της οικογένειας και τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας στο επίπεδο διαμόρφωσης δομικών σχέσεων και καταστάσεων (Μαράτου-Αλιπράντη, 2002).

¹⁴ Βλ. Ετήσιες εκθέσεις για την ανθρώπινη ανάπτυξη [Human Development Report], καθώς και το Μέτρο Ενδυνάμωσης των Φύλων [Gender Empowerment Measure]. Ειδικά στο Μέτρο Ενδυνάμωσης των Φύλων αξιοποιούνται μεταβλητές επιλεγμένες για να υπολογίζουν την πολιτική και οικονομική δραστηριότητα με βάση το ποσοστό επί τις εκατό των διοικητικών, διευθυντικών, τεχνικών κ.α. θέσεων που καταλαμβάνει το κάθε φύλο, και το αντίστοιχο ποσοστό των κοινοβουλευτικών εδρών που αντιστοιχεί σε αυτά. Για μια ενδελεχή προσέγγιση και μελέτη των θεμάτων βλ. (Nussbaum, 2005:71-76).

¹⁵ Πρβλ. Με βάση τα στοιχεία που δόθηκαν από την Στατιστική Υπηρεσία Ανώτατης Εκπαίδευσης(Higher Education Statistics Agency)της Βρετανίας(2000) διαπιστώνεται ότι ο αριθμός των αποφοίτων γυναικών που αρίστευσαν στα βρετανικά πανεπιστήμια ήταν 11.000 έναντι 10.800 ανδρών. Γενικότερα παρατηρούνται καλύτερες επιδόσεις των γυναικών και στις άλλες βαθμίδες. Το θέμα απασχόλησε τους ερευνητές και συζητήθηκε το μέλλον των «ανδρών σε ένα μετα-φεμινιστικό κόσμο»(McNair,2005:43)

¹⁶ Πρβλ. Μια ενδιαφέρουσα θεώρηση για τη σχέση του Ισλάμ με τον φιλελευθερισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα εντάσσει το ζήτημα της υπεράσπισης ή αποδυνάμωσης των δικαιωμάτων των γυναικών στις μουσουλμανικές χώρες στο γενικότερο πολιτικό ή συνδικαλιστικό ρόλο των Ισλαμικών Ενώσεων ή φορέων και στο σύστημα νομιμοποίησης τους. (Δαλακούρα,2009).

εκπαιδευτικό σύστημα, με μακρόχρονες σπουδές και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, έχει επιτευχθεί¹⁷.

Θέματα τα οποία εξετάζονται και θέτουν νέους στόχους είναι κυρίως: α) το ζήτημα των «γυναικείων σπουδών», β) η ένταξη των μαθητριών σε θεωρητικούς τομείς και γ) οι μελλοντικές επαγγελματικές επιλογές¹⁸ τους. Συνοπτικά εντοπίζουμε δύο πεδία διερεύνησης. Το ένα αφορά σε μαθήματα που επιλέγουν τα κορίτσια, και αν ακόμη επιλέγουν θετικούς τομείς πώς θεωρητικοποιούν τη σκέψη τους¹⁹ ή πώς τελικά αποδέχονται τη στερεοτυπική εκδοχή της θεωρητικής κατεύθυνσης; Το δεύτερο αναφέρεται στις σχολές που επιλέγουν και πώς, ακόμη κι αν επιλέγουν σχολές θετικής κατεύθυνσης, οι επαγγελματικές τους επιλογές είναι «περιορισμένων υπαλληλικών» ρόλων (Νίνα-Παζαρχή, 1986).

Ουσιαστικά και τα δύο πεδία αλληλοσχετίζονται και συνεξετάζονται ως μέρος του ίδιου ζητήματος των μορφών ανισότητας ως προς το φύλο. Παρατηρείται μια παράλληλη σύνδεση του είδους των σπουδών και της αξιοποίησής τους με τους κοινωνικά προσδιορισμένους παραδοσιακούς ρόλους της γυναίκας και τα «γυναικεία χαρίσματα» που φαίνεται να αναιρούν δομικές συσχετίσεις και προσδιορισμούς που θα ανέτρεπαν καθεστηκυίες κοινωνικές δομές. Είναι χαρακτηριστικό ότι τείνει η καριέρα μιας γυναίκας ως στόχος ή η επιτυχία της ως προσωπικότητας να παραπέμπει σε αυτό που έχει προσδιοριστεί ως κοινωνική επιτυχία για τη γυναίκα και συνδέεται περισσότερο με την εκπλήρωση των ρόλων της στην οικογένεια (Amancio & Oliveira 2006). Διαπιστώνεται ότι οι σπουδές στις διαφορετικές βαθμίδες συνεχίζουν να οριοθετούν και να διαμορφώνουν αναπροσαρμοζόμενα χαρακτηριστικά για την ανισότητα των φύλων, έστω και αν τυπικά ανταποκρίνονται στα γενικά πλαίσια μιας εκπαιδευτικής πολιτικής για την ίση αντιμετώπιση του μαθητικού κοινού ως προς το φύλο.

¹⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρατηρήσεις για την «επανάσταση» στους ρόλους των φύλων, στη Δύση τα τελευταία 50 χρόνια, όπου δίνεται έμφαση, σε εκπαιδευτικά επιτεύγματα, στις επαγγελματικές θέσεις των γυναικών, με ανάδειξη της αλλαγής της συμπεριφοράς και των στάσεων ως προς τους ρόλους των δυο φύλων προς μια τάση «συμμετρίας». (Blau, Brinton, & Grusky, 2006)

¹⁸ Για το θέμα των επαγγελματικών επιλογών σε σχέση με την εκπαίδευση έχει διατυπωθεί η άποψη της θετικής σχέσης των αυξημένων προσόντων της γυναίκας, με τους μη παραδοσιακούς ρόλους. (Blau, & Kahn, 2006).

¹⁹ Πρβλ. Έρευνα σε εξέλιξη για τις επιδόσεις μαθητών και μαθητριών στο μάθημα της Πληροφορικής. Εξετάζεται μεγάλο δείγμα γραπτών, αγοριών και κοριτσιών και ερμηνεύονται αποτελέσματα συμμετοχής τους στους Πανελλήνιους Διαγωνισμούς Πληροφορικής, σε συνάρτηση με τη μεταβλητή του φύλου στα θέματα προσέγγισης της θεωρίας και των ασκήσεων. (Μόρμορης & Καλεράντε & ομάδα συνεργατών).

Στην έρευνα που πραγματοποίησε το «Παρατηρητήριο για την Κοινωνία της Πληροφορίας» διαπιστώθηκε ότι οι γυναίκες, αν και εμφανίζουν τον υψηλότερο μέσο ετήσιο ρυθμό ανάπτυξης στη χρήση του διαδικτύου, συγκριτικά με το γυναικείο πληθυσμό των χωρών της ΕΕ, υπολείπονται αρκετά του μέσου όρου. Ειδικότερα το 45% των Ελληνίδων χρησιμοποιεί ηλεκτρονικούς υπολογιστές όταν ο μέσος όρος της «ΕΕ-27» είναι 63%. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής (CAGR) της χρήσης του διαδικτύου για την περίοδο 2005-2008, είναι 29,4%, ενώ της «ΕΕ-27» είναι 11,7%. Ενδεικτικά σχόλια για την έρευνα στο: εφ. *Βήμα*, 12-4-2009, Β22.

Επανερχόμαστε με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις στο αρχικό επιχείρημα του «γενικού νομοθετικού εξισωτισμού», που αγνοεί το διαφορετικό πλαίσιο εκκίνησης των δύο φύλων, τις προηγούμενες διαφοροποιήσεις, τα διαφορετικά επίπεδα ανισότητας, ουσιαστικά αποφεύγοντας μία επιχειρηματολογία που θα έθετε ζήτημα αναδιανομών και επαναθεωρήσεων.

Ακόμη κι αν ερμηνεύεται ως προοδευτική η νομοθεσία με την έννοια της υιοθέτησης, θεωρητικά τουλάχιστον, της πλέον διαδεδομένης επικρατούσας αντίληψης για την ισότητα των φύλων, συγκαλύπτοντας δομικές ανισότητες, αναπαράγει διαφορετική ποιοτικά ανισότητα των φύλων στην εκπαίδευση, ώστε να οριοθετεί και να νομιμοποιεί επιθυμίες, επιλογές, αποφάσεις και επιδιώξεις με βάση το φύλο. Η θεωρητικά ίση αντιμετώπιση των ατόμων, όπως διατυπώνεται στην εκπαιδευτική νομοθεσία, δεν φαίνεται να είναι συμβατή με την ισότητα και την ελευθερία, ως μέσων και αφετηριών για την ένταξη των γυναικών σε ανώτερα επίπεδα προβληματισμού πολιτικής συμμετοχής, επαγγελματικής και κοινωνικής καταξίωσης.

Η ΕΡΓΑΛΕΙΑΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΕ ΕΝΑ ΣΧΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ

Το ζήτημα των επαγγελματικών θέσεων είναι το ένα επίπεδο διερεύνησης για τη μελέτη των μορφών ανισότητας και σε άλλους τομείς (Blackburn & Jarman, 2006: 289-315). Ειδικότερα παρατηρείται υπεραντιπροσώπευση των γυναικών σε επαγγέλματα φροντίδας. Εγκατάλειψη των θέσεων τους στους τομείς κυρίως της τεχνολογία και μηχανολογίας στην ηλικία των 35-40 ετών, είτε διότι δεν μπορούν να συνδυάσουν τις οικογενειακές υποχρεώσεις με τις επαγγελματικές είτε διότι οι επαγγελματικοί στόχοι τους δεν μπορούν να επιτευχθούν στους συγκεκριμένους τομείς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο περιορισμένος αριθμός γυναικών που αναλαμβάνουν ανώτερες ιεραρχικά θέσεις²⁰ ακόμη και στα επαγγέλματα, που χαρακτηρίζονται ως γυναικεία. Η «γυάλινη οροφή» δεν επιτρέπει την ανέλιξη των γυναικών σε ηγετικές θέσεις κύρους. Συναφές είναι και το φαινόμενο της «διαρροής

²⁰ Συνήθως αναφέρεται ότι οι γυναίκες έχουν ιδέες για καινοτόμα προγράμματα, δεν είναι όμως αποτελεσματικές στη λήψη στρατηγικών αποφάσεων στη λειτουργία των επιχειρήσεων. Βλ. (Ενδεικτικά) Τέταρτη Περιοδική Έκδοση του I.O.B.E., *Παγκόσμιο Παρατηρητήριο για την επιχειρηματικότητα*. Πρβλ. Μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία από τον καθηγητή M.Ferrary (CERAM Business school) φαίνεται να ανατρέπει τη στερεοτυπική άποψη για τη σχέση γυναικών- διοίκησης. Σύμφωνα με την έρευνα, που βασίστηκε στα δεδομένα του γαλλικού χρηματιστηρίου CAC40, οι εταιρίες που έχουν υψηλό ποσοστό γυναικών σε ανώτερες διοικητικές σχέσεις είχαν ακολουθήσει ορθολογικότερες επιλογές πριν από την οικονομική κρίση και αντιμετωπίζουν καλύτερα τις συνέπειες της. Αναφορά και σχόλια :εφ.Ελευθεροτυπία, 26 Ιουνίου 2009.

αγωγού» (Kulis et al, 2002), που περιγράφει την τάση οι γυναίκες να εγκαταλείπουν συχνότερα τις θέσεις καριέρας. Φαίνεται τελικά ότι η περιορισμένη δικτύωση τους και η αναπαραγόμενη δομική ανισότητα ακυρώνουν το μορφωτικό κεφάλαιο.

Το άλλο επίπεδο που μας ενδιαφέρει είναι το θέμα της πολιτικής εκπροσώπησης²¹, ως μεταστάδιο της καθολικής ψηφοφορίας, καθώς η εκπαιδευτική κοινότητα φαίνεται στην έννοια της πολιτικής συμμετοχής να παραβλέπει την ανισότητα που δημιουργείται με την περιορισμένη εκπροσώπηση των γυναικών σε πολιτικά κόμματα, κέντρα πολιτικών αποφάσεων, κοινοβούλιο και πολιτικούς φορείς (Παντελίδου – Μαλούτα, 2002).

Κοινό σημείο της επαγγελματικής και πολιτικής αντιπροσώπευσης ή συμμετοχής των ατόμων σε σχέση με το φύλο είναι η καταγεγραμμένη προτίμηση με ποσοτικά χαρακτηριστικά των ατόμων με βάση το φύλο. Αυτό που τονίζεται είναι ότι οι γυναίκες υπο-εκπροσωπούνται σε «ανδρικούς» επαγγελματικούς τομείς, επειδή δεν τους προτιμούν οι ίδιες. Στο σημείο αυτό δίνεται έμφαση, τουλάχιστον για τις δυτικές κοινωνίες, στους δημοκρατικούς θεσμούς και σε ένα «ιδεολογικό μανδύα» δυνητικής συμμετοχικής πολιτικής κουλτούρας, με παράλληλη δράση των ατόμων, ανδρών και γυναικών, σε συμμετοχικές δράσεις.

Όταν αναφέρονται στη μειωμένη πολιτική έκφραση ή ενασχόληση εξετάζουν συνολικά το θέμα²² με όρους, όπως απαξίωση της πολιτικής, αποκρύπτοντας ίσως μια πολιτική πραγματικότητα που αποτυπώνεται με ποσοτικά και ποιοτικά κριτήρια για τις μειωμένες ευκαιρίες των γυναικών ένταξης τους σε πολιτικές και επαγγελματικές θέσεις²³, που τελικά καθορίζουν και τη μελλοντική διαμόρφωση και λειτουργία των «δομών ευκαιρίας» για τα δύο φύλα.

Τελικά παρουσιάζει ενδιαφέρον ένα πεδίο διερεύνησης για το έλλειμμα που υπάρχει ανάμεσα στις προτιμήσεις, όπως προβάλλονται από τα άτομα και στις αληθινές προτιμήσεις, που δυνητικά θα είχε ένα άτομο σε ένα διαφορετικό εκπαιδευτικό σύστημα ερμηνεύοντας με άλλους όρους τα περιβάλλοντα που τις

²¹ Πρβλ. Το θέμα της ισότητας των φύλων σχετίζεται θετικά με την πολιτική υποστήριξη κομμάτων στον άξονα κέντρο και αριστερότερα. Δηλαδή τα άτομα που επιλέγουν κόμματα με αυτά τα χαρακτηριστικά αναγνωρίζουν την ύπαρξη ανισότητας και την ανάγκη εξίσωσης των δυο φύλων και τα ίδια διαμορφώνουν ανάλογη στάση και συμπεριφορά. Την άποψη τους τη συνδέουν με την ανάγκη προάσπισης της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων. (Burns, 2007:104-124).

²² Πρβλ. Μια εκδοχή ερμηνείας του «γυναικείου ζητήματος» στο γενικότερο πλαίσιο του ιστορικού υλισμού που συνδέει την κοινωνική εκμετάλλευση με τις ταξικές σχέσεις. Επομένως η μεμονωμένη μελέτη όποιας μορφής «γυναικείου φεμινισμού» θεωρείται, ως αποσπασματική αστική διευθέτηση, καθώς δεν εντάσσεται στον αντικαπιταλιστικό αγώνα.

²³ Πρβλ. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν θέσεις για τη «μεταφεμινιστική» συντηρητική αντίδραση, όπως εκφράζεται στις τάσεις της μόδας ή στον κινηματογράφο. Πρόκειται για μια «οπισθοδρόμηση» που είναι έντονη στους πολιτιστικούς τομείς όπου εννοιολογούνται και γενικεύονται απόψεις και θέσεις για τους διακριτούς ρόλους των φύλων (Faludi, 1991).

καθορίζουν²⁴. Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε και στο σύνολο των θεσμών που παρέχουν κυρώσεις και κίνητρα για συγκεκριμένους τρόπους δράσης αποτελώντας «τόσο αντικειμενικές δομές, όσο και υποκειμενικές πηγές για την ανθρώπινη δράση» (Hodgson, 2006).

Όταν αναφερόμαστε στο θέμα των δικαιωμάτων τα συσχετίζουμε άμεσα με τη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα²⁵, καθώς το άτομο αναπτύσσει όλο και συνθετότερες σχέσεις τόσο στο επίπεδο των οικονομικών – πολιτικών συναλλαγών, όσο και σε εκείνο των κοινωνικών σχέσεων ή ιδιωτικών καταστάσεων μεταξύ των φύλων. Επομένως η ερμηνεία που τελικά κάνει ο μαθητής ή η μαθήτρια του όρου καριέρα συναρτάται και με ένα σύνολο προτιμήσεων και επιλογών που τυπικά ή άτυπα προσφέρονται ή νομιμοποιούνται και μέσα στο εκπαιδευτικό σύστημα.

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΜΙΑΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ

Μέχρι τώρα έχουμε συζητήσει για μια σύνθετη κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στην κοινωνία που φαίνεται να δημιουργεί ή να ενισχύει, και στην εκπαίδευση, ταυτόχρονα διαφορετικές μορφές ανισότητας. Στη φάση αυτή αποτιμώνται θεσμικές μορφές και εκπαιδευτικές τακτικές, προκειμένου να οργανωθεί ένα σχέδιο προώθησης των δικαιωμάτων και για τα δύο φύλα, με απώτερο στόχο τη συνειδητοποίηση της λειτουργικότητας ενός εκπαιδευτικού περιβάλλοντος ισότητας. Στο πλαίσιο αυτό αναφερόμαστε στην ανάγκη αξιοποίησης διαφορετικών χωρικών και χρονικών εμπειριών των μαθητών, ώστε να κωδικοποιηθούν κοινωνικές σχέσεις, να αποτιμηθούν κανονιστικά πρότυπα και αξιακά συστήματα.

Επομένως, γίνεται λόγος για μια πολιτική για την ισότητα, που προϋποθέτει αναδιαμόρφωση των εκπαιδευτικών στόχων. Το βέβαιο είναι ότι καμιά βαθμίδα δεν έχει ανάγκη από ένα μάθημα για την ισότητα, ένα εμπλουτισμό του αναλυτικού προγράμματος με μια γνωστική ενότητα. Η πολιτική για την ισότητα θα πρέπει να περιλαμβάνει ένα κύκλο δράσεων που διαθεματικά και διεπιστημονικά θα προσεγγίσει το ζήτημα, σε ένα ανοιχτό σχολείο-εργαστήριο, όπου τα άτομα δεν θα ομαδοποιούνται και δεν θα κατηγοριοποιούνται με βάση το φύλο.

Με οικονομικούς όρους ο ρόλος της εκπαίδευσης, ως διαδικασίας διαμεσολάβησης στην αγορά ατόμων–υποκειμένων, που επιτυγχάνουν ή

²⁴ Ο J. Harsanyi περιγράφει τις αληθινές προτιμήσεις τους ατόμου με βάση μια ορθολογική επιλογή που ανταποκρίνεται σε πραγματολογικές πληροφορίες. (Harsanyi, : 39-62)

²⁵ Για το θέμα της ανάδυσης της αστικής δημόσιας σφαίρας και της σχέσης της με την ιδιωτική σφαίρα, βλ. (Habermas, 1991).

αποτυγχάνουν στις προκαθορισμένες απαιτήσεις του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος επανεξετάζει την έννοια της δημοκρατίας σε σχέση με τις αξίες της ελευθερίας και της ισότητας, που θεωρητικά θα έπρεπε να λειτουργούν μέσα στο σχολικό περιβάλλον, επιτρέποντας ένα ανοιχτό πολιτικό διάλογο. Η επανεξέταση της δημοκρατίας σε σχέση με τις αξίες και τους θεσμούς επαναφέρει τη συζήτηση στον πολιτικό λόγο, τους πολιτικούς φορείς, τη συμμετοχική διαδικασία, αλλά και την οικονομική σφαίρα. Το σημερινό σχολείο φαίνεται να κινείται στα πλαίσια της αγοράς με επικέντρωση σε ένα εξεταστικό σύστημα που συνδέει άμεσα την τυπική γνώση με την προσδοκία για το επάγγελμα. Σε μια ρευστή παγκοσμιοποιημένη κατάσταση (Bauman, 2002) η ευελιξία, η δυνατότητα αναπροσαρμογής, η στρατηγική εκτιμήσεων, αποφάσεων και επιλογών από τα άτομα αποχτά ιδιαίτερη βαρύτητα. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο αναρωτιόμαστε, πόσο έτοιμη είναι η γυναίκα να προσαρμόζεται και να αναπροσαρμόζεται σε ένα σύστημα απόκτησης δυνητικών ικανοτήτων;

Όπως ήδη αναφέραμε το θέμα της πολιτικής για την ισότητα των δύο φύλων αξιολογεί την υπάρχουσα κατάσταση και βλέπει τα άτομα, ως δυνητικά οικονομικά και κοινωνικά υποκείμενα σε ένα σύστημα αξιολογικών επιλογών και απορρίψεων που τα εντάσσει ή τα περιθωριοποιεί. Κατά συνέπεια, ο προγραμματισμός για την ισότητα των δύο φύλων σχετίζεται με ένα δομικό σύστημα που θα ενισχύει τη συμμετοχή, την ελεύθερη έκφραση και δράση όλων των συντελεστών, λαμβάνοντας υπόψη τη δομική, κοινωνική και πολιτική, πραγματικότητα. Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι λείπει ο δημόσιος εκπαιδευτικός διάλογος που, εν δυνάμει, θα διαμορφωνόταν σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια π.χ. συμβούλια εκπαιδευτικών, μαθητικές κοινότητες και συμβούλια γονέων και θα δημιουργούσε προϋποθέσεις αξιολόγησης και να σχεδιασμού ενός προγράμματος ισότητας. Η πολιτεία, οι γονείς και η εκπαιδευτική κοινότητα φαίνεται ότι δεν πέτυχαν να συνδιαμορφώσουν μια κουλτούρα σχολείου, που να εμπεριέχει την πολιτική για την ισότητα των δύο φύλων.

Το μέτρο που προτείνεται είναι η αλλαγή προσανατολισμού όπου η ηθική, η δικαιοσύνη και τα δικαιώματα θα ενταχθούν τυπικά και άτυπα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Αν το ένα σκέλος είναι η αλλαγή του εκπαιδευτικού προγράμματος, το άλλο σκέλος είναι η δημοκρατική λειτουργία του σχολείου με υιοθέτηση θεσμών και πρακτικών, που ενισχύουν συνεργατικές μορφές σχέσεων και δράσεων. Σύμφωνα με αυτή τη θέση χρειάζεται να τροποποιηθούν τα σχολικά εγχειρίδια (Apple, 2008) και να εμπλουτιστεί ο σχολικός χρόνος με καινοτόμες δράσεις που θα ενισχύουν θεωρητικά σχήματα για την ενίσχυση της ισότητας των φύλων. Σε πρακτικό επίπεδο θα προωθούνται δράσεις, που θα αποδεικνύουν το συλλογικό όφελος με την

αξιοποίηση ατόμων και των δυο φύλων δημιουργώντας αρμονικότερες συνθήκες για ευρύτερες ομάδες πληθυσμού.

Η έμφαση που δίνεται στα σχολικά εγχειρίδια στηρίζεται στο ρόλο τους στη δόμηση μιας ύλης που νομιμοποιείται από την εκπαιδευτική πολιτική, ενώ ταυτόχρονα νομιμοποιεί, ως «επίσημη γνώση», ευρύτερα ιδεολογικά πλαίσια (Luke, 1988). Συνδυάζει με διαφορετική μορφή και ένταση ένα περιεχόμενο- ύλη, όπου συνυπάρχουν «παραδοσιακές αξίες», «νεωτερικές προτάσεις», «οικονομικές διευθετήσεις» και «εθνικο- ηθικο- θρησκευτικές επιταγές». Το εγχειρίδιο αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα όταν το υποκείμενο μαθητής ή μαθήτρια, μέσω αυτού, έχει τη μοναδική επαφή με τη γνώση. Έτσι, διαμορφώνεται ταυτόχρονα ένα σύστημα νομιμοποιημένης κουλτούρας, ένας ορισμός για τη γνώση και προσδιορισμός των πιθανών στάσεων μαθητών και μαθητριών.

Παρατηρούμε ότι στο θέμα των ανισοτήτων νομιμοποιούνται, τυπικά ή άτυπα, οι «πολιτισμικές και πολιτικές σιωπές», καθώς αποσιωπώνται προσωπικές εννοιολογήσεις, τοποθετήσεις και εμπειρίες των γυναικών, των μειονοτήτων, των χαμηλότερων στρωμάτων, των διαφορετικών, που ανάλογα με το σύστημα έχουν περιθωριοποιηθεί (Bauman, 2005). Τελικά επιλέγεται, προκρίνεται ή και διαμορφώνεται, μέσω και της εκπαιδευτικής πολιτικής για την ισότητα ένα είδος αφήγησης (Roman & Christian-Smith & Elizabeth Ellsworth, 1988), όπου οι εμπειρίες των ατόμων, οι πολιτισμικές ιστορίες, η καθημερινότητά τους αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για την εκπαίδευση, προκειμένου να επανεξεταστεί το σύνολο των κοινωνικο-οικονομικών δομών και να κατανοηθεί το πλέγμα των ανισοτήτων και οι μορφές συντήρησής τους (Mayer, 2004a). Στο επίπεδο αυτό, το θέμα της ισότητας των φύλων συναρτάται με τους ανοιχτούς ευρείς ορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων, ώστε η επίτευξή της να συνδέεται με άλλες αξίες, που ενισχύουν ευρύτερες ηθικές θεωρήσεις στην καθημερινή πραγματική συμπεριφορά.

Όπως ήδη επισημίσαμε, η επιλεκτική ανισότητα επικεντρώνεται κυρίως στον επαγγελματικό τομέα και στην πολιτική συμμετοχή. Στο σημείο αυτό σύμφωνα με την προσέγγιση *Γυναίκες Στην Ανάπτυξη* (ΓΣΑ) αποδίδεται η κατώτερη υπόσταση και κοινωνική θέση των γυναικών κατά κύριο λόγο στον αποκλεισμό τους από την πολιτική και την επιχειρηματική οικονομία²⁶. Στο ζήτημα των επαγγελματικών επιλογών ή της καριέρας προτείνεται η διασύνδεση του σχολείου με τους

²⁶ Η προσέγγιση «Γυναίκες Στην Ανάπτυξη» (ΓΣΑ) που υποστηρίχτηκε από την Rathgeber E.M., αποδοκιμάστηκε από ερευνητές της ανταγωνιστικής σχολής «Φύλο Και Ανάπτυξη» (ΦΚΑ). Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της K. Young, η προσέγγιση ΓΣΑ επικεντρωνόταν στις δημόσιες σφαίρες και είχε ως στόχο πολιτικές που θα ενίσχυαν τις γυναίκες υιοθετώντας «ανδρικά μοντέλα-πρότυπα» σε επαγγελματικούς και κοινωνικούς χώρους. Ταυτόχρονα παρέβλεπε τις μορφές ανισότητας και τις κοινωνικές ιεραρχήσεις που ήταν δομημένες στην κοινωνία και ανεξάρτητες από το φύλο. (Rathgeber, 1990. Young, 1993),

πραγματικούς επαγγελματικούς τομείς, ώστε να δοθεί στους μαθητές και στις μαθήτριες «εργαλειακή προσέγγιση» στην κατανόηση των μορφών παραγωγής, του ρόλου των εργαζομένων, θέματα διοίκησης, εξοικείωση με έννοιες όπως στέλεχος, διευθυντής ως θέσεις που δεν προσδιορίζονται με βάση το φύλο. Αν αυτό ονομαστεί επαγγελματικό εκπαιδευτικό σχέδιο δράσης, δεν θα είχε πρακτική εφαρμογή χωρίς μια αναδόμηση της διδασκαλίας των Μαθηματικών, της Φυσικής, της Χημείας και των Οικονομικών Επιστημών.

Επομένως αναφερόμαστε στην περιγραφή ενός εκπαιδευτικού σχεδίου για την ισότητα σε μια διασύνδεση θεωρίας και πράξης σε όλες τις βαθμίδες, ώστε να δομηθεί διαβαθμισμένη εμπειρία μεταξύ ατόμων διαφορετικού φύλου σε ενοποιητικά, συνεργατικά έργα. Με άλλα λόγια αναφερόμαστε στην αλλαγή περιεχομένου του «κοινωνικού κεφαλαίου», ώστε τα άτομα να μπορούν να κρίνουν τη συμμετοχή τους στην εργασία, να αξιολογούν και να αυτοαξιολογούνται. Αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα η διαμόρφωση θετικής στάσης για συμμετοχή, που προϋποθέτει απόφαση για ενεργητική δράση, η οποία δράση τελικά δεν περιορίζεται μόνο στο χώρο της εργασίας, αλλά ρυθμίζει και αναδιοργανώνει τη σχέση του ατόμου με την κοινωνία των πολιτών και ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες²⁷.

Έτσι, αμφισβητούμε αποσπασματικές περιοριστικές δράσεις για την ισότητα των φύλων που τη διατηρούν ως εν δυνάμει αφήγηση, δημιουργώντας ίσως συμπόνια για τις ανίσχυρες γυναίκες και ισχυροποιώντας ταυτόχρονα τους άνδρες, ως μαχητές και ηγέτες. Η εκπαιδευτική πολιτική στο θέμα της ισότητας των φύλων πρέπει να επικεντρωθεί σε έναν κριτικό αλφαριθμητισμό²⁸ για την ισότητα των φύλων. Αν θεωρητικά μέχρι τώρα ο αλφαριθμητισμός βασίστηκε σε μία περιορισμένη γνώση για την ένταξη στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή με διαφορετικούς όρους για τις γυναίκες και τους άνδρες, στη συμμετοχή τους στην εθνική – θρησκευτική-ηθική κουλτούρα, ο κριτικός αλφαριθμητισμός εμπεριέχει την αντίληψη, την κατανόηση και προτάσεις για τα διαφορετικά περιβάλλοντα στα οποία ζουν μαθητές και μαθήτριες. Εστιάζουμε την προσοχή μας σε έναν κριτικό αλφαριθμητισμό που το θέμα της ισότητας των φύλων θα συναρτηθεί με μια ηθική κουλτούρα, που θα δομεί και θα ενισχύει κοινωνικές σχέσεις, βασιζόμενη σε μία γνώση που σε δημοκρατικό περιβάλλον προωθεί την ελευθερία, την ειρήνη και την αξιοπρέπεια για τα άτομα.

ΟΡΙΖΟΝΤΑΣ ΕΝΑ ΗΘΙΚΟ-ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ

²⁷ Μία συζήτηση για το κοινωνικό κεφάλαιο και τις απόψεις του R. Putnam και των A. Portes , H. White.Bλ. (Sennet, 2008: 69-70).

²⁸ Για τη διάκριση του γραμματισμού σε κριτικό, ισχυρό και πολιτικό που διαφοροποιείται από το «λειτουργικό γραμματισμό» (Batsleer, Davies, Rourke, & Weedon, 1985: 164-65)

Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι με βάση τα υπάρχοντα εγχειρίδια και το αναλυτικό πρόγραμμα, κάθε συμπληρωματική θεώρηση σχετικά με την ισότητα των φύλων θα αναιρούσε το γενικό ιδεολογικό πλαίσιο για την αλλαγή του σχολικού περιβάλλοντος, των εκπαιδευτικών στόχων και της μελλοντικής διασύνδεσης σχολείου – κοινωνίας. Στην ουσία κάθε φορά που αναφερόμαστε σε μεταρρύθμιση για την ισότητα των φύλων διερευνούμε το ζήτημα να αλλάξει *τι και ως προς τι* συνολικά.

Εκκινώντας από τη διαπίστωση της δομημένης ανισότητας προκρίνουμε τη θετική δράση, ως μια διαδικασία αναδιανεμητικής δικαιοσύνης, προκειμένου τα άτομα να επωφεληθούν από δομικές ευκαιρίες, που θα δημιουργηθούν, μέσω ενός συστήματος παροχών. Μέχρι τώρα το θέμα της θετικής δράσης²⁹ είχε περιοριστεί για την Ελλάδα, κυρίως στο θέμα της θετικής δράσης υπέρ των γυναικών, στο θέμα εκπροσώπησής τους στα κοινοτικά και δημοτικά συμβούλια³⁰, ενώ σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες αναφερόταν σε ποσόστωση με βάση το φύλο για τη συμμετοχή στελεχών στις κρατικές επιχειρήσεις³¹.

Το θέμα της θετικής δράσης πρέπει να επιλεγεί από μια εκπαιδευτική πολιτική στη βάση ρυθμίσεων που τροποποιούν τη συμπεριφορά μαθητών, μαθητριών και φορέων, δηλαδή των δρώντων υποκειμένων, προκειμένου να γίνει ορατή η διάσταση της ισότητας. Ειδικότερα, όπως αναφέρθηκε ήδη, η επικέντρωση στο αναλυτικό πρόγραμμα γίνεται αντιληπτή ως μια πρόταση για αλλαγή του πλαισίου παρουσίας και οργάνωσης των μαθημάτων. Προβάλλεται ο ρόλος και ο λόγος των γυναικών στις επιστήμες (Φαρά, 2009. Gondek, 2004. Rowbotham, 1997), γίνεται συσχέτιση των όποιων επιτευγμάτων με το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο (Yalom, 2009. Scott, 1988), ώστε να απομυθοποιηθεί ο χώρος των επιστημών που διαχρονικά προβάλλεται, με βάση τον αριθμό των επιτευγμάτων ανά φύλο, ως ανδροκρατούμενος³². Πρόκειται για μια ευρύτερη ανατροπή στο σύνολο των αποδιδόμενων γυναικείων ιδιοτήτων, όπως της διαίσθησης, της ευαισθησίας, του ανθρωπισμού ως «χαρισμάτων» του αδύναμου φύλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι και

²⁹ Με τον όρο θετική δράση αναφερόμαστε σε «θετικές διακρίσεις» υπέρ των καταπιεσμένων προκειμένου να ενισχυθούν. (Richards, 1982. Young, 1990).

³⁰ Βλ. Ν. 3463/2006, αρ. 34, παρ. 3, 35, παρ. 6. Στο νόμο προβλέπεται ότι ο αριθμός των υποψηφίων δημοτικών ή κοινοτικών συμβούλων από κάθε φύλο πρέπει να είναι σε ποσοστό ίσο τουλάχιστο με το 1/3 του αριθμού των υποψηφίων συμβούλων. Για την ανάλυση της θετικής δράσης στην εκπαιδευτική διαδικασία (Καλεράντε & Καραφώτη, 2008)

³¹ Βλ. (Ενδεικτικά) Στη Νορβηγία με νομοθετική ρύθμιση του 2003 προβλέπεται ότι σε όλες τις, κρατικών συμφερόντων, επιχειρήσεις θα πρέπει το 40% στα διοικητικά συμβούλια να είναι γυναίκες. Εφ. «Κόσμος του Επενδυτή», 19-20 Ιανουαρίου 2008 και όπ.,

³² Ειδικά για την τέχνη, η μη ικανοποιητική παρουσία των γυναικών έχει συνδεθεί με βιολογικούς παράγοντες (Paglia, 1990) που δίνουν έμφαση στην τέχνη ως έκφραση της επιθετικής σεξουαλικότητας του άνδρα και με κοινωνικούς που παρουσιάζουν την τέχνη ως «κατασκευή» προβολής του πατριαρχικού μοντέλου (Greer, 1981).

το ζήτημα των θετικών μαθημάτων, ως κατάλληλων για τους άνδρες διαμορφώνει ή συντηρεί μια κατηγοριοποίηση ανδρικών προσόντων, που προβάλλουν την οξύνοια, την οργανωτικότητα, τον ορθολογισμό, ως χαρακτηριστικά του φύλου τους. Αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε είναι μία διαφορετική ανάγνωση και των θεωρητικών επιστημών, θέμα που θα λειτουργήσει απελευθερωτικά και για τους άνδρες, καθώς θα «νομιμοποιηθεί» η ενασχόλησή τους με τις θεωρητικές σπουδές και με επαγγέλματα φροντίδας.

Παράλληλα με την πρόταση για ένα αναλυτικό πρόγραμμα επικεντρωμένο στην ισότητα μπορεί να διαμορφωθεί ένα αναπτυξιακό σύστημα δεξιοτήτων για την ισότητα, που θα ανατροφοδοτείται και θα ενισχύεται από συνεργατικές δράσεις. Έτσι τα άτομα θα ενθαρρύνονται να αναλαμβάνουν ρόλους και να υιοθετούν στάσεις που, με βάση τους παραδοσιακούς προσδιορισμούς για το φύλο, δεν θα αναλάμβαναν. Η θετική δράση ή διάκριση αναδομεί το αναλυτικό πρόγραμμα με τη θεώρηση των μαθημάτων ως λειτουργικών βάσεων ορισμού εννοιών και προσδιορισμών με βάση ένα πρόγραμμα για την ισότητα. Αν το ένα σκέλος είναι ένα αναλυτικό πρόγραμμα εστιασμένο στην ισότητα, το άλλο ως πλαίσιο εφαρμογής, βρίσκεται στην αναδιοργάνωση της καθημερινότητας του σχολείου, δηλαδή σε ένα σύνολο μέτρων και πρακτικών που θα κάνουν ορατή την ανισότητα, όπου διαπιστώνεται, και θα αντιμετωπίζεται ως πρόβλημα.

Πρόκειται επομένως για την εφαρμογή μιας δυναμικής πολιτικής για την ισότητα, που επεξεργάζεται προτάσεις στην εκπαιδευτική μονάδα, δοκιμάζει, ερευνά, προκρίνει σχέδια³³ σε μια διαρκή ενασχόληση, όπου εκπαιδευτικοί φορείς, μαθητές και μαθήτριες είναι ενεργοί συντελεστές. Έτσι γίνεται λόγος για μια πρόταση, εφαρμογής της θετικής δράσης ή διάκρισης³⁴ που ενοποιεί διαφοροποιημένες έννοιες-όπως η ηθική, η δημοκρατία, τα δικαιώματα- στο «παράδειγμα» της ισότητας. Αναπροσαρμόζει ταυτόχρονα την προσέγγιση για τη γνώση, ως αξία συνδεδεμένη με το άτομο και τα κοινωνικά υποκείμενα. Αξιοποιεί, ενισχύει και αναδεικνύει άτομα ως προσωπικότητες, που ο προσδιορισμός του φύλου δεν τα κατηγοριοποιεί, δεν τα στοχοποιεί, στερώνοντας τους ευκαιρίες.

Σε ένα περιβάλλον αβεβαιότητας η πολιτική για την ισότητα των φύλων, λειτουργεί ως προνοιακή πολιτική αναδιανομής δικαιωμάτων (Whitehead, 2004: 100 – 115) επανακαθορισμού στάσεων και θέσεων, ώστε τα άτομα ανεξάρτητα από το φύλο τους να διεκδικήσουν και να ενταχθούν στο σύστημα. Η εκπαίδευση για την

³³ Βλ. Εναλλακτικές δράσεις για την ισότητα των φύλων (Μαραγκουδάκη & al, 2007. Κορωναίου, 2007).

³⁴ Η εφαρμογή της θετικής δράσης ή διάκρισης στην εκπαίδευση προϋποθέτει την εφαρμογή μέτρων που να ενισχύουν και να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των μαθητριών σε ρόλους που στερεοτυπικά ορίζονται, ως ανδρικοί. Η εκπαιδευτική πολιτική για την ισότητα ενσωματώνει πρακτικές που αναδομούν το αναλυτικό πρόγραμμα και αναπροσαρμόζουν τη σχολική κουλτούρα. (Καλεράντε, 2009)

ισότητα οργανώνει εμπειρίες και γεγονότα ως πλοκή, δίνει τη δυνατότητα θεωρητικής ολοκλήρωσης, συνάρθρωσης εννοιών σε σύνθετο λόγο, ανακαλύπτει σε κάθε λεπτομέρεια-στιγμιότυπο την ολότητα του νοήματος της. Η πρόταση για την ισότητα δεν είναι ανεξάρτητη από το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο, δεν είναι μονοδιάστατη, ώστε η πολιτική να μην μπορεί να την κατευθύνει και να την ρυθμίσει.

Τελικά μια άλλη θεώρηση για την ισότητα, αναγνωρίζει την ανισότητα όχι ως ειμαρμένη, αλλά ως αρνητική κατάσταση στην επιφάνεια του καθημερινού κόσμου της αλληλεπίδρασης των ατόμων, την οικονομική ανάπτυξη και τη λειτουργία της δημοκρατίας, καθώς ακυρώνεται η συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, με τη συνακόλουθη παραγνώριση των γυναικείων φιλοδοξιών και των δικαιωμάτων, έστω και αν θεσμικά αναγνωρίζεται η ισότητα των ατόμων-πολιτών και τα δικαιώματα των γυναικών έχουν γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της κουλτούρας των δικαιωμάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amancio, L.& Oliveira, J.M. (2006) “ Men as Individuals, Women as a Sexed category: Implications of Symbolic Asymmetry for Feminist Practice and Feminist Psychology”. *Feminism Psychology* 16: 35-43.

Apple, M. (2008) *Επίσημη Γνώση*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 144-152.

Arnot, M. (2004) *Διαδικασίες Αναπαραγωγής του Φύλου*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 35 – 44.

Baltridg, V. (1980) *Sociology: A critical approach to power, conflict and change*. J. Wiley and Sons.

Βαμβακίδου, Ι. (2008) “Οι έμφυλες ορίζουσες του σχολικού παρελθόντος και η αμφισβήτησή τους”. *Σεμινάρια Ιστορίας*, Σεμινάρια Σύρος.

Bauman, Z. (2002) *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Αθήνα: Ψυχογιός.

Batsleer, J., Davies, T., O'Rourke, R. & Weedon, C. (1985) *Rewriting English: Cultural Politics of Gender Class*. New York: Methuen, 164-65.

Bauman, Z. (2005) *Σπαταλημένες Ζωές: Οι απόβλητοι της Νεοτερικότητας*. Αθήνα: Κατάρτι, 34-35.

Blackburn, R. M. and Jarman, J. (2006) “Gender Occupations: Exploring the relationship between gender segregation and inequality”. *International Sociology* 21: 295 – 308.

- Blau, F., Brinton, M. And Grusky, D. (2006) *The declining significance of gender?* New York: Russell Sage Foundation.
- Blau, F. and Kahn, L. (2006) "The gender pay gap: Going, going[...] but not gone", in F. Blau, M. Brinton and D. Grusky (eds) *The declining significance of gender?* New York: Russell Sage Foundation.
- Bradley, H. (2007) *Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Burke, J. (1986) *Bureaucratic responsibility*. The John Hopkins University Press.
- Burns, N. (2007) "Gender in the Aggregate, gender in the individual, gender and political action". *Politics and Gender* 3(1):104-124.
- Butler, J. (1997) *Excitable Speech, a Politics of the Performative*. Routledge, London.
- Γιαννακούρου, ΣΤ. (2008) *Η ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών κατά το κοινοτικό και ελληνικό εργατικό δίκαιο*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Δαλακούρα Κ. (2009) *Ισλάμ, φιλελευθερισμός και ανθρώπινα δικαιώματα*. Αθήνα, Πατάκης.
- Dworkin, R. (2006) *Ισότητα*. Αθήνα: Πόλις, 101 – 110.
- Faludi, S. (1991) *Backlash*. London: Verso
- Gondek, R. (2004) *Promoting gender equity in the science classroom: A practical guide to assessing and implementing gender-fair strategies*, WEEA Equity Resource Center.
- Greer, G. (1981) *The obstacle race*, London: Picador.
- Habermas, J. (1991) *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Μπφρ. Thomaw burger, MIT Press, Cambridge [ελλ. Έκδ: Habermas, J. (1997), *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας: Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μπφρ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Νήσος].
- Harsanyi, J. C. "Morality and the Theory of Rational Behaviour" στο: *Utilitarianism and Beyond*. Επιμ. Α. Sen και B. Williams (Cambridge: Cambridge University Press), 39-62.
- Hodgson, G. (2006) "What are institutions?", *Journal of Economic Issues*, τευχ. XL(1) Μάρτιος.
- Holmes, M. (2007) *What is Gender? Sociological Approaches*, London: Sage.
- Ιγκνάντιεφ Μ. (2004) *Τα ανθρώπινα δικαιώματα ως πολιτική και ειδωλολατρία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Καλεράντε Ε. (2009) *Η θετική δράση στη Εκπαιδευτική πολιτική για την ισότητα*. (Υπό έκδοση).

- Καλεράντε Ε.& Μόρμορης Μ. “Αλληλεπίδραση με κοινωνικές συνιστώσες στην Λυκειακή βαθμίδα-Μετανεωτερικές Προσεγγίσεις”. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*. (Υπό κρίση).
- Καλεράντε, Ε., Καραφώτη, Π. (2008) *Οδηγός Εισαγωγής Αρχών Ισότητας στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΚΕΘΙ .
- Κορωναίου, Α. (2007) *Ασκήσεις Ευαισθητοποίησης Επιμορφούμενων Εκπαιδευτικών*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας.
- Kulis, S., Sicotte, D. & Collins, S. (2002) “More than a Pipeline Problem: Labor Supply Constraints and Gender Stratification across Academic Science Disciplines”. *Research in Higher Education*, vol. 43, no. 6. Ε.Κ.Κ.Ε. και Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (2002). «*Γυναίκες και Επιστήμη στην Ελλάδα*», Ελληνική Έκθεση για την Ομάδα του Ελσίνκι για τις Γυναίκες και την Επιστήμη.
- Luke. A. (1988) *Literacy, Textbooks and Ideology*. Philadelphia: Palmer.
- MacDonald, M. (1977) *The Curriculum and Cultural Reproduction*. Units 18/19 E202, Milton Keynes: Open University Press.
- Μαραγκουδάκη, Ε., Δεληγιάννη – Κουϊμτζή, Β., Ζιώγου – Καραστεργίου, Σ., Ιωάννου, Αικ. & Περράκη, Ε. (2007) *Βιβλίο – Εγχειρίδιο για τους/τις Εκπαιδευτικούς*. ΕΠΕΑΕΚ II, Κατηγορία Πράξης 4.1.1.δ.: Παραγωγή βοηθητικού εκπαιδευτικού υλικού για την εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία, Ιωάννινα: Παν/μιο Ιωαννίνων.
- Μαράτου – Αλιπράντη, Λ. (2002) *Οικογένειες και Κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη: τάσεις και προκλήσεις στον 21^ο αι..* Αθήνα: Gutenberg.
- Mayer, K.U. (2004a) “Whose lives? How History, Societies and Institutions Define and Shape Life Courses”. *Research in Human Development*, 1(3): 161-87.
- McNair, B. (2005) *Η κουλτούρα του στριπτίζ*. Αθήνα: Σαββάλας, 43.
- Μόρμορης, Ε. & Καλεράντε, Ε. (2009) *Εκπαιδευτική Πολιτική και Ενδοσχολική Στήριξη*. Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις, Κέλωρ.
- Nussbaum, M.C. (2005) *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*. Αθήνα: Scripta, 71-76.
- Paglia, S. (1990) *Sexual Personae*. London: Penguin.
- Παντελίδου – Μαλούτα, Μ. (2002) *Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Rathgeber, E.M. (1990) “WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice”. *Journal of Developing Areas*, τ. 24, αρ. 4.
- Rawls J. (2006) *Η δίκαιη κοινωνία. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση*. Αθήνα: Πόλις.
- Reid, A. (2004) “Gender and Sources of Subjective Well-Being”. *Sex Roles* 51: 622 – 31.

- Repoussi, M. (2005) "Women's Movements to History Education. An alternative to move from National Histories to World Histories". *Lab Proceedings, XX Congress of Historical Sciences, International Society for History Didactics*. AIO 26.
- Roman, L. & Christian-Smith, L with Elizabeth Ellsworth, eds. (1988) *Becoming Feminine: The Politics of Popular Culture*. Philadelphia: Palmer.
- Richards, L. (1982) "Reply to Grimshaw: Philosophy and Feminism". *Radical Philosophy*, 32.
- Rowbotham, S. (1977) *Hidden from history*. London: Pluto Press
- Σεν, Α. (2004) *Επανεξετάζοντας την ανισότητα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Scott, J. (1988) "Genre: une categorie utile de l' analyse historique". *Les cahier du GRIF*, 37-38, *Le Genre de l' histoire*, 125-153.
- Sennet, R., (2008) *Η κουλτούρα του νέου καπιταλισμού*. Αθήνα: Σαββάλας, 69-70.
- Στρατηγάκη, Μ. (2003) «Πολιτικές για την Ισότητα των Φύλων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Συμπτώσεις και Αντιφάσεις στην Πορεία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης». *Παγκοσμιοποίηση και Σύγχρονη Κοινωνία*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Yalom M. (2009) *Ο καιρός των καταιγίδων. Η γαλλική επανάσταση στη μνήμη των γυναικών*. Αθήνα, Άγρα.
- Young, I. (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Young, K. (1993) *Planning Development with Women. Making a World of Difference*. London: MacMillan.
- Φαρά Π. (2009) *Ιδιοφυείς ανώνυμες γυναίκες που άλλαξαν την επιστήμη*. Μετ. Ι. Παπαδήμας), Αθήνα, Μελάνι.
- Whitehead, L. (2004) "Democratization and Social Policy". In T. Mkandawire (ed.) *Social Policy and Development Context*. Basingstoke: Palgrave, 100 – 115.
- Ζιώγου, Σ. (2006) *Διερευνώντας το Φύλο. Ιστορική Διάσταση και Σύγχρονος Προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Η κοινωνιολογία στα προγράμματα σπουδών της βασικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών της ελληνικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

**Μια προσέγγιση της ανάπτυξης
και της δυναμικής της στις επιστήμες της εκπαίδευσης**

**Αργύρης Κυρίδης , Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Νίκος Φωτόπουλος, ΣΕΠ-Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Παρασκευή Γκόλια Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιου Δυτικής Μακεδονίας**

Εισαγωγή

Αναμφίβολα, η βασική κατάρτιση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συναρτάται οργανικά από την ολότητα του εκπαιδευτικού συστήματος καθώς και από τον στρατηγικό προσανατολισμό που αυτό επιχειρεί μέσω των εκπαιδευτικών του λειτουργιών. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής, ο σχεδιασμός των αναλυτικών και ωρολογίων προγραμμάτων δεν αποτελεί μια πολιτικά ουδέτερη και αθώα διαδικασία, αντίθετα επηρεάζεται άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο από το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η βασική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών. Ταυτόχρονα η διαδικασία αυτή με τη σειρά της αντανάκλα τις δικές της επιδράσεις πάνω στο εκπαιδευτικό σύστημα με αποτέλεσμα όταν κάνουμε λόγο για επιμόρφωση εκπαιδευτικών (βασική, συνεχιζόμενη, δια βίου κλπ) να μιλάμε για μια διαλεκτική, δυναμική και σε αρκετές περιπτώσεις για μια συγκρουσιακά μεταβαλλόμενη εκπαιδευτική πρακτική στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η κοινωνιολογία ως επιστήμη και ειδικότερα η κοινωνιολογία της εκπαίδευσης ως επιμέρους κλάδος της κοινωνιολογίας, αναπτύσσονται στην Ελλάδα με σημαντική καθυστέρηση. Η καθυστέρηση αυτή οφείλεται σε μια σειρά παράγοντες που εδράζονται τόσο στη γενικότερη υπανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας όσο και στην καχυποψία με την οποία η πολιτική εξουσία αντιμετώπισε τη νέα αυτή επιστήμη, η οποία εν γένει ταυτίστηκε με τη ριζοσπαστική και προοδευτική σκέψη του τόπου.

Επιπροσθέτως, αν λάβει κανείς υπόψη του τις κοινωνικές ανακατατάξεις και τις πολιτικά ταραχώδεις περιόδους στον ελλαδικό χώρο, καθ' όλη τη διάρκεια των δύο προηγούμενων αιώνων, είναι ευεξήγητο γιατί η κοινωνιολογία εισήλθε καθυστερημένα στο περιεχόμενο των σπουδών των εκπαιδευτικών και γιατί αντιμετωπίστηκε επιφυλακτικά και με δυσπιστία.

Από τα χρόνια της απελευθέρωσης και την ίδρυση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, η κυριαρχία του αρχαϊστικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης

Σε μια εποχή που το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα επιχειρεί να συμβάλει στη δημιουργία εθνικού κράτους καθώς και στη συγκρότηση εθνικής συνείδησης, η κατάρτιση των εκπαιδευτικών αποτελεί κομβικό ζήτημα στο στρατηγικό αυτό προσανατολισμό, με συνέπεια να κυριαρχούν ο εθνοκεντρισμός και η ιδεολογική προπαγάνδα υπέρ της εθνικής ολοκλήρωσης (Ανδρέου 1990).

Παρόλο λοιπόν που ακόμα και σήμερα δεν έχει αναγνωριστεί στο βαθμό που της αναλογεί η συμβολή και ο ρόλος της ως κοινωνικής επιστήμης, η κοινωνιολογία διαφαίνεται να διαγράφει μια σημαντικά ενδιαφέρουσα πορεία στο χώρο των παιδαγωγικών τμημάτων, σε μια κοινωνική συγκυρία που αναπτύσσεται ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τις παιδαγωγικές επιστήμες όσο και για το ρόλο της εκπαιδευτικής πολιτικής συνολικότερα.

Η μεγάλη εισροή των κοινωνιολογικών μαθημάτων στα προγράμματα σπουδών των παιδαγωγικών τμημάτων εμφανίζεται στη δεκαετία του 80, όταν στη μεταπολιτευτική Ελλάδα κυριαρχεί μια τάση ριζοσπαστισμού στην κοινωνική και παιδαγωγική σκέψη και η χώρα βγαίνει ουσιαστικά τόσο από τα κατάλοιπα της μετεμφυλιακής περιπέτειας, όσο και από το «γύψο» της επτάχρονης δικτατορίας. Ταυτόχρονα η μεταπολιτευτική αυτή περίοδος, σημαδεύεται από την επιστροφή σημαντικού αριθμού κοινωνιολόγων από το εξωτερικό, οι οποίοι είτε εντάσσονται στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, είτε αναπτύσσουν το πεδίο της κοινωνικής έρευνας.

Ειδικότερα, η παρούσα εργασία, αποσκοπεί στη διερεύνηση της πορείας και της εξέλιξης της κοινωνιολογίας στα προγράμματα σπουδών της βασικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών, σε μια προσπάθεια να επικαιροποιήσουμε την εικόνα που εμφανίζει η κοινωνιολογία στο νευραλγικό χώρο των παιδαγωγικών τμημάτων, αφού κατά κοινή ομολογία η κατάρτιση των εκπαιδευτικών συναρτάται στενά με το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελώντας μέρος της οργανικής ολότητάς του.

Ουσιαστικά από την περίοδο αυτή και έπειτα, με την εμφάνιση της κοινωνιολογίας και ειδικότερα της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης :

1. Ανοίγονται νέοι προσανατολισμοί στην ερμηνεία και κατανόηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας
2. Εδραιώνεται σταδιακά η πεποίθηση ότι η λειτουργία των εκπαιδευτικών μηχανισμών δεν θα μπορούσε να ιδωθεί πέρα και έξω από το κοινωνικό γίγνεσθαι.
3. Ξεκίνησε μια νέα εποχή για τον εκπαιδευτικό στοχασμό.

4. επηρεάστηκε τόσο ο τρόπος πρόσληψης και θεώρησης του εκπαιδευτικού γίνεσθαι από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς όσο και η άσκηση του εκπαιδευτικού τους έργου.

Εν κατακλείδι, η συμβολή της παρούσας μελέτης εδράζεται στη βασική παραδοχή ότι η περιγραφή και ανάλυση της πορείας και εξέλιξης της κοινωνιολογικής γνώσης στα παιδαγωγικά τμήματα:

1. Φωτίζει τη συμβολή της κοινωνικής σκέψης στις επιστήμες της εκπαίδευσης.
2. Συμβάλει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται ο επιστημονικός προσανατολισμός στο εκπαιδευτικό έργο.
3. Επικαιροποιεί τις εκτιμήσεις μας για το ρόλο και την αποστολή της κοινωνιολογίας στο επιστημονικό πεδίο των επιστημών της αγωγής.

Σύντομη ιστορική επισκόπηση της πορείας της κοινωνιολογίας στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Είναι σαφές ότι σκοπός της μελέτης αυτής δεν είναι η ιστορική εξέλιξη της κοινωνιολογίας στην Ελλάδα. Επισημαίνουμε ορισμένα κομβικά σημεία (Λαμπίρη – Δημάκη 1990) στην πορεία της επιστήμης αυτής σε μια προσπάθεια να αποτυπωθεί συνοπτικά η εμφάνιση, εξέλιξη και εδραίωση της στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και την ελληνική κοινωνία γενικότερα.

Η εισαγωγή της κοινωνιολογίας εμφανίζεται αισθητά καθυστερημένα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα με συνέπεια η εμφάνισή της σε σχέση με τους άλλους επιστημονικούς κλάδους να αργοπορήσει σημαντικά. Την ίδια στιγμή που η κοινωνιολογία και ειδικότερα η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης αναπτύσσεται ως η κατεξοχήν κοινωνική επιστήμη στην Ευρώπη και την Αμερική (Νικολάου 2006:40-47), στην Ελλάδα κάνει δειλά - δειλά την εμφάνισή της με την ίδρυση της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας το 1908, υπό το διανοούμενο και σοσιαλιστή Αλέξανδρο Παπαναστασίου η οποία αργότερα μετεξελίσσεται σε εταιρεία Κοινωνικής και Πολιτικής Επιστήμης (Λαμπίρη – Δημάκη 1990). Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 πραγματοποιείται η έκδοση του Αρχείου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών ενώ το 1929 ο Αβροτέλης Ελευθερόπουλος και το 1933 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος καταλαμβάνουν τις έδρες στα Πανεπιστήμια Θεσσαλονίκης και Αθήνας αντίστοιχα. Η δικτατορία του μεταξά όμως το 1936 θα ανακόψει την δράση των δύο αυτών εδρών και έτσι η ανάπτυξη του γνωστικού αντικείμενου της κοινωνιολογίας θα ανακοπεί βίαια και αυταρχικά. Η περίοδος μεταξύ 1930 – 1960 χαρακτηρίζεται από μια ισχυρή παρουσία της κοινωνιολογικής γνώσης στην πνευματική ζωή του τόπου με

κυρίαρχες τις εργασίες των Λεμπέση, Καραβίδα και Ελευθερόπουλου ενώ από το 1950 και μετά αρχίζει η διδασκαλία της κοινωνιολογίας σε μεμονωμένα πανεπιστημιακά τμήματα. Τη δεκαετία του 1960 δημιουργείται το Κέντρο Κοινωνικής Επιστήμης με τη στήριξη της UNESCO το οποίο αργότερα (στα μισά της δεκαετίας του 70) μετεξελίσσεται σε Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το οποίο προχώρησε και στην έκδοση Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών (Λαμπίρη - Δημάκη 1990). Τη Δεκαετία του 70 αρχίζει σταδιακά η ανάπτυξη της κοινωνιολογίας μέσα από εκδόσεις, μεταφράσεις, Έλληνες επιστήμονες του εξωτερικού που επαναπατρίζονται και τη Δεκαετία του 80 η ελληνική πολιτεία προβαίνει στην ίδρυση των τμημάτων Κοινωνιολογίας Αθήνας – Ρεθύμνου – Μυτιλήνης.

Ταυτόχρονα την ίδια περίοδο 1983 το ΥΠΕΠΘ αποφασίζει την εισαγωγή της κοινωνιολογίας στη Μέση Εκπαίδευση ως μάθημα Πανελλαδικώς εξεταζόμενο, πρωτοβουλία που αντιμετωπίστηκε εχθρικά από τις μετέπειτα επιλογές των πολιτικών ηγεσιών του ΥΠΕΠΘ με συνέπεια τη σταδιακή υποβάθμιση του μαθήματος και την επαναφορά της μετά από αντιδράσεις και προσπάθειες ετών στα μαθήματα Γενικής Παιδείας, μόνο για τους μαθητές της Γ' Λυκείου.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ειδικά στη μέση εκπαίδευση η κοινωνιολογία συνάντησε ισχυρές αντιστάσεις (Λαμπίρη – Δημάκη 1990) με συνέπεια η υποβάθμισή της να επιτευχθεί μέσα από πιέσεις ισχυρών πολιτικών και συντεχνιακών συμφερόντων στο πεδίο της (εκπαιδευτικής πολιτικής).

Ειδικότερα τώρα, σε ό,τι αφορά στη βασική κατάρτιση των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, η κοινωνιολογία φαίνεται να εμφανίζεται για πρώτη φορά με το Ν.2243/1920 (*Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, την Ηθική και Κοινωνιολογία*) ο οποίος προέβλεπε την ίδρυση Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Η λειτουργία της Παιδαγωγικής Ακαδημίας ξεκίνησε το 1924-25 με σκοπό την εκπαίδευση των καθηγητών των διδασκαλείων. Για την πρακτική άσκηση των σπουδαστών χρησιμοποιήθηκε το Μαράσλειο Διδασκαλείο καθώς και τα προσαρτημένα στο Μαράσλειο Δημοτικά σχολεία αλλά δυστυχώς το εγχείρημα δεν ευδοκίμησε (Αθανασιάδης 2001). Στην προσπάθεια αυτή, ως εκπρόσωποι του προοδευτικού εκπαιδευτικού δημοτικισμού πρωτοστάτησαν οι Αλέξανδρος Δελμούζος και Δ. Γληνός (Μπουζάκης & Τζήκας, Ανθόπουλος 2002:57) σε μια προσπάθεια να προωθηθεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στο επίκεντρο της οποίας, κατά τους εκπροσώπους του Εκπαιδευτικού Ομίλου, βρίσκονταν οι υποψήφιοι δάσκαλοι και η βασική τους επιμόρφωση (Αντωνίου 2002:72).

Η κοινωνιολογία εμφανίζεται πάλι στο αναλυτικό πρόγραμμα των παιδαγωγικών Ακαδημιών του 1937 (*Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου, Πολιτικής Οικονομίας και Κοινωνιολογίας*) (Μπουζάκης, Τζήκας, Ανθόπουλος 2002:31) εντασσόμενη τυπικά

στον τομέα της Φιλοσοφίας, και τη συναντούμε πάλι στο αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα των Παιδαγωγικών Ακαδημιών με τη μεταρρύθμιση του 1964, όταν επιχειρήθηκε ουσιαστικά μια συστηματική προσπάθεια εκδημοκρατισμού του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Ωστόσο 2 χρόνια μετά, το 1966, η Κοινωνιολογία δεν υπάρχει στο νέο πρόγραμμα σπουδών των Παιδαγωγικών Ακαδημιών μέχρι που εμφανίζεται, παραδόξως, το 1972 (στη διάρκεια της δικτατορίας) ως : *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή (μετ' εισαγωγής είς τήν Κοινωνιολογίαν)* (Μπουζάκης, Τζήκας, Ανθόπουλος 2002:46,48,54,57). Το ίδιο συμβαίνει και στα επόμενα χρόνια που ακολουθούν, όπου στοιχεία της κοινωνιολογίας εμπεριέχονται στο μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, χωρίς όμως να εμφανίζεται πουθενά ως ξεχωριστό και αυτοδύναμο γνωστικό αντικείμενο.

Το 1984 κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή της ως *Κοινωνιολογία της Παιδείας* τόσο στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες όσο και στις Σχολές Νηπιαγωγών (1 ώρα εβδομαδιαίας διδασκαλίας στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες στο Ά έτος και 2 ώρες στις Σχολές Νηπιαγωγών στο Ά έτος επίσης (Μπουζάκης, Τζήκας Ανθόπουλος ,2002:74,76).

Στις μέρες μας, η εικόνα της κοινωνιολογίας δείχνει μια σαφώς πιο ενθαρρυντική εικόνα σχετικά με την ανάπτυξη της επιστήμης στο χώρο των παιδαγωγικών, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν εξακολουθούν ακόμα και σήμερα να υπάρχουν παιδαγωγικά τμήματα στα οποία η κοινωνιολογία «υπο-εκπροσωπείται» η σχεδόν απουσιάζει. Ταυτόχρονα, επιχειρώντας να ακτινογραφήσουμε τη σημερινή εικόνα τόσο στα τμήματα Νηπιαγωγών όσο και των Δασκάλων, διαπιστώνουμε ότι έχει αναπτυχθεί μια διαφοροποιημένη δυναμική η οποία καταδεικνύει την ασυνέχεια, και τη διαχρονική ανομοιογένεια που παρατηρείται εδώ και δεκαετίες.

Σκοπός και Μεθοδολογικές Επισημάνσεις

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να καταγράψει και να συγκρίνει την παρουσία της κοινωνιολογίας στα προγράμματα σπουδών της βασικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ειδικότερα :

- να χαρτογραφηθεί με σύγχρονους όρους η διδασκαλία της κοινωνιολογίας στις παιδαγωγικές σχολές και τμήματα
- να αποτυπωθεί η δυναμική της ώστε να παρακολουθούμε την εξέλιξή της
- να διαμορφωθεί ένα “παρατηρητήριο” της κινητικότητας στο χώρο της διδασκαλίας των κοινωνιολογικών μαθημάτων
- να επικαιροποιηθούν τα στοιχεία που διαθέτουμε

- να δημιουργήσουμε πρόσφορο έδαφος για την περαιτέρω ανάπτυξη της κοινωνικής επιστήμης στα ακαδημαϊκά προγράμματα των παιδαγωγικών σχολών.

Η μεθοδολογία της εργασίας αυτής βασίστηκε στη διερεύνηση των προγραμμάτων σπουδών των παιδαγωγικών τμημάτων λαμβάνοντας υπόψη σε ολόκληρη την επικράτεια τα 9 Πανεπιστημιακά Τμήματα Παιδαγωγικής Εκπαίδευσης (ΠΤΔΕ) καθώς και τα 8 τμήματα Προσχολικής Εκπαίδευσης (Νηπιαγωγών). Η αναζήτηση των στοιχείων μας βασίστηκε σε τρεις πυλώνες:

- α) σε επίπεδο βιβλιογραφίας
- β) σε επίπεδο οδηγών σπουδών των τμημάτων
- γ) σε επίπεδο ιστοσελίδων των τμημάτων

Ειδικότερα, αντλήσαμε στοιχεία από τους Οδηγούς Σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών κατά την ακαδημαϊκή χρονιά 2005-2006. Για τα ιστορικά μας στοιχεία ανατρέξαμε στη σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις (Π.Δ., Β.Δ. & Α.Ν.) που ρύθμιζαν το πρόγραμμα σπουδών των Παιδαγωγικών Ακαδημιών και Σχολών Νηπιαγωγών.

Ταξινομήσαμε τα μαθήματα σε πέντε κατηγορίες, ανάλογα με την ένταξη του κάθε μαθήματος στο γνωστικό αντικείμενο της κοινωνιολογίας γενικά και ειδικά. Λάβαμε επίσης υπόψη μας και τα πεδία τα οποία αν και δεν εντάσσονται ξεκάθαρα σε κάποιο κλάδο της κοινωνιολογίας, εμπίπτουν στα στενά ή στα ευρύτερα ενδιαφέροντα της επιστήμης. Για την ταξινόμηση των κοινωνιολογικών μαθημάτων, δημιουργήθηκε η κατηγοριοποίηση 5 βασικών παραμέτρων, βάσει των οποίων πραγματοποιήθηκε η ένταξη των μαθημάτων στις κατηγορίες αυτές.

Ειδικότερα, οι κατηγορίες αυτές ήταν :

1. Εισαγωγικά μαθήματα
2. Η κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης
3. Ειδικές κοινωνιολογίες που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την αγωγή
4. Ειδικά Ζητήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία
5. Ειδικές κοινωνιολογίες που δεν σχετίζονται με την εκπαίδευση

Σύγχρονα συγκεντρωτικά στοιχεία για τα Παιδαγωγικά Τμήματα Νηπιαγωγών ανά την επικράτεια

Ειδικότερα, όπως διαφαίνεται από τη δειγματοληπτική έρευνα και από τον πίνακα 1, το Πανεπιστήμιο Αθηνών παρέχει τα περισσότερα μαθήματα (11 μαθήματα) που

σχετίζονται με την κοινωνιολογία και ακολουθούν τα Πανεπιστήμια Πατρών με Αιγαίου (Ρόδος) με 6 μαθήματα αντίστοιχα. Η πιο «ισχνή» παρουσία της κοινωνιολογίας εμφανίζεται στα Πανεπιστήμια Θεσσαλίας (Βόλος) και Ιωαννίνων με 1 μάθημα αντίστοιχα. Αναφορικά τώρα προς τον βαθμό υποχρεωτικότητας, (πίνακας 2) τα περισσότερα υποχρεωτικά μαθήματα που σχετίζονται με την κοινωνιολογία εμφανίζονται στο Πανεπιστήμιο Θράκης (Αλεξανδρούπολη) με 4 μαθήματα και ακολουθεί το Πανεπιστήμιο Αθηνών με 3 μαθήματα, αν και παρέχει τα περισσότερα μαθήματα που σχετίζονται με την κοινωνιολογία ανά την επικράτεια. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι από τις 5 κατηγορίες τις οποίες αναζητήσαμε στα προγράμματα σπουδών μεγαλύτερη εκπροσώπηση εμφανίζει το μάθημα της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης. , ακολουθούν τα μαθήματα Κοινωνιολογίας που σχετίζονται με την Εκπαίδευση και την Αγωγή όπως και τα Εισαγωγικά μαθήματα στην Κοινωνιολογία (Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Εισαγωγή στην κοινωνιολογική θεωρία κ.λπ.)

Πίνακας 1. Συγκριτικά αποτελέσματα για τα τμήματα Νηπιαγωγών

Είδη μαθημάτων	Φλώρινας	Βόλου	Αλεξ/πολης	Αθηνών	Κρήτης	Ρόδου	Ιωαννίνων	Πατρών	Θες/νίκης
Εισαγωγικά	1	1	1	2	1	1	-	2	1
Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης	2	-	3	2	1	1	1	1	2
Ειδικές κοινωνιολογίες που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την αγωγή	1	-	1	4	1	2	-	2	1
Ειδικά ζητήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία	-	-	-	3	-	-	-	-	-
Ειδικές κοινωνιολογίες που δεν σχετίζονται με την εκπαίδευση	-	-	-	-	1	2	-	1	-

Πίνακας 2. Συγκριτικά αποτελέσματα για τα τμήματα Νηπιαγωγών (υποχρεωτικά και επιλεγόμενα μαθήματα).

Είδη μαθημάτων	Φλώρινας		Βόλου		Αλεξ/πολης		Αθήνας		Κρήτης		Ιωαννίνων		Πάτρας		Θες/νίκης		Ρόδου	
	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε
1*	-	1	-	1	1	-	1	1	1	-	-	-	1	1	-	1	1	-
2*	2	-	-	-	2	1	1	1	-	1	-	1	1	-	-	2	1	-
3*	-	1	-	-	1	-	-	4	-	1	-	-	-	2	1	-	-	2
4*	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	2

1*: Εισαγωγικά

2*: Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης

3*: Ειδικές κοινωνιολογίες που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την αγωγή

4*: Ειδικά ζητήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία

5*: Ειδικές κοινωνιολογίες που δεν σχετίζονται με την εκπαίδευση

Σύγχρονα συγκεντρωτικά στοιχεία για τα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης ανά την επικράτεια

Από τον πίνακα 3 διαφαίνεται ότι τα Πανεπιστήμια Κρήτης και Πάτρας προσφέρουν τα περισσότερα μαθήματα που σχετίζονται με την κοινωνιολογία (13 μαθήματα) και ακολουθεί το Πανεπιστήμιο Αθηνών με 10 μαθήματα. Τα πανεπιστήμια Θεσσαλίας (Βόλος) και Δυτικής Μακεδονίας (Φλώρινα), κατέχουν την τελευταία θέση προσφέροντας μόνο 1 μάθημα. Αναφορικά προς το βαθμό υποχρεωτικότητας (πίνακας 4) τόσο το Πανεπιστήμιο Κρήτης όσο και της Πάτρας παρέχουν μόνο 1 μάθημα, παρά την πρωτιά τους στο συνολικό αριθμό μαθημάτων κοινωνιολογίας. Αντίθετα το Πανεπιστήμιο Αθηνών από τα δέκα μαθήματα που παρέχει συνολικά, τα 4 είναι υποχρεωτικά. Αξιοσημείωτο επίσης, είναι ότι στα Πανεπιστήμια Θεσσαλίας και στο Αριστοτέλειο δεν εμφανίζεται πουθενά υποχρεωτικό μάθημα Κοινωνιολογίας (τουλάχιστον μέχρι τη στιγμή συλλογής των στοιχείων μας).

Πίνακας 3. Συγκριτικά αποτελέσματα για τα τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Είδη μαθημάτων	Φλώρινας	Βόλου	Αλεξ/πολης	Αθηνών	Κρήτης	Ρόδου	Ιωαννίνων	Πατρών	Θες/νίκης
Εισαγωγικά	-	-	1	1	1	1	2	1	-
Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης	1	1	1	1	1	2	1	1	1
Ειδικές κοινωνιολογίες που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την αγωγή	-	-	1	4	1	1	10	-	-
Ειδικά ζητήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία	-	-	-	3	7	-	-	2	-
Ειδικές κοινωνιολογίες που δεν σχετίζονται με την εκπαίδευση	-	-	1	1	3	1	-	-	1

Πίνακας 4. Συγκριτικά αποτελέσματα για τα τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης (υποχρεωτικά και επιλεγόμενα μαθήματα).

Είδη μαθημάτων	Φλώρινας		Βόλου		Αλεξ/πολης		Αθήνας		Κρήτης		Ιωαννίνων		Πάτρας		Θες/νίκης		Ρόδου	
	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε	Υ	Ε
1*	-	-	-		1	-	1	-	1	-	1	-	-	2	-	1	-	-
2*	1	-	-	1	1	-	1	-	1	1	1	1	1	-	-	1	1	-
3*	-	-	-	-	-	1	1	3	-	1	-	1	-	10	-	-	-	-
4*	-	-	-	-	-	-	1	2	-	7	-	-	-	-	-	2	-	-
5*	-	-	-	-	-	1	-	1	-	3	-	1	-	-	-	-	-	1

1*: Εισαγωγικά

2*: Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης

3*: Ειδικές κοινωνιολογίες που σχετίζονται με την εκπαίδευση και την αγωγή

4*: Ειδικά ζητήματα που απασχολούν την κοινωνιολογία

5*: Ειδικές κοινωνιολογίες που δεν σχετίζονται με την εκπαίδευση

Συζήτηση

Χωρίς καμία αμφιβολία, η εισαγωγή των κοινωνιολογικών μαθημάτων στις παιδαγωγικές σχολές παρουσιάζει μια άναρχη, αδόμητη και χωρίς εσωτερική συνοχή εικόνα. Αυτό σημαίνει ότι σε επίπεδο εκπαιδευτικού σχεδιασμού δε διαφαίνεται να υπάρχει μια σταθερή και συγκεκριμένη πολιτική για την συστηματική και αρμονική ανάπτυξη των κοινωνιολογικών μαθημάτων στο πλαίσιο του προγράμματος σπουδών των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια, σε επίπεδο βασικής κατάρτισης, δεν εντοπίζεται όλα αυτά τα χρόνια η σαφής βούληση για τη διαμόρφωση ενός κοινού πλαισίου μέσα στο οποίο να αναπτυχθεί η κοινωνιολογική παιδεία ως αναγκαίο δομικό προαπαιτούμενο της επιστημονικής συγκρότησης των δασκάλων και των νηπιαγωγών

Αυτό, ταυτόχρονα σημαίνει ότι η μέχρι σήμερα παρουσία της κοινωνιολογίας στην κατάρτιση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, κατά περίπτωση, βασίστηκε:

- στις επιμέρους ειδικές συνθήκες, όπως αυτές διαμορφώνονται στο εσωτερικό της εκάστοτε σχολής
- στην ύπαρξη ή μη μελών επιστημονικού προσωπικού με κοινωνιολογικές σπουδές και υπόβαθρο συναφές με το περιβάλλον των κοινωνικών επιστημών
- στη διαμόρφωση του εκάστοτε συσχετισμού δύναμης με βάση τις υπάρχουσες ειδικότητες και το επιστημονικό τους background
- στη δυναμική και στο ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η προσωπικότητα μεμονωμένων καθηγητών καθώς και στις «ατομικές» πολιτικές που ακολουθούνται στο πλαίσιο της πανεπιστημιακής κοινότητας

Αναμφίβολα λοιπόν, η κοινωνιολογία ακόμα και σήμερα δεν έχει τη θέση που της αρμόζει στα αναλυτικά προγράμματα της βασικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης με συνέπεια να μην υπάρχει μια κοινή στρατηγική σε επίπεδο εκπαιδευτικής πολιτικής αναφορικά προς τον ιδεότυπο της κατάρτισης του εκπαιδευτικού που η ελληνική κοινωνία θα επιθυμούσε να δημιουργήσει. Αυτό βέβαια σχετίζεται με μια σειρά παραγόντων που έχουν να κάνουν με τα εμπόδια τα οποία συνάντησε η Κοινωνιολογία στην εδραίωσή της αλλά και τα ενδογενή εμπόδια της παιδαγωγικής ως διακριτού και έγκριτου επιστημονικού κλάδου (Κελπανίδης 2002).

Ήδη ο προβληματισμός σχετικά με τα επιστημολογικά προβλήματα των παιδαγωγικών επεκτείνεται και σε άλλα αντικείμενα των επιστημών της αγωγής, όπως η συγκριτική εκπαίδευση ή εκπαιδευτική πολιτική (Ματθαίου, 2000:245-267). Ειδικότερα όμως η ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας συνάντησε εμπόδια τόσο από άλλους κλάδους οι οποίοι δεν είχαν το υπόβαθρο για να δημιουργήσουν το μοντέλο μιας μεθοδικής ανάλυσης που να δημιουργεί αξιώματα και αντικειμενικούς νόμους αναφορικά προς την πραγματικότητα όσο και από εκπροσώπους της παραδοσιακής κοινωνιολογίας οι οποίοι είδαν με υποτίμηση τη χρήση των μαθηματικών και της στατιστικής, εργαλεία τα οποία αποδεικνύονται ισχυρά στην τεκμηρίωση της επιστημονικής μεθόδου και έρευνας (Κελπανίδης 2000:107,108). Παρόλα αυτά, η εισαγωγή της κοινωνιολογίας και των μαθημάτων που σχετίζονται με την κοινωνιολογική γνώση στα ακαδημαϊκά προγράμματα σπουδών των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, αποτέλεσε σημαντική συνιστώσα της ανάπτυξης των παιδαγωγικών σπουδών η οποία άλλαξε τη ρότα και τον προσανατολισμό της παιδαγωγικής σκέψης συνολικότερα. Αυτό συνέβη ακριβώς επειδή η ίδια η παιδαγωγική αντιμετωπίζει ακόμα και σήμερα την ανάγκη να υποστηριχθεί από τα εργαλεία της κοινωνιολογίας (ερευνητικά μοντέλα, ανάλυση, κοινωνική στατιστική κλπ) αλλά και άλλων επιστημών όπως η παιδαγωγική ψυχολογία κλπ.

Για την κατανόηση του πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης ή η Παιδαγωγική κοινωνιολογία τόσο στα προγράμματα σπουδών των εκπαιδευτικών όσο και γενικότερα στις επιστήμες της αγωγής κατά τον περασμένο αιώνα χαρακτηριστική είναι η συμβολή των E. G. Payne, S.F. Clarke & K. Mannheim οι οποίοι θεμελίωσαν ουσιαστικά μια εξέχουσα θέση για την κοινωνιολογία μέσα στις επιστήμες της Αγωγής. Ειδικότερα οι Mannheim και Stewart (1962) σχετικά με την εκπαίδευση των δασκάλων προτείνουν συγκεκριμένες θεματικές ενότητες τις οποίες θα πρέπει να διδάσκονται οι δάσκαλοι εστιάζοντας την προσοχή τους στην Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, ως βασικό προαπαιτούμενο για την κατανόηση βασικών εννοιών και λειτουργιών του κοινωνικού μας γίνεσθαι (Νικολάου 2006:40-44).

Επιχειρώντας να συμπυκνώσουμε τη συμβολή της στις επιστήμες της αγωγής θα καταλήγαμε στο ότι:

1. ενίσχυσε το κριτικό στοιχείο στη παιδαγωγική σκέψη φωτίζοντας πλευρές της εκπαιδευτικής πραγματικότητας που επί αιώνες αποτελούσαν σκοτεινές και απληθίσιαστες περιοχές της εκπαιδευτικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

2. τροφοδότησε τη μεθοδολογία της εκπαιδευτικής έρευνας παρέχοντας με τα εργαλεία έρευνας, ανάλυσης και ερμηνείας των κοινωνικών επιστημών, διευρύνοντας τους ορίζοντες, τα όρια και τις προοπτικές των επιστημών της αγωγής συνολικότερα.

3. συνέδεσε την εκπαίδευση με την κοινωνία, αφού είναι σαφές πια η παραδοχή ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα δεν δομούνται εν κενώ αλλά εδράζονται στο πολιτικό, οικονομικό και πολιτισμικό υπόβαθρο των κοινωνιών.

4. συνέβαλε αποφασιστικά στην ερμηνεία μιας σειράς κοινωνικών φαινομένων τα οποία εντοπίζονται στη σχολική πραγματικότητα συμβάλλοντας στην αντιμετώπιση τους (κοινωνική ανισότητα, φτώχεια, αποκλεισμός).

Σε μια εποχή που οι επιστήμες της αγωγής γοητεύονται από τις μηχανιστικές θεωρίες και τα μοντέλα μάθησης (Goldring & Vye 2004:189), κυριαρχώντας η εργαλειακή αντίληψη της εκπαίδευσης ως μηχανικής συνειδήσεων και προτύπων συμπεριφοράς, η παρουσία και η ανάπτυξη μιας κριτικής κοινωνικής επιστήμης μέσα στα Πανεπιστήμια και ειδικότερα στην εκπαίδευση των εκπαιδευτικών είναι επιβεβλημένη περισσότερο από ποτέ (Rudduck 1992:194).

Το θεμελιώδες αξίωμα ότι η δημοκρατική εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους κύριους κοινωνικούς θεσμούς ένταξης και κοινωνικοποίησης των ατόμων στην ολότητα του κοινωνικού περιβάλλοντος (Ochoa-Becker 2007:65), καθιστά από μόνο του τη διδασκαλία της κοινωνιολογίας στις παιδαγωγικές σπουδές αναγκαίο συστατικό και προαπαιτούμενο. Το ερώτημα βέβαια που γεννιέται, αφορά τον προσανατολισμό που τείνουν να πάρουν οι παιδαγωγικές σπουδές στις μέρες μας και σχετίζεται με την εντεινόμενη τάση να θετικοποιούνται οι παιδαγωγικές σπουδές και να υπάγονται ολοένα και περισσότερο στην πρακτική της περιγραφικής τυπικής λογικής και των μοντέλων που κατά κανόνα διαδραματίζει ηγεμονικό ρόλο στις μέρες μας. Αντίθετα, η κοινωνιολογία διαθέτει σημαντικά μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία ενδυναμώνουν την παιδαγωγική παρέμβαση στο χώρο του σχολείου ενισχύοντας και τεκμηριώνοντας την κατανόηση της ατομικότητας στο κοινωνικό περιβάλλον. Επιπροσθέτως, η κοινωνιολογική ανάλυση συμβάλει στην αποκωδικοποίηση της κοινωνικής συμπεριφοράς και την πολύ-επίπεδη ερμηνεία της ατομικής συμπεριφοράς μέσα στο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτισμικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή πραγματώνεται. Ακόμα και η χρήση των μαθηματικών ή της στατιστικής για λογαριασμό της κοινωνιολογίας μπορεί να γίνεται όχι με μηχανιστικό τρόπο αλλά παραγωγικά και συνθετικά συμβάλλοντας στην εμπειριστατωμένη ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων με σκοπό τη διερεύνηση τόσο ποσοτικών όσο και ποιοτικών παραμέτρων της κοινωνικής πραγματικότητας.

Το πρόβλημα λοιπόν εντοπίζεται στην στρατηγικού χαρακτήρα επιλογή, γύρω από το εάν οι παιδαγωγικές σπουδές θα πρέπει να έχουν έναν κοινωνιοκεντρικό χαρακτήρα με ανθρωπιστικό προσανατολισμό ή αν θα υπάγονται στην τεχνοκρατική λογική ενός ποσοτικού συμπεριφορισμού που θεωρεί ότι όλα μετριοούνται, όλα «μαθαίνονται» με εκπαιδευτικούς αυτοματισμούς, όλα κατανοούνται αρκεί να περιγραφούν και να διαπιστωθούν στην επιδερμική τους έκφανση και μόνο.

Εν κατακλείδι, το πλαίσιο μιας δομημένης εκπαιδευτικής πολιτικής ένταξης της κοινωνιολογίας στα προγράμματα σπουδών των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, προϋποθέτει :

1. τον επισταμένο σχεδιασμό μιας συνολικότερης συμμετοχής της κοινωνιολογίας στις παιδαγωγικές σπουδές
2. την ανάπτυξη και καλλιέργεια επιμέρους θεματικών της κοινωνιολογίας για τις διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες των σπουδών σε συνάφεια με τη σύγχρονη σχολική πραγματικότητα
3. τη διαμόρφωση και υλοποίηση ενός νέου ιδεοτύπου των παιδαγωγικών σπουδών όπου η κοινωνιοκεντρικά ανθρωπιστική διάσταση θα διαδραματίζει τον πρωταρχικό ρόλο στα προγράμματα σπουδών των δυνάμει εκπαιδευτικών
4. τη θεσμική προώθηση της κοινωνιολογίας στα προγράμματα σπουδών των παιδαγωγικών τμημάτων με οποιοδήποτε μέσο αυτό κρίνεται εφικτό.

Βιβλιογραφία

- Banks, O. (1987) *Η κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Bourdieu, P. & Passeron, J. (1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage.
- Goldring, E. & Vye, N. (2004) We must model how we teach, in Hoy K.W. & Miskel G.C (ed) *Educational Administration, Policy and Reform*, USA: Information Age Publishing.
- Haralambos M & Holborn, M. (2000) *Sociology*, London: Collins.
- Kourvetaris G.A & Dobraz (1971) Contemporary Sociology in Greece, in *International Journal of Contemporary Sociology*, 8 (3 & 4): 256-268 .
- Manhheim, K. & Stewart, W.A.C (1962) *An Introduction to the Sociology of Education*, London.
- Morrish, I. (1972) *The Sociology of Education*, An Introduction, London: G. Allen & Unwin.
- Ochoa - Becker, A (2nd ed) (2007) *Democratic Education for Social Studies: An Issues-Centered Decision Making Curriculum*, USA: Information Age Publishing Inc.
- Rudduck, J. (1992) Universities in Partnership with Schools and School Systems: Les Liaisons Dangereuses ; in Fullan, M. & Hargreaves, A. (ed) *Teacher Development and Educational Change* Oxon: Routledge Falmer.
- Waller, W. (1967) *The sociology of Teaching*, New York: John Wiley
- Αθανασιάδης, Χ. (2001) *Δάσκαλοι και Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός: το Περιοδικό Αυγή (1923-25)* Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ανδρέου, Α. (1990) *Τα διδασκαλεία και η κατάρτιση των δασκάλων*, Θεσσαλονίκη: Διδακτορική Διατριβή.
- Αντωνίου, Χρ. (2002) *Η εκπαίδευση των Ελλήνων Δασκάλων (1828-2000)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κελπανίδης, Μ. (2002) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λάμνιος, Κ. (2001) *Κοινωνιολογική Θεωρία και Εκπαίδευση, Διακριτές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. (1987) Το χθες και το σήμερα της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα στο Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ματθαίου, Δ. (2000) Συγκριτική εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική. Από τις σειρήνες στην προκρούστεια κλίνη ή περί δογμάτων λόγος στη συγκριτική σπουδή

- της εκπαίδευσης, στο Μπουζάκης, Σ. (επιμ.), *Ιστορικο-συγκριτικές προσεγγίσεις*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μιχαλακόπουλος, Γ. (2000) *Κοινωνιολογία και Εκπαίδευση, Προσεγγίσεις στην Κοινωνιολογική Θεώρηση της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής πράξης*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μπίκος, Κ. (1998) Η εξέλιξη της παιδαγωγικής επιστήμης και ο ρόλος της στην Εκπαίδευση των Ελλήνων εκπαιδευτικών, *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 27: 71-96.
- Μπουζάκης, Σ., Τζήκας, Χ., Ανθόπουλος Κ. (1998) *Η κατάρτιση των Δασκάλων-Διδασκαλιστών στην Ελλάδα Τ.Α' & Β'*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολάου, Μ.Σ (2006) *Θεωρητικά ζητήματα στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Gutenberg.
- Πυργιωτάκης, Ι. (1999) *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σταμέλος, Γ. (1999) *Τα πανεπιστημιακά Παιδαγωγικά τμήματα: Καταβολές - Παρούσα κατάσταση – Προοπτικές*, Αθήνα: Gutenberg.
- Τζάνη, Μ. (1998) *Θέματα Κοινωνιολογία της Παιδείας*, Αθήνα: Γρηγόρης.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985) *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χαρίτος, Χ. (1998) *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι Ρίζες του*, Αθήνα: Gutenberg.

Γυναίκες Πανεπιστημιακοί: Δυσκολίες ανέλιξης στην ακαδημαϊκή ιεραρχία και προσωπικές στρατηγικές.

Ελένη Μαραγκουδάκη,
Επίκουρη καθηγήτρια,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,
Τμήμα Φ.Π.Ψ, Τομέας Παιδαγωγικής
emaragod@cc.uoi.

Εισαγωγή

Από τις αρχές της δεκαετίας του '80, φεμινίστριες κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης αρχίζουν και εστιάζουν το επιστημονικό τους ενδιαφέρον στις σταδιοδρομίες των γυναικών στο χώρο της εκπαίδευσης. Αποτέλεσμα του επιστημονικού ενδιαφέροντος για το συγκεκριμένο ζήτημα, ήταν να δουν το φως της δημοσιότητας θεωρητικές και εμπειρικές μελέτες, αναφορικά με την παρουσία των γυναικών σε θέσεις, που κατά γενική παραδοχή και ομολογία, θεωρούνται θέσεις κύρους και εξουσίας στην εκπαίδευση και, γενικά, θέσεις που συνδέονται με υλικά και συμβολικά οφέλη. Ανάμεσα στις θέσεις αυτές, η διδασκαλία και η έρευνα στην ανώτατη εκπαίδευση παρουσίασε ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, δεδομένου ότι βρίσκονται στην κορυφή της υφιστάμενης ιεραρχικής πυραμίδας του επαγγέλματος των εκπαιδευτικών. Στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία πολλά βιβλία ή εκτενή άρθρα αναδεικνύουν την υποδεέστερη και περιθωριακή θέση των γυναικών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, αναφέρονται στα ιδιαίτερα εμπόδια και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες πανεπιστημιακοί, στις στρατηγικές που υιοθετούν για την υπέρβασή τους κ.λπ.¹

Σε ό, τι αφορά ειδικά στον Ελλαδικό χώρο, η Μ. Ηλιού, γνωστή για τη διεισδυτική της ματιά και τις σφαιρικές της αναλύσεις στο επιστημονικό πεδίο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, το 1988 επεσήμανε για πρώτη φορά την υποδεέστερη και περιθωριακή θέση των γυναικών στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των ΑΕΙ της χώρας και ανέδειξε τα πιθανά αίτια που την οριοθετούν². Η υποδεέστερη και περιθωριακή θέση των γυναικών τόσο στο διδακτικό προσωπικό των ΑΕΙ όσο και στο ανθρώπινο δυναμικό των διαφόρων Ερευνητικών Κέντρων και Ινστιτούτων έχει επίσης τεκμηριωθεί από έρευνα που διεξήγαγε η Γ.Γ.Ε.Τ., σε συνεργασία με το Ε.Κ.Κ.Ε³. Μια πολύ πρόσφατη μελέτη για τη θέση των γυναικών

στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των ΑΕΙ, κατά το ακαδημαϊκό έτος (2003-04), επιβεβαιώνει τη διαίωνιση και συντήρηση αυτών των τάσεων που συνδέονται και αφορούν στην πρόσβαση των γυναικών στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των ΑΕΙ, την κατανομή τους στις ιεραρχικά διαρθρωμένες βαθμίδες και την εκπροσώπησή τους στα συλλογικά διοικητικά όργανα των ΑΕΙ⁴.

Οι παραπάνω μελέτες συγκλίνουν στη διαπίστωση μιας αντίφασης ανάμεσα στον εκδημοκρατισμό της ανώτατης εκπαίδευσης, ως προς τον παράγοντα φύλο, και στην παρουσία και τη θέση των γυναικών στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των ΑΕΙ. Ενώ, δηλαδή, ο αριθμός των κοριτσιών που φοιτά σήμερα στα ΑΕΙ έχει αυξηθεί σημαντικά σε σχέση με εκείνον της δεκαετίας του '80⁵, ο αριθμός των γυναικών μελών Διδακτικού και Ερευνητικού προσωπικού (ΔΕΠ) δεν έχει σημειώσει ανάλογη αυξητική πορεία.

Τα ζητήματα που συνδέονται με την παρουσία και τις εμπειρίες των γυναικών σε θέσεις κύρους και εξουσίας στην εκπαίδευση απαιτούν συνεχή επικαιροποίηση και μελέτη για πολλούς λόγους. Η περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών σε θέσεις διδακτικού προσωπικού των ΑΕΙ, σε συνδυασμό με την περιορισμένη παρουσία τους στις ανώτερες ιεραρχικά βαθμίδες του ακαδημαϊκού επαγγέλματος καθώς και η πολύ περιορισμένη παρουσία τους στα συλλογικά διοικητικά όργανα του εργασιακού τους χώρου έχει πολλαπλές αρνητικές προεκτάσεις για αυτή καθαυτή την επιστήμη και την παραγόμενη γνώση, για τις ίδιες τις γυναίκες αλλά και για το φοιτητικό πληθυσμό. Όπως υποστηρίζεται, το γεγονός αυτό στερεί την επιστήμη από τη γυναικεία εμπειρία, οπτική και προσέγγιση. Αυτό σε τελική ανάλυση σημαίνει ότι στερεί την έρευνα από ένα μεγαλύτερο εύρος ερευνητικών ερωτημάτων και πολύπλευρου/σφαιρικότερου ερευνητικού έργου ⁶

Οι ίδιες οι γυναίκες παραμένουν, εξάλλου, σε μεγάλο βαθμό αποκλεισμένες από θέσεις κύρους και εξουσίας που αποφέρουν πολλαπλά οικονομικά και συμβολικά οφέλη. Η ιδιαίτερα ισχυρή παρουσία τους στις δύο ανώτερες ιεραρχικά βαθμίδες περιορίζει τις δυνατότητες δυναμικής παρέμβασής τους στη διαμόρφωση της πολιτικής των Τμημάτων και των Τομέων αναφορικά με τον οδηγό σπουδών, τις προσλήψεις και τις εξελίξεις των μελών ΔΕΠ, και, κυρίως, εκμηδενίζει τις δυνατότητες συμμετοχής και εκπροσώπησής τους στα συλλογικά διοικητικά όργανα των ΑΕΙ⁷. Αυτό, με τη σειρά του, συνεπάγεται την απουσία των γυναικών πανεπιστημιακών από τα κέντρα λήψης αποφάσεων για τον εργασιακό τους χώρο και,

γενικότερα, από τα κέντρα διαμόρφωσης της ερευνητικής, εκπαιδευτικής και οικονομικής πολιτικής των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες πανεπιστημιακοί, σε επίπεδο Τομέων, Τμημάτων, Σχολών και Ιδρυμάτων, εργάζονται κάτω από το διοικητικό έλεγχο και την εξουσία των ανδρών πανεπιστημιακών.

Όλα αυτά, με τη σειρά τους, έχουν τον αντίκτυπό τους και στο φοιτητικό πληθυσμό. Οι φοιτητές και οι φοιτήτριες έχουν πολύ περιορισμένες ευκαιρίες, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, να επικοινωνούν, να συνεργάζονται και να αναφέρονται σε γυναίκες σε ανώτερες ιεραρχικά θέσεις ή στα διοικητικά όργανα των ΑΕΙ και να το δέχονται ως κάτι το σύνηθες και το μη εξαιρετικό. Οι συνέπειες, μάλιστα, είναι ιδιαίτερα αρνητικές για τις φοιτήτριες, οι οποίες δεν ενθαρρύνονται ώστε να συμπεριλάβουν στους μελλοντικούς τους στόχους την επιδίωξη πανεπιστημιακής καριέρας, εμπνευσμένες από το παράδειγμα γυναικών πανεπιστημιακών. Παράλληλα, έχουν περιορισμένες ευκαιρίες, συγκριτικά με τους φοιτητές, να υποστηρίζονται άμεσα από γυναίκες ώστε να το πράξουν ⁸.

Για όλους αυτούς τους λόγους, κρίναμε σκόπιμο να διευρύνουμε και να εμπλουτίσουμε το σχετικό προβληματισμό και συζήτηση με την παρούσα έρευνα στο πλαίσιο της οποίας έγινε συλλογή και επεξεργασία ποσοτικών αλλά και, κυρίως, ποιοτικών δεδομένων *, με στόχο την ανίχνευση της παρούσας κατάστασης έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στα ΑΕΙ της χώρας.

Στόχοι και μέθοδος της έρευνας

Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα ήταν τα ακόλουθα τρία:

α) Ποια είναι η κατά φύλο σύνθεση του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ; Ποια είναι η κατά φύλο κατανομή των μελών ΔΕΠ στις τέσσερις προβλεπόμενες ιεραρχικές βαθμίδες; Ποιες σχετικές διαφοροποιήσεις παρατηρούνται ανάμεσα σε σχολές θεωρητικής και θετικής κατεύθυνσης, ως προς τα δύο αμέσως παραπάνω ζητήματα; Τέλος, πώς εκφράζεται η συμμετοχή των γυναικών πανεπιστημιακών σε διοικητικές θέσεις και στα συλλογικά διοικητικά όργανα των ΑΕΙ της χώρας;

* Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε και υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Έργου ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ II (ΕΠΕΑΕΚ II). Για την έγκριση της ερευνητικής πρότασης και τη χρηματοδότησή της οφείλουμε και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσουμε το ΥΠΕΠΘ και τη Διαχειριστική Αρχή του ΕΠΕΑΕΚ II.

β) Ποιο είναι το κοινωνικό προφίλ των γυναικών και των ανδρών πανεπιστημιακών; Δηλαδή η κοινωνική τους προέλευση (επίπεδο εκπαίδευσης και επάγγελμα γονέων) η οικογενειακή τους κατάσταση και η κοινωνική τους ένταξη (επίπεδο εκπαίδευσης και επάγγελμα συζύγου);

γ) Ποιες εμπειρίες και βιώματα έχουν οι ίδιες οι γυναίκες πανεπιστημιακοί, για ζητήματα που συνδέονται με τη σταδιοδρομία τους; όπως π.χ. για τις συνθήκες και τις διαδικασίες πρόσβασής τους στο επάγγελμα, για τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη διεκπεραίωση των διδακτικών και ερευνητικών καθηκόντων τους, για τις στρατηγικές που υιοθετούν για την υπέρβασή τους κ.λπ.

Για την ικανοποίηση του πρώτου στόχου της έρευνας, δηλαδή, την αποτύπωση των έμφυλων διαφοροποιήσεων που υπάρχουν στο διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό των ΑΕΙ της χώρας έγινε συλλογή και επεξεργασία των σχετικών ποσοτικών δεδομένων, έτσι όπως ίσχυαν κατά την ακαδημαϊκή χρονιά 2004-2005 στα 21 ΑΕΙ της χώρας και όπως μας διατέθηκαν από τις αρμόδιες υπηρεσίες των ΑΕΙ.

Σε ό,τι αφορά στο δεύτερο στόχο της έρευνας, δηλαδή τη σκιαγράφηση του κοινωνικού προφίλ των γυναικών και των ανδρών μελών ΔΕΠ, έγινε προσπάθεια συλλογής των σχετικών δεδομένων με την αξιοποίηση του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Συγκεκριμένα, καταρτίσαμε μια φόρμα/ ερωτηματολόγιο σχετικά με την κοινωνική προέλευση, οικογενειακή κατάσταση κ.λπ. και με μια συνοδευτική επιστολή ενημερωτική των στόχων της έρευνας, την αποστείλαμε ηλεκτρονικά σε όλα τα μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ της χώρας.

Για να δώσουμε απαντήσεις στα ερωτήματα, τα οποία συγκροτούν τον τρίτο ερευνητικό στόχο, πραγματοποιήσαμε 44 συνεντεύξεις⁹ με γυναίκες μέλη ΔΕΠ των δύο υψηλότερων ιεραρχικά βαθμίδων -καθηγήτριες και αναπληρώτριες καθηγήτριες. Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί που συμμετείχαν στην έρευνα προέρχονται από διάφορες Σχολές και Τμήματα των πανεπιστημίων της Αθήνας, του ΑΠΘ, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Θεσσαλίας. Συγκεκριμένα, πήραμε συνεντεύξεις από 18 καθηγήτριες και 26 αναπληρώτριες καθηγήτριες, οι οποίες προσέφεραν διδακτικό και ερευνητικό έργο σε Σχολές και Τμήματα Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών επιστημών (όπως π.χ. Φιλοσοφική, Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής εκπαίδευσης και εκπαίδευσης και αγωγής προσχολικής ηλικίας) αλλά και σε σχολές και Τμήματα των Φυσικών Επιστημών Μηχανικού και Τεχνολογίας (όπως π.χ. σε τμήματα

Φυσικής – Χημείας, Πληροφορικής και Μαθηματικών) και τέλος σε Σχολές Επιστημών Υγείας*.

Η επιλογή μας για διεξαγωγή συνεντεύξεων με γυναίκες πανεπιστημιακούς που προέρχονται από ένα φάσμα επιστημονικών περιοχών έγινε με στόχο να διαπιστώσουμε, εάν και σε ποιο βαθμό ο λόγος των γυναικών μελών ΔΕΠ αναφορικά με τις επαγγελματικές τους σταδιοδρομίες διαφοροποιείται σε σχέση με το γνωστικό πεδίο το οποίο διδάσκουν και κάνουν έρευνα.

Η επικοινωνία με τις γυναίκες πανεπιστημιακούς που μας παραχώρησαν συνέντευξη έγινε με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας. Δηλαδή, ξεκινήσαμε με γυναίκες πανεπιστημιακούς τις οποίες γνωρίζαμε ή και είχαμε συνεργασία κι εκείνες μας σύστηναν άλλες και εκείνες με την σειρά τους άλλες. Με την μέθοδο αυτή διεξήχθησαν 6 συνεντεύξεις σε γυναίκες μέλη ΔΕΠ σε πανεπιστήμια της Αθήνας, 18 στο ΑΠΘ, 14 στα Ιωάννινα και 6 στη Θεσσαλία.

Η επιλογή μας να κάνουμε συνεντεύξεις με γυναίκες πανεπιστημιακούς των δύο υψηλότερων ιεραρχικά βαθμίδων έγινε για δύο κυρίως λόγους:

α) οι καθηγήτριες έχοντας ήδη ολοκληρώσει το φάσμα των κρίσεων εξέλιξης στις προβλεπόμενες ιεραρχικές βαθμίδες και οι αναπληρώτριες καθηγήτριες ευρισκόμενες στο προστάδιο ολοκλήρωσης τους, είχαν να καταθέσουν προσωπικές εμπειρίες και βιώματα για τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν και για τις στρατηγικές που υιοθέτησαν για την υπέρβασή τους.

β) μόνο τα μέλη των δύο συγκεκριμένων βαθμίδων, σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο-πλαίσιο 1268/82, είναι εκλόγιμα στα συλλογικά διοικητικά όργανα τόσο σε επίπεδο Τμημάτων (Προεδρία Τμήματος, Διεύθυνση Τομέα) όσο και σε επίπεδο Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων (Πρυτανεία, Κοσμητεία). Έτσι, θα είχαμε τη δυνατότητα να διερευνήσουμε τους λόγους/ αίτια που συμβάλλουν στην αποστασιοποίηση και απροθυμία τους να συμμετέχουν στα συλλογικά αυτά διοικητικά όργανα, καθώς και τις δυσκολίες που πιθανόν αντιμετωπίζουν, όταν συμμετέχουν. Η διερεύνηση των ζητημάτων αυτών, σε συνδυασμό με τη διερεύνηση αντίστοιχων για τις γυναίκες στελέχη διοικητικής και παιδαγωγικής ευθύνης στη Β/θμια Εκπαίδευση,** θα επέτρεπε τη διαπίστωση και την ανάδειξη του ενδεχόμενου

* Αισθάνομαι την ανάγκη στο σημείο αυτό να ευχαριστήσω τις γυναίκες πανεπιστημιακούς, οι οποίες παρά τις πολλαπλές ανειλημμένες υποχρεώσεις τους και τα ασφυκτικά περιθώρια χρόνου, δέχτηκαν με προθυμία να μας δώσουν συνέντευξη διευκολύνοντας έτσι τη διεξαγωγή της έρευνας.

** Στο πλαίσιο της έρευνας που είχε γενικό τίτλο «Σταδιοδρομίες Γυναικών στην Εκπαίδευση: κοινωνικοί επικαθορισμοί και προσωπικές στρατηγικές» έγινε συλλογή και επεξεργασία ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων για γυναίκες εκπαιδευτικούς της Β/θμιας που ήταν Διευθύντριες Διευθύνσεων, Προϊστάμενες Γραφείων ή Σχολικοί Σύμβουλοι

κοινού παρανομαστή που προσδιορίζει τη σχέση του φύλου με την πρόσβαση και τη διαχείριση εξουσίας στο χώρο της εκπαίδευσης.

Τα ευρήματα της έρευνας

Η ποσοτικά έμφυλη διάκριση στην ακαδημαϊκή σταδιοδρομία: η ανδροκρατία καλά κρατεί.

Η συλλογή και η επεξεργασία των σχετικών ποσοτικών δεδομένων μας οδηγούν στη γενική διαπίστωση ότι παρατηρείται συνέχεια, σταθερότητα και διαιώνιση των ποσοτικών διακρίσεων που χαρακτηρίζουν διαχρονικά τη θέση των γυναικών, συγκριτικά με εκείνη των ανδρών, στα ελληνικά ΑΕΙ. Αναλυτικότερα:

- ▶ Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί αποτελούν τη **συντριπτική μειοψηφία** του συνολικού αριθμού των μελών διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού της χώρας. Συγκεκριμένα κατέχουν μόλις το 28% των θέσεων στα ΑΕΙ της χώρας, ενώ οι άνδρες κατέχουν το 72%.
- ▶ Το υψηλότερο ποσοστό τους (60%) συγκεντρώνεται στις χαμηλότερες ιεραρχικά βαθμίδες των Επίκουρων καθηγητριών και των Λεκτόρων. Το 26% έχει ενταχθεί στη βαθμίδα των Αναπληρωτών καθηγητών και μόλις το 14% στην ανώτατη ιεραρχικά βαθμίδα των Καθηγητών, η οποία παρουσιάζεται να είναι **ιδιαίτερα απρόσιτη** για τις γυναίκες πανεπιστημιακούς που εργάζονται τόσο σε σχολές των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών αλλά ακόμα περισσότερο έντονα σε σχολές των Φυσικών Επιστημών και των Επιστημών Μηχανικής και Τεχνολογίας.
- ▶ Οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε σχολές των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών και σε σχολές των Φυσικών Επιστημών καθώς και των Επιστημών Μηχανικής και Τεχνολογίας, σε ό,τι αφορά τόσο την πρόσβαση όσο και την εξέλιξη στις βαθμίδες, είναι έντονες και σχεδόν πολωτικές. Οι σχολές των Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών είναι περισσότερο “φιλικές” και “ανοικτές”, ενώ οι σχολές των Φυσικών Επιστημών καθώς και των Επιστημών Μηχανικής και Τεχνολογίας διατηρούν μεγάλη επιφυλακτικότητα και διστακτικότητα, χωρίς να λείπουν και οι περιπτώσεις που είναι σχεδόν ερμητικά “κλειστές” για τις γυναίκες.
- ▶ Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί υπο-εκπροσωπούνται σε διοικητικές θέσεις στα συλλογικά διοικητικά όργανα. Συγκεκριμένα, στα διοικητικά συλλογικά όργανα σε επίπεδο πανεπιστημίου, δηλαδή, στις πρυτανικές αρχές όπως και σε επίπεδο

σχολών, δηλαδή, στις κοσμητείες, οι αριθμοί τους είναι μονοψήφιοι. Αντίθετα, έχουν μια σχετικά καλύτερη παρουσία σε συλλογικά διοικητικά όργανα στο εσωτερικό των τμημάτων, (πρόεδροι, διευθύντριες τομέων), χωρίς ωστόσο να παύει να είναι πολύ περιορισμένη σε σχέση με εκείνη των ανδρών.

Οι συνεντεύξεις: από την πλευρά των γυναικών πανεπιστημιακών

Οι συνεντεύξεις αποτελούν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ερευνητικό υλικό που παρέχει πλούσιες πληροφορίες για τις ιδιοτυπίες του ακαδημαϊκού επαγγέλματος και, γενικότερα, για τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των ΑΕΙ. Ήταν, βεβαία, ιδιαίτερα ενδιαφέρον για μένα που επί πολλά χρόνια ζω και εργάζομαι στο Πανεπιστήμιο. Πολλές φορές είχα την αίσθηση ότι συζητούσαμε *in vivo* με τις συναδέλφισσες, αρκετές από τις οποίες γνωρίζω είτε βιβλιογραφικά είτε μέσω συνεργασιών. Μελετώντας τις συνεντεύξεις, ο χρόνος κυλούσε αβίαστα και συχνά οι πρώτες πρωινές ώρες με έβρισκαν να παρακολουθώ και να προσπαθώ να αποτυπώσω την εκπαιδευτική και επαγγελματική τους πορεία. Κατέγραφα τα σημαντικά για τη σταδιοδρομία τους πρόσωπα, συναισθανόμουν και ένιωθα να συμπάσχω με τις δυσκολίες τους. Τις θαύμαζα και τις χαιρόμουν για το δυναμισμό και την αποφασιστικότητά τους να υπερβαίνουν δυσκολίες και εμπόδια, να υπερασπίζονται το έργο τους και την κατάθεση χρόνου και ενέργειας στην εκπόνησή του, όταν για ποικίλους λόγους απαξιωνόταν το εύρος και η ποιότητα του προσφερόμενου έργου.

Παρότι τα ζητήματα που αναδεικνύονται από την επεξεργασία των συνεντεύξεων, αναφορικά με τη σχέση φύλου και ακαδημαϊκού επαγγέλματος είναι πολλά και ενδιαφέροντα, ωστόσο είναι αδύνατο στο πλαίσιο της μελέτης αυτής να αναφερθούμε σε όλα^{*}. Έτσι, επιλέξαμε να παρουσιάσουμε τα ευρήματα της έρευνας που αφορούν: στις συνθήκες που φαίνεται ότι ευνόησαν την πρόσβαση στο επάγγελμα, στις διαδικασίες πρόσβασης, στις ικανοποιήσεις αλλά και στις δυσκολίες της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας έτσι όπως τις βίωσαν οι συνομιλήτριές μας γυναίκες ακαδημαϊκοί, στις στρατηγικές που υιοθετούν για την υπέρβαση των δυσκολιών, στην τοποθέτησή τους για τη θεσμοθέτηση μέτρων ευνοϊκών για τις γυναίκες και τέλος στους λόγους για τους οποίους αποστασιοποιούνται από τα συλλογικά όργανα των ΑΕΙ. Αλλά ας αφεθούμε στις απόψεις τους, έτσι όπως τις καταγράψαμε μέσα από

^{*} Μια πληρέστερη και αναλυτικότερη παρουσίαση των σχετικών ζητημάτων έχει γίνει σε μια υπό έκδοση μονογραφία.

τις συνεντεύξεις των ίδιων, αρχίζοντας από τις συνθήκες που φαίνεται ότι πριμοδότησαν και ευνόησαν την πρόσβασή τους στο επάγγελμα.

Οι ευνοϊκές συνθήκες πρόσβασης στο επάγγελμα: *Το κοινωνικό προφίλ και οι υψηλές ακαδημαϊκές επιδόσεις*

Από την επεξεργασία των συνεντεύξεων που μας έδωσαν οι γυναίκες πανεπιστημιακοί, προκύπτουν βάσιμες ενδείξεις ότι η πρόσβασή τους στο επάγγελμα ευνοήθηκε υλικά και συμβολικά από την κοινωνική τους προέλευση. Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί που συμμετείχαν στην έρευνα, στη συντριπτική τους πλειονότητα προέρχονται από οικογένειες που εντάσσονται στα μικροαστικά ή στα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Μόνον δύο (2) ανέφεραν ότι είχαν πατέρα εργάτη ή αγρότη. Οι υπόλοιπες ανέφεραν ότι είχαν πατέρα που εντάσσεται σε μια από τις ακόλουθες επαγγελματικές κατηγορίες: εξειδικευμένος τεχνίτης, έμπορος, εκπαιδευτικός, στρατιωτικός, γιατρός, δικηγόρος, καθηγητής Παν/μιου κ.ά. Η μητέρα τους συνήθως δεν εργαζόταν, αν προερχόταν από μικροαστικά ή μεσαία κοινωνικά στρώματα. Στις περιπτώσεις που εργαζόταν ήταν μοδίστρα, μαία, δημόσιος υπάλληλος ή εκπαιδευτικός κ.λπ. Σε μερικές περιπτώσεις, στην ευρύτερη οικογένεια προέλευσης υπήρχε κάποιος θείος ή ξάδελφος με πτυχίο ανώτερης εκπαίδευσης και επιτυχημένος επαγγελματικά βουλευτής, καθηγητής πανεπιστήμιου, διαπρεπής δικηγόρος που φαίνεται να στήριζε είτε άμεσα είτε έμμεσα τον προσανατολισμό των εφήβων κοριτσιών προς τις σπουδές και τις φιλοδοξίες τους για μια θέση εργασίας στα ανώτερα κλιμάκια της ιεραρχίας των επαγγελμάτων. Ας τις ακούσουμε:

*Στην οικογένεια υπήρχε ένας μακρινός ξάδερφος που είναι καθηγητής Μαθηματικών, ήταν εδώ, έχει πάρει σύνταξη τώρα, και άλλα δύο ξαδέρφια που πέρασαν από το Πανεπιστήμιο σαν βοηθοί, αλλά διάλεξαν κάποια στιγμή κάποιον άλλο δρόμο. Δηλαδή, η ακαδημαϊκή καριέρα, ας το πούμε έτσι, δεν ήταν κάτι ξένο για την οικογένεια, κάτι πολύ μακρινό. Πολύ πριν πάρω το πτυχίο μου, από πολύ μικρή είχα την ιδέα ότι πρέπει να ασχοληθώ με την επιστήμη γιατί είναι το μόνο πράγμα που με ενδιαφέρει. Δε φαντάστηκα ποτέ τον εαυτό μου να κάνει οποιοδήποτε άλλο επάγγελμα. (συν.16: 2-3)**

Η μεσοαστική κοινωνική τους προέλευση, οι ιδιαίτερες ικανότητές τους και κατ' επέκταση οι υψηλές επιδόσεις τους στο σχολείο ήταν οι παράμετροι που

* Το συν. 16 δηλώνει τη συνέντευξη με κωδικό 16 και το 2-3 αναφέρεται στις σελίδες της απομαγνητοφωνημένης συνέντευξης.

οριοθέτησαν ως δεδομένο τις σπουδές στην ανώτατη εκπαίδευση σε μια ιστορικοκοινωνική περίοδο, δηλαδή τη δεκαετία του '60, που αυτό δεν ήταν, ως ένα μεγάλο βαθμό, ούτε αυτονόητο ούτε ιδιαίτερα κοινωνικά αποδεκτό για τα κορίτσια.¹⁰ Είναι σαφές ότι όσες προέρχονταν από μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα είχαν ως όπλο τις υψηλές επιδόσεις καθώς αξιοποιούσαν την καλή ακαδημαϊκή τους πορεία ως μέσο κοινωνικής κινητικότητας.

Ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση, το πρόσωπο που μετέδιδε κίνητρα, ενθάρρυνε και υποστήριζε τον προσανατολισμό τους στις σπουδές ήταν, στις πλείστες των περιπτώσεων, η μητέρα. Οι μικροαστές και μεσοαστές μη εργαζόμενες μητέρες, οι οποίες κυρίως λόγω των επικρατουσών κοινωνικών αντιλήψεων, δεν είχαν σπουδάσει, προσδοκούσαν να δουν τα ματαιωμένα σχετικά όνειρά τους να πραγματοποιούνται μέσω των παιδιών τους και ιδιαίτερα μέσω της κόρης. Οι μητέρες από τα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα που ήταν είτε εργάτριες είτε αγρότισσες στήριζαν ή/και προέτρεπαν τις κόρες τους να σπουδάσουν προκειμένου να μην αντιμετωπίσουν μελλοντικά την εκμετάλλευση ή/και τις άσχημες συνθήκες ζωής που οι ίδιες βίωναν.

Όπως ανέφερε μια αναπληρώτρια καθηγήτρια Φιλοσοφικής, *Οι γονείς μου ενθάρρυναν και ενίσχυαν μετά πάθους την προοπτική σπουδών. Δηλαδή, οι επιθυμίες τους να σπουδάσω καθόρισαν όλα μου τα χρόνια από τότε που μπήκα στο Δημοτικό. Και ειδικά της μητέρας μου. Και η επιθυμία να μάθω ξένες γλώσσες και η επιθυμία να κάνω καριέρα και η επιθυμία να γίνω επιστήμων ήταν...συνετέλεσε η μητέρα μου ως καθοριστικός παράγων για την εξέλιξή μου.* (συν.13:2)

Η μητέρα και η ευρύτερη οικογένεια έδωσαν, όπως χαρακτηριστικά μας είπε, σε μια αναπληρώτρια καθηγήτρια σε τμήμα θετικών επιστημών το “όραμα του επιστήμονα”. *Ο παππούς μου από την μεριά της μητέρας μου ήταν δικηγόρος. Και βουλευτής. Και η μητέρα μου μού έδωσε το όραμα του επιστήμονα. Δηλαδή μου έλεγε ενώ ήταν παντρεμένη με έναν έμπορο βέβαια, μου έλεγε ότι, ας πούμε είχα ένα θείο δικηγόρο, και μου έλεγε αυτός είναι επιστήμονας παιδί μου. Δηλαδή το επιστήμονας για μένα σήμαινε κάτι, εντάξει; Και πιστεύω ότι ήταν από τη μητέρα μου. Ήταν η μεριά της μητέρας μου.* (συν.15:4)

Οι ταλαιπωρίες και η εκμετάλλευση που υφίστατο η μητέρα μιας καθηγήτριας σε τμήμα θεωρητικών σπουδών και ο φόβος της για το ενδεχόμενο να υποστεί τα ίδια η κόρη της ήταν ο λόγος που την προέτρεπε διαρκώς να σπουδάσει. *Η μητέρα μου, μου έλεγε συνέχεια ότι βλέπεις πόσο δύσκολα είναι τα πράγματα εδώ για μια γυναίκα;*

Αν δεν οπλιστείς με ένα πτυχίο, θα κάνεις αυτά που κάνω εγώ και θα ταλαιπωρείσαι όπως εγώ. Δηλαδή θυμάμαι να γυρνάει συνέχεια κλαμένη από τη δουλειά. Και υπερωρίες ως τη νύχτα, δεν την έβλεπα καθόλου, ζύπναγε χαράματα και ερχόταν το βράδυ. Την κράταγε και μεσημέρι χωρίς να την πληρώνει και όλα αυτά. Και αυτό το τροπάριο με το οποίο μεγάλωσα ήτανε “εσύ πρέπει να σπουδάσεις, τελείωσε”. (συν.1:2-3)

Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι γυναίκες που έλαβαν μέρος στην έρευνα, με βάση το επάγγελμά τους και το επάγγελμα του συζύγου, εντάσσονται στα μεσαία και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Συγκεκριμένα, από εκείνες που δήλωσαν έγγαμες, οι (20) έχουν συζύγους που είναι επίσης πανεπιστημιακοί και εργάζονται στο ίδιο με εκείνες ή σε άλλο ΑΕΙ. Έτσι, σημειώνεται ενδογαμία και στο επάγγελμα των πανεπιστημιακών, μια τάση που έχει καταγραφεί και σε άλλα επαγγέλματα. Πέντε (5) έχουν συζύγους γιατρούς, οι πέντε (5) πολιτικούς μηχανικούς ή αρχιτέκτονες. Δύο (2) έχουν Διευθυντές Τραπεζών, δύο (2) εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας. Μία (1) εκπαιδευτικό πρωτοβάθμιας. Μία (1) δικηγόρο, μία (1) Στέλεχος σε Διεθνές Ερευνητικό Κέντρο στην Ευρώπη και μία (1) Διακοσμητή μεγαλοεπιχειρηματία. Σε πέντε (5) περιπτώσεις έχει συμβεί διάλυση του γάμου και λήψη διαζυγίου, οπότε η ένταξη στα ανώτερα και προνομιούχα κοινωνικά στρώματα σε ό, τι αφορά την οικονομική διάσταση, με δεδομένο το ύψος των μισθών των πανεπιστημιακών, είναι συζητήσιμη. Σε ό, τι αφορά την ύπαρξη και τον αριθμό παιδιών οι (3) μόνο από τις συναδέλφισσες του δείγματος έχουν τρία παιδιά, οι (17) έχουν δύο, οι (14) έχουν ένα, οι (4) δεν έχουν αποκτήσει παιδιά για ποικίλους λόγους και οι (5) δεν έχουν συνάψει γάμο και δεν έχουν παιδιά. Ως προς την ηλικία των γυναικών μόλις οι (8) είχαν ηλικία κάτω των 50 χρόνων και οι υπόλοιπες (36) ήταν πάνω των 50.

Από τις αφηγήσεις των γυναικών πανεπιστημιακών προκύπτει με σαφήνεια η διαπλοκή κοινωνικής τάξης και φύλου σε ό, τι αφορά στην πρόσβαση σε θέσεις εργασίας που συνδέονται με κύρος και εξουσία, όπως είναι οι δύο ανώτερες ιεραρχικά βαθμίδες του επαγγέλματος των ακαδημαϊκών. Η μεσοαστική κοινωνική προέλευση φαίνεται ότι συνέβαλε καθοριστικά στην υπέρβαση των κοινωνικών επικαθορισμών που συνδέονται με το φύλο τόσο μέσω υλικών πόρων όσο και μέσω της ενίσχυσης, στήριξης και ενδυνάμωσης των εκπαιδευτικών και επαγγελματικών φιλοδοξιών και στόχων των συγκεκριμένων γυναικών πανεπιστημιακών. Οι ίδιες, βέβαια, ήταν προικισμένα άτομα, άτομα με αυτοπεποίθηση και ικανότητες δεδομένου ότι όπως αναφέρουν, ήταν πολύ καλές μαθήτριες, καλές φοιτήτριες και αρκετές

υπήρξαν υπότροφες του ΙΚΥ κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών τους σπουδών στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Όπως, βέβαια, έχει τεκμηριωθεί μέσα από ένα ευρύτατο φάσμα εμπειρικών και θεωρητικών μελετών στο χώρο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, οι καλές επιδόσεις στο σχολείο και ο προσανατολισμός στις σπουδές συνδέεται επίσης στενά με την κοινωνική προέλευση. Το “κεφάλαιο” που διέθεταν ήδη από την οικογένεια προέλευσης επαυξήθηκε σημαντικά μέσα από το γάμο τους με άνδρες πανεπιστημιακούς κυρίως ή με άνδρες ασκούντες επαγγέλματα που εντάσσονται στα ανώτερα κλιμάκια της επαγγελματικής ιεραρχίας.

Η κοινωνική τους προέλευση και ο μετέπειτα γάμος τους, μπορεί, βέβαια, να συνέβαλε καταλυτικά στον προσανατολισμό της σταδιοδρομίας τους στον διαχρονικά ανδροκρατούμενο ακαδημαϊκό χώρο και να στήριζε υλικά και συμβολικά την υπέρβαση των δυσκολιών και των εμποδίων που συνδέονται με την εξέλιξη στις ανώτερες ιεραρχικά βαθμίδες του ακαδημαϊκού επαγγέλματος, αλλά οπωσδήποτε δεν τα εξάλειψε. Πολλές, βέβαια, από τις δυσκολίες και τα εμπόδια αυτά μπορεί να ισχύουν και να αποτελούν πραγματικότητες και για τους άνδρες πανεπιστημιακούς. Ωστόσο, μέσα από τις εμπειρίες και τα βιώματα των ίδιων των γυναικών πανεπιστημιακών, έτσι όπως μας τις εμπιστεύθηκαν και μας τις διηγήθηκαν, κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, αναδεικνύεται με σαφήνεια η έμφυλη διάστασή τους.

Η μετάβαση από τις σπουδές στο ακαδημαϊκό επάγγελμα

Πολλές από τις γυναίκες πανεπιστημιακούς με τις οποίες συνομιλήσαμε στο πλαίσιο της έρευνας, είχαν ως στόχο τη σταδιοδρομία στο πανεπιστήμιο, ήδη κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών τους σπουδών. Γι’ αυτό άλλωστε επεδίωξαν την πραγματοποίηση μεταπτυχιακών σπουδών, που έγιναν κυρίως στο εξωτερικό, δεδομένου ότι μέχρι πολύ πρόσφατα οι δυνατότητες για μεταπτυχιακές σπουδές στην Ελλάδα ήταν περιορισμένες. Σε αρκετές περιπτώσεις, ωστόσο, η σταδιοδρομία τους στο πανεπιστήμιο προβάλλεται ως τυχαία και συμπτωματική. Τα πρόσωπα που τις κάλεσαν ή/τις επέλεξαν να εργαστούν στο πανεπιστήμιο ήταν βασικά άνδρες καθηγητές, εκτός από δύο και μοναδικές περιπτώσεις που ήταν γυναίκες. Σίγουρα, ωστόσο, η τυχαία και συμπτωματική πρόσκληση/επιλογή δεν ήταν εντελώς τυχαία. Είτε η κοινωνική τους προέλευση είτε η αφιέρωση στις σπουδές και οι υψηλές τους επιδόσεις ή ο συνδυασμός και των δύο έκανε τις συγκεκριμένες γυναίκες “ορατές” και “διακριτές” από τους έχοντες και κατέχοντες την εξουσία άνδρες καθηγητές. Με άλλα λόγια αφενός παρείχαν βάσιμες εγγυήσεις για τις δυνατότητές τους να

ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του επαγγέλματος και αφετέρου υπόσχονταν συνέχιση ή/και ενδυνάμωση των σχέσεων του καθηγητικού κατεστημένου με πρόσωπα της μεσοαστικής τάξης. Αρκετές, επίσης, συνδέουν και πιστώνουν την πρόσβαση στο επάγγελμα και την εξέλιξη της πανεπιστημιακής τους καριέρας στο νόμο πλαίσιο 1268/82 ή στην αύξηση των διαθέσιμων θέσεων εξαιτίας της ίδρυσης νέων ΑΕΙ. Με την ισχύ του συγκεκριμένου νόμου υπήρξε ζήτηση για διδακτικό και ερευνητικό προσωπικό οπότε οι έχουσες Master ή διδακτορικό απορροφήθηκαν άμεσα. Όσες είχαν ήδη προσληφθεί και εργάζονταν ως βοηθοί ενδιαφέρθηκαν άμεσα για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής δεδομένου ότι η κατάργηση της μονοκρατίας της έδρας υποσχόταν καλές προοπτικές ακαδημαϊκής εξέλιξης.

‘...η επιλογή της συνέχισης των σπουδών σε μεταπτυχιακό και διδακτορικό επίπεδο ήταν με το βλέμμα στην καριέρα στο Πανεπιστήμιο... ήταν μία συνειδητή από την αρχή η επιλογή’ (συν.15:4)

‘... πολύ πριν πάρω το πτυχίο μου, από πολύ μικρή είχα την ιδέα ότι πρέπει να ασχοληθώ με την επιστήμη, γιατί είναι το μόνο πράγμα που με ενδιαφέρει. Δε φαντάστηκα ποτέ τον εαυτό μου να κάνει οποιοδήποτε άλλο επάγγελμα. ... Από μαθήτρια, όχι από φοιτήτρια ήμουν σταθερά προσανατολισμένη στο να διεκδικήσω μία θέση ακαδημαϊκή... Εγώ είμαι ικανή ξέρω ’γω...ότι υπήρχε μια προδιαγεγραμμένη πορεία. Ποτέ δεν ταλαντεύτηκα ή δε σκέφτηκα κάτι άλλο.’ (συν.16:5)

... ‘Δηλαδή πρώτον η πορεία που ακολούθησα ήταν μια πορεία που λίγο πολύ οδηγούσε στα ακαδημαϊκά. Εξάλλου και ο καθηγητής από τον οποίο είχα προσληφθεί με παρότρυνε διαρκώς. Δηλαδή, ο ίδιος βοήθησε για να πάρω μια υποτροφία να πάω στη Γαλλία. ... Ναι, [λειτουργήσε ως μέντορας] και μετά με περίμενε να γυρίσω για να προσληφθώ και να συνεχίσω εκεί.....Συνειδητή επιλογή ήτανε, ότι δηλαδή ήθελα ακαδημαϊκή δουλειά, είχα επιλέξει αυτόν τον δρόμο. Στο βαθμό που θεωρούσα ότι τραβούσα εγώ, θα το έκανα, δηλαδή δεν είχα κανένα λόγο να μη γίνω πανεπιστημιακός. Αλλά δε θα έκανα το παν για να γίνω, αυτό σίγουρα’.(συν. 26: σ.25)

‘...Ναι, δε θα το ’λεγα, δε θα το ’λεγα απολύτως. Απλώς βρέθηκα, ήμουν καλή, δούλευα τα τέσσερα χρόνια, ήταν ο χώρος μου εδώ και γιατί όχι και γιατί να μην ανταποκριθώ σε αυτήν την ευκαιρία. Παράλληλα είχε έρθει ο διορισμός μου στη μέση εκπαίδευση, γιατί τότε διοριζόμασταν μέσα σε ένα εξάμηνο, τον οποίο δεν αποδέχτηκα.. Δεν πήγα καθόλου δηλαδή στη μέση εκπαίδευση. Είμαι από την αρχή στο Πανεπιστήμιο, σε αυτόν το χώρο’ (συν.13:3)

‘Θα έλεγα, ότι ήταν τυχαία επιλογή, διότι εγώ σκεφτόμουν να πάω στην εκπαίδευση και τότε ο καθηγητής που είχαμε, ... τότε βρέθηκε ξαφνικά, τον είδα ξαφνικά, μου είπε ότι είχε μια θέση και βρέθηκα να έρθω εδώ στο πανεπιστήμιο ως βοηθός, κάτι το οποίο μάλιστα δεν μου άρεσε και ιδιαίτερα ...ο πατέρας μου έλεγε ότι θα έπρεπε κανείς να έχει τελειώσει το διδακτορικό του και να θέλει να διεκδικήσει κάτι σημαντικό και σοβαρό, όχι μια θέση βοηθού η οποία ήταν τελείως, και θα μπορούσε να κατηγορηθεί ότι την παίρνει κανείς με μέσον κτλ....Συνειδητή η επιλογή μου έγινε αργότερα, όταν αποφάσισα να κάνω διδακτορικό, με την αλλαγή του νόμου δηλαδή το 1982, που έγινε ο νέος νόμος πλαίσιο, που έδινε άλλες δυνατότητες και σου έδινε μια προοπτική, γιατί με το προηγούμενο νομικό πλαίσιο δεν υπήρχε προοπτική. Έπρεπε να περιμένεις να πεθάνει ο καθηγητής ή να πάρει σύνταξη. Με το νέο νόμο όμως, ο οποίος έδινε την δυνατότητα για διατριβή, θυμάμαι ότι είχα σκεφτεί ότι ή θα πρέπει να κάνω μετάταξη τότε ή έπρεπε να ξεκινήσω διδακτορικό, ...και ξεκίνησα διδακτορικό το 1982, δηλαδή περίπου πέντε χρόνια από την ώρα που διορίστηκα.’ (συν. 5:2)

...‘Τελικά προέκυψε στο δρόμο και δεν ήταν κάτι που το είχα προβλέψει. Προοριζόμουν για τη μέση εκπαίδευση και όταν αναζήτησα στο κενό ανάμεσα στο διορισμό που θα ερχόταν σε κάνα δυο χρόνια μετά το πτυχίο. Αμέσως, αναζήτησα δουλειά με σύμβαση στο Πανεπιστήμιο και διαπίστωσα καθώς ασχολήθηκα με ένα αντικείμενο που δεν είχα ποτέ διδαχτεί και δεν είχα ποτέ ακούσει, (δεν αναφέρουμε το αντικείμενο για λόγους που αφορούν την ανωνυμία) ομολογώ ότι ανακάλυψα τότε ένα αντικείμενο πάρα πολύ ενδιαφέρον και μου άρεσε πολύ να ασχοληθώ και στο μέλλον με αυτό. Για αυτό και αμέσως άρχισα να μαθαίνω ρωσικά’. (συν.12: 3)

Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί, ιδιαίτερα μάλιστα οι νεότερες, αντιμετώπισαν δυσκολίες κατά την πρόσβασή τους στο επάγγελμα. Από τις αφηγήσεις τους διαφαίνεται ο καθοριστικός ρόλος των ανδρών καθηγητών στην πρόσληψη νέου διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των πανεπιστημίων

...‘Υπέβαλα λοιπόν και όταν ήρθα εδώ με πήρε τηλέφωνο ο παλιός μου καθηγητής, ο οποίος και συνέταξε το βιογραφικό μου για να κάνω την αίτηση για Master όταν ήμουν 23-24^{ων} ετών. Και μου είπε, καλά είναι δυνατόν να κάνεις αίτηση χωρίς να ρωτήσεις κανέναν; Εδώ ούτε ξέραμε ότι γύρισε. Έκανε αίτηση στο Πανεπιστήμιο, διερωτήθηκες ποτέ για ποιον είναι αυτή η θέση; Τι εμπόδια έχεις φέρει με αυτή την αίτηση! Είναι απαράδεκτη η στάση σου, ποτέ δεν κάνουμε αίτηση σε μια θέση, που βλέπουμε στην εφημερίδα, στο Πανεπιστήμιο, ρωτάμε για ποιον είναι η θέση; Λέω μα η

θέση δεν ήταν ούτε από εξέλιξη, ήταν μια καινούρια θέση. Λέει δεν έχει σημασία αλλά αυτή η θέση ήταν δοσμένη. Με αποτέλεσμα η θέση έκανε να κριθεί 2 χρόνια και βγήκε άγωνα γιατί προφανώς εκεί που ήταν δοσμένη τα προσόντα ήταν πολύ χαμηλότερα. Επομένως η σύγκριση ήταν υπέρ μου και επειδή δεν μπορούσαν να πάρουν εμένα γιατί η θέση έγινε για μια άλλη κοπέλα...’ (συν 28: 7)

... ‘Διότι είθισται να κολλούν ταμπέλες οι άνθρωποι. Να κολλούν ταμπέλες και να θέλουν να εξοβελίζουν τους ανθρώπους, να τους αχρηστεύουν πριν καν τους δοκιμάσουν. Αυτό είναι σε όλους τους χώρους. Και να σας πω και κάτι, δεν ήταν επειδή είμαι γυναίκα. Είναι επειδή είχαν ετοιμαστεί πολλοί διδάκτορες. Κάθε καθηγητής ετοίμαζε και κανένα διδάκτορα. Είχανε προτεραιότητα οι άντρες στο χώρο, οπότε επειδή υπήρχε ένα δυναμικό, σου λέει πού θα το απορροφήσουμε αυτό; Θα μας φάει τη θέση, δε θα έχουμε για κάποιον δικό μας.’ (συν.4: 8)

Από τα παραπάνω είναι δυνατό να ισχυριστούμε ότι προκύπτουν τα ακόλουθα: **α)** οι γυναίκες αναφέρονται στην απόλυτη δικαιοδοσία και εξουσία των ανδρών καθηγητών αναφορικά με την πρόσληψη διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ και **β)** είναι σαφείς οι προεκτάσεις της απουσίας ή της ισχνής παρουσίας γυναικών πανεπιστημιακών, δηλαδή “μοντέλων” και “προτύπων” στις επαγγελματικές φιλοδοξίες και στόχους των φοιτητριών για επιδίωξη ανάλογων θέσεων εργασίας. Έτσι, οι συγκεκριμένες γυναίκες πανεπιστημιακοί διέθεταν το αναγκαίο υλικό και συμβολικό “κεφάλαιο” λόγω κοινωνικής καταγωγής, είχαν καλές ακαδημαϊκές επιδόσεις ως φοιτήτριες και αρκετές, ιδιαίτερα μάλιστα εκείνες άνω των 50 χρόνων, κατά τη διάρκεια των σπουδών τους συμμετείχαν άτυπα σε επιστημονικές δραστηριότητες της σχολής φοίτησης, ωστόσο δεν απέβλεπαν στη σταδιοδρομία στον ακαδημαϊκό χώρο. Ο έμφυλος χαρακτήρας του ακαδημαϊκού χώρου είναι περισσότερο εμφανής και διακριτός στις αφηγήσεις τους για τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην επαγγελματικής τους πορεία και εξέλιξη.

Η ακαδημαϊκή σταδιοδρομία: οι ικανοποιήσεις και οι δυσκολίες της

Μέσα από τις αφηγήσεις των γυναικών πανεπιστημιακών η σταδιοδρομία στον ακαδημαϊκό χώρο αποτυπώνεται και αναδύεται ως ένα νόμισμα με δύο όψεις. Έτσι είναι, βέβαια, ένα ενδιαφέρον και συναρπαστικό επάγγελμα το οποίο προσφέρει πολλές ικανοποιήσεις. Όμως, η ανταπόκριση στις απαιτήσεις του και κυρίως η εξέλιξη στις ανώτερες ιεραρχικά θέσεις του επαγγέλματος είναι μια ιδιαίτερα

δύσκολη υπόθεση. Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε μια καθηγήτρια της Ιατρικής, “ο δρόμος της γυναίκας στις επιστήμες είναι σπαρμένος με αγκάθια. Δεν είναι με ρόδα”. (συν.16: 7) Οι γυναίκες πανεπιστημιακοί με τις οποίες συνομιλήσαμε εκφράζονται και αξιολογούν θετικά το επάγγελμά τους. Αναφέρουν ότι η διδασκαλία και η έρευνα για την προώθηση της επιστήμης τους, η καθοδήγηση μεταπτυχιακών φοιτητών/φοιτητριών, η συμμετοχή σε συνέδρια κ.λπ είναι ιδιαίτερα ικανοποιητικές και ανταποδοτικές εμπειρίες.

‘...τι να σας πω...τώρα...αγαπώ τη δουλειά μου, το διδακτικό έργο μου αρέσει πάντα. Η ενασχόληση με νέους και αυτά μου αρέσουν. Δηλαδή η έρευνα μου αρέσει τώρα...η αγάπη για τη δουλειά μου, εγώ πιστεύω, και το ότι θέλω να ανταποκριθώ στις απαιτήσεις σε ένα αξιοπρεπές, ας πούμε...σε ένα αξιοπρεπές επίπεδο...’ (συν.1: 10)

‘ νομίζω πως το επάγγελμα του πανεπιστημιακού, όχι μόνο στην Ελλάδα, παντού είναι το πιο ενδιαφέρον επάγγελμα. Πρώτα από όλα γιατί είσαι μέσα στο καινούριο. Η έρευνα σημαίνει κάτι νέο. Άρα όντας μέσα στην έρευνα δε νομίζω ότι υπάρχει κάτι πιο σαγηνευτικό, πιο προκλητικό. Έπειτα είσαι κοντά στους νέους ανθρώπους, επίσης σαγηνευτικό. Βλέπεις τα νιάτα, τα ενδιαφέροντά τους, τις ιδέες τους, ζεις κοντά τους και παίρνεις λίγο από τη δροσιά των ιδεών τους. Επομένως, δε θα άλλαζα ποτέ επάγγελμα. Και που είναι τόσο κακά αμειβόμενο πλέον και που με δυσκολεύει στο να τα βγάλω πέρα...’ (συν.28: 26)

‘ Αντλώ ικανοποίηση από τη δουλειά μου, από αυτά που κάνω, δηλαδή, μου αρέσει αυτό που κάνω. Μου αρέσει πάρα πολύ το ότι συνεργάζομαι με νέους ανθρώπους. Μου αρέσει πάρα πολύ το ότι βλέπω που παίρνω έναν άνθρωπο και τον αναλαμβάνω και καταλαβαίνω ότι έχει ένα επίπεδο και ξέρω ότι θα φτάσει κάπου εκεί και φτάνει. Και όλη αυτή η επαφή μου και η συνεργασία μου με νέους ανθρώπους και σε προπτυχιακό επίπεδο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο και στο διδακτορικό είναι κάτι το οποίο μου αρέσει γιατί βλέπω την εξέλιξη, την πρόοδο, το βήμα, βήμα το ότι είσαι δίπλα του τον στηρίζεις, του λες κοίταξε αυτό, πρόσεξε εκείνο και βλέπεις πως ανοίγει το μυαλό του ανθρώπου. Προχωράει, πως κάνει καινούρια πράγματα. Και σας λέω μου αρέσει αυτή η δουλειά. Μου αρέσει η έρευνα... (συν.31:21).’

Η πανεπιστημιακή σταδιοδρομία δεν προσφέρει, ωστόσο, μόνο ικανοποίηση. Παρουσιάζει και πολλές δυσκολίες. Οι δυσκολίες που οι γυναίκες αντιμετωπίζουν στο πλαίσιο άσκησης του επαγγέλματος γενικότερα και ειδικότερα εκείνες που αντιμετώπισαν κατά την εξελικτική τους πορεία προς τις ανώτερες θέσεις της ακαδημαϊκής ιεραρχίας, σύμφωνα με τις αφηγήσεις τους, εστιάζονται κυρίως σε δύο

ζητήματα: **α)** στις υψηλές απαιτήσεις και προϋποθέσεις που συνδέονται με την προσφορά διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο και ιδιαίτερα με την εξέλιξη στις ιεραρχικά διαρθρωμένες βαθμίδες του επαγγέλματος, **β)** στην ύπαρξη και τη λειτουργία έμφυλων ομάδων/ “κλικών” οι οποίες, σε επίπεδο μικροπολιτικής των σχολών και των τμημάτων, ανταγωνίζονται συχνά για την απόκτηση περαιτέρω εξουσίας ή τη διατήρηση της ήδη υπάρχουσας.

Οι δύο αυτές δυσκολίες έχουν ως αποτέλεσμα, ανάμεσα στα άλλα, και τη χρονική καθυστέρηση της εξέλιξής τους στις διάφορες βαθμίδες, πέρα των χρονικών ορίων που οι ατομικές τους ικανότητες και δυνατότητες υπόσχονταν και εγγυώντο.

α) Η πρώτη μεγάλη δυσκολία :οι υψηλές απαιτήσεις του επαγγέλματος

Οι απαντήσεις των γυναικών πανεπιστημιακών της έρευνας, σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στο επάγγελμά τους, οδηγούν ανεπιφύλακτα στο χαρακτηρισμό του ακαδημαϊκού επαγγέλματος ως “απορροφητικού” επαγγέλματος. Ενός επαγγέλματος, δηλαδή, που σύμφωνα με την R. Moss - Kanter (1989)¹¹ απαιτεί αφιέρωση και προσήλωση στους επαγγελματικούς στόχους και δραστηριότητες σχετικές με το επάγγελμα οι οποίες δεν περιορίζονται σε ένα ορισμένο ωράριο εργασίας αλλά επεκτείνονται στον ελεύθερο χρόνο και στην ιδιωτική ζωή των εργαζομένων. Όπως είναι γνωστό, το επάγγελμα των ακαδημαϊκών απαιτεί συνεχή μελέτη και ενημέρωση. Η εξέλιξη στις ανώτερες βαθμίδες του επαγγέλματος απαιτεί και προϋποθέτει την παραγωγή και δημοσίευση επιστημονικού ερευνητικού ή/και θεωρητικού έργου, ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια κ.ά. Η ανταπόκριση στη συγκεκριμένη προϋπόθεση επιτάσσει αυστηρό προσανατολισμό και προσήλωση στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης και αφιέρωση χρόνου. Με δεδομένο το παραδοσιακό κυρίαρχο κοινωνικό πρότυπο κατανομής ρόλων στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας¹², οι υποχρεώσεις αυτές είναι συντονισμένες και συμβατές με τους υλικούς όρους και τις συνθήκες ζωής των ανδρών και γενικότερα με την κοινωνική επιτρεπτικότητα, αν όχι προσδοκία, για αφιέρωσή τους στην εργασία και για επιδίωξη επιτυχίας και διάκρισης κυρίως στον επαγγελματικό χώρο. Αυτά όλα είναι, όμως, σε πλήρη αντίφαση και σύγκρουση στην περίπτωση των γυναικών. Μέσα από τα λόγια των συνομιλητριών μας, προκύπτει σαφέστατα η ανδροκεντρική κουλτούρα και ο ανδροκεντρικός προσανατολισμός της ακαδημαϊκής επιτυχημένης σταδιοδρομίας, παρά τις θετικές εξελίξεις που έχουν σημειωθεί στην παρουσία και στη θέση των γυναικών στο διδακτικό προσωπικό των ΑΕΙ.

...Πιστεύω όμως ότι οι άντρες έχουνε περισσότερες ευκαιρίες γιατί έχουν περισσότερο το μυαλό τους στη δουλειά. Αυτό πιστεύω. Αυτό που κάνω αυτή τη στιγμή, όχι αυτή τη στιγμή, εδώ και πολλά χρόνια, αυτό που άρχισα σιγά-σιγά να κάνω όπως μεγάλωναν τα παιδιά, δηλαδή το να είμαι στο γραφείο μου, απλά πράγματα, το να μη κοιτάω το ρολόι μου, το να είμαι, πώς να το πω, να αφιερώνομαι σε αυτό που κάνω, που με ενδιαφέρει, που είναι ωραίο, που είναι δημιουργικό κτλ. Εε, αν το είχα κάνει και δέκα χρόνια νωρίτερα για κάποια χρόνια, ξέρω γω, που κοίταζα το ρολόι, που δεν ήμουν αφιερωμένη τόσο πολύ, που έκανα τα απολύτως αναγκαία, πιστεύω ότι θα είχα προχωρήσει περισσότερο (συν.15: 7)

...θα μπορούσε να κοιτάζει κανείς αν στη διάρκεια αυτών των βιογραφιών οι άντρες προχώρησαν γρηγορότερα από τις γυναίκες, αυτό είναι πολύ πιθανό να έχει συμβεί και στο δικό μας. Τώρα γιατί υπάρχει το γενικό φαινόμενο, δηλαδή της πυραμίδας με τη μεγάλη βάση και τη μικρή κορυφή, οι ερμηνείες είναι πολλές και μπορεί κανείς να τις αναζητήσει σε διάφορα επίπεδα που έχουνε να κάνουνε και με τον ανταγωνισμό που υπάρχει και με το πως υπάρχουνε διαφορετικά μέτρα και σταθμά αξιολόγησης αλλά από την άλλη μεριά και με το πολύ μεγάλο βάρος της φροντίδας που επωμίζονται οι γυναίκες και που αυτό είναι μία τροχοπέδη στην καριέρα δεν υπάρχει αμφιβολία δηλαδή για αυτό το πράγμα. Δηλαδή, δεν μπορεί κανείς να κάνει με τους ίδιους ρυθμούς τα βήματα που κάνουν άντρες, οι οποίοι δεν έχουν να φροντίσουν το παιδί τους, τη μαμά τους, δεν ξέρω ποιον, ας πούμε. Αντίθετα είναι εκείνοι οι οποίοι απολαμβάνουν των εξυπηρετήσεων. Δηλαδή χρειάζεται κανείς για να προχωρήσει με μεγάλη ταχύτητα μία καλή σύζυγο στο σπίτι (συν.14: 10).

...Και για αυτό βλέπετε ότι σε μεγάλες βαθμίδες φθάνουνε γυναίκες που πλέον τα παιδιά τους τα κάνανε νέες και έχουνε προχωρήσει, και αυτές ανοίγουν τα φτερά τους μετά τα σαράντα-σαράντα πέντε και προχωρούν στις βαθμίδες. Γι' αυτό οι περισσότερες μένουνε Λέκτορες και Επίκουροι, διότι μοιράζονται, και έχω συνεργάτιδες που έχουν παιδιά και βλέπω πώς στύβονται. Την ώρα που κουβεντιάζουμε, ας πούμε, είναι τέσσερις παρά δέκα και πρέπει τέσσερις να περάσει το σχολικό να πάρει το παιδί της, και της λέω τι κοιτάς το ρολόι; Πήγαινε. Γιατί το καταλαβαίνω. Εμένα δεν με περιμένει κανείς, μπορώ να κάτσω και ως τις έξι. Αλλά αυτές μοιράζονται και πρέπει να είναι και καλή μάνα, που και εκεί το προσπαθείς και μπορεί να μη γίνεις, και καλή σύζυγος. Και κοινωνική και, και, και. Ο ρόλος της γυναίκας είναι πολυδιάστατος, πολυδιάστατος. (συν.11: 13)

... Αλλά κοιτάζτε να δείτε για να προχωρήσεις, μια γυναίκα για να προχωρήσει θα πρέπει να έχει ερευνητικό έργο. Το ερευνητικό έργο είναι πάρα πολύ δύσκολο. Είναι πάρα πολύ δύσκολο ειδικά σε Σχολές, αλλά και στις δικές σας Σχολές. Δεν είναι ίδιες όλες οι Σχολές έχουν και τις δικές τους ιδιαιτερότητες. Λοιπόν, το ερευνητικό έργο για να ανακεφαλαιώσω, είναι πάρα πολύ δύσκολο και μια γυναίκα φυσιολογικά έχει και τον άντρα της να στηρίζει, τα παιδιά της και την οικογένειά της. Είναι οι κλασικοί λόγοι που ισχύουν απόλυτα. Εδώ θέλεις να είσαι από το πρωί μέχρι το βράδυ, ... (συν10: 12)

Πολλές ώρες εργασίας, έτσι είναι....Μπορεί να με βρείτε εμένα στο διαδίκτυο να ψάχνω στις δύο η ώρα το πρωί... (συν.17: 11-12)

Γίνεται σαφές ότι οι απαιτήσεις της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας και ακαδημαϊκής εξέλιξης των γυναικών πανεπιστημιακών, συγκρούονται με τον πολυδιάστατο παραδοσιακό τους ρόλο στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και ιδιαίτερα με τη μητρότητα. Ένας ρόλος που παρά τις ικανότητες και τις επιτυχίες που είχαν στη διάρκεια των σπουδών τους, παρά την επιθυμία, το ενδιαφέρον και τις φιλοδοξίες τους να σταδιοδρομήσουν και να εξελιχθούν στο επάγγελμά τους, τις ακολουθεί και τις προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό.

Η υιοθέτηση στρατηγικών

Οι στρατηγικές που αναφέρουν ότι υιοθέτησαν για τη διαχείριση της σύγκρουσης ανάμεσα σ' ένα ιδιαίτερα απαιτητικό/απορροφητικό επάγγελμα και σ' ένα εξίσου απαιτητικό ρόλο στην ιδιωτική τους ζωή ήταν η μερική αποστασιοποίηση από τις δουλειές του νοικοκυριού, η κατά το δυνατόν εφικτή αποστασιοποίηση από τις καθημερινές ρουτίνες της φροντίδας των παιδιών, η περικοπή των ωρών ύπνου με μια παράλληλη αυστηρή οργάνωση και αξιοποίηση του χρόνου για παραγωγή ερευνητικού έργου.

Όλα μου τα χρήματα τα έδινα σε γυναίκες. Δε ξέρω πόσες γυναίκες έχω πληρώσει γυναίκες για παιδιά, για δουλειές και ήμουν μονίμως κουρασμένη και σκοτωμένη. Δύο παιδιά, καριέρα, η μητέρα μου δούλευε. Αναγκάστηκε να πάρει, πήρε σύνταξη λίγο πιο νωρίς. Δηλαδή, ενώ θα μπορούσε να πάρει σύνταξη στα 35 ας πούμε, πήρε στα 30 και βοήθησε στα εγγόνια της.(συν. 21: 4).

Καταρχήν είναι τα δρομολόγια και η αγρύπνια. Αν βάλεις τι χάνεις από τη ζωή σου από τον εβδομαδιαίο χρόνο σου, δεν μπορείς να το φανταστείς αυτό. Κατά δεύτερον όλες οι δουλειές έχουν βγει ξημέρωμα. Αν δεις ένα βιογραφικό μου με 50 δημοσιεύσεις να ξέρεις ότι αυτές έχουν βγει ξημέρωμα ή αζημέρωτα μάλλον, 4 το πρωί,

4 με 7 μέχρι να ξυπνήσουν. Πολύς κόπος. Πολλές ώρες ξαγρύπνιας αυτό που σου λέω. Μου έχει λείψει ο ύπνος. (συν. 29: 32)

Έτσι έκαναν διευθετήσεις και τροποποιήσεις στην ιδιωτική τους ζωή οι οποίες βέβαια έχουν κάποιο τίμημα, ιδιαίτερα μάλιστα σε σχέση με τα παιδιά.

Εκείνο το οποίο στερήθηκα λίγο ήταν ότι πιθανόν δεν έδωσα το χρόνο που έπρεπε να δώσω στο γιο μου, όταν ήταν πολύ μικρός. Μέχρι που πήγε και αυτός στο Πανεπιστήμιο, δεκαοκτώ χρονών, δηλαδή μιλάμε από το 1986 που γεννήθηκε μέχρι το 2004 που πήγε στο Πανεπιστήμιο, δηλαδή όλα αυτά τα χρόνια νομίζω ότι δεν έδωσα εκείνο το οποίο θα μπορούσα να δώσω έτσι ώστε να έχω ένα καλύτερο αποτέλεσμα στη σχέση μου με τον γιο μου. Καλύτερο αποτέλεσμα, δηλαδή να του δώσω εγώ περισσότερες γνώσεις ή περισσότερο χρόνο ή περισσότερο συναίσθημα ή όλα αυτά τα πράγματα. Εκεί νομίζω βρίσκω λίγο μειονεκτική, ας πούμε, την απόδοσή μου, στο θέμα του γιου μου (συν. 2: 14)

Βέβαια. Και για αυτό και τη διατριβή μου την αφιέρωσα στους δυο μου γιους για το χρόνο που τους στέρησα. Δηλαδή αντί να είμαι με τα παιδιά μου και να τα έχω στην παιδική χαρά και να περνάω εγώ πάρα πολύ ωραία ξενυχτούσα στο Πανεπιστήμιο. Αλλά τα παιδιά δεν... ίσως γιατί είναι σε αυτό το κλίμα, η οικογένειά μας κινείται έτσι. Πάντως, εκείνο τώρα που σκέφτομαι σε σχέση με την ερώτηση είναι ότι βλέπω μία ιδιαίτερη σχέση με τη μνήμη της γιαγιάς τους, ειδική σχέση, που σημαίνει ότι αντιλαμβάνονται ότι της οφείλουν πολλά. Μια ειδική σχέση. (συν. 13: 15)

Όλα πάνε λίγο στην άκρη. Όλα πάνε λίγο στην άκρη. Έχω πιάσει τον εαυτό μου να μιλάω με το παιδί, όταν ήταν τριών, τεσσάρων χρονών το παιδί και να μη καταλαβαίνω ακριβώς τι μου λέει, γιατί σκεφτόμουν πώς θα αποδείξω κάτι. ... Πολύ. Για τίποτε άλλο, αλλά σε σχέση με το παιδί ναι, νοιώθω άσχημα. (συν. 16:11)

Βέβαια, οι “ενοχές” που βιώνουν για το ότι δεν αφιερώθηκαν ολοκληρωτικά στην ανατροφή των παιδιών τους, έτσι όπως υπαγορεύουν οι σχετικές κοινωνικές αντιλήψεις, εξισορροπούνται ως ένα μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι μέσα από το επάγγελμά τους είναι σε θέση να προσφέρουν και να στηρίζουν υλικά και συμβολικά τα παιδιά τους. Υπάρχουν, μάλιστα, συχνές αναφορές ότι τα παιδιά τους τις καμαρώνουν και αισθάνονται υπερήφανα για τις μητέρες τους. Από τις διηγήσεις τους προκύπτει ότι οι συγκεκριμένες γυναίκες επέλεξαν ή εξαναγκάστηκαν να υιοθετήσουν ένα εναλλακτικό πρότυπο μητέρας.

Βέβαια, τα παιδιά μου μού έχουνε θυμώσει, με έχουνε αμφισβητήσει. ...Εξισορροπούνται αυτά. Δηλαδή από ένα σημείο και πέρα και ειδικά όταν περάσουν

κάποιες κρίσιμες ηλικίες, εξισορροπούνται. Δηλαδή, νομίζω αισθάνονται και τα ίδια ότι αξίζεις. ... Και καμαρώνουν κατά κάποιον τρόπο. (συν. 21: 11)

Έχω στερήσει και έχω στερηθεί πράγματα. Δεν νομίζω για κακό όμως. Και από τα παιδιά μου πιστεύω αυτά που τους έχω στερήσει, τώρα που γυρίζω πίσω και που κι αυτά έχουνε μεγαλώσει έχουνε πάρει και πολλά από τη ζωή μου και από τη δική μου ενασχόληση με το επάγγελμα... Έτσι θεωρώ ότι είναι πολύ πιο θετικό, πιο θετικό το γεγονός ότι εγώ δούλευα και η προσωπικότητά μου διαμορφώθηκε και μέσα από την δουλειά μου και με αυτή την προσωπικότητα συμπεριφέρθηκα και στα παιδιά μου, παρά από το να μην δούλευα, δηλαδή δεν θα γύριζα ποτέ πίσω να πω ότι ήταν καλύτερα να μην δουλέψω, να μην ασχοληθώ με αυτά που ασχολήθηκα ,θα 'ταν καλύτερα για τα παιδιά. (συν. 7: 6&7)

Από την ανάλυση που παραθέσαμε μέχρις εδώ αναφορικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι γυναίκες πανεπιστημιακοί στην καριέρα τους, γίνεται, νομίζουμε, εμφανής ο έμφυλος χαρακτήρας των δυσκολιών που συνδέονται με το ακαδημαϊκό επάγγελμα. Συνοπτικά και επιγραμματικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι, βέβαια, θεσμικά και σ' ένα ρητορικό επίπεδο άφυλα, αλλά σ' ένα πραγματικό επίπεδο εξακολουθούν να είναι ιδεολογικά και πολιτισμικά ανδροκεντρικά και έμφυλα, με σαφείς τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών.

Η συμβατότητα των απαιτήσεων της ακαδημαϊκής καριέρας με την ανδρική ταυτότητα, η ταύτιση του επιστήμονα με τον άνδρα και η αποσιώπηση από τις δομές των ΑΕΙ του πολυδιάστατου ρόλου των γυναικών καταλήγουν στις έμφυλες ποσοτικές ανισότητες, στην ανδροκρατία των ΑΕΙ, έτσι όπως παρατέθηκαν στην αρχή της μελέτης αυτής.

Θεσμικά μέτρα διευκόλυνσης των γυναικών πανεπιστημιακών; Τι λένε οι ίδιες

Είναι, νομίζουμε, ενδιαφέρον και αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι αναφορικά με τη λήψη θεσμικών μέτρων προς την κατεύθυνση βελτίωσης της θέσης των γυναικών στα ΑΕΙ, ένα ζήτημα που συζητήσαμε με τις γυναίκες πανεπιστημιακούς στο πλαίσιο των συνεντεύξεων, είναι η άρνησή τους να δεχτούν μέτρα ποσόστωσης ή μέτρα “έκπτωσης” ως προς το προαπαιτούμενο επιστημονικό έργο. Πρότειναν, όμως μια σειρά μέτρων όπως :α)τη θέσπιση και τη λειτουργία δομών στα ΑΕΙ με κύρια ευθύνη την προώθηση της ιδεολογίας της ισότητας των φύλων σε όλους τους τομείς και

ιδιαίτερα της ιδεολογίας της ισοκατανομής ρόλων στην οικογένεια. Συχνά κάνουν αναφορά στα πολύ θετικά αποτελέσματα που είχε για τις ίδιες και για τις φοιτήτριες η διδασκαλία και η παρακολούθηση αντίστοιχα των μαθημάτων “Σπουδών φύλου και Ισότητας” στα διάφορα ΑΕΙ, β) τη συνεργασία, την ενθάρρυνση και την ενίσχυση (mentoring) των γυναικών πανεπιστημιακών που βρίσκονται σε χαμηλότερες βαθμίδες και γ) μεσοπρόθεσμα προτείνουν τη χορήγηση ειδικού επιδόματος, έτσι ώστε να μπορούν να μισθώνουν βοηθητικό προσωπικό για τις δουλειές του σπιτιού καθώς και δασκάλες για να παρακολουθούν τα παιδιά στα μαθήματά τους.

Ο νομοθέτης πρέπει να το σκεφτεί...σίγουρα να το προβλέψει και να το καλλιεργήσει έτσι που δηλαδή να είναι ανοιχτές οι πόρτες σε περισσότερες γυναίκες, αλλά μέσα από κοινωνικά κριτήρια. Παραδείγματος χάριν, δεν είμαι σύμφωνη με τα ποσοστά για να το πούμε πιο συγκεκριμένα. Οι γυναίκες δεν είναι άτομα με ειδικές ανάγκες. Είναι άτομα τα οποία πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ίσα προσόντα με τους άντρες, τα οποία, όμως, πρέπει να διευκολυνθούν πάρα πολύ να τα αποκτήσουν. Είναι ένα σύνθετο θέμα...(συν.12:14)

Γενικά δεν είμαι υπέρ των διακρίσεων οποιουδήποτε τύπου. Δεν είμαι υπέρ αυτών των διακρίσεων που χαρακτηριστικά έχουν καταντήσει να γιορτάζουν μία μέρα για τη γυναίκα ή τον πατέρα για τα ζώα, για τη φύση κτλ. Μία καλύτερη κοινωνική υποδομή, αυτό θα είχα σαν απαίτηση. Δηλαδή αυτό θα απελευθέρωνε και τις γυναίκες και τους άντρες και δε θα δημιουργούσε αυτού του είδους τις διαφορές. Και αυτό ξεκινάει πιστεύω από μία παιδεία η οποία θα φτιάξει άτομα που θα σκεφτούν αυτού του τύπου την κοινωνική υποδομή, έτσι; (συν.21:11&12)

Δεν πιστεύω στην ευνοϊκή μεταχείριση, δε νομίζω ότι κάνει καλό. Το έχω σκεφτεί πάρα πολύ και νομίζω ότι το πρόβλημά μου θα είχε λυθεί, αν είχαμε έναν πολύ καλύτερο μισθό. Αν είχα μία κυρία που δεν έρχεται μόνο μία φορά τη βδομάδα να μου καθαρίσει το σπίτι, αλλά μου μαγειρεύει και δύο φορές την εβδομάδα και μου σιδέρωνε και μπορούσα να έχω κάποιους δασκάλους στο σπίτι για το παιδί...να μην έρχεται σε εμένα να με ρωτάει κάθε φορά που έχει απορία για κάτι που δεν κατάλαβε στο σχολείο...πολλά πράγματα θα ήταν διαφορετικά. (συν.16: 12)

Μέσα από τις σχετικές τοποθετήσεις τους αναδεικνύεται η άποψη ότι οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία φύλου δε στερούνται ικανοτήτων και δεξιοτήτων για μια αποτελεσματική και επιτυχή ακαδημαϊκή σταδιοδρομία. Είναι οι πολυδιάστατοι και οι πολλαπλοί ρόλοι που βαραίνουν τους ώμους τους. Οι ρόλοι

αυτοί χρειάζονται αναδιάταξη μέσω κατάλληλης παιδείας και ευαισθητοποίησης καθώς και ελάφρυνσης μέσα από δομές κοινωνικής πολιτικής.

β) Η άλλη δυσκολία: Οι “κλίκες” και οι ομάδες

Η δεύτερη σε συχνότητα δυσκολία που ανέφεραν οι συνομιλήτριες μας ήταν οι ομάδες και οι κλίκες που έχουν συγκροτηθεί και λειτουργούν στο πανεπιστήμιο. Αυτές οι ομάδες / κλίκες συγκροτούνται από άνδρες καθηγητές, απαρτίζονται κυρίως από άνδρες μέλη και επιπλέον υιοθετούν και διέπονται από μία ανδροκεντρική κουλτούρα. Βασικό χαρακτηριστικό τους είναι τα “παιχνίδια εξουσίας” με την προώθηση των ημετέρων ανδρών σε προσλήψεις, σε εξελίξεις, σε συνέδρια, σε χρηματοδοτούμενα ερευνητικά προγράμματα κ.ά. Οι συνέπειες και οι προεκτάσεις που έχουν οι κλίκες αυτές για τις ίδιες, όπως δηλώνουν, είναι: ένα συναίσθημα απαξίωσης και περιθωριοποίησης της προσωπικότητας και του έργου τους, καθυστέρηση της αίτησης τους για εξέλιξη είτε μέχρι να εκτονωθεί η “κρίση” και η αντιπαλότητα των ομάδων στο τμήμα είτε για να προετοιμάσουν ένα έργο, το οποίο υπερκαλύπτει σε έκταση τα προβλεπόμενα από το νόμο και είναι κατά το δυνατόν άρτιο και πρωτότυπο επιστημονικά.

‘... Ναι, ναι. Σε θέματα που άπτονται των δικών μου, ας πούμε, πεδίων, επιστημονικών, κάποιοι πήραν πράγματα να κάνουν ενώ δεν είναι ειδικοί. Και έπρεπε να με καλέσουν κι εμένα να συμμετέχω σε αυτό το πράγμα, με εκτόπισαν και πήραν άλλους στην ομάδα, υποδεέστερους, άσχετους άντρες. Ναι γίναν αυτά πολλές φορές, αυτή η...περιθωριοποίηση και η υποβάθμιση. Γιατί με είδαν ως απειλή, σου λέει αυτή τώρα αν έρθει εδώ μπορεί να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Ή να φανεί το δικό μου έλλειμμα. Ναι γίναν αυτά, πολλές φορές’ (συν.1: 17)

‘... Μετά έτυχε να κάνω αίτηση περίπου δύο χρόνια, δηλαδή να περιμένω αρκετά αυτή την εκλογή γιατί είχε γίνει στο Τμήμα κάποια φασαρία η οποία δε με αφορούσε, αλλά καθυστέρησαν όλες οι εκλογές. Έγινε και μια καθυστέρηση δηλαδή ίσως περισσότερο από δύο χρόνια...Σίγουρα υπάρχουν επιτροπές, υπάρχουνε πράγματα, ξέρω γω, πώς να το πω, που το μυαλό τους έρχεται ποιος θα το κάνει; Ο τάδε. Πάει από άντρα σε άντρα, πώς να το πω, η επιλογή πάει έτσι..’ (συν.15: 3 & 7)

Ναι, το κάνουνε γιατί το παιχνίδι παίζεται μεταξύ αντρών. Μεταξύ αντρών παίζεται το παιχνίδι τουλάχιστον στο δικό μας το Τμήμα. Και φαντάζομαι στα πιο πολλά. Οι γυναίκες όντως ακολουθούν, ακολουθούν τους κανόνες που βάζουν, τα...εάν κάποια στιγμή θέλουν, βέβαια και οι άντρες δεν είναι ένα ομογενές πράγμα, ε και εκεί

υπάρχουνε πάρα πολλές συγκρούσεις. Αλλά οι ομάδες είναι όντως σχεδόν αυτούσιες αντρικές που συγκρούονται... Στις οποίες οι γυναίκες, ναι, να συμφωνούν κάποιες φορές, ορισμένες είναι πιο ενεργές στις σχέσεις τους με αυτές τις ομάδες, άλλες λιγότερο ενεργές. Ελάχιστες είναι, ας πούμε, κομμάτια αυτών των ομάδων, ελάχιστες(συν.9: 18)

... Νομίζω ότι ήταν κάνα δύο συνάδελφοι οι οποίοι δε με ήθελαν, απλώς. Και νομίζω ότι δε με ήθελαν, νομίζω τώρα έτσι, επειδή είχα αυτήν την καλή καριέρα στο εξωτερικό και δε με ήθελαν, έτσι πιστεύω! Έτσι πιστεύω, αυτό πιστεύω. Άνδρες φυσικά. Από τον αντρικό χώρο προερχόταν η δυσκολία, ξεκάθαρα. Η διαίσθηση που έχω είναι ότι παρ' όλα τα προσόντα που έχω και παρ' όλες τις σπουδές που έχω κάνει, την ειδικότητα, την εξειδίκευση στα ευρωπαϊκά θέματα, όταν γίνονται εκδηλώσεις σχετικές με την Ευρώπη, φωνάζουν συναδέλφους που δεν έχουν ιδέα, δεν έχουν μελετήσει, δεν έχουν βιώσει το Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο, και δε φωνάζουν εμένα! Δηλαδή είναι σα να με αχρηστεύουν και αυτό φυσικά με ενοχλεί. ... Άνδρες είναι ναι, είναι άνδρες. Δηλαδή σε υποτιμούν, δεν αναγνωρίζουν τα προσόντα σου, και όταν έρχεται... και ενώ υπάρχει ευκαιρία, σε κάνουν στην άκρη έτσι. Δηλαδή, πώς αυτό το πράγμα θα το αντιμετωπίσουμε δεν ξέρω! .(συν.45: 30)

Ναι, συνάντησα δυσκολίες αρκετές, κυρίως προτού χωριστεί η σχολή σε τμήματα. Πιστεύω ότι ήτανε συνθήκες κακές εξαιτίας της δομής της συγκεκριμένης που υπήρχε, εξαιτίας του ότι οι αμαρτίες του παλιού νομικού πλαισίου μας οδηγούσαν....μας κυνηγούσαν από πίσω, με τις παλιές έδρες, τους καθηγητές οι οποίοι είχαν συνανταγωνισμό μεταξύ τους και ο ανταγωνισμός αυτός προέκυπτε, έβγαινε στους κατώτερους τέλος πάντων από άποψη θέσης ακαδημαϊκής και αυτές οι συγκρούσεις είχαν, δημιουργούσαν προβλήματα σε κάποιους από εμάς. ... Τώρα πιστεύω, αυτή ήταν η βασική αιτία ... Η δυσκολότερη [εκλογή] ήταν στην βαθμίδα του λέκτορα. Από το διδακτορικό στην βαθμίδα του λέκτορα, ναι. (συν.5:2)

Η αποστασιοποίηση από τις ομάδες κλίκες σε συνδυασμό με το φύλο, όπως δήλωσε μια αναπληρώτρια καθηγήτρια, είχαν ως συνέπεια να καταβάλει ιδιαίτερη προσπάθεια, ώστε το έργο που υπέβαλε για κρίση να εγγυάται την εκλογή της. Αυτό πέρα από την κόπωση, παράλληλα είχε ως αποτέλεσμα και την καθυστέρηση υποβολής αίτησης για εξέλιξη.

Νομίζω χρειάζεται και σε όλα να κάνω μεγαλύτερη προσπάθεια και για το ότι όμως είμαι γυναίκα αλλά και για το ότι προτιμώ να είμαι ανεξάρτητη. Νομίζω το ένα δυσκόλεψε το άλλο. Δηλαδή σε συνδυασμό τα δύο, πραγματικά μου προκάλεσαν

περισσότερη προσπάθεια και περισσότερη κούραση. Και βέβαια οι αντιρρήσεις που είχα για την τελευταία βαθμίδα, ως ένα, ως ένα βαθμό, ήταν και γιατί είμαι γυναίκα, αλλά κυρίως γιατί είχα μία συγκεκριμένη στάση όλα αυτά τα χρόνια. Αλλά το ένα δεν είναι ξεκάρφωτο από το άλλο, δεν είναι άσχετο'. Κάτι που με κάνει να βάζω και αίτηση σε μεγάλα χρονικά διαστήματα από βαθμίδα σε βαθμίδα. Από το '98, ας πούμε, τώρα δεν έχω υποβάλει ακόμα αίτηση για καθηγήτρια. (συν.12:5).

Παρόλο που οι συνομιλήτριές μας δήλωσαν ότι οι ίδιες δε συμμετέχουν σε “κλίκες” και σε παιχνίδια εξουσίας, ωστόσο ανέφεραν ότι αυτό ισχύει για μια μερίδα γυναικών πανεπιστημιακών. Από τις αφηγήσεις τους διαφαίνεται ότι τα παιχνίδια εξουσίας εντάσσονται και θεωρούνται συμβατά κυρίως με την ανδρική ταυτότητα. Η συμμετοχή των γυναικών σ’ αυτά προϋποθέτει ή/και εκλαμβάνεται ως παρέκκλιση από την ταυτότητα του φύλου τους.

Εν ολίγοις δηλαδή υπάρχουν γυναίκες που φέρονται ως άντρες σε παιχνίδια εξουσίας και εκεί νομίζω δε μετράει καθόλου το φύλο... Που είναι έτοιμες να παίζουν παιχνίδια εξουσίας όπως οι άντρες μας έχουν συνηθίσει να παίζουν. Δηλαδή με όρους, πώς θα 'λεγα, με όρους σκληρούς. Και αν δεν είσαι έτοιμη να παίζεις με τέτοιους όρους ένα παιχνίδι εξουσίας, δε νομίζω ότι θα βρεθείς ούτε σε πρυτανείες ούτε σε άλλα...επομένως πάλι το φύλο είναι σχετικό με άλλους παράγοντες, άλλες μεταβλητές'.(συν. 12: 8)

Καταρχήν είναι αποδεκτές οι γυναίκες που έχουν αντρική συμπεριφορά, δηλαδή αυτές που... στον τρόπο που ζουν, που λειτουργούν στο πανεπιστήμιο ταυτίζονται με το αντρικό πρότυπο. Αυτές είναι αποδεκτές (συν.44: 23)

Ανέφεραν, επίσης, ότι οι ίδιες έχουν βιώσει και έχουν την εμπειρία μη υποστηρικτικής αντιμετώπισης από γυναίκες πανεπιστημιακούς στο πλαίσιο διαδικασιών είτε πρόσληψης είτε εξέλιξης είτε οργάνωσης συνεδρίων κ.λπ.

Ταυτόχρονα την εποχή εκείνη βγήκανε διάφορες θέσεις... Εγώ ήμουν έγκυος στον γιο μου τότε, μάλλον πριν μείνω έγκυος στον γιο μου, ή ήμουν στην αρχή της εγκυμοσύνης που είχα υποβάλει τα χαρτιά μου...Στην (...) που η διαδικασία πήγε πιο γρήγορα από όλες τις πόλεις, έφαγα το δεύτερο χαστούκι, εκεί από γυναίκα. Εκείνη η θέση ήταν δοσμένη.... Με φώναζαν μέσα στο εκλεκτορικό σώμα, όπου ήταν μόνο άνδρες και μια κυρία. Με είχανε δύομισι ώρες με ερωτήσεις, αφού διάβασα το υπόμνημά μου. Δεν το σχολίασαν καθόλου το υπόμνημά μου, δεν είχαν λόγο...φυσικά και η κυρία η συγκεκριμένη ήταν η μόνη που με ρώτησε «βλέπω ότι είστε έγκυος, ετοιμόγεννη, τι σκοπεύετε να κάνετε με το μωρό, αν εκλεγείτε εδώ πέρα»; Αυτό θεωρώ ότι ήταν το πιο

σκανδαλώδες που θα μπορούσε να σου τεθεί και μάλιστα γυναίκα. Κανείς άνδρας δεν τόλμησε να το ρωτήσει. (συν.29: 17&18)

Παρόλο που στο τέλος, κάποια στιγμή, θα σας πω λίγο γιατί, έπρεπε να εξελιχθώ, να γίνω πρωτοβάθμια και μία γυναίκα Καθηγήτρια επί δύο ή τρία χρόνια δεν ... δεν... το είχε παραμερίσει το θέμα, δεν έπαιρνε... να κάνει την εισηγητική, να συγκαλέσει τους άλλους, να κάνει... ήταν μία γυναίκα, αυτό το έκανε και σε άνδρες και σε γυναίκες. Ήταν ας πούμε κομπλεξική. Μου καθυστέρουσε την εξέλιξή μου, γυναίκα! (συν. 44: 14)

Έτυχε, όταν επέστρεψα πια με τα πολλά και πήρα το διδακτορικό, να οργανώνουμε ένα συνέδριο εδώ, που υποτίθεται ήταν δικό μου αντικείμενο. Όχι υποτίθεται, ήταν δικό μου και δούλευα σαν σκυλί. Συνάντησα την μήνι μίας συναδέλφου που ήταν τόσο άγρια που με ώθησε και παραιτήθηκα από την οργανωτική επιτροπή. Γυρίζοντας πίσω τώρα θεωρώ για τον εαυτό μου ότι φέρθηκα λάθος. (συν. 33: 14)

Γυναίκες πανεπιστημιακοί και διοίκηση: δρόμοι με δύσκολες διασταυρώσεις.

Σύμφωνα με τα ποσοτικά ευρήματα της έρευνας, έτσι όπως τα παραθέσαμε στην αρχή της μελέτης αυτής, η παρουσία των γυναικών σε θέσεις διοικητικής ευθύνης στα συλλογικά διοικητικά όργανα των ΑΕΙ εκφράζεται με μονοψήφιους αριθμούς. Οι λόγοι που συμβάλλουν σ' αυτό, έτσι όπως μας τους ανέφεραν οι ίδιες, είναι ότι: ενδιαφέρονται περισσότερο και προτιμούν να αφιερώνουν το χρόνο τους στη διδασκαλία και στην έρευνα παρά στη διοίκηση. Η διοίκηση συνδέεται με εξουσία η οποία δεν τις προσελκύει και δεν την επιδιώκουν. Η εκλογή σε διοικητικές θέσεις προϋποθέτει κομματική στήριξη και παρέμβαση, την οποία οι ίδιες δε διαθέτουν, αλλά και δεν επιδιώκουν. Οι ποικίλες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, όταν αναλαμβάνουν θέσεις διοικητικής ευθύνης.

Όπως ανέφεραν, ορισμένες είχαν αναλάβει και είχαν χρηματίσει σε θέσεις διεύθυνσης Τομέα ή προεδρίας Τμήματος. Αντιμετώπισαν, ωστόσο, δυσκολίες είτε επειδή δεν έκαναν προσυνεννοήσεις και δεν μεθόδευαν προειλημμένες αποφάσεις είτε επειδή οι ίδιες και οι προτάσεις τους γίνονταν αντικείμενο αμφισβήτησης. Οι δυσκολίες αυτές έχουν δημιουργήσει μεγάλο σκεπτικισμό και πολλές αναστολές για θετική ανταπόκρισή τους, όταν τους γίνεται σχετική πρόταση και πολύ περισσότερο, βέβαια, για οικιοθελή ένθερμη επιδίωξη διοικητικών θέσεων.

Έχω αναλάβει, είμαι ο μακροβιότερος τομεάρχης στον Τομέα μας, είμαι για έξι χρόνια αυτό το διάστημα τομεάρχης και πάλι θα αναλάβω στο μέλλον κτλ... Σε θέση προέδρου και αναπληρωτή προέδρου, εκεί θα ήθελα να καταλήξω, αυτές είναι θέσεις οι οποίες θέλουνε μέσα και κάποια πολιτική στήριξη. Από τη στιγμή που υπάρχουνε συνάδελφοι καθαρά και ξάστερα ενταγμένοι σε κόμματα, οι φοιτητές και οι ψήφοι των φοιτητών από τις φοιτητικές παρατάξεις κατανέμονται ανάλογα. Όταν δεν έχεις συμμετοχή σε κάποια πολιτική δραστηριότητα, χωρίς να θεωρώ ότι αυτό είναι κακό ή καλό, δε σχολιάζω, και δεν έχεις συμμετοχή, επειδή η ερευνητική δραστηριότητα δε σου αφήνει και το χρόνο, δεν μπορώ να διεκδικήσω μετά τέτοιες θέσεις...(συν. 10:9)

Απέφυγα από όταν έγινα αναπληρώτρια καθηγήτρια. Απέφυγα μονίμως να αναλάβω ο,τιδήποτε είχε σχέση με διοίκηση για λόγους χρόνου, γιατί δε με ενδιαφέρει η διοίκηση, δε με ενδιαφέρει να ασκώ εξουσία και δε με ενδιαφέρει να χάνω χρόνο από την έρευνά μου, η οποία είναι το πρώτο που με ενδιαφέρει μαζί με τη διδασκαλία βέβαια. Παρόλα αυτά, αναγκάστηκα να αναλάβω τη διεύθυνση του Τομέα και πάλι βρέθηκα μπροστά στο ίδιο πρόβλημα που είχα όλα τα χρόνια. Ότι, δηλαδή, καθώς δεν προετοιμάζω ορισμένους συναδέλφους για τις θέσεις μου, πάλι βρήκα όχι τόσο ευήκοα ότα, ας πούμε, σε αυτό που λέω. Τώρα, ήταν ενδιαφέρον, επίσης, ότι ασκώντας έστω αυτήν την εξουσία της διευθύντριας του Τομέα διαπίστωσα πόσο λίγο πάλι σε ακούνε όταν μιλάς, πόσο δεν έχουν και τόσο διάθεση, πόσο ακούνε έναν διευθυντή και πόσο μία διευθύντρια. Και ότι είναι πολύ πιο εύκολο για αυτούς να εκφράζουν, ας πούμε, παράπονα ατεκμηρίωτα συχνά, όταν βλέπουν μπροστά τους μια γυναίκα, σε αντίθεση με τις περιπτώσεις που βλέπουν έναν άντρα. Και αυτό ήταν μία...ίσως ήταν η πιο ενδιαφέρουσα εμπειρία από την άποψη του φύλου που μπορώ να πω. (συν.12:6&7)

Και με δυσκόλεψε, γιατί ήμουν γυναίκα. Αντιστοίχως ο άντρας μου, που ήτανε και αυτός, είχε ένα πολύ μεγάλο Τομέα της Οδοντιατρικής, τα κατάφερε πολύ καλά, διότι μπορούσε και χτυπούσε το χέρι στο τραπέζι και έλεγε, “έξω από το γραφείο μου”. Εγώ δεν...δεν μπόρεσα να το κάνω αυτό ποτέ. (συν.18:9)

Όχι, δεν ανέλαβα διοικητικές θέσεις. Είναι συνειδητή η απόφασή μου. Είναι θέμα χρόνου. Δηλαδή, νομίζω ότι θα πρέπει να είμαι πολύ προσεχτική στο πώς θα κατανέμω το χρόνο της ζωής μου, της εργασίας μου στο χώρο δουλειάς. Προτιμώ να βάλω το χρόνο στη δουλειά που κάνω παρά στη διοίκηση. Νομίζω ότι για αυτές τις θέσεις είναι καλύτεροι κάποιοι άλλοι συνάδελφοι. Είναι και πιο οργανωμένοι και έχουν και περισσότερο χρόνο να διαθέσουν.(συν.22:6)

Προφανώς το ότι είσαι γυναίκα αισθάνονται πιο εύκολα, με μεγαλύτερη άνεση να το πω έτσι, να ασχημονούν. Δηλαδή, να είναι πιο επιθετικοί, κάτι το οποίο δεν θα το κάνανε αν είχαν έναν άλλον άνδρα απέναντί τους, διότι αν είχαν έναν άνδρα απέναντί τους ενδεχομένως να τον φοβόντουσαν. (συν.31:19)

Συμπεράσματα

Τα ποσοτικά και ποιοτικά ευρήματα της παρούσας έρευνας αναδεικνύουν ότι ο ακαδημαϊκός χώρος, ως χώρος εργασίας που συνδέεται με υλικά και συμβολικά οφέλη, εξακολουθεί να ανδροκρατείται. Ο διεμβολισμός της διαχρονικά ισχύουσας ανδροκρατίας και η διείσδυση των γυναικών σε θέσεις διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ φαίνεται να ευνοείται από την κοινωνικοοικονομική τους προέλευση. Ωστόσο, παρά τις θετικές εξελίξεις που έχουν σημειωθεί στην πρόσβαση των γυναικών στο ακαδημαϊκό επάγγελμα, οι άνδρες εξακολουθούν να διατηρούν ένα σημαντικό αριθμητικό προβάδισμα έναντι των γυναικών, ιδιαίτερα μάλιστα στις δύο ανώτερες ιεραρχικά βαθμίδες. Αυτό όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι ότι οι απαιτήσεις άσκησης του ακαδημαϊκού επαγγέλματος, οι προϋποθέσεις ακαδημαϊκής εξέλιξης και γενικότερα η κουλτούρα των πανεπιστημίων εξακολουθεί να παραμένει ανδροκεντρική. Η ανδροκεντρική διάσταση της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας καλύπτεται και νομιμοποιείται δια μέσου του κυρίαρχου λόγου περί αξιοκρατίας και αμερόληπτης κρίσης στη βάση του παραχθέντος επιστημονικού ερευνητικού έργου. Ο λόγος περί αξιοκρατίας, τον οποίο ως ένα μεγάλο βαθμό έχουν αφομοιώσει και ασπάζονται πολλές από τις γυναίκες πανεπιστημιακούς, παραβλέπει και αποσιωπά το γεγονός ότι οι γυναίκες, δεδομένου του παραδοσιακού τους ρόλου στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, εργάζονται και παράγουν επιστημονικό έργο κάτω από πολύ δυσμενέστερες συνθήκες συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους. Η περιθωριοποίηση και η παντελής αποσιώπηση της πραγματικότητας αυτής σε συνδυασμό με τα παιχνίδια εξουσίας που παίζονται στο Πανεπιστήμιο από ομάδες/κλίκες που συγκροτούνται κυρίως από άνδρες μέλη ΔΕΠ, αποτελούν τα δύο βασικά αίτια των έμφυλων ανισοτήτων που χαρακτηρίζουν την ακαδημαϊκή σταδιοδρομία.

Γενικά και επιγραμματικά, με βάση τις αφηγήσεις των γυναικών ακαδημαϊκών, το Πανεπιστήμιο ως εκπαιδευτικός θεσμός και ως δομή εξουσίας

παραμένει έμφυλο και ανδροκεντρικό με σαφείς τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Οπωσδήποτε, το πανεπιστήμιο δε δημιούργησε τις διακρίσεις και τις ανισότητες σε βάρος των γυναικών. Αυτές συνδέονται με τις ευρύτερες κοινωνικές πατριαρχικές δομές και σχέσεις εξουσίας. Αυτές οι πατριαρχικές δομές αντικατοπτρίζονται και ταυτόχρονα αναπαράγονται και διαιώνίζονται μέσα και δια μέσου των πανεπιστημίων , όπου οι άνδρες κυρίως είναι που κατέχουν τις θέσεις κύρους ,εξουσίας και λήψης απόφασης και που καθορίζουν σύμφωνα με τις δικές τους εμπειρίες και τους υλικούς όρους καθημερινής ζωής τα κριτήρια και τις προϋποθέσεις τόσο της πρόσβασης στο ακαδημαϊκό επάγγελμα όσο και της ακαδημαϊκής εξέλιξης

Τα δεδομένα που προκύπτουν από την ανάλυση και την επεξεργασία των αφηγήσεων των γυναικών μελών ΔΕΠ πείθουν ότι οι συγκεκριμένες γυναίκες με πείσμα, επιμονή και πολύ εργατικότητα και ενδιαφέρον για την επιστήμη τους ανελίχθηκαν και εξελίχθηκαν επαγγελματικά, σε μια εποχή, βέβαια, όπου η θέση των πανεπιστημιακών δεν έχει τόσο υψηλό κύρος και υψηλή κοινωνική υπόληψη όπως στο παρελθόν. Παρόλα αυτά αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες προσπαθώντας την επαγγελματική τους ανάπτυξη και εξέλιξη σ' ένα ανδροκρατούμενο και ανδροκεντρικά προσανατολισμένο εργασιακό χώρο. Αυτά μας επιτρέπουν να συμφωνήσουμε με την άποψη της S.Acker ότι αυτό που πρέπει να μας απασχολήσει “δεν είναι το τι μπορούν να κάνουν οι γυναίκες στον εαυτό τους για να προσαρμοστούν στα Πανεπιστήμια ,αλλά τι πρέπει να κάνουν τα Πανεπιστήμια για τις γυναίκες.”¹³

Κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε εδώ ότι ο αριθμός των γυναικών πανεπιστημιακών που μας έδωσαν συνέντευξη είναι περιορισμένος σε σχέση με το συνολικό αριθμό των γυναικών που προσφέρουν διδακτικό και ερευνητικό έργο στα ΑΕΙ της χώρας. Κατ' επέκταση θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα ποιοτικά ευρήματα της έρευνας έχουν περιορισμένες δυνατότητες γενίκευσης. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη ότι τα ευρήματα της συγκεκριμένης έρευνας συμφωνούν με εκείνα σχετικής και σχεδόν ταυτόχρονης έρευνας στο ΕΚΠΑ¹⁴, ότι οι 44 συνομιλήτριές μας από τα διάφορα πανεπιστήμια και σχολές τοποθετήθηκαν σε πολύ μεγάλο βαθμό παρόμοια στα υπό διερεύνηση ζητήματα και ότι τα 21 ΑΕΙ της χώρας λειτουργούν και διέπονται από το ίδιο θεσμικό πλαίσιο, οι δυνατότητες γενίκευσης αυξάνονται. Άλλωστε, είναι πλέον αποδεκτό ότι μια ποιοτική έρευνα στο βαθμό που εξετάζει σε

βάθος κάποια ζητήματα νομιμοποιείται να περνά από τον εντοπισμό των παραμέτρων που τα οριοθετούν, στη δυναμική που τα διατρέπει.

Καταλήγοντας, θα υποστηρίζαμε ότι μια πολιτική ισοκατανομής των θέσεων του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού των ΑΕΙ στη βάση του φύλου, συνδέεται και αποτελεί αδιαμφισβήτητο δείκτη σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της ιδιότητας του πολίτη. Αυτό προσφέρει προϋποθέσεις αξιοποίησης όλου του ανθρώπινου δυναμικού προς όφελος αυτής καθεαυτής της επιστήμης αλλά και της βελτίωσης της οικονομίας και ανταγωνιστικότητας της χώρας και τέλος έμπρακτης παροχής ίσων ευκαιριών. Οι πανεπιστημιακές αρχές καθώς και το ΥΠΕΠΘ καλούνται να ενδιαφερθούν και να ασχοληθούν σοβαρά με το συγκεκριμένο ζήτημα, κάτι που συμβαίνει σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες και σε Πανεπιστήμια του Καναδά και της Αυστραλίας¹⁵. Στο πλαίσιο ενός τέτοιου ενδιαφέροντος, οι πανεπιστημιακές αρχές, το ΥΠΕΠΘ ή και άλλοι αρμόδιοι φορείς όπως π.χ. Γ.Γ.Ι., θα μπορούσαν να:

- χρηματοδοτούν τη διεξαγωγή ερευνών αποτύπωσης της κατάστασης αναφορικά με τα επίπεδα επίτευξης της ισότητας των φύλων τόσο ως προς τις προσλήψεις, όσο και προς τους ρυθμούς εξέλιξης στις υφιστάμενες ιεραρχικές βαθμίδες για τα μέλη ΔΕΠ. Στο πλαίσιο τέτοιων ερευνών ενδείκνυται να αναζητούνται οι λόγοι και τα αίτια που υπαγορεύουν και οριοθετούν τους «αργόσυρτους» ρυθμούς εξέλιξης των γυναικών πανεπιστημιακών στις ανώτερες ιεραρχικά βαθμίδες
- λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα και να εφαρμόζουν πολιτικές που είναι δυνατό να αμβλύνουν τα εμπόδια που θα αναδεικνύονται από τη σχετική έρευνα
- υποστηρίζουν ουσιαστικά και συστηματικά την ένταξη των μαθημάτων “Σπουδές φύλου” στο πρόγραμμα σπουδών των σχολών και των τμημάτων
- χρηματοδοτούν την ίδρυση και λειτουργία παρατηρητηρίου ισότητας των φύλων σε κάθε ΑΕΙ που θα αναλάβει την ευθύνη καταγραφής και παρακολούθησης σχετικών ζητημάτων σε επίπεδο φοιτητικού πληθυσμού και σε επίπεδο διδακτικού προσωπικού.

Βέβαια, η απασχόληση και το ενδιαφέρον για την ισότητα των φύλων και η λήψη των αναγκαίων μέτρων για την επίτευξή τους έχουν πολλές πιθανότητες να ηχούν/ ακούγονται ως «περιττή πολυτέλεια» στη σημερινή συγκυρία που η

Πανεπιστημιακή κοινότητα έχει να εντάξει στην ημερήσια διάταξη πολλά και καυτά ζητήματα όπως π.χ. την προάσπιση του δημόσιου πανεπιστημίου, την ανεπαρκή χρηματοδότηση, την ερευνητική πολιτική κ.λπ. Ανάμεσα σε αυτά, η προώθηση της ισότητας των φύλων, στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα διατηρεί και αυτή για τους λόγους που προαναφέρθηκαν την ιδιαίτερη προτεραιότητά της. Σε τελευταία ανάλυση είναι κι αυτή υπόθεση του δημοκρατικού πανεπιστημίου.

Βιβλιογραφία

- ¹ Βλ. Ενδεικτικά: Acker, S. (1980). "Women: the other academics", *British Journal of the Sociology of Education*, 1 (1), pp. 81-91, Aisenberg, N. & Harrington, M. (1988). *Women of academe: outsiders in the sacred grove* (Amherst, University of Massachusetts Press). Howie, G. & Tauchert, Ash.(eds), (2002), *Gender, Teaching and research in Higher Education*, Ashgate, UK, Brooks, A. & Mackinnon, A. (eds), (2001), *Gender and the Restructured University*, SRHE and Open University Press, Buckingham, Bystydzienski, J. & Bird, S. (eds), (2006), *Removing Barriers, Women in Academic Science, Technology, Engineering, and Mathematics*, Indiana University Press, USA, Collins, L., & Chrisler, J. & Quina, K., (eds) (1998), *Career Strategies for women in academe*, Sage Publ. Inc, UK, Acker, S. & Armenti, C. (2003) "Sleepless in academia", *Gender and education*, vol.1.,(4), , Raddon, A. (2002) Mothers in the academy, *Studies in Higher Education*, 27(4), 387-403
- ² Ηλιού Μ. ,(1988), "Γυναίκες Πανεπιστημιακοί: εξέλιξη της θέσης τους ή στασιμότητα;" στο Β. Δεληγιάννη-Σ. Ζιώγου (επιμ.), (1999), *Εκπαίδευση και Φύλο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.(Β' ανατύπωση)
- ³ Μαράτου-Αλιπράντη Λ., κ.ά.(2002), *Ελλάδα:Γυναίκες και Επιστήμη*:Εθνική Έκθεση, Αθήνα, Υπουργείο Ανάπτυξης: ΓΓΕΙ, Τμήμα Τεκμηρίωσης Ε & Τ Δεικτών.
- ⁴ Πρόκειται για την έρευνα που έγινε από το Διατμηματικό Πρόγραμμα Προπτυχιακών Σπουδών για Θέματα Φύλου και Ισότητας (ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ.) που λειτουργεί στο Ε.Κ.Π.Α. Επιστημονικά υπεύθυνες της έρευνας ήταν οι καθηγήτριες, Στέλλα Βοσνιάδου και Βασιλική Δενδρινού. Η διεξαγωγή της έρευνας έγινε από τη μεταδιδάκτορα Καλλιόπη Αμπατζή και την ερευνήτρια κ. Λυδία Βαϊού.
- ⁵ Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, (1985), *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 197 όπου αναφέρεται ότι η κατά φύλο κατανομή του φοιτητικού πληθυσμού ήταν:αγόρια 60% και κορίτσια 40%. Σε πρόσφατη μελέτη διαπιστώθηκε ότι τα στατιστικά στοιχεία για το φοιτητικό πληθυσμό διαμορφώνουν την ακριβώς αντίθετη εικόνα, δηλαδή: αγόρια 40% και κορίτσια 60%, βλ. Ελ. Μαραγκουδάκη, "Ο παράγοντας Φύλο στη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, όψεις, συνέχειες και μεταβολές" στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Σ. Ζιώγου & Π. Φρόση, (επιμ.), (2002), *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΚΕΘΙ, (υπό έκδοση).
- ⁶ Η θέση αυτή υποστηρίχθηκε στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980 από γυναίκες φεμινίστριες επιστήμονες που ασχολούνται με την ιστορία και τη φιλοσοφία των Επιστημών και ιδιαίτερα από τη Φιλόσοφο Sandra Harding σύμφωνα με την οποία «η κοινωνική εμπειρία των γυναικών είναι τέτοια που τους παρέχει τη δυνατότητα μιας συνολικότερης και μη διαστρεβλωμένης γνώσης του κόσμου σε αντίθεση με τη μερική και προκατειλημμένη γνώση των ανδρών». Οι θέσεις που υποστηρίζει η S.Harding έχουν γίνει γνωστές ως feminist epistemological standpoint theory. Για μια διεξοδική παρουσίαση των θέσεων της Harding και άλλων φιλοσόφων των επιστημών βλ. Ρεντετζή Μ. «Η σκιαγράφηση της Ιστορίας των Γυναικών στις Επιστήμες» *Σύγχρονα Θέματα* 2006 (Σεπτέμβριος), 94: 50-61 απ' όπου και το παραπάνω απόσπασμα.
- ⁷ Σύμφωνα με το νόμο πλαίσιο 1268/82 δικαίωμα εκλογής στα συλλογικά διοικητικά όργανα των ΑΕΙ έχουν τα μέλη ΔΕΠ των δύο υψηλότερων βαθμίδων.
- ⁸ Η μίμηση προτύπων (role modeling) όπως και η ενθάρρυνση/καθοδήγηση (mentoring) έχουν αποδειχτεί διαχρονικά και προτείνονται ως «καλές πρακτικές» τόσο στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης των γυναικών όσο και στην πρόσβασή τους στον ανδροκρατούμενο χώρο των ΑΕΙ και των διαφόρων ερευνητικών κέντρων και ινστιτούτων. Βλ. European Association Science, Engineering & Technology (2005) *Tackling Stereotypes* στην ιστοσελίδα www.edem-net.gr/edemsitegr/stereotypes/TSgreek booklet.doc
- ⁹ Για τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων ακολουθήσαμε με τις ανάλογες κριτικές προσαρμογές τις μεθοδολογικές συνιστώσες που περιγράφονται στα ακόλουθα συγγράμματα: Cohen L & Manion L(1997), *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μεφρ. Μητσοπούλου Χ & Φιλοπούλου Μ., εκδ. Έκφραση, Αθήνα, Κυριαζή Ν. (1999), *Η Κοινωνιολογική Έρευνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, Ιωσηφίδης Θ. (2003), *Ανάλυση Ποιοτικών Δεδομένων στις Κοινωνικές Επιστήμες*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.
- ¹⁰ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., (1999), "Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα", στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.) (1999), *Εκπαίδευση και Φύλο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, (Β' Ανατύπωση), σ. 333-415.
- ¹¹ Kanter –Moss R, (1989), "Work and family in the United States: A Critical Review and Agenda for Research and Policy" *Family business review*, 11 (1)
- ¹² Βλ. Λ. Μαράτου-Αλιπράντη (1999), *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα, ΕΚΚΕ (β' έκδοση)

¹³ Acker S. (2003: 4) ό. π. στο άρθρο αυτό η Acker, όπως αναφέρει, παραφράζει μια γνωστή ρήση του John Kennedy και την αξιοποιεί στην περίπτωση των γυναικών πανεπιστημιακών.

¹⁴ Στις χώρες αυτές υλοποιούνται δράσεις και προγράμματα για την προώθηση της ισότητας των φύλων στο ακαδημαϊκό επάγγελμα Βλ. *Οργανισμοί, Δράσεις και Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων στο Επιστημονικό Προσωπικό των Πανεπιστημίων*. Π.Π.Σ. ΘΕ.ΦΥΛ.ΙΣ, αρ.1,20/11/2004. Αθήνα, ΕΚΠΑ.(αδημοσίευτη)

¹⁵ Βλ. Δενδρινού, Β. , Αμπατζή, Κ-Μ. , Βλαχούτσικου Χρ., *Επαγγελματικές Σταδιοδρομίες Γυναικών στον Ακαδημαϊκό χώρο: Η επίδραση του φύλου στις επιλογές φοιτητριών/ών και των μελών ΔΕΠ. Έκθεση αποτελεσμάτων της έρευνας με επίκεντρο μέλη ΔΕΠ*, Αθήνα, ΕΚΠΑ, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας.(αδημοσίευτη)

ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Λέλα Γώγου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Η εστίαση του ενδιαφέροντος στην προβληματική της εθνότητας αφορά στην κατανόηση των διαδικασιών της εθνοτικής διάκρισης στο σχολείο, εφόσον ένα σύνολο κοινωνικών αντιθέσεων, που εντοπίζονται στον σχολικό χώρο, εκφράζονται με εθνοτικές μορφές. Σύμφωνα με τις διάφορες διανοητικές παραδόσεις, οι ορισμοί της εθνότητας ευνοούν άλλοτε το συναίσθημα του ανήκειν σε μια συλλογικότητα και άλλοτε την ύπαρξη μιας γλωσσικής κοινότητας. Εντούτοις, τόσο η εθνότητα όσο και η φυλή, αποκρύπτουν την ιδέα ότι περιλαμβάνουν μια ουσιώδη οντότητα, σχεδόν φυσική, και συνεπώς αμετάβλητη, η οποία ενέχει μια ιδιαίτερη κουλτούρα, μια ιδιαίτερη γλώσσα, καθώς και μια ιδιαίτερη ψυχολογία (Taylor, 1991: 243). Σύμφωνα με την κλασική αντίληψη, η εθνότητα αφορά σε έναν πληθυσμό που αυτοπαράγεται σε βιολογικό επίπεδο, που μοιράζεται αξίες, πεποιθήσεις και στοιχειώδεις πολιτιστικούς θεσμούς, που μιλάει την ίδια γλώσσα και έχει την ίδια κοινωνική οργάνωση. Ωστόσο, η εθνότητα δεν πρέπει να θεωρείται απομονωμένη, εφόσον αποτελείται από έναν εθνοτικό χώρο που προσδιορίζεται και κατανοείται σε μια ιστορική προοπτική. Η ύπαρξη και η διατήρηση των εθνοτικών ομάδων δεν εξαρτώνται από διαφορές που αφορούν σε πολιτιστικές μορφές. Εθνοτικές ασυνέχειες είναι δυνατόν να διαχωρίσουν πληθυσμούς που δεν διαφοροποιούνται ως προς την γλώσσα, την θρησκεία, την οικονομική δραστηριότητα, τα έθιμα, ενώ διαπιστώνονται έντονες πολιτιστικές διαφορές σε ομάδες που θεωρούνται και δρουν ως εθνοτικές οντότητες (Mercier, 1968).

Μια εθνοτική ομάδα θεωρείται ότι μειονεκτεί σε σχέση με την κοινωνία της οποίας αποτελεί μέρος ο παρατηρητής, δηλαδή αυτός που έχει την ισχύ να ονομάζει και να προσδιορίζει τους άλλους. Η εν λόγω έννοια καθιερώνεται σε μια χρονική στιγμή, κατά την οποία εδραιώνονται οι εθνικισμοί στην Ευρώπη και το σημείο αναφοράς είναι το έθνος. Η εθνότητα συνιστά ένα είδος έθνους που παρουσιάζει ελλείψεις, εφόσον δεν έχει τους πολιτικούς θεσμούς, τους χαρακτήρες του «πολιτισμού», που συνιστούν τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τον λαό-έθνος. Κατ'αυτόν τον τρόπο η έννοια του έθνους επιφυλλάσσεται στα λεγόμενα «πολιτισμένα» Κράτη της Δύσης, στον λαό της Δύσης, ως υποκείμενο ενός ιστορικού

πεπρωμένου, ενώ η έννοια της εθνότητας αφορά σε ένα σύνολο χαρακτηριστικών που σχετίζονται με μια απουσία πολιτισμού ή με μια πολιτισμική καθυστέρηση που χρησιμεύει για να υποδείξει κυριαρχούμενους πληθυσμούς ή κυριαρχούμενες μειονότητες και υποδηλώνει συνεπώς ανεπάρκεια (Taylor, 1991: 242).

Κατά την ιστορική περίοδο που η Ευρώπη κυριαρχεί στον υπόλοιπο κόσμο οι εθνοτικοί προσδιορισμοί εξοικειώνονται με τον πολιτικό και τον επιστημονικό λόγο. Η Ευρώπη επιθυμεί να ελέγχει και να διοικεί τους τοπικούς πληθυσμούς που υποτάσσονται σε αυτή. Κατ' αυτόν τον τρόπο η αποικιακή πολιτική προβαίνει στην ταξινόμηση, τη διαίρεση και τον εγκλεισμό τους σε φυλετικούς, εδαφικούς και πολιτιστικούς προσδιορισμούς. Η αποικιοκρατία παρήγαγε συχνά προσδιορισμούς και εθνικές ταξινομήσεις μέσω της επινόησης αυθαίρετων εθνονυμίων, γεωγραφικών ατλάντων και της καθιέρωσης χαρτών που χρησιμεύουν για πολιτικούς και διοικητικούς σκοπούς (Amselle, 1990: 971).

Στη δεκαετία του 1950 ο Georges Balandier, μέσω των εργασιών του που αφορούν στη σύγχρονη Αφρική, υπογραμμίζει ότι η έννοια της εθνότητας δεν συνιστά επαρκές εννοιολογικό πλαίσιο, εφόσον η αποικιακή κατάσταση υπήρξε ο κεντρικός τόπος παραγωγής των αφρικανικών κοινωνιών (Balandier, 1955, 1967). Η εξήγηση των κουλτούρων με όρους εθνότητας θεωρείται ως ένα αποτέλεσμα του αποικισμού και η αποικιακή πολιτική ως μια πολιτική των εθνοτήτων ή των «φυλών», στοχεύοντας συνεπώς στην αντιπαράθεσή τους. Ένα μεγάλο μέρος των υποτιθέμενων εθνοτήτων δεν συνιστούν παραδοσιακές πραγματικότητες, αλλά πολιτιστικά αυθαίρετα που συνδέονται με την αποικιοκρατία, με τις μεταναστευτικές διαδικασίες, με τα κινήματα των πληθυσμών της υπαίθρου προς τις πόλεις και γενικότερα με την ένταξη των παραδοσιακών κοινωνιών σε σύγχρονα κρατικά συστήματα.

Παρόλον ότι η εθνότητα δεν είναι το κατάλοιπο ή η επανεμφάνιση κάποιου πατρογονικού παρελθόντος ή κάποιας παραδοσιακής κουλτούρας, οι πληθυσμοί των αποικιών εσωτερίκευσαν εντέλει το «εθνοτικό βλέμμα» των αποικιοκρατών και συγκρότησαν φυλές (στις οποίες ανήκαν), εφόσον οι Ευρωπαίοι υποστήριζαν ότι οι Αφρικανοί ανήκαν σε φυλές. (Bayard, 1996:41- 44). Μια από τις πιο σημαντικές συμβολές στην κριτική αναθεώρηση για την εθνότητα είναι αυτή του Νορβηγού ανθρωπολόγου Fredrick Barth. Τα κείμενα που συμπεριλαμβάνονται στον συλλογικό τόμο που επιμελείται ο Barth επικεντρώνονται στη μελέτη των σχέσεων κουλτούρας και εθνότητας μέσα από έρευνες που πραγματοποιήθηκαν σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια, τονίζοντας ότι οι πολιτιστικές ομοιότητες και διαφορές οργανώνονται κοινωνικά, γεγονός που επισημαίνεται και στον υπότιτλο αυτού του συλλογικού τόμου «η κοινωνική οργάνωση της πολιτιστικής διαφοράς» (Barth, 1969). Κατά τον Barth οι εθνότητες είναι κυρίως κατηγορίες ταξινόμησης και προσδιορισμού που υιοθετούνται

από τα ίδια τα πρόσωπα. Όπως η φυλή, η εθνότητα είναι πρωτίστως μια κατηγορία, ένα μοντέλο γνωστικής ταξινόμησης, το οποίο χρησιμεύει για να διακρίνει τους άλλους – μερικές φορές για να τους στιγματίσει και άλλες για την αυτο-αξιοποίησή τους. Η ανθρώπινη φυλή δεν συνιστά μια αντικειμενική πραγματικότητα που θεμελιώνεται στα βιολογικά χαρακτηριστικά, αλλά είναι ένα προϊόν κοινωνικής κατηγοριοποίησης που επιχειρείται σε ένα ιδιαίτερο ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο (Ruffier, 1983: 97-195). Κατά τον ίδιο τρόπο, η εθνότητα είναι συνεπώς ένα προϊόν κοινωνικής κατασκευής και όχι μία αντικειμενική ταξινόμηση που προέρχεται από πολιτιστικά δεδομένα.

Κατά τον Fr. Barth, η εθνότητα δεν μπορεί να κατανοηθεί μέσα από το πολιτιστικό της περιεχόμενο, αλλά πρόκειται για ένα φαινόμενο που συνδέεται με την κατασκευή των ορίων μεταξύ των διαφόρων εθνικών ομάδων (Barth, 1995: 205-249). Σύμφωνα με αυτή τη θέση η εθνότητα δεν προσδιορίζεται από το πολιτιστικό της περιεχόμενο, αλλά από τα όρια, μέσω των οποίων τα μέλη, καθώς και τα άτομα που δεν είναι μέλη της ομάδας, αντιλαμβάνονται με υποκειμενικό τρόπο τους εαυτούς τους. Η ταξινόμηση πραγματοποιείται πάντα μέσα από την υποκειμενική επιλογή (εν γένει ασυνείδητη) με κριτήρια που στοχεύουν στη διάκριση των εθνικών ομάδων. Τα εθνικά σύνορα είναι «σημασιολογικά φράγματα», δηλαδή κοινωνικές κατηγορίες και συστήματα ταξινόμησης που προσδιορίζουν τόσο τον «εαυτό» όσο και τους «άλλους», τον «εαυτό» σε αντίθεση με τους «άλλους», χωρίς να βασίζονται σε «αντικειμενικά» πολιτιστικά χαρακτηριστικά, αλλά στο πλαίσιο μιας σύγκρισης με τους «ξένους», καθώς επίσης και στον αποκλεισμό αυτών των τελευταίων. Το εθνικό ανήκειν δεν συνιστά ένα ζήτημα συνύπαρξης, αλλά αφορά στην κοινωνική αναπαράσταση και στην πεποίθηση που συνάγεται από ορισμένες κοινωνικές δυναμικές, κυρίως από την εθνική πολιτική οργάνωση και την εθνική πολιτική ζωή. Η πεποίθηση αυτή αναπτύσσεται πάντα ενάντια στους «άλλους», οι οποίοι θεωρούνται διαφορετικοί και κατώτεροι λόγω αυτής της διαφοράς.

Η εθνότητα συνιστά ένα κοινωνικό γεγονός και υποδεικνύει τη δημιουργία και τη διατήρηση των κοινοτήτων που θεμελιώνονται σε διακριτές αναφορές και πεποιθήσεις, οι οποίες μετασχηματίζουν ορισμένα πολιτιστικά, φυσικά ή άλλα χαρακτηριστικά σε σύμβολα της εθνικής ταυτότητας. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά δεν είναι οι ιδιότητες ενός πληθυσμού, αλλά οι ιδιότητες μιας διάκρισης, της οποίας οι κοινωνικές συνέπειες ποικίλλουν σημαντικά ανάλογα με τις κοινωνίες, την χρονική στιγμή και τον τόπο. Ο Barth απορρίπτει την παραδοσιακή σύλληψη της εθνότητας και προτείνει την αντικατάστασή της μέσω μιας σχεσιακής προοπτικής. Η εθνότητα δεν προσδιορίζεται μέσα από μια αντικειμενική πολιτιστική ιδιαιτερότητα, αλλά από την κοινωνική και πολιτική κατασκευή της, από τη νοηματοδότηση των

αλληλοδράσεων των δρώντων προσώπων και κατά συνέπεια οφείλει να αναλυθεί με όρους σχέσεων και διαδικασιών. Οι εθνοτικές διχοτομήσεις, παρόλον ότι πρόκειται για πολιτιστικά αυθαίρετα, ενέχουν μια ιδιαίτερη κοινωνική αποτελεσματικότητα και πρέπει να κατανοηθούν τόσο μέσω μιας ιστορικής προοπτικής, στο πλαίσιο των σχέσεων των μελών μιας ομάδας ή μιας συλλογικότητας, καθώς επίσης και μέσω των σχέσεών τους με μέλη άλλων ομάδων ή συλλογικοτήτων.

Μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, ένας πληθυσμός ή μια συλλογικότητα είναι δυνατόν να διεκδικεί την εθνότητα. Μία τέτοια διεκδίκηση αφορά στην αξιοποίηση και/ή στην επιδείνωση ιδιαίτερων και αναγνωρίσιμων πολιτιστικών χαρακτηριστικών, στην ιδιοποίηση και την εσωτερίκευση του εθνικού προσδιορισμού, στην ανατροπή του στίγματος, ή ακόμα στην επινόηση μιας εθνοτικής ταυτότητας, καθώς επίσης στην εθνοτικοποίηση των συνθηκών ζωής μιας κυριαρχούμενης, περιθωριοποιημένης, αποκλεισμένης ή στιγματισμένης μειονότητας. Η χρήση του όρου «εθνοτικοποίηση» επιτρέπει να συλλάβουμε την χρονική διάσταση και τον δυναμικό χαρακτήρα της εθνότητας, επιτρέπει δηλαδή να κατανοήσουμε το γεγονός ότι αυτή παράγεται αναγκαστικά μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο μέσω επαφών και κοινωνικών σχέσεων. Η εθνοτικοποίηση δεν είναι τόσο μια διαδικασία αναγνώρισης ή επινόησης μιας πολιτιστικής διαφοράς, όσο μια διαδικασία ταξινόμησης (De Rudder, Poiret, Vourc'H, 2000).

Η εθνότητα, σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μια στρατηγική άμυνας ενάντια στον στιγματισμό και τον αποκλεισμό. Η επινόηση της καταγωγής, καθώς και η ιδιοποίηση σημείων ή συμβόλων που αναφέρονται σε μια υποτιθέμενη αυθεντική κουλτούρα αφορούν σε μια ταυτοτική στρατηγική άμυνα ενάντια στον στιγματισμό, στον αποκλεισμό, καθώς επίσης και στη στέρηση δικαιωμάτων, των οποίων θύματα είναι οι μειονότητες μεταναστευτικής προέλευσης. Αρκεί να αναφέρουμε ως παράδειγμα την επινόηση στη Μεγάλη Βρετανία της κοινής ταυτότητας black από μειονότητες διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης. Πρόκειται για μια κοινωνική και πολιτική έννοια, εφόσον υπογραμμίζει τις κοινωνικές συνθήκες παλαιών ή πρόσφατων μεταναστών που αποτελούν το αντικείμενο διακρίσεων (Rex, 1986. Couper, 1993). Στη Γαλλία η επεξεργασία της κουλτούρας beur (στο εσωτερικό ενός πληθυσμού αραβικής πρέλευσης, δεύτερης γενιάς) αφορά σε μια πολιτιστική κατασκευή που υπερβαίνει στην πραγματικότητα τις εθνικές πολιτιστικές αναφορές των χωρών προέλευσης. Το κίνημα beur αρνείται την αφομοίωση στην κυρίαρχη κουλτούρα, καθώς επίσης και τον διαχωρισμό στην κουλτούρα προέλευσης, διεκδικώντας μια διπλή ταυτότητα, γαλλική/ευρωπαϊκή και αραβική (Baillet, 2001. Wihtol De Wenden & Leveau, 2001.).

Οι εθνοτικές πεποιθήσεις σε μια κοινωνία συνδέονται με το σύνολο των κοινωνικών δυναμικών, εφόσον οι δυναμικές εθνοτικού προσδιορισμού «Αυτοί»-«Εμείς» εγγράφονται στο σύνολο της κοινωνικής δομής, σε σχέση με την οποία τα άτομα και οι ομάδες προσδιορίζονται και αναγνωρίζονται ως «φυσιολογικοί» ή διαφορετικοί. Συνήθως «εθνοτικοί» είναι πάντα οι άλλοι. Πρόκειται για κουλτούρες ή ομάδες, οι οποίες απομακρυνόμενες από την κοινωνική ή πολιτιστική νόρμα της πλειοψηφίας, γίνονται αντιληπτές ως διαφορετικές, ιδιαίτερες, περιθωριακές, ή απλά μη σύμφωνες με την εθνική νόρμα. Οι κυρίαρχες ομάδες κατέχουν εξουσία και θεωρούνται σημαντικές πηγές πρακτικών και συμβολικών κανόνων σε όλους τους τομείς του κρατικού μηχανισμού, ενώ οι κυριαρχούμενες ομάδες άλλοτε υποτάσσονται και συμβιβάζονται με αυτούς και άλλοτε όχι. Διαπιστώνεται ότι τόσο οι κυριαρχούμενοι όσο και οι κυριαρχούντες ερμηνεύουν τη θέση τους με εθνοτικούς όρους, χρησιμοποιούν δηλαδή διαφορετικές κατηγορίες για να αποδώσουν νόημα στις συμπεριφορές τους και τις αμοιβαίες σχέσεις τους, ενώ προηγουμένως η εν λόγω αντίθεση εθεωρείτο ταξική. Κοινωνικοί επιστήμονες αναλύοντας την κοινωνική παραγωγή του ξένου επισημαίνουν ότι στην δεκαετία του 1970, ο ξένος (σε μια χώρα) δεν υπήρξε ο εθνοτικός αλλοδαπός, αλλά ο φτωχός και ότι το στίγμα της ετερότητας προβλήθηκε προοδευτικά στον ξένο, στο μετανάστη. Οι εθνοτικές διαδικασίες δεν σχετίζονται με την ποικιλομορφία των κουλτούρων και τον εθνοτικό πλουραλισμό, αλλά με τους τρόπους διαχείρισης των πληθυσμών που θεωρούνται ως ξένοι στο εσωτερικό των κοινωνιών και απωθούνται έξω από τον χώρο των ανταλλαγών. Ο G. Althabe αναλύοντας την κοινωνική παραγωγή του ξένου, στη σημερινή Γαλλία, υποστηρίζει ότι η ακραία φτώχεια θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια εθνοπολιτιστική διαφορά. (Althabe, 1996: 225).

Τα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά δεν είναι πολιτιστικά ή φυλετικά, αλλά είναι κυρίως συμπεριφορικά, τα οποία οργανώνονται γύρω από την έννοια του «απολίτιστος», που υποδεικνύει το σύνολο των συμπεριφορών ενός πληθυσμού που χαρακτηρίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο. Αυτή η έννοια δεν είναι ανώδυνη και αναφέρεται σε συμπεριφορές που αφορούν στις αλληλοδράσεις των προσώπων μέσα στις πόλεις, καθώς επίσης και στο κλασικό χάσμα ανάμεσα στους «άγριους» και τους «πολιτισμένους». Αυτή η διαίρεση του κοινωνικού κόσμου αποκαλύπτει μια διαδικασία καθιέρωσης συνόρων ανάμεσα στο «Αυτοί» και το «Εμείς», καθώς και την συμβολική σπουδαιότητα του σχολικού θεσμού σε αυτή τη διαδικασία.

Οι εθνοτικές διαδικασίες επηρεάζουν τη σχολική εμπειρία των εκπαιδευτικών και των μαθητών και προσανατολίζουν την ερμηνεία τους σε σχέση με την εν λόγω εμπειρία. Αναρωτιόμαστε αν το παράδειγμα της εθνότητας μπορεί να συμβάλλει στην ανάγνωση των κοινωνικών φαινομένων, στην κατανόηση δηλαδή των σχολικών

αλληλοδράσεων, εφόσον ένα σύνολο κοινωνικών αντιθέσεων, που εγγράφονται στον σχολικό χώρο, εκφράζονται με εθνικές μορφές. Αυτές οι αντιθέσεις εκδηλώνονται περισσότερο έντονα σε σχολεία στα οποία φοιτούν μαθητές των λαϊκών τάξεων (μετανάστες ή όχι). Η προσοχή εστιάζεται στις αλληλοδράσεις των σχολικών δρώντων προσώπων (μαθητών, γονιών, εκπαιδευτικών) μέσα στον σχολικό χώρο, καθώς και στην επίδραση των πρακτικών και καταστάσεων για τη διεκδίκηση ή την απόδοση μιας εθνικής θέσης στα άτομα. Οι δομές, οι μορφές και τα περιεχόμενα της εκπαίδευσης (σχολικά προγράμματα, διδακτικό υλικό, μαθήματα) αντικατοπτρίζουν την εθνική κυριαρχία, δεδομένου ότι το σχολείο διαδραμάτισε παραδοσιακά κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη μιας πολιτιστικά ομοιογενούς εθνικής ταυτότητας, μέσω της γλώσσας, της κουλτούρας και της αφήγησης της ιστορίας.

Οι εθνικές διαδικασίες συνδέονται άρρηκτα με την εθνική ιστορία και οι εθνικές πεποιθήσεις που εγχαράσσονται κοινωνικά είναι αυτές που ενέχουν μια ιστορικο-πολιτική σύσταση. Μια εθνική ομάδα διαμορφώνεται μέσα από κοινωνικές αλληλοδράσεις και αναπτύσσει πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, αναδεικνύοντας κατ'αυτόν τον τρόπο μια ανάγκη ταυτοτικής επιβεβαίωσης. Οι εθνικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στον σχολικό χώρο επηρεάζουν και προσανατολίζουν την σχολική εμπειρία των εκπαιδευτικών και των μαθητών. Ετσι, η κατηγορία εθνότητα μπορεί να θεωρηθεί ότι ερμηνεύει την πολιτιστική απόσταση ανάμεσα στον σχολικό θεσμό και τους μαθητές λαϊκών περιβαλλόντων (μεταναστευτικής προέλευσης ή όχι), αυτούς που είναι λιγότερο εξοικειωμένοι με την σχολική κουλτούρα. Κατ'αυτόν τον τρόπο αποδίδονται ευθύνες στην «φύση» ή την «κουλτούρα» αυτών των μαθητών που είναι σε μια κατάσταση σχολικής αποτυχίας, μη προτείνοντας άλλες κατηγορίες ερμηνείας για την εξήγηση της απόστασης που τους χωρίζει από την σχολική κουλτούρα. Για την κοινωνιολογία της αναπαραγωγής το κυρίαρχο συμβολικό σύμπαν είναι υπό τον έλεγχο των κυρίαρχων ομάδων της κοινωνίας, αντανakλά τα συμφέροντά τους, νομιμοποιεί τα προνόμιά τους και συμβάλλει κατ'αυτόν τον τρόπο στη διατήρησή τους. Την εν λόγω θέση υπερασπίζονται οι P. Bourdieu και J.-C. Passeron στο έργο τους "La reproduction". Σε αυτό το δοκίμιο εφαρμόζουν στο σχολικό θεσμό τη θεωρία που αφορά στη συμβολική βία. Το σχολείο, σύμφωνα με αυτούς τους συγγραφείς, έχει ως κύρια λειτουργία την εγχάραξη του πολιτιστικού αυθαίρετου των κυρίαρχων ομάδων, κυρίως των νορμών αξιολόγησής τους, μέσω της μεταβίβασης «ουδέτερων» γνώσεων (Bourdieu & Passeron, 1970).

Διαπιστώνεται ότι οι εθνικές κατηγοριοποιήσεις καθιστούν δύσκολη την δραστηριότητα των συλλόγων γονέων των μαθητών σε μικτό εθνικά περιβάλλον, μέσα σε ένα πλαίσιο συνολικής κρίσης αυτών των συλλόγων. Φαίνεται ότι η εθνική κατηγοριοποίηση επηρεάζει τις συμπεριφορές των γονιών των μαθητών σε ό,τι

αφορά στην άρνησή τους σχετικά με την εγγραφή του παιδιού τους σε ένα σχολείο της περιοχής τους. Μελέτες, μέσω μιας μεθοδολογίας που συνδυάζει στατιστικούς δείκτες επιλογών σχολειοποίησης και παρατηρήσεων ή συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο, δείχνουν ότι αυτοί που απαλλάσσονται από την σχολική χάρτα είναι περισσότερο συχνά οικογένειες ανώτερης ή μεσαίας κοινωνικής θέσης. Τα ιδιωτικά σχολεία εντάσσονται στην λίστα των επιλογών τους. Τα κριτήρια επιλογής αναφέρονται σε προσωπικές προτιμήσεις που σχετίζονται με το συμφέρον του παιδιού που μεταγράφεται, καθώς επίσης και σε θεσμικές προτιμήσεις που αφορούν στην ποιότητα του σχολείου για το οποίο εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους. Το εθνικό κριτήριο σπάνια ανακοινώνεται από τους γονείς ως λόγος προτίμησης, ενώ συχνά σχετίζεται με την έλλειψη εμπιστοσύνης σε ένα σχολείο (Léger & Tripiet, 1986. Bartho, 1997. Broccolichchi&Van Zanten, 1997).

Οι συνθήκες σχολειοποίησης των παιδιών των μεταναστών σήμερα δεν μπορούν βέβαια να αναλυθούν με τους ίδιους όρους που αναλύθηκαν οι συνθήκες των παιδιών της εργατικής τάξης στις βιομηχανικές χώρες στη δεκαετία του 1970. Ορισμένοι συγγραφείς διαπιστώνουν στα σχολεία την ύπαρξη σχέσεων ισχύος, οι οποίες εκφράζονται με εθνικές μορφές, εφόσον νέοι αραβικής προέλευσης μιλούν με ρατσιστικό τρόπο για τους μαύρους νέους και αντίστροφα. Διαπιστώνονται πολύπλοκες μορφές κατηγοριοποίησης του κόσμου και των σχέσεων ισχύος, ασταθείς διαδικασίες αποδιοπομπαίων τράγων που εκφράζονται με εθνικές μορφές. Κατ'αυτόν τον τρόπο το λεξιλόγιο του κοινωνικού και εθνικού ανήκειν τείνει να καταστεί η βασική γλώσσα των σχέσεων ισχύος. Οι κοινωνικές αντιθέσεις δεν συνιστούν μια απλή αντιπαράθεση ανάμεσα στην κοινωνία υποδοχής και τους μετανάστες, αλλά αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της κατάστασης (Costa-Lascoux, 2001).

Οι νέοι μεταναστευτικής προέλευσης δεν έχουν πάντα το συναίσθημα ότι ευνοούνται από την κοινωνία των πολιτών, εφόσον ο σχολικός αποκλεισμός, καθώς επίσης και η διάκριση που αφορά στην πρόσβαση σε θέσεις εργασίας φανερώνουν ότι τα δικαιώματά τους (που σχετίζονται με την θέση του ατόμου στην κοινωνία και με την κοινωνία των πολιτών) δεν γίνονται αποδεκτά. Διαπιστώνεται ότι οι δυσκολίες ορισμένων μαθητών, κυρίως αυτών που απορρίπτουν την σχολική ζωή, στηρίζονται σε ταυτοτικές επιβεβαιώσεις και ερμηνεύονται με όρους εθνότητας. Πρόκειται για μορφές αντίδρασης, από την πλευρά των εφήβων, ενάντια σε ένα βιωμένο συναίσθημα απόρριψης, εφόσον στην εξωσχολική τους ζωή είναι συχνά θύματα ταυτοτικών διακρίσεων. Τίθεται το ζήτημα της προέλευσης αυτών των ταυτοτικών επιβεβαιώσεων, αν δηλαδή αυτές προηγούνται της σχολικής ζωής των μαθητών, αν οι μαθητές εισάγουν τις ταυτοτικές λογικές στο σχολείο ή αν το σχολείο ενισχύει την

οικοδόμηση παρόμοιων ερμηνειών από την πλευρά των μαθητών. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στην εξήγηση της απόρριψης της σχολικής ζωής με όρους εθνότητας από την πλευρά ορισμένων μαθητών, καθώς και στην γένεση της εν λόγω ερμηνείας. (Martin & Bonnéry, 2002).

Τα αποτελέσματα μιας   ρευνας, η οποία αναφέρεται σε μαθητές της τελευταίας τάξης δημοτικού σχολείου, των οποίων η παρακολούθηση από τους ερευνητές συνεχίστηκε στις πρώτες τάξεις του κολλεγίου, δείχνουν ότι η εθνοτική προέλευση των μαθητών δεν συνιστά τη μοναδική εξήγηση των ταυτοτικών αντιθέσεων στο σχολείο. Οι εν λόγω μαθητές δεν εκφράζουν την αντίθεσή τους στον σχολικό θεσμό με όρους εθνότητας, δεν κατηγορούν τους δασκάλους ως ρατσιστές και δεν απορρίπτουν τα περιεχόμενα μάθησης (Bonnéry, 2004). Το ενδιαφέρον των δασκάλων για τις παραδόσεις, τις θρησκευτικές γιορτές και τα   θιμα των μαθητών τους, δείχνουν ότι τα σχέδια των σχολείων επιδι  κουν, κατ' αυτόν τον τρόπο,   να ευρύτερο   νοιγμα στην ζωή της συνοικίας, καθώς επίσης και την προσέγγιση αυτών των μαθητών.   τσι, οι ταυτοτικές επιβεβαιώσεις συνιστούν το αντικείμενο μιας προοδευτικής οικοδόμησης, η οποία   ίναι συγχρόνως κοινωνική και σχολική, εφόσον ανα  υεται μέσω μιας επεξεργασίας των σχολικών και εξωσχολικών εμπειριών των μαθητών. Οι εκπαιδευτικοί των εν λόγω σχολικών τάξεων, θεωρώντας ότι αυτοί οι μαθητές δεν καταφέρνουν να αποκτήσουν τις βασικές γνώσεις, εστι  ζουν κυρίως το ενδιαφέρον τους στην ενίσχυση της προσωπικότητας των μαθητών και όχι τόσο στη σχολική εργασία τους, προκειμένου να μην τους αποθαρρύνουν. Γι' αυτόν τον λόγο, στρέφουν την προσοχή τους στην εξωσχολική ζωή των παιδιών, αποδίδοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις πολιτιστικές τους παραδόσεις. Προσπαθούν συνεπώς να προσαρμόσουν κατά κάποιο τρόπο το περιεχόμενο της διδασκαλίας στην προσωπική εμπειρία των μαθητών τους, αξιοποιώντας   τσι τις χώρες προέλευσης, μέσω παραδειγμάτων που αναφέρονται στις προσωπικές συνήθειες της καθημερινής τους ζωής.   τσι, οι μαθητές στο δημοτικό σχολείο αισθ  νονται ότι η σχολική τους ζωή δεν παρουσι  ζει πρόβλημα, ενώ αξιοποιούνται με όρους εθνότητας. Σε περίπτωση   μως απορρύθμισης των παιδαγωγικών σχέσεων,   ίναι δυνατόν να αναζωπυρωθούν οι εν λόγω ερμηνευτικές κατηγορίες σκέψης.

Η απορρύθμιση των παιδαγωγικών σχέσεων παρατηρείται περισσότερο   ντονα σε μαθητές ηλικίας 14 και 15 ετών. Οι παρατηρήσεις, που   λαβαν χώρα στην σχολική τάξη, στην συνοικία, καθώς και σε εξωσχολικές δραστηριότητες των εν λόγω μαθητών δείχνουν ότι οι ταυτοτικές επιβεβαιώσεις οικοδομούνται προοδευτικά και ότι συνδέονται με την απόρριψη της σχολικής ζωής. Εντούτοις,   λοι οι μαθητές που εκδηλώνουν μια ταυτότητα με όρους εθνότητας δεν απορρίπτουν τη σχολική ζωή   πως την απορρίπτουν οι μαθητές με κακές σχολικές επιδόσεις. Οι μαθητές, οι

οποίοι βρίσκονται σε κατάσταση σχολικής αποτυχίας, αισθάνονται αποκλεισμένοι από τον σχολικό θεσμό. Κατ' αυτόν τον τρόπο απορρίπτουν το σύνολο της σχολικής ζωής, η οποία δεν ταυτίζεται με τη δική τους πραγματικότητα, συμπεριλαμβανομένων των δραστηριοτήτων μάθησης, ενώ η ταύτιση με την ομάδα των ομοίων είναι δυνατόν να αντισταθμίσει τις αρνητικές σχολικές κατηγορίες (Bonnéry, 2004). Οι μαθητές που δεν έχουν καλές σχολικές επιδόσεις θεωρούν το δημοτικό σχολείο ως ένα σχολικό επίπεδο, όπου οι παιδαγωγικές σχέσεις είναι καλές, ακόμα και στην περίπτωση σχολικής αποτυχίας (Charlot, Bautier, Rochex, 1992. Martin&Bonnéry, 2002). Οι εν λόγω εργασίες δείχνουν ότι αυτοί οι μαθητές δεν απορρίπτουν τη σχολική κουλτούρα επειδή αισθάνονται διαφορετικοί ή ξένοι στο σχολείο, αλλά αντιθέτως επειδή αισθάνονται αποκλεισμένοι από τη σχολική γνώση, λόγω της κακής σχολικής επίδοσης. Έτσι, η πλειοψηφία αυτών των μαθητών που προέρχονται από τα ίδια περιβάλλοντα, προσπαθούν να εξηγήσουν αυτή τη διαφορά με τις διαθέσιμες ερμηνευτικές κατηγορίες σκέψης, όπως το χρώμα του δέρματος που θεωρείται ως στίγμα στο οποίο συχνά τους παραπέμπουν. Οι μαθητές με την καλύτερη επίδοση διακρίνουν ότι οι δύο πλευρές της ταυτότητάς τους, τόσο αυτή του παιδιού, όσο και αυτή του μαθητή δεν διαχωρίζονται, αλλά εμπλουτίζονται αμοιβαία. Στην αντίθετη περίπτωση, οι μαθητές δεν αντιλαμβάνονται ότι πρέπει να ιδιοποιηθούν τη σχολική γνώση, θεωρώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, ότι αξιολογείται η προσωπικότητά τους και όχι η εργασία τους. Έτσι, αισθάνονται ταπεινωμένοι σε προσωπικό επίπεδο, εφόσον στηρίζονται σε ταυτοτικές επιβεβαιώσεις, οι οποίες προέρχονται από μια κατασκευή.

Διαπιστώνεται η αντίθεση ανάμεσα στο Εμείς και το Αυτοί, μέσω της οποίας οι κυριαρχούμενοι και οι κυριαρχούμενοι του συστήματος ερμηνεύουν τη θέση τους με εθνικούς όρους, ενώ παλαιότερα οι διαφορές θεωρούντο ταξικές. Οι κατηγορίες που χρησιμοποιούν τα δρώντα πρόσωπα για τη νοηματοδότηση των συμπεριφορών τους και των αμοιβαίων σχέσεών τους είναι στο εξής εθνικές. Βρισκόμαστε συνεπώς στο επίκεντρο της προβληματικής του Barth, σύμφωνα με την οποία, η εθνότητα είναι πρωτίστως υπόθεση χρήσης εθνικών κατηγοριών απόδοσης και προσδιορισμού από την πλευρά των δρώντων προσώπων. Σύμφωνα με την εν λόγω θέση τα πρόσωπα, κατά την διάρκεια των αλληλοδράσεών τους, χρησιμοποιούν εθνικές ταυτότητες για να κατηγοριοποιήσουν τόσο τους εαυτούς τους, όσο και τους άλλους συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση εθνικών ομάδων (Barth, 1995: 211). Το σχολείο, ενώ δεν είναι η μοναδική, ούτε η κύρια αιτία των διαδικασιών με όρους εθνότητας, συνιστά ένα σημαντικό πεδίο παρατήρησης και αναστοχασμού για αυτά τα ζητήματα, καθώς επίσης και έναν χώρο όπου διακυβεύεται το κοινωνικό πεπρωμένο των μαθητών και καθίστανται πρόδηλοι οι αξιακοί προσανατολισμοί.

Τα δεδομένα μιας έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε ένα δημοτικό σχολείο μιας αγροτικής περιοχής του νομού Ροδόπης σε παιδιά ηλικίας 9 και 10 ετών διαφορετικής κοινωνικοπολιτισμικής προέλευσης (γηγενείς χριστιανοί και μουσουλμάνοι, καθώς επίσης και παλιννοστούντες από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης), δείχνουν την έλλειψη πραγματικής συνεργασίας μεταξύ μαθητών, καθώς επίσης και μεταξύ μαθητών και εκπαιδευτικού (Κατσιάνη & Γώγου, 2008). Στην πρώτη φάση της εν λόγω έρευνας διαπιστώνεται ότι τα υψηλότερα ποσοστά απομόνωσης αφορούν μαθητές παλιννοστούντες από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, από μη προνομιούχα κοινωνικά περιβάλλοντα και σε κατάσταση σχολικής αποτυχίας: «...είναι ξένος», «είναι μαύρος σαν γύφτος και δεν είναι και από εδώ», «...δεν είναι δική μας», «είναι ξένη, η μητέρα της δουλεύει τα βράδια σε μπαρ». Από την παρατήρηση προκύπτει ότι το «κλίμα» που επικρατεί μέσα στη σχολική τάξη δεν συμβάλλει στην ανάδυση γόνιμων συζητήσεων μεταξύ παιδιών, καθώς και μεταξύ παιδιών και ενηλίκων με στόχο την επίλυση των μεταξύ τους συγκρούσεων. Κατά τη διάρκεια βίαιων αντιπαραθέσεων μεταξύ μαθητών, ο εκπαιδευτικός προσπαθούσε να επιβάλλει την «ησυχία» με την απομάκρυνσή τους από τη σχολική τάξη, αποδίδοντας τη σχολική αποτυχία αυτών των παιδιών στη λαϊκή τους προέλευση «... δεν έχουν κανένα κίνητρο για μάθηση, οι γονείς τους δεν ασχολούνται ποτέ μαζί τους... οι περισσότεροι είναι αγράμματοι». Στη δεύτερη φάση της έρευνας (χωρίς την παρουσία του εκπαιδευτικού) η παρουσία και η δράση του εμψυχωτή--ερευνητή στην ομάδα συνέβαλε στη βελτίωση της επικοινωνίας των μελών της. Μέσω της δραστηριότητας της δραματοποίησης, οι μαθητές μπόρεσαν να ανταλλάξουν ρόλους και να κατανοήσουν καλύτερα τους συμμαθητές τους. Οι απομονωμένοι μαθητές κατάφεραν εντέλει να συμμετάσχουν με επιτυχία στις δραστηριότητες δημιουργικής απασχόλησης και να δημιουργήσουν σχέσεις φιλίας με ορισμένους συμμαθητές τους και να γίνουν αποδεκτοί από το σύνολο. Στην τρίτη φάση της έρευνας (κατά τη διάρκεια του μαθήματος με την παρουσία του εκπαιδευτικού) ο εμψυχωτής-ερευνητής, παρατηρώντας τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους μαθητές, διαπιστώνει την επαναφορά του ανταγωνιστικού «κλίματος» που επικρατούσε στην τάξη κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης της έρευνας, πριν την παρέμβαση του εμψυχωτή (Β φάση της έρευνας). Ο εμψυχωτής, μέσω της δραματοποίησης, παρότρυνε την ανάπτυξη επικοινωνιακής αλληλεπιδραστικής δυναμικής των γνώσεων, τόσο μεταξύ παιδιών, όσο και μεταξύ παιδιών και ενηλίκων. Εγκαθιδρύοντας ένα κλίμα εμπιστοσύνης, τα παιδιά μπόρεσαν να εκφράσουν τις ιδέες τους, ανεξαρτήτως του επιπέδου γνώσεών τους, καθώς και των ατομικών ή των κοινωνικο-πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών.

Ο σχολικός θεσμός κατανοείται ως μια κοινωνική οργάνωση που αποτελεί μέρος του εθνικού θεσμικού συστήματος και εντάσσεται στο συνολικό κοινωνικό περιβάλλον, καθώς επίσης και σε έναν τοπικό χώρο, δύο επίπεδα άρρηκτα συνδεδεμένα. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι στο σχολείο παράγεται, ενισχύεται ή κατευνάζεται η εθνοτική κατηγοριοποίηση, μέσα από κοινωνικές δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στο πλαίσió του. Ορισμένοι ερευνητές συνδέουν την ποιότητα της σχολικής εμπειρίας των μαθητών (η οποία εκφράζεται κυρίως στα σχολικά αποτελέσματα) με τις ταυτοτικές επιλογές, θεωρώντας ότι οι νέοι που αναπτύσσουν πρακτικές εγκλεισμού σε φυλετικούς και πολιτιστικούς προσδιορισμούς είναι κυρίως μαθητές σε κατάσταση σχολικής αποτυχίας (Bordet, 1998). Η σχολική επίδοση συνδέεται, σύμφωνα με τη διαδραστική προβληματική, με τη συνεργατική δράση των εμπλεκόμενων προσώπων. Πρόκειται για αλληλοδράσεις όπου το εθνοτικό status μπορεί να έχει ορισμένες συνέπειες. Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί η εξήγηση των σχολικών αποτελεσμάτων των παιδιών των μεταναστών μέσω των εθνοτικών διαδικασιών ή μέσω των αποτελεσμάτων των κοινωνικο-οικονομικών μεταβλητών ή της επίδρασης του φύλου.

Η αντίληψη των σχολικών δυσκολιών με όρους εθνότητας δεν αφορά μόνο μαθητές μεταναστευτικής προέλευσης, αλλά ευρύτερα μαθητές μη προνομιούχων κοινωνικών περιβαλλόντων. Πρόκειται για ένα αποτέλεσμα που σχετίζεται με την ιδιοποίηση της γνώσης. Το εν λόγω θέμα αφορά στο ζήτημα της εθνότητας, το οποίο επικεντρώνεται στην προέλευση των μαθητών, χωρίς να προτείνει σε αυτούς άλλες ερμηνευτικές κατηγορίες, προκειμένου να εξηγήσουν την απόσταση που τους χωρίζει από την σχολική κουλτούρα (Charlot, Emin, de Peretti, 2002. Debarbieux & Tichit, 1997). Η εθνότητα δεν πρέπει να μελετάται χωριστά από τις διαδικασίες των σχολικών ανισοτήτων. Η αποσταθεροποίηση των παιδαγωγικών ομάδων προκύπτει κυρίως από την απόρριψη του τρόπου μεταβίβασης των γνώσεων και όχι μόνο μέσω των ταυτοτικών επιβεβαιώσεων με όρους εθνότητας. Σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη, οι ταυτοτικές επιβεβαιώσεις προκύπτουν από ένα συναίσθημα που δοκιμάζεται αποκλειστικά από τα παιδιά των μεταναστών, ενώ η υποχρεωτική εκπαίδευση, προοδευτικά γενικευμένη, αντιπαραθέτει μια πλειοψηφία μαθητών λαϊκών περιβαλλόντων (μετανάστες ή όχι) με τη σχολική γνώση και τη σχολική κουλτούρα, η οποία άλλοτε ήταν το κερτημένο μιας μειονότητας κοινωνικά προνομιούχας. Η κουλτούρα των λαϊκών περιβαλλόντων δεν ταυτίζεται με αυτή του σχολείου, ενώ μια μειονότητα μαθητών είναι ήδη εξοικειωμένη με τη σχολική κουλτούρα. Έτσι, η συνάντηση με την ετερότητα στο σχολείο δεν συνιστά ένα ιδιαίτερο πρόβλημα των παιδιών που προέρχονται από τη μετανάστευση, αλλά

συνιστά κυρίως ένα ζήτημα αντίθεσης μεταξύ κοινωνικών τάξεων (Vincent, Lahire, Thin, 1994. Bonnéry, 2006).

Κατά τις δεκαετίες '60 και '70 κοινωνιολόγοι έδειξαν ότι οι σχολικές ανισότητες συνδέονται άρρηκτα με τις κοινωνικο-πολιτιστικές διαφορές μεταξύ κοινωνικών τάξεων και ότι τα υψηλότερα ποσοστά απόρριψης τα συγκεντρώνουν οι μαθητές με πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, καθώς επίσης και αυτοί που προέρχονται από μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα. Το σχολείο ισχυρίζεται ότι μεταβιβάζει μια οικουμενική γνώση ή επιβάλλει μια άποψη για τον κόσμο, χαρακτηριστική ορισμένων κοινωνικών ομάδων. Η κοινωνιολογία του P.Bourdieu αποδίδει κεντρική θέση σε αυτές τις συνέπειες της πολιτιστικής κυριαρχίας (Bourdieu & Passeron, 1964, 1970). Ενώ το σχολείο θεωρείται ότι είναι ένας τόπος, όπου αναμειγνύονται όλες οι κοινωνικές τάξεις, ωστόσο οι κοινωνικές διαφορές δεν εξουδετερώνονται. Αντιθέτως, το σχολείο ευνοεί τις «κυρίαρχες» κοινωνικές τάξεις (που κάνουν κατάχρηση της κοινωνικής τους θέσης, προκειμένου να επωφεληθούν από τους κρατικούς μηχανισμούς) και διασφαλίζει την αναπαραγωγή τους. Η έννοια του «habitus» υποδεικνύει την φαινομενικά «φυσική» ικανότητα, μέσω της οποίας ένα παιδί, που προέρχεται από τις προνομιούχες κοινωνικές τάξεις, αναπαράγει τους γλωσσικούς κώδικες, τις νόρμες συμπεριφοράς που αξιοποιεί το σχολείο, εφόσον η σχολική κουλτούρα ταυτίζεται με αυτήν του δικού του κοινωνικο-πολιτιστικού περιβάλλοντος. Αντιθέτως, ένα παιδί των μη προνομιούχων κοινωνικών τάξεων οφείλει να μοχθήσει για τη σχολική αριστεία. Στην περίπτωση που δεν επιτυγχάνει, απορρίπτεται από το σύστημα, έχοντας εσωτερικεύσει την πολιτιστική του κατωτερότητα. Το σχολείο δεν προσπαθεί να εξουδετερώσει τις κοινωνικές διαφορές, αλλά αντιθέτως τις αναπαράγει. Αυτή η κοινωνιολογία ενείχε μια αξιοσημείωτη εγκυρότητα σε μια εποχή κατά την οποία μία αδύναμη μειονότητα του μαθητικού πληθυσμού κατάφερνε να φθάσει μέχρι το απολυτήριο του λυκείου. Η μαζικότητα της εκπαίδευσης δημιούργησε μια πολύ διαφορετική κατάσταση, η οποία πάντως δεν εξαφάνισε τις διαδικασίες αποκλεισμού, οι οποίες λειτουργούν με διαφορετικό τρόπο.

Διαπιστώνεται, σήμερα, ότι οι αντιστάσεις εκδηλώνονται με άλλες μορφές, όπως η ανάπτυξη μιας αντισχολικής κουλτούρας που παρατηρείται περισσότερο σε σχολεία, όπου η πλειοψηφία των μαθητών ανήκει σε λαϊκά περιβάλλοντα (Van Zanten, 2001), σε αντίθεση με τη θέση ορισμένων κοινωνιολόγων των δεκαετιών 1960 και 1970, που ερμήνευαν το αδύναμο επίπεδο σχολικής γνώσης των παιδιών των εργατών ως μια αντίσταση στην ιδιοποίηση της κυρίαρχης κουλτούρας (R. Hoggart, 1970). Οι μαθητές αυτοί, λόγω της αποδυνάμωσης του εργατικού μοντέλου, δεν αντιλαμβάνονται ότι η αντίθεσή τους με την ετερότητα του σχολείου προκύπτει από μία κοινωνικο-πολιτιστική απόσταση (Beaud και Pialoux, 1992). Η πολιτιστική

διαφορά για τους νέους που προέρχονται από λαϊκά περιβάλλοντα (μετανάστες ή όχι), γίνεται αντιληπτή, αλλά την εξηγούν με τις ερμηνευτικές κατηγορίες που διαθέτουν, δηλαδή την γεωγραφική προέλευση ή το χρώμα του δέρματος. Αντιλαμβάνονται την κυριαρχία μέσα από αυτό που είναι περισσότερο έκδηλο, όπως το χρώμα του δέρματος. Αυτές οι πλευρές σχετίζονται ελάχιστα με τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των χωρών προέλευσης, ακόμη και στην περίπτωση που ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως η θρησκεία και οι αξίες, συνυπολογίζονται. Η ερμηνεία των σχέσεων με όρους εθνότητας εκδηλώνεται μέσα από την αντίθεση ανάμεσα στο «αυτοί» και το «εμείς». «Αυτοί» είναι «οι άλλοι» που δεν έχουν τις ίδιες συνθήκες ζωής, τις ίδιες αξίες, τα ίδια ενδιαφέροντα, τις ίδιες πολιτιστικές αναφορές. «Εμείς», είναι αυτοί που μοιράζονται τις ίδιες συνθήκες ζωής, τις ίδιες αξίες, κλπ. Οι έννοιες «αυτοί» και «εμείς» λαμβάνουν νόημα στην αμοιβαία διάκρισή τους, στις διακριτές ταυτοτικές επιβεβαιώσεις τους (Bonnéry, 2005). Η απόρριψη του σχολείου για ορισμένους μαθητές λαϊκών περιβαλλόντων που δεν προέρχονται από τη μετανάστευση ερμηνεύεται ως η απόρριψη των κακών μαθητών από το σχολείο, ενώ για τους μαθητές μεταναστευτικής προέλευσης ερμηνεύεται ως η απόρριψη ενός σχολείου που δεν υποστηρίζει τους «ξένους μαθητές». Η πεποίθηση που έχουν ορισμένοι μαθητές ότι είναι θύματα ρατσισμού στο σχολείο, συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας αντισχολικής κουλτούρας, καθώς και στην ερμηνεία των αποσταθεροποιημένων παιδαγωγικών σχέσεων με όρους εθνότητας. Οι καταστάσεις που διαμορφώνονται στον σχολικό χώρο επιτρέπουν στους μαθητές να τις κατανοούν με τις ίδιες ερμηνευτικές κατηγορίες που εξηγούν την εξωσχολική ζωή, εφόσον οι οικογένειές τους υφίστανται καθημερινά τη διάκριση. Το σχολείο συμμετέχει με τον τρόπο του στην ερμηνεία των σχολικών καταστάσεων με όρους εθνότητας που παράγουν οι μαθητές λαϊκών περιβαλλόντων (μετανάστες ή όχι), αυτοί που είναι λιγότερο εξοικειωμένοι με τη σχολική κουλτούρα.

Η απόσταση ανάμεσα στη σχολική κουλτούρα και σε αυτή των λαϊκών οικογενειών υποδεικνύεται συχνά από το σχολείο ως έλλειμμα, ότι αυτοί οι μαθητές υποφέρουν δηλαδή από ένα κοινωνικο-πολιτιστικό έλλειμμα (CRESAS, 1978). Σύμφωνα με την εν λόγω αντίληψη, ο κανόνας σχολικής λειτουργίας οφείλει να βασίζεται σε μαθητές των οποίων η οικογενειακή τους κουλτούρα ταυτίζεται με αυτήν του σχολείου, απαραίτητη προϋπόθεση για τη σχολική επιτυχία. Το σχολείο θεωρεί τους μαθητές των λαϊκών περιβαλλόντων ως «στερημένους», χωρίς να λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι οι προνομιούχες κοινωνικο-πολιτιστικές κατηγορίες εσωτερίκησαν, από την πρώιμη παιδική ηλικία, τον τρόπο σχολικής κοινωνικοποίησης, αυτόν που το σχολείο θεωρεί «φυσικό» και δεν αισθάνεται υπεύθυνο για τη μετάδοσή του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το σχολείο αγνοεί ότι η

σχολική κουλτούρα είναι επίκτητη και ότι οι μη προνομιούχες οικογένειες είναι θύματα αυτής της κατάστασης, εφόσον οι ίδιες έχουν ένα παρελθόν σχολικής αποτυχίας. Η σχολική διχοτόμηση ανάμεσα στον μαθητή που παρουσιάζει δυσκολίες και στον μαθητή με τις καλές σχολικές επιδόσεις, αποδεικνύει ότι τα ατομικά χαρακτηριστικά των μαθητών προηγούνται της σχολειοποίησης και ότι το σχολείο δεν προσφέρει μόνο σε αυτούς που αποτυγχάνουν αλλά και σε αυτούς που επιτυγχάνουν. Το σχολείο συνεπώς μειονεκτεί ως προς τη λειτουργία του, άρα και μια πλειοψηφία μαθητών μειονεκτεί λόγω αυτής της δυσλειτουργίας του σχολικού θεσμού.

Οι αντιθέσεις που βιώνουν τα διάφορα σχολικά δρώντα πρόσωπα σε λαϊκές συνοικίες, καθώς επίσης και οι σχέσεις ισχύος που παρατηρούνται στο εσωτερικό του σχολείου κατανοούνται τόσο από την πλευρά των νέων, όσο και από την πλευρά των ενηλίκων μέσω μιας εθνοτικής ανάγνωσης. Το σχολείο δεν δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες μάθησης και συμβάλλει, κατ' αυτόν τον τρόπο, στον εγκλεισμό των μαθητών στις δικές τους ερμηνευτικές κατηγορίες, ενώ οφείλει να ενισχύσει τους μαθητές να αποκτήσουν τρόπους συλλογισμού και να κατανοήσουν τις αιτίες της σχολικής τους αποτυχίας.

Το σχολείο, όπως όλοι οι κοινωνικοί χώροι, μπορεί να καταστεί η έδρα εντάσεων και εθνοτικών διακρίσεων, ενώ έχει ως αποστολή να διασφαλίσει τις βάσεις μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Διαμορφώνοντας ευνοϊκές καταστάσεις μέσω των αμοιβαίων παρατηρήσεων, διαδικασιών διαπραγμάτευσης και ανταλλαγής απόψεων, τα παιδιά μπορούν να αποσαφηνίσουν τις ιδέες τους, να δικαιολογήσουν και να ελέγξουν τους συλλογισμούς τους. Δημιουργώντας κατάλληλες συνθήκες μέσω των αλληλοδράσεων μεταξύ παιδιών, καθώς και μεταξύ παιδιών και ενηλίκων, τα παιδιά μπορούν να αποδείξουν, ανεξάρτητα από την κοινωνικο-πολιτισμική τους προέλευση και μια προγενέστερη αξιολόγησή τους, ότι είναι ικανά να μαθαίνουν να οικοδομούν εργαλεία σκέψης και να επενδύουν ενεργά στην οικοδόμηση των γνώσεων. Θεωρούμε ότι η οργάνωση των σχολείων και των εκπαιδευτικών πρακτικών, μπορεί να μας κατευθύνει στην ανάπτυξη των δυνατοτήτων όλων των παιδιών, ενώ επιβάλλεται ο αναστοχασμός για μια ενιαία εκπαίδευση που συνιστά το κεντρικό ζήτημα του εκδημοκρατισμού της γνώσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Althabe, G. (1996) "Construction de l' étranger dans la France d'aujourd'hui", στο Fabre D. (επιμ.), *L'Europe entre culture et nations*, Paris: Maison des Sciences de l'Homme.

- Amselle, J. L. (1990) "Ethnie" στο *Encyclopaedia Universalis* (corpus VIII).
- Baillet, D. (2001) *Militantisme politique et intégration des jeunes d'origine maghrébine*, Paris: L'Harmattan.
- Balandier, G. (1955) *Sociologie actuelle de l'Afrique noire*, Paris: PUF.
- Balandier, G. (1967) *Anthropologie politique*, Paris: PUF.
- Balandier, G. (1971) *Sens et puissance*, Paris: PUF.
- Barth, F. (επιμ.) (1969), *Ethnic groups and boundaries. The Social Organisation of Culture Difference*, Bergen-Oslo, Universitets Forlaget.
- Barth, F. (1995), "Les groupes ethniques et leurs frontières", (γαλλική μετάφραση), στο Poutignat Ph. & Streiff-Fenart J., *Théories de l'ethnicité*, Paris : PUF.
- Bartho, C. (1997) "Enfants d'immigrés dans la division sociale et scolaire. L'exemple d'Asnières-sur-Seine", *Annales de la recherche urbaine*, 75: 70-78.
- Bayart, J.-F. (1996) *L'illusion identitaire*, Paris: Fayard.
- Beaud, St. & Pialoux, M. (1999) *Retour sur la condition ouvrière*, Paris: Fayard.
- Bonnéry, S. (2004) "Décrochage cognitif et décrochage scolaire", στο Glasman Ouevrard F. (επιμ.) *La déscolarisation*, Paris: La Dispute.
- Bonnéry, S. (2005) "Décrochage scolaire et modes d'inscription sociale dans l'école et les dispositifs territoriaux", στο Baron C., Dugué E., Nivolle P. (επιμ.) *La place des jeunes dans la cité. De l'école à l'emploi?* Tome I, Paris: L'Harmattan.
- Bonnéry, S. (2006) "Inégalités de réussite scolaire et conscience de classe", στο Cours-Salliés, P., Lojkine, J., Vakaloulis M., *Nouvelles formes de la lutte des classes*, Paris: PUF.
- Bordet, J. (1998) *Les jeunes de la Cité*, Paris: PUF.
- Bourdieu, P., Passeron, J.-C. (1964) *Les Héritiers*, Paris: Minuit.
- Bourdieu P., Passeron, J.-C. (1970) *La reproduction*, Paris: Minuit.
- Broccolich, S., Van Zanten, A. (1997) "Espaces de concurrence et circuits de scolarisation", *Annales de la recherche urbaine*, 75: 5-19.
- Charlot, B., Bautier, E., Rochex, J.- Y. (1992) *Ecole et savoirs dans les banlieues... et ailleurs*, Paris: Armand Colin.
- Charlot, B., Emin, L., de Peretti, O. (2002) *Les aides-éducateurs. Une gestion communautaire de la violence*, Paris: Anthropos.
- C.R.E.S.A.S., (1978) *Le handicap socio-culturel en question*, Paris: ESF.
- Constantopoulou, C. (1999) (επιμ.) *Altérités, mythes et réalités*, Paris: L'Harmattan.
- Costa-Lascoux, J. (2001) "L'ethnisation du lien social dans les banlieues françaises", *Revue européenne des migrations internationales*, 17(2):123-138.

- Couper, K., (1993) "La société multiculturelle: version britannique", στο Gallissot R. (επιμ.) *Pluralism culturel en Europe. Culture(s) européennes(s) et culture(s) des diasporas*, Paris: L'Harmattan.
- Cuche, D., (1996) *La notion de culture dans les sciences sociales*, Paris La Decouverte.
- Debarbieux, E. & Tichit, L. (1997) "Le construit "éthnique" de la violence", στο Charlot B. & J.-C. Emin (επιμ.) *Violence à l'école. Etat des savoirs*, Paris: Armand Colin.
- De Rudder, V., Poiret, C., Vourc'H, F. (2000) *L'inégalité raciste. L'universalité républicaine à l'épreuve*, Paris:PUF.
- Hoggart, R. (1970) *La culture du pauvre*, Paris: Minuit.
- Κατσιάνη, Ο., Γώγου, Λ. (2008) «Καλλιέργεια της επικοινωνίας σε μια ομάδα παιδιών σχολικής ηλικίας, διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης μέσω της παρέμβασης εμπυχωτή», στο Μπεζέ Λ. (επιμ.) *Ερευνες στην προσχολική και σχολική ηλικία*, Έκδοση του Διατμηματικού Διαπανεπιστημιακού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Κοινωνικο-πολιτισμική Εκπαίδευση και Κατάρτιση Εμπυχωτών».
- Léger, A., Tripier, M. (1986) *Fuir ou construire l'école populaire?* Paris: Meridiens Klincksieck.
- Mercier, P., (1968) *Tradition, changement, histoire*, Paris: Anthropos.
- Martin, E., Bonnéry, S. (2002) *Les classes-relais*, Paris: ESF.
- Rex, J., (1986) *Race and Ethnicity*, Milton Keynes, Open University Press.
- Ruffier, J. (1983) *De la biologie à la culture*, t. II, Paris: Flammarion.
- Taylor, A.-C. (1991) "Ethnie", στο Bonte P., Izard M. (επιμ.) *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*, Paris: PUF.
- Van Zanten, A. (2001) *L'école de la périphérie. Scolarité et ségrégation en banlieue*, Paris: PUF.
- Vincent, G., Lahire, B., Thin, D. (1994) "Sur l'histoire et la théorie de la forme scolaire", στο Vincent G. (επιμ.) *L'éducation prisonnière de la forme scolaire? Scolarisation et socialisation dans les sociétés industrielles*, PU de Lyon, 1994.
- Wihtol De Wenden, C., Leveau, R. (2001), *La Beurgoisie. Les trois âges de la vie associative issue de l'immigration*, Paris : CNRS Editions.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΥΦΥΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ

Παπαδάτος Γιάννης,
Καθ. Ψυχοφυσιολογίας και Ψυχικής Υγιεινής Παν/ιου Αθηνών

Φουστάνα Αγγελική,
Δρ. Ειδικής Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας Παν/ιου Αθηνών

Οι ευφυείς μαθητές ως ξεχωριστή ομάδα

Η ευφυΐα αποτελεί αναντίρρητα την πιο πολύτιμη φυσική πηγή, που μπορεί να διαθέτει ένας πολιτισμός. Η ανθρώπινη ιστορία είναι γεμάτη από άτομα που ξεχώριζαν ως προς τα επιτεύγματα και τις επιτυχίες τους, λόγω της εξαιρετικής νοημοσύνης τους. Αυτά τα άτομα έχουν συχνά ονομαστεί ως ευφυή ή ιδιοφυΐες. Πράγματι, ο επίσημος ορισμός του ευφυούς ατόμου είναι κάποιου που διαθέτει ανώτερη νοημοσύνη, δείχνει μία εξαιρετική, ασυνήθιστη νοητική ικανότητα, κυρίως στην παραγωγή πρωτότυπου και δημιουργικού έργου. Χαρακτηρίζεται από υψηλή γενική νοητική ικανότητα, επιτυχία σε ακαδημαϊκούς τομείς και δημιουργικότητα (Φουστάνα, 2007).

Οι ορισμοί της ευφυΐας είναι πολυάριθμοι και διαφορετικοί. Ένας ορισμός που εξετάζει την ευφυΐα τόσο κοινωνιολογικά, όσο και εκπαιδευτικά είναι ο εξής: «Ο όρος ευφυείς μαθητές αναφέρεται στα παιδιά και στους νέους που εμφανίζουν ικανότητες υψηλής επίδοσης σε περιοχές όπως η νοητική, η δημιουργική, η ηγετική, ή σε συγκεκριμένα ακαδημαϊκά πεδία και χρήζουν υπηρεσιών ή δραστηριοτήτων που δεν παρέχονται συστηματικά από το σχολείο, έτσι ώστε να αναπτύξουν πλήρως αυτές τις ικανότητες για το καλό των ίδιων και της κοινωνίας» (Davis & Rimm, 1994). Ο ορισμός αυτός είναι πλήρης, καθώς περιλαμβάνει όλα τα δομικά στοιχεία της ευφυΐας. Αυτά είναι:

A. Οι εξαιρετικές νοητικές, γνωστικές, δημιουργικές ικανότητες των ευφύων παιδιών

B. Η αναγκαιότητα παροχής κοινωνικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών

Γ. Η κοινωνική ευθύνη ανάπτυξης του δυναμικού των μαθητών

Δ. Η συμβολή της ευφυΐας στο προσωπικό και συλλογικό συμφέρον

Τα στοιχεία του παραπάνω ορισμού μπορούν να συνοψιστούν σε μία λέξη: **διαφορετικότητα**. Συγκεκριμένα, οι ικανότητες των ευφύων μαθητών είναι διαφορετικές σε ποιότητα και βαθμό. Ανάλογα, μία κοινωνία που ενδιαφέρεται

πρέπει να συνειδητοποιήσει την ευθύνη της στην ανάπτυξη των εγγενών ικανοτήτων των ευφυών μαθητών και να αντιμετωπίσει διαφοροποιημένα τις ανάγκες τους. Μία τέτοια κοινωνική επένδυση θα έχει ως τελικό αποτέλεσμα την προσωπική και κοινωνική πρόοδο μέσα από μία διαφορετική συμβολή των ευφυών ατόμων στην επιστήμη και στην τεχνολογία.

Η κοινωνική ανάγκη

Οι ευφυείς μαθητές έχουν νοητικές, γνωστικές και συναισθηματικές διαφορές από το γενικό πληθυσμό (Gallagher, 2003). Λόγω αυτών των διαφορών χρήζουν εκπαιδευτικών υπηρεσιών, οι οποίες δεν παρέχονται στις συνήθεις τάξεις. Η λογική τους σκέψη και οξυδέρκεια είναι αντίστοιχη μεγαλύτερων μαθητών. Είναι ικανά να κάνουν πολύπλοκες συνδέσεις και να συσχετίζουν πολλαπλές γνωστικές πηγές στην επίλυση προβλημάτων. Τα περισσότερα ευφυή παιδιά είναι περίεργα και ιδιαίτερα δημιουργικά, όταν τους δίνεται η ευκαιρία να σκεφτούν «έξω από το πλαίσιο». Η γνωστική τους ικανότητα μπορεί να φτάσει στο ανώτατο επίπεδο του εγγενούς δυναμικού τους μόνο διαμέσου της ειδικής εκπαίδευσης. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν παραβλέπονται οι ανάγκες των ευφυών μαθητών, η αγωγή δε βοηθά τη φύση και το αποτέλεσμα είναι να γίνονται αυτοί απλοί κάτοχοι της ανθρώπινης γνώσης κι όχι δημιουργικοί παραγωγοί νέας γνώσης με επακόλουθα την υποεπίδοση και την απόσυρση (Rogers, 2001).

Πέρα, όμως, από το γνωστικό κομμάτι, οι ευφυείς μαθητές δεν είναι απλώς μαθησιακές μηχανές, που αποκτούν τη γνώση και τις δεξιότητες ταχύτατα. Συγκεκριμένα, ενώ είναι ψυχικά και συναισθηματικά υγιείς, όπως οι άλλοι μαθητές, παρά ταύτα είναι κοινωνικά, συναισθηματικά και ακαδημαϊκά ευπαθείς σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, που δεν κινητοποιούν το ενδιαφέρον τους (Neihart et al., 2002). Είναι πολύ ευάλωτοι στην καθημερινή παρέα των συνομηλίκων από τους οποίους δέχονται πιέσεις να συμμορφωθούν με τις κοινωνικές επιταγές της ομάδας. Μεταξύ των συμμαθητών τους βρίσκουν λίγους ή κανέναν άλλο με τον οποίο μπορούν να μοιραστούν τις σκέψεις και τις γνώσεις τους (Rimm, 2002). Η υποεπίδοση και η απόσυρση είναι πολύ συχνά τα αποτελέσματα τέτοιων καταστάσεων. Οι ευφυείς μαθητές χάνουν ευκαιρίες προόδου σε ρυθμό ανάλογο με τις ικανότητές τους (Rogers, 2001). Η απώλεια αυτών των ευκαιριών δεν είναι μόνο απώλεια για τους ίδιους τους ευφυείς μαθητές, αλλά απώλεια για την κοινωνία που βασίζεται εν μέρει στη συμβολή τους για την πρόοδο κι εξέλιξή της.

Εκτός από την ανάγκη ειδικής μεταχείρισης των ευφυών μαθητών προς όφελος των ίδιων, η κοινωνική ανάγκη βρίσκεται και στο συλλογικό καλό. Η μελέτη και η ενασχόληση με την ευφυΐα χρονολογείται εκατοντάδες έτη πριν. Η αναγνώριση

και η εκπαίδευση των ευφυών παιδιών και νέων έχει διεγείρει την περιέργεια όλων των κοινωνιών στην καταγεγραμμένη ανθρώπινη ιστορία. Σημαντικοί επιστήμονες και ηγέτες με οξύνοια και πρωτοτυπία στη σκέψη άφησαν το στίγμα τους στην τεχνολογική, οικονομική, πολιτισμική και ηθική ανάπτυξη της κοινωνίας. Οι ευφυείς επινοούν πράγματα κι επεκτείνουν την κατανόηση, γνώση και πρόοδό μας. Η λαμπρότητα, δημιουργικότητα και καινοτομία που χαρακτηρίζει τη ζωή τους, αφήνει ένα ανεξίτηλο σημάδι στον κόσμο.

Τα κοινωνικά εμπόδια

Η κοινωνιολογική διάσταση της ευφυΐας και κατ' επέκταση της εκπαιδευτικής αντιμετώπισης των ευφυών μαθητών σχετίζεται με τον τρόπο που νοείται και αξιολογείται η υψηλή νοημοσύνη σε κάθε πολιτισμό. Ο Sternberg (2004) έχει προτείνει 4 μοντέλα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την κατανόηση της υψηλής νοημοσύνης ως συνόλου προσαρμοστικών δεξιοτήτων μέσα από ένα κοινωνικο-πολιτισμικό πρίσμα. Στο Μοντέλο I οι διαδικασίες και οι δομές που συνθέτουν τη νοημοσύνη θεωρούνται ίδιες σε όλους τους πολιτισμούς κι έτσι θεωρούνται και τα τεστ που πρέπει να χρησιμοποιούνται για τη μέτρηση της νοημοσύνης. Στο Μοντέλο II οι διαδικασίες και οι δομές θεωρούνται διαφορετικές στους διάφορους πολιτισμούς, αλλά τα ίδια τεστ θεωρούνται ως παρόμοια. Στο Μοντέλο III οι διαδικασίες και οι δομές θεωρούνται ίδιες, αλλά διαφορετικά τεστ θεωρούνται ως κατάλληλα για τη μέτρηση της νοημοσύνης. Στο μοντέλο VI οι διαδικασίες και οι δομές, όπως και τα τεστ, θεωρούνται ως διαφορετικά ανά πολιτισμό. Ο Sternberg θεωρεί ότι το μοντέλο III περιγράφει καλύτερα το πως πρέπει να αξιολογούνται τα χαρακτηριστικά της ευφυΐας στους διάφορους πολιτισμούς. Υπάρχει μια παγκοσμιότητα ως προς συγκεκριμένες πλευρές της νοημοσύνης διαμέσου των πολιτισμών. Σε όλους τους πολιτισμούς οι άνθρωποι χρησιμοποιούν διαδικασίες για να αναγνωρίζουν τα τυχόν προβλήματα, να τα καθορίζουν, να εφευρίσκουν εφόδια και τρόπους επίλυσής τους κι έπειτα να ελέγχουν και να αξιολογούν τις λύσεις τους. Ωστόσο, τα έργα στα οποία αυτές οι διαδικασίες εφαρμόζονται μπορεί να διαφέρουν από τον έναν στον άλλο πολιτισμό. Αν ένα παιδί μεγαλώνει σε ένα ψαροχώρι, έχει προκλήσεις κι ερεθίσματα πολύ διαφορετικά από ένα παιδί που μεγαλώνει σε ένα πλούσιο προάστιο στην Ευρώπη. Κατά τον Sternberg το μοντέλο I είναι πλήρως ακατάλληλο. Ωστόσο, είναι το μοντέλο που συνήθως χρησιμοποιείται. Ένα τεστ σχεδιάζεται σε έναν πολιτισμό κι έπειτα εισάγεται σε έναν άλλο πολιτισμό, πολλές φορές χωρίς προσαρμογή ή στάθμιση. Αυτή η συλλήβδην εισαγωγή αποτυγχάνει να συμπεριλάβει την πολιτισμική ποικιλομορφία που υπάρχει στον κόσμο. Αυτό που εννοείται όταν είναι κάποιος ευφυής, μπορεί να

διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό. Πολλοί θεωρητικοί υποστηρίζουν ότι αφού η ευφυΐα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το συγκεκριμένο πολιτισμό στον οποίο εμφανίζεται, είναι απαραίτητο κάθε πολιτισμός να διαμορφώνει το δικό του ορισμό για την ευφυΐα (Mc Cann, 2000; Taylor & Kokot, 2000). Η κοινωνική επίδραση στην αναγνώριση των ευφυών μαθητών είναι δεδομένη. Ο Sternberg (1985) έχει υποστηρίξει ότι αυτό που χαρακτηρίζεται ως ευφυές άτομο σε έναν πολιτισμό δεν είναι απαραίτητα έτσι σε έναν άλλο πολιτισμό. Κάθε πολιτισμός έχει το δικό του ορισμό του τι σημαίνει να είναι κάποιος ευφυής, έξυπνος, ή ιδιαίτερα ικανός. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές οι δυτικές κοινωνίες υιοθετούν παρόμοια κριτήρια ως προς το τι είναι ευφυΐα και πως αναγνωρίζεται.

Εκτός αυτής της εννοιολογικής διάστασης στην κοινωνιολογική θεώρηση της ευφυΐας, τα κοινωνικά εμπόδια αφορούν και στον τρόπο που το γενικό σύνολο και οι ιθύνοντες αντιμετωπίζουν την ευφυΐα μέσα στην κοινωνία. Η ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα είναι απογοητευτική, καθώς δεν υπάρχει ειδική μέριμνα για το σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων προσαρμοσμένων στις υψηλές νοητικές ικανότητες των ευφυών μαθητών. Η ύπαρξη ειδικής εκπαιδευτικής και κοινωνικής μέριμνας για τα άτομα με αυξημένες νοητικές ικανότητες, δεν είναι αυτονόητη. Παρατηρούνται παραλείψεις που παραπέμπουν στη λανθασμένη εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών.

Σε κάποιες περιπτώσεις διαπιστώνεται η ύπαρξη «*αντι-διανοουμενισμού*», που εκφράζεται ως επιθετική στάση για τα ευφυή παιδιά και γενικά για την ενασχόληση με τη νοητική υπεροχή (Colangelo & Davis, 2003). Άξιοι λόγου είναι ότι αυτό το φαινόμενο δεν περιλαμβάνει την αντίδραση για αθλητικά ή καλλιτεχνικά επιτεύγματα. Αντίθετα, επικεντρώνεται στην ευφυΐα (υψηλή νοητική ικανότητα), καθώς υποστηρίζεται ότι αυτή απειλεί την αυτο-εκτίμηση των άλλων. Το κίνημα του αντι-διανοουμενισμού είναι ισχυρό, αλλά ως συμπεριφορά φανατισμού είναι ανεπίτρεπτο και μάλιστα το ίδιο ανεπίτρεπτο, όπως η προκατάληψη σε άτομα διαφορετικής εθνότητας, φύλου, ηλικίας ή άλλου χαρακτηριστικού.

Παράλληλα, υπάρχει ο φόβος του *ελιτισμού*, ότι ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων μπορεί να διακριθεί και να εξαιρεθεί από το σύνολο θεωρώντας ότι διαθέτει έμφυτη ανωτερότητα ή μεγαλύτερη αξία από άλλους.

Ένα ακόμη επιχείρημα εναντίον της ειδικής εκπαιδευτικής αντιμετώπισης των ευφυών είναι η άποψη ότι αυτοί οι μαθητές *καταφέρνουν από μόνοι τους*, χωρίς ειδική υποστήριξη. Αυτή η άποψη είναι λανθασμένη, μιας και το ακατάλληλο αναλυτικό πρόγραμμα, οι μη εξειδικευμένοι εκπαιδευτικοί, οι κοινωνικές και συναισθηματικές δυσκολίες, οι πιέσεις από τους συνομήλικους και οι ακατάλληλοι

χειρισμοί από τους γονείς, όλα αυτά μπορούν να εξαλείψουν τα ενδεχομένως υψηλά επιτεύγματα των ευφυών εφήβων και νέων (Cross, 2002).

Το πρόβλημα με την εκπαίδευση και γενικά την κοινωνική αντιμετώπιση των ευφυών μαθητών μπορεί να παρομοιαστεί με το κρεβάτι του Προκρούστη. Έτσι, αντί η κοινωνία και το εκπαιδευτικό σύστημα να προσαρμοστούν στις κοινωνικές κι εκπαιδευτικές ανάγκες των ευφυών μαθητών, αντίθετα οι ευφυείς μαθητές καλούνται να προσαρμοστούν στα δεδομένα μίας κοινωνίας που ανταμείβει τη συμμόρφωση, δεν επενδύει στο νοητικά ανώτερο ανθρώπινο δυναμικό κι ενός εκπαιδευτικού συστήματος που δε μεριμνά για την κάλυψη των αναγκών όλων των μαθητών και δεν προετοιμάζει το έδαφος για τη μελλοντική κοινωνική συμβολή τους στην επιστήμη, στην τεχνολογία και γενικά στον ανθρώπινο πολιτισμό.

Κοινωνικά υποστηρικτικά συστήματα για ευφυείς μαθητές

Τα ευφυή παιδιά μεγαλώνουν σε έναν πολύπλοκο κόσμο, όπου οι ικανότητές τους μπορεί να ενθαρρύνονται, να επιδοκιμάζονται, να αγνοούνται ή να αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση. Το κοινωνικό περιβάλλον πρέπει να βοηθά το δυναμικό των ευφυών να ξεδιπλωθεί. Αυτό το περιβάλλον είναι τόσο ευρύ όσο η κοινωνία και τόσο περιορισμένο όσο η σχολική τάξη. Η στήριξη των ευφυών μαθητών αποτελεί κοινωνική κι εκπαιδευτική αναγκαιότητα. Η αναγνώριση της ομάδας των ευφυών μαθητών ως ξεχωριστής εκπαιδευτικής ομάδας και η κοινωνική αναγκαιότητα διαφοροποίησης του τρόπου που μέχρι τώρα αντιμετωπίζονται, κάνουν απαραίτητο το σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός κοινωνικού υποστηρικτικού πλαισίου.

Τα κοινωνικά υποστηρικτικά συστήματα αποτελούν μία έννοια που βασίζεται στο οικολογικό μοντέλο ανάπτυξης (Urie Bronfenbrenner), κατά το οποίο προτείνονται τέσσερις ιεραρχικές δομές (μικροσυστήματα, μεσοσυστήματα, εξωσυστήματα και μακροσυστήματα), οι οποίες επιδρούν στην ανάπτυξη του παιδιού (Olszewski-Kubilius, 2003). Τα μικροσυστήματα περιλαμβάνουν το περιβάλλον των παιδιών, όπως είναι το σπίτι, το σχολείο και η γειτονιά. Τα μεσοσυστήματα αποτελούνται από τους συνδέσμους μεταξύ των μικροσυστημάτων, όπως το σπίτι και το σχολείο. Όσο μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των συνδέσεων μεταξύ των μικροσυστημάτων, τόσο μεγαλύτερη είναι η επίδρασή τους στο παιδί (ο σύνδεσμος του σπιτιού και του σχολείου που προσφέρει τα ίδια μηνύματα ως προς τη σπουδαιότητα της επίδοσης). Τα εξωσυστήματα είναι περιβάλλοντα στα οποία λαμβάνονται αποφάσεις που επηρεάζουν τα παιδιά, αλλά στα οποία τα παιδιά δε

συμμετέχουν άμεσα (για παράδειγμα, εργασιακές ρυθμίσεις που υποστηρίζουν το γονεϊκό ρόλο, όπως είναι το ευέλικτο εργασιακό ωράριο). Τα μακροσυστήματα είναι η ιδεολογία και οι πολιτιστικές και κοινωνικές αξίες που επιδρούν στη ζωή μας ευρέως, όπως είναι οι απόψεις και οι στάσεις σχετικά με τη φυλή, το φύλο, την επίδοση και τις ευκαιρίες.

Κάθε ένα από αυτά τα συστήματα έχει επίδραση στην ανάπτυξη του παιδιού. Τα κοινωνικά δίκτυα τα οποία κάθε παιδί έχει αποτελούνται από όλα τα άτομα με τα οποία το παιδί αλληλεπιδρά. Τα μέλη του κοινωνικού δικτύου συνδέονται με το παιδί και μπορεί να συνδέονται και μεταξύ τους. Όσο μεγαλύτερες είναι οι διασυνδέσεις μεταξύ των μελών, τόσο μεγαλύτερη είναι η δύναμη του κοινωνικού δικτύου και μεγαλύτερη η πιθανότητα σημαντικής στήριξης προς την ιδεατή ανάπτυξη του παιδιού.

Τα κοινωνικά δίκτυα παρέχουν κοινωνική στήριξη στα άτομα με τη μορφή πληροφοριών, άμεσης βοήθειας, συμβουλευτικής, υλικής και συναισθηματικής ενίσχυσης. Τα άτομα ποικίλουν στο βαθμό που τα κοινωνικά υποστηρικτικά δίκτυα εξυπηρετούν την ανάπτυξή τους. Κάποια κοινωνικά δίκτυα είναι πιο επιβοηθητικά για την ανάπτυξη των ταλέντων ενός ευφυούς παιδιού σε σχέση με άλλα (Olszewski-Kubilius, Grant, & Seibert, 1993).

Το θέμα είναι ότι η έλλειψη κατάλληλων κοινωνικών υποστηρικτικών συστημάτων για τους ευφυείς μαθητές δημιουργεί ένα είδος μειονεξίας αυτών των μαθητών. Αυτή η μειονεξία μπορεί να θεωρηθεί ως μία ασυμφωνία μεταξύ της ικανότητας κάποιου για ανάπτυξη σε μία κοινωνική περιοχή και των κοινωνικών στηρίξεων, που απαιτούνται για να αναπτυχθεί αυτό το δυναμικό. Τα κοινωνικά υποστηρικτικά συστήματα μεσολαβούν στους τρόπους με τους οποίους παρέχεται η στήριξη. Μέσα από αυτό το πρίσμα, οι ευφυείς μαθητές μπορεί να έχουν ένα είδος μειονεξίας για τους ακόλουθους λόγους. Οι γονείς μπορεί να μην είναι ικανοί να δομήσουν ή να συντονίσουν ένα κατάλληλο κοινωνικό υποστηρικτικό σύστημα από μόνοι τους. Τα κοινωνικά δίκτυα μπορεί να μην εμπλέκουν αρκετά άτομα με ανάλογες ικανότητες που να μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να αναπτύξουν στο έπακρο τις ικανότητές τους. Η τοπική κοινωνία μπορεί να μη διαθέτει πόρους και ευκαιρίες για τους ευφυείς μαθητές. Ως εκ τούτου, η στήριξη που χρειάζονται, δε φτάνει σε αυτούς.

Ένα ιδανικό κοινωνικό υποστηρικτικό σύστημα για ένα ευφυές παιδί, θα περιλαμβάνει ενήλικες που θα αναγνωρίζουν τις ικανότητές του και θα μπορούν να έχουν πρόσβαση και να αξιοποιούν τις εκπαιδευτικές και ψυχολογικές πηγές με στόχο την ανάπτυξη των εγγενών ικανοτήτων του. Πιο συγκεκριμένα, τα μέλη της οικογένειας και της κοινότητας θα δίνουν ιδιαίτερη αξία στην επίδοση στο σχολείο. Οι

συνομήλικοι και φίλοι του θα έχουν παρόμοια ενδιαφέροντα και στάσεις προς την υψηλή επίδοση. Τα σχολεία θα δημιουργούν υποστηρικτικά μαθησιακά περιβάλλοντα. Οι τοπικές κοινότητες (πολιτιστικοί φορείς, δήμοι) θα δημιουργούν οργανισμούς και θεσμούς που θα παρέχουν συμπληρωματικές υπηρεσίες. Οι γονείς που σκόπιμα διαχειρίζονται το κοινωνικό δίκτυο υποστήριξης των παιδιών τους, θα προσπαθούν να εξασφαλίζουν τη λειτουργικότητά του.

Σε επίπεδο μικροσυστημάτων είναι απαραίτητο να υπάρχει ένα ενθαρρυντικό οικογενειακό και σχολικό περιβάλλον που το καθένα από μόνο του θα βοηθά το ευφυές παιδί να εκδηλώσει το εγγενές δυναμικό του όσο γίνεται καλύτερα. Σε επίπεδο σχολείου απαιτούνται κατάλληλες διοικητικές διευθετήσεις, αναλυτικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι και διδακτικά συστήματα που θα είναι διαφοροποιημένα για τους ευφυείς μαθητές. Η συνεργασία και η κοινή στοχοθεσία των μικροσυστημάτων, ήτοι τα μεσοσυστήματα, θα δημιουργούν το πλαίσιο ευρύτερης προόδου του ευφυούς παιδιού. Προϋπόθεση της λειτουργίας των μεσοσυστημάτων είναι οι σύνδεσμοι μεταξύ των μικροσυστημάτων να είναι πολλοί και κοινοί. Έτσι, ο προσανατολισμός και οι στόχοι των μικροσυστημάτων θα ομοιάζουν, καθόσον έτσι είναι μεγαλύτερη η επίδραση στο ευφυές παιδί. Σε ό,τι αφορά στα εξωσυστήματα, κύριο ρόλο έχει το εκπαιδευτικό σύστημα, η εκπαιδευτική και κοινωνική πολιτική, που θα πρέπει να είναι προσανατολισμένα προς την ανακάλυψη κι ανάπτυξη των εγγενών δυνατοτήτων των ευφύων μαθητών. Ο στόχος της αμεροληψίας είναι οι νομοθέτες και ιθύνοντες του εκπαιδευτικού συστήματος να κατανοήσουν ότι κάθε παιδί έχει το δικαίωμα των ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση και αν αυτό σημαίνει ότι κάποια παιδιά χρειάζεται να λάβουν πρόσθετες υπηρεσίες, για να αναπτύξουν τις έμφυτες ικανότητές τους, είναι επιθυμητό και δέον αυτές να παρασχεθούν. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος απαιτείται η εκπαιδευτική πολιτική να δημιουργεί τις συνθήκες, ώστε όλοι οι μαθητές να αποδίδουν στα όρια των ικανοτήτων τους κι όχι κατώτερα (Gallagher, 2004). Αυτές οι ικανότητες μπορούν να ανακαλυφθούν με το σχεδιασμό και την εφαρμογή της κατάλληλης εκπαιδευτικής πολιτικής, τη χρήση διαγνωστικών κριτηρίων και να αξιοποιηθούν με τον κατάλληλο εκπαιδευτικό τρόπο, που περιλαμβάνει ειδική διδακτική και ειδικό περιεχόμενο σπουδών (Coleman & Cross, 2001). Απαιτείται να αναπτυχθούν ισχυρές βάσεις στα στοιχεία του υποστηρικτικού συστήματος, ήτοι κατάλληλη προετοιμασία του προσωπικού, τεχνική υποστήριξη, συστήματα δεδομένων, εξειδικευμένοι εκπαιδευτικοί και αξιολόγηση, αν ο στόχος είναι να υπάρχουν ποιοτικές υπηρεσίες για τα ευφυή παιδιά. Τα ευρύτερα όλων των συστημάτων, ήτοι τα μακροσυστήματα, είναι υπεύθυνα για την αντιμετώπιση όλων των κοινωνικών εμποδίων που προαναφέρθηκαν (διαφορετικός εννοιολογικός καθορισμός της ευφυΐας ανά

πολιτισμό, αντι-διανοουμενισμός, ελιτισμός, μη αναγκαιότητα εκπαιδευτικής διαφοροποίησης). Η μεγαλύτερη κοινωνική επίτευξη στο ζήτημα των ευφυών μαθητών είναι να κατανοηθεί ότι η κοινωνία δεν κινδυνεύει από τη διαφοροποιημένη εκπαίδευσή τους κι ότι χωρίς αυτήν οι ευφυείς μαθητές, κι αργότερα έφηβοι κι ενήλικες, δεν μπορούν να φτάσουν στο απόγειο των εγγενών δυνατοτήτων τους κι έτσι να συμβάλλουν δραστικά στην πρόοδο του ανθρώπινου πολιτισμού. Σε μία τέτοια περίπτωση το προσωπικό και συλλογικό κόστος είναι μεγάλο. Μία κοινωνία που θα αντιμετωπίζει θετικά τα παιδιά με υψηλή νοημοσύνη και θα μεριμνά για αυτά, θα είναι μία κοινωνία χωρίς προκαταλήψεις, με ανώτερες πολιτιστικές και κοινωνικές αξίες, στην οποία κάθε άτομο θα παρωθείται, θα ενισχύεται και θα κινητοποιείται να προσφέρει το μέγιστο προς όφελος ατομικό και κοινωνικό.

Αυτό, λοιπόν, που χρειάζεται να γίνει, ώστε να τεθεί η εκπαίδευση των ευφυών μαθητών στη σωστή βάση, είναι να αναπτυχθούν κατάλληλα κοινωνικά συστήματα που οι ιεραρχικές τους δομές θα συντονίζονται και θα συνεργάζονται. Έτσι, η οικογένεια, το σχολείο, η τοπική κοινωνία και η ευρύτερη κοινωνία θα πρέπει να αλληλεπιδρούν με στόχο η παροχή υπηρεσιών για τους ευφυείς μαθητές να καταλήγει σε μακροσυστήματα, που θα περιλαμβάνουν στάσεις και θέσεις υπέρ της διαφοροποιημένης εκπαίδευσης των ευφυών μαθητών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Davis, G. A., & Rimm, S. B. (1994). *Education of the Gifted and Talented*. Needham Heights. MA: Allyn and Bacon.

Gallagher, J. J. (2003). Issues and challenges in the Education of Gifted students. In N. Colangelo & G. Davis, *Handbook of Gifted Education*. (3rd ed., pp. 11-23). Boston MA: Allyn & Bacon.

Neihart, M., Reis, S. M., Robinson, N. M., & Moon S. M. (Eds.). (2002). *The social and emotional development of gifted children: What do we know?*. Waco, TX: Prufrock Press.

Rimm, S. (2002). Peer pressures and social acceptance of gifted students. In M. Neihart, S. M. Reis, N. M. Robinson, & S. M. Moon (Eds.), *The social and emotional development of gifted children: What do we know?* (pp. 13-18). Waco, TX: Prufrock Press.

Rogers, K. B. (2001). *Re-forming gifted education: Matching the program to the child*. Scottsdale, AZ: Great Potential Press.

Sternberg, R. J. (2004). Culture and intelligence. *American Psychologist*, 59 (5): 325–338.

McCann, M. (2000). Different Cultures, Different directions: Past and Future Practice in Gifted Education. Keynote address to *The 6th Asia-Pacific Conference on Giftedness*, Beijing, China, August 16 - 20.

Taylor, C. A. & Kokot, S. J. (2000). *International Handbook of Giftedness and Talent*. Pergamon.

Sternberg, R. J. (1985). *Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence*. Cambridge: Cambridge University Press.

Colangelo, N., & Davis, G. (2003). Introduction and Overview. In N. Colangelo & G. Davis, *Handbook of Gifted Education*. (3rd ed., pp. 3-10). Boston MA: Allyn & Bacon.

Cross, T. L. (2002). Competing with myths about the social and emotional development of gifted students, *Gifted Child Today*, 25 (3): 44-45, 65.

Gallagher, J. J. (2004). No child Left Behind and Gifted Education. *Roeper Review*, 26 (3): 121-3.

Olszewski-Kubilius, P. (2003). Do we change Gifted Children to fit Gifted Programs, or do we change Gifted Programs to fir Gifted Children? *Journal for the Education of the Gifted*, 26 (4): 304-13.

Olszewski-Kubilius, P., Grant, B., & Seibert, C. (1993). Social support systems and the disadvantaged gifted: A framework for developing programs and services. *Roeper Review*, 17: 20-25.

Coleman, L. J., & Cross, T. L. (2001). *Being gifted in school*. Waco, Texas: Prufrock Press.

Φουστάνα, Α. (2007). *Διαδικασίες μάθησης παιδιών με υψηλό νοητικό πηλίκο*.
Διδακτορική Διατριβή.

Τίτλος εισήγησης

Είχα δώσει τον εξής, στο Συνέδριο:

Ο παρεμβατικός ρόλος του πολίτη και των οργανώσεών του στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, όπως αυτός παρουσιάζεται στα βιβλία πολιτικής διαπαιδαγώγησης του ελληνικού Σχολείου, από το 1974 μέχρι σήμερα.

Προτιμώ όμως, τον εξής, για τη δημοσίευση, αν είναι δυνατόν:

Ο συμμετοχικός στα «κοινά» και παρεμβατικός στη διακυβέρνηση, ρόλος της κοινωνίας των πολιτών, όπως αυτός παρουσιάζεται στα βιβλία πολιτικής διαπαιδαγώγησης του ελληνικού σχολείου, από το 1974 έως σήμερα.

Εισαγωγή

Το τι διδάσκονται οι μαθητές στο Σχολείο, καθορίζεται από τον διδάσκοντα, τις επιταγές της σχετικής με τη διδακτέα ύλη, εκπαιδευτικής νομοθεσίας και το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων. Το περιεχόμενο όμως της διδασκόμενης στο Σχολείο ύλης, όπως προσδιορίζεται από το κράτος μέσω του ΥΠΕΠΘ, αποτυπώνεται, τόσο στα σχετικά Αναλυτικά Σχολικά Προγράμματα, όσο και σε εκείνες τις σελίδες των σχολικών βιβλίων, οι οποίες συνιστούν τη διδασκόμενη ύλη. Ενδιαφερόμενοι λοιπόν να μελετήσουμε το περιεχόμενο της πολιτικής παιδείας που επιχειρεί να προσφέρει το ελληνικό Σχολείο στους μαθητές του, έχουμε δύο επιλογές: Να μελετήσουμε ή τα Αναλυτικά Προγράμματα των μαθημάτων πολιτικής διαπαιδαγώγησης-εκπαίδευσης του Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου, ή το περιεχόμενο των αντίστοιχων σ'αυτά τα μαθήματα, εγχειριδίων τους. Επειδή όμως το ακριβές και πλήρες περιεχόμενο της διδασκαλίας, αντιστοιχεί πολύ περισσότερο στο περιεχόμενο των σελίδων των διδασκόμενων σχολικών βιβλίων, παρά στις (κατ'ανάγκην) αφαιρετικές και, εν πολλοίς, γενικόλογες επιταγές-αξιώσεις για το διδακτικό έργο, που αποτυπώνονται στα Αναλυτικά Προγράμματα, επιλέγουμε ν'ασχοληθούμε σ'αυτό το κείμενο, με τον γραπτό λόγο των σχολικών εγχειριδίων, παρά με τα αντίστοιχα τους Αναλυτικά Προγράμματα, από τα οποία Προγράμματα, τελικά, αντλούμε γι'αυτή την εργασία μας, στοιχεία, αποκλειστικά και μόνο για τη διδακτέα ύλη. Έτσι, οι προερχόμενες απ'αυτά τα βιβλία, σελίδες, των οποίων το περιεχόμενο παρουσιάζουμε και, στη συνέχεια, αξιολογούμε, αποτελούν τμήμα της διδακτέας ύλης, όπως την προσδιορίζουν τα σχετικά Αναλυτικά Προγράμματα.

Θέλουμε όμως πριν προχωρήσουμε στη διαπραγμάτευση του θέματός μας, να εστιάσουμε λίγο αναλυτικότερα, στους λόγους που μας έκαναν να μελετήσουμε τα

σχολικά βιβλία των μαθημάτων πολιτικής εκπαίδευσης, και όχι τα Αναλυτικά τους Προγράμματα.¹ Υπάρχουν λοιπόν, κι άλλοι, σοβαρότεροι λόγοι, που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ανάλυση των Αναλυτικών Προγραμμάτων δε μπορεί, *εκ των πραγμάτων*, να εισφέρει επαρκή και «πραγματικά» ή «βέβαια» στοιχεία για το διδακτικό έργο που πραγματοποιείται στο ελληνικό σχολείο, τουλάχιστον όσον αφορά τα μαθήματα πολιτικής διαπαιδαγώγησης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, για τα οποία έχουμε και στοιχεία (αν και είμαστε σχεδόν βέβαιοι, ότι το ίδιο ισχύει και για τα αντίστοιχα μαθήματα της πρωτοβάθμιας). Και κρίνουμε σκόπιμο να επισημανθούν ρητά αυτοί, όχι τόσο για να «υποστηριχθεί» η απόφασή μας να επιλέξουμε ως *υλικό έρευνας*, τα σχολικά βιβλία και όχι τα Αναλυτικά Προγράμματα, όσο για να φανεί το περιορισμένο της χρησιμότητας τόσων μελετών-διατριβών, που ασχολούνται με το περιεχόμενο των κάθε Αναλυτικών Προγραμμάτων, όσον αφορά τη διερεύνηση-μελέτη, τον προσδιορισμό και την ανάλυση του εκπαιδευτικού-διδακτικού-μαθησιακού έργου που «παράγεται» πραγματικά, στα ελληνικά σχολεία, χωρίς να παραγνωρίζουμε ωστόσο, τη μεγάλη χρησιμότητά τους, όσον αφορά άλλους, σημαντικούς ερευνητικούς και μελετητικούς στόχους, αντλούμενους από τους χώρους των πολιτικών επιστημών, της (συγκριτικής ή μη) εκπαιδευτικής πολιτικής, της Ιστορίας κ.ά..

Επισημαίνουμε λοιπόν καταρχάς, ότι τα Αναλυτικά Προγράμματα, είναι δύο ειδών (Μπίκος, 2008: 188): τα παλαιότερου τύπου, που προσδιορίζουν μόνο τη διδακτέα ύλη και τους γενικότερους διδακτικούς σκοπούς του μαθήματος (Βέικου-Σιγανού-Πασταμούλη, 2007: 56, Γερογιάννη, 2006: 13-14, Κουλουμπαρίτση, 2003: 12, Μπίκος, 2008: 188, Μπούντα, 2006: 122,123) και τα νεώτερου τύπου, που – όντας *curricula* – είναι πραγματικά *αναλυτικά*, αφού προσδιορίζουν, πέραν της διδακτέας ύλης, και τους διδακτικούς στόχους κάθε ενότητας, αλλά και «προτείνουν» μέσα-τρόπους και μεθόδους επίτευξής τους (Βέικου-Σιγανού-Πασταμούλη, 2007: 57, Μπίκος, 2008: 188, Ξωχέλλη, 1981: 266). Τα δε Αναλυτικά Προγράμματα των μαθημάτων που μας απασχολούν, είναι *curricula*, από το 1999 (Μπίκος, 2008: 189).

Παραθέτουμε ωστόσο, τα εξής στοιχεία για τον ρόλο αυτών των Προγραμμάτων στη διδακτική καθημερινότητα του ελληνικού Σχολείου: Όπως αποδεικνύει εμπειρική έρευνα που πραγματοποιήσαμε σε «δείγμα» 25 εκπαιδευτικών του κλάδου των νομικών-πολιτικών επιστημών που διδάσκουν αυτά τα μαθήματα σε δευτεροβάθμια σχολεία, με Ερωτηματολόγιο, το ποσοστό των όσων *γνωρίζουν* το περιεχόμενο του Αναλυτικού Προγράμματος αυτών των μαθημάτων, είναι μόλις 45% για το Γυμνάσιο και 82% για το Λύκειο (Μπίκος, 2008: 190). Ενώ το

¹ Βλ. και Μπίκος, 2008: 285.

ποσοστό όσων απ'αυτούς που το *γνωρίζουν*, το *τηρούν* σε ικανοποιητικό βαθμό, είναι μόλις 25% για το Λύκειο και 20% για το Γυμνάσιο, καθώς οι περισσότεροί τους, δηλώνουν ότι το τηρούν μόνο εν μέρει.

Τέλος, ένα ακόμα, πολύ σημαντικό στοιχείο που προέκυψε απ'αυτή την έρευνα, είναι το ότι οι μισοί εκπαιδευτικοί του «δείγματος», δηλώνουν ότι δεν προλαβαίνουν καμία σχεδόν σχολική χρονιά, να διδάξουν *όλη* τη διδακτέα ύλη (Μπίκος, 2008: 147)! Οπότε, μαρτυρά και αυτό το στοιχείο, μαζί με τα προαναφερόμενα, πόσο *σχετική* είναι γενικά η «ισχύς» των Αναλυτικών Προγραμμάτων των μαθημάτων πολιτικής εκπαίδευσης, αλλά και ειδικότερα, η δυνατότητά τους να καθορίσουν το διδασκόμενο «υλικό» των σχολικών βιβλίων.

Εστιάζοντας, στη συνέχεια, στο αντικείμενο της εργασίας μας, επισημαίνουμε ότι στα πλαίσιά της, στοιχειοθετούμε μια ανάλυση η οποία εδράζεται στο δίπολο *κοινωνία πολιτών – πολιτική κοινωνία*, όπου ο όρος «πολιτική κοινωνία» περιλαμβάνει όλους τους καθαρά *πολιτικούς* θεσμούς, είτε είναι κρατικοί, είτε όχι, όπως π.χ. τα κόμματα, και ο όρος «κοινωνία των πολιτών», όλους τους πολίτες ως σύνολο αλλά και τον καθένα χωριστά, όπως επίσης και τις ποικιλόμορφες ομαδώσεις και οργανώσεις τους (:ομάδες πίεσης), οι οποίες *δε* χαρακτηρίζονται ως *αμιγώς πολιτικές*, παρά το ότι σχεδόν πάντα, ένας από τους στόχους τους, αν όχι ο κυριότερος, είναι να παρεμβαίνουν στην πολιτική διακυβέρνηση και στη λήψη των κυβερνητικών και κρατικών αποφάσεων, αλλά και να ασκούν πιέσεις στα κόμματα και σε πολιτικούς θεσμούς ή φορείς (πολιτικής κυρίως) εξουσίας (π.χ. Βουλή), προς όφελος συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων – όπως κάνουν π.χ. τα συνδικάτα. Έτσι, οι έννοιες τους *πολίτη* και των *οργανώσεων των πολιτών* που σημειώνονται στον τίτλο της εισήγησής μας, αντιστοιχούν σε ό,τι χαρακτηρίσαμε ως «κοινωνία πολιτών», ενώ η πολιτική εξουσία και τα κόμματα, σε ό,τι αποκαλέσαμε «πολιτική κοινωνία». Οπότε αυτό που διερευνούμε, είναι το *πόσο πολύ, πόσο συχνά και με ποιον τρόπο*, τα σχολικά βιβλία πολιτικής εκπαίδευσης που διδάχθηκαν και διδάσκονται στο ελληνικό σχολείο από το 1974 μέχρι σήμερα, αναφέρονται στην *ενεργό* κοινωνία των πολιτών (και στα κινήματα, τις *ομάδες συμφερόντων* και τον συμμετοχικό πολίτη) - μ'άλλα λόγια, α)στη *συμμετοχή* των πολιτών στη λειτουργία των κομμάτων, των ομάδων πίεσης και στα «κοινά», ή στην πολιτική και στην πολιτική διακυβέρνηση, και β)στην *παρέμβασή* τους στην πολιτική διακυβέρνηση γενικά, ή στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που αφορούν θέματα που τους απασχολούν.

Σημειωτέον τέλος, ότι ένα ακόμα στοιχείο που ενδιαφέρει την ανάλυσή μας, και «περιλαμβάνεται» στην *κοινωνία των πολιτών* (αφού τη διέπει) ως εγγενές συστατικό της, είναι η αντίθεση των συμφερόντων μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων

που τη συνθέτουν, η οποία οδηγεί και σε προστριβές, διενέξεις, ή συγκρούσεις, μεταξύ των διάφορων τάξεων, ομαδώσεων, οργανώσεων, ή συνδικάτων, δηλαδή των κάθε είδους συλλογικών σχημάτων, αδιάφορο από το πόσο οργανωμένη ή αυθόρμητη, και μόνιμη, περιστασιακή ή εκδηλούμενη μόνο μια φορά, είναι η λειτουργία τους. (Και αυτή αντίθεση βέβαια, αποτελεί και έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που εξασφαλίζουν τον γενικότερα *δυναμικό* χαρακτήρα που έχει ως κοινωνία). Συνεπώς, μας ενδιαφέρει, και το αν, και σε ποιον βαθμό, τα εν λόγω σχολικά βιβλία περιλαμβάνουν αναφορές, *πρώτον*, σ' αυτό το «εσωτερικό» της *κοινωνίας των πολιτών*, «συγκρουσιακό» στοιχείο (το οποίο μάλιστα επηρεάζει, σε διαφορετικό κάθε βαθμό, φορά, και την άσκηση της πολιτικής) και *δεύτερον*, στις αντιθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ του κράτους-Κυβέρνησης (ή της *πολιτικής κοινωνίας*) και των διάφορων κοινωνικών ομάδων (ή *κοινωνίας των πολιτών*).

Ανάπτυξη

Αρχίζοντας την επισκόπηση του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων, απ' αυτά του δημοτικού, διαπιστώνουμε, ότι κανένα μέχρι σήμερα δεν αναφέρεται στην πολιτική συμμετοχή και στον ενεργό πολίτη ή στην κοινωνία των πολιτών. Ενώ τα μόνα που αναφέρονται στα κόμματα, είναι αυτό της Ρουσοπούλου, που διδάχτηκε στη Στ' δημοτικού από το 1975 μέχρι το 1981 και αυτό των Κονταξάκη κ.ά., που διδάχθηκε από το 1983 μέχρι το 2009 – καθώς τον Σεπτέμβριο του 2009, αναμένεται η κυκλοφορία νέου. Η αναφορά όμως που κάνουν, γίνεται με αφορμή την παρουσίαση των εκλογών και της ψηφοφορίας προκειμένου να αναδειχθεί η Κυβέρνηση (Ρουσοπούλου, 1977:21 και Κονταξάκη κ.ά., 2004: 28, 30). Οπότε, το μόνο που αναφέρεται για τα κόμματα, είναι ότι κάθε πολίτης ψηφίζει ένα απ' αυτά στις εκλογές, και ότι κατά την προεκλογική περίοδο ενημερώνουν όλα τα κόμματα τον λαό για το πολιτικό τους πρόγραμμα. Έτσι, ακόμα κι αν αντιληφθούμε τις εκλογές ως μια θεσμοθετημένη διαδικασία *πολιτικής συμμετοχής*, άρα και τα κόμματα ως θεσμούς στους οποίους στηρίζεται η συμμετοχή των πολιτών στη λήψη της σημαντικότερης απόφασης για την πολιτική διακυβέρνηση της κοινωνίας, που είναι η εκλογή της Κυβέρνησης και όλων των βουλευτών, οφείλουμε να επισημάνουμε, ότι ο τρόπος παρουσίασης των κομμάτων που υιοθετείται σ' αυτά τα βιβλία, δεν αναδεικνύει ούτε τον μόνιμο και όχι περιοδικό/παροδικό, που αφορά μόνο την προεκλογική περίοδο, ρόλο τους στη δημοκρατία και στη σύγχρονη πολιτεία, στο σύνολό του, αλλά ούτε και τις δυνατότητες πολιτικής συμμετοχής και ενεργού δράσης που προσφέρουν στον πολίτη καθόλη την 4ετία (δηλαδή στον οποιονδήποτε «διαρκή» ιστορικοκοινωνικοπολιτικό «χρόνο». Συνεπώς, η αναφορά στις πολιτικές οργάνώσεις, δε συναρτάται ούτε με την έννοια του *διαρκώς* ενεργού πολίτη, ούτε με τη *διαρκή*

λειτουργία της δημοκρατίας, αλλά, σημειωτέον, *ούτε και με το συγκρουσιακό στοιχείο μεταξύ των κομμάτων*, ή έστω, μεταξύ των κομμάτων της αντιπολίτευσης και της συμπολίτευσης, το οποίο αποτελεί ένα από τα βασικότερα στοιχεία - αν όχι το βασικότερο - της κοιμματικής δημοκρατίας² που ισχύει σήμερα στις περισσότερες χώρες του κόσμου.

Για δε τα βιβλία του Γυμνασίου, επισημαίνουμε τα εξής: Στο πρώτο βιβλίο της μεταπολίτευσης, που είναι αυτό του Χριστόπουλου το οποίο διδάχθηκε μέχρι το 1982, δεν υπάρχει καμία αναφορά στην κοινωνία των πολιτών και τον ενεργό πολίτη! Αλλά στο επόμενο, των Πετριτσόπουλου κ.ά., που διδάχθηκε από το 1982 μέχρι το 1998, διαπιστώνουμε μια σημαντική αλλαγή: Καταρχάς, η παρουσίαση των πολιτικών κομμάτων, που γίνεται στην ενότητα με τίτλο «Η αρχή του πολυκομματισμού» (Πετριτσόπουλος κ.ά., 1982: 58), όχι μόνο έχει μια ικανοποιητική έκταση (: 3 σελίδων), αλλά και «κλείνει» με την εξής παράγραφο, η οποία επισημαίνει τη σχέση των κομμάτων, όχι μόνο με τη βασικότερη αρχή της δημοκρατίας, δηλαδή την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, αλλά και με την ίδια την κοινωνία των πολιτών, τις οργανώσεις-ομάδες πίεσης που την εκφράζουν και την πολιτική συμμετοχή: «Ο θεσμός του πολιτικού κόμματος έχει πρωταρχική σημασία, γιατί μαζί με το συνδικαλισμό και τις άλλες μορφές οργάνωσης των κοινωνικών δυνάμεων συντελεί στην υλοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας. Μέσα από τα κόμματα, που αποτελούν τον κρίκο που ενώνει το κράτος με την κοινωνία, ο πολίτης συμμετέχει στη διαμόρφωση κρατικής βούλησης.» (Πετριτσόπουλος κ.ά., 1982: 60) Θα μπορούσε ωστόσο ο συγγραφέας να αναλύσει-αναπτύξει λίγο περισσότερο τη θέση του για την πολιτική συμμετοχή μέσω της λειτουργίας των κομμάτων, για να καταστεί σαφέστερη στους μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου και η σχέση της λειτουργίας των κομμάτων με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών στα «κοινά» και στην πολιτική διακυβέρνηση. Και το επισημαίνουμε αυτό, γιατί έχουν σχετικά μικρή ηλικία για να κατανοήσουν ικανοποιητικά, τέτοιες αφαιρετικές (και ως έναν βαθμό, αφηρημένες) έννοιες, όπως είναι η «συμμετοχή στη διαμόρφωση της κρατικής βούλησης» και η σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας.

Επιπλέον, το εγχειρίδιο αυτό, παρά το ότι δεν αναφέρεται σε κανένα κεφάλαιό του, καθαρά και μόνο στην κοινωνία των πολιτών ή στον ενεργό/συμμετοχικό πολίτη, κάνει εκτενείς και εκπαιδευτικά χρησιμότες αναφορές στο συγκρουσιακό στοιχείο

² Βλ. για την έννοια αυτής της δημοκρατίας, Lenk, 1990: 120-121.

που διατρέχει τους κόλπους της κοινωνίας των πολιτών,³ αξιολογώντας μάλιστα και τη συνεισφορά αυτού του στοιχείου στην κοινωνικοπολιτική εξέλιξη, ως μη αρνητική.

Το επόμενο βιβλίο πολιτικής εκπαίδευσης που γράφτηκε για το Γυμνάσιο, είναι αυτό των Ρέππα, κ.ά., το οποίο διδασκόταν από το 1998 μέχρι το 2006. Μάλιστα από το 2001 και μετά, εκδιδόταν με επαναδιατυπωμένα τα περισσότερα κεφάλαιά του, αν και διατήρησε αυτούσιο το περιεχόμενό του, υπό μία συγγραφική ομάδα που διαφοροποιείται από την προηγούμενη, μόνο όσον αφορά την Παζαρζή η οποία αντικαταστάθηκε από τη Μακρυνιώτη.

Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο που αναφέρεται προγραμματισμένα στην κοινωνία των πολιτών, και μάλιστα με ρητό τρόπο, σε περισσότερα από δύο σημεία του. Συγκεκριμένα: στη σελίδα του 128, διαβάζουμε ότι «πολιτική ασκείται κυρίως από τα κόμματα [...] [και επιπλέον,] σήμερα η πολιτική δεν εκφράζεται μόνο στο πλαίσιο του κράτους. Οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις έχουν μετατοπίσει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική δραστηριότητα στα κόμματα, τις ομάδες πίεσης, την κοινή γνώμη, την κοινωνία των πολιτών». Και λίγες σελίδες κατόπιν, αφιερώνεται ειδικό, και μάλλον εκτενές, κεφάλαιο (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 1999: 130-134) στα κόμματα και την κοινωνία των πολιτών, με τον τίτλο «Κόμματα – ομάδες πίεσης – πολιτικοποίηση», που έχει υποενότητες με τίτλους «Πολιτικά κόμματα», «Ομάδες πίεσης» και «Πολίτης – πολιτική συμμετοχή – πολιτικοποίηση» και περιλαμβάνει ιδιαίτερη αναφορά στην έννοια της *πολιτικής συμπεριφοράς*, της *πολιτικής συνείδησης*, της *πολιτικής αδιαφορίας*, αλλά και στα *πολιτικά κινήματα* και τις διεθνείς ΜΗΚΥΟ. Και ενδεικτική του περιεχομένου αυτού του κεφαλαίου, είναι η τελευταία παράγραφός του, που, υπό τον τίτλο «Πολιτικό σύστημα», αναφέρει τα εξής: «οι ομάδες πίεσης, τα κόμματα και

³ Συγκεκριμένα, διαβάζουμε τα εξής: «Στην κοινωνική ζωή συχνά προκαλούνται αμφισβητήσεις και προστριβές για διάφορα ζητήματα [...] Ανάλογες αμφισβητήσεις, προστριβές και διενέξεις δημιουργούνται στις σχέσεις κοινωνικών ομάδων ή κρατών ή συνασπισμών. [...] Ο διάλογος [...] αποτρέπει τη μετωπική σύγκρουση με άλλες κοινωνικές ομάδες, που συχνά έχουν αντίθετα συμφέροντα και επιδιώξεις.» (Πετριτσόπουλος κ.ά., 1982: 24-25) Αλλά και σε επόμενη σελίδα διαβάζουμε τα εξής: «Οι μεταβολές στα μέσα παραγωγής προκαλούν [...] συγκρούσεις με περιορισμένη ή ευρύτερη έννοια.» (Πετριτσόπουλος κ.ά., 1982: 28) Και το κείμενο συνεχίζει, αναφέροντας τρόπους πολιτικής παρέμβασης, προκειμένου να περιορισθούν αυτές οι συγκρούσεις. Σε συγκρούσεις μάλιστα και σε συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας είναι αφιερωμένη και η σελίδα του 31, που φιλοξενεί μόνο εικόνες και σχήματα που αφορούν συγκρούσεις και σχέσεις ανταγωνισμού μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Και ο συγγραφέας, ακολουθώντας προφανώς τη λογική του διαλεκτικού υλισμού που υιοθετεί και ο μαρξισμός – τον οποίο μαρξισμό άλλωστε, εκφράζει και σ'άλλα σημεία του εγχειριδίου του (βλ. π.χ. στις σσ.28, 33-34, αλλά και στην τελευταία πρόταση του αποσπάσματος που παραθέτουμε στην επόμενη παράγραφο) -, επισημαίνει στη σελίδα 32, ότι «οι μεταρρυθμίσεις [...] δε γίνονται χωρίς κάποιες συγκρούσεις» και ότι «σε κάθε αλλαγή αναγκαστικά συγκρούονται το παλιό με το καινούργιο» (- αλλά δεν είμαστε σίγουροι ότι η τελευταία διατύπωση μπορεί να γίνει πλήρως κατανοητή απ'όλους τους μαθητές του Γυμνασίου, αν δε διευκρινιστεί περαιτέρω από τον διδάσκοντα του μαθήματος).

Η τελευταία αναφορά στο συγκρουσιακό στοιχείο, αφορά τις διαφορές μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, και είναι η εξής: «Η διαπίστωση των διαφορών είναι φανερή στις εργασιακές σχέσεις, στις κοινωνικές σχέσεις, στις πολιτικές συγκεντρώσεις, κ.ά.. Μερικοί μελετητές θεωρούν ότι η αντίθεση και η πάλη ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, αποτελούν το μοχλό κίνησης της ιστορίας και οδηγούν είτε σε ειρηνικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις είτε σε εκρηκτικές λύσεις και επαναστατικές αλλαγές.» (Πετριτσόπουλος κ.ά., 1982: 34)

οι πολιτικές τους δυνάμεις εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Πρόκειται για το πολιτικό σύστημα μιας κοινωνίας που αποτελείται από την κρατική οργάνωση, τα πολιτικά κόμματα και κινήματα, τις ομάδες πίεσης, την πολιτική δημοσιότητα και τους πολίτες που προσπαθούν ενεργά να επηρεάσουν την πολιτική βούληση στην κοινωνία αυτή.» (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 1999: 134)

Υπάρχει όμως κι ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στην κοινωνία των πολιτών, με τον τίτλο «Η κοινωνία των πολιτών ως συντελεστής του πολιτικού συστήματος», του οποίου η πρώτη φράση είναι η εξής: «Όσο πιο βαρύνουσα γνώμη έχει ο λαός στη χάραξη της πολιτικής ενός κράτους, τόσο είναι πιθανότερο να αντανakλά η πολιτική αυτή τα ενδιαφέροντα και τις επιδιώξεις του.» (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 1999: 233) Και το κεφάλαιο αυτό, περιλαμβάνει ιδιαίτερη παράγραφο για τα ΜΜΕ, ιδιαίτερη για τις δημοσκοπήσεις και τον ρόλο τους, και ιδιαίτερη – που είναι και η μεγαλύτερη όλων – για την κοινωνία των πολιτών (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 1999: 235-237), της οποίας μάλιστα το περιεχόμενο, είναι πράγματι εξαιρετικό, ως προς την πληρότητα και την ευστοχία όσων αναφέρει.

Τέλος, περιλαμβάνει κι ένα κεφάλαιο σχετικό μ'έναν άλλο σημαντικό πυλώνα της κοινωνίας των πολιτών: τις διεθνείς ΜΗΚΥΟ (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 1999: 250-251, 264-268).

Διαπιστώνουμε συνεπώς, ότι ο/η συγγραφέας παρουσιάζει την πλήρη και αληθινή εικόνα της σύγχρονης πολιτικής πραγματικότητας, χωρίς να προβαίνει σε καμία *αφαίρεση* που να μειώνει τον (πραγματικό και) πολιτικά παρεμβατικό και συμμετοχικό ρόλο της κοινωνίας των πολιτών στην άσκηση της πολιτικής και της διακυβέρνησης.

Αλλά το βιβλίο αυτό, παρουσιάζει με πολύ εύστοχο τρόπο, και τον ρόλο των κομμάτων, αφού αναφέρει γι'αυτά, σχεδόν ό,τι αναφέρει και το εγχειρίδιο της ομάδας Πετρίτσόπουλου.⁴ Έτσι, διαπιστώνουμε πως και αυτό το βιβλίο επισημαίνει ορθότατα, πως τα κόμματα *συνδέουν* την κοινωνία των πολιτών με την πολιτική εξουσία, την πολιτική διακυβέρνηση, τις επιλογές της Κυβέρνησης και το κράτος.

⁴ Αναφέρει συγκεκριμένα, τα εξής: «Βασικό στοιχείο της σύγχρονης Δημοκρατίας είναι η πολιτική πολυφωνία. Ιδρύονται δηλ. και λειτουργούν περισσότερα του ενός κόμματα. Υπάρχουν συνθήκες ελευθερίας τόσο για την ίδρυση των κομμάτων, όσο και για την ένταξη και συμμετοχή σε αυτά, όσων το επιθυμούν. Βασική αποστολή κάθε [...] κόμματος είναι η πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας με την ενεργοποίηση του πολίτη μέσα από τις κομματικές διαδικασίες. [...] Γενικότερα στο χώρο της πολιτικής τα κόμματα εκπαιδεύουν πολιτικά τους πολίτες και τους δίνουν ευκαιρίες, ώστε από απλοί ιδιώτες να προάγονται σε ενεργά μέλη της δημόσιας ζωής. Έτσι μπορούν να συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κρατικής βούλησης (π.χ. άσκηση επιρροής πολιτών σε θέματα οικονομικά, εκπαιδευτικά [...]). [...] Η επιτυχία και η διατήρηση των πολιτικών κομμάτων εξαρτώνται από τις επαφές που διατηρούν με την κοινή γνώμη [...] Συνιστούν λοιπόν μηχανισμό αποφασιστικής σημασίας, μέσω του οποίου η κυβέρνηση συνδέεται με την κοινωνία. Αποτελούν μάλιστα παράγοντα “πολιτικής κοινωνικοποίησης”.» (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 1999: 168-170)

Κλείνοντας, για να παρουσιάσουμε τα κύρια σημεία και της δεύτερης έκδοσης αυτού του βιβλίου, που έγινε το 2001, επισημαίνουμε πως όσα αναφέρονται στην πρώτη έκδοσή του, αναφέρονται και στη δεύτερη (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 2001).⁵ Οπότε το μόνο που κρίνουμε σκόπιμο να σημειώσουμε, είναι η εξής πρόσθετη αναφορά που κάνει στο κεφάλαιό της που έχει τον τίτλο «Πολιτεία – πολίτης – πολιτική – πολιτικοποίηση»: «Σε κάθε κοινωνία υπάρχουν πολλά, διαφορετικά και συχνά αντιτιθέμενα συμφέροντα. Οι εργαζόμενοι λ.χ. επιδιώκουν υψηλότερους μισθούς [...] μερικοί οικονομικά ισχυρότεροι ανθίστανται κάποτε σε αυτό [...] Παρατηρούνται επίσης προστριβές μεταξύ διαφορετικών περιοχών για ποικίλα θέματα (π.χ. κατασκευή μεγάλων έργων [...] δημιουργία [...] σταθμού καύσης απορριμμάτων). Η εξομάλυνση παρόμοιων διαφορών ή η αποτροπή συγκρούσεων επιτυγχάνεται μέσω της πολιτικής δράσης.» (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 2001: 100) Συνεπώς, σ' αυτό το κεφάλαιο, όχι μόνο γίνεται ρητή αναφορά και στις συγκρούσεις που απαντώνται στους κόλπους της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και επισημαίνεται η εμπλοκή της πολιτικής (και της διακυβέρνησης όπως υπονοείται) σ' αυτές – έστω κι αν αναφέρεται ως μόνος σκοπός αυτής της εμπλοκής, η αποτροπή των κοινωνικών «ρηγμάτων»-ρήξεων και η επίτευξη συγκλίσεων και συναίνεσης μεταξύ των αλληλοσυγκρουόμενων αιτημάτων-συμφερόντων των διάφορων μερίδων-ομάδων της κοινωνίας των πολιτών.

Και καταλήγει με τον εξής ορισμό, ο οποίος, μη αναφερόμενος καθόλου στο κράτος(!), αλλά μόνο στους πολίτες και τις οργανώσεις τους(!), αναδεικνύει τον πολιτικό ρόλο της κοινωνίας των πολιτών σε αυτόν που έχει τη μεγαλύτερη σημασία για την πολιτική και την πολιτική πράξη: «Πολιτική είναι η δράση των πολιτών, των ομάδων ή των κομμάτων μέσω της οποίας επιδιώκεται να επηρεασθεί σύμφωνα με συγκεκριμένα συμφέροντα ο τρόπος που θα ρυθμιστεί ένα ζήτημα». (Αθανασούλα-Ρέππα κ.ά., 2001: 100)

Ολοκληρώνουμε την αναφορά μας στα βιβλία του Γυμνασίου, με τις διαπιστώσεις μας για το περιεχόμενο του εγχειριδίου του 2006, που έγραψαν οι Σωτηρίου, κ.ά., το οποίο κινείται “στην ίδια γραμμή” με το προηγούμενό του, αφού αναφέρει ότι «πολιτική είναι κάθε δραστηριότητα των ατόμων και των ομάδων που αφορά τη συλλογική ζωή» (Σωτηρίου κ.ά., 2006: 63). Και είναι σαφές, όχι μόνο πως αυτός ο ορισμός της πολιτικής είναι σε μεγάλο βαθμό όμοιος μ' αυτόν της προηγούμενης παραγράφου, αλλά και το ότι αναδεικνύει, όπως και εκείνος, την

⁵ Συγκεκριμένα, όσα αναφέρονται στις σελίδες 130-134 της πρώτης του έκδοσης, περιέχονται στις σελίδες 100-106 της νεώτερης. Ενώ το κεφάλαιο που αφορά τα κόμματα εκτίθεται στις σελίδες 134-135 της νεώτερης έκδοσης, το κεφάλαιο με τον τίτλο «Κοινωνία των πολιτών» στις 175-178 και εκείνο που αφορά τις διεθνείς ΜΗΚΥΟ, στις 202-204.

κοινωνία των πολιτών και τις οργανώσεις της, ως τον σημαντικότερο παράγοντα του σύγχρονου πολιτικού και πολιτειακού βίου.

Στη δε επόμενη παράγραφο αυτού του βιβλίου, επισημαίνεται το συγκρουσιακό στοιχείο που διέπει την κοινωνία των πολιτών, με την εξής φράση: «συχνά τα συμφέροντα [...] των ομάδων πολιτών συγκρούονται (π.χ. εργαζόμενοι-εργοδότες, ιδιοκτήτες-ενοικιαστές, καταναλωτές-παραγωγοί).» (Σωτηρίου κ.ά., 2006: 63) Και το κείμενο συνεχίζει, αναφέροντας ότι «οι συγκρούσεις αυτές είναι θετικές για την κοινωνία, εάν οδηγούν σε δημοκρατικό διάλογο και αμοιβαίες υποχωρήσεις.» (Σωτηρίου κ.ά., 2006: 63)

Αλλά αναφέρεται ρητά, και στον ενεργό πολίτη, αφού στην αμέσως επόμενη παράγραφο, επισημαίνεται ότι ευθύνη του σύγχρονου πολίτη είναι να συμμετέχει υπεύθυνα και δραστήρια «σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής» (Σωτηρίου κ.ά., 2006: 64).⁶

Επιπλέον, σε κείμενο ενός παραθέματος της ίδιας σελίδας, γίνεται αναφορά και στον εθελοντισμό, ο οποίος βέβαια δε συνιστά παρά μία από τις μορφές δραστηριοποίησης της κοινωνίας των πολιτών. Αναλυτική πάντως παρουσίαση του ρόλου και της δραστηριότητας της κοινωνίας των πολιτών, διαβάζουμε στο υποκεφάλαιο με τίτλο «Κοινωνία πολιτών» (Σωτηρίου κ.ά., 2006: 81-83), όπου αναφέρεται και ο όρος «ενεργός πολίτης». Ενώ σε άλλο σημείο του βιβλίου (Σωτηρίου κ.ά., 2006: 80-81), όχι μόνο παρουσιάζονται αναλυτικά τα στοιχεία που αφορούν τα πολιτικά κόμματα, αλλά γίνεται και μια αναφορά στα νέα κοινωνικά κινήματα που εμφανίστηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, με την επισήμανση ότι «έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική [...] και τη δημοκρατία». (Σωτηρίου κ.ά., 2006: 81)

Τέλος, στις σελίδες 137 και 140 παρουσιάζονται οι διεθνείς ΜΗΚΥΟ, ενώ στη σελίδα 89 ο θεσμός της βουλής των Εφήβων, ως ένας θεσμός που δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να αρθρώσουν έναν λόγο, για την πολιτική και τους τρόπους της διακυβέρνησης, ή έναν πολιτικό λόγο σ'ένα δημόσιο forum, μέσω του οποίου *παρεμβαίνουν* ως ομιλητές-αγορητές, στη σφαίρα του *δημόσιου χώρου* και *λόγου*, σχολιάζοντας την πολιτική πραγματικότητα και προτείνοντας τρόπους πολιτικής παρέμβασης για την αντιμετώπιση διάφορων (καίριων) θεμάτων δημόσιου συμφέροντος και ενδιαφέροντος.

⁶ Και αν σταθεί κανείς με σκεπτικισμό, έναντι του όρου *κοινωνική* ζωή, λόγω του ότι δε χρησιμοποιείται στη φράση αυτή ο όρος *πολιτική* ζωή, σημειώνουμε ότι, σε σχεδιάγραμμα της ίδιας σελίδας, αναφέρεται η φράση «πολιτική συμμετοχή σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και Διεθνές επίπεδο.» (η υπογράμμιση δική μας)

Ερχόμενοι στη συνέχεια, στα βιβλία του Λυκείου, διαπιστώνουμε ότι το πρώτο εγχειρίδιο της μεταπολίτευσης, που είναι αυτό της Ρουσοπούλου και διδάχθηκε από το 1975 έως το 1983, δεν κάνει καμία αναφορά στον όρο «κοινωνία των πολιτών», αλλά αναφέρει το εξής σχετικό μ'αυτή, στο κεφάλαιο που αφορά τις «συναθροίσεις»: «η σημερινή μορφή της ζωής απαιτεί μερικές φορές την ομαδική ενέργεια για την επιτυχία οποιουδήποτε σκοπού. Δεν αρκεί να εκδηλώσει ο πολίτης **μόνος** του τα φρονήματά του ή την ιδεολογία του. Η εκδήλωση αυτή συχνά αποκτά σημασία και βαρύτητα, όταν γίνεται από **ομάδες** ατόμων, που μπορούν να είναι προσωρινές, τυχαίες ή συμπτωματικές, όπως οι διαδηλώσεις και συναθροίσεις, ή διαρκείς και μόνιμες, όπως τα σωματεία.» (Ρουσοπούλου, 1975: 64) Οπότε μ'αυτές τις σκέψεις της η συγγραφέας τοποθετείται *υπέρ* της δραστηριοποίησης της κοινωνίας των πολιτών, και αξιολογεί *θετικά* αυτή τη δράση, ως προς την παρέμβασή της στην πολιτική ζωή.

Τέλος, φιλοξενείται στο βιβλίο κι ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στα κόμματα (Ρουσοπούλου, 1975: 34-38), στην αρχή του οποίου επισημαίνονται τα εξής: «Εφ'όσον οι πολίτες δεν μπορούν ν'αναπτύξουν καθένας χωριστή πολιτική δράση, [...] είναι φυσικό να ενωθούν πολλοί μαζί, για να σχηματίσουν πολιτικές ομάδες ή οργανώσεις» [...] Με τον τρόπο αυτό σχηματίστηκαν τα [...] κόμματα, που είναι οι ισχυρότεροι ομαδικοί παράγοντες, με τους οποίους ο πολίτης εκφράζει τη θέλησή του.» (Ρουσοπούλου, 1975: 34-35) Και απ'αυτή την αναφορά, διαπιστώνουμε ότι η συγγραφέας θεωρεί τα κόμματα ως τους κυριότερους φορείς έκφρασης της λαϊκής βούλησης - άρα, ενδεχομένως και της έκφρασης της *κοινωνίας* (ή της *κοινωνίας των πολιτών*), γενικότερα -, όσον αφορά την πολιτική, και αξιολογεί βέβαια - ως ιδιαίτερα θετικό, τον ρόλο τους ως προς την άσκηση της πολιτικής και τη δυνατότητα που δίνουν στην κοινωνία των πολιτών να παρεμβαίνει στη διακυβέρνηση, αν και αυτή της η αξιολογική τοποθέτηση, δεν καθίσταται ρητή, παρά μόνο σε επόμενο σημείο.⁷

⁷ Η σχετική αναφορά, είναι η εξής: «Τα κόμματα, σαν γενικοί οργανισμοί του πολιτικού βίου [...] διαδραματίζουν *συχνά* σπουδαίο ρόλο και *πολλές φορές* ευεργετούν, επειδή συγκεντρώνουν τη δύναμη των πολιτών που αλλιώς θα έμενε ανοργάνωτη και δεν θα κατόρθωνε να επιτύχη μόνη της τους πολιτικούς και κοινωνικούς σκοπούς που επιδιώκει, ούτε να προστατεύσει τα γενικότερα συμφέροντα του λαού.» (Ρουσοπούλου, 1975: 35) Ίσως βέβαια η χρήση των λέξεων που υπογραμμίσαμε, να προκαλεί μάλλον δυσμενή σχόλια σε πολλούς αναγνώστες, αλλά εκτιμάμε ότι, *πρώτον*, οι λέξεις αυτές δεν αλλοιώνουν τον πυρήνα του (θετικού) τρόπου με τον οποίον παρουσιάζεται στο εγχειρίδιο αυτό, ο ρόλος των κομμάτων, *δεύτερον*, είναι ιστορικοπολιτικά «λογικό», το να έχει η Ρουσοπούλου μια τέτοια, ελαφρώς μετριοπαθή θέση, αφού, δεν είχαν παύσει εκείνα τα χρόνια να ισχύουν ακόμα, οι αντιλήψεις σύμφωνα με τις οποίες, α)ο *καλός πολίτης*, δεν έπρεπε να κομματικοποιείται έντονα, και β)υπήρχαν κάποια κόμματα που δε λειτουργούσαν συνήθως επ'ωφελεία της πατρίδας και του ελληνικού λαού (...) και *τρίτον*, έχουμε και *εμείς* την άποψη ότι δεν «ευεργετούν» - δηλαδή δεν προσφέρουν *θετικές* υπηρεσίες - *πάντοτε*, όλα τα κόμματα, στον λαό!...

Το βιβλίο πολιτικής εκπαίδευσης των μαθητών του Λυκείου που διδάχθηκε τα αμέσως επόμενα χρόνια, γράφτηκε από τους Δημήτρη και Μάχη Αποστολόπουλου, και χρησιμοποιείτο μέχρι το 1998. Πρόκειται για ένα βιβλίο που δεν κάνει καμιά ιδιαίτερη αναφορά στην κοινωνία των πολιτών και τον ενεργό πολίτη. Εντούτοις, τόσο το θέμα της πολιτικής κοινωνικοποίησης, όσο και αυτό της πολιτικής αδιαφορίας, εξετάζονται αναλυτικά, και μάλιστα στις πρώτες σελίδες του (σσ.11-16). Για την πολιτική απάθεια όμως – το φαινόμενο της οποίας αφορά μία από τις αμιγώς πολιτικές στάσεις της κοινωνίας των πολιτών -, χρησιμοποιείται ο εννοιολογικά ουδέτερος και, υπό ένα πρίσμα, «άχρωμος», όρος, *απολιτικοποίηση* - ο οποίος μάλιστα έχει μόνο *επιστημονική* υφή, και καθόλου *αξιολογική* χροιά, ενώ θα μπορούσε π.χ. να χρησιμοποιηθεί ο όρος *πολιτική απάθεια*, που υποδηλώνει έμμεσα, μια αρνητική αξιολόγηση. Επιπλέον, η σχετική αναφορά, έχει πολύ περιορισμένη έκταση, αφού καταλαμβάνει λιγότερες από οκτώ γραμμές (βλ. σ.14), ενώ το οικείο κεφάλαιο, έχει έκταση πέντε σελίδων. Και για την «απολιτικοποίηση», σημειώνουμε ότι αναφέρεται ως καλλιεργούμενη σκόπιμα από τα αυταρχικά καθεστώτα, προκειμένου οι πολίτες να μην αντιδρούν ενεργά στον αντιδημοκρατικό τρόπο διακυβέρνησής τους. Αντίθετα, όπως επισημαίνεται στην προηγούμενη παράγραφο του εγχειριδίου, «η επιβίωση, λειτουργία, προάσπιση και βελτίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος [...] [προϋποθέτει] ενεργή πολιτική προσωπικότητα των πολιτών». (Αποστολόπουλος - Αποστολοπούλου, 1984: σ.14) (η υπογράμμιση δική μας) Και ο όρος «πολιτική συμμετοχή» - που προφανώς είναι σύστοιχος με τον μάλλον άστοχα επιλεγμένο «ενεργή πολιτική προσωπικότητα» -, αναφέρεται στην επόμενη σελίδα, στην οποία επισημαίνεται ότι οι γνώσεις των μηχανισμών πολιτικής κοινωνικοποίησης, δίνουν τη δυνατότητα στο άτομο «να συμμετέχει ενεργά στις πολιτικές διαδικασίες.» (Αποστολόπουλος - Αποστολοπούλου, 1984: 15)

Αλλά, στις επόμενες σελίδες του βιβλίου, αφιερώνεται στην πολιτική συμμετοχή και τους ενεργούς πολίτες, ένα ακόμα ολόκληρο κείμενο, και μάλιστα πολύ σημαντικό. Είναι ένα εκτενές απόσπασμα από τον *Περικλέους Επιτάφιο* του Θουκυδίδη (Αποστολόπουλος - Αποστολοπούλου, 1984: 45-48).

Το εγχειρίδιο αυτό όμως, υιοθετεί μια επιστημοκεντρική προσέγγιση - που εναρμονίζεται και με το πρώτο μέρος του τίτλου του, «Αρχές Πολιτικής Επιστήμης» -, καταλήγοντας να είναι γνωσιοκεντρικό και μόνο, με την έννοια ότι εκφράζει έναν *ακαδημαϊκό*, παρά *πολιτικά αξιακό*, ή *αξιακά πολιτικό* προσανατολισμό - δηλαδή έναν προσανατολισμό, κατεξοχήν *πολιτικής διαπαιδαγώγησης*, που δε διαθέτει στοιχεία πολιτικής *αγωγής*, αφού δεν αναφέρεται, ούτε καν έμμεσα, με αξιολογικό ή δεοντολογικό τρόπο, στην *αναγκαιότητα* της συμμετοχής των πολιτών στα «κοινά». Εκτός αυτού, δε δίνει σε κανένα σημείο του έμφαση, ούτε και στο στοιχείο της

πολιτικής *βούλησης* της κοινωνίας των πολιτών και της *επιθυμίας* των πολιτών για πολιτική συμμετοχή. Και αυτό, λογίζεται ως *αρνητικό* στοιχείο, για ένα βιβλίο πολιτικής διαπαιδαγώγησης. (Ωστόσο, δεν παραγνωρίζουμε ότι την εποχή που γράφτηκε (1983), η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα, ήταν διαφορετική (και χαρακτηριζόταν από τη για πρώτη φορά ανάληψη της εξουσίας από ένα «σοσιαλιστικό» κόμμα - το ΠΑ.ΣΟ.Κ.), και σαφώς η πολιτική απάθεια-αδιαφορία (και κυρίως των νέων), δεν αποτελούσε κυρίαρχο φαινόμενο. (Αντίθετα μάλιστα, μάλλον παρατηρούντο στην καθημερινή συμπεριφορά των πολιτών και στον δημόσιο βίο, φαινόμενα έντονης πολιτικοποίησης και κομματικοποίησης.) Οπότε και η ανάγκη για σχολικά πραγματοποιούμενη πολιτική διαπαιδαγώγηση των νέων, δεν ήταν τόσο, επιβεβλημένη και απαραίτητη.)

Το 1998, κυκλοφόρησε το νέο βιβλίο πολιτικής εκπαίδευσης για το Λύκειο, της συγγραφικής ομάδας των Πανούση κ.ά. το οποίο, αν και περιέχει μια ενότητα με τίτλο «πολιτική συμμετοχή και αξίες» (Πανούση κ.ά., 1998: 12-16), δεν αναπτύσσει σ'αυτήν, παρά μόνο το θέμα του δικαιώματος του εκλέγειν(!) - οπότε, δεν παρουσιάζει τίποτα, σχετικό με την κοινωνία των πολιτών και τον ενεργό πολίτη. Αλλά και το κεφάλαιό του με τίτλο «τα κόμματα» (Πανούση κ.ά., 1998: 29-31) - που έχει έκταση μικρότερη από μιάμιση σελίδα, παρά το ότι στο εγχειρίδιο αυτό κυριαρχούν τα πολυσέλιδα κεφάλαια -, δεν αναφέρει τίποτα για τη σχέση των κομμάτων με την κοινωνία των πολιτών. Επιπλέον, όχι μόνο δεν κάνει καμία αναφορά στον ρόλο των κομμάτων να παρεμβαίνουν στη διακυβέρνηση και να συντελούν στη διαμόρφωση της πολιτικής ατζέντας, αλλά ούτε και στον ρόλο τους να συντελούν στη διατήρηση της δημοκρατίας και να εξασφαλίζουν την κοινοβουλευτική, αλλά και τη γενικότερη, εκπροσώπηση των πολιτών, μέσω του ευρύτερου φάσματος αντιλήψεων και ιδεολογιών που «προσφέρουν» στους πολίτες, προς «υιοθέτηση»- «ενστερνισμό». Εκτός αυτών, το μεγαλύτερο μέρος αυτού του κεφαλαίου, αφορά μια ιστορική επισκόπηση του κομματικού φαινομένου, παρά μια προσέγγιση σχετική με τον ρόλο των κομμάτων να οργανώνουν και να προάγουν με οργανωμένο και θεσμισμένο τρόπο, την πολιτική βούληση του λαού.

Ωστόσο, μπορεί να θεωρηθεί *θετική*, η συμπερίληψη στο Παράρτημά του του Κανονισμού Λειτουργίας των Μαθητικών Κοινοτήτων όπως αυτός κυκλοφόρησε την εποχή εκείνη από το ΥΠΕΠΘ (Πανούση κ.ά., 1998: 165-177), με την έννοια ότι συντελεί, *πρώτον*, στο να αναπτύξουν οι μαθητές μια αυτοαντίληψη και αυτοσυνειδησία τους ως «πολίτες» της σχολικής και μαθητικής κοινότητας, και *δεύτερον*, στην οργάνωση της συμμετοχής τους στα «κοινά» του Σχολείου (τους), αλλά και των δράσεων και πρωτοβουλιών τους οι οποίες αφορούν την αντιμετώπιση των προβλημάτων της σχολικής κοινότητας στην οποία μετέχουν. Σημειωτέον όμως,

ότι στην επανέκδοσή του της επόμενης χρονιάς (Πανούση κ.ά., 1999), το Παράρτημα αυτό, δυστυχώς αφαιρέθηκε.

Αποτιμώντας όμως γενικά το εγχειρίδιο της ομάδας Πανούση, επισημαίνουμε ότι έχει χαρακτήρα σχεδόν αποκλειστικά *επιστημονικό*, και όχι παιδευτικό, δηλαδή *διαπαιδαγώγησης*. Συνεπώς, ισχύει και μ'αυτό, ό,τι και με το προηγούμενο του ζεύγους Αποστολόπουλου (βλ. τρεις παραγράφους πριν).

Τέλος, για το βιβλίο της συγγραφικής ομάδας των Βαβουγιού κ.ά., το οποίο διδάχθηκε από το 2000, μέχρι το 2009 – καθώς από τον Σεπτέμβριο του 2009 διανέμεται ένα νέο εγχειρίδιο -, σημειώνουμε τα ακόλουθα: Στην κοινωνία των πολιτών και τον ενεργό πολίτη, έχει αφιερώσει μία ολόκληρη, αν και μικρή – δεδομένου του πλήθους των σελίδων του (:243) - ενότητα (10σέλιδη) του Πρώτου Μέρους του, στην οποία περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο με τίτλο «προϋποθέσεις ύπαρξης του ενεργού πολίτη και ένα με τίτλο «πολιτική δράση» το οποίο αναφέρεται στα κόμματα, τις ομάδες πίεσης και τα ΜΜΕ.

Στο κεφάλαιο όμως που αφορά τον *ενεργό πολίτη*, δε γίνεται καμία αναφορά στην πολιτική συμμετοχή, ενώ η μόνη σχετική φράση είναι η εξής γενικόλογη και αοριστολογική: «Στη Δημοκρατία το κράτος αλλά και η κοινωνία [...] διασφαλίζουν στον πολίτη και στην κοινωνική ομάδα τη δυνατότητά τους να μετέχουν ενεργά στις κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες.» (Βαβουγιού κ.ά., 2000: 44) Κατά τα λοιπά, το πρώτο και μεγαλύτερο μέρος του, αναφέρεται στη συνταγματική κατοχύρωση γενικά, των κάθε είδους δικαιωμάτων του πολίτη. Και το ότι δίνει έμφαση στις σχετικές συνταγματικές ρυθμίσεις, καθίσταται σαφές, ήδη από την πρώτη πρότασή του, που είναι η ακόλουθη: «Βασική προϋπόθεση ύπαρξης του ενεργού πολίτη είναι η κατοχύρωσή του από το Σύνταγμα.» (Βαβουγιού κ.ά., 2000: 44) Αυτή η θέση όμως, είναι ίσως από τυπική και νομική άποψη σωστή, αλλά από πραγματολογική και πολιτ(ολογ)ική άποψη, εσφαλμένη, αφού πρώτη προϋπόθεση για τη συμμετοχή στα «κοινά», δεν είναι, παρά το ενδιαφέρον του πολίτη γι'αυτά, και η απ'αυτήν απορρέουσα βούλησή του για πολιτική ανάμιξη. Και το ορθό της άποψής μας, αποδεικνύεται ακόμα και από το ότι, όπως είναι γνωστό, πολιτική συμμετοχή και ενεργός (ατομική ή συλλογική) πολιτική δράση, υφίσταται, ακόμα και σε περιπτώσεις που, προφανώς λόγω της επιβολής αυταρχικών ή ολοκληρωτικών καθεστώτων, αυτή δεν *προβλέπεται*, βάσει της κείμενης νομοθεσίας και της ισχύουσας συνταγματικής «τάξης». Αλλά κι αν ακόμα, προσεγγίσουμε τη διατύπωση αυτή από εκείνο το πρίσμα που την εμφανίζει ως *ορθή*, σε μια εποχή που κυριαρχεί η πολιτική απάθεια και η έλλειψη ενδιαφέροντος για τα «κοινά», και κυρίως, για *εμπλοκή* στην πολιτική, όφειλε το σχετικό κεφάλαιο - πολύ περισσότερο που περιέχεται σε ένα *σχολικό* βιβλίο - να υπηρετεί πρωτίστως μια *πολιτική διαπαιδαγώγηση*, παρά μια «στεγνή» παροχή

μόρφωσης-γνώσεων. Και ως εκ τούτου, έπρεπε να εκκινούσε τις αναφορές του από το πολιτικό ενδιαφέρον, και τη μέριμνα για το δημόσιο συμφέρον⁸ και την προαγωγή του, μέσω της συμμετοχής στα «κοινά» και στις διαδικασίες.

Και ενώ ολοκληρώνει το εν λόγω κεφάλαιο την αναφορά στα σχετικά με τα δικαιώματα των πολιτών, η επόμενη παράγραφός του αρχίζει με την εξής πρόταση: «Η δημοκρατία προϋποθέτει την πολιτική συνείδηση όλων, απλών πολιτών και δημόσιων φορέων. Ο ενεργός πολίτης ενδιαφέρεται και δραστηριοποιείται υπέρ της κοινωνικής προόδου, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Το ενδιαφέρον του για την υπεράσπιση της ιδιωτικής του ζωής περνά μέσα από τη δράση του στο δημόσιο χώρο. Με άλλα λόγια, ο ενεργός πολίτης είναι αυτός που έχει συνειδητοποιήσει ότι ο ιδιωτικός του χώρος επηρεάζεται [...] από το δημόσιο χώρο. Γι'αυτό επιθυμεί να παρέμβει σ'αυτόν, σε τομείς που αφορούν: τοπικά ζητήματα, [...] κοινωνικά προβλήματα κ.ά..» (Βαβουγιού κ.ά., 2000: 45).

Ενώ στη συνέχεια, χωρίς να έχουν εξηγηθεί ούτε και στο ελάχιστο οι όροι *κοινωνία των πολιτών* και *πολιτική κοινωνία*, παρατίθεται η εξής φράση: «Η κοινωνία των πολιτών, η ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών, η ενεργοποίηση των πολιτών αποτελούν τα αιτήματα για τη σύγχρονη εξέλιξη και ανάπτυξη της σημερινής πολιτικής κοινωνίας με βάση πάντα το κοινό συμφέρον.» (Βαβουγιού κ.ά., 2000: 46) Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι η ενότητα που αφορά την ενεργό συμμετοχή του πολίτη στην πολιτική και στη διακυβέρνηση, δεν αναλύει το κεντρικό θέμα της με τρόπο εκπαιδευτικά επαρκή, δηλαδή με τρόπο που να παράγει *πραγματικά* μαθησιακά αποτελέσματα.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, στα περισσότερα σχολικά βιβλία πολιτικής εκπαίδευσης, δεν επισημαίνεται επαρκώς, ο παρεμβατικός στην άσκηση της πολιτικής και της διακυβέρνησης, ρόλος της κοινωνίας των πολιτών, ενώ δε σημειώνεται με σαφή τρόπο και *μέσω παραδειγμάτων* (αντλούμενων και από τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα), ούτε και η αποτελεσματικότητα που διέπει συνήθως τις πολιτικές παρεμβάσεις των πολιτών. (Κατά τη γνώμη μας μάλιστα, θα έπρεπε να υπάρχουν αναφορές στον ρόλο της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και παραδείγματα παρεμβάσεών της, διάσπαρτες και στα περισσότερα κεφάλαια απ'αυτά που δεν αφορούν την κοινωνία πολιτών *καθεαυτήν*, αλλά διάφορα άλλα θέματα.) Και σε κάθε περίπτωση, θα έπρεπε να τολμούν τα σχολικά βιβλία, ιδίως τα τελευταία χρόνια, που κυριαρχεί η πολιτική αδιαφορία και η απαξίωση της πολιτικής, να τοποθετούνται με

⁸ Για έναν απλό προσδιορισμό της έννοιας του *δημόσιου συμφέροντος*, βλ. Μπίκος, 2009: ενότητα 1.1.

αξιολογικό τρόπο υπέρ, όχι μόνο της κοινωνίας των πολιτών και του πολιτικού ρόλου της, αλλά και της πολιτικής συμμετοχής γενικότερα. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνούν ότι αποτελούν μέσα αγωγής-διαπαιδαγώγησης, και όχι μόνο εκπαίδευσης-μόρφωσης-πληροφόρησης.

Συνιστούμε λοιπόν, ν'αρχίσουν τα σχολικά βιβλία πολιτικής εκπαίδευσης να εκφράζουν έναν πολιτικά αξιακό λόγο, και κυρίως, έναν λόγο για τις πολιτικές αξίες, που να τολμά να γίνεται σε μερικά σημεία του, και αξιολογικός,⁹ μη παραλείποντας όμως να εδράζεται στις δημοκρατικές αρχές και τον πολιτικό πλουραλισμό, αλλά και να απέχει με κάθε τρόπο, απ'ό,τι μπορεί να θεωρηθεί (έστω και έμμεση) πολιτική κατήχηση-προπαγάνδα, μονομέρεια ή μεροληψία, ώστε να μην επιστρέψουμε στον χαρακτήρα που είχαν τα εγχειρίδια «πολιτικής αγωγής» τα παλαιότερα χρόνια...¹⁰ Μέσω ενός «λόγου» εξάλλου, που αφορά αξίες, θα καταπολεμηθούν αποτελεσματικότερα και οι κυρίαρχες σήμερα στους νέους, αντιλήψεις και νοοτροπίες απ-αξίωσης της πολιτικής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

Βέικου, Χ. – Σιγανού, Α. – Παπασταμούλη, Ε. (2007) 'Σύντομη επισκόπηση του παιδαγωγικού πλαισίου του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος', *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 13: 55-68

Γερογιάννης, Κ. (2006) *Κοινωνικά και πολιτικά στερεότυπα που προβάλλονται μέσα από τα διδακτικά εγχειρίδια κοινωνικής και πολιτικής αγωγής της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης την περίοδο 1976 έως σήμερα*, Πάντειο Παν/μιο, τμήμα Κοινωνιολογίας: αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή

Κουλουμπάριτση, Α. (2003) *Η κατανόηση στο Αναλυτικό Πρόγραμμα στα Σχολικά Βιβλία και στη Διδακτική Πράξη*, Αθήνα: Γρηγόρη

Lenk, K. (1990) *Πολιτική κοινωνιολογία* (μτφρ.: Φώτης Κοκαβέσης – επιμ.-πρόλογος: Ηλίας Κατσούλης), Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

Μπίκος, Γ. (2008) *Η πολιτική κουλτούρα που εκφράζουν τα βιβλία πολιτικής διαπαιδαγώγησης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1975 έως το 2004 και η αφομοίωσή της από τους μαθητές*, Πάντειο Παν/μιο, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας: αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή

Μπίκος, Γ. (2009) *Πολιτική και Δίκαιο: Β΄ τάξη Γενικού Λυκείου*, Αθήνα: Μεταίχμιο

⁹ προσέχοντας ωστόσο να μην γίνει και δεοντολογικός με τη συνήθη έννοια του όρου, αφού, εκτός των άλλων, οι δεοντολογίες προκαλούν και την αποστροφή των μαθητών ηλικία άνω των 13 χρόνων

¹⁰ Και τέτοια αρνητικά στοιχεία, είχε ακόμα και το βιβλίο της μεταπολίτευσης, που έγραψε ο Χριστόπουλος, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως. (Βλ. τη σχετική ανάλυση, στο Μπίκος, 2008: 235, 257, 166-170)

Μπούντα, Ε. (2006) *Η ιστορία στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Αναλυτικά Προγράμματα και Ιστορική Σκέψη των μαθητών*, Πάντειο Παν/μιο, τμήμα Κοινωνιολογίας: αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή

Ξωχέλλης, Π. (1981) 'Το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού του Αναλυτικού Προγράμματος', *Φιλολογος*, 23: 265-271

Σχολικά βιβλία

Αθανασούλα-Ρέππα, Α. - Γιαννακοπούλου, Ε. - Μακρυγιάννη, Δ. - Ψυχοπαίδης, Κ. (2001 - Α' έκδοση) *Κοινωνική και πολιτική αγωγή, Γ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ

Αθανασούλα-Ρέππα, Α. - Γιαννακοπούλου-Τριανταφυλλίδη, Ε. - Νίνα-Παζαρχή, Ε. - Ψυχοπαίδης, Κ. (1999 - Β' έκδοση*) *Κοινωνική και πολιτική αγωγή, Γ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ

Αποστολόπουλος, Δ. – Παπαζή-Αποστολοπούλου Μ. (1984 – Β' έκδοση*) *Αρχές Πολιτικής Επιστήμης και Στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος, Γ' Λυκείου*, ΟΕΔΒ

Βαβουγιού, Ά. - Παπαγεωργίου-Γονατάς, Σ. - Παυλάκου-Στρατηγάκη, Δ. - Τοπάλη, Κ. (2000 - Α' έκδοση) *Εισαγωγή στο Δίκαιο και τους πολιτικούς θεσμούς, Β' Ενιαίου Λυκείου*, ΟΕΔΒ

Κονταξάκης, Γ. - Λαμπρινίδης, Α. - Περπιράκης, Γ. - Τζάννης, Γ. (2004 – Ε' έκδοση*) *Κοινωνική και πολιτική αγωγή - Στ' Δημοτικού*, ΟΕΔΒ

Πανούση, Γ. – Χαραλάμπη, Δ. – Αυγουστιανή, Μ. – Κουτσουμπίνη, Σ. – Μαδυτινού Αγρ. (1998 - Α' έκδοση) *Εισαγωγή στο Δίκαιο και τους πολιτικούς θεσμούς, Β' τάξη Ενιαίου Λυκείου*, ΟΕΔΒ

Πανούση, Γ. – Χαραλάμπη, Δ. – Αυγουστιανή, Μ. – Κουτσουμπίνη, Σ. – Μαδυτινού Αγρ. (1999 - Α' έκδοση) *Εισαγωγή στο Δίκαιο και τους πολιτικούς θεσμούς, Β' τάξη Ενιαίου Λυκείου*, ΟΕΔΒ

Πετριτσόπουλος, Β. - Γιαννακόπουλος, Π. - Καραλής, Α. (1982 - Α' έκδοση) *Στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος, Γ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ

Ρουσοπούλου, Α. (1977 – Γ' έκδοση*) *Θέλουμε να τα μάθουμε όλα - Αγωγή του Πολίτη*, ΟΕΔΒ, 1977

Ρουσοπούλου, Α. (1975 – Α' έκδοση) *Τι πρέπει να γνωρίζει ο πολίτης – Στοιχεία δημοκρατικού πολιτεύματος: Στ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ

Σωτηρίου, Σ. - Κορδονούρη, Σ. - Ζαφρανίδου, Αικ. (2006 - Α' έκδοση) *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Γ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ

Χριστόπουλου, Α. (1978 - Δ' έκδοση*) *Αγωγή του πολίτη Γ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ

* Το περιεχόμενο της έκδοσης που αναφέρουμε, ταυτίζεται, στα θέματα που μελετάμε, μ'αυτό της Α' έκδοσης. Αλλά παραπέμπουμε σε αντίτυπο αυτής της έκδοσης, επειδή σε τέτοιο βιβλίο βασίστηκε η ανάλυσή μας.

(Ο ρόλος των πολιτών, των κομμάτων και των κοινωνικών οργανώσεων, στη διαμόρφωση της πολιτικής “σκηνής” και της πολιτικής διακυβέρνησης, όπως αυτός παρουσιάζεται στα εγχειρίδια πολιτικής διαπαιδαγώγησης της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στη Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία.)

Ο παρεμβατικός ρόλος των πολιτών, των κομμάτων και των κοινωνικών οργανώσεων, στην πολιτική διακυβέρνηση, όπως αυτός παρουσιάζεται στα εγχειρίδια πολιτικής διαπαιδαγώγησης της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, κατά τη Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία.

Το παιδί - καταναλωτής. Καταγράφοντας τις απόψεις των μαθητών για τη «λατρεία της κατανάλωσης»

Παμουκτσόγλου Αναστασία

Πάρεδρος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Εισαγωγή

Η καταναλωτική κοινωνία συνδέεται με το τύπο της κοινωνίας που ονομάζουμε «σύγχρονη» και προσήλθε από μια σύνθετη ιστορική γένεση (Lury 1996, σελ. 29). Η διαμόρφωση της επηρεάστηκε από την ευρεία διάχυση ποικίλων προϊόντων όπως για παράδειγμα, αποικιακά αγαθά: ζάχαρη, τσάι ή κακάο το 17ο και 18ο, υφάσματα και ενδύματα το 19ο, αυτοκίνητα και τεχνολογία το 20ο αιώνα.

Επιπλέον, αναπτύσσεται παράλληλα με την παγκοσμιοποίηση των προϊόντων και των πολιτιστικών επιρροών, με τον αυξανόμενο ρόλο της αγοράς της ψυχαγωγία και του θεάματος, με τον εκδημοκρατισμό της μόδας, την αύξηση της διαφήμισης και του δανεισμού, με τον πολλαπλασιασμό των επώνυμων προϊόντων, που επηρεάζουν ή αναδύουν είτε την παθολογία της κατανάλωσης όπως κλεπτομανία κλπ. είτε φαινόμενα τα οποία συνδέονται με ευρείες πολιτιστικές και πολιτικές αρχές, που θεωρούνται ως σύγχρονα χαρακτηριστικά, όπως ο προσδιορισμός της ατομικής ελευθερίας ως επιλογή και δικαίωμα, ο κώδικας δεοντολογίας για τις κοινωνικές σχέσεις, την αντίληψη ότι οι ανθρώπινες ανάγκες είναι άπειρες και απροσδιόριστες, και το κάθε άτομο προσδοκά ότι μπορεί (και πρέπει) να βρει «το δρόμο του/ της». Επομένως, η ανάπτυξη της «καταναλωτικής κοινωνίας» δεν είναι φυσική, αλλά η εξέλιξη της απαιτεί διαδικασίες με τις οποίες οι κοινωνικοί δράστες εκπαιδεύονται ουσιαστικά για να εκφράσουν (και να απολαύσουν) τους ρόλους τους ως καταναλωτές.

Ο πολιτισμός της κατανάλωσης θεωρείται ότι αποτελεί συνέπεια της Βιομηχανικής Επανάστασης, μια επίδραση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Από αυτήν την άποψη, η καταναλωτική κοινωνία θεωρείται ως η πολιτιστική έκφραση, η οποία λογικά ακολουθεί έναν θεμελιακό οικονομικό μετασχηματισμό. Άρα, η καταναλωτική κοινωνία συμπίπτει με την εμφάνιση της καταναλωτικής κουλτούρας ή τον καταναλωτισμό (consumerism). Ο καταναλωτικός πολιτισμός, αυτό-καθορίζεται από περιοριστικούς και διαφορούμενους όρους, μεικτές και περιπεπλεγμένες πρακτικές με τις απεικονίσεις, τις έννοιες της κατανάλωσης με τις εικόνες διαφήμισης – αναπαράγοντας την κατανάλωση ως μαζικό πολιτισμό, ο οποίος στη συνέχεια θεωρείται ως η μόνη παράγωγη της βιομηχανικής μαζικής παραγωγής.

Συνοπτικά οι μελέτες για τη γενική ανάπτυξη της κατανάλωσης στον νεωτερισμό, όπως των Neil McKendrick (1982), Colin Campbell (1987) και Jan de Vries (1975), προσδιόρισαν ένα κίνημα, που ονομάστηκε αντι-παραγωγικό (anti-productivist), το οποίο ερμηνεύει μέσω θεωρητικών παραδειγμάτων μια εναλλακτική άποψη για τη γέννηση της καταναλωτικής κοινωνίας, υποστηρίζοντας ότι περισσότερο επιθυμία για κατανάλωση, από τις διαδικασίες διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στη διαμόρφωσή της.

Η ανάπτυξη της καταναλωτικής κοινωνίας έτσι όλο και περισσότερο περιγράφεται ως ένα μακροπρόθεσμο φαινόμενο με πολλαπλές γεωγραφίες και ποικίλες ιστορίες των αντικειμένων.

Ακόμη, στην Αγγλία και στη Γαλλία, η ανάπτυξη των εμπορικών κέντρων στα αστικά περιβάλλοντα ευνόησε την αυτονομία και την εμφάνιση των γυναικών της μεσαίας τάξης, που ήταν περιορισμένες στο ρόλο τους ως μητέρες και σύζυγοι. Κατά τον (Giddens 2007) η αναδιάρθρωση των σχέσεων μεταξύ των ανδρών και των γυναικών και των πολιτιστικών ιδιοτήτων τους και η μεταβαλλόμενη διαμόρφωση και του δημόσιου χώρου και της σφαίρας της οικειότητας, είναι φαινόμενα που συνδέονται εμφανώς με τη διαδικασία της εμπορευματοποίησης.

Σήμερα οι ιστορικοί, οι κοινωνιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι τείνουν να ευνοήσουν τη πολυπαραγοντική ερμηνεία της γένεσης και της ανάπτυξης της καταναλωτικής κοινωνίας.

Παράλληλα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η κατανάλωση, εκτός από το να ικανοποιεί ανάγκες, δημιουργεί ψευδαισθήσεις, απογοητεύσεις και εξάρτηση. Η κατανάλωση αντικαθιστά πολιτικά και θρησκευτικά πιστεύω, καθίσταται μία νέα ιδεολογία, με μεγάλο αριθμό οπαδών, κέντρα λατρείας (εμπορικά κέντρα) και διαχωρίζει το παγκόσμιο πληθυσμό σε τρεις κατηγορίες: τους καταναλωτές, το μέσο εισόδημα και τους φτωχούς.

1. Παιδιά και Κατανάλωση

Ήδη από τη δεκαετία του '90 η παιδική ηλικία συνδέθηκε με μια σειρά ερευνών που αφορούσαν τη κατανάλωση και οδήγησαν στη υλοποίηση μιας σειράς πρακτικών που επηρέασαν ακόμη και τα προγράμματα σπουδών.

Παράλληλα, η φαίνεται όλο και περισσότερο παιδική ηλικία εμπορευματοποιείται και τα παιδιά δεν θεωρούνται πλέον ως «άγνωστα» στο σύγχρονο καταναλωτικό πολιτισμό.

Υπολογίζεται ότι στις Η.Π.Α., τα παιδιά 12 χρονών και πάνω ξοδεύουν πάνω από \$14 δισεκατομμύρια κάθε έτος και επηρεάζουν πάνω από \$160 δισεκατομμύρια

στις οικιακές αγορές της οικογένειας (Azoulay, 1998). Σε μια παλαιότερη διαχρονική έρευνα του Κέντρου Έρευνας και Πληροφόρησης των Οργανώσεων Καταναλωτών (CRIOC), μεταξύ των νέων των χωρών της ΕΕ (το δείγμα ήταν 46 εκ. άτομα ηλικίας 11-20 ετών), σχετικά με το που ξοδεύουν τα χρήματά τους, διαπιστώθηκε ότι:

ΕΙΔΟΣ		ΠΟΣΟΣΤΟ %	
Έτη	1990	1992	1994
Διάφορα “snacks”	47	58	64
Αναψυκτικά	40	54	48
Αλκοόλ	30	38	37
Έτοιμο φαγητό	51	60	63
Κάπνισμα	18	19	24
Ταξίδια	18	25	20
Έξοδος	91	69	58
Σχολικά είδη	17	33	27
Τυχερά παιχνίδια	1	11	13
Ναρκωτικά	3	4	6
Δίσκοι CD	57	60	50
Δώρα	65	76	61
Ρούχα	23	42	45
Είδη πληροφορικής		8	8

Σημειώνουμε ότι οι περισσότεροι νέοι είναι ελεύθεροι να ξοδέψουν τις οικονομίες τους όπως αυτοί θέλουν (μόνο 1 στους 4 συμβουλευεται τους γονείς του). Κύρια πηγή του εισοδήματος των νέων είναι οι γονείς και κατά δεύτερο λόγο η εργασία.

Καθώς η περίοδος από τη γέννηση μέχρι την εφηβεία περιέχει τις δραματικές εξελίξεις στη γνωστική λειτουργία και την κοινωνική ωρίμανση. Τα παιδιά αναπτύσσουν δυνατότητες αντίληψης του περιβάλλοντός τους, αποκτούν δεξιότητες επεξεργασίας, οργάνωσης και χρήσης πληροφοριών και αναπτύσσουν μια βαθύτερη κατανόηση των διαπροσωπικών καταστάσεων, η οποία τους επιτρέπει να κατανοήσουν τον κόσμο μέσω πολλαπλών προοπτικών.

Ακόμη τα τελευταία χρόνια μέσω των παραπάνω ερευνητικών προσπαθειών διαπιστώθηκε ότι ο νέος καταναλωτής έχει μεγάλη οικονομική ανεξαρτησία και αποτελεί μία νέα αγοραστική δύναμη. Το γεγονός αυτό οδήγησε τις εταιρείες, τους διαφημιστές και τους ειδικούς marketing να θέσουν νέους στόχους.

Ο διάλογος για το κόσμο της κατανάλωσης περιλαμβάνει θέματα όπως: η επίδραση των νέων τεχνολογιών και η διατροφής των παιδιών (Καινούργιου 2001), και υποστηρίζεται ότι τα παιδιά είναι «αθώα» επομένως πρέπει να εισέρχονται στην «αγορά» βαθμιαία με την υποστήριξη της οικογένειας ή της εκπαίδευσης (Αγωγή του καταναλωτή). Το παιδί θεωρείται ως μια υπό διαμόρφωση προσωπικότητα, ένας υπό κρίση κοινωνικός εταίρος.

Στην προοπτική αυτή, που διαμορφώθηκε από τις μελέτες για τη παιδική ηλικία – κυρίως από εταιρίες που απευθύνονται σε αυτήν όπως η Disney, η Lego ή η Νεστλέ κ.λπ.- τα παιδιά θεωρούνται σημαντικά, πολύτιμα, γνωρίζουν, πρέπει να έχουν δικαιώματα και να ακούγονται οι απόψεις τους (Linn, 2004, Πλειός 2002, Πασιάς 2001), απόψεις επηρεασμένες από τη διαφήμιση.

Η διαμόρφωση λοιπόν της καταναλωτικής προσωπικότητας αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα δεδομένου ότι τέτοιες συμπεριφορές τείνουν να παραμένουν σχετικά αμετάβλητες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ενός προσώπου, υπό τον όρο ότι το πρόσωπο παραμένει μέσα στη συγκεκριμένη υποομάδα που βιώνεται κατά τη διάρκεια της τρυφερής ηλικίας του (Moschis, 1987).

Ο τρόπος με τον οποίο τα παιδιά αποκτούν την καταναλωτική γνώση ενεργοποίησε μια σειρά ερευνών, οι οποίες επηρεάστηκαν από τις πολιτικές αποφάσεις για τη διαφήμιση που απευθύνεται στα παιδιά, ιδιαίτερα τα μικρά, που δεν μπορούν να έχουν την απαραίτητη εμπειρία και γνώση για να κατανοήσουν το σκοπό ή να αξιολογήσουν τις αξιώσεις μιας διαφήμισης. Διερεύνησαν λοιπόν, τη γνώση των παιδιών για διάφορα θέματα όπως: διαφήμιση (Blatt, Spencer, and Ward 1972; Robertson and Rossiter 1974; Wackman. και Wartella 1977), συμβολισμό του καταναλωτισμού (Mayer & Driscoll 1984, Churchill & Moschis 1979) και λήψη αποφάσεων (Moschis & Moore 1979, Wartella κ.α. 1979). Η επισήμανση αυτής της αδυναμίας των παιδιών ανέπτυξε μια ενδιαφέρουσα κίνηση και οδήγησε στην εκπόνηση και υλοποίηση προγραμμάτων σπουδών ή προγραμμάτων «αγωγής καταναλωτή» ώστε να καταστούν ικανά να κατανοήσουν την αγορά.

Τα συμπεράσματα από την έρευνα της κοινωνικοποίησης, βοήθησαν τους ερευνητές να αναπτύξουν το θεωρητικό πλαίσιο, που προσδιορίζει τις βασικές επιρροές στη διαδικασία της καταναλωτικής κοινωνικοποίησης, οι οποίες προσδιορίστηκαν σε δυο βασικές κατηγορίες: περιβάλλον και γνώση (Moschis & Moore 1979). Στην πρώτη κατηγορία: περιβάλλον περιλαμβάνονται μεταβλητές όπως: οικογένεια, φίλοι και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, που επιδρούν στην απόκτηση της καταναλωτικής γνώσης και επηρεάζουν το τύπο, το ύψος και της ποιότητα της καταναλωτικής εμπειρίας και της διαθέσιμης πληροφορίας στα παιδιά. Οι γνωστικοί παράγοντες με τη μορφή των ηλικιακών γνωστικών δυνατοτήτων επιδρούν στην απόκτηση γνώσης επηρεάζοντας το τρόπο με τον οποίο τα παιδιά ερμηνεύουν και οργανώνουν την καταναλωτική εμπειρία και τις πληροφορίες που συσσωρεύουν με την πάροδο του χρόνου. Εκτιμάται ότι ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων επιδρά στη διαμόρφωση του ποσοστού της γνώσης και τις δεξιότητες που αποκτούν τα παιδιά κατά τη διάρκεια της διαδικασίας κοινωνικοποίησης (Τζελφέ – Ανέστη κ.α 2001).

Όμως από τη βιβλιογραφία διαπιστώνεται ότι η έρευνα για την καταναλωτική κοινωνικοποίηση, στερείται θεωρητικής στήριξης, η οποία απαιτείται για να διευκρινίσει το τύπο της καταναλωτικής γνώσης, που θα αναπτυχθεί και θα παραγάγουν τις προβλέψεις σχετικά με τους τύπους των μεταβολών που θα επέλθουν σε αυτές τις μεταβλητές καθώς τα ωριμάζουν και αποκτούν εμπειρίες, με αποτέλεσμα να ανακύπτουν προβλήματα στην επισήμανση, την πρόβλεψη και τη μέτρηση των διαφορών στην καταναλωτική γνώση που προκύπτουν από την κοινωνικοποίηση.

Ίσως ένα μέρος του προβλήματος να οφείλεται στο πως οι αναπτυξιακές θεωρίες κατανοούν την επίδραση και το ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος στην ανάπτυξη παιδιών. Για παράδειγμα ο Piaget, περιέλαβε τις κοινωνικές επιρροές ως έναν από τέσσερις κύριους παράγοντες στη γνωστική ανάπτυξη, τονίζοντας το ρόλο των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων με τους ομήλικους και τους άλλους κατά τη μετάβαση μεταξύ των σταδίων ανάπτυξης. Αντίθετα ο Vygotsky, υποστηρίζει ότι η μάθηση πραγματοποιείται μόνο μέσω της κοινωνικής αλληλεπίδρασης εντός μιας πολιτισμένης κοινωνίας. Αυτές οι θεωρητικές απόψεις, καθώς επίσης και η νεώτερη έρευνα, που στηρίζεται στις γνωστική ανάπτυξη, θα μπορούν να μας παρέχουν μια βάση για τις διάφορες σημαντικές πτυχές του κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο πραγματοποιείται η καταναλωτική κοινωνικοποίηση.

Ουσιαστικά καταλήγουμε να θεωρούμε ότι οι παράγοντες που συμβάλλουν στην κατανόηση του ρόλου που διαδραματίζει το κοινωνικό περιβάλλον στην κοινωνικοποίηση επικεντρώνεται στην οικογένεια (Carlson, Grossbart, Stuenkel 1992, Palan & Laczniak 1997), τους φίλους (Achenreiner 1997), τον πολιτισμό (McNeal & Yeh 1990 (Κίνα), Misra 1990 (Ινδία), Keillor, Parker, Schaefer 1996 (Μεξικό) κ.λπ) και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (Sargent κ.α. 1997).

Σύμφωνα με τους McNeal και Yeh (1993), η διαδικασία της καταναλωτικής κοινωνικοποίησης αρχίζει όταν ένα παιδί, συνοδεύει τους γονείς του στην αγορά. Τα μικρά παιδιά αρχίζουν να ζητούν τα επιθυμητά για αυτά αντικείμενα. Στην ηλικία των πέντε ετών ζητούν τη βοήθεια των γονιών τους ή των παππούδων τους για τι πρέπει να αγοράσουν αλλά καθώς μεγαλώνουν αρχίζουν να αποφασίζουν μόνα τους και καθίστανται ενεργοί καταναλωτές. Η συμπεριφορά του ως καταναλωτή επηρεάζεται σημαντικά από την οικογένεια, τους φίλους, το φύλο και το ρόλοι των φύλων στην οικογένεια, η επικοινωνία στο οικογενειακό περιβάλλον και η δομή της οικογένειας (Kaur & Singh, 2006).

Ακόμη από την έρευνα έχει διαπιστωθεί ότι την επίδραση των παιδιών είναι εξαιρετικά σημαντική στις επιλογές και την αγορά προϊόντων όπως τα παιχνίδια (Burns and Harrison, 1985), παιδική ένδυση (Darian, 1998), δημητριακά (Belch κ.α.1985). Τα παιδιά επίσης επηρεάζουν τις οικογενειακές αποφάσεις για τις διακοπές (Ahuja και

Stinson, 1993), την έξοδο για φαγητό (Filiatrault Williams & Veeck, 1998) ή για κινηματογράφο (Kaur και Singh, 2006).

Ακόμη οι περισσότεροι ερευνητές που μελετούν τη καταναλωτική συμπεριφορά των παιδιών εξετάζουν κυρίως τις συμπεριφορές των εφήβων, ενώ ελάχιστα ασχολούνται με τα οικονομικά μειονεκτούντα παιδιά (Page και Ridgway 2001), ενώ η Chin (1997) υποστηρίζει ότι η κατανάλωση δεν μελετάται ως μέσο, μέσω του οποίου προκαλείται ή αναπαράγεται η κοινωνική ανισότητα. Όσοι ασχολήθηκαν με αυτή τη παράμετρο (Moschis, 1987), ισχυρίζονται ότι αυτά έχουν διαφορετική καταναλωτική συμπεριφορά από τα εύπορα, αλλά αυτή η διαφορά αποδίδεται στις καταναλωτικές δεξιότητές τους. Για παράδειγμα ο Moschis (1987) υποστηρίζει ότι η διαμόρφωση της καταναλωτικής προσωπικότητας αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό ζήτημα δεδομένου ότι τέτοιες συμπεριφορές τείνουν να παραμείνουν σχετικά αμετάβλητες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής ενός προσώπου, υπό τον όρο ότι το πρόσωπο παραμένει μέσα στη συγκεκριμένη υποομάδα που βιώνεται κατά τη διάρκεια της τρυφερής ηλικίας του. Επιπλέον θεωρεί ότι τα παιδιά με χαμηλό εισόδημα είναι λιγότερο ικανά να χρησιμοποιήσουν τις πληροφορίες της αγοράς και έχουν μειωμένη αντίληψη των εμπορικών σημάτων, των τιμών και ακόμα και κοινωνικά επιθυμητή καταναλωτική συμπεριφορά.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Κατανάλωση και Κοινωνική Αναπαραγωγή

Κατά τον Marx (1967) η παραγωγή, η κατανάλωση και η αναπαραγωγή είναι αλληλένδετες, και αποτελούν διαφορετικά στοιχεία μιας ενιαίας, αν και σύνθετης, διαδικασίας. Στην πιο κοινή χρήση της, η κοινωνική αναπαραγωγή αναφέρεται στη διαίωνιση των τρόπων παραγωγής και των δομών της ανισότητας της κοινωνικής προέλευσης, που διατηρείται με την πάροδο του χρόνου (Bourdieu και Passeron, 1977).

Διευρύνοντας αυτήν την θέση οι Laslett και Brenner (1989:382) εξέτασαν το πως η οικογενειακή δομή και ο καταναλωτισμός συντηρούν και αναπαράγουν το κοινωνικό σύστημα, προσδιορίζοντας την κοινωνική αναπαραγωγή ως «δραστηριότητες και ικανότητες, συμπεριφορές και συγκινήσεις [...] ευθύνες και σχέσεις που εμπλέκονται άμεσα στη συντήρηση της ζωής σε καθημερινή βάση, και διαγενεακά». Αυτή η χρήση της έννοιας της κοινωνικής αναπαραγωγής, που διαφέρει από την άποψη των Bourdieu και Passeron, μας επιτρέπει να κοιτάξουμε πέρα από το τρόπο παραγωγής και να κατανοήσουμε τη κατανάλωση ως μέσο, μέσω του οποίου πραγματοποιείται η κοινωνική αναπαραγωγή, μια θεωρητική θέση η οποία στηρίζεται

στην ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, τη δημογραφία και την οικονομία και χρησιμοποιεί την ποιοτική, ιστορική ή και τη θεωρητικής φύσης μεθοδολογική προσέγγιση και μελετά κυρίως μικρές ομάδες ή περιβάλλοντα (Chin, 1997).

Παράλληλα αρκετές από αναπαραγωγικές πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας όπως: κοινωνικοποίηση, ανατροφή των παιδιών και εκπαίδευση, συγκλίνουν στο παιδί, γι' αυτό και η παιδική ηλικία συνήθως «κατασκευάζεται» ως αντικείμενο παρά ως ζήτημα της αναπαραγωγής, γεγονός που οδηγεί τους ερευνητές να συνδέσουν και τις δυο απόψεις (Katz 1991).

Έστω και αν βρίσκουμε πάρα πολλές μελέτες για το παιδί ως καταναλωτή, τις διαφημίσεις που στοχεύουν στα παιδιά, τις προτιμήσεις των παιχνιδιών ή το πώς ξοδεύουν τα χρήματά τους (Ward κ.α. 1977, Kaur και Singh, 2006), η κατανάλωση αντιμετωπίζεται αρνητικά, μια ερμηνεία που κατά τον Willis (1991) προέρχεται από μια θεωρητική βάση που προϋποθέτει, ρητά ή σιωπηρά, ότι είναι προτιμότερο να παράγουμε παρά να καταναλώνουμε. Επομένως το καταναλωτικό περιβάλλον των παιδιών (σπίτι, γειτονιά, σχολείο, καταστήματα), τα μέσα (διαφήμιση, τηλεόραση, κινηματογράφος κ.λπ.) και τα πλαίσια (κοινωνική προέλευση, φυλή, φύλο, εθνότητα κ.ά), διαδραματίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση του πώς αντικείμενα και μέσα κατανάλωσης όπως: παιχνίδια, ενδύματα, και τηλεόραση, χρησιμοποιούνται και κατανοούνται.

Όσον αφορά την εργασία μας, εκτιμούμε ότι η κοινωνική αναπαραγωγή βοηθά να κατανοήσουμε τις διαφορές των καταναλωτικών προτιμήσεων των παιδιών, που προέρχονται από ανόμοια κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα.

Οι περιγραφικές μελέτες των καταναλωτικών περιβαλλόντων των παιδιών ακόμη μας βοηθούν να κατανοήσουμε το πώς η κατανάλωση λειτουργεί ως μέσο κοινωνικής αναπαραγωγής. Σύμφωνα με την Chin (1993, σελ. 73) το «περιβάλλον της κατανάλωσης επιτρέπει μια έρευνα για τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία διαμορφώνει τη καταναλωτική συνείδηση και το τρόπο που τα παιδιά ως καταναλωτές και μέσω της διαδικασίας της κατανάλωσης αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και το κόσμο γύρω τους». Η κατανόηση των διαδικασιών με τις οποίες τα διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα επηρεάζουν τις δραστηριότητες των παιδιών είναι σημαντική για να κατανοήσουμε το πώς επηρεάζουν τις καταναλωτικές πρακτικές τους.

2.2. Καταναλωτική κοινωνικοποίηση

Η καταναλωτική κοινωνικοποίηση μπορεί να οριστεί ως «διαδικασία μέσω της οποίας οι νέοι αποκτούν δεξιότητες, γνώσεις και αντιλήψεις σχετικές με την αποτελεσματική λειτουργία τους ως καταναλωτές» (Ward 1974, σελ. 2). Υπογραμμίζει

δε την επιρροή των κοινωνικών φορέων (άτομα ή οργανώσεις) για την αναπαραγωγή και τη μεταβίβαση των καταναλωτικών κανόνων, των αντιλήψεων και των συμπεριφορών στο παιδί. Επιπλέον μια σειρά ερευνών χρησιμοποιεί αυτή τη θεωρητική προσέγγιση για να ερευνήσει την επιρροή της οικογένειας, των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, του σχολείου και των ομηλίκων στη διαδικασία ανάπτυξης της καταναλωτικής κοινωνικοποίησης του παιδιού (Roedder-John, 1999, Πλειός 2002, Λυμπεράκη κ.α 2002).

Στην μελέτη της Roedder-John (1999) για την 25ετη έρευνα της καταναλωτικής κοινωνικοποίησης, υποστηρίζεται ότι εξακολουθούμε να μην γνωρίζουμε ακριβώς το πώς το κοινωνικό περιβάλλον και η εμπειρία επηρεάζει την καταναλωτική κοινωνικοποίηση, μια σημαντική μεταβλητή για την κοινωνικοποίηση του παιδιού δεδομένου ότι τα παιδιά αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον τους σε καθημερινή βάση.

Τα παραπάνω μας οδήγησαν να θέσουμε τις υποθέσεις:

Είναι διαφορετικά σε σημαντικό βαθμό, τα καταναλωτικά περιβάλλοντα των παιδιών από χαμηλά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα έναντι των παιδιών από εύπορα κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα;

Σε ποιο βαθμό αυτό τα επηρεάζει;

Η έρευνά μας προσπαθεί να μελετήσει το ζήτημα και για αυτό στηρίζεται στην έρευνα των McNeal (1992) και Chin (1997), που ερεύνησαν παιδιά 10-12 ετών, από διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα τα οποία φοιτούσαν στο ίδιο σχολείο.

3. Μεθοδολογία

Η εργασία έχει ως σκοπό να προβάλει τις απόψεις των μαθητών - παιδιών τα οποία φοιτούν σε εν δυνάμει διαπολιτισμικές σχολικές μονάδες. Για το λόγο αυτό ζητήθηκε από 278 μαθητές που φοιτούσαν σε διαφορετικές σχολικές μονάδες, (σε περιοχές θεωρούμενες εύπορες και σε υποβαθμισμένες περιοχές (Αλιπράντη – Μαράτου κ.α 2003).

Η ηλικία αυτή επελέγη πρώτον επειδή κατά την McNeal (1992) τα παιδιά αυτής της ηλικίας έχουν βρεθεί για να είναι:

- Ενεργοί και ανεξάρτητοι αγοραστές,
- γνωρίζουν να επιλέγουν τα προϊόντα και
- έχουν εμπειρία των προϊόντων και τα εμπορικά σήματα,

και δεύτερον, επειδή δεν βρήκαμε παρόμοιες έρευνες στο ελληνικό πεδίο εκτός από αυτές που αφορούσαν διατροφικές συνήθειες ή εφήβους.

Από τα 278 παιδιά που ερευνήθηκαν, το 63% ήταν από χαμηλά και αποστερημένα κοινωνικά περιβάλλοντα και 37% από μεσαία και ανώτερα. Η κοινωνικοοικονομική θέση των παιδιών ορίστηκε αφενός σύμφωνα με τις ατομικές δηλώσεις τους και αφετέρου σύμφωνα με τις πληροφορίες του εκπαιδευτικού της τάξης.

Για την καταγραφή των απόψεων χρησιμοποιήθηκε ειδικό ερωτηματολόγιο. Η εργασία και η ανάλυση των δεδομένων είναι ποιοτική και στοχεύει στην καταγραφή της πρώτης, αυθόρμητης άποψης των μαθητών για το συγκεκριμένο θέμα, όπως και των γενικών ενδιαφερόντων τους που αφορούν μια σειρά «αναγκών» τους.

Η έρευνα χρησιμοποιήθηκε για να μετρήσει το τι θέλουν να καταναλώνουν, το αν αναγνωρίζουν τα εμπορικά σήματα (μάρκες) και το αν αποταμιεύουν και γιατί. Συγκεκριμένα, είπαμε στους μαθητές να υποθέσουν ότι έχουν κερδίσει 50 ευρώ. Στη συνέχεια τα ρωτήσαμε πώς και που θα ξόδευαν τα χρήματα και καταγράψαμε τις απόψεις τους.

Στην έρευνα του McNeal (1992), τα παιδιά κάτω από 12 ετών συνήθως ξοδεύουν τα χρήματά τους σε πρόχειρο φαγητό, παιχνίδια, ρούχα και η ψυχαγωγία. Επομένως τα 50 ευρώ εκτιμήθηκαν ως επαρκή για την αγορά τους. Σημειώνουμε ότι τα παιδιά ρωτήθηκαν επίσης για το τι πραγματικά ψωνίζουν και τότε, ώστε να αξιολογηθούν εάν οι επιθυμίες τους ταιριάζουν με την πραγματική καταναλωτική τους συμπεριφορά (χαρτζιλίκι, αποταμίευση, έξοδα κ.λπ).

4. Αποτελέσματα

Επιθυμία: Συγκεκριμένα, οι ανοιχτές ερωτήσεις σχετικά με τι θέλουν να καταναλώσουν (δηλ. πώς και που θα ξόδευαν 50 ευρώ) αναλύθηκαν κατά κοινωνική προέλευση, ανά τύπο αγαθών (βασικά ή πολυτελή) και τύπο καταστήματος (γειτονιά ή ειδικευμένο).

Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, οι τρεις κατηγορίες «αγαθών» αποτελούνται από: βασικά αγαθά, όπως: τρόφιμα ή ρούχα, πολυτελή αγαθά (ταξίδια, αυτοκίνητα, σπα, αθλητικά προϊόντα) και αποταμίευση.

Οι κατηγορίες καταστημάτων (πίνακας 2) είναι: ψιλικατζίδικο, καταστήματα εξειδικευμένα (π.χ. ηλεκτρονικά), εμπορικά κέντρα.

Πίνακας 1: Τι θα αγοράζες με τα 50 ευρώ			
%	Βασικά Προϊόντα	Πολυτελή Προϊόντα	Αποταμίευση
Χαμηλή και αποστερημένα	54	30	16
Μεσαία και ανώτερη	18,3	56,7	25

Όπως φαίνεται στο Πίνακα 1, υπάρχει μια σημαντική συσχέτιση μεταξύ της κοινωνικο-οικονομικής θέσης του παιδιού και των επιθυμητών αγορών του. Η πλειοψηφία των παιδιών με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση επέλεξε τα βασικά αγαθά (54%), ενώ η πλειοψηφία των παιδιών με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση επέλεξε πολυτελή αγαθά (56,7%).

Τα συμπεράσματα αυτά συνάδουν με τις προαναφερθείσες έρευνες που συνδέουν την κοινωνικοοικονομική προέλευση με την επιθυμία για κατανάλωση. Εκτιμάται δηλαδή ότι τα παιδιά με την χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση πρέπει να εξυπηρετήσουν πρώτα τις βασικές ανάγκες τους πριν διαθέσουν τα χρήματά τους ή τα αποταμιεύσουν, ενώ αντίθετα, τα παιδιά με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση έχουν εξυπηρετήσει ήδη τις βασικές ανάγκες τους επομένως έχουν μεγαλύτερη δυνατότητα να αγοράσουν ό,τι επιθυμούν.

Ακόμη η αποταμίευση για το δεύτερο τύπο παιδιών προέρχεται κυρίως από «δώρα» του συγγενικού περιβάλλοντος.

Πίνακας 2: Από πού αγοράζεις					
%	Ψιλικατζίδικα	Ειδικευμένα	Εμπορικά κέντρα	Παζάρι	Αποταμίευση
Χαμηλή και αποστερημένη	16,6	15,5	33	18,9	16
Μεσαία και ανώτερη	0	18	57	0	25

Πίνακας 3: Από πού θα ήθελες να αγοράσεις			
%	Ψιλικατζίδικα	Ειδικευμένα	Εμπορικά κέντρα
Χαμηλή και αποστερημένη	17,3	45	37,7
Μεσαία και ανώτερη	1,5	28,5	70

Τα στοιχεία στον πίνακα 3 και 4 εμφανίζουν σημαντική συσχέτιση με αυτό που πραγματικά πράττουν, σε σχέση με το πώς θα ήθελαν να ξοδέψουν τα χρήματά τους. Συγκεκριμένα, ενώ η πλειονότητα των παιδιών με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση θα επιθυμούσε να ψωνίζει σε εξειδικευμένα καταστήματα, η πλειοψηφία των παιδιών με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση θα επιθυμούσε να ψωνίσει κυρίως σε εμπορικά κέντρα.

Αντίθετα, τα παιδιά με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση εμφανίζονται να αγοράζουν σε σημαντικό ποσοστό από το ψιλικατζίδικο της γειτονιάς ή το παζάρι. Συνολικά, φαίνεται ότι έστω και αν η κοινωνικοοικονομική προέλευση επηρεάζει και τους δύο τύπους παιδιών και τη επιθυμία τους για κατανάλωση αγαθών, τα πρώτα αγοράζουν κυρίως από «φτηνά» και εύκολα προσβάσιμα καταστήματα.

Παρόλα αυτά τα «καλά» και πολυτελή κέντρα είναι γνωστά έστω και αν κυρίως ο δεύτερος τύπος παιδιών έχει άμεση πρόσβαση σε αυτά, καθώς το περιβάλλον τους υποστηρίζει και τις επιθυμίες και τις συμπεριφορές κατανάλωσής τους.

Πίνακας 4: Μάρκες προϊόντων					
%	Ρούχα	Παπούτσια	Παιχνίδια	Ηλεκτρονικά	Διάφορα
Χαμηλή και αποστερημένη	43	17	14,5	18	8
Μεσαία και ανώτερη	22	27	8	41	2

4.1. Γνώση εμπορικών σημάτων

Όπως απεικονίζεται στον πίνακα 4, τα παιδιά με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση διαφέρουν στη γνώση των εμπορικών σημάτων τους που αφορούν παπούτσια, παιχνίδια και ηλεκτρονικά. Συγκεκριμένα, αυτά τα παιδιά ονόμασαν, κατά Μ.Ο., πέντε παιχνίδια, ενώ τα παιδιά με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση ονόμασε τρία.

Όσον αφορά την ένδυση παρατηρήθηκε ότι ο πρώτος τύπος ονόμασε κυρίως τζιν (παντελόνια), ενώ ο δεύτερος τύπος αναφερόταν σε μάρκες αθλητικών παπουτσιών.

Συγκεκριμένα, στην κατηγορία των τζιν, τα παιδιά με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση ανέφεραν μάρκες όπως: Gap, ESPRIT, Adidas, Diesel ή Wrangler και Replay, ενώ για σχολική τσάντα προτίμησε μια EastPack. Αντίθετα, τα παιδιά με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση ανέφεραν συχνότερα μάρκες όπως: Sprider, All Star, Levis, Nike ή Puma και η σχολική τσάντα του απεικόνιζε κάποιο τηλεοπτικό ήρωα ή ήταν Polo, ενώ η μπλούζα τους που χαρακτηριζόταν ως «μαρκαμέκασες», απεικόνιζε συνήθως διάφορα μουσικά συγκροτήματα heavy metal.

Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι όλα τα παιδιά του δείγματος είχαν γνώση των εμπορικών σημάτων αλλά «διαφορετική». Η διαφορά, φαίνονται να απεικονίζει την ανομοιογένεια των καταναλωτικών περιβαλλόντων τους δηλαδή τα παιδιά εξοικειώνονται κυρίως με εμπορικά σήματα που προσφέρονται στο άμεσο καταναλωτικό περιβάλλον τους.

Η σημαντικότερη διαφοροποίηση κατά την άποψη μας ήταν στην κατανάλωση ηλεκτρονικών προϊόντων που αφορούσαν video games ή gadgets ή κινητά τηλέφωνα, καθώς ο δεύτερος τύπος καταναλώνει υπερδιπλάσια παρόμοια αγαθά, τα οποία είχαν ελάχιστη χρονική διάρκεια ενδιαφέροντος γι αυτά και τα αντικαθιστούσαν εύκολα. Η πρόσβαση και χρήση επομένως των νέων τεχνολογιών φαίνεται να είναι και ζήτημα κοινωνικής προέλευσης.

4.2. Αποταμίευση

Ένα από τα ερωτήματα ήταν πόσο χαρτζιλίκι παίρνουν την εβδομάδα και η διαχείρισή του δηλαδή που το ξοδεύουν. Όπως φαίνεται από το πίνακα, τα παιδιά με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση, διαχειρίζεται κατά Μ.Ο. περίπου 5 - 15 ευρώ την εβδομάδα, ενώ τα παιδιά με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση διαχειρίζονται σημαντικά μεγαλύτερο χρηματικό πόσο, την εβδομάδα κατά Μ.Ο. 20- 50 ευρώ.

Η έρευνα μας δεν επιβεβαίωσε τη διαπίστωση της Chin (1997) ότι μερικά από τα παιδιά με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση έχουν μάλλον γενναιόδωρο χαρτζιλίκι (ακόμα κι αν οι γονείς τους παίρνουν κρατικό επίδομα) και ότι πολλά, το ξοδεύουν για τις οικογενειακές ανάγκες.

Όσον αφορά την αποταμίευση, η πλειονηφία των παιδιών και από τους δύο τύπους εκτιμούν την αξία της αποταμίευσης. Αξιοσημείωτη, είναι η διαπίστωση ότι μόνο 24% των παιδιών με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση έχουν λογαριασμό σε τράπεζα σε αντίθεση με το 77% με τα παιδιά του δεύτερου τύπου. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι τα παιδιά με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση έχουν περισσότερες άμεσες ανάγκες ή ακόμη τα παιδιά με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση δέχονται ως δώρο χρήματα από το άμεσο και ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον.

Συμπεράσματα

Διαπιστώσαμε ότι η έρευνα για την καταναλωτική συμπεριφορά των παιδιών έχει πραγματοποιηθεί από ερευνητές του μάρκετινγκ. Έστω και αν έχουν καταλήξει σε σημαντικά συμπεράσματα και γνώσης για την καταναλωτική συμπεριφορά των παιδιών, οι στόχοι, οι μέθοδοι και τα συμπεράσματά τους, αφορούν την οικονομία οικονομικούς λόγους, και δεν είναι εύκολα προσβάσιμα. Παρόλα αυτά έχουν δημοσιευθεί σημαντικές μελέτες για την επίδραση της διαφήμισης, αλλά ελάχιστοι έχουν ερευνήσει την ανάπτυξη της καταναλωτικής συμπεριφοράς σε ένα ευρύτερο πλαίσιο. Επιπλέον, οι περισσότερες από τις μελέτες που εστιάζουν σε ένα ευρύτερο φάσμα των καθοριστικών παραγόντων της καταναλωτικής συμπεριφοράς των παιδιών πραγματοποιήθηκαν στη δεκαετία του '70. Καθώς υπάρχουν διάφορες αλλαγές στο περιβάλλον του παιδιού, όπως ανατροφή των παιδιών και μορφές επικοινωνίας των σημερινών οικογενειών, απαιτείται μια ανανέωση της έρευνας για την καταναλωτική κοινωνικοποίηση των παιδιών. Ακόμη

Ακόμη οι μελέτες που πραγματοποιούνται μέσα στην προοπτική της κοινωνικοποίησης, προσπαθούν να ερμηνεύσουν την καταναλωτική κοινωνικοποίηση των παιδιών ως λειτουργία των επιρροών του περιβάλλοντος και φαίνονται να καθοδηγούνται από μια απλή προοπτική δράσης - αντίδρασης, επηρεάζει τις καταναλωτικές απόψεις των παιδιών. Στη βιβλιογραφία για την καταναλωτική κοινωνικοποίηση καταγράφονται πολύ λίγες προσπάθειες που ερευνούν τα δυναμικά στοιχεία των μεταβλητών που επηρεάζουν τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, καθώς στηρίζονται σε ένα ή δυο τύπους θεωρητικών μοντέλων (Gunter & Furnham, 1998).

Στηριζόμενη στο παραπάνω η εργασία μας προσπάθησε να διερευνήσει το εάν οι καταναλωτικές ικανότητες των παιδιών μπορούν να επηρεαστούν σημαντικά από τις ευκαιρίες κατανάλωσης. Δηλαδή το ότι στην ηλικία των 11 έως 12 ετών, τα παιδιά με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση μπορούν όπως και τα παιδιά με μεσαία και ανώτερη κοινωνική προέλευση, να αναπτύξουν καταναλωτικές ικανότητες και αξίες ανάλογα με το καταναλωτικό τους περιβάλλον τους.

Ουσιαστικά η εργασία μας αποτελεί μια αρχική προσπάθεια, την οποία θα χαρακτηρίζαμε ως πιλοτική, για να κατανοήσουμε την επίδραση του καταναλωτικού περιβάλλοντος στις καταναλωτικές συνήθειες των παιδιών αυτής της ηλικίας και ιδιαίτερα των παιδιών με χαμηλή και αποστερημένη κοινωνική προέλευση. Η εκτίμηση αυτή στηρίζεται στους περιορισμούς του δείγματος (μέγεθος, περιοχή) και πεδία έρευνας, που αναφέρουμε (επιθυμίες κατανάλωσης, γνώση εμπορικών σημάτων, αποταμίευση) και ακόμη το ότι οι παράγοντες αυτοί στηρίχτηκαν σε έρευνες που αφορούν διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα.

Τα συμπεράσματα μας εκτιμούμε ότι καταλήγουν στο ότι το καταναλωτικό περιβάλλον ενός παιδιού επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις καταναλωτικές του συνήθειες και αξίες, γεγονός που εκφράζεται με την προτίμηση των προϊόντων ή των χώρων όπου τα αγοράζουν.

Αν και η περίοδο διεξαγωγής της έρευνάς μας προηγείται της οικονομικής κρίσης που διανύουμε εκτιμούμε, ότι σήμερα πιθανά να υπήρχαν μεγαλύτερες αποκλίσεις στα καταναλωτικά περιβάλλοντα που βιώνουν παιδιά. Άλλωστε το τελευταίο εξάμηνο βιώνουμε μια διαφορετική πραγματικότητα όπου αυξάνονται τα συσσίτια που παρέχονται από διάφορους φορείς, ιδρύθηκαν «κοινωνικά» σούπερ μάρκετ, με στόχο την ενίσχυση των πόρων, παράλληλα με την έναρξη λειτουργίας μεγάλων εμπορικών κέντρων σε περιοχές μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Η εργασία μας επιβεβαίωσε εν μέρει τα πορίσματα των προηγούμενων ερευνών καθώς τα παιδιά καταναλώνουν ανεξάρτητα από τη χώρα που βρίσκονται παρόμοια προϊόντα (πρόχειρο φαγητό, ρούχα κ.λπ). Προέκυψαν όμως και σημαντικές

διαφοροποιήσεις όπως σε θέματα αγορών, εμπορικών σημάτων, χρήση των νέων τεχνολογιών, αγοραστικής δύναμης.

Τα παιδιά φαίνεται ότι γνωρίζουν πολύ καλά το τι συμβαίνει στο άμεσο περιβάλλον τους, έστω και αν οι ειδικοί της αγοράς τελευταία έχουν κεφαλαιοποιήσει τη δυνατότητα που τους προσφέρουν οι σχολικές μονάδες ως περιοχές κατανάλωσης και άμεσα προσβάσιμου κοινού, χρησιμοποιώντας εκπαιδευτικά υλικά, αφίσες και λογότυπα, διαρκώς εγείρεται μια συζήτηση για τη χρήση αυτών των εκπαιδευτικών υλικών στο σχολικό χώρο.

Από την έρευνα φάνηκε η ευκολία με την οποία οι μαθητές επηρεάζονται από τον «καταναλωτικό πολιτισμό» αλλά και το πόσο «υποψιασμένα» είναι τα μεγαλύτερα για τις τεχνικές της διαφήμισης.

Εξετάζοντας το καταναλωτικό περιβάλλον των παιδιών από χαμηλά και αποστερημένα κοινωνικά περιβάλλοντα η κατανόηση της καταναλωτικής του συμπεριφοράς είναι μονόδρομος καθώς αν και είναι καταναλωτές χωρίς πόρους, εν τούτοις, καταναλώνουν ή επιθυμούν να καταναλώσουν, μέσα από την καθημερινή εμπειρία τους, η οποία διαμορφώνει τις επιλογές τους.

Επομένως, ο ερευνητής μπορεί να χρησιμοποιήσει τη θεωρία της καταναλωτικής κοινωνικοποίησης για να πραγματοποιήσει έρευνες που αφορούν καταναλωτικές συνήθειες ή αξίες των παιδιών, να εξετάσει την επιρροή του οικογενειακού, κοινωνικού και σχολικού περιβάλλοντος, των ΜΜΕ ή των φίλων. Επιπλέον είναι εξίσου σημαντική η έρευνα για την κοινωνική αναπαραγωγή δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία διαμορφώνει και διατηρεί (ή αναπαράγει) τις συμπεριφορές κατανάλωσης των παιδιών, ώστε να ερμηνευθούν οι καταναλωτικές διαφορές στα κοινωνικά στρώματα παρά την κοινωνική κινητικότητα (Chin 1997, σελ. 594).

Εάν πραγματικά οι διαφημιστές ενδιαφέρονταν για την βελτίωση της εκπαίδευσης τότε δεν θα χρησιμοποιούσαν τα διαφημιστικά τεχνάσματα. Η παρουσία αυτών των υλικών στο σχολικό χώρο εγείρει σημαντικά ερωτήματα για τη σχέση μεταξύ των σχολείων, των παιδιών και της κατανάλωσης. Εάν δε λάβουμε υπόψη ότι η φοίτηση των παιδιών στο σχολείο είναι υποχρεωτική, ποιος πρέπει να είναι ο ρόλος των σχολείων στην εκπαίδευση των παιδιών για να γίνει ενσυνείδητοι καταναλωτές;

Ο σχολικός μετασχηματισμός αποτελεί τη σημαντικότερη πτυχή της κοινωνικής αναπαραγωγής, και ένα καταναλωτικό καταφύγιο, για την καταναλωτική αγωγή, όπου οι μαθητές μαθαίνουν και κατανοούν το ρόλο του καταναλωτή, τις σύγχρονες καταναλωτικές απαιτήσεις ή τους τρόπου προώθησης της κατανάλωσης και αναπτύσσουν κριτική σκέψη για τις καταναλωτικές πληροφορίες και συμβουλές, ώστε να είναι σε θέση να απεικονίσουν την αυξανόμενη σημασία της κατανάλωσης, στην αναπαραγωγή του σύγχρονου πολιτισμού.

Η μελλοντική έρευνα για την καταναλωτική κοινωνικοποίηση των παιδιών πρέπει να προσπαθήσει να ενσωματώσει τις διαφορετικές θεωρητικές προοπτικές που έχουν χρησιμοποιηθεί στις προηγούμενες μελέτες. Επιπλέον, υπάρχει μια ανάγκη για την ιστορική, διαρκή και διεθνή έρευνα να ερευνηθούν και να συγκριθούν οι προσπάθειες μάρκετινγκ που στοχεύουν στα παιδιά στα «νέα» και «παλαιά» μέσα, τις απόψεις των γονέων για τον καταναλωτισμό και τους τρόπους ενδοοικογενειακής επικοινωνίας για τις καταναλωτικές αξίες και τη συμπεριφορά.

Συνοπτικά καταλήγουμε ότι παρά τις προκλήσεις της αγοράς και την εφαρμογή προγραμμάτων αγωγής καταναλωτή, οι μαθητές δεν έχουν ευαισθητοποιηθεί επαρκώς σε ζητήματα κατανάλωσης, ώστε να συνειδητοποιήσουν αλλά και να ασκήσουν τα όποια δικαιώματά τους το πλαίσιο δηλαδή μιας ευρύτερης κατανόησης της κατανάλωσης ως πολιτιστικής πρακτικής, τον εαυτό τους ως κοινωνικό δράστη και την μεταξύ τους αλληλεπίδραση για την διαμόρφωση του πολιτικού οικονομικού τοπίου.

Βιβλιογραφία

- Achenreiner, Gwen Bachmann (1997), «Materialistic Values and Susceptibility to Influence in Children,» in *Advances in Consumer Research*, Vol. 24, ed. Merrie Brucks and Deborah J. MacInnis, Provo, UT: Association for Consumer Research, 82–88.
- Ahuja, R. D. B. and K.M. Stinson. 1993. «Female-Headed Single Parent Families: An Exploratory Study of Children's Influence in Family Decision Making.» *Advances in Consumer Research*, 20, 469-474.
- Belch, Michael, Kathleen A. Krentler, and Laura A. Willis-Flurry. 2005. «Teen Internet Mavens: Influence in Decision Making.» *Journal of Business Research*, 58 (5), 569-575.
- Bourdieu, P.- Passeron, J., (1997) *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage.
- Burns, Alvin C. and Peter L. Gillett (1987), «Antecedents and Outcomes of the Family Purchase Socialization Process for a Child's Toys and Games,» in *1987 AMA Educators' Proceedings*, ed. Susan P. Douglas et al., Chicago: American Marketing Association, 15–20.
- Carlson, Les, Sanford Grossbart, and J. Kathleen Stuenkel (1992), «The Role of Parental Socialization Types on Differential Family Communication Patterns regarding Consumption,» *Journal of Consumer Psychology*, 1 (1), 31–52.

- Chin, E. (1997), «Social inequality and the context of consumption», in Sherry, J. (Ed.), *Services cape: The Concept of Place in Contemporary Markets*, NTC Contemporary Publishing Company, Lincolnwood.
- Hobhouse Henry (2006) *Change Seeds of Change: Six Plants That Transformed Mankind*. Shoemaker & Hoard
- Filiatrault, Pierre and J.R.B. Ritchie. (1980). «Joint Purchasing Decisions: A Comparison of Influence Structure in Family and Couple Decision-Making Units.» *Journal of Consumer Research*, 7 (September), 131- 140.
- Giddens (2007) «The Consequences of Modernity» in Craig J. Calhoun (Ed.), *Contemporary sociological theory*. Wiley-Blackwell.
- Gunter, B., & Furnham, A. (1998). *Children as consumers: a psychological analysis of the young people's market*. London, UK: Routledge.
- Καϊνούργιου Σοφία (2001) «Διατροφικές συνήθειες - καταναλωτική συμπεριφορά - διαφήμιση» *Ανοιχτό Σχολείο* (2001) , τχ.78, σσ.26-31.
- Keillor, Bruce D., R. Stephen Parker, and Allen Schaefer (1996), «Influences on Adolescent Brand Preferences in the United States and Mexico,» *Journal of Advertising Research*, 36 (May/June), 47–56.
- Kaur, P and Singh, R (2006). «Children In Family Purchase Decision Making In India and the West: A Review». *Academy of Marketing Science Review*, Vol. 2006 (8), pp. 1-30. <http://www.amsereview.org/article/kaur08-2006.pdf>.
- Laslett, B. and Brenner, J. (1989), «Gender and social reproduction: historical perspectives», *Annual Review of Sociology*, Vol. 15, pp. 381-404.
- Λυμπεράκη Αν. και Πελαγίδης Θ. (2002) *Αποενοχοποιώντας την κατανάλωση: ταυτότητα, επικοινωνία, συνοχή*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Marx, K. (1967), *Capital*, Vol. I, International Publishers, New York, NY.
- Μαράτου – Αλιμπράντη Λ., Τεπέρογλου Αφρ. Τσίγκανου Ι. (2006) *Το ελληνικό σχολείο με την αυγή του 21ου αιώνα. Εκπαιδευτικές ανάγκες, προβλήματα και προοπτικές*. Αθήνα: Gutenberg.
- McNeal, J. (1992), *Children as Customers*, Lexington Books, New York, NY.
- McNeal, J.U & Yeh, C (2003), «Consumer behavior of Chinese children: 1995-2002». *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 20, pp. 542-554.
- Misra, Pranesh (1990), «Indian Children: An Emerging Consumer Segment,» *Journal of the Market Research Society*, 32 (2), 217–225.
- Moschis, G.P. (1987), *Consumer Socialization: A Life-cycle Perspective*, D.D. Heath and Company, Lexington, MA

- Palan, Kay M. and Russell N. Lacznia (1997), «The Relationship between Advertising Exposure and Children's Influence Strategies While Shopping: A Conceptualized Model,» working paper, Marketing Department, Iowa State University, Ames, 50011.
- Roedder-John, D. (1999), «Consumer socialization of children: a retrospective look at twenty-five years of research», *Journal of Consumer Research*, Vol. 26, December, pp. 183-218.
- Πασιάς Γ. (1999) *Η Αγωγή του Καταναλωτή*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο - KEMETE
- Πλειός, Γ. (2002) «Ο ρόλος της εικόνας στην κρίση του σχολείου του κοινωνικού κράτους». *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τχ. 117, 72-81.
- Τζελέφ – Ανέστη Σ. και Σταματάκου Π. (2001) «Αγωγή καταναλωτή. Καταναλωτική συμπεριφορά των εφήβων: ψυχαγωγία» *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 117, σσ. 72-81
- Willis, P. (1977), *Learning to Labor*, The Free Press, New York, NY.
- Ward, S. (1974), «Consumer socialization», *Journal of Consumer Research*, Vol. 1, September, pp. 1-16.

Διδασκαλία του μαθήματος των «Κοινωνικών Προβλημάτων» με τη χρήση κινηματογραφικών ταινιών.

του Χρ. Τσουραμάνη,
Καθηγητή TEI Μεσολογγίου

Η διδασκαλία διαφόρων μαθημάτων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης μπορεί να διευκολυνθεί με τη χρήση των λεγόμενων “εποπτικών μέσων διδασκαλίας”. Σε αυτά ανήκουν και τα οπτικοακουστικά μέσα, στα οποία μεταξύ άλλων περιλαμβάνεται και ο κινηματογράφος. Οι κινηματογραφικές ταινίες είναι δυνατόν να προσθέσουν μια ενδιαφέρουσα πτυχή στο τρόπο διδασκαλίας ενός μαθήματος και έτσι να εξουδετερώσουν το μειονέκτημα της συχνά μονότονης παράδοσής του από τον διδάσκοντα. Το άμεσο αποτέλεσμα στην περίπτωση αυτή είναι η τόνωση του ενδιαφέροντος των διδασκομένων για το θέμα του συγκεκριμένου μαθήματος, γεγονός που έχει σαν βασική συνέπεια τη μη διάσπαση της προσοχής τους σε άλλα ζητήματα, σε όλη – πιθανότατα - τη διάρκεια του διδακτικού χρόνου.

Παράλληλα θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως οι κινηματογραφικές ταινίες, α.- Αποτελούν ένα μέσο μετάδοσης μηνυμάτων σε ευρύτατα – συνήθως - ακροατήρια που τις παρακολουθεί είτε σε δημόσια (κινηματογραφικές αίθουσες) είτε με δικά του μέσα (τηλεόραση, DVD Player, Home Cinema) και χωρίς μάλιστα υπερβολική οικονομική επιβάρυνση.

β.- θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ένα είδος “οπτικής σκέψης”, με ο,τιδήποτε αυτό συνεπάγεται ως προς την από κοινωνιοψυχολογική άποψη ανάλυσή τους και,

γ.- είναι εύκολα και άμεσα κατανοητές από το κοινό που τις επιλέγει.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία των κινηματογραφικών ταινιών ενισχύουν τις απόψεις εκείνων που πιστεύουν στη σημαντική συμβολή τους και κάτω από συγκεκριμένες - παιδαγωγικά αποδεκτές -, προϋποθέσεις και στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στα μαθήματα μάλιστα, που ανήκουν στο χώρο των κοινωνικών και οικονομικών επιστημών, η συμβολή επιλεγμένων κιν. ταινιών η υπόθεση των οποίων σχετίζεται με θέματα που αφορούν το διδακτικό τους αντικείμενο, δεν μπορεί να μην θεωρηθεί ουσιαστική για την παραπέρα ανάλυση και κατανόησή του.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις εμπειρίες που αποκομίσαμε διδάσκοντας το μάθημα «ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ» στους φοιτητές του τμήματος «Διοίκησης Κοινωνικών – Συν/κών Επιχειρήσεων και Οργανώσεων» (πρώην ΣΣΟΕ)

του ΤΕΙ Μεσολογγίου, με τη βοήθεια κινηματογραφικών ταινιών του διεθνούς ρεπερτορίου.

Το τμήμα αυτό άρχισε τη λειτουργία του το 1985. Η κατεύθυνση του ήταν καθαρά οικονομική με εξειδίκευση στα θέματα που αφορούσαν τη διοίκηση των συνεταιρισμών. Το 1990, και ενώ ήδη ανήκαμε στα μέλη του τακτικού ΕΠ από το 1989, τέθηκε στη Γ.Σ. του τμήματος από τους φοιτητές – κυρίως - το θέμα του εμπλουτισμού του προγράμματος σπουδών με μία σειρά προαιρετικών μαθημάτων που θα τους βοηθούσαν να διευρύνουν τις γνώσεις τους και σε άλλους τομείς πέραν του οικονομικού, που ήταν ο βασικός τους. Η πρότασή μας στη συζήτηση που έγινε ήταν να καθιερωθεί ένα μάθημα που θα αφορούσε την προσέγγιση από κοινωνιολογική άποψη των καθημερινών προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Η πρότασή μας αυτή που περιελάμβανε και μια αρχική διάρθρωση της διδακτέας ύλης – αναφορά στα προβλήματα της οικογένειας, της εκπαίδευσης, της εγκληματικότητας, της υγείας κλπ.- θεωρήθηκε αξιόλογη και έγινε δεκτή. Το μάθημα ονομάστηκε «ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ» και περιλήφθηκε για πρώτη φορά στα προαιρετικά μαθήματα του Α' εξαμήνου για το ακαδημαϊκό έτος 1991 – 92 και μας ανετέθη η ευθύνη της διδασκαλίας του.

Μετά από αυτό, το βασικό μας μέλημα ήταν να το καταστήσουμε ελκυστικό στους φοιτητές/τριες όχι βέβαια με την επιεική βαθμολόγησή τους στις εξετάσεις αλλά αποκλειστικά και μόνο με τον τρόπο διδασκαλίας του. Είναι γνωστό ότι στα προαιρετικά μαθήματα στη τριτοβάθμια εκπαίδευση η παρακολούθηση δεν είναι υποχρεωτική και για το λόγο αυτό η προσέλευση των φοιτητών σε αυτά είναι συνήθως, πενιχρή. Για να μην συναντήσουμε το πρόβλημα αυτό σκεφθήκαμε να «μετατρέψουμε» την αίθουσα διδασκαλίας σε αίθουσα κινηματογραφικών προβολών. Η σκέψη μας ήταν να αντιστοιχίσουμε κάθε τμήμα της διδακτέας ύλης με μια κινηματογραφική ταινία του διεθνούς ρεπερτορίου, το θέμα της οποίας θα κάλυπτε τα περισσότερα ζητήματα που καθένα από αυτά περιελάμβανε. Στη συζήτηση που θα επακολουθούσε θα υπήρχε η δυνατότητα να γίνει μία όσο το δυνατό πληρέστερη ανάλυση του συνόλου των επιμέρους τμημάτων καθενός διδακτικού αντικειμένου με βάση βέβαια και τη σχετική θεωρία.

Στην απόφασή μας για τη χρήση κινηματογραφικών ταινιών με υπόθεση στη διδασκαλία του μαθήματος των «ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ» μας οδήγησαν και οι ακόλουθες διδακτικά αποδεκτές προϋποθέσεις που πιστεύαμε ότι συνέτρεχαν στην περίπτωση μας:

α.- Η επιλογή των κιν. ταινιών ως διδακτικού μέσου να ταιριάζει με τη φύση του συγκεκριμένου μαθήματος. Τα μαθήματα από το χώρο των Κοινωνικών Επιστημών προσφέρονται για τη συγκεκριμένη περίπτωση. Θέματα που προσεγγίζουν η Κοινωνιολογία (π.χ. τα διάφορα κοινωνικά προβλήματα, οι κοινωνικοί θεσμοί), η Ψυχολογία (π.χ. ανάλυση χαρακτηριστικών της προσωπικότητας ατόμων), η Ιστορία (π.χ. περιγραφή ιστορικών γεγονότων ή προσωποτήτων τοπικής ή διεθνούς εμβέλειας), η Πολιτική (π.χ. αναφορά στη δράση πολιτικών κομμάτων, προσωποτήτων, κινημάτων), η Εγκληματολογία (π.χ. ανάλυση της προσωπικότητας δραστών και θυμάτων, λειτουργία του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης), κ.ά. πιστεύουμε ότι θα μπορούσαν να γίνουν καλύτερα κατανοητά στους διδασκόμενους μέσω της κινηματογραφικής μυθοπλασίας. Στη διδακτέα ύλη του συγκεκριμένου μαθήματός μας περιλάβαμε τη προσέγγιση των Κ.Π. της Οικογένειας, της Εκπαίδευσης, του Εγκλήματος, της Βίας και των Ναρκωτικών. Η αναζήτηση κινηματογραφικών ταινιών με σχετικό περιεχόμενο δεν ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Ενδεικτικά αναφέρουμε μεταξύ των ταινιών που προβλήθηκαν και τις ακόλουθες :

- “Ο πόλεμος των Ρόουζ”, “Κράμερ εναντίον Κράμερ” για την Οικογένεια,
- “Ο κύκλος των χαμένων ποιητών”, “Στον κύριό μας με αγάπη”, “Freedom Writers για την Εκπαίδευση”,
- “*The Godfather*”, “*Bonnie and Clyde*” για το Έγκλημα,
- “Κουρδιστό πορτοκάλι” “*American History X*” για τη Βία,
- “*Traffic*”, “*Trainspotting*” για τα Ναρκωτικά.

β.- Οι διδασκόμενοι θα πρέπει να γνωρίζουν εκ των προτέρων το λόγο της χρήσης της διδακτικής αυτής μεθόδου και το τι αναμένεται επακριβώς από αυτούς μέσω αυτής, έτσι ώστε να μην θεωρήσουν την όλη διαδικασία ως μέσο χαλάρωσης και διασκέδασης. Έτσι στην πρώτη συνάντησή μας υπήρχε σχετική ενημέρωση των φοιτητών, οι οποίοι δεν είχαν καμμία αντίρρηση να δοκιμάσουν την πρωτόγνωρη γι’ αυτούς, διδακτική αυτή εμπειρία.

γ.- Ο προγραμματισμός του μαθήματος επιβάλλει όπως η επιλογή των κιν. ταινιών που θα προβληθούν στη σειρά των μαθημάτων του εκπαιδευτικού εξαμήνου θα πρέπει να γίνεται από τον διδάσκοντα, ο οποίος και θα τις αντιστοιχίσει με το περιεχόμενο της διδακτέας ύλης, εντάσσοντάς τις στη σχετική “ηλεκτρονική βιβλιογραφία”. Στην περίπτωσή μας υπήρχε ένας αρχικός κατάλογος ταινιών που εμείς προτείναμε και ο οποίος ετίθετο υπό την κρίση των διδασκομένων και από

κοινού καταρτιζόταν ο οριστικός κατάλογος. Οι ταινίες ήσαν από τον Αμερικάνικο κυρίως κινηματογράφο, γινόταν προσπάθεια να διακρίνονται και για την υψηλή ποιότητά τους και δεν ήταν ιδιαίτερα χρονικά απομακρυσμένες από το μέσο όρο ηλικίας των θεατών τους για να αποφευχθεί η πιθανή μείωση του ενδιαφέροντός τους.

δ.- Θα πρέπει να επιδιώκεται η ενεργητική συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία των διδασκομένων αφενός μεν με την υποβολή ερωτήσεων μετά το πέρας της προβολής κάθε κιν. ταινίας και αφετέρου με την υπόδειξη θεμάτων για την εκπόνηση σχετικών εργασιών. Για το λόγο αυτό με την έναρξη του μαθήματος και πριν από την προβολή της ταινίας διανεμόταν στους διδασκόμενους ένα φυλλάδιο με το παραπάνω περιεχόμενο. Οι ερωτήσεις και οι προτάσεις για εργασίες δεν ήταν οι μόνες που εξεταζόντουσαν στη συνέχεια. Οι διδασκόμενοι μπορούσαν να υποβάλλουν και οι ίδιοι τις δικές τους ερωτήσεις και προτάσεις για εργασίες που επιθυμούσαν να αναλάβουν. Η τακτική αυτή ακολουθήθηκε στα πρώτα ακαδημαϊκά έτη της διδασκαλίας του μαθήματος. Αργότερα και με τη βελτίωση των εκπαιδευτικών συνθηκών διανεμόταν στους φοιτητές/τριες για κάθε επόμενη συνάντηση ένα φυλλάδιο στο οποίο αναφέρονταν,

- τα θέματα της διδακτέας ύλης του μαθήματος που κάλυπτε με το περιεχόμενό της η κιν. ταινία, με αναφορά στις σχετικές σελίδες του/των διδακτικού/ών εγχειριδίων που την περιλαμβάνουν,
- η υπόθεση της ταινίας συνοπτικά, οι πρωταγωνιστές της, ο χρόνος πρώτης προβολής της, τυχόν τιμητικές διακρίσεις που είχε αποσπάσει και ενδεχόμενα κριτικές που την αφορούσαν,
- ερωτήσεις κρίσεως που αποτελούσαν τη βάση της συζήτησης που θα επακολουθούσε την προβολή της,
- προτάσεις για θέματα εργασιών που θα μπορούσαν να στηριχθούν στη συγκεκριμένη διδακτέα ύλη,
- ειδική έντυπη (βιβλία, άρθρα περιοδικών και εφημερίδων κλπ.) και ηλεκτρονική (δικτυακοί τόποι, άλλες παρόμοιες κιν. ταινίες, ντοκιμαντέρ) βιβλιογραφία.

ε.- Τέλος θα πρέπει να γίνεται ορθολογιστική κατανομή του χρόνου διδασκαλίας. Στην περίπτωση μας αυτός ήταν ένα 3ωρο την εβδομάδα. Έτσι, στα πρώτα 90 – 110' γινόταν η προβολή της ταινίας, επακολουθούσε ένα διάλειμμα 15' και ο υπόλοιπος χρόνος ήταν αφιερωμένος στη συζήτηση.

Οι διαπιστώσεις τις οποίες κάναμε ακολουθώντας τον τρόπο αυτό διδασκαλίας είναι συνοπτικά οι ακόλουθες:

- 1.- Η παρακολούθηση του μαθήματος γινόταν από το 70 – 80% των φοιτητών/τριών που το είχαν δηλώσει.
- 2.- Στις συζητήσεις συμμετείχε περίπου – κατά προσωπική μας εκτίμηση – το 55 – 65% των παρακολουθούντων,
- 3.- Ικανοποιητικός ήταν και ο αρθ. των εργασιών που αναλάμβαναν οι παρακολουθούντες (περίπου το 30 – 35% από αυτούς εκπονούσε σχετικές εργασίες).
- 4.- Σε ερωτηματολόγιο αξιολόγησης του τρόπου διδασκαλίας που συμπληρωνόταν ανώνυμα στη τελευταία συνάντηση, ο βαθμός αποδοχής του τρόπου διδασκαλίας ήταν ο μεγαλύτερος δυνατός.

Όλα τα παραπάνω καθώς και ο γενικότερος ενθουσιασμός που με κάθε ευκαιρία εκφραζόταν προς τον διδάσκοντα, οδήγησαν μόλις επέτρεψε ο νόμος την αλλαγή του προγράμματος σπουδών του τμήματος που συνοδεύτηκε και με τη μετονομασία του σε τμ. **«Διοίκησης Κοινωνικών – Συν/κών Επιχειρήσεων και Οργανώσεων»** που υποδηλώνει και την κοινωνιολογική του κατεύθυνση, στην καθιέρωση του μαθήματος των ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ, στα υποχρεωτικά μαθήματα του προγράμματος σπουδών. Το γεγονός αυτό πιστεύουμε πως δικαίωσε την επιλογή μας να ακολουθήσουμε ένα καινοτόμο για το εκπαιδευτικό μας ίδρυμα, τρόπο διδασκαλίας ενός καθαρά κοινωνιολογικού μαθήματος. -

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brooks, J. Michael, and Kendal L. Broad. (1997). Instructor's Resource Manual on Social Problems. Second Edition. Washington, DC: American Sociological Association.*
- Carter, Gregg Lee. (200)1. Analyzing Contemporary Social Issues: A Workbook with Student CHIP Software. Second Edition. Boston: Allyn and Bacon.*
- Eitzen, D. Stanley, and Maxine Baca Zinn. (1999). Social Problems. Eighth Edition. Boston: Allyn and Bacon.*
- Eitzen, D. Stanley, and Craig S. Leedham. Editors. (1998). Solutions to Social Problems: Lessons from Other Societies. Boston: Allyn and Bacon.*
- Healey, Joseph, Earl Babbie, and Fred Halley. (1997). Exploring Social Issues: Using SPSS for Windows. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.*

- Heiner, Robert. Editor. (1999). *Social Problems and Social Solutions: A Cross-Cultural Perspective*. Boston: Allyn and Bacon.
- Hughes M., Kroehler C., (2007), *Κοινωνιολογία – Οι βασικές έννοιες*, μτφρ. Γ. Χρηστίδης, Αθήνα, Κριτική.
- Kornblum, William, and Joseph Julian. (1998). *Social Problems*. Ninth Edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Levin, Jack, Kim Mac Innis, Walter F. Carroll, and Richard Bourne. (2000), *Social Problems: Causes, Consequences, Interventions*. Second Edition. Los Angeles: Roxbury.
- Moulder, Frances V. Editor. (2000). *Social Problems of the Modern World: A Reader*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Ostrow, James, Garry Hesser, and Sandra Enos. Editors. (1999). *Cultivating the Sociological Imagination: Concepts and Models for Service-Learning in Sociology (AAHE's Series on Service-Learning in the Disciplines)*. Washington, DC: American Association for Higher Education, in cooperation with the American Sociological Association.
- Papaademas D., (2002), *Visual Sociology : Teaching with film/video, photography and visual media*, American Sociological Association.
- Πιπερόπουλος Γ., (1998), *Κοινωνικά Προβλήματα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Rubington E., Weinberg M., (2003), *The Study of Social Problems – Seven Perspectives*, 6th ed., New York, Oxford University Press.
- Rafter N., (2006), *Shots in the Mirror – Crime Films and Society*, New York, Oxford University Press.
- Σάντας Κ., (2006), *Πώς βλέπω μια ταινία – Σπουδή στην τέχνη του Κινηματογράφου*, Αθήνα, Γρηγόρη.
- Scarpitti, Frank R., and F. Kurt Cylke, Jr. Editors. (1995). *Social Problems: The Search for Solutions*. Los Angeles: Roxbury.
- Sorlin P., (2004), *Κοινωνιολογία του Κινηματογράφου*, μτφρ. Π.Μαρκέτου, Αθήνα, Μεταίχμιο.
- Τάτσης Ν., (1986), *Η Διδασκαλία της Κοινωνιολογικής Θεωρίας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσουραμάνης Χρ., (2003), *Σύγχρονα Κοινωνικά Προβλήματα – Η ελληνική πραγματικότητα*, Αθήνα, Παπαζήση.

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Φανή Κουντούρη
Διδάσκουσα (Π.Δ.407/80),
Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Α.Π.Θ.

Η ανακοίνωση αυτή στοχεύει στην ανάδειξη ορισμένων σύγχρονων όψεων της ελληνικής πολιτικής δημοσιότητας μέσα από την ανάλυση στοιχείων που αφορούν τα μέσα ενημέρωσης και τα πολιτικά κόμματα. Η κατίσχυση των μέσων ενημέρωσης, και ειδικά της εμπορικής τηλεόρασης, στο δημόσιο χώρο επηρέασε το πολιτικό πεδίο και οδήγησε στη γένεση μιας ισχυρής πολιτικής πίστης στη δύναμη των μέσων και τις επιδράσεις τους. Η πίστη αυτή ενίσχυσε την πολιτική χρήση της εργαλειακής διάστασης της επικοινωνίας, τη χρήση δηλαδή τεχνικών και μεθόδων προς μεγιστοποίηση των πολιτικών κερδών, όχι μόνο στη διάρκεια των προεκλογικών εκστρατειών, αλλά και στις καθημερινές πρακτικές των κοινοβουλευτικών πολιτικών κομμάτων.

Η σύγχρονη πολιτική δημοσιότητα χαρακτηρίζεται από τη συμβιωτική σχέση της πολιτικής και της επικοινωνίας¹. Η μεσοποίηση τόσο της δημόσιας σφαίρας όσο και της πολιτικής και η συνεπαγόμενη επαγγελματοποίηση του κομματικού πεδίου, προκειμένου να ανταποκριθεί στην ηγεμονία των μέσων ενημέρωσης, αποτελούν μερικές από τις κυρίαρχες τάσεις. Επιλέγουμε να παρουσιάσουμε τις τάσεις αυτές συνοπτικά χωρίς να υπεισέλθουμε στις ποικίλες επιδράσεις που δύνανται να επιφέρουν (στο κομματικό πεδίο, την πολιτική συμπεριφορά, την πολιτική θεματολογία) επιμένοντας, ωστόσο, στα χαρακτηριστικά που αναδεικνύονται στον ελληνικό δημόσιο χώρο, κυρίως, σε ό,τι αφορά την εμπορική τηλεόραση που προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό το πεδίο των μέσων και στις στρατηγικές των πολιτικών δρώντων που στοχεύουν στη δέσμευση της προσοχής των μέσων ενημέρωσης.

1. Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑ

Η ανάδυση της σύγχρονης πολιτικής δημοσιότητας χαρακτηρίζεται, αφενός, από την κυριαρχία των ΜΜΕ, και ιδιαίτερα της εμπορικής τηλεόρασης, στη δημόσια σφαίρα και, αφετέρου, από την πολιτική πίστη στη δύναμη των ΜΜΕ, ως αντανάκλαση της παραπάνω κατίσχυσης, η οποία προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό, όχι όμως αποκλειστικά, τις μεταβολές στις πρακτικές των πολιτικών κομμάτων. Μία από τις σημαντικότερες αλλαγές των

¹ Η συμβιωτική σχέση ΜΜΕ και πολιτικών προσδιορίζεται από τη μεσοποίηση της πολιτικής, από τη μία, και την προσαρμογή των πολιτικών στις επιταγές των μέσων, και, από την άλλη, την εργαλειακή χρήση των μέσων ενημέρωσης για την επίτευξη των πολιτικών στόχων. (Mazzoleni, Schulz, 1999: 251-252). Παράλληλα, μπορούμε να αναφερθούμε στον Gaxie, D. (2003:21-22), ο οποίος σημειώνει ότι ο πολιτικός ανταγωνισμός δεν νοείται μόνο ως αυτόνομο πεδίο αλλά και ως ετερόνομο με την έννοια ότι « η πρόσληψη [των πολιτικών προϊόντων] από το κοινό στο οποίο απευθύνονται εξαρτάται εν μέρει από την διανομή τους και την παρουσίασή τους από τους δημοσιογράφους και τους άλλους σχολιαστές.»

τελευταίων δεκαετιών είναι, όπως σημειώνει, ο P. Bourdieu (2000:61) ότι φορείς που άλλοτε θεωρούνταν ή μπορούσαν να θεωρηθούν θεατές του πολιτικού πεδίου, έγιναν πρωταγωνιστές. Η κρίση αυτή αφορά στους δημοσιογράφους, ειδικά της τηλεόρασης, αλλά και τους ειδικούς των δημοσκοπήσεων. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «αν θα θέλαμε να περιγράψουμε το πολιτικό πεδίο σήμερα θα έπρεπε να εντάξουμε τους φορείς αυτούς για τον απλούστατο λόγο ότι παράγουν επιδράσεις πάνω στο ίδιο το πολιτικό πεδίο.»

Η κατίσχυση των μέσων ενημέρωσης στο δημόσιο χώρο έγκειται στο ότι τα ΜΜΕ αποτελούν τη βασική πηγή πολιτικής πληροφόρησης για το σύνολο του πληθυσμού διαμεσολαβώντας με αυτόν τον τρόπο την εμπειρία της πολιτικής συμμετοχής. Η επικράτησή τους ως κυρίαρχων φορέων δημόσιου λόγου, δημόσιων αναπαραστάσεων και αντιλήψεων επηρέασε το πολιτικό πεδίο και οδήγησε στη γένεση μιας συλλογικής πολιτικής πίστης στις επιδράσεις που δύνανται να έχουν στο κοινό².

Είναι γεγονός ότι η συνύφανση της πολιτικής με την επικοινωνία έγκειται στο ότι οι πολιτικοί δρώντες έχουν την τάση να θεωρούν ότι η μιντιακή εξουσία αποτελεί σήμερα μία πραγματικότητα την οποία πρέπει να λογαριάζουν και με την οποία πρέπει να αναμετρηθούν: αυτό έχει ως αποτέλεσμα την προσαρμογή των πολιτικών και προγραμματικών στρατηγικών των πολιτικών κομμάτων στις επιταγές των μέσων, ενσωματώνοντας όλο και περισσότερο ένα «μιντιακρατικό» σχήμα πολιτικής διαχείρισης. Η επικοινωνία έχει αναχθεί στο κρίσιμο εκείνο εργαλείο διαχείρισης κοινωνικών συγκρούσεων, ανίχνευσης των κοινωνικών αιτημάτων, διάχυσης των πολιτικών προσδοκιών και διάδοσης των πολιτικών πρωτοβουλιών. Η ενίσχυση της «επικοινωνιακής» διάστασης της πολιτικής τα τελευταία χρόνια, αναδεικνύει την τηλεόραση, καταρχήν, και τον τύπο, δευτερευόντως, σε κύρια εργαλεία μέσα από τη στρατηγική χρήση των οποίων τα πολιτικά κόμματα προσπαθούν να διαμορφώσουν τα θέματα με τρόπο ώστε να επηρεάσουν προς όφελός τους τις δημόσιες αντιλήψεις³. Τα πολιτικά κόμματα στρέφονται όλο και περισσότερο προς την επικοινωνία, με άμεσο στόχο την επιρροή της καθημερινής ενημέρωσης και έμμεσο την επιρροή των δημόσιων αντιλήψεων και στάσεων. Ο τομέας της πολιτικής επικοινωνίας σταδιακά επαγγελματοποιείται: τα κόμματα, και κυρίως, τα λεγόμενα «κυβερνητικά κόμματα»,

² Ένα από τα κυρίαρχα παραδείγματα στις σπουδές επικοινωνίας είναι των ισχυρών, έμμεσων και μακροπρόθεσμων επιδράσεων των μέσων ενημέρωσης στο κοινό. Οι έρευνες που ξεκίνησαν από το περίφημο άρθρο των McCombs M.E. και Shaw D.L. (1972: 176-187), αναφέρονται στις επιδράσεις της θεματολογίας των μέσων ενημέρωσης πάνω στις αντιλήψεις του κοινού περί της σημασίας των θεμάτων. Το παράδειγμα των ισχυρών επιδράσεων των μέσων έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή όχι μόνο στους ερευνητές αλλά και σε όσους επαγγελματίες ή μη ενδιαφέρονται για το βαθμό ισχύος των μέσων ενημέρωσης στις σύγχρονες κοινωνίες. Για μία ιστορία των ερευνών πάνω στη θεωρία του «agenda-setting» βλ. το ειδικό τεύχος του *Journalism Quarterly* «Two Decades of Agenda-Setting research» και κυρίως το άρθρο του McCombs M. E. (1992:813-824).

³ Αυτή είναι και η άποψη του J. Blumler, ο οποίος επισημαίνει ότι η παρείσφρηση των μέσων ενημέρωσης στην πολιτική ζωή διαμορφώνει ένα νέο δημόσιο χώρο που χαρακτηρίζεται από τη «διαδικασία της σύγχρονης δημοσιότητας», δηλαδή από «τον ανταγωνισμό με στόχο την επιρροή και τον έλεγχο, χάρη στα κυρίαρχα μέσα επικοινωνίας, των δημόσιων αντιλήψεων για τα βασικά πολιτικά γεγονότα και τα διακυβεύματα». Βλ. Gerstlé, J. (2004: 11,50).

ενδιαφέρονται πολύ περισσότερο να απαντήσουν στις προκλήσεις των μέσων ενημέρωσης και να τα χρησιμοποιήσουν ως πόρους ενάντια στους αντιπάλους τους.

Μπορούμε, με άλλα λόγια να σημειώσουμε, ότι η σύγχρονη πολιτική δημοσιότητα, με κύριο χαρακτηριστικό την εντατικοποίηση της χρήσης της πολιτικής επικοινωνίας, προσδιορίζεται από τη συνθήκη της μεσοποίησης⁴ τόσο της δημόσιας σφαίρας όσο και της πολιτικής και τη συνεπαγόμενη επαγγελματοποίηση⁵ των πολιτικών κομμάτων προκειμένου να ανταποκριθούν στις μεταβολές του δημόσιου χώρου. Αν και οι δύο παραπάνω συνθήκες έχουν ευρέως αναλυθεί βιβλιογραφικά, αξίζει θεωρούμε να εξετάσουμε ορισμένες παραμέτρους τους όπως διαμορφώνονται στον ελληνικό δημόσιο χώρο.

2. ΟΙ ΠΡΟΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ

Μια από τις βασικές συνθήκες μέσα στις οποίες ευδοκίμησε η πολιτική πίστη στη δύναμη της επικοινωνίας είναι η χρήση των ΜΜΕ, και ειδικά της τηλεόρασης, ως βασικών πηγών πολιτικής πληροφόρησης για το σύνολο του πληθυσμού. Τα μέσα ενημέρωσης επηρεάζουν σημαντικά τη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας της πολιτικής ενημέρωσης και επομένως της πολιτικής συμμετοχής. Η εμπλοκή αυτή τείνει να γίνει εντονότερη από τη στιγμή που η απελευθέρωση της ραδιοτηλεόρασης ενίσχυσε τη κηδεμονία του δημόσιου χώρου. Η έλευση της ιδιωτικής τηλεόρασης, στις αρχές της δεκαετίας του 90, εγκαινίασε την ηγεμονία της στο πεδίο των μέσων: η υπεροχή της είναι απόρροια τόσο της δημοφιλίας που απολαμβάνει συγκριτικά με τα άλλα μέσα στο πεδίο της ενημέρωσης όσο του μεριδίου της στη διαφημιστική αγορά. Η συσσώρευση αυτού του «κεφαλαίου» από την τηλεόραση την καθιστά παίκτη αναγνωρισμένης και διευρυμένης ισχύος και από την πλευρά των υπόλοιπων μέσων μαζικής ενημέρωσης αλλά και από τους πολιτικούς και κοινωνικούς δρώντες που ενδιαφέρονται να ενισχύσουν τις κινητοποιήσεις τους και να αποκτήσουν την πολυπόθητη πρόσβαση στο πεδίο της κοινωνικής ορατότητας.

Η αναγνώριση της εισβολής και της ισχύος των μέσων ενημέρωσης στο δημόσιο χώρο είναι επιβεβλημένη, χωρίς, ωστόσο, η εξουσία αυτή να θεωρείται ότι υποκαθιστά τα πολιτικά κόμματα, ότι υποβαθμίζει την πολιτική δέσμευση ή ότι ναρκώνει το κοινό⁶. Πρέπει, ωστόσο,

⁴ Η μεσοποίηση είναι μία έννοια περισσότερο ισχυρή από την περιγραφική έννοια της διαμεσολάβησης. Πρόκειται για τον ειδικό εμπειρικό τρόπο διαμεσολάβησης που προσδιορίζει την αναγνώριση της εισβολής και της αυξανόμενης ισχύος των μέσων ενημέρωσης τόσο στη δημόσια σφαίρα όσο και στο πολιτικό πεδίο. (Mazzoleni, Schulz, 1999: 249).

⁵ Οι Blumler, J. G. και Kavanagh, D. (1999: 211), αναφερόμενοι στις τρεις ηλικίες της πολιτικής επικοινωνίας σημειώνουν πως η «μεντιακά κατασκευασμένη δημόσια σφαίρα» οδήγησε στην εξύψωση της επικοινωνιακής λειτουργίας και του ρόλου των ειδικών στην επικοινωνία σε μία ευρεία γκάμα θεσμών. Εξάλλου, η επαγγελματοποίηση αποτελεί ένα χαρακτηριστικό του μετασχηματισμού των πολιτικών κομμάτων. Πρόκειται ουσιαστικά για την ανάδυση μιας νέας τάξης πολιτικών εμπειρογνομόνων οι οποίοι στρατολογούνται τόσο σε εκλογικές όσο και σε μη εκλογικές περιόδους και οι οποίοι έχουν υποκαταστήσει τις παραδοσιακές λειτουργίες (αφισκοκόλληση, οργάνωση συγκεντρώσεων) των κομματικών μελών. Βλ. Mancini, P. (1999: 231-245).

⁶ Στα συμπεράσματα αυτά καταλήγουν μεταξύ άλλων οι Zaller, J.R.(1998) και Bennett, W. L. (1998).

να σημειώσουμε ότι η πολιτική δύναμη των μέσων ενημέρωσης έγκειται, κυρίως, στη δυνατότητα απεύθυνσής τους σε ένα διευρυμένο κοινό πολιτών.

Ακόμα κρισιμότερος σε αυτή τη διαδικασία είναι ο ρόλος της τηλεόρασης, εφόσον η τελευταία απολαμβάνει μιας πλειοψηφικής απεύθυνσης. Το κοινό της τηλεόρασης διαπερνά όλες τις ηλικίες, τις κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες, τα μορφωτικά στρώματα, τις ηλικιακές ομάδες, τις πολιτικές τοποθετήσεις, το ενδιαφέρον για την πολιτική. Η τηλεόραση διαπερνά το σύνολο της κοινωνίας, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με τον έντυπο τύπο, το κοινό του οποίου είναι κοινωνικά διαφοροποιημένο (Κουντούρη, 2009). Σύμφωνα με το Ε.ΚΕ.ΒΙ⁷ 86,5% παρακολουθούν τηλεόραση *καθημερινά*: το ποσοστό αυτό κατανέμεται ισότιμα στα δύο φύλα, τις ηλικιακές ομάδες, τα διαφορετικά μορφωτικά επίπεδα, τις ομάδες ανάλογα με τη θέση τους στην απασχόληση (μικρή διαφορά εντοπίζεται μεταξύ των φοιτητών και των συνταξιούχων), τις ομάδες ανάλογα με την αυτοτοποθέτησή τους στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά και ανάμεσα σε όσους δηλώνουν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική και σε όσους δηλώνουν ότι δεν ενδιαφέρονται. Επιπλέον, ανάμεσα «στα είδη τηλεοπτικών εκπομπών που παρακολουθούν περισσότερο», τα δελτία ειδήσεων κατέχουν τα πρωτεία στις προτιμήσεις, με συνολικό ποσοστό 27,3%, αναδεικνύοντας έτσι τη στρατηγική σημασία του τομέα ενημέρωσης.

Από την άλλη, οι διαφοροποιήσεις μεταξύ έντυπου τύπου και τηλεόρασης συνίστανται, αφενός, στη συχνότητα χρήσης των δύο μέσων, και, αφετέρου, στα κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά του προφίλ των αναγνωστών τους. Σύμφωνα με την έρευνα του Ε.ΚΕ.ΒΙ., μόλις το 22,3% δηλώνουν ότι διαβάζουν εφημερίδα κάθε μέρα, 15,9% δύο με τρεις φορές την εβδομάδα, ενώ 39% δηλώνουν ότι δεν διαβάζουν εφημερίδα ποτέ. Από όσους διαβάζουν εφημερίδα καθημερινά, 30,4% είναι άνδρες και μόλις 14,9% γυναίκες, 35,9% είναι ανώτερου επιπέδου εκπαίδευσης και 13,5% κατώτερου, 37% μισθωτοί του δημοσίου, 22,8% μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα και 29,9% εργοδότες- αυτοαπασχολούμενοι, 32,4% ενδιαφέρονται για την πολιτική ενώ 16,7% δεν ενδιαφέρονται. Το κοινό των εφημερίδων είναι σημαντικά πιο περιορισμένο από εκείνο της τηλεόρασης και αποτελείται κυρίως από άνδρες, ανώτερης μόρφωσης που ενδιαφέρονται για την πολιτική, μισθωτούς δημοσίου και ιδιωτικού τομέα αλλά και εργοδότες και αυτοαπασχολούμενους.

Στη βάση των διαφορετικών χαρακτηριστικών του κοινού, η τηλεόραση και ο έντυπος τύπος χαράσσουν διαφορετικές στρατηγικές απεύθυνσης. Λόγω της εξάρτησής τους από τα μερίδια θεαματικότητας τα οποία καθορίζουν τη θέση στην τηλεοπτική και, κατά συνέπεια, στη διαφημιστική αγορά, τα ιδιωτικά κανάλια προσπαθούν να κατακτήσουν το μεγαλύτερο δυνατό κοινό. Ακολουθώντας μία στρατηγική *πλειοψηφικής διαφοροποίησης*, απεύθυνσης δηλαδή σε ένα διευρυμένο, διαταξικό κοινό, η τηλεόραση αξιώνει να μιλά στο όνομα της

⁷ Αναφερόμαστε στη Β' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς και πολιτιστικών πρακτικών του 2004 του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου. Βλ στην ιστοσελίδα του κέντρου, www.ekebi.gr.

κοινωνίας, αξιώνει την εκπροσώπηση του κοινωνικού συνόλου, του συνόλου των πολιτών και των προτιμήσεών τους. Η συνθήκη αυτή συνοδεύεται από εκείνη της δόμησης μιας θεματολογίας με αδιαφοροποίητη, μαζική και διαταξική απεύθυνση σε ένα διευρυμένο «κοινό πολιτών». Η τηλεόραση και ειδικά ο τομέας της ενημέρωσης αποκτά, έτσι, στρατηγική σημασία αλλά και συμβολική δύναμη χάρη στην οποία μπορεί να διαπραγματεύεται με την πολιτική εξουσία στο όνομα της εκπροσώπησης της κοινής γνώμης.

Ο τύπος, από την άλλη, ακολουθώντας τη στρατηγική της *μειοψηφικής διαφοροποίησης*, της επιλεκτικής δηλαδή απεύθυνσης στο αναγνωστικό κοινό, αντιπαράτίθεται σε αυτό το μοντέλο κινητοποίησης της «πλειοψηφίας» από την πλευρά της τηλεόρασης. Η αντιπαράθεση του πολιτικού τύπου με την μη-κομματική τηλεόραση έγκειται ακριβώς στο «κυνήγι» του ευρέως κοινού από την πλευρά της ιδιωτικής τηλεόρασης. Η τηλεόραση αίρει τη λογική «της ταμπέλας», και επομένως την ταύτιση της με το κομματικό κοινό, επιλέγοντας την ανάδειξη εκείνων των θεμάτων που δεν την δεσμεύουν απέναντι σε μειοψηφίες (Κουντούρη, 2008: 83-84). Η αξίωση από την πλευρά της τηλεόρασης εκπροσώπησης της κοινωνίας στο σύνολό της μέσα από την υιοθέτηση μιας θεματολογίας όσο το δυνατόν πιο πλειοψηφικής με τρόπο που να δεσμεύει τη ζήτηση και να την αναπαράγει, ασκεί ιδιαίτερες πιέσεις στο πολιτικό πεδίο.

3. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ

Η μεσοποίηση της δημόσιας σφαίρας επιφέρει σημαντικές παρενέργειες στις δράσεις των πολιτικών κομμάτων επιβάλλοντας την προσαρμογή του πολιτικού λόγου, του πολιτικού χρόνου και της πολιτικής θεματολογίας και συντείνοντας στην εντατικοποίηση του τομέα της πολιτικής επικοινωνίας εντός του κομματικού πεδίου. Με άλλα λόγια, στο βαθμό που τα ΜΜΕ μονοπωλούν τη δημόσια σφαίρα, οι πολιτικές δυνάμεις στοχεύουν στην οργάνωση της δράσης τους προκειμένου αυτή να γίνεται ορατή και ανταγωνιστική μέσα από τα περιεχόμενα των μέσων. Οι πολιτικοί δρώντες χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ για να έχουν πρόσβαση στο πεδίο της κοινωνικής ορατότητας, προϋπόθεση απαραίτητη της αποτελεσματικότητας της πολιτικής τους δράσης και της αύξησης της δύναμής τους στην πολιτική αγορά. Τα μέσα ενημέρωσης αποτελούν πόρους που μεγιστοποιούν την αποτελεσματικότητα των πολιτικών κινητοποιήσεων στο βαθμό που βοηθούν στη διάδοση και εξάπλωση των προβλημάτων που θέτουν οι πολιτικοί.

Προς την κατεύθυνση αυτή αναπτύχθηκαν στρατηγικές με απώτερο στόχο τη δέσμευση του ενδιαφέροντος των μέσων ενημέρωσης απέναντι στις πολιτικές προωθήσεις των κομμάτων. Η ανάπτυξη των στρατηγικών συνδέθηκε με ευρύτερες αλλαγές τόσο στις οργανωτικές δομές όσο και στην προγραμματική πολιτική των κομμάτων.

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο κατηγορίες πολιτικών στρατηγικών αξιοποίησης των μέσων ενημέρωσης με στόχο το πολιτικό όφελος. Αναφερόμαστε στις *στρατηγικές*

πρόσβασης που προωθούν οι πολιτικοί στη διαμεσολαβημένη από τα ΜΜΕ δημόσια σφαίρα και στις *στρατηγικές πολιτικοποίησης* των θεμάτων που αναδεικνύονται από τα ΜΜΕ. Η πρώτη κατηγορία στρατηγικών αναφέρεται στο ζήτημα της πρόσβασης των προγραμματικών πολιτικών λόγων και των πολιτικών κινητοποιήσεων στη δημόσια σφαίρα μέσα από την πρόσβαση στη μιντιακή ατζέντα (στα θέματα δηλαδή που προβάλλονται καθημερινά από τα ΜΜΕ ως τα πλέον σημαντικά). Οι στρατηγικές αυτές αξιοποιούν ουσιαστικά την εξάρτηση των δημοσιογράφων από τις πολιτικές πηγές (Gans, 1979; Tuchman, 1978) με στόχο την προβολή των προγραμματικών θέσεων και απόψεων των κομμάτων. Η δεύτερη κατηγορία αφορά στις πολιτικές χρήσεις της μιντιακής θεματολογίας, των θεμάτων δηλαδή που προβάλλονται από τα ΜΜΕ, και ενίοτε μονοπωλούν την επικαιρότητα. Πρόκειται ουσιαστικά για την υιοθέτηση προβλημάτων στη βάση ενός δημόσια αναγνωρισμένου αιτήματος. Όπως σημειώνει ο Gerstlé (2004:16), η πολιτικοποίηση «συνίσταται στην ανάθεση σε μια δημόσια αρχή της ανάληψης του προβλήματος με τους όρους που αυτό αναγνωρίζεται δημοσίως. Πολιτικοποιώ μία κατάσταση [...] σημαίνει ότι αναγνωρίζω την ευθύνη διαχείρισης του εν λόγω προβλήματος». Πρόκειται, ωστόσο, για μία ιδιαίτερη περίπτωση πολιτικοποίησης. Αναφερόμαστε ουσιαστικά στην πολιτικοποίηση προβλημάτων που προτείνονται (ή όχι) από την κοινωνία, αλλά, αναδεικνύονται από τα μέσα ενημέρωσης: τέτοιου τύπου αιτήματα είτε αρθρώνονται από τον «ηγλεοπτικό πολίτη», είτε αναδεικνύονται μέσα από κρίσιμα γεγονότα, είτε από τα κοινωνικά προβλήματα στα οποία επικεντρώνουν τα μέσα ενημέρωσης.

Οι στρατηγικές αυτές συνδέονται με ευρύτερες αλλαγές των κομματικών δομών. Πρώτον, πρέπει να λάβουμε υπόψη την εκπόνηση στρατηγικών από τις νέες άτυπες ηγετικές επικοινωνιακές ομάδες οι οποίες έχουν εντός των πολιτικών κομμάτων αυξημένες δραστηριότητες ως προς τη χάραξη της καθημερινής κομματικής στρατηγικής. Από την άλλη, οι στρατηγικές πολιτικοποίησης ζητημάτων που αναδύονται από τα μέσα ενημέρωσης επιφέρουν αλλαγές στην ίδια την κομματική ατζέντα οδηγώντας ουσιαστικά στον εμπλουτισμό της με θέματα οριοθετημένου δημοσιογραφικού και πολιτικού ενδιαφέροντος.

Μία σημαντική αλλαγή στην οργανωτική λειτουργία των κομμάτων είναι η ανάδυση, από τα μέσα της δεκαετίας του 90, άτυπων ηγετικών ομάδων με βαρύνοντα πολιτικό ρόλο στον έλεγχο της καθημερινής ειδησεογραφίας και των δημοσκοπήσεων και στη διαμόρφωση των καθημερινών μεσοπρόθεσμων επικοινωνιακών κομματικών στρατηγικών. Ο ρόλος τους είναι καθοριστικός τόσο στη διαδικασία παραγωγής της πολιτικής θεματολογίας, όσο και στους τρόπους εκφοράς της στις διευρυμένες αγορές των μέσων, καταδεικνύοντας τη σημασία που οι πολιτικοί δρώντες αποδίδουν στις πολιτικές στρατηγικές τους που προορίζονται για τις μιντιακές αγορές (Kountouri, 2006:43-44). Από τα βασικά χαρακτηριστικά των άτυπων ομάδων είναι οι υψηλές θέσεις των συμμετεχόντων στην κομματική κλίμακα, η συμμετοχή εξω-κομματικών επαγγελματιών και η εξίσωσή των ομάδων αυτών, στη σημασία που τους αποδίδεται, με το υπουργικό συμβούλιο, το πολιτικό γραφείο ή

με άλλα θεσμοθετημένα κομματικά ή κυβερνητικά όργανα. Τα πολιτικά κόμματα οργανώνονται μέσα στην καθημερινότητα μέσω των άτυπων οργάνων επεξεργασίας των πολιτικών προϊόντων όπου συμμετέχουν κυρίως οι υπεύθυνοι των γραφείων τύπου των κομμάτων αλλά και πρωτοβάθμια κομματικά στελέχη προκειμένου να προωθήσουν θέματα μέσα από συγκεκριμένες στρατηγικές δράσεις, είτε άμεσες όπως τα δελτία τύπου, οι συνεντεύξεις, οι δηλώσεις, είτε έμμεσες όπως οι διαρροές, οι προωθήσεις στον φιλικό τύπο πληροφοριών κλπ. Τα θέματα διακινούνται με στόχο το πεδίο της κοινωνικής ορατότητας όπου θα αποκτήσουν ένα μεγάλο μέρος της απήχυσής τους και της δημόσιας αναγνώρισής τους.

Τα θέματα που προωθούνται εντάσσονται σε διαφορετικές στρατηγικές κινητοποίησης και τυγχάνουν κυμαινόμενης απήχησης γεγονός άμεσα συνδεδεμένο με τη θέση των δρώντων στο πολιτικό σύστημα (Hall et al, 1978: 59). Η θέση στο πολιτικό σύστημα είναι καθοριστικής σημασίας για την τύχη των πολιτικών διακυβευμάτων και την επιτυχία των πολιτικών στρατηγικών. Έτσι το κυβερνητικό κόμμα λόγω προνομίων που απορρέουν από τη θέση του στο πολιτικό σύστημα έχει αυξημένη επιρροή στην παραγωγή της πολιτικής επικαιρότητας (μέσα από την παραγωγή πρωτογενούς πληροφορίας) και προνομιακή πρόσβαση στο πεδίο της δημοσιότητας. Μέσα από τα δελτία τύπου και τις συνεντεύξεις τύπου η κυβέρνηση γίνεται παραγωγός της επικαιρότητας που αφορά στην ίδια της την δράση, επιλέγοντας είτε τη *στρατηγική της υπερπληροφόρησης* (η αύξηση της πληροφοριακής προσφοράς κατευθύνει τη δημοσιογραφική ζήτηση) είτε τη *στρατηγική της υποπληροφόρησης* (περιορισμός της προσφοράς και απόκρυψη πολιτικών πληροφοριών) ανάλογα με τα θέματα που έχει συμφέρον να προβάλλει ή όχι (Kountouri, 2006:86-87).

Οι *διεκδικητές* της εξουσίας λειτουργώντας, από την άλλη, μέσα σε ένα πλαίσιο όπου το κυβερνών κόμμα έχει προνομιακή πρόσβαση στο χώρο της πολιτικής δημοσιότητας προσπαθούν να προωθήσουν, μέσω μίας *στρατηγικής διάκρισης*, τη θεματολογία εκείνη που θα τους διακρίνει από τους αντιπάλους στοχεύοντας στον αιχμαλωτισμό της προσοχής πάνω σε προτάσεις εναλλακτικές, στην μετάθεση του κομματικού ανταγωνισμού σε πεδία αρνητικά για την κυβέρνηση, στην καταγγελία των κυβερνητικών προτάσεων αποσκοπώντας στη διαχείριση της δυναμικής της πολιτικής εκπροσώπησης. Αν οι ισχυρά πολιτικοί δρώντες αξιοποιούν τη θέση τους, ως αξιόπιστες πηγές για τους ειδησεογραφικούς οργανισμούς, προκειμένου να ελέγξουν την καθημερινή ροή της ενημέρωσης προς όφελός τους, οι λιγότερο ισχυροί θεσμικά αξιοποιούν τις θεματολογίες των μέσων προκειμένου να παράξουν πολιτικά οφέλη μέσα στο πολιτικό πεδίο, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο την προβολή των θεμάτων στα ΜΜΕ (Kountouri, 2006). Επιχειρούν, δηλαδή, να αντισταθμίσουν την ελλιπή πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα με την πολιτικοποίηση θεμάτων που τυγχάνουν έντονης ορατότητας στα ΜΜΕ. Μέσα σε αυτό το στρατηγικό πλαίσιο, η αντιπολίτευση αξιοποιεί τα περιεχόμενα των μέσων ενημέρωσης για την προώθηση της αντιπολιτευτικής της γραμμής

και για την άντληση πληροφοριών ή θεμάτων δημοσιογραφικών στο βαθμό που αυτά πλήττουν την κυβερνητική αξιοπιστία.

Μέσα στο παραπάνω πλαίσιο ανάπτυξης στρατηγικών για τη δέσμευση του ενδιαφέροντος των μέσων, τα τελευταία επιδρούν στην κομματική ατζέντα με δύο τρόπους: από τη μία, η επικοινωνία γίνεται εργαλείο πολιτικής νομιμοποίησης μιας ατζέντας τεχνοκρατικής και αποϊδεολογικοποιημένης, άρρηκτα συνδεδεμένης με την περιχαράκωση των κομμάτων εξουσίας στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων και τη διασφάλιση της κρατικής αποτελεσματικότητας (Σπουρδαλάκης, 1998: 69). Από τη στιγμή που το κυβερνών κόμμα επικεντρώνεται στρατηγικά στην αποτελεσματικότητα της διαχείρισης του πολιτικού του έργου, η επικοινωνία αναδεικνύεται σε βασικό εργαλείο πολιτικής νομιμοποίησης που στηρίζεται αφενός στο γεγονός ότι τα μέσα ενημέρωσης δίνουν τη δυνατότητα απεύθυνσης σε ένα πλειοψηφικό διαταξικό κοινό των «μέσων πολιτών» και αφετέρου, στο ότι ο έλεγχος της ροής της ενημέρωσης επί των κρατικών υποθέσεων μέσω των στρατηγικών διαχείρισης της επικαιρότητας επιτρέπει τη διασφάλιση της συναίνεσης στο έργο της κυβέρνησης. Η επικράτηση της λεγόμενης τεχνοκρατικής ατζέντας εντός των πολιτικών κομμάτων οδηγεί στην προσφυγή περισσότερο στην επικοινωνία παρά στις κοινωνικές συμμαχίες για την απόκτηση της πολιτικής συναίνεσης.

Από την άλλη, πρέπει να σημειώσουμε την επιρροή που ασκεί η χρήση της μιντιακής θεματολογίας στην παραγωγή της κομματικής θεματολογίας. Γεγονότα κρίσιμα και επιβαρυντικά για την κυβέρνηση αλλά και η πολιτική σκανδαλολογία αποτελούν όψεις μιας θεματολογίας κοινής σε πολιτικά κόμματα και μέσα ενημέρωσης. Η ανάδειξη από τα μέσα, και ειδικά από την εμπορική τηλεόραση, καθημερινών προβλημάτων των πολιτών αλλά και η ροπή του τύπου και της τηλεόρασης στην αναζήτηση πολιτικών σκανδάλων επιδρούν στην παραγωγή του προγραμματικού πολιτικού λόγου, κυρίως των δύο κομμάτων εξουσίας, που εντάσσουν τα δημοσιογραφικά θέματα ψηλά στην πολιτική τους ατζέντα. Στην πολιτική κατηγορία της διαφθοράς μεταγράφεται όλη η ειδησεογραφία περί σκανδάλων. Η αποκάλυψη σκανδάλων, ως πολιτική στρατηγική, στηρίζεται σε πολλαπλούς πόρους μέρος των οποίων είναι και τα μέσα ενημέρωσης που έλκονται από τέτοιου τύπου θέματα, αναδεικνύοντάς τα σε κυρίαρχα ζητήματα της επικαιρότητας και πλήττοντας την κυβερνητική αξιοπιστία. Το περιεχόμενο, λοιπόν, της πολιτικής ατζέντας εμπνέεται από τα περιεχόμενα των δημοσιογραφικών ρεπορτάζ. Θέματα που αναδεικνύονται από τα μέσα ενημέρωσης ασκούν ιδιαίτερη επιρροή στη θεματολογία που προτάσσουν τα πολιτικά κόμματα με αποτέλεσμα τη μεταβολή του προγραμματικού λόγου των κομμάτων εξουσίας. Οι τάσεις σύγκλισης της κομματικής θεματολογίας με θέματα που έλκουν ταυτόχρονα το ενδιαφέρον των ΜΜΕ αποτελεί ένα από τα σημαίνοντα χαρακτηριστικά της σύγχρονης πολιτικής δημοσιότητας.

Αντί επιλόγου

Οι διαδράσεις των κομματικών πρακτικών και των λειτουργιών των μέσων ενημέρωσης προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό το πεδίο της σύγχρονης πολιτικής δημοσιότητας, όπου εξελίσσεται ο δημόσιος διάλογος και παράγονται οι κοινές αναπαραστάσεις και, όπου, αναδύεται η δημόσια θεματολογία προσανατολίζοντας την παραγωγή δημόσιας πολιτικής. Αποτέλεσμα της συνάντησης αυτής είναι η κατίσχυση στο δημόσιο χώρο μιας ιδιαίτερα περιορισμένης θεματολογίας με ελάχιστα περιθώρια ανάδειξης εναλλακτικών προβλημάτων. Στο αποτέλεσμα αυτό συνδράμουν τόσο ο περιορισμός της ισότιμης πρόσβασης στο πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας των πολιτικών δυνάμεων, όσο και η υιοθέτηση και πολιτικοποίηση από τα κόμματα θεμάτων που κυριαρχούν στα μέσα ενημέρωσης. Τελικά, ο δημόσιος διάλογος τείνει να εγκλωβίζεται σε μία θεματολογία περιορισμένη και καχεκτική που αδυνατίζει ακόμα περισσότερο τις διαδικασίες δημόσιας διαβούλευσης και τη δυνατότητα έκφρασης των κοινωνικών συμφερόντων.

Βιβλιογραφία

- Bennett, W. L. (1998) "The uncivic culture: Communication, identity, and the rise of lifestyle Politics", *PS*, 31:741-760.
- Blumler, J. G., Kavanagh, D. (1999) "The third age of political communication: Influences and Features", *Political Communication*, 16:209-230.
- Bourdieu, P. (2000), *Propos sur le champ politique*, Presses Universitaires de Lyon.
- Gans, H. J. (1979) *Deciding what's news: A study of CBS evening news, NBC nightly news, Newsweek and Time*, New York: Vintage.
- Gaxie, D. (2003) *La démocratie représentative*, 4ème édition, Paris : Montchrestien.
- Gerstlé, J. (2004) *La communication politique*, Armand Colin, Paris.
- Hall S., Critcher C., Jefferson T., Clarke J., Robert B. (1978) *Policing the Crisis. Mugging the state and Law and Order*, London: Macmillan.
- Kountouri, F. (2006) *L'agenda politique au quotidien : La construction des problèmes publics en Grèce*, Thèse de Doctorat en Science Politique. Paris 1, Panthéon-Sorbonne, Paris.
- Κουντούρη, Φ. (2008) « Ο πολίτης θύμα - Το Κράτος πρόβλημα. Η δημοσιογραφική συμβολή στη σύσταση της πολιτικής κατηγορίας *Καθημερινότητα του πολίτη*», στο Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Κριτική Διεπιστημονικότητα*, 3: 74-93, Αθήνα: Σαββάλας.

- Κουντούρη, Φ. (2009) «'Κριτής μας είναι το κοινό'. Οι συνθήκες παραγωγής της τηλεοπτικής πλειοψηφικής θεματολογίας», στο Ι. Βώβου (επιμ.), *Ο κόσμος της τηλεόρασης*, Αθήνα: Ηρόδοτος (υπό δημοσίευση).
- Mancini, P. (1999) "New Frontiers in Political Professionalism", *Political Communication*, 16: 231-245.
- Mazzoleni, G., Schulz, W. (1999) "Mediatization of politics: A challenge for Democracy?" *Political Communication*, 16:251-252.
- McCombs, M. E. (1992) «Explorers and Surveyors: Expanding strategies for Agenda-setting research» *Journalism Quarterly*, 69(4): 813-824.
- McCombs, M.E., Shaw, D.L., (1972) «The agenda-setting function of Mass Media». *Public Opinion Quarterly*, 176-187.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1998) «Από το Κίνημα Διαμαρτυρίας στο «Νέο ΠΑΣΟΚ» στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.) *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα- Κράτος-Κοινωνία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Tuchman, G. (1978) *Making News. A study in the construction of reality*, New York: The Free Press.
- Zaller, J.R. (1998) "Monica Lewinsky's Contribution to Political Science", *PS*, 31: 182-189.

Διαδικτυακός και κοινωνικός ιστός Ένα πλέγμα σχέσεων αλληλεπίδρασης, εικονικής αναπαράστασης και μεταφοράς

της Μαρίνας Ρήγου*

Καθοριστική για την ανάλυση της σχέσης διαδικτυακού και κοινωνικού ιστού είναι η παραδοχή ότι το διαδίκτυο αποτελεί ένα κοινωνικό είδωλο: ένα αντικαθρέφτισμα του κοινωνικού ιστού μέσα στις οθόνες των υπολογιστών. Μια αναπαράσταση με γραμμές αδρές του κοινωνικού πεδίου, στο παραμορφωτικό κάτοπτρο των οπτικών ινών, οι οποίες συντελούν στη δημιουργία ενός εικονικού χώρου, του κυβερνοχώρου. Αν και εικονικός, ο κυβερνοχώρος δεν διαφεύγει των πραγματικών διαστάσεων. Ανήκει στην πραγματική πραγματικότητα, όπως και οι χρήστες-κυβερνοναύτες, αποτελώντας ως σύνολο κυβερνοχώρος και κυβερνοναύτες, ένα γνήσιο υποσύνολο του κοινωνικού ιστού. Ο εικονικός χώρος είναι αυτός που συνιστά μια εικονική αναπαράσταση κοινωνικών συνθηκών και ομαδοποιήσεων, μια μεταφορά του κοινωνικού στον διαδικτυακό ιστό.

Επομένως η σχέση διαδικτυακού και κοινωνικού ιστού μπορεί να προσεγγιστεί υπό δύο οπτικές. Η μια οπτική εστιάζεται στην εικονική πραγματικότητα του διαδικτυακού ιστού. Στον τρόπο δηλαδή με τον οποίο συγκροτείται η διαδικτυακή πραγματικότητα και στις σχέσεις οι οποίες αναπτύσσονται σε αυτόν τον ιδιαίτερο χώρο, τον κυβερνοχώρο: ένα χώρο χωρίς τόπο, στον οποίο ο χρόνος συμπιέζεται, παίρνοντας τη διαφορική του διάσταση dt. Ένα χώρο όπου η πληροφορία, στη δυαδική μορφή της και χωρισμένη σε πακέτα, ταξιδεύει ανά το δικτυακό κόσμο, ψάχνοντας το συγκριτικό πλεονέκτημα των δυνητικών διαδρομών, για τη συντομότερη και ασφαλέστερη μετάβαση στον τελικό προορισμό της. Εκεί όπου υπό την εμφανή επιρροή του κοινωνικού ιστού, αναπαράγονται σχέσεις εξουσίας, δημιουργούνται εξουσιαστικές ιεραρχίες, ποιοτικές ιεραρχήσεις, ομαδοποιήσεις, κοινωνική δικτύωση και εικονικές μάχες με πραγματικά αποτελέσματα.

Η δεύτερη οπτική για την ανάλυση της σχέσης διαδικτυακού και κοινωνικού ιστού, εστιάζεται στην πραγματική πραγματικότητα, στο πλαίσιο της οποίας ο κοινωνικός ιστός δέχεται την επίδραση του διαδικτυακού. Επίδραση η οποία, ακριβώς επειδή συνδέεται με τεχνολογική εξέλιξη, είναι εξαιρετικά σημαντική και επιφέρει καθοριστικές για την κοινωνική δομή συνέπειες.

Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται εμφανές ότι ο κοινωνικός και διαδικτυακός ιστός είναι υφασμένοι στο ίδιο πλαίσιο, στηρίζονται στην ίδια βάση, -την κοινωνία-, και η

*Η Μαρίνα Ρήγου είναι ΕΕΔΙΠ στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Δημοσιογράφος στον ραδιοφωνικό ενημερωτικό σταθμό Flash 96.

σχέση τους είναι αμφίδρομη. Και οι δύο είναι συνυφασμένοι με τις κοινωνικές δομές, δημιουργώντας ένα πλέγμα πολλαπλών επιπέδων. Οι δράσεις στον διαδικτυακό ιστό στοχεύουν προς, και εκπορεύονται από, το κοινωνικό πεδίο. Παράλληλα στο κοινωνικό πεδίο στοχευμένες ενέργειες και συντονισμένες προσπάθειες αποσκοπούν στη βελτίωση της διαδικτυακής δομής και στη διάχυση της διαδικτυακής τεχνολογίας. Είναι χαρακτηριστικές της συνύφανσης των δύο ιστών οι περιπτώσεις των ιστοτόπων κοινωνικής δικτύωσης¹ οι οποίοι εδράζονται στη δυνητική πραγματικότητα, προσομοιώνουν ενέργειες και αντικείμενα από την πραγματική πραγματικότητα και, προφανώς, λειτουργούν μεταξύ πραγματικής και δυνητικής πραγματικότητας.

Αρχικά η δομή του διαδικτυακού ιστού διαμορφώθηκε με στόχο τη συνέχιση μεταφοράς δεδομένων ακόμη και σε περίπτωση καταστροφής κάποιων κόμβων του δικτύου. Κι όταν στα βασικά πρωτόκολλα επικοινωνίας του Internet στήθηκε ο παγκόσμιος ιστός, το γνωστό μας World Wide Web, δημιουργήθηκε το παγκόσμιο βήμα που άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο επικοινωνούμε, ενημερωνόμαστε, εργαζόμαστε και διασκεδάζουμε. Αυτό το βήμα που προσφέρει το Internet χρησιμοποιούν διάφορες ομάδες για να έρθουν σε επαφή με αντίστοιχες ομάδες σε ολόκληρο τον κόσμο, ανοίγοντας έτσι έναν δίαυλο επικοινωνίας είτε εθνικών, είτε υπερ-εθνικών διαστάσεων. Ταυτοχρόνως συγκροτούν μια ευρύτερη κοινότητα κοινών ενδιαφερόντων, στόχων ή και διεκδικήσεων. Η παραδοσιακή αντίληψη της κοινότητας ως ενός συνόλου ανθρώπων που μοιράζονται κοινά ενδιαφέροντα σε συγκεκριμένη τοποθεσία φαίνεται να περνά σε μια νέα αντίληψη η οποία αναγνωρίζει την κοινότητα ως έναν αριθμό ανθρώπων σε κάποιον περιορισμένο κοινωνικό χώρο ή δίκτυο με συνεκτικά στοιχεία τα κοινά ενδιαφέροντα και μια αίσθηση υποχρεώσεων² (Thomson, 1998: 374-375).

Ομάδες οι οποίες έχουν χαρακτηριστικά “δευτερογενών ομάδων”³ (Τάτσης, 1992: τ. Β΄, 179) βρίσκουν στον κυβερνοχώρο άλλο ένα πεδίο έκφρασης. Πολιτικά κόμματα όλου του ιδεολογικού φάσματος, οργανώσεις, κρατικοί θεσμοί και μη

¹ Ένας από τους πρώτους ιστοτόπους ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί πρώτη περίπτωση κοινωνικής δικτύωσης ήταν ο www.geocities.com, η οργάνωση του οποίου προσομοίαζε σε πόλη με γειτονιές βάσει ενδιαφερόντων. Τα πρώτα βήματα έγιναν στα μέσα της δεκαετίας του '90, ενώ το 1999 η Geocities ήταν ο τρίτος σε επισκεψιμότητα ιστοτόπος στο World Wide Web, μετά την AOL και τη Yahoo!. Το Μάιο του 1999 η Yahoo! αγόρασε την Geocities, ωστόσο η εμφάνιση των νέων ιστοτόπων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, το Myspace ή το Twitter, είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των ιστοτόπων του Geocities από πολλούς χρήστες. Η δυνατότητα εύκολης ενημέρωσης των blogs με υλικό πολυμεσικού χαρακτήρα επέφερε το τελειωτικό χτύπημα: τον Ιούνιο του 2009 ανακοινώθηκε πως στις 26 Οκτωβρίου του 2009 ο ιστοτόπος Geocities θα σταματήσει να υπάρχει.

² Ο Thomson ονομάζει αυτές τις νέες κοινότητες “αποτοπημένες κοινότητες” και τις ξεχωρίζει από τις παραδοσιακές κοινότητες της ζωντανής εμπειρίας.

³ Στα χαρακτηριστικά των “δευτερογενών ομάδων” περιλαμβάνονται: απουσία προσωπικής επαφής ή περιορισμένη αλληλόδραση, προσωρινότητα, δεσμοί ανταλλακτικής σημασίας, σχέσεις με προσανατολισμό την επίτευξη στόχων, έλλειψη ισχυρής συλλογικής ταύτισης, τυπικά και ελεγχόμενα κριτήρια κοινωνικών επαφών, ετερογένεια συμφερόντων και ενδιαφερόντων, μεγάλος σχετικά αριθμός ατόμων με τοπική διασπορά.

κυβερνητικές οργανώσεις χρησιμοποιούν το Internet όχι μόνο ως ένα μέσο αναζήτησης υποστηρικτών, αλλά κυρίως ως μέσο άμεσης επικοινωνίας που παρακάμπτει τα φίλτρα των παραδοσιακών media. Η κοινωνία πολιτών επικοινωνεί και οργανώνεται στο διαδίκτυο. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα διεθνών κινητοποιήσεων όπως αυτές του Σιάτλ ή της Φλωρεντίας ή παραδείγματα εθνικών κινητοποιήσεων όπως αυτές των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στη χώρας μας μετά τις πυρκαγιές του 2007 ή το θάνατο του Αλέξη Γρηγορόπουλου.

Σε αυτόν τον αμεσοδημοκρατικό τρόπο λειτουργίας έρχεται να προστεθεί μια νέα κοινωνία πολιτών παράλληλη, και αρκετές φορές επάλληλη της κοινωνίας πολιτών του κοινωνικού ιστού. Οι netizens ελέγχουν τη διαδικτυακή εξουσία και υπονομεύουν την απόλυτη ισχύ της, συγκροτώντας αυτή την ιδιότυπη ηλεκτρονική κοινωνία πολιτών. Είναι η μάχη εναντίον της εξουσίας του ειδικού που ορίζει τους συγκροτησιακούς κανόνες, δημιουργεί το δικτυακό περιβάλλον και διασφαλίζει τη λειτουργία του, υπό όρους όμως απόλυτης αδιαφάνειας και εμπορευματοποίησης. Μιας εξουσίας που αντλεί την ισχύ της από τη γνώση και διαμορφώνει μια νέα ιεραρχία: η ελίτ των πολιτικών υποκαθίσταται από αυτή των ειδικών στην πληροφορική (Mathias, 1997:48). Αυτή την εξουσία προσπαθούν να ελέγξουν οι netizens ακυρώνοντας τον εμπορευματικό χαρακτήρα μέσα από την ανταλλαγή και τις peer to peer συνδέσεις, τα freewares, τα sharewares και όλες τις συλλογικές παρεμβάσεις στη δημιουργία προγραμμάτων εύχρηστων και εναλλακτικών, στον αντίποδα των μονοπωλιακών εταιρικών τεχνολογικών επιτευγμάτων.

Μάχες, μεταφέρονται από τα πεδία των εχθροπραξιών στο διαδίκτυο, στα fora και στα chat rooms. Μάχες παραπληροφόρησης, αποδιοργάνωσης και τελικά εξαφάνισης του αντιπάλου. Ινδία και Πακιστάν, Ισραηλινοί και Παλαιστίνιοι δίνουν καθημερινά μάχες στον κυβερνοχώρο.

Μια άλλη μάχη, η μάχη αυτονομιστικών κινημάτων ή αντιτιθεμένων σε ολοκληρωτικά καθεστώτα, εξελίσσεται στον κυβερνοχώρο. Οι κυβερνοδιαφωνούντες, οργανώνονται μέσα από το διαδίκτυο, ενημερώνουν τη διεθνή κοινότητα για τη δράση τους και τη δράση των καθεστώτων τα οποία μάχονται. Κινούνται στο διαδικτυακό ιστό, με συνέπειες που τελικά εγγράφονται στον κοινωνικό ιστό. Η κίνησή τους αφήνει ηλεκτρονικά ίχνη, ίχνη ανιχνεύσιμα και ελεγχόμενα και δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις διαφωνούντων που βρέθηκαν τελικά στη φυλακή. Η περίοδος της απόλυτα ελεύθερης έκφρασης στο διαδίκτυο έχει παρέλθει, -και μάλλον ανεπιστρεπτί-, εν ονόματι της ασφάλειας και βεβαίως, για μια ακόμη φορά, εν ονόματι της αντιμετώπισης της τρομοκρατίας. Όμως οι ιχνηλάτες του δικτύου υπήρχαν και στην πρώτη διαδικτυακή περίοδο, στηριγμένοι στην ίδια την τεχνολογική

δομή του διαδικτύου που δημιουργεί ένα νέο “πανοπτικό”⁴ τεραστίων διαστάσεων. Ήταν αυτοί που συνέλεξαν προσωπικές πληροφορίες μέσα από τη διαδικτυακή πλοήγηση των κυβερνοναυτών. Πληροφορίες πολύτιμης ανταλλακτικής αξίας στην κοινωνία των ορατοτήτων, της διαφήμισης και της αγοράς. «Με την επανάσταση της πληροφορίας η κοινωνική ολότητα λειτουργεί πλέον σαν μια ιεραρχημένη και πειθαρχημένη πανοπτική μηχανή» (Lyon, 1994: 72). Οι καλωδιωμένες πόλεις απαρτίζονται από καταναλωτές ορατούς σε άγνωστους παρατηρητές, οι οποίοι βλέπουν τις αγορές, τις προτιμήσεις και τους πιστωτικούς λογαριασμούς των ατόμων⁵. Η γνωστή διάκριση των ορίων ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ζωή του κάθε πολίτη έχει γίνει εξαιρετικά θολή.

Τις διαδικτυωμένες πραγματικές κοινότητες στο Internet, συμπληρώνουν οι “virtual” κοινότητες, οι οποίες έχουν δημιουργηθεί μέσα στο διαδίκτυο και οφείλουν ακριβώς σε αυτό την ύπαρξή τους. Οι εικονικές (ή δυνητικές) αυτές κοινότητες, όπως και οι πραγματικές, στηρίζονται σε κοινά ενδιαφέροντα ή κοινούς προβληματισμούς, έχουν δικό τους κώδικα επικοινωνίας, συγκροτούν ακόμη δική τους γλώσσα, αποκλείοντας έτσι τους ανεπιθύμητους επισκέπτες, έχουν τους ήρωές τους, τις γιορτές τους, και σε ακραίες περιπτώσεις αναφέρονται σε δικό τους έθνος⁶. Δεν είναι λίγες οι φορές που οι κοινότητες αυτές «λειτουργούν σαν ιδιωτικοί ανοικτοί χώροι, όπου η συμμετοχή προϋποθέτει την υπαγωγή στους κανόνες τους οποίους θέτει η ιδρυτική ομάδα [...] Οι περιορισμοί στην έκφραση της αντίθετης άποψης επιφέρουν επαύξηση των στεγανών χώρων, δείχνοντας με απaráμιλλο τρόπο ότι ο πολλαπλασιασμός δεν είναι η πανάκεια του πλουραλισμού» (Torres, 1997: 49).

Στο πλαίσιο αυτό συγκροτούνται νέες ιεραρχίες στις οποίες έρχεται να προστεθεί και αυτή των μηχανών αναζήτησης, οι οποίες αναλαμβάνουν το ρόλο να διευθετήσουν το πληροφοριακό χάος του κυβερνοχώρου, αναδεικνυόμενες έτσι σε νέους πυλωρούς⁷. Ένας ρόλος που αυτομάτως οδηγεί σε διαδικτυακή υπερεξουσία

⁴Για μια μεταφορά του “πανοπτικού” του Bentham και του Foucault στη συζήτηση για τις σύγχρονες τεχνολογίες και τις δυνατότητες παρακολούθησης των πολιτών βλ. Lyon, 1994· Poster, 1995· Poster 1996· Thomson, 1998: 221-224· Bobbio, 1993: 125-128.

⁵Για τους αφανείς διαχειριστές του δικτύου πρβλ το άρθρο του Νίκου Μαρκάτου: «Τεχνολογία και κοινωνία. Οι επιπτώσεις μιας επανάστασης», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6/9/1997.

⁶Η περίπτωση των Geeks είναι χαρακτηριστική. Για μια αναζήτηση των ιστοσελίδων τους, των οποίων τα περιεχόμενα ανταποκρίνονται στη δημιουργία μια κλειστής ομάδας με δική της γλώσσα, συμπεριφορά, ενδιαφέροντα και αυτοαναφορά σε ξεχωριστό έθνος, βλ. http://www.yahoo.com/Society_and_Culture/Cultures_and_Groups/Geeks/. Η Judith Donath στο άρθρο της «Identity and Deception in the Virtual Community», αναλύοντας τις δυνητικές κοινότητες, αναφέρεται στους Geeks. Βλ.: <http://smg.media.mit.edu/People/Judith/Identity/IdentityDeception.html>.

⁷Η έννοια του “πυλωρού” (gatekeeper) αναφέρεται μεταφορικά στην ιδιότητα του δημοσιογράφου ως πυλωρού, καθώς ο δημοσιογράφος είναι αυτός ο οποίος από ένα σύνολο γεγονότων θα αξιολογήσει και θα επιλέξει αυτά τα οποία θα περάσουν στη δημοσιότητα. Θα επιτρέψει δηλαδή τη διέλευση από το κανάλι της ενημέρωσης των θεματικών που ο ίδιος, υπό το πρίσμα της ιδιότητάς του, θεωρεί άξιες να αποτελέσουν είδηση. Για την επικοινωνία, τα μοντέλα επικοινωνίας, την έννοια του πυλωρού, την επικοινωνικότητα των πυλωρών αλλά και τη σχέση πηγών ειδήσεων και δημοσιογραφικών οργανισμών, βλ. Wolton, 2000· ΜακΚουέιλ και Βιντάλ, 1993· ΜακΚουέιλ, 2003· Keane, 1996· Μάνινγκ, 2007.

καθώς οι μηχανές αναζήτησης είναι αυτές οι οποίες θα ορίσουν το τι θα εμφανιστεί ή όχι μεταξύ των αποτελεσμάτων μιας αναζήτησης και, επιπλέον, θα ορίσουν τη σειρά προτεραιότητας, δημιουργώντας έτσι ένα άλλου είδους –αλλά ανάλογο με το παραδοσιακό- agenda setting⁸ (Δεμερτζής, 1996: 542· Denton & Woodward, 1991: 148). Η αναλογία έγκειται στο γεγονός της επιλογής των αποτελεσμάτων και στην ιεράρχησή τους βάσει κριτηρίων τα οποία ορίζονται από τις μηχανές αναζήτησης. Είναι προφανές ότι χωρίς τη συμβολή των μηχανών αναζήτησης οι διαδικτυακοί τόποι δεν εντοπίζονται (τουλάχιστον όχι άμεσα) στον αποτοποιοημένο κυβερνοχώρο. Η ύπαρξη των μηχανών αναζήτησης είναι αυτή που δίνει νόημα στη δυνητικότητα του κυβερνοχώρου κι είναι ένα είδος γέφυρας ανάμεσα στην πραγματική και δυνητική πραγματικότητα. Ταυτοχρόνως αποτελούν συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην εικονική και την πραγματική πραγματικότητα, καθώς οι αναζητήσεις και η πλοήγηση στον κυβερνοχώρο καταγράφονται στην πραγματική πραγματικότητα και σωρεύονται σε αρχεία με τις προτιμήσεις και επιλογές των χρηστών. Και δεν είναι λίγες οι φορές που τα αρχεία αυτά έχουν μετατρέψει το συνδετικό κρίκο σε χειροπέδες, αφού οι εταιρείες στις οποίες ανήκουν οι μηχανές αναζήτησης έχουν ενδώσει στο αίτημα των διωκτικών αρχών ολοκληρωτικών καθεστώτων και έχουν παραδώσει τα αρχεία με τα στοιχεία των χρηστών σε περιπτώσεις κυβερνοδιαφωνούντων οι οποίοι έχουν βρεθεί στις φυλακές της πραγματικής πραγματικότητας.

Σε αυτή την πραγματική πραγματικότητα είναι προφανές πως κι ο κοινωνικός ιστός δέχεται την επίδραση του διαδικτυακού. Ευθύς εξαρχής η δυνατότητα χρήσης του διαδικτυακού ιστού, διασπά τον κοινωνικό ιστό σε “πληροφοριοπλούσιους” και “πληροφοριοφτωχούς”, παράγοντας μια νέα μορφή ανισότητας τόσο στο εθνικό, όσο και στο παγκόσμιο πλαίσιο, σε μια εποχή που η πληροφορία νοείται ως πλούτος και συγχέεται ως έννοια με τη γνώση. Γιατί το διαδίκτυο είναι πράγματι το νέο μέσο παραγωγής, επεξεργασίας και διάχυσης της πληροφορίας, και για την αισιόδοξη προσέγγιση, είναι το μέσο διαμοιρασμού της γνώσης. Ο Pierre Lévy, εκφραστής της αισιόδοξης προσέγγισης, βλέπει στο διαδίκτυο το μέσο για την πραγμάτωση της συλλογικής ευφυΐας: όλοι μπορούν να έχουν πρόσβαση στη γνώση του καθενός (Lévy, 1994).

Σίγουρα πάντως το internet έχει μεταβάλει τις παραδοσιακές διαστάσεις του χώρου και του χρόνου κι έχει συντελέσει σε μια επικοινωνιακή έκρηξη. Είναι το μέσο των μέσων, το μέσο που και τα παραδοσιακά μέσα επικοινωνίας χρησιμοποιούν

⁸Σε ένα τεράστιο αριθμό καθημερινών γεγονότων το ποιο θα αποκτήσει αξία είδησης, το πώς θα μεταδοθεί και σε ποια αξιολογική σειρά, αποτελεί το agenda setting. Είναι δηλαδή ο καθορισμός της θεματολογίας, η αξιολόγηση και ιεράρχηση των θεματικών προς δημοσιοποίηση. Όπως έχει πει και ο Lippmann, ο Τύπος είναι όπως το φως ενός προβολέα που κινείται αδιάκοπα, φέρνοντας από το σκοτάδι στην κοινή θέα ένα [μεμονωμένο] επεισόδιο και μετά ένα άλλο.

πλέον παράλληλα με την όποια επικοινωνιακή τους δραστηριότητα. Μια νέα δημόσια σφαίρα συγκροτείται στο πλαίσιο του διαδικτυακού ιστού επηρεάζοντας τον κοινωνικό (Mathias, 1997: 122-123 Poster, 1994). Πολιτική και οικονομία προσανατολίζονται στο διαδίκτυο αναζητώντας νέους ορίζοντες δράσης. Παράλληλα όμως η τεχνολογική δομή του διαδικτύου εντείνει την παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, αλλάζει κοινωνικές σχέσεις και συγκροτεί νέες εργασιακές συνθήκες κυρίως με αρνητικά χαρακτηριστικά.

Τεχνοκρατία και δημοκρατία, υποστηρίζει ο Bobbio, είναι έννοιες αντίθετες: αφού ο πρωταγωνιστής της βιομηχανικής κοινωνίας είναι ο ειδικός, δεν μπορεί να είναι ο οποιοσδήποτε πολίτης (Bobbio, 1993: 43). «Εκείνοι που μονοπωλούν την τεχνογνωσία ελέγχουν εξ ορισμού και την πρόσβαση και την αξιοποίηση των πληροφοριών. Βαδίζουμε έτσι πλησίον προς την υπερεθνική ιδιωτικοποίηση του πληροφοριακού ελέγχου» (Ρήγος, 1998: 199). Όπως παρατηρεί ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς η δημόσια σφαίρα στερείται ολοένα και περισσότερων αρμοδιοτήτων της, οι οποίες μεταβιβάζονται αθόρυβα στους ειδικούς και στις δυνάμεις της αγοράς (Τσουκαλάς, 1997). Στο βαθμό που η μεγιστοποίηση της τεχνοοικονομικής ανάπτυξης θεωρείται συνώνυμη της συνολικής προόδου, οι περισσότερες συζητήσεις τεχνικοποιούνται, “πληροφοριοποιούνται” και ποσοτικοποιούνται. Ο κίνδυνος δημιουργίας νέων άκαμπτων κοινωνικών ιεραρχιών, που οδηγούν στην επιδείνωση του κοινωνικού αποκλεισμού και στη διάλυση του κοινωνικού ιστού, είναι πάντα παρών.

Σε αυτή την επιδείνωση του κοινωνικού αποκλεισμού, με ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες και για την πολιτική συμμετοχή, συμβάλλουν τα νέα δεδομένα που εισάγει η τεχνολογία του Internet. Η δυνατότητα της τηλεργασίας έχει γίνει πραγματικότητα⁹. Η ταυτόχρονη εργασία και συνεργασία εργαζομένων σε διαφορετικά μέρη της γης είναι πλέον εφικτή μέσω των οπτικών ινών και των υπολογιστών. Οι συνέπειες είναι άμεσες για τους εργαζόμενους αλλά και για αυτό το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα. Η νέα σχέση της εργασίας με το χώρο και το χρόνο έχει σίγουρα καταλυτικές συνέπειες τόσο στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής όσο και στη συνοχή του κοινωνικού ιστού. Όπως παρατηρεί ο Δημήτρης Χαραλάμπης, «μέσω της νέας τεχνολογίας ο χώρος και ο χρόνος, καθοριστικά στοιχεία της παραγωγής, της οργάνωσης της εργασίας και τελικά της ζωής των ανθρώπων, παύουν ή τείνουν να παύσουν ν’ αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες. Η γεωγραφική θέση γίνεται αμελητέα και ο χρόνος αποσυνδέεται από το χώρο. Συγχρόνως ο χώρος κατακερματίζεται, η παραγωγική διαδικασία δεν συγκεντρώνεται χωρικά, αλλά διασπάται, διαιρείται σε τμήματα

⁹ «Τηλε-εργασία: Το όραμα έγινε πραγματικότητα», *Η Καθημερινή*, 31.01.93.

διαιρώντας τον παγκόσμιο χώρο σε επιλέξιμα σημεία ευέλικτης και εύκολα μεταβαλλόμενης εγκατάστασης, εκμεταλλευόμενη τα εκάστοτε συγκριτικά πλεονεκτήματα που εναγωνίως και ανταγωνιστικά προσφέρονται» (Χαραλάμπης, 1998: 213). Η πολιτική αναγκάζεται να υποχωρήσει στις επιταγές του διεθνούς κεφαλαίου. Το κοινωνικό κράτος υποχωρεί εν ονόματι μιας αγοράς η οποία επιζητεί να αποδεσμευτεί από το κόστος της κοινωνικής συνοχής, της εξασφάλισης της υλικής αναπαραγωγής της συλλογικής κοινωνίας. Και το άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ πλουσίων και φτωχών αυξάνεται δραματικά αφού κάθε μορφή προστασίας θεωρείται αντιπαραγωγική και αρνητική για την πορεία της παγκόσμιας οικονομίας. Μια διαδικασία που απεικονίζει χαρακτηριστικά τη σχέση διαδικτυακού και κοινωνικού ιστού. Πραγματική και εικονική πραγματικότητα σε ένα πλέγμα, κοινωνικός και διαδικτυακός ιστός συνδεδεμένοι άρρηκτα, δομούν τη νέα πραγματικότητα. Οι netizens δεν έχουν φτιάξει έναν άλλο κόσμο, αλλά μια εικονική εκδοχή του πραγματικού η οποία συνδέεται, διαδρά και ενυπάρχει στον πραγματικό κόσμο. Ο κυβερνοχώρος δεν είναι αυθύπαρκτος, είναι ένα εικονικό κάτοπτρο μέσα στο οποίο αντανakλάται η κοινωνία. Επιστήμη, εμπόριο, διαφήμιση, ψυχαγωγία, κυβερνο-έγκλημα (cyber-crime), πολιτική είναι μερικά από τα μέρη που συνθέτουν αυτόν τον κατακερματισμένο χώρο. Ένα χώρο στον οποίο αναπτύσσεται μια κυβερνο-κοινωνία παράλληλη με τον κοινωνικό ιστό, με λογική δημιουργίας στηριγμένη ακριβώς σε αυτή την αρχή λειτουργίας: του ιστού. Μια κυβερνο-κοινωνία η οποία προφανώς παραμένει συνδεδεμένη με την παραδοσιακή κοινωνία και έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει την κοινωνική πραγματικότητα σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

- Bobbio N. (1993) *Το μέλλον της Δημοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής
- Δεμερτζής Ν.(1996) “Πολιτική Δημοσιότητα, Πρόσωπα και Τηλεόραση: Η σχέση Δημόσιου - Ιδιωτικού στην εποχή της κοινωνίας του θεάματος”, στο *Όρια και Σχέσεις Δημόσιου και Ιδιωτικού*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
- Denton, R. & Woodward G. (1991) *Political Communication in America*, New York: Praeger
- Donath J. (1996) “Identity and Deception in the Virtual Community”, <http://smg.media.mit.edu/People/Judith/Identity/IdentityDeception.html>
- Keane, J. (1996) *Μέσα Επικοινωνίας και Δημοκρατία*, Αθήνα: Πατάκης
- Lévy P. (1994) *L'Intelligence Collective : Pour une Anthropologie du Cyberspace*, Paris: La Découverte
- Lyon D. (1994) *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*, Minneapolis: University of Minnesota Press
- ΜακΚουέλ, Ντ. (1997) *Εισαγωγή στη Θεωρία της Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα: Καστανιώτης
- ΜακΚουέλ, Ντ. / Βιντάλ, Σ. (1993) *Μοντέλα Επικοινωνίας: Για τη μελέτη των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης*, Αθήνα: Καστανιώτης
- Μάνινγκ, Π. (2007) *Κοινωνιολογία της Ενημέρωσης: Ειδήσεις και πηγές ειδήσεων*, Αθήνα: Καστανιώτης
- Mathias P. (1997) *La Cité Internet*, Paris: Presses de Sciences Po
- Poster, M. (1994) “The net as a Public Sphere?”, text at http://www.wired.com/wired/archive/3.11/poster.if_pr.html
- Poster M. (1995) *CyberDemocracy: Internet and the Public Sphere*, Irvine: University of California
- Poster M. (1996) *The second media age*, Cambridge/Oxford: Polity Press/Blackwell
- Ρήγος Α. (1998) “Διεθνικός - επικοινωνιακός καπιταλισμός και βιομηχανία συνείδησης”, στο Ρ. Παναγιωτοπούλου, Π. Ρηγοπούλου, Μ. Ρήγου, Σ. Νοτάρης (επιμ) *Η “κατασκευή” της πραγματικότητας και τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Τάτσης Ν. (1992) *Κοινωνιολογία*, τ. Β΄, «Κοινωνική Οργάνωση και Πολιτισμικές διεργασίες», Αθήνα: Οδυσσέας
- Thomson J. (1998) *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Torres A. (1997) “Internet. Λατρεία και τρόμος”, *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 11, Αθήνα: Δρομέας
- Τσουκαλάς Κ. (1997) “Η Δημοκρατία της Τεχνολογίας: Η απελευθέρωση της Γνώσης και οι δραματικές προεκτάσεις της”, *Το Βήμα*, 19.10.1997.

Χαραλάμπης Δ. (1998) *Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα

Wolton, D. (2000) *Σκέψεις για την Επικοινωνία*, Αθήνα: Σαββάλας

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΤΥΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ BLOGΟΣΦΑΙΡΑΣ

Χρήστος Α. Γκατζιαλίδης¹, Θεόδωρος Π. Οικονόμου²

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Το φαινόμενο των blogs αποτελεί τα τελευταία χρόνια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα που εισβάλλει στην καθημερινότητα του μέσου ενεργού ανθρώπου είτε άμεσα είτε έμμεσα, αποτελώντας μορφή και κανάλι ενημέρωσης, ψυχαγωγίας και / ή διασκέδασης, επικοινωνίας και κοινωνικοποίησης, σύναψης φιλικών, διαπροσωπικών, ερωτικών, επαγγελματικών και κάθε άλλου είδους σχέσεων. Παράλληλα όμως αποτελεί μία γνώριμη μόδα, μία ευκαιρία πρόκλησης του ίδιου του εαυτού, αλλά και μία δυνατότητα εύκολης και διασκεδαστικής διάδρασης με τα σύγχρονα υπολογιστικά συστήματα, ώστε να διευρυνθούν οι γνώσεις και δεξιότητες των χρηστών.

Ακριβώς λόγω της μαζικής αποδοχής, υιοθέτησης και συμμετοχής, τα blogs φέρνουν μαζί τους και μία σειρά επιπτώσεων άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο θετικών, που επηρεάζουν κάθε πτυχή της σφαίρας αλληλεπίδρασης ανθρώπου – μηχανής. Στα πλαίσια αυτά, αναπτύσσεται μία μελέτη εν είδη πανοραμικής επισκόπησης του πολυδιάστατου φαινομένου που ακούει στο όνομα blog, το οποίο πολλά υποσχόμενο τα τελευταία χρόνια, αναπτύσσεται σταθερά και ανταγωνιστικά συγκριτικά με τα υπόλοιπα τεχνολογικά εργαλεία κοινωνικής δικτύωσης. Ιδιαίτερα, απασχολεί την μελέτη, η επίπτωση ή οι επιπτώσεις που επιφέρουν τα blogs με την ανάπτυξη και εφαρμογή τους στα πλαίσια των καθημερινών ενασχολήσεων του τεχνολογικά εγγράμμου ανθρώπου.

Τελικώς, καθώς τα blogs απευθύνονται στον μέσο χρήστη του διαδικτύου και όχι σε περιορισμένες ομάδες στόχους (όπως για παράδειγμα τα εργαλεία κοινωνικής δικτύωσης, διαδικτυακής επικοινωνίας κ.ο.κ.), παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον μελέτης και ενασχόλησης. Λόγω της υβριδικής φάσης της επιστημονικής διερεύνησης του θέματος, επιχειρείται μία πολυδιάστατη μελέτη, ξεκινώντας από την περιορισμένη διεθνή βιβλιογραφία που υπάρχει διαθέσιμη και συνεχίζοντας με την αρθρογραφία, στην οποία συναντάται μεν πληθώρα άρθρων, ωστόσο η θεματολογία είναι μάλλον συγκεκριμένη. Επιπλέον, για λόγους πληρότητας της μελέτης, επιχειρήθηκε ένα «μακρύ ταξίδι» στα πολυάριθμα blogs που συναντά κανείς «σερφάροντας» στο διαδίκτυο, ώστε να καταστεί περισσότερο ξεκάθαρο το εύρος θεμάτων που

¹ Χρήστος Α. Γκατζιαλίδης, Οικονομολόγος Α.Π.Θ., MSc Πληροφορικής & Διοίκησης (cgkatz@csd.auth.gr)

² Θεόδωρος Π. Οικονόμου, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας Α.Π.Θ. (ikonomu@econ.auth.gr)

καλύπτουν οι απανταχού bloggers. Τέλος, στοχεύοντας σε μία πληρέστερη σκιαγράφηση του θέματος, διεξήχθησαν συνεντεύξεις με ανθρώπους που έχουν ασχοληθεί με το θέμα είτε επιστημονικά, είτε πρακτικά σαν bloggers.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Γνωριμία με τα blogs

Ένα blog³ σύμφωνα με την wikipedia⁴ αποτελεί μία ιστοσελίδα, στην οποία καταχωρούνται εγγραφές χρηστών, διάφορου περιεχομένου και θεματολογίας, που παρουσιάζονται με χρονολογική σειρά. Σ' αυτόν τον απλούστατο αλλά περιεκτικό ορισμό, έρχεται ο (Demopoulos, 2007) να συμπληρώσει ότι ένα blog αποτελεί μία ιστοσελίδα, το περιεχόμενο της οποίας διατηρείται ανανεωμένο και ανανεώνεται τουλάχιστον τακτικά.

Ο (Demopoulos, 2007) απαντά επίσης στην εύστοχη ερώτηση, του γιατί γίνεται τόσοσ λόγος για τα blogs από τη στιγμή που δεν είναι παρά μία μορφή ιστοσελίδας. Η απάντηση μπορεί να μην έρχεται απ' ευθείας στο μυαλό, αλλά είναι σίγουρα απλή. Πρώτα απ' όλα, τα blogs διαφέρουν ουσιαστικά από μία ιστοσελίδα, στο γεγονός ότι η ανανέωσή τους είναι ιδιαίτερα απλή και τετριμμένη. Δεύτερον, ένα blog συνοδεύεται από έναν μηχανισμό ανατροφοδότησης (feedback) από πλευράς του αναγνώστη – επισκέπτη κάτι που καθιστά τη διάδραση χρήστη – blog άμεση και απλή. Τρίτον, και ίσως ιδιαίτερα σημαντικό σαν ανθρώπινος παράγοντας, τα blogs διατηρούν ύφος και στυλ προσωπικό – αυτό του κατόχου και του εκάστοτε επισκέπτη – καθιστώντας τα έτσι διαφορετικά από τις γνώριμες ιστοσελίδες, στις οποίες οι ιδιοκτήτες, πάντα φροντίζουν για ένα όσο το δυνατόν επαγγελματικό ή τουλάχιστον επίσημο ύφος και περιεχόμενο.

Ωστόσο, στα blogs το περιεχόμενο δεν είναι απλά εγγραφές και καταχωρήσεις των χρηστών, αλλά περιλαμβάνει και κάθε άλλη πληροφορία, όπως φωτογραφίες και εικόνες, μουσικές, ήχους και βίντεο. Έτσι, τα blogs αποτελούν κομμάτι των κοινωνικών μέσων, γνωστών ως social media⁵. Υπό ένα άλλο πρίσμα, τα blogs είναι

³ Η λέξη “blog” ετυμολογικά και σύμφωνα με το wiktionary.org (το ελεύθερο δικτυακό λεξικό – <http://wiktionary.org>) σαν ουσιαστικό, αναφέρεται στην δικτυακή σελίδα καταχωρήσεων που διατηρείται από κάποιον χρήστη, ενώ σαν ρήμα, υποδηλώνει την ενέργεια του blogging, δηλαδή τη συμμετοχή σε ή διατήρηση blog. Στα ελληνικά η λέξη blog αποδίδεται με τον όρο “ιστολόγιο”.

⁴ Αναφορά στην ελεύθερη δικτυακή εγκυκλοπαίδεια (<http://wikipedia.org/>).

⁵ Με τον όρο social media, γίνεται αναφορά στην έννοια που καλύπτει όλες εκείνες τις δραστηριότητες που ενοποιούν την τεχνολογία, με την κοινωνική αλληλεπίδραση και τη δημιουργία λέξεων, εικόνων, βίντεο και ήχων. Ο τρόπος με τον οποίο η πληροφορία παρουσιάζεται αλλά και η αλληλεπίδραση αναπτύσσεται, εξαρτώνται από την οπτική γωνία και τη θεώρηση των συμμετεχόντων στη διαδικασία, καθώς μοιράζονται τις εμπειρίες τους και τον προσωπικό τρόπο θεώρησης των πραγμάτων.

ένα κανάλι επικοινωνίας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και πάλι ο (Demopoulos, 2007). Η ιδιαιτερότητά τους υπό αυτή την οπτική, έγκειται στο ότι συνδυάζουν απ' την μία τις τεχνολογίες επικοινωνιών που ήδη αποτελούν παραδοσιακή μορφή, όπως το ταχυδρομείο, το τηλέφωνο, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο και οι ιστοσελίδες, και από την άλλη μία πρόσωπο – με – πρόσωπο επικοινωνία, κυρίως με συνδυασμό ήχου και εικόνας πραγματικού χρόνου. Έτσι, τα blogs αποτελούν κανάλι αμφίδρομης επικοινωνίας με κατεύθυνση από έναν – προς – πολλούς χρήστες (one – to – many).

ΠΑΝΟΡΑΜΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

Εισαγωγικά

Έχοντας σκιαγραφήσει τα blogs σαν μέσο επικοινωνίας αλλά και σαν στοιχείο της νέας εποχής που διαμορφώνεται στον παγκόσμιο ιστό δημιουργώντας την “blogosφαιρα”, αξίζει να μελετηθούν κάποια θέματα ειδικού ενδιαφέροντος, με στόχο την επισκόπηση κάποιων από τα ζητήματα που ανακύπτουν μελετώντας τα περισσότερα από 112.8⁶ εκατομμύρια blogs και τα περισσότερα από 250 εκατομμύρια κοινωνικά δεδομένα που συναντώνται σήμερα στο διαδίκτυο.

Για τη συστηματοποίηση της μελέτης, θεωρήθηκε σκόπιμο, τα ζητήματα που ανέκυψαν, να ομαδοποιηθούν σε επιμέρους κατηγορίες. Έτσι, δομούνται οι σκοπιές της ανθρώπινης διάστασης, της ηθικής και δικαιοσύνης διάστασης, της επικοινωνιακής, της κοινωνικής και πολιτισμικής, της οικονομικής, της πολιτικής και τέλος της τεχνολογικής διάστασης.

Η ανθρώπινη διάσταση

Στην προσπάθεια απάντησης των ερωτήσεων που αφορούν στο πορτραίτο των bloggers, αναζητήθηκαν σχετικές μελέτες. Δύο ενδιαφέρουσες περιπτώσεις ήταν αυτές του Παντείου Πανεπιστημίου, με αναφορές για το ελληνικό περιβάλλον και του Pew Internet & American Life Project για την αμερικανική πραγματικότητα.

Ξεκινώντας από το παράδειγμα της ελληνικής μελέτης, τόσο ο ερευνητής (Καραμπάσης, 2007), όσο και τα ευρήματα οδηγούν στη σκιαγράφηση ενός προφίλ του “Ελληνα blogger” που διαμορφώνεται λίγο πολύ από άνδρες ηλικίας μεταξύ 25 – 34 ετών, ανώτατης εκπαίδευσης, οι οποίοι απασχολούνται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα, μεταξύ άλλων στον κλάδο των τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών,

⁶ Υπολογισμός της Technorati (<http://technorati.com/>), της αναγνωρισμένης αρχής για την παρακολούθηση των εξελίξεων στον Παγκόσμιο Ιστό.

στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και Επικοινωνίας αλλά και στην εκπαίδευση. Κατοικούν στην πλειονότητά τους στην Αθήνα και η θεματολογία που απασχολεί το ιστολόγιό τους, είναι κυρίως η καθημερινή ζωή και τα ενδιαφέροντα / χόμπι τους, η ψυχαγωγία και οι τέχνες / πολιτισμός, η δημιουργική απασχόληση και η επικαιρότητα, οι επιστήμες, η τεχνολογία και η πολιτική, η οικογένεια και η εργασία, οι σπουδές και η εκπαίδευση, η θρησκεία, η οικονομία και τα αθλητικά.

Σημαντικό ζήτημα φαίνεται να αποδεικνύεται η δυνατότητα διατήρησης της ανωνυμίας, καθώς μεταξύ άλλων αποτελεί κίνητρο ενασχόλησης με τα blogs. Άλλα κίνητρα, αποτελούν η δημιουργική γραφή, η δυνατότητα άσκησης επιρροής σε τρίτους, η επιθυμία διατήρησης ενός ηλεκτρονικού ημερολογίου, ο πειραματισμός και η δημιουργία μιας ιστοσελίδας, ακόμη και η δυνατότητα κοινωνικοποίησης, είτε μέσω της δημιουργίας κοινοτήτων και συμμετοχής σε αυτές, είτε μέσω επικοινωνίας με φίλους και τρίτα πρόσωπα.

Σε παρόμοια πλαίσια αναπτύσσεται και η έρευνα του Pew Internet & American Life Project, στη σχετική αναφορά της οποίας, η (Lenhart, 2006) σημειώνει τα αποτελέσματα από τα οποία προκύπτουν εξίσου ενδιαφέροντα στοιχεία για το προφίλ των “αμερικανών bloggers”. Στην πλειονότητά τους, είναι και αυτοί νέοι, ακόμη και μικρότεροι των 18 ετών με περισσότερους από τους μισούς να είναι κάτω των 30. Πλειοψηφικά ζουν σε περιαστικές περιοχές και το ένα τρίτο σε αστικές. Περισσότεροι από τους μισούς είναι λευκοί και περίπου το ένα δέκατο είναι αφρικανοί.

Η μεγάλη πλειοψηφία των bloggers που συμμετείχαν στην έρευνα της Pew Internet, δεν αισθάνονται ότι ασκούν δημοσιογραφία, αλλά ενδιαφέρονται περισσότερο στο να εκφραστούν προσωπικά, με δημιουργικό τρόπο. Ακόμη, να μοιραστούν προσωπικές εμπειρίες τους και να διατηρήσουν επικοινωνία με τους φίλους και την οικογένειά τους. Να ψυχαγωγήσουν τους επισκέπτες των ιστολογίων τους ή να μοιραστούν μαζί τους τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους. Να δημιουργήσουν και να αναπτύξουν το δίκτυο γνωριμιών τους και πολύ λιγότερο, να κερδίσουν χρήματα από αυτή τους τη δραστηριότητα. Τέλος, κίνητρο μεταξύ των παραπάνω για τους bloggers και της αμερικανικής blogοσφαιρας αποτελεί η δυνατότητα που έχουν στην άσκηση επιρροής στον τρόπο σκέψης τρίτων.

Η ηθική και δικαιοτική διάσταση

Τα blogs δεν αποτελούν παρά κομμάτι του διαδικτύου. Συνεπώς, δεν παύουν να υπόκεινται στις κανονιστικές διατάξεις που το αφορούν. Ωστόσο, τα πράγματα στην περίπτωση των blogs είναι περισσότερο πολύπλοκα. Πρώτα απ’ όλα, λόγω του

ότι ακόμη και για το διαδίκτυο, δεν υπάρχει σαφώς καθορισμένο νομοθετικό, κανονιστικό ή ρυθμιστικό πλαίσιο. Ο νόμος 2121⁷ του 1993 θέτει ένα σχετικό πλαίσιο, ωστόσο δεν καλύπτει το σύνολο των «αρνητικών» δραστηριοτήτων στα πλαίσια της blogοσφαιρας (όπως περιπτώσεις πορνογραφικού υλικού και ειδικά υλικού παιδικής πορνογραφίας, παρακίνησης ανηλίκων για συμμετοχή σε επικίνδυνα μέχρι και θανατηφόρα παιχνίδια, προσβολής δημοσίας αιδούς και σειρά άλλων αξιόποινων πρακτικών που ξεφεύγουν από τον κοινώς αποδεκτό κώδικα δεοντολογίας και ηθικής, σε δημοσιογραφικό και ευρύτερα επικοινωνιακό επίπεδο).

Πάντως, σύμφωνα με την Έλσα Δελληγιάννη⁸, από τα σημαντικότερα των θεμάτων που απασχολούν τη νομική μελέτη των blogs είναι τα ζητήματα των πνευματικών δικαιωμάτων και της ασφάλειας των χρηστών. Ειδικά για το δεύτερο, σε σχετικό άρθρο της κάνει λόγο για την ευθύνη των παρόχων διαδικτυακών υπηρεσιών. Μέχρι στιγμής, οι ISPs⁹, δεν φέρουν καμία ευθύνη για εισαγωγή παράνομου και επιβλαβούς περιεχόμενου στο διαδίκτυο, από πλευράς των χρηστών.

Σε παρόμοια πλαίσια λειτουργεί ρυθμιστικά η ισχύουσα νομοθεσία, αναφορικά και με το ζήτημα της πνευματικής ιδιοκτησίας και της καταπάτησής της. Τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε αμερικανικό επίπεδο, σύμφωνα με τους (Koelman et al., 1999), παρά τις όποιες διαφορές στα νομοθετικά πλαίσια, οι βασικοί ισχύοντες κανόνες είναι κοινοί και απαλλάσσουν του παρόχους υπηρεσιών πρόσβασης στο διαδίκτυο από οποιαδήποτε υποχρέωση προστασίας της καταπάτησης των πνευματικών δικαιωμάτων. Το ίδιο ισχύει και για τις περιπτώσεις δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται στο διαδίκτυο και πιθανώς προσβάλουν οικονομικά τους χρήστες που υποπίπτουν θύματα της κακόβουλης δράσης των εκάστοτε παρανομούντων, με στόχο την απόσπαση χρηματικών ποσών με ανήθικο ή παράνομο τρόπο. Περισσότερο συγκεκριμένα, από τη στιγμή που οι πάροχοι, καθίστανται ενήμεροι για την παράνομη αυτή δράση, η υποχρέωσή τους περιορίζεται στη διακοπή της πρόσβασης προς τις συγκεκριμένες δικτυακές τοποθεσίες. Σε κάθε περίπτωση πάντως, δεν παρέχεται δυνατότητα άσκησης περιοριστικών μέτρων σε βάρος ενδιάμεσων, συνεπώς, όπως σημειώνει σχετικώς η Δελληγιάννη, «η προσφυγή εναντίων των παρόχων, δεν αποτελεί ασφαλή οδό για τα θύματα και τους οικείους τους».

Εξετάζοντας περισσότερο σφαιρικά τα παραπάνω, σημειώνεται η εύστοχη παρατήρηση του (Boudreau, 2006), σύμφωνα με την οποία τίθεται υπό εξέταση το

⁷ Ο νόμος 2121/93 αφορά την πνευματική ιδιοκτησία, τα συγγενικά δικαιώματα και τα πολιτιστικά θέματα.

⁸ Η Έλσα Δεληγιάννη, είναι Νομικός και Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Δημοσιογραφίας και Μ.Μ.Ε. του Α.Π.Θ..

⁹ Από τα αρχικά των λέξεων Internet Service Provider δηλαδή Πάροχοι Διαδικτυακών Υπηρεσιών.

κατά πόσο το οποιοδήποτε νομοθετικό πλαίσιο θα περιορίζει την ελευθερία έκφρασης και λόγου στο διαδίκτυο και ιδιαίτερα στα πλαίσια των blog, στοιχεία που θεωρούνται δεδομένα και αδιαπραγμάτευτα κεκτημένα δικαιώματα όλων των συμμετεχόντων και δρώντων στα πλαίσιά τους.

Η συζήτηση, όμως, δεν εξαντλείται στη νομική πλευρά των πραγμάτων αλλά θίγει και ζητήματα που άπτονται μάλλον δεοντολογίας και ηθικής, με πρωταρχικό αυτό της ψευδωνυμίας και ανωνυμίας στα blogs. Εξασφαλίζοντας προστασία της πραγματικής ταυτότητας, το σύστημα έκφρασης που έχει διαμορφωθεί στα blogs επιτρέπει στους απανταχού bloggers να τοποθετούνται δημοσίως ακόμη και για ιδιαίτερα ευαίσθητα ζητήματα, χωρίς ωστόσο να διακυβεύουν ούτε στο ελάχιστο, το κοινωνικό τους προφίλ, ούτε να κινδυνεύουν να υποστούν νομικές κυρώσεις, σε περίπτωση παράνομης δραστηριότητας, όπως οι περιπτώσεις διακίνησης εικόνων, ήχου και βίντεο ελεύθερα και άκριτα.

Ακόμη, σημαντικό ζήτημα ηθικής αποτελεί και η ακρίβεια της πληροφορίας που διακινείται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τον (Boudreau, 2006), για τον δημοσιογράφο, αποτελεί πρωταρχική υποχρέωση η ακρίβεια των λόγων και των ισχυρισμών του. Ωστόσο, δεν συμβαίνει το ίδιο στον κόσμο της blogοσφαιρας. Εκεί τα πράγματα είναι περισσότερο ελεύθερα και λίγοι είναι εκείνοι που αναζητούν τεκμηρίωση των όσων διαβάζουν, καταλήγοντας τελικώς πολλές φορές οι bloggers να παραπληροφορούν τους αναγνώστες τους.

Η επικοινωνιακή διάσταση

Η έννοια της επικοινωνίας είναι ευρεία και σαφώς θα μπορούσε να επεκταθεί αρκετά, ώστε να καλύψει πολλαπλά ζητήματα στην μελέτη των blogs. Ο (Barlow, 2007) αναφέρει στα πλαίσια αυτά, διάφορες διαστάσεις που λαμβάνει η δραστηριότητα του blogging, όπως η εναλλακτική δημοσιογραφία, η κυριαρχία του τύπου από τα ηλεκτρονικά μέσα, η ενίσχυση της δημοσιογραφίας των πολιτών και της δημόσιας δημοσιογραφίας. Εξετάζοντας τα πράγματα από την πλευρά των bloggers και σύμφωνα με την έρευνα του προφίλ των ελλήνων χρηστών (Καραμπάσης, 2007), περίπου το ένα τρίτο των bloggers θεωρούν ότι ασκούν μία μορφή δημοσιογραφίας, ενώ η πλειονότητα των bloggers, περίπου τα $\frac{3}{4}$, διασταυρώνει τις πληροφορίες που πρόκειται να δημοσιεύσει, παρέχοντας παράλληλα τεκμηρίωση και συμπεριλαμβάνοντας σχετικούς συνδέσμους.

Αν όμως τα παραπάνω επαφίνται στη διακριτική ευχέρεια των bloggers, για τους δημοσιογράφους τα πράγματα είναι μάλλον διαφορετικά, καθώς οφείλουν να κάνουν έρευνα, να βασίζονται σε μαρτυρίες, να τεκμηριώνουν την είδηση που

παρουσιάζουν και εν γένει να βασίζονται σε γεγονότα. Περιορισμοί που δεν ισχύουν και για τους bloggers οι οποίοι μεταξύ άλλων, μπορούν ελεύθερα αν εκφράζουν την άποψή τους, ακόμη και αστήριχτη ή ατεκμηρίωτη, ακόμη και αν είναι σε θέση να επηρεάσουν τους αναγνώστες τους.

Τα πράγματα όμως λαμβάνουν διαστάσεις δημοσιογραφίας, όταν αναφερόμαστε στις περιπτώσεις της δημοσιογραφίας των πολιτών. Παράδειγμα αποτελούν οι περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες οι πολίτες, ως αυτόπτες μάρτυρες, δημοσιογραφούν δημοσιεύοντας και κοινοποιώντας στο ευρύ κοινό το υλικό τεκμηρίωσης ή τη μαρτυρία τους, αξιοποιώντας τις νέες τεχνολογίες. Στα πλαίσια αυτά, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η (Μίχα¹⁰, 2008) η έγκαιρη μετάδοση της πληροφορίας και της είδησης, του γεγονότος και της μαρτυρίας, αποκτά διαστάσεις που σηματοδοτούν μία νέα εποχή επικοινωνίας και ανταπόκρισης σε πραγματικό σχεδόν χρόνο. Ωστόσο, με σκεπτικισμό θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ο ισχυρισμός που θέλει τα blogs και τους bloggers να απεμπολούν τους δημοσιογράφους από τον στίβο της ενημέρωσης.

Προς την κατεύθυνση αυτή, μια ενδιαφέρουσα μελέτη της (Roth, 2004), έρχεται να φωτίσει τη λεπτή θέση της στάσης των δημοσιογράφων έναντι των blogs. Ξεκινώντας από την ακρίβεια στην ενημέρωση, η μελέτη υπογραμμίζει ότι περισσότερο από το 60% των δημοσιογράφων, θεωρεί πως αυτή εξασφαλίζεται από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης. Στο ζήτημα όμως, της παροχής φόρουμ επικοινωνίας μεταξύ των πολιτών, η ισχυρή πλειοψηφία των δημοσιογράφων, θεωρεί ότι τα blogs τα καταφέρνουν καλύτερα από τα παραδοσιακά μέσα. Σε αντιδιαστολή, θεωρούν ότι τα blogs δεν παρουσιάζουν δίκαιη και αμερόληπτη ανάλυση των ειδήσεων. Συμπερασματικά, η μελέτη καταλήγει στο ότι η θεώρηση των δημοσιογράφων για τα blogs δεν είναι τόσο αποδοκimasτική όσο πιθανώς οι bloggers ή / και οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι θεωρούν.

Μία εξίσου σημαντική επικοινωνιακή διάσταση των blogs είναι αυτή της δημιουργίας και διατήρησης ενός διαύλου επικοινωνίας μεταξύ φίλων και συγγενών, λόγος άλλωστε που αποτελεί και κίνητρο δημιουργίας και διατήρησης ενός ιστολογίου για πολλούς bloggers σύμφωνα και με τις δύο έρευνες προφίλ χρηστών (Καραμπάσης, 2007 Lehart, 2006). Εν είδη κοινωνικού δικτύου, τα blogs επιτρέπουν την άμεση και σειριακή ανταλλαγή μηνυμάτων, λειτουργώντας σαν δημόσια συζήτηση και επιτρέποντας την επισκόπηση του ιστορικού των καταχωρήσεων, όπως έχει καταγραφεί αυτοματοποιημένα από τις παρεχόμενες τεχνολογίες του ιστολογίου.

¹⁰ Η Κατερίνα Μίχα, είναι δόκιμη ερευνήτρια Μ.Μ.Ε.

Η κοινωνική και πολιτισμική διάσταση

Τα κοινωνικά και πολιτισμικά ζητήματα που προκύπτουν και προσελκύουν την προσοχή, κατά τη μελέτη της blogοσφαιρας, είναι μάλλον πολυάριθμα και πολυδιάστατα. Ξεκινώντας την ενδεικτική, μη συστηματοποιημένη και ακροθιγή παράθεση των διαφόρων διαστάσεων, ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των όσων οι (Mitchell et al., 2007) σημειώνουν, αναφορικά με τη σεξουαλική παρενόχληση και τις ανήθικες προτάσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια της blogοσφαιρας. Χαρακτηριστικά, σημειώνεται ότι τέτοιες περιπτώσεις αναφέρονται κυρίως από νεαρούς bloggers οι οποίοι μεταξύ άλλων δημοσιοποιούν ή αποκαλύπτουν περισσότερο εύκολα τα προσωπικά / ατομικά τους στοιχεία. Η παρενόχληση, σύμφωνα με την έρευνα των (Mitchell et al., 2007) σημειώνεται ότι περιλαμβάνει μεταξύ άλλων, απειλές ή προσβλητικές συμπεριφορές, που απευθύνθηκαν απ' ευθείας στους νέους, ή κατατέθηκαν δημοσίως και ήταν διαθέσιμες για ανάγνωση από κάθε χρήστη. Σ' αυτά τα πλαίσια, η (Σαμαρά, 2008) και ο Ελληνικός Κόμβος Ασφαλούς Διαδικτύου, έρχονται να επιβεβαιώσουν τα παραπάνω και για το ελληνικό περιβάλλον.

Σε μία πιο αισιόδοξη περίπτωση, τα blogs μπορούν να αποτελέσουν εργαλείο μάθησης, μέσω συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία. Περισσότερο συγκεκριμένα, οι (Wang et al., 2007) παρουσιάζουν έναν «δυναμικό χάρτη μάθησης βασισμένο στα blogs» όπως τον ονομάζουν, όπου τα ιστολόγια αποκτούν διάσταση εκπαιδευτικού εργαλείου, με εφαρμογές σε κάθε επίπεδο εκπαίδευσης, ακόμη και στην ανώτατη τριτοβάθμια. Έτσι, στα πλαίσια κάποιου γνωστικού πεδίου, τα blogs μπορούν να συμβάλουν στην εκμάθηση γνώσης, στην παρουσίαση και διαμόρφωσή της, καθώς και στην επικοινωνία προσωπικών αντιλήψεων και θεωρήσεων των σχετικών ζητημάτων, υποστηρίζοντας τη δυναμική μάθηση και την καινοτόμα εκπαιδευτική πολιτική.

Σε ένα άλλο επίπεδο, αυτό της ασφάλειας, ξεφεύγοντας από τη νομική ή / και τεχνολογική διάσταση, ο (Demopoulos, 2007) υπογραμμίζει κάποια βασικά θέματα ασφάλειας που απασχολούν κατά την υιοθέτηση των blogs στα πλαίσια του επιχειρησιακού περιβάλλοντος. Έτσι, συζητείται μεταξύ άλλων, η αναγκαιότητα θέσπισης κανόνων και πολιτικών που θα διέπουν τη δραστηριότητα των εργαζομένων στην blogοσφαιρα. Ζητήματα όπως ασφάλεια δεδομένων, πληροφοριών και προσωπικών / ατομικών στοιχείων και ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων των εργαζομένων, θα πρέπει να καλύπτονται και να δημιουργούνται οι απαραίτητοι μηχανισμοί διαφύλαξης των.

Διευρύνοντας τη συζήτηση, ιδιαίτερο κοινωνικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της διατήρησης ανωνυμίας ή μη, στα πλαίσια της ελεύθερης δράσης στη blogosφαιρα. Εκείνο που είναι ξεκάθαρο πάντως, είναι το γεγονός ότι η δυνατότητα διατήρησης ανωνυμίας, αποτελεί κίνητρο blogging, καθώς έτσι αναπτύσσεται εκείνο το περιβάλλον, στο οποίο ο καθένας μπορεί ελεύθερα να εκφράσει την όποια γνώμη και άποψή του, ενώ υπό άλλες συνθήκες δεν θα μπορούσε να το κάνει. Ωστόσο, από πλευράς των ίδιων των bloggers σύμφωνα με τον (Demopoulos, 2007), η πλειονότητα υποστηρίζει ότι θα πρέπει να υπάρχει διαφάνεια στην ταυτότητα καθώς κανείς δεν έχει λόγο να κρύβει τις απόψεις του ή οτιδήποτε άλλο, σε έναν ελεύθερο δημόσιο διάλογο. Εκείνο όμως που υπογραμμίζεται, είναι ότι η ανωνυμία, μπορεί να γλιτώσει τον blogger από τον πονοκέφαλο των απειλών και κακόβουλων παρενοχλήσεων, ενώ παράλληλα, οι bloggers διατηρώντας την ανωνυμία τους, μπορούν να οικοδομήσουν αναγνωρισιμότητα – αν και οξύμωρο – και να γίνουν δημοφιλείς στην χώρα του “blogistan”. Τέλος, αναφορικά με το ζήτημα της ανωνυμίας, σημειώνεται η υπεύθυνη κοινωνική θέση του ότι ένας blogger πιο δύσκολα επηρεάζει τους αναγνώστες διατηρώντας την.

Ένα από τα περισσότερο ενδιαφέροντα θέματα, είναι η συμβολή της blogosφαιρας στη δημιουργία κοινωνικών δικτύων, οργανωμένων και δομημένων σύμφωνα με τα δεδομένα της αληθινής ζωής. Όπως σημειώνει ο (Lovink, 2008), στα blogs ισχύουν κανόνες ιεραρχίας, όπως τα μέλη, οι διαχειριστές και οι δημιουργοί, ενώ η διαγραφή μελών είναι δεδομένη πρακτική που θέτει υπό εξέταση την συμμετοχική δημοκρατία.

Η οικονομική διάσταση

Στα πλαίσια μελέτης εν είδη πανοράματος, ο (Demopoulos, 2007) παρουσιάζει πραγματικές περιπτώσεις επιχειρηματικού χαρακτήρα, που αξιοποίησαν επιτυχώς την blogosφαιρα, για επιχειρησιακή ανάπτυξη. Ξεκινώντας από την επιχειρηματική επικοινωνία, τα blogs έρχονται να συμβάλουν προσθετικά στην αναζήτηση πληροφοριών, για τους υπάρχοντες και δυνητικούς πελάτες, τους συνεργάτες και τους συναδέλφους, αλλά και συγκεκριμένα θέματα που μπορεί κατά περίπτωση να απασχολήσουν επιχειρηματικές συναντήσεις. Φυσικά, η αναζήτηση μπορεί να επεκταθεί σε επιμέρους θεματολογία που αφορά συγκεκριμένα ζητήματα, όπως τάσεις αγοράς και επιχειρηματικές εξελίξεις. Ακόμη, όπως ειδικότερα υπογραμμίζει ο (Kent, 2008), τα blogs μεταξύ άλλων αποτελούν εργαλείο επιχειρησιακής έρευνας, ανάλυσης περιβάλλοντος και διαχείρισης συγκεκριμένων θεμάτων που ανακύπτουν

στα πλαίσια αυτά, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν ελλοχεύουν επικοινωνιακά ρίσκα ακολουθώντας αυτή την πρακτική.

Επεκτείνοντας τη μελέτη στην ευρύτερη οικονομική διάσταση, ενδιαφέρον παρουσιάζει η δυνατότητα που παρέχουν τα blogs σε ανθρώπους που τους απασχολεί επαγγελματικά το “γράψιμο” (η συγγραφή), να δοκιμάσουν και να αναπτύξουν τις δυνατότητες και δεξιότητές τους, επιβεβαιώνοντας παράλληλα άμεσα τη δουλειά τους, από επισκέπτες που θα μπορούσαν να παρομοιαστούν με πελάτες μίας ελεύθερης αγοράς. Άλλωστε, γιατί να διαβάσει κανείς κάτι, αν δεν παρουσιάζει έστω και κάποιο σχετικό ενδιαφέρον; Στα ίδια πλαίσια, τα blogs μπορούν να αποτελέσουν, απλό λειτουργικό και χωρίς κόστος εργαλείο παρουσίασης της οποιαδήποτε συγγραφικής προσπάθειας, στα πλαίσια παρουσίασης και δημόσια συζήτησης συγγραμμάτων, βιβλίων, ποιητικών συλλογών, καλλιτεχνικών λευκωμάτων και κάθε άλλου είδους συγγραφικού πονήματος.

Σε μία άλλη διάσταση και στα πλαίσια της πολυσυζητημένης κοινωνίας της πληροφορίας, γεννάται το ενδιαφέρον ερώτημα του κατά πόσο τα blogs θα μπορούσαν να συμβάλουν προς την κατεύθυνση της επικοινωνίας, με την έννοια της διαμοίρασης πληροφορίας. Αδιαμφισβήτητα, η πληροφορία στο διαδίκτυο είναι πολλές φορές τόσο αχανής και ογκώδης, που καθίσταται δυσχερής η οποιαδήποτε προσπάθεια οργανωμένης αναζήτησης. Τι γίνεται όμως στις περιπτώσεις που κάποιοι χρήστες, ορμώμενοι από το εξειδικευμένο ενδιαφέρον τους για ένα θέμα, έχουν καταφέρει να οργανώσουν έστω σε ορισμένο βαθμό σχετικές πληροφορίες τις οποίες και τις παρουσιάζουν με δομημένη μεθοδολογία, καθιστώντας τες διαθέσιμες προς τρίτους; Κάτι τέτοιο συμβαίνει συχνά στη blogosφαιρα. Άνθρωποι που ενδιαφέρονται για κάποιο ζήτημα, αναζητώντας και ανακτώντας πληροφορία και σταδιακά και σωρευτικά γνώση, την κοινοποιούν προς κάθε ενδιαφερόμενο μέσω οργανωμένων blogs τα οποία τελικώς, μπορούν να αποτελέσουν πηγή πληροφόρησης ή έστω, για τους περισσότερο επιφυλακτικούς έναντι των περιπτώσεων “γνώμης χωρίς γνώση”, να αποτελέσουν πηγή προβληματισμού ή / και την άκρη του νήματος στην αναζήτηση της γνώσης. Προς αυτή την κατεύθυνση οι bloggers και τα blogs τους, μπορούν να δομήσουν εκείνο που πάντα επιζητείται τόσο ενδοεπιχειρησιακά, όσο και προσωπικά για τον κάθε αναζητητή: “πρώτιστο ζητούμενο είναι η γνώση για το ποιος ξέρει τι και όχι το τι γνώση υπάρχει γενικότερα”.

Ακόμη, τα blogs μπορούν να δώσουν νέα διάσταση στις δημόσιες σχέσεις αλλά και την εσωτερική επικοινωνία των μελών των ομάδων. Στο προσκήνιο, ακόμη μία φορά, τοποθετείται η διαπροσωπική και στον άνθρωπο εστιασμένη επικοινωνία, τόσο μέσω του προσωπικού στυλ γραφής, όσο και μέσω των μηχανισμών καταγραφής σχολίων και απαντήσεων στα πλαίσια των δημόσιων συζητήσεων που

αναπτύσσονται. Έτσι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι μεταξύ άλλων οι επιχειρήσεις, ενδυναμώνουν το ανθρωποκεντρικό προφίλ λειτουργίας και επικοινωνίας, πρακτική που μεταξύ άλλων έχει υιοθετηθεί ακόμη και από κολοσσιαίες πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Η πολιτική διάσταση

Ο (Chadwick, 2006) θέτει ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον τρίπτυχο στη μελέτη του διαδικτύου στα πλαίσια των πολιτικών δυνάμεων, των υποψηφίων και των εκλογικών αναμετρήσεων. Το τρίπτυχο, αναπτύσσεται μεταξύ των παραγόντων που σχετίζονται με τον ανταγωνισμό των παρατάξεων, την διάχυση της δύναμης και τέλος, τη θεσμική προσαρμογή.

Επεκτείνοντας το πλαίσιο, προσαρμόζοντας το στη μελέτη της blogοσφαιρας και συνδυαστικά με τα όσα μέχρι τώρα έχουν συζητηθεί, γίνεται κατανοητό ότι τα blogs αποτελούν αν μη τι άλλο, ένα μοντέρνο, λειτουργικό και πρακτικό αν όχι και αποτελεσματικό εργαλείο επικοινωνίας των πολιτικών δυνάμεων και υποψηφίων. Οι νέες τεχνολογίες επικοινωνιών και πληροφορικής, έχουν προσφέρει οπωσδήποτε, ασύγκριτες ευκαιρίες προώθησης και επικοινωνίας που πολλές φορές ξεπερνούν τα όρια ανοχής των ίδιων των αποδεκτών της επικοινωνίας αυτής. Από τη μία τα blogs αποτελούν έναν δίαυλο, ένα κανάλι επικοινωνίας των απόψεων, θέσεων και προγραμματικών δηλώσεων, τόσο των πολιτικών παρατάξεων, όσο και των ίδιων των υποψηφίων. Στην δεύτερη περίπτωση μάλιστα, ο υποψήφιος, διατηρεί τη δυνατότητα αμεσώτερης επικοινωνίας, σε περισσότερο προσωπικό και φιλικό ύφος, ενώ παράλληλα, μπορεί να προωθήσει τόσο το πολιτικό όσο και το κοινωνικό του προφίλ. Απ' την άλλη, τα blogs συμβάλουν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των δυνάμεων που διεκδικούν την εμπιστοσύνη και στήριξη των ψηφοφόρων. Περιορίζεται όμως η αξιοποίηση των blogs στη σφαίρα της δημόσιας επικοινωνίας, ή ανάγεται ο ρόλος τους σε εργαλείο ανταγωνιστικής διαφήμισης, άλλοτε θεμιτής και άλλοτε ανήθικης; Τα ζητήματα ηθικής έχουν εν γένει μελετηθεί σε πρωτότερη ενότητα, εκείνο που μπορεί εδώ να σημειωθεί, αποτελεί το φάκτο ότι τα blogs αποτελούν για τους υποψηφίους, έναν συνδυασμό των τεχνικών που μέχρι τώρα κόστιζαν ακριβότερα, απαιτούσαν αρτιότερη τεχνολογική κατάρτιση και σαφώς περισσότερο χρόνο. Μία ιστοσελίδα, που συνδυάζεται με κάθε λογής κοινωνικά δεδομένα, από κείμενα και φωτογραφικό υλικό μέχρι ήχο και εικόνα, δημιουργεί ένα περιβάλλον ανοιχτής επικοινωνίας και ελεύθερης έκφρασης. Ένα φόρουμ υποψηφίων και ψηφοφόρων. Άλλοτε ριψοκίνδυνο και άλλοτε αποτελεσματικό.

Σε δεύτερο επίπεδο, τα blogs μπορούν σίγουρα να συμβάλουν στην εξάπλωση της δύναμης των παρατάξεων και των υποψηφίων κατ' επέκταση. Βέβαια, εδώ ανακύπτουν και τεχνικά ζητήματα μεταξύ άλλων, λόγω των τεχνολογικών τεχνικών που μπορούν να εξασφαλίσουν αποτελεσματικότερη, μαζικότερη, δραστικότερη, περισσότερο έγκαιρη και στοχευμένη επικοινωνία. Υπό ένα άλλο πρίσμα όμως, η διάχυση της δύναμης, μπορεί να λάβει μία διαφορετική κατεύθυνση. Καθώς τα blogs, εστιάζουν μεταξύ άλλων στην προσωπική επικοινωνία, έτσι και σε επίπεδο υποψηφίων η αλληλεπίδραση εστιάζεται στο επίπεδο του ψηφοφόρου. Καθώς λοιπόν “πελάτης” για τον υποψήφιο δεν είναι άλλος από τον ψηφοφόρο, τότε προτεραιότητα αποτελεί η στοχευόμενη προς αυτόν επικοινωνία. Έτσι, δημιουργούνται κατά κάποιον τρόπο κοινωνικές αλλά προσωποποιημένες σχέσεις, άλλοτε εμπιστοσύνης, άλλοτε συμπάθειας ή αντιπάθειας, άλλοτε προτύπου ή σημείου αναφοράς, άλλοτε φανατισμού και αντιπαλότητας. Ανάγοντας την πρακτική αυτή σε επίπεδο παράταξης με την έννοια της ομάδας, τότε θα μπορούσε λογικώς να υποστηριχθεί η άποψη ότι τα blogs κατά ένα βαθμό, διασπούν την ομάδα και την επικοινωνιακή προσπάθεια, ανάγοντάς τες σε επίπεδο υποψηφίου – ψηφοφόρου, με στόχο την προσωπική αλληλεπίδραση, κάτι που είναι αν μη τι άλλο όλο και περισσότερο επιθυμητό από πλευράς του εκλογικού σώματος. Κατά πόσο όμως αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντα της παράταξης σαν πολιτική δύναμη; Διασπάται η ενότητα με την αποκέντρωση της πολιτικής δυναμικής; Αντί της επιλογής βάσει πολιτικής παράταξης, οι ψηφοφόροι ασκούν πλέον την πρακτική επιλογής πολιτικού εκπροσώπου, κάτι το οποίο σε μακροπρόθεσμο επίπεδο θα μπορούσε να συνδυαστεί με ανάπτυξη σχέσης εμπιστοσύνης και αφοσίωσης, ώστε πιθανή μετακίνηση του υποψηφίου από έναν πολιτικό χώρο σε έναν άλλο να συνοδεύεται από ανακατανομή και του εκλογικού σώματος.

Αν και τα παραπάνω μοιάζουν να εμπνέονται από έναν βαθμό υπερβολής, απλοποιώντας αρκετά τα πράγματα και ανάγοντας τη συζήτηση στη βάση του υπό μελέτη ζητήματος, θα μπορούσαν ίσως να σκιαγραφηθούν οι τάσεις που έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται. Με μία σύντομη ανασκόπηση του πολιτικού σκηνικού, καθίσταται σαφές ότι η πλειονότητα των πολιτικών δυνάμεων αλλά και των υποψηφίων σε προσωπικό επίπεδο, προσδίδουν όλο και μεγαλύτερη σημασία στις νέες επικοινωνιακές διαδικτυακές τεχνολογίες, αναγνωρίζοντας τις δυνατότητες και τα οφέλη που μπορούν να προσφέρουν. Έτσι, το πολιτικό σκηνικό προσαρμόζεται θεσμικά, με την έννοια του ότι οι πρακτικές αυτές ακολουθούνται όλο και μαζικότερα, ενώ διαμορφώνονται πολιτικές ανισότητες όπως χαριστικά αναφέρει ο (Chadwick, 2006), για εκείνους που δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στην νέα τεχνολογική και επικοινωνιακή πραγματικότητα.

Η τεχνολογική διάσταση

Ξεκινώντας από την απαρχή των blogs περί τα 1990, σύμφωνα με τους (Du et al., 2006), κανένα ιδιαίτερο εργαλείο δημιουργίας ή / και διατήρησης ιστολογίου δεν είχε αναπτυχθεί και διατεθεί στους ενδιαφερόμενους. Δεδομένων των τεχνολογικών πολυπλοκοτήτων, η διατήρηση ανανεωμένων ιστολογίων αποτελούσε σύνθετη διαδικασία, ενώ η δυσχέρεια δεν περιοριζόταν μόνο στη διατήρηση κάποιου blog αλλά ακόμη και στη φιλική προς τον χρήστη αναζήτηση πληροφορίας στην τότε blogosφαιρα.

Στην αρχική τους έκδοση, τα blogs δεν αποτελούσαν παρά σελίδες βασικού περιεχομένου, δηλαδή περιεχομένου που δεν ξεφεύγει από τα πλαίσια της παρουσίας κειμένου που περιέχει υπερσυνδέσμους (hyperlinks), εξασφαλίζοντας έτσι διασυνδεσιμότητα με άλλες πηγές. Στη νεότερη μορφή τους ωστόσο, τα blogs μάλλον έχουν καταστεί ιδιαίτερα ελκυστικά, φιλοξενώντας εφαρμογές κάθε είδους κοινωνικής πληροφορίας (εικόνα, φωτογραφία, ήχο, μουσική, βίντεο κ.λπ.), σε συνδυασμό με αυτοματοποιημένα και εύκολα στην χρήση συστήματα υποβολής και καταχώρησης σχολίων. Επιπλέον, τεχνολογίες συσχετίσεων έχουν καταστήσει εύκολη, απλή και γρήγορη την αναφορά μεταξύ των blogs, ενώ εργαλεία διαχείρισης των αναφορών, έχουν επίσης αναπτυχθεί και είναι διαθέσιμα προς κάθε ενδιαφερόμενο.

Σε ένα τρίτο πρόσφατο επίπεδο, η διασύνδεση μεταξύ των blogs είναι πλέον ακόμη πιο έντονη, καθώς παρέχεται δυνατότητα φιλοξενίας ειδοποιήσεων που αφορούν άλλα blogs ή αντίστοιχα, αναφορά σχολίων που έχουν καταχωρηθεί σε άλλα συνδεδεμένα με το εκάστοτε blog, ιστολόγια. Πίσω από την οθόνη του χρήστη, η τεχνολογία της XML¹¹ γλώσσας προγραμματισμού, εξασφαλίζει αποτελεσματικότερη διαχείριση και ομαδοποίηση της πληροφορίας που περιέχουν τα κείμενα που φιλοξενούνται στις σελίδες των blogs. Έτσι, δεν αντιμετωπίζονται πλέον σαν απλές καταχωρήσεις, αλλά σαν εγγραφές, με πληροφορία που μπορεί να ομαδοποιηθεί και να σηματοδοτήσει συγκεκριμένο περιεχόμενο.

Σύμφωνα πάντως με τους (Hu et al., 2007) μεταξύ άλλων, η τεχνολογία των blogs καθιστώντας τα ιστολόγια εύχρηστα και φιλικά ακόμη και προς τους λιγότερο καταρτισμένους τεχνολογικά χρήστες, αποτελεί κίνητρο για διαμοίραση γνώσης, εργαλείο κοινωνικής επίδρασης και γενικότερα δυνατότητα διασκεδαστικής συμμετοχής σε μία ομάδα, υιοθετώντας ρόλους και ασκώντας επιρροή σε τρίτα

¹¹ Αρχικά των λέξεων eXtensible Markup Language (Επεκτάσιμη Γλώσσα Σήμανσης).

πρόσωπα. Μεταξύ άλλων λοιπόν, οι τεχνολογίες των blogs, μπορούν να αποτελέσουν κοινωνική νόρμα που επιδρά θετικά στη διάθεση των χρηστών να συμμετάσχουν στο παιχνίδι της blogοσφαιρας.

Συμπληρωματικά, οι τεχνολογίες των RSS feeds¹², έρχονται να επεκτείνουν τις μέχρι τώρα δυνατότητες, παρέχοντας απλουστευμένα αρχεία διαμορφωμένα με συγκεκριμένο τρόπο, ώστε να ενημερώνουν τον εκάστοτε χρήστη για επικαιροποιημένες καταχωρήσεις στα πλαίσια των blogs και των θεμάτων που τον ενδιαφέρουν, δημιουργώντας έτσι, ένα συνεργατικό δίκτυο ανταλλαγής πληροφοριών, με απλό, εύκολο και ασφαλή τρόπο. Τεχνολογίες που σύμφωνα με την (Gill, 2004), αποτελούν άλλη μία επίδραση της blogοσφαιρας, στα πλαίσια της επικαιρότητας, της εσωτερικής διαχείρισης νέων καταχωρήσεων στις ιστοσελίδες των blogs.

Στα πλαίσια αυτά ο (Rahwan, 2007) σημειώνει πως το Web 2.0¹³ και η έννοια του “semantic web”¹⁴, συμβάλουν στην ενοποίηση των εργαλείων μαζικής επιχειρηματολογίας (mass argumentation), όπως για παράδειγμα τα blogs με τις διαφορετικές τεχνολογικές δυνατότητές τους. Έτσι, τεχνολογίες όπως αυτή του semantic blogging, δηλαδή της εφαρμογής των τεχνολογιών του “semantic web” στα πλαίσια των blogs, σηματοδοτούν την ενδυνάμωση της blogοσφαιρας, τόσο σαν εργαλείο επικοινωνίας, όσο και σαν σφαίρα γνώσης και πληροφοριών. Τελικώς, από τεχνολογικής σκοπιάς αλλά αρκετά απλοϊκά, τα blogs αποτελούν εργαλεία δημοσίευσης πληροφοριών, και μηχανισμούς διαμόρφωσης ευρύτερων συνόλων αρχείων καταχωρήσεων, τα οποία οργανώνονται και ταξινομούνται βάσει της ημερομηνίας δημοσίευσης της εκάστοτε καταχώρησης (Γκατζαλίδης, 2009).

ΤΙ ΜΕΛΛΕΙ ΓΕΝΕΣΘΑΙ

Το 1998, ο συγγραφέας Μιχάλης Δερτούζος¹⁵, απαντώντας στην κοινή αίσθηση αγωνίας, την εποχή της μετάβασης από τη μία χιλιετία στην άλλη και στα πλαίσια της

¹² Really Simple Syndication.

¹³ Το web 2.0 αποτελεί όρο ο οποίος περιγράφει τη χρήση της τεχνολογίας του παγκόσμιου ιστού με στόχο την ενίσχυση και βελτίωση της δημιουργικότητας στα πλαίσια του διαδικτύου, της διαμοίρασης πληροφορίας και κυρίως της συνεργασίας μεταξύ των χρηστών.

¹⁴ Η έννοια του semantic web, εκφράζει την αναπτυσσόμενη τεχνολογία που αποτελεί επέκταση του παγκόσμιου ιστού, σύμφωνα με την οποία, καθορίζονται τα σημασιολογικά στοιχεία των πληροφοριών και υπηρεσιών του διαδικτύου, καθιστώντας έτσι περισσότερο δυνατή, από πλευράς του ίδιου του διαδικτύου και των μηχανισμών του, την κατανόηση των απαιτήσεων των χρηστών, με αποτέλεσμα την αποδοτικότερη χρήση του περιεχομένου του διαδικτύου.

¹⁵ Διακεκριμένος Καθηγητής και Διευθυντής του Εργαστηρίου της Επιστήμης των Υπολογιστών του Ινστιτούτου Τεχνολογίας της Μασαχουσέτης (MIT). Αποθανών.

εισόδου στην μετα – ψηφιακή εποχή, διερωτάται και συζητά το «τι μέλλει γενέσθαι»¹⁶, στο βιβλίο του με τον ομώνυμο τίτλο. Ίσως το ερώτημα στην περίπτωση της blogοσφαιρας, δεν υποθάλπει την ίδια αγωνία όπως στην περίπτωση του Δερτούζου, αλλά τουλάχιστον εκφράζει το ίδιο ενδιαφέρον, για την εξέλιξη αυτού που μέχρι χθες αποτελούσε το μέλλον.

Προς αυτή την κατεύθυνση, ο (Demopoulos, 2007) χαρακτηριστικά αναφέρει, ότι σχετικές προβλέψεις για τον επιχειρηματικό τουλάχιστον κόσμο, σημειώνουν πως ένας νέος εργαζόμενος, προσλαμβανόμενος σε μία νέα εργασία, θα λαμβάνει τον χώρο εργασίας του – το γραφείο του, ένα κινητό τηλέφωνο από την εταιρία, έναν λογαριασμό ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και ένα blog.

Τα blogs όμως φαίνεται να συμβάλουν δυναμικά, στη δημιουργία νέας πραγματικότητας και στον τομέα της εκδοτικής. Αν σήμερα εθνικές βιβλιοθήκες αξιοποιούν τα blogs αντί των στατικών ιστοσελίδων για τη διαφήμιση νέων υπηρεσιών, τη δημιουργία αγοράς για νέα βιβλία και τις αντίστοιχες βάσεις δεδομένων, τότε η μάχη μεταξύ ηλεκτρονικών εκδόσεων και παραδοσιακών εκτυπώσεων, μάλλον αναμένεται να εξελιχθεί «στήθος με στήθος».

Τα δύο αυτά παραδείγματα ίσως αποτελούν μία απλοποίηση της εξέλιξης της blogοσφαιρας, στα πλαίσια της καθημερινής δραστηριότητας, σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον του οποίου οι ρυθμοί σταθερά αυξάνονται και στο οποίο οι αποστάσεις κάθε είδους, γεωγραφικές, πολιτισμικές, γλωσσικές, πολιτικές, τεχνολογικές, χρονικές, σταδιακά μειώνονται. Η προσπάθεια γενικότερης θεώρησης της μελλοντικής ανάπτυξης της blogοσφαιρας, είναι μάλλον ιδιαίτερα πολυσύνθετη και πολύπλοκη. Ενδεικτικά μόνο αναφέρεται η ενδιαφέρουσα διάσταση των τεχνολογιών επικοινωνίας, ως κοινωνικό ζήτημα προβληματισμού, είτε λόγω των περιπτώσεων διαπλοκής, παραπλάνησης, (αυτο)λογοκρισίας και κενού εμπιστοσύνης κοινού, είτε ακόμη και λόγω αδυναμίας από πλευράς των χρηστών, να συνειδητοποιήσουν, παρακολουθήσουν και ενστερνιστούν τα τεχνολογικά επιτεύγματα της «εποχής της πρόσβασης στο ίντερνετ» (Οικονόμου, 2008).

Ξεφυλλίζοντας ωστόσο τα έργα βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας που αποτέλεσαν μεταξύ άλλων πηγή προβληματισμού και ανάπτυξης της μελέτης της παρούσας εργασίας, προκύπτει μία ενδιαφέρουσα θεώρηση με αφορμή τα όσα μελετά η (Καϊτατζή, 2003) στον επίλογο του βιβλίου της «Η επικράτεια των πληροφοριών». Σύμφωνα με την συγγραφέα, η γνώση λαμβάνει ρόλο παγκόσμιας δημόσιας υποδομής, ή σύμφωνα με τον Stiglitz, αποτελεί παγκόσμιο δημόσιο πόρο.

¹⁶ Μιχάλης Δερτούζος, 1998: Τι μέλλει γενέσθαι: Πως ο νέος κόσμος της πληροφορίας θ' αλλάξει την ζωή μας. Αθήνα: Λιβάνη. ISBN: 960-236-877-2.

Αντίστοιχα, στην περίπτωση των blogs, ένας από τους πρωταρχικούς ρόλους που διαδραματίζει η blogosφαιρα στα πλαίσια της κοινωνικής δικτύωσης και αλληλεπίδρασης, είναι αυτός της επικοινωνίας και διαμοίρασης της γνώσης. Η γνώση όμως προκύπτει από την πληροφορία. Η πληροφορία, ρέει μάλλον περίσσια στην blogosφαιρα και δεν περιορίζεται μόνο στην αναπαραγωγή της υπάρχουσας γνώσης, αλλά επεκτείνεται στον εμπλουτισμό της με προσωπικά στοιχεία των πρωταγωνιστών της ιστολογιακής πραγματικότητας, καθώς επίσης και με την πληθώρα κοινωνικής πληροφορίας, από την οποία συχνά εκμαιεύεται μεγάλος όγκος πληροφορίας και σωρευτικά γνώσης.

Φιλτράροντας ωστόσο τα παραπάνω με ένα πρίσμα περισσότερο αυστηρό και αντικειμενικό, η μεγάλη πρόκληση, είναι ίσως τελικά ακριβώς η πληροφορία που περισσεύει, παράγεται και μεταδίδεται με ταχύτατους ρυθμούς και πολλαπλασιαστικά δημιουργεί, καθορίζει, επηρεάζει, επανακαθορίζει και αναπροσαρμόζει τη γνώμη. Έτσι, μπορεί να αποτελέσει μία πρόκληση με τη δημιουργία της εποχής της γνώμης που δεν βασίζεται στην γνώση, αλλά στην πληροφορία. Δηλαδή στη συλλογή πληροφορίας και στη θεώρηση γνώμης που εκλαμβάνεται και υιοθετείται σαν γνώση. Τίθεται όμως μάλλον υπό εξέταση το κατά πόσο και σε ποιο βαθμό ακόμη και η μαζική γνώμη μπορεί να δημιουργήσει τελικά γνώση.

Με μία περισσότερο ισοπεδωτική θεώρηση, η blogosφαιρα, μπορεί απλώς να αποτελέσει άλλη μία μόδα, άλλη μία πάλη μεταξύ τεχνολογικών επιταγών και κοινωνικών προτύπων ή life style, όπως τα γνώριμα «στρατόπεδα» των “emo” και “trendy”, τα οποία όλοι συζήτησαν και πλέον όλο και λιγότεροι αναφέρουν. Έτσι, η blogosφαιρα μπορεί απλά να αποτελέσει ένα νέο ηλεκτρονικό χωριό, στο οποίο η ζωή είναι ατονική και από το οποίο η τότε νέα πόλη, απλά θα προμηθεύεται εκείνα τα προϊόντα και υπηρεσίες που χρειάζεται για την ανάπτυξη και εξέλιξη της νέας τάξης πραγμάτων.

Ο χρόνος μάλλον είναι εκείνος που θα φωτίσει περισσότερο ξεκάθαρα τα πράγματα και θα διαμορφώσει ή θα αναδιαμορφώσει το νέο σκηνικό και μάλλον η αναμονή δεν θα είναι μακρά, καθώς στον ηλεκτρονικό κόσμο και δει στον διαδικτυακό, ο χρόνος κυλά πολύ πιο γρήγορα απ’ ότι ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται. Όπως άλλωστε είπε ο William Gibson, ο επινοητής του όρου “cyberspace”, το 1999, «το μέλλον είναι ήδη εδώ. Απλά δεν είναι ομαλά κατανεμημένο».

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Barlow, A. (2007) *The Rise of the Blogosphere*, U.S.A.: Praeger Publishers.

- Boudreau, T. (2006) 'Before you blog: legal and ethical concerns about joining the blogosphere', *Newspapers and Community – Building Symposium XII*, text at <http://huckboyd.jmc.ksu.edu/symposium/XII/Boudreau%20Speaking%20on%20Blogg ing.pdf>.
- Chadwick, A. (2006) *Internet Politics: States, Citizens, and New Communicational Technologies*. New York: Oxford University Press.
- Γκατζιαλίδης, Χ. (2009) *Ο Νέος Παγκόσμιος Ιστός και οι Υπηρεσίες Κοινωνικής Δικτύωσης*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
- Cohen, E. / Krishnamurthy, B. (2006) 'A short walk in the Blogistan', *Computer Networks*, 50: 615-630.
- Demopoulos, T. (2007) *Blogging and Podcasting: What No One Ever Tells You About... Real – Life Advice from 101 People Who Successfully Leverage the Power of the Blogosphere*. U.S.A.: Kaplan Publishing.
- Du, H.S. / Wagner, C. (2006) 'Weblog success: Exploring the role of technology', *International Journal of Human - Computer Studies*, 64 (9): 789-798.
- Εθνικό Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας, (2007) 'Εθνική Έρευνα για τις Νέες Τεχνολογίες και την Κοινωνία της Πληροφορίας', text at <http://www.ebusinessforum.gr/engine/index.php?op=modload&modname=Downloads&action=downloadsviewfile&ctn=1520&language=el>.
- Gill, K. E., (2004) *How can we measure the influence of the blogosphere?*, New York: University of Washington.
- Guadagno, R. E. / Bradley, O.M. / Cassie, E. A. (2008) 'Who blogs? Personality predictors of blogging', *Computer in Human Behavior*, 24 (5): 1993-2004.
- Hu, C.L. / Chuan Lin, J. (2007) 'Acceptance of blog usage: The roles of technology acceptance, social influence and knowledge sharing motivation', *Information & Management*, 45: 65-74.
- Johnson, K. (επιμ.) (2007) 'The Balance Point: What's the Ballyhoo about Blogs?', *Serials Review*, 33: 175-187.
- Καϊτατζή – Γουίτλοκ, Σ. (2003) *Η επικράτεια των πληροφοριών*. Αθήνα: Κριτική.
- Καραμπάσης, Ζ. (2007) 'Το blogging στην Ελλάδα: Προφίλ, Κίνητρα, και Πρακτικές των Ελληνόφωνων bloggers', Πάντειο Πανεπιστήμιο, text at <http://library.panteion.gr:8080/dspace/bitstream/123456789/546/1/Karampasis+Zafeiris.pdf>.
- Kent, M. (2008) 'Critical analysis of blogging in public relations', *Public Relations Review*, 34 (1): 32-40.

- Koelman, K. / Hugenholtz, B. (1999) 'Workshop on Service Provider Liability: Online Service Provider Liability for Copyright Infringement', World Intellectual Property Organization, text at <http://www.ivir.nl/publicaties/hughenoltz/wipo99.pdf>.
- Lehart, A. (2006) 'Bloggers: A portrait of the internet's new storytellers', Pew Internet & American Life Project text at <http://www.pewinternet.org/~media/Files/Reports/2006/PIP%20Bloggers%20Report%20July%2019%202006.pdf.pdf>.
- Lovink, G. (2008) *Zero Comments: Blogging and Critical Internet Culture*. New York: Taylor & Francis Group.
- Mercado – Kierkegaard, S. (2006): 'Blogging – Emerging legal liabilities: Blogs, lies and the doocing: The next hotbed of litigation?', *Computer Law & Security Report* 22: 127-136.
- Mitchell, K.J. / Wolak, J. / Finkelhor, D. (2007) 'Are blogs putting youth at risk for online sexual solicitation or harassment?', *Child Abuse & Neglect* 32: 277-297.
- Μίχα, Κ. (2008) 'blogs: η ανερχόμενη δύναμη του διαδικτύου', *Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων: περιοδική έκδοση "συχνότητες"*, 1: 40-43.
- Οικονόμου, Θ. (2008) 'Από το Κοινωνικό Ζήτημα στην Κοινωνική Προβληματική μέσω των Κοινωνικών Προβλημάτων', στο Μ. Βλάχου & Θ. Οικονόμου & Δ. Φλωρίνης (επιμ.) *Θέματα Κοινωνικής Πολιτικής και Πεδία Εφαρμογής*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Rahwan, I. (2007) 'Mass argumentation and the semantic web', *Web Semantics: Science, Services and Agents on the World Wide Web*, 6: 29-37.
- Ramachandran, K.K. (2006) 'The Evolution of Media Industries and the Public Sphere: Does the Blogosphere Serve as a Public Sphere?', Georgetown University, text at <http://hdl.handle.net/1961/3961>.
- Roth McCoy, M. (2004) 'How journalists see the Blogosphere', University of Pennsylvania, text at <http://java.cs.vt.edu/public/projects/digitalgov/papers/blogs.pdf>.
- Σαμαρά, Β. (2008) 'Το πρόγραμμα πλαίσιο "Safer Internet" & ο Ελληνικός Κόμβος Ασφαλούς Διαδικτύου', Ελληνικός Κόμβος Ασφαλούς Διαδικτύου <http://www.saferinternet.gr/>.
- Tapscott, D. / Williams, A. D. (2006) *Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything*. U.S.A.: Penguin Group.
- Vise, D. A. / Malseed, M. (2007) *Η Ιστορία του Google (The Google Story)*. Αθήνα: Κέδρος.
- Wang, K.T. / Huang, Y.M. / Jeng, Y.L. / Wang, T. (2007): 'A blog-based dynamic learning map', *Computers & Education*, 51 (1): 262-278.

“Facebook : Ζητήματα υποκειμενικότητας και εξουσίας”

Υβόν Κοσμά, Διδάσκουσα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Περίληψη: Οι ιστοτόποι κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν στα υποκείμενα πρωτοφανή έλεγχο στη συγκρότηση και προβολή της ταυτότητας τους. Οι χρήστες μπορούν να κατασκευάσουν εξ ολοκλήρου τον εαυτό τους, και τον τρόπο με τον οποίο επιθυμούν να παρουσιάζονται στους άλλους. Αυτή η διαδικασία εδράζεται σε μια ψευδαίσθηση, που θεμελιώνεται στην διάκριση ανάμεσα στον ‘αληθινό’, ενιαίο εαυτό του ‘πραγματικού’ κόσμου, και στον κατασκευασμένο, ελλειπτικό και μερικό εαυτό της εικονικής πραγματικότητας. Η (επανα)κατασκευή του ‘πραγματικού’ εαυτού με τη χρήση εικονικών μέσων, θέτει υπό αμφισβήτηση παγιωμένες εννοιολογικές κατηγορίες γύρω από τις οποίες συγκροτείται η έννοια της ταυτότητας ως ενιαίας και συνεκτικής. Οι εικονικές ταυτότητες λειτουργούν έτσι ως οπτική αναπαράσταση του τέλους του ενοποιημένου σώματος, θολώνοντας την διάκριση ανάμεσα στο οργανικό σώμα και τον υπολογιστή.

Abstract: Popular Internet social venues provide subjects with unprecedented control over the construction and presentation of their identity. Users may fully design their selves and the way they want to be perceived by others. This procedure is based upon an illusion which is founded on the distinction between the ‘true’, unitary self of the ‘real’ world, and the constructed, lacking and partial self of the virtual world. This (re)construction of the ‘real’ self through virtual media defies solidified signifying categories that determine our conception of identity as unitary and fixed. Thus, virtual identities function as a visual representation of the end of the unified body, blurring the distinction between body and machine.

Σε μια εποχή που τα νέα τεχνολογικά μέσα μας παρέχουν τη δυνατότητα να υπερβούμε τους περιορισμούς του φυσικού σώματος, και να πειραματιστούμε με νέες εικονικές πραγματικότητες, το υλικό ανθρώπινο σώμα εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως τόπος διαβίωσης του 'πραγματικού' εαυτού. Υπό αυτή την έννοια τα ελαστικά, μη-περατά όρια του κατακερματισμένου σώματος της εικονικής πραγματικότητας αποδίδουν μια εντελώς νέα διάσταση στην έννοια της υποκειμενικότητας όπως την γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Το σώμα –ή ίσως ακριβέστερα η αίσθηση της αποξένωσης από αυτό, μέσα από την συμμετοχή σε πολλαπλούς εικονικούς κόσμους- συνιστά θεμελιώδες γνώρισμα του υποκειμένου της ύστερης νεωτερικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να προσεγγίσουμε την έννοια της υποκειμενικότητας υπό το πρίσμα αυτής της πρόσληψης του εικονικού εαυτού ως κατακερματισμένου, διαφοροποιημένου Άλλου.

Έχουν περάσει σχεδόν είκοσι χρόνια από την εμφάνιση των πρώτων MOOs¹ (multi-user object-oriented worlds) και στο μεταξύ έχει αλλάξει άρδην το διαδικτυακό τοπίο αναφορικά με τον αριθμό και το προφίλ των χρηστών του -πράγμα που επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι, ενώ οι περισσότεροι από σας είστε μάλλον εξοικειωμένοι με sites όπως το *myspace* ή το *facebook*, πιθανότητα αγνοείτε παντελώς τι είναι τα MUDs (multi-user dungeons², domains or dimensions)³ και τα MOOs. Αυτές οι πρώτες ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης (το παλαιότερο είναι το LambdaMOO, το οποίο άρχισε να λειτουργεί τον Οκτώβριο του 1990) συνιστούσαν εικονικά περιβάλλοντα συνομιλίας (chat oriented settings), στα οποία οι συμμετέχοντες ήταν κυριολεκτικά συγκροτημένοι διαμέσου του (γραπτού) λόγου (White, 2001: 125). Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι οι χρήστες-χαρακτήρες αναπαρίστανται διαμέσου της δικής τους λεκτικής περιγραφής του εαυτού τους, η οποία εμφανίζεται στην οθόνη ως κείμενο. Το περιβάλλον στο οποίο 'βρίσκονται' οι

¹ Ιστοτόποι κοινωνικής δικτύωσης που βασίζονται στη χρήση γραπτού λόγου (Popular text-based Internet social venues).

² Τα MUD's, ή Multi User Dungeons, είναι παιχνίδια που θεμελιώνονται στη χρήση γραπτού λόγου και βασίζονται στο παιχνίδι φαντασίας 'Dungeons and Dragons' που δημιουργήθηκε την δεκαετία του '70 (Turkle, 1995: 180).

³ Τύπος διαδραστικού παιχνιδιού με πολλαπλούς παίκτες στο διαδίκτυο.

χαρακτήρες αποτελείται από ποικίλα εικονικά 'δωμάτια'⁴, όπου αλληλεπιδρούν μεταξύ τους πληκτρολογώντας συγκεκριμένες εντολές (Turkle, 1995: 182-183).

Σήμερα τα δεδομένα έχουν αλλάξει τόσο πολύ, ώστε μας φαίνεται δύσκολο να φανταστούμε τους συγκεκριμένους ιστοτόπους, όπου απουσίαζαν εντελώς οι οπτικές αναπαραστάσεις (εκτός, βέβαια, από τον γραπτό λόγο). Ενώ, λοιπόν, τα MOOs ήταν κειμενικοί κόσμοι, όπου απουσίαζαν οι μη-λεκτικές ενδείξεις αναφορικά με την εμφάνιση και το φυσικό σώμα των χρηστών, το *facebook*⁵ υπόσχεται ότι προσδίδει ένα 'πρόσωπο' στους εικονικούς του χαρακτήρες. Τα σημερινά δίκτυα κοινωνικής δικτύωσης περιλαμβάνουν στις σελίδες τους φωτογραφίες και βίντεο, ενημερώνουν τους άλλους για τις διαδικτυακές κινήσεις των εικονικών τους 'φίλων' και παρέχουν πληροφορίες για την κατάστασή τους (οι οποίες ενημερώνονται κάθε λεπτό), δημιουργώντας έτσι την ψευδαίσθηση ότι αναπαριστούν διάφανα την εικόνα και τις ζωές των χρηστών τους. Προσφέροντας ένα παράθυρο στην 'πραγματική' ζωή των χρηστών, το *facebook* αντιγράφει την ροή της καθημερινότητας.

Στην πραγματικότητα, όπως και τα MOOs, τα σύγχρονα εικονικά κοινωνικά δίκτυα στο Internet παρέχουν στα υποκείμενα πρωτοφανή έλεγχο στη συγκρότηση και προβολή της ταυτότητας τους (Roberts, Lynne D. / Parks, Malcolm R., 2001: 265). Το πώς σε 'βλέπουν' οι άλλοι χρήστες, εξαρτάται αποκλειστικά από τις πληροφορίες που επιλέγεις να δώσεις για σένα. Μέσω του συνδυασμού των πολλαπλών εφαρμογών που παρέχονται, οι χρήστες μπορούν να κατασκευάσουν εξ ολοκλήρου τον εαυτό τους, και τον τρόπο με τον οποίο επιθυμούν να παρουσιάζονται

⁴ Μόλις οι χρήστες κάνουν log in σε ένα MUD, βρίσκονται σε ένα εικονικό δωμάτιο. Όταν οι παίχτες λ.χ. εισέρχονται στο δημοφιλές LambdaMOO, βρίσκεται 'μέσα' σε ένα ντουλάπι με παλτά (Turkle, 1995: 182). Πληκτρολογώντας την λέξη 'έξω', ο παίχτης 'βγαίνει' από την εικονική ντουλάπα και εισέρχεται σε ένα εικονικό σαλόνι. Η περιγραφή ενός ευχάριστου, άνετου σαλονιού εμφανίζεται στην οθόνη (Turkle, 1995: 183).

⁵ Το *facebook* είναι μια ιστοσελίδα κοινωνικής δικτύωσης που λειτουργεί από τον Φεβρουάριο του 2004. Στην κατηγορία των ιστοσελίδων κοινωνικής δικτύωσης καταλαμβάνει σήμερα την πρώτη θέση, έχοντας περισσότερους από 90 εκατομμύρια ενεργούς χρήστες παγκοσμίως, συνιστώντας έτσι το 4^ο πιο πολυσύχναστο site στον κόσμο (text at: <http://www.facebook.com/press/info.php?statistics>).

στους άλλους. Μπορούν επίσης να διερευνήσουν εναλλακτικές πτυχές της προσωπικότητάς τους ή και να υιοθετήσουν εντελώς εναλλακτικές ταυτότητες. Για παράδειγμα, η διαδικτυακή ‘αλλαγή φύλου’ πραγματοποιείται ενίοτε για να αποφευχθεί η σεξουαλική παρενόχληση, ή προκειμένου κάποια/ος να διερευνήσει δίχως κοινωνικές συνέπειες τις αρσενικές ή θηλυκές πτυχές του εαυτού της/του, αλλά μπορεί επίσης να συνιστά ενσυνείδητη πολιτική πράξη αμφισβήτησης των έμφυλων στερεοτύπων (Roberts, Lynne D. / Parks, Malcolm R., 2001: 270). Αυτή η ελευθερία απορρέει από το γεγονός ότι οι on-line επιτελέσεις του εαυτού κατά κανόνα δεν συνεπιφέρουν άμεσες off-line συνέπειες. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι διαδικτυακές ταυτότητες διατηρούν ορισμένη -μεγαλύτερη ή μικρότερη- απόσταση από τις ‘πραγματικές’ ζωές των υποκειμένων (Roberts, Lynne D. / Parks, Malcolm R., 2001: 268). Οι ιστοτόποι κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν κάποιου είδους ανωνυμία (ακόμη και αν οι χρήστες χρησιμοποιούν τα πραγματικά τους ονόματα), καθώς νιώθουν προστατευμένοι πίσω από τις οθόνες τους, στην σιγουριά του προσωπικού τους χώρου, συχνά σε απόσταση χιλιάδων χιλιομέτρων από εκείνους, με τους οποίους επικοινωνούν (Reid, Elizabeth, 1994: <http://www.aluluei.com>, accessed 16/11/01.). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι χρήστες να νιώθουν ασφαλείς, γεγονός που κάνει τα υποκείμενα να αισθάνονται πιο ελεύθερα από ότι στην ‘πραγματική’ τους ζωή.

Παρέχεται έτσι η δυνατότητα σύγχρονης επικοινωνίας με άλλους, σε συνδυασμό με την επιτέλεση ενός εαυτού που να προσεγγίζει όσο -πολύ ή λίγο- θέλουμε τον ‘πραγματικό’ μας εαυτό. Ωστόσο, για να έχει κάποιο ενδιαφέρον η αλληλεπίδραση με τους άλλους χρήστες, απαιτείται κάποιος βαθμός ταύτισης με τον εικονικό εαυτό, δηλαδή ένα *minimum* αναγνωσιμότητας. Σε αυτή τη διαδικασία, οι εκάστοτε χρήστες είναι ταυτόχρονα *φορείς* και *αντικείμενα* του βλέμματος: διατηρούν την διττή θέση του δρώντος υποκειμένου και του υπο-κειμένου της δράσης των

άλλων.⁶ Και, όπως μας δίδαξε η φεμινιστική κινηματογραφική κριτική, η κυριαρχία του βλέμματος συνιστά πρωταρχικό μηχανισμό άσκησης εξουσίας (Mulvey, 1990). Κλειδί για την άσκηση αυτής της εξουσίας είναι η λειτουργία του *facebook* ως μηχανισμού επιτήρησης, που βασίζεται στην αμοιβαία δυνατότητα παρακολούθησης των κινήσεων των άλλων χρηστών σε πραγματικό χρόνο. Η διαδικασία που περιγράφω επομένως είναι, υπό μία έννοια, αρκετά κοντά σε αυτή μιας «γνήσιας» ηδονοβλεπτικής εμπειρίας, όποτε θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την γνωστή θέση σύμφωνα με την οποία ο ηδονοβλεψίας κατά βάση επιθυμεί να θεαθεί από το αντικείμενο του βλέμματος. Μια προέκταση της επιθυμίας του υποκειμένου να ‘θεαθεί’ συνιστά η συνείδηση ότι είτε άμεσα (μέσα από την αποκάλυψη του πραγματικού ονόματος, ή τη δημόσια διάδοση της ηλεκτρονικής διεύθυνσης), είτε έμμεσα (μέσα από το δίκτυο των φίλων, των ομάδων ενδιαφέροντος ή άλλων συγκαλυμμένων προσωπικών δεδομένων) υπάρχει η δυνατότητα σύνδεσης του εικονικού, με το ‘πραγματικό’ πρόσωπο του χρήστη. Έτσι, οι χρήστες παρέχουν αυτοβούλως ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα καθώς και το πλέγμα της κοινωνικής τους δικτύωσης.

Από την άλλη πλευρά, η εναλλαγή παρουσίας-απουσίας των χρηστών (ειδικότερα σε εφαρμογές όπως το “Online Friends”, το “What are you doing at the moment?”, το “News Feed” ή το “Are you interested?”) συνιστά κατά κάποιον τρόπο και προσομοίωση του παιχνιδιού του “fort-da” που περιγράφει ο Freud, κατά το προ-Οιδιπόδειο στάδιο ανάπτυξης. Σ’ αυτό το ‘παιχνίδι’ η ευχαρίστηση γενικά αντλείται διαμέσου της διαρκούς αναβολής, τόσο του νοήματος, όσο και μιας αίσθησης πληρότητας και ελέγχου. Ενώ η συνεχής αναβολή είναι καθαυτή τραυματική, ταυτόχρονα λειτουργεί και ως πηγή ευχαρίστησης που απορρέει από αυτό που είναι

⁶ Σημειώνω ότι η έννοια του υποκειμένου ως *υπό-κειμένου* απαντάται καταρχάς στον Althusser (βλ. Althusser, Louis, “Ideology and Ideological State Apparatuses”, στο Althusser, Louis (επιμέλεια), *Lenin and Philosophy and other Essays* (μετάφρ. Ben Brewster) (1971), New Left Books: Λονδίνο), καθώς και στον Foucault (βλ. Foucault, Michel, “The Subject and the Power” (επίμετρο), στο Dreyfus H.L. και Rabinow P. (1982), *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Harvester Press: Μπράιτον, Σάσεξ,).

σχεδόν απτό (Jimroglou, 2001: 295). Σύμφωνα με την ψυχανάλυση, το προ-οιδιπόδειο ασυνείδητο ωθεί και κινητοποιεί την επανάληψη συγκεκριμένων πράξεων, με σκοπό να προσκομίσει ευχαρίστηση από την απώλεια και κατόπιν την επιστροφή αντικειμένων, τα οποία συμβολίζουν την ανάμνηση της μητέρας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο βλεπόμενος εικονικός χαρακτήρας γίνεται αντιληπτός ως πηγή ενοποιημένου νοήματος, που εξαφανίζεται και επανεμφανίζεται ανά τυχαία διαστήματα (Jimroglou, 2001: 295-296). Η ίδια η σωματικότητα του χαρακτήρα λειτουργεί ως μετωπυμία του νοήματος. Καθώς 'ανεβαίνουν' νέες φωτογραφίες, και άλλες ενδείξεις-τεκμήρια της παρουσίας του εικονικού χαρακτήρα, αντικαθιστώντας τις παλιές, ενεργοποιείται ένας συνεχής κύκλος επαναλήψεων, μια διαρκής εναλλαγή παρουσίας-απουσίας. Αυτό που έχει σημασία, ωστόσο, είναι πως παρά το γεγονός ότι το σώμα του χρήστη-χαρακτήρα δεν είναι απαραίτητα παρόν κάθε στιγμή, ολόκληρος ο ιστοτόπος δεν θα είχε νόημα χωρίς την ύπαρξη του σώματος του χρήστη, ως 'πραγματικής' οντότητας.

Αυτή η προϋπόθεση εδράζεται σε μια ψευδαίσθηση, που θεμελιώνεται στην διάκριση ανάμεσα στον 'αληθινό', ενιαίο εαυτό που αντιστοιχεί στον 'πραγματικό' κόσμο 'εκεί έξω', και στον κατασκευασμένο, ελλειπτικό και μερικό εαυτό της εικονικής πραγματικότητας. Η άποψη αυτή ενισχύεται επιπλέον από τη δυνατότητα που έχει κανείς να κατασκευάσει περισσότερους από έναν 'εικονικούς εαυτούς'. Με αυτό τον τρόπο φαίνεται ότι τα δίκτυα κοινωνικής δικτύωσης παράγουν καθαυτά τη διαφορά, την πολλαπλότητα, την ετερογένεια και τον κατακερματισμό. Πρόκειται, όμως, για μια πεποίθηση η οποία συγκαλύπτει το γεγονός ότι *το υποκείμενο είναι ήδη εγγενώς κατακερματισμένο* ('split object'), ότι δηλαδή δεν διακρίνεται από μια ενιαία και αδιαίρετη ταυτότητα, και κατ' επέκταση, η ταυτότητα αυτή επιτελείται διαρκώς, τουτέστιν είναι εξ ορισμού κοινωνικά κατασκευασμένη. Μια τέτοια προσέγγιση αλλάζει επίσης εντελώς τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η έννοια της Ταυτότητας ως συνυφασμένης με την μοναδικότητα και την αυθεντικότητα, στοιχεία που θεωρούνται θεμελιώδη γνωρίσματά της, και τα οποία ανασκευάζονται ενεργά μέσα από τέτοιους

εικονικούς πειραματισμούς. Όταν καθένας/μία μπορεί να κατασκευάσει όσους χαρακτήρες επιθυμεί και να συμμετέχει σε όσα δίκτυα θέλει, ο εαυτός, όχι απλώς μετατοπίζεται από το επίκεντρο, αλλά πολλαπλασιάζεται δίχως όριο (Turkle, 1995: 185). Η (επανα)κατασκευή του 'πραγματικού' εαυτού με τη χρήση εικονικών μέσων, θέτει υπό αμφισβήτηση πολλές εννοιολογικές κατηγορίες γύρω από τις οποίες συγκροτείται η έννοια της ταυτότητας, οι οποίες θεωρούνταν σταθερές. Σύμφωνα με την Butler, οι κατηγορίες συγκρότησης ταυτότητας, όπως για παράδειγμα το φύλο, παράγονται και αποσταθεροποιούνται ταυτόχρονα, μέσα από την επανάληψη των κανόνων, η οποία πραγματοποιείται διαμέσου της επανεννοιολόγησής τους (Butler, 1993: 11).

Έτσι το προφίλ του εκάστοτε χρήστη αναπαριστά ένα υποκείμενο το οποίο συγκροτείται από τη σύντηξη διακριτών οντοτήτων: της σωματικής και της μηχανικής. Με αυτό τον τρόπο κάθε χρήστης προβάλλει μια μοναδική εκδοχή της υποκειμενικότητάς του, μετατρέπεται σε υποκείμενο-‘κυβόργ’ (Jimroglou, 2001: 288). Με άλλα λόγια, μεταμορφώνεται σε ένα υβρίδιο μηχανής και οργανισμού, ένα πλάσμα της κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς και ένα δημιουργήμα της φαντασίας (Haraway, 1991: 149) Τα κυβόργ είναι, επομένως, τόσο υλικές οντότητες, όσο και εκδηλώσεις του φανταστικού (Haraway, 1991: 151). Με άλλα λόγια, μέσα από τη διαδικασία ενσωμάτωσης σώματος και τεχνολογίας οι χρήστες δεν είναι ούτε πλήρως ανθρώπινοι, ούτε πλήρως μηχανικοί, αλλά συγκροτούνται εν μέρει και από τις δύο ιδιότητες (Jimroglou, 2001: 288). Με αυτό τον τρόπο αμφισβητείται η έννοια του συνεκτικού υποκειμένου, διότι το διαδικτυακό υποκείμενο συνιστά περισσότερο μια σύνθεση, μια συνένωση επιμέρους μερών, παρά έναν ενιαίο οργανισμό ή μηχανή. Από αυτό τον συνδυασμό σάρκας και ηλεκτρονικού υλικού αναδύεται μια νέα δυναμική οντότητα που αποσταθεροποιεί τα όρια και αντιστέκεται σε ένα μονοσήμαντο ορισμό της υποκειμενικότητας.

Αμφισβητώντας τα όρια μεταξύ σώματος/μηχανής, δημόσιου/ιδιωτικού και πραγματικού/φανταστικού, τέτοιου είδους υβριδικές υποκειμενικότητες οδηγούν στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του υποκειμένου και στην αποδόμηση διπολικών κατηγοριών. Ουσιαστικά, σύμφωνα με την Haraway, αυτό το υβριδικό στάτους θέτει υπό αμφισβήτηση την οντολογική καθαρότητα σύμφωνα με την οποία οι δυτικές κοινωνίες προσδιορίζουν το τι είναι κανονιστικά ανθρώπινο. «Ο μοντερνισμός στην Δύση θεμελιώνεται σε μια σειρά δυϊσμών όπως φύση/πολιτισμός, θηλυκό/αρσενικό, πρωτόγονο/πολιτισμένο, σώμα/νους, συναίσθημα/λογική, ιερό/κοσμικό, όπως επίσης και ανθρώπινο/τεχνολογικό. Αντίστοιχα, μέσα από την οικειοθελή παραχώρηση στο βλέμμα ποικίλων όψεων του ιδιωτικού, το κυβόργ δεν συγκροτείται πλέον μέσα από την πόλωση δημόσιου και ιδιωτικού» (Haraway, 1991: 151). «Όταν το όριο μεταξύ ανθρώπου και τεχνουργήματος αρχίζει να διαλύεται, τότε ο διαχωρισμός του εγγενώς ανθρώπινου από το μη-ανθρώπινο αρχίζει να καταρρέει.» (Graham, 2001: 308, παραπέμποντας στην Haraway, 1991). Οι εικονικές ταυτότητες στο *facebook* λειτουργούν έτσι ως οπτική αναπαράσταση του τέλους του ενοποιημένου σώματος, θολώνοντας την διάκριση ανάμεσα στο οργανικό σώμα και τον υπολογιστή. Αποσταθεροποιώντας κυρίαρχες κατηγορίες, οι εικονικοί χαρακτήρες επαναπροσδιορίζουν το τι σημαίνει να είσαι να είσαι υποκείμενο στο πλαίσιο ενός διπολικού ταξινομητικού συστήματος.

Δεν θα ισχυριστώ ότι η συμμετοχή σε δίκτυα κοινωνικής δικτύωσης όπως το *facebook* αποτελεί ακούσια προσπάθεια αποδόμησης των υπαρχουσών κατηγοριών από πλευράς των χρηστών. Κάθε άλλο. Πιστεύω όμως πώς η αναλυτική προσέγγιση της υποκειμενικότητας των εικονικών χαρακτήρων-κυβόργ εκθέτει ρωγμές και ασυνέχειες στην πρόσληψη του εαυτού ως ενιαίου και συνεκτικού, αποκαλύπτοντας έτσι τα αυθαίρετα όρια μέσα στα οποία οι ταυτότητες κατασκευάζονται, επαναλαμβάνονται και φυσικοποιούνται.

Βιβλιογραφικές Αναφορές:

Althusser, Louis (1971), "Ideology and Ideological State Apparatuses", στο Louis Althusser (επιμέλεια), *Lenin and Philosophy and other Essays* (μετάφρ. Ben Brewster), Λονδίνο: New Left Books.

Butler, Judith (1993), *Bodies that Matter*, Νέα Υόρκη: Routledge.

Foucault, Michel (1982), "The Subject and the Power" (επίμετρο), στο Dreyfus, H.L. / Rabinow P., *M. Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, Μπράιτον, Σάσεξ: Harvester Press.

Graham, Elaine (2001), "Cyborgs or goddesses?: Becoming divine in a cyberfeminist age", στο Eileen Green / Alison Adam, *Virtual Gender: Technology, consumption and identity* (επιμέλεια), Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

Green, Eileen / Adam, Alison (2001), *Virtual Gender: Technology, consumption and identity* (επιμέλεια), Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.

Harraway, Donna (1991), *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, Νέα Υόρκη: Routledge.

Jimroglou, Krissi M. (2001), "A camera with a view: JenniCAM, visual representation and cyborg subjectivity, στο Eileen Green / Alison Adam, *Virtual Gender*, ό.π.

Michèle White (2001), "Visual pleasure in textual places: Gazing in multi-user object-oriented worlds", στο Eileen Green / Alison Adam, ό.π.

Mulvey, Laura (1990), "Visual Pleasure and Narrative Cinema", στο Erens, P. (επιμέλεια), *Issues in Feminist Film Criticism*, Μπλούμιγκτον / Ιντιανάπολις: Indiana University Press.

Reid, Elizabeth (1994), "Cultural Formations in Text-Based Realities" text at <http://www.aluluei.com> accessed 11/16/01.

Roberts, Lynne D. / Parks, Malcolm R. (2001), "The social geography of gender-switching in virtual environments on the Internet", στο Green, Eileen / Adam, Alison,

Virtual Gender: Technology, consumption and identity (επιμέλεια), Λονδίνο και Νέα
Υόρκη: Routledge.

Turkle, Sherry (1995), *Life on the Screen*, Νέα Υόρκη: Simon & Schuster.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΚΩΜΩΔΙΑ

Γεωργίου Ντοκοπούλου

Εισαγωγικά

«Πράγματι, δεν υπάρχει λογοτεχνία ούτε τέχνη σε καμμία χώρα, όπου οι γυναίκες να είναι πιο εξέχουσες, πιο σημαντικές και πιο προσεκτικά μελετημένες απ' ό,τι στην τραγωδία, γλυπτική και ζωγραφική της Αθήνας του πέμπτου π.Χ. αιώνας» (Gomme A. 1925:4). Το σχόλιο αυτό, που έγινε από έναν Άγγλο ερευνητή πριν από 85 χρόνια, διατηρεί μεν ακέραια την σημασία του, όμως, δεν συμβαδίζει με την καθημερινή αθηναϊκή ζωή του τέλους του 5^{ου} και της αρχής του 4^{ου} π.Χ. αιώνας, που αποτελεί το χρονικό πλαίσιο της παρούσης μελέτης. Πρέπει να επισημανθεί η διαφορά, που υπάρχει μεταξύ της γυναίκας στην τέχνη και της γυναίκας στην πραγματικότητα. Στην μεν πρώτη η γυναίκα είναι εξιδανικευμένη, με κατ' εξοχήν παραδείγματα την Αντιγόνη, την Κλυταιμνήστρα, την Ανδρομάχη, ενώ στην δεύτερη, όπως θα φανεί στην συνέχεια, η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική. Σημαντικό επίσης είναι το γεγονός, ότι ο εν λόγω μελετητής αναφέρει μόνον την τραγωδία και όχι την κωμωδία¹, μάλλον γιατί, όπως είναι γνωστό, η κωμωδία αντλούσε τα θέματά της από την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, ενώ η τραγωδία από τους μύθους. Υπάρχει όμως ένας θεμελιώδης παράγων, ο οποίος αποτελεί τον οίον κοινό παρανομαστή των παραστάσεων της γυναίκας στην τέχνη, εικαστική ή σκηνική, της κλασσικής Αθήνας (της κωμωδίας συμπεριλαμβανομένης): Δημιουργοί όλων των έργων είναι άνδρες². Άμεση συνέπεια της διαπιστώσεως αυτής είναι η παντελής απουσία της φωνής της πραγματικής γυναίκας, η οποία να εκφράζει τις σκέψεις της (υπαρξιακές ή βιωματικές) και συγχρόνως να επιτρέπει στον σύγχρονο ερευνητή να συνάγει σαφή συμπεράσματα για την θέση της γυναίκας στην αθηναϊκή κοινωνία της κλασσικής εποχής.

Σκοπός της παρούσης μελέτης είναι να δείξει, πως η αρχαία αττική κωμωδία πιστή στην αποστολή της να προσφέρει γέλιο στους θεατές της, διακωμωδεί τις αδυναμίες των γυναικών, αλλά και τις αντιλήψεις των ανδρών γι' αυτές, συγχρόνως όμως τις προσεγγίζει με συμπάθεια, θέλοντας να παρουσιάσει τις θετικές τους πλευρές, αλλά και να υπογραμμίσει, ότι οι ικανότητές τους δεν περιορίζονται στην διαχείριση του οίκου τους, αντίθετα, θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμες και στον δημόσιο βίο³.

¹ Ο A.W.Gomme αναφέρει την ζωγραφική, αλλά φαίνεται να αποφεύγει (συνειδητά άραγε;) το γεγονός, ότι έχει διασωθεί πληθώρα παραστάσεων –κυρίως σε αγγεία– οι οποίες παρουσιάζουν άκρως ερωτικά θέματα, που εύκολα θα μπορούσε κανείς να αποκαλέσει πορνογραφικά.

² Όχι μόνον οι ποιητές, αλλά και οι ηθοποιοί είναι άνδρες και στην περίπτωση μάλιστα της κωμωδίας και το κοινό αποτελείται στην συντριπτική του πλειοψηφία από άνδρες. «Τα στοιχεία που διαθέτουμε, είναι χωρίς εξαίρεσι το προϊόν ανδρών, το οποίο απευθύνεται σε άνδρες σε ένα ανδροκρατούμενο κόσμο», Gould J. (1980:38)

³ Έτσι ακολουθείται μία μέση οδός μεταξύ των δύο αντιτιθεμένων απόψεων στην θεωρία, δηλαδή αυτής που υποστηρίζει πως ο Αριστοφάνης, παρά την φαινομενική σοβαρότητα των γυναικών του αντιμετωπίζει το γυναικείο ζήτημα από την ανδρική σκοπιά και αυτής, που βλέπει στα τρία έργα του μία σαφή προσπάθεια να καταδειχθούν οι ικανότητες των γυναικών ως εν δυνάμει πολίτες.

A. Η νομικοκοινωνική θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα⁴

Όσο και αν η πόλις των Αθηνών εφημίζετο για τους πολύ προχωρημένους θεσμούς της τόσο στο πολιτικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο, δεν νομίζω ότι θα μπορούσαμε ισχυρισθούμε ότι τούτο ίσχυε για όλα τα μέλη της Αθηναϊκής κοινωνίας, γιατί, όπως είναι ευρύτερα γνωστό, μόνον οι άρρενες πολίτες απεκόμιζαν τα οφέλη τους, ενώ οι γυναίκες ήταν παραγκωνισμένες, θα έλεγε κανείς στο περιθώριο και των δύο αυτών τομέων. Όπως όλες οι κοινωνίες του αρχαίου κόσμου, που όμως έχουν αρκετούς υποστηρικτές ακόμη και σήμερα, κυρίως στην λεκάνη της Μεσογείου Θαλάσσης -γιατί ας μη κοιτάμε μόνο τί ισχύει στο δίκαιο, αλλά και τί ισχύει μέσα στο κεφάλι των ανδρών- η Αθήνα ήταν μία πόλις-κράτος ανδροκρατούμενη. Ενώ λοιπόν οι άνδρες από της ενηλικιώσεώς τους απολάμβαναν πλήρως τα δικαιώματά τους πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, οι Αθηναίες γυναίκες, οποιοδήποτε και αν ήταν το καθεστώς τους, κόρη, σύζυγος, αδελφή, σύζυγος ή μητέρα και οποιαδήποτε και αν ήταν η ηλικία τους ή η κοινωνική τους τάξις, εθεωρούντο από τον νόμο από την γέννησή μέχρι τον θάνατό τους ως ανήλικες. Σε όλη τους την ζωή ήταν υπό τον νομική εξουσία ενός άρρενος κυρίου (πατέρας, σύζυγος, ενήλικας πρωτότοκος υιός, αδελφός ή άλλος συγγενής), ο οποίος τις εκπροσωπούσε νόμιμα. Σήμερα θα λέγαμε ότι ευρίσκετο υπό πλήρη δικαστική συμπαράτασι, με την έννοια ότι δικαιοπρακτικά ήταν παντελώς ανίκανη. Δεν ήταν εγγεγραμμένες στον δήμο που ανήκαν, ούτε ήταν μέλη της φρατρίας. Δύο ήταν οι κυριώτεροι ρόλοι που διεδραμάτιζαν στην Αθηναϊκή πολιτεία: α) Εχρησίμευαν ως μέσο για την μεταβίβασι των περιουσιακών στοιχείων του πατρός προς τα εγγόνια του, χωρίς όμως αυτές να έχουν δικαίωμα διαχειρίσεως της, αφού η προίκα εδίδετο στον σύζυγο, ο οποίος αποτελούσε βέβαια επιλογή του πατρός. Εάν ο σύζυγος απέθνησκε η περιουσία μετεβιβάζετο στον νέο κηδεμόνα της, ειδ' άλλως επέστρεφε στον πατέρα.. β) Η συμμετοχή τους ήταν αναγκαία και ισότιμη με αυτή του συζύγου τους για την μεταβίβαση της πολιτικής ιδιότητας στα παιδιά τους, μολονότι εστερούντο πολιτικών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, από την εποχή του Περικλή, η ιδιότητα του πολίτη απενέμετο σ' αυτόν, ο οποίος είχε αποδεδειγμένα και τους δύο του γονείς πολίτες⁵. Γι' αυτήν ακριβώς την αποστολή τους, ως θεμελιώδεις παράγοντες της λειτουργίας της, η πολιτεία ενδιαφέρεται και προστατεύει τις γυναίκες.

Επίσης, στον κοινωνικό βίο η ελευθερία των Αθηναίων γυναικών ήταν πολύ περιορισμένη. Περνούσαν το περισσότερο χρόνο τους μέσα στην οικία τους, ασχολούμενες κατ' εξοχήν με τις οικιακές υποθέσεις και την ανατροφή των παιδιών. Οι έξοδοι ήταν πολύ λίγες και πάντα για κάποιο σοβαρό λόγο, τις περισσότερες μάλιστα φορές με συνοδεία, ενώ οι επαφές τους με άλλους άρρενες, εντός ή εκτός του σπιτιού, ήταν ελάχιστες ή ετελούντο υπό τον αυστηρό έλεγχο του συζύγου. Ο κανών αυτός δεν ίσχυε απόλυτα για τις πτωχότερες οικογένειες, ειδικά γι' αυτές που δεν διέθεταν δούλους.

⁴ Γενικά συγγράμματα για την θέση της γυναίκας στην αρχαιότητα με ιδιαίτερη μνεία στην αθηναία γυναίκα είναι μεταξύ άλλων: Blundell, Sue (2004), Mossé Claude (2002), Sealey Raphael (1990), Just Roger (1989).

⁵ Ήταν πολύ συνηθισμένο να κατηγορεί κανείς τον πολιτικό του αντίπαλο, ισχυριζόμενος ότι δεν ήταν Αθηναίος πολίτης, επειδή ο πατέρας του ή μητέρα του δεν είχαν γεννηθεί ελεύθεροι πολίτες. Πολλοί επώνυμοι Αθηναίοι σύρθηκαν τα δικαστήρια για τον λόγο αυτό. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο σχολιαστής στους *Αχαρνές* (*Sch. Ach.* 378) μεταξύ αυτών ήταν και ο ίδιος ο Αριστοφάνης, που κατηγορήθηκε για εκφοβισμό από τον Κλέωνα με *γραφή ξενίας* (Karrparis K. 2005: 76).

Αλλά και η επίδοσις σε οικονομικές δραστηριότητες, μολονότι δεν απαγορεύεται από τον νόμο, εθεωρείτο, ότι δεν συμβάδιζε με την συμπεριφορά μίας καθώς πρέπει Αθηναίας, η οποία θα έπρεπε, κατά την επικρατούσα αντίληψη, να ασχολείται αποκλειστικά με το νοικοκυριό της. Χαρακτηριστικά είναι τα σχόλια όχι μόνον του Αριστοφάνη, αλλά και άλλων κωμικών ποιητών, για την μητέρα του Ευριπίδου, η οποία ελέγετο ότι επωλούσε τα γεωργικά προϊόντα, που η ίδια παρήγαγε: “Ευριπίδου του της λαχανοπωλητρίας” (Θεσμ. 387). Είναι πάντως γεγονός, ότι η οικονομική κρίσις κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου οδήγησε πολλές γυναίκες σε δραστηριότητες έξω από την οικογενειακή εστία για βιοποριστικούς λόγους.

Κατά τα άλλα εστερούντο δημόσιας παιδείας, η γενικώτερη μόρφωσίς τους ήταν ανατεθειμένη στην μητέρα και στις τροφούς και συνίστατο κυρίως στην προετοιμασία τους σαν μέλλουσες συζύγους (μάθαιναν να γνέθουν και να υφαίνουν), συνεπληρώνετο δε, κατά πάσα πιθανότητα, αργότερα από τον σύζυγό τους⁶. Δεν επιτρέπετο να γυμνάζονται, όπως και να παρακολουθούν τους Ολυμπιακούς αγώνες. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό είναι ότι στις αρχαίες πηγές σπανιότατα αναφέρονται ονόματα Αθηναίων γυναικών. Στις επιτύμβιες πλάκες οι νεκρές γυναίκες προσδιορίζονται με το όνομα του πατρός ή του συζύγου, ενώ στις δίκες ελάχιστες φορές γίνεται μνεία σε γυναικεία ονόματα. Για παράδειγμα στους 33 δικανικούς λόγους του Δημοσθένη, που έχουν διασωθεί, γίνεται αναφορά σε 27 ονόματα τα περισσότερα από τα οποία αφορούν σε εταίρες και σκλάβες. Ούτε καν το όνομα της μητέρας και της αδελφής του, παρ’ όλο που μιλά γι’ αυτές σε πέντε λόγους, δεν αποκαλύπτονται (Gould J., 1980:45, Bremmer J., 1981: 426). Αυτό συμβαδίζει αρμονικά με δύο καθόλου συμπαθητικές αναφορές για τις γυναίκες: Η πρώτη είναι του Περικλή για τις χήρες στον Επιτάφιο Λόγο του: «*Ἄν δὲ πρέπει νὰ κάνω λόγο καὶ γιὰ τὴν γυναικεία ἀρετὴ, σχετικὰ μὲ αὐτὲς ποὺ θὰ ζοῦν ὡς ἐξῆς σὰν χῆρες, θὰ συμπεριλάβω ὅλα ὅσα ἔχω νὰ πῶ σὲ μία σύντομη παραίνεση: θὰ εἶναι μεγάλη ἡ δόξα σας, ἂν δὲν δειχθεῖτε κατώτεροι τοῦ φυσικοῦ σας χαρακτήρα, καὶ μάλιστα ἂν γιὰ τὴν κάθε μιὰ σας γίνεται ὅσο τὸ δυνατόν λιγότερος λόγος μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, εἴτε πρὸς ἔπαινον εἴτε πρὸς κατηγορία (εἴτε γιὰ καλὸ εἴτε γιὰ κακὸ)*» (Θουκυδίδου, Ιστοριῶν Β΄, § 45). Η δεύτερη του Σωκράτη, όπως μας την μετέδωσε ο Ξενοφών στο Συμπόσιό του, όπου ο μεγάλος φιλόσοφος φέρεται να λέει, παρατηρώντας μία επιδέξια ακροβάτισσα, «*...εἶναι φανερό ὅτι ἡ φύσις τῆς γυναικὸς δὲν εἶναι κατωτέρα τοῦ ἀνδρός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν διάνοια (κρίσι) καὶ τὴν δύναμι*» (2. 9)⁷.

Όμως η θέση της γυναίκας δεν βελτιώθηκε ούτε τον 4^ο αιώνα. Οι αντιλήψεις παραμένουν οι ίδιες, όπως χαρακτηριστικά μας αποκαλύπτει η σκέψις του Αριστοτέλους, που κάθε άλλο παρά κολακευτική είναι για το γυναικείο φύλο. Στα «Πολιτικά» του ο άνδρας είναι φύσει κυρίαρχος (1252a 30) και ηγεμονικώτερος της γυναίκας (1259b 3), η οποία είναι απλά ένα στάδιο ανώτερη από τον

⁶ Ειδικότερα σε ότι αφορούσε κυρίως την οικονομική διαχείρισι του οίκου. Βλ.εις Ξενοφώντος Οικονομικός, τις διαδοχικές συζητήσεις του Σωκράτη με τον Κριτόβουλο (3. 10 επ.) και τον Ισχόμαχο (7. 4 επ.).

⁷ Είναι παράξενη η παρατήρησις αυτή του Σωκράτους, αν θεωρήσει κανείς, ότι ο ίδιος στην Πολιτεία του Πλάτωνος προτείνει την διαφύλαξι της πολιτείας εξ ίσου σε άνδρες και γυναίκες (451 d και επ.). Είναι πράγματι απορίας άξια η ριζική αντίθεσις των δύο αποσπασμάτων. Βλ. Steward I. O. (1977-8: 228): “In the ‘Symposium’ more surprisingly Socrates is supposed to say that woman’s nature is not inferior to man’s except in judgment (gnómē) and strength”.

δούλο, γιατί σε αντίθεσι με αυτόν διαθέτει μεν βούλησι, η οποία όμως είναι αδρανής (1260a 13 επ.).

Έτσι λοιπόν, αποκλεισμένες από τον δημόσιο βίο και περιορισμένες στον κοινωνικό, οι Αθηναίες περιορίζονται στον κόσμο του οίκου τους, όπου βέβαια η θέσις τους είναι αδιαμφισβήτητη. Είναι επιφορτισμένες με την οργάνωσι και την διαχείρισι της οικιακής οικονομίας, την ανατροφή των ανηλίκων παιδιών και γενικά αποτελούν τις αδιαφιλονίκητες συζύγους και μητέρες, όχι λιγώτερο απ' ότι συμβαίνει σήμερα.

Οι φραγμοί όμως αυτοί στις γυναικείες δραστηριότητες δεν δικαιολογούν τις απόψεις μεγάλης μερίδος μελετητών, οι οποίοι υπεστήριξαν και υποστηρίζουν ακόμη, ότι η Αθηναία δεν διέφερε πολύ από αυτήν που ζούσε στα χαρέμια των ανατολικών (βαρβαρικών) λαών, μερικοί μάλιστα έφθασαν στο σημείο να παρατηρήσουν ότι το καθεστώς τους ήταν μόλις ανώτερο από αυτό των σκλάβων.

Απορρίπτοντας αυτές τις υπερβολές θα μπορούσαμε να πούμε, ότι οι Αθηναίες γυναίκες, μπορεί να μην απελάμβαναν ούτε πολιτικά, ούτε ουσιαστικά οικονομικά δικαιώματα και να περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στο οικιακό τους περιβάλλον, δεν ήταν όμως ούτε φυλακισμένες, ούτε έγκλειστες, ούτε καν απομονωμένες, όπως έχει αβάσιμα υποστηριχθεί (Gomme A. 1925, Cohen D., 1989, Richter D. 1971). Αντίθετα συμμετείχαν στις θρησκευτικές εορτές, οι οποίες αφθονούσαν στην Αθήνα, όπως τα Παναθήναια, τα Διονύσια και τα Λήναια, τα Ελευσίνια, τα Ανθεστήρια, καθώς και τα Θεσμοφόρια και τα Αδώνια που εθεωρούντο αποκλειστικά γυναικείες τελετές. Στα Διονύσια και τα Λήναια μάλιστα συμμετείχαν και στους θεατρικούς αγώνες της τραγωδίας, του σατυρικού δράματος και της κωμωδίας. Στις παραστάσεις βέβαια της τελευταίας η συμμετοχή τους ήταν μάλλον περιορισμένη.

Από τα ανωτέρω εύκολα συνάγεται, ότι στην κλασσική Αθήνα υπάρχουν δύο κόσμοι αντίθετοι φαινομενικά, αλλά αλληλεξαρτώμενοι και συμπληρωματικοί στην ουσία (Foley H., 1982: 21). Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός (Cohen D., 1989: 6, Saxophone A. W. (1980: 65-6). Στον πρώτο κυριαρχεί ο άνδρας στον δεύτερο η γυναίκα. Ο δημόσιος, αυτός της πόλεως, είναι χώρος ανοικτός, η συμμετοχή και η έκφρασις ελεύθερη σ' αυτούς που έχουν το δικαίωμα, δηλαδή στους άρρενες Αθηναίους πολίτες. Αντίθετα ο ιδιωτικός χώρος, αυτός του οίκου, είναι κλειστός, μυστικός, είναι το πεδίο της προσωπικής ζωής. Η διχοτόμησης αυτή θα μπορούσε να ορισθεί πιο απλά σαν το έξω και το μέσα. Και σύμφωνα με το Ξενοφώντα (Οικ. 7.30 επ.) από την ίδια τους την φύση, ο μεν άνδρας ταιριάζει στο έξω, ενώ η γυναίκα στο μέσα, προσθέτει δε ότι είναι ντροπή για τον άνδρα να μένει στο σπίτι⁸. Η ίδια η δομή της πολιτείας απαιτεί την συνεχή συμμετοχή του άνδρα στην δημόσια ζωή με ποικίλους τρόπους (εκκλησία του δήμου, δικαστήρια, αξιώματα, στρατός). Αυτό όμως δεν μειώνει στο ελάχιστο την σημασία του οίκου, γιατί, όπως ήδη ελέχθη, σε τελική ανάλυσι αυτός είναι ο κύριος προμηθευτής της πολιτείας σε πολίτες

⁸ Η ιδιαίτερη φύσις καθ' ενός έχει ορισθεί από τον θεό και όποιος την παραβιάζει (εννοείται ο άνδρας), «δεν διαφεύγει του βλέμματος των θεών, αλλά τιμωρείται, εάν παραμελεί τα δικά του έργα ή επιμελείται αυτών της γυναικός του» (αυτόθι, 7.31)

B. Οι γυναίκες στο αρχαίο κωμικό δράμα

Αποτελεί κοινό τόπο, ότι οι γυναίκες στο αρχαίο αττικό δράμα (τραγωδία και κωμωδία) ανήκουν στον χώρο της φαντασίας. Όπως ήδη ελέχθη, εκεί η γυναικεία ύπαρξις δεν έχει δική της φωνή, μόνο έμμεσα, και μάλιστα από τους άρρενες ποιητές-δημιουργούς της, μαθαίνουμε πώς αισθάνεται, τί σκέπτεται και πώς αντιδρά. Και αν αυτό είναι αλήθεια για την τραγωδία, η οποία αντλεί τα θέματά της από την μυθολογία, ισχύει άραγε το ίδιο και με την κωμωδία, που εμπνέεται από την καθημερινότητα; Αυτή είναι μία κρίσιμη ερώτηση, που, όπως και η απάντησίς της, θα πρέπει να μας κρατά σε εγρήγορσι: Ναι μεν ο κωμικός ποιητής πλάθει πρόσωπα, καταστάσεις και δράσεις, που εν πολλοίς ανήκουν στον φανταστικό κόσμο, όμως τόσο οι αναφορές του, όσο και οι μεταφορές του, οι οποίες συνδέονται με τον πραγματικό κόσμο, δεν πρέπει να αγνοούνται με την πρόφασι, ότι η κωμωδία αποβλέπει στην ανώδυνη τέρψι του κοινού της (Loraux N, 1991: 121-2, Cartledge P. 2006: 70-71)⁹. Αντίθετα, η αρχαία κωμωδία χαρακτηρίζεται από μία έντονη αμφισημία, την οποία εκδηλώνει ακριβώς με το διπλό παιχνίδι φαντασία – πραγματικότητα. Για τους σύγχρονους αναγνώστες ή θεατές είναι πολύ δύσκολο, μέχρι αδύνατο, να συλλάβουν τις διφορούμενες εκφράσεις ή καταστάσεις της αρχαίας κωμωδίας, που αποτελούν προϊόν του εδώ και τώρα της κλασσικής Αθήνας, του οποίου είναι πολύ συχνά αδύνατο να έχουμε σαφή και αναμφισβήτητη εικόνα¹⁰. Αλλά και για τους σημερινούς ερευνητές η παγίδα είναι να προσπαθούν να αναλύσουν την αριστοφανική, αλλά και γενικότερα την αρχαία κωμωδία, με σύγχρονα κριτήρια, τα οποία όμως πολύ απέχουν από το να προσφέρουν ικανοποιητικές απαντήσεις.

Μέσα σε αυτό το κλίμα κινούνται οι τρεις κωμωδίες του Αριστοφάνη, που αναφέρονται σε γυναίκες¹¹, σε σύνολο 11 διασωθέντων έργων, τα οποία αποτελούν και τα μόνα, που διαθέτουμε αυτούσια από το σύνολο της κωμικής θεατρικής παραγωγής της κλασσικής αρχαιότητας. Έτσι όταν θα γίνεται αναφορά στην αρχαία κωμωδία, στην ουσία θα εννοούνται τα αριστοφανικά έργα.

Ο συγγραφέας τους, ο σημαντικότερος ίσως κωμικός ποιητής της κλασσικής εποχής κατά την ομολογία της πλειοψηφίας των ερευνητών, αποτελεί το κατ'έξοχήν παράδειγμα του παιχνιδιού της δραματικής αμφισημίας, ακροβατώντας συνεχώς μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας και αλλά συγχρόνως επιχειρώντας να διασκεδάσει το κοινό, με απώτερο σκοπό την απόκτησι του πρώτου βραβείου, καθώς και να εκφράσει τις προσωπικές του απόψεις για το κοινωνικο-πολιτικό γίνεσθαι της πόλεως. Ένα τέτοιο εγχείρημα δεν είναι καθόλου εύκολο και απαιτεί, όπως είναι αυτονόητο, μία ιδιαίτερη ευστροφία προκειμένου να επιτευχθούν οι πολλαπλοί, αλλά συχνά και οι (φαινομενικά τουλάχιστον) διστάμενοι στόχοι ενός κωμικού έργου¹².

⁹ Για το ότι οι γυναίκες, όπως τις περιγράφει ο Αριστοφάνης, είναι πολύ κοντά στην πραγματική ζωή βλ. Cohen D. 1989: 12.

¹⁰ Εξ ου ή ανάγκη στις παραστάσεις των νεωτέρων χρόνων να προστίθενται στους αριστοφανικούς διαλόγους φράσεις, οι οποίες να παραπέμπουν στο σύγχρονο εδώ και τώρα.

¹¹ Και τα πρώτα στην ιστορία τουλάχιστον του ευρωπαϊκού θεάτρου, στα οποία οι γυναίκες έχουν τους πρώτους ρόλους. Βέβαια θα ήταν υπερβολικό να υποστηρίξουμε, ότι ο Αριστοφάνης ήταν ο μόνος κωμικός ποιητής, που έγραφε για γυναίκες. Όμως όλες οι ενδείξεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι ήταν ο πρώτος, ο οποίος δημιούργησε δυναμικές γυναικείες προσωπικότητες.

¹² Η *Λυσιστράτη* αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα. Το συντριπτικό στην πλειοψηφία του ανδρικό κοινό ασφαλώς θα προτιμούσε ένα έργο, το οποίο θα διακωμωδούσε μάλλον την γυναίκα, παρά να εξωτερικεύει τους προβληματισμούς

α. Οι κοινωνικές αντιλήψεις για την γυναίκα και τις αδυναμίες της

Πιστός λοιπόν στην μέθοδο του αυτή ο Αριστοφάνης εκμεταλλεύεται κατ' αρχήν την αντίθεσι μεταξύ του πολιτιστικού ιδεώδους και της πραγματικότητας, δηλαδή μεταξύ αυτού που οι άνδρες θα ήθελαν να είναι οι γυναίκες και αυτού που φοβούνται ότι είναι (Cohen D., 1989: 5), διακωμωδώντας τις επικρατούσες αντιλήψεις των Αθηναίων ανδρών για τις γυναίκες. Σκοπός της είναι να προκαλέσει το γέλιο των θεατών, που είναι και η ίδια η φύσις της κωμωδίας. Αυτό επιτυγχάνεται με τον α) αυτοσαρκασμό των γυναικών και β) τις αναφορές των ανδρών για τις γυναίκες. Όμως δεν είναι λίγες οι φορές, όπου γ) οι γυναίκες μιλούν για τον εαυτό τους, προβάλλοντας τις θετικές πλευρές της προσωπικότητάς τους.

α) Στην αρχή ήδη της *Λυσιστράτης* λέει η ομώνυμη ηρωίδα στην Κλεονίκη, εκνευρισμένη, γιατί καθυστερούν οι υπόλοιπες γυναίκες που έχει καλέσει:

«Μα, Κλεονίκη, μου σπαράζει η καρδιά κι είμαι όλο φούρκα με μας τις γυναίκες, που ενώ στους άνδρες μας περνιόμαστε για πανούργες,,», για να πάρει την απάντησι: «Κι είμαστε, αλήθεια, μα τον Δία» (Λυσ. στ. 10-13).

Και λίγο πιο κάτω λέει πάλι η Λυσιστράτη:

«....η σωτηρία της Ελλάδος κρέμεται από τις γυναίκες»

και απαντά η Κλεονίκη: *«απ' τις γυναίκες: σπουδαία την έχει» (Λυσ. στ. 30-31).*

Για να συμπληρώσει στην συνέχεια:

«και σαν τί φρόνιμο ή σπουδαίο μπορούμε να κάνουμε εμείς οι γυναίκες που ζούμε μέσα στα φτιασίδια, ντυμένες στα κροκωτά, και στολισμένες με ανοιχτά φορέματα και πασουμάκια...» (Λυσ. στ. 42 επ.).

Και όταν οι γυναίκες αρχικά αρνούνται να κάνουν ερωτική αποχή, μονολογεί η Λυσιστράτη:

«Πω, πω τι αισχρό και ξεδιάντροπο είναι το συνάφι μας. Δεν βγήκαν άδικα για μας οι τραγωδίες» (υπαινιγμός για τα έργα του Ευριπίδη, ο οποίος εθεωρείτο μισογύνης), «τίποτα δεν αξίζουμε και το μυαλό μας το' χουμε συνεχώς στη συνουσία και το γεννοβόλημα¹³» (Λυσ. στ. 137-9).

Στις *Θεσμοφορίζουσες* οι γυναίκες πνέουν μένεα κατά του Ευριπίδη επειδή στις τραγωδίες του αποκαλύπτει τα «κόλπα» τους και δεν μπορούν να κρυφθούν από τους συζύγους τους (*Θεσμ.*

της, Γενικά για τους στόχους και την μέθοδο της αριστοφανικής κωμωδίας βλέπε την μελέτη του Douglas M. MacDowell (1983) για τους *Αχαρνείς*, όπου αναπτύσσεται η όλη προβληματική του θέματος. Ο συγγραφέας καταλήγει στο ότι το έργο του Αριστοφάνη δεν αποβλέπει απλά στην τέρψι του ακοατηρίου, αλλά παράλληλα και στην μετάδοσι μηνυμάτων για όσα νομίζει καλά και συμφέροντα για την πόλι. Εξ άλλου στην παράβασι του αυτού έργου (στ. 656-8), ο ίδιος ο Αριστοφάνης υπογραμμίζει την διδακτική αποστολή της κωμωδίας με απώτερο σκοπό την ευδαιμονία της πόλεως. *«Φησίν δ' υμάς πολλά διδάξιν αγαθά, ώστ' ευδαίμονας είναι, ...το βέλτιστο διδάσκων».*

¹³ *«Ουδέν γαρ εσμέν πλην Ποσειδών και σκάφη».* Κατά ένα σχολιαστή το Ποσειδών χρησιμοποιείται μετωνυμικά αντί του θάλασσα, επομένως «θάλασσα και σκάφη» υποδεικνύει την κουφόνοια και την αστάθεια της γυναίκας, είναι δε η έκφρασις συγγενής της αποδιδομένης στον Μένανδρο *«πυρ, και θάλασσα, και γυνή, κακά τρία»*, Κατά τον Σουίδα η παροιμία *«Ποσειδών και σκάφη»* αναφέρεται σ' αυτούς, των οποίων η προσοχή επικεντρώνεται σε ένα θέμα, αποκλειομένων των υπολοίπων *«των εγκυλινδουμένων τω αυτώ πράγματι...Προς ουδέν άλλον εσμέν επιπηδίοι ει μη προς το συνουσιάζειν και τίκτειν»* (Dindorfius G. 1823: 77). Σύμφωνα με άλλους σχολιαστές η έκφρασις προέρχεται από την συνεύρεσι Ποσειδώνος και Τυρώς, από την οποία γεννήθηκαν ο Πελίας και ο Νηλέας, που όμως εγκαταλείφθηκαν από την μητέρα τους μέσα σε μία σκάφη στον ποταμό Ενιπέα. (Dübner Fr., 1842: 250, Rutherford, W. 1896: 162),.

στ. 383-433). Μάλιστα, ο Χορός, αφού ακούσει τον μεταμφιεσμένο συγγενή του Ευριπίδη να ξεσκεπάζει τις «σκανδαλιές» των γυναικών, αναφωνεί:

«Έ, λοιπόν, στ' αλήθεια δεν υπάρχει πιο τρανό κακό μπρος στις ανιάσχυντες εκ φύσεως γυναίκες, σ' όλα γενικά, εκτός απ' τις ίδιες τις γυναίκες» (Θεσμ. στ. 531-2).

Στην ίδια κατηγορία μπορούν να καταταγούν και οι αναφορές των γυναικών στις αδυναμίες τους, οι κυριότερες από τις οποίες είναι ο έρωτας και το κρασί.

Στην αρχή πάλι της *Λυσιστράτης* γίνεται ο εξής διάλογος μεταξύ Κλεονίκης και της ηρωίδος: *«Μα τι συμβαίνει αγαπητή μου και μας συγκάλεσες τόσες γυναίκες, πρόκειται άραγε για κάτι σπουδαίο;»*. *«Μέγα»*. *«Μέγα και παχύ;»*. *«Ναι, μα τον Δία, πολύ παχύ»*. *«Και πώς δεν τσακιστήκαμε να έρθουμε;»*. Το ηθελημένο ερωτικό υπονοούμενο σκοπεύει να καταδείξει ότι το μυαλό των γυναικών στρέφεται συνεχώς γύρω από τις ερωτικές ηδονές.

Η θέσις αυτή ενισχύεται όταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, η Λυσιστράτη αποκαλύπτει το πρώτο σκέλος της στρατηγικής της για την κατάπαυση του πολέμου, που είναι η ερωτική αποχή και συναντά την έντονη αντίδραση των γυναικών.

Λέει η Κλεονίκη: *«Εγώ δεν το βαστάω. Ας συνεχισθεί ο πόλεμος»¹⁴* (Λυσ. στ. 129).

Και συμπληρώνει η Μυρρίνη: *«Ούτ' εγώ, μα τον Δία. Ας συνεχισθεί ο πόλεμος»* (Λυσ. στ. 130).

Δεν είναι όμως η μόνη φορά, που οι γυναίκες θα εκδηλώσουν την αδυναμία τους για τις ερωτικές σχέσεις. Λίγο μετά από την κατάληψη της Ακροπόλεως, ο ερωτικός πόθος τις ωθεί στην «λιποταξία». Οι δικαιολογίες που επινοούν για να εγκαταλείψουν τον ιερό βράχο είναι κωμικές¹⁵, η δε Λυσιστράτη θα καταβάλει μεγάλη προσπάθεια για να τις συγκρατήσει.

Η αγάπη των γυναικών για το κρασί είναι άλλο ένα αγαπημένο θέμα της αρχαίας κωμωδίας. Στην *Λυσιστράτη* ο όρκος για την τήρησι της ερωτικής αποχής δίνεται πάνω από μία λεκάνη γεμάτο με κρασί της Θάσου, ενώ υπάρχουν μικροπροστριβές για το ποιά θα πιεί πρώτη και πόσο¹⁶!

Επίσης στις *Εκκλησιάζουσες*, κατά την τελική δοκιμή που κάνουν οι γυναίκες πριν την εμφάνισι τους σαν άνδρες στην Εκκλησία του Δήμου, όταν μία από αυτές παίρνει τον λόγο και παίρνει το καθιερωμένο στεφάνι του ρήτορα, ζητά πριν το φορέσει να πιεί, γιατί πιστεύει πως έτσι γίνεται και στην Συνέλευση του λαού (Εκκλ. στ. 153-5)¹⁷. Δεν είναι εξ άλλου τυχαίο, ότι το θέμα της

¹⁴ Η ίδια θα προσθέσει στην συνέχεια *«Ό,τι άλλο θέλεις πες μας (εκτός από αυτό). Αν είναι ανάγκη και μέσα στην φωτιά θα περπατήσω. Το προτιμώ, από το να χάσω το πέος»*.

¹⁵ Ο σκώρος που θα φάει το μαλλί, το λινάρι που έχει μείνει ακτύπητο και θα σαπίσει, εγκυμοσύνη που ολοκληρώθηκε μέσα σε ένα βράδυ και επίκειται τοκετός!

¹⁶ Στην ορκωμοσία αυτή τα υπονοούμενα είναι άφθονα. Οι άνδρες έδιναν όρκο επί σφαγίων, συνήθως αγριοχοίρων. Όμως, εφ' όσον οι γυναίκες επιθυμούν ειρήνη δεν θα μπορούσαν να θυσιάσουν ζώο και έτσι αποφάσισαν να «σφάζουν» ένα σταμνί με κρασί της Θάσου (η οποία ήταν φημισμένη για τους αμπελώνες της), ονομάζοντάς το «κάπρο». Και όταν η Λυσιστράτη πίνει πρώτη, η Κλεονίκη (που προσπάθησε μάταια να πει αυτή τον όρκο για να πιεί και πρώτη) παρατηρεί *«Το μερτικό σου μονάχα πεις, ω φίλη, για να είμαστε όλες φίλες από τώρα»*. (Λυσ. στ. 737-8)

¹⁷ Εδώ έχουμε άλλη μία κωμική επιπόνησι του Αριστοφάνη, ο οποίος επιτυγχάνει να χτυπήσει δύο πουλιά με μία πέτρα: τις γυναίκες και την Εκκλησία του Δήμου. Η επίδοξη ρήτωρ δεν φαίνεται να περιφρονεί το κρασάκι, το αντίθετο μάλιστα, ενδιαφέρον όμως έχει ο λόγος, για τον οποίο πιστεύει ότι στην Συνέλευσι του λαού όσοι παίρνουν τον λόγο πίνουν: *«(Πίνουν) κι απ' το πιο αγνό, μα την Άρτεμι. Κι οι αποφάσεις τους: Αν θυμάστε είναι αρλούμπικες, σαν να τις φιάξαν μεθυσμένοι. Και, μα τον Δία, κάνουν σπονδές. Αλλιώς, για ποια αιτία τόσες ευχές πετάνε, αν δεν εδούλευε κρασί στη μέση;»* (Εκκλ. στ. 136-141).

ομιλίας της επομένης ρήτορος, αναφέρεται στην απαγόρευσι κατασκευής δεξαμενών νερού στις ταβέρνες, που προορίζονται προφανώς στην νοθεία του κρασιού (Εκκλ. στ. 132-5).

«Ω, γυναίκες θερμόαιμες, που πίνετε τον άμπακο και τα πάντα μηχανευόσαστε για να μπεκρολογάτε, που είστε μεγάλη ευτυχία για τους ταβερναραίους και συμφορά για μας...» (Θεσμ. στ. 735-7)¹⁸.

β) Ας δούμε όμως τώρα τι σκέπτονται οι άνδρες για τις γυναίκες.

Συζητούν τα μέλη του χορού των γερόντων, ενώ κατευθύνονται προς την Ακρόπολι, την οποία έχουν καταλάβει οι γυναίκες:

«Ποιός θα τόβαζε στο μυαλό του Στρυμόδωρε, ότι θα ακούσει, πως οι γυναίκες που βοσκούσαμε και που ήτανε του σπιτιού φανερή συμφορά, θα έβαζαν χέρι στο άγιο ξόανο της θεάς». (Λυσ. στ. 258-262).

Και πιο κάτω:

«Ε, δεν υπάρχει σοφώτερος ποιητής από τον Ευριπίδη. Σωστά έλεγε πως δεν υπάρχει ζωντανό στον κόσμο πιο ξεδιάντροπο από την γυναίκα» (Λυσ. στ. 368-9).

Φυσικά δεν λείπουν τα σχόλια για την τάσι των γυναικών να μπεκροπίνουν:

Στις Θεσμοφοριάζουσες, μεταξύ των γυναικών που συμμετέχουν στην θρησκευτική συνέλευσι, βρίσκεται μεταμφιεσμένος ο συγγενής του Ευριπίδου, για να τις κατασκοπεύσει. Όταν θα αποκαλφθεί η ανδρική του ταυτότητα, στον πανικό του θα αρπάξει από μία γυναίκα κάτι που έμοιαζε σαν βρέφος στα σπάργανα, για να αποδειχθεί τελικά ότι ήταν ένα φλασκό γεμάτο κρασί. Και αναφωνεί ο Μνησίλοχος:

«Ω, γυναίκες θερμόαιμες, που πίνετε τον άμπακο και τα πάντα μηχανευόσαστε για να μπεκρολογάτε, που είστε μεγάλη ευτυχία για τους ταβερναραίους και συμφορά για μας...» (Θεσμ. στ. 735-7)¹⁹.

Κάτι το παρόμοιο απαντά ο Πρόβουλος στην Λυσιστράτη, όταν αυτή του λέει επιθετικά:

«Μα τί νόμιζες, πως τά' βαλες με σκλάβες, ή σου πέρασε πως δεν έχουμε θάρρος;». «Μα τον Απόλλωνα έχετε και πολύ, ιδίως όταν βρεθεί κοντά σας ταβερνιάρης» (Λυσ. στ. 463-6).

Το θέμα όμως που εκμεταλλεύεται με μεγάλη επιδεξιότητα ο Αριστοφάνης, είναι η συζυγική πίστη. Φυσικά το ζήτημα αυτό δεν αφορά στους άνδρες, οι οποίοι είχαν την δυνατότητα να επιδίδονται νόμιμα τόσο σε εξωοικιακές απιστίες (πόρνες, εταίρες, αυλήτριες, χορεύτριες), όσο και σε ενδοοικιακές (παλλακίδες, σκλάβες), αλλά τις γυναίκες. Θα δούμε στην συνέχεια τους λόγους μίας γενικευμένης καχυποψίας, η οποία επλανάτο πάνω από τις Αθηναίες συζύγους.

Η πρώτη αναφορά προέρχεται από την *Ειρήνη*, όπου ο Χορός λέει την θεά: «Δέξου λοιπόν, ώ πολυτιμημένη (την θυσία μας), και μην κάνεις αυτά, που κάνουν οι μοιχευόμενες γυναίκες.

¹⁸ Ιδιαίτερα κωμικές είναι και οι αντιδράσεις της «μάνας» όταν ο Μνησίλοχος απειλεί ότι θα σφάξει το «βρέφος»: «Αλί, το παιδάκι μου! Μανία δώσ' μου την ιερή λεκάνη, να πάρω τουλάχιστον το... αίμα του παιδιού μου». (Θεσμ. στ. 754-5). Και όταν μία άλλη γυναίκα βλέπει το κρασί να χύνεται, αναφωνεί: «Κατακαημένη Μίκα, ποιος σε ξεπαρθένεψε, ποιος... «στράγγισε» την λατρευτή κορούλα;» (στ. 760-1).

¹⁹ Ιδιαίτερα κωμικές είναι και οι αντιδράσεις της «μάνας» όταν ο Μνησίλοχος απειλεί ότι θα σφάξει το «βρέφος»: «Αλί, το παιδάκι μου! Μανία δώσ' μου την ιερή λεκάνη, να πάρω τουλάχιστον το... αίμα του παιδιού μου». (Θεσμ. στ. 754-5). Και όταν μία άλλη γυναίκα βλέπει το κρασί να χύνεται, αναφωνεί: «Κατακαημένη Μίκα, ποιος σε ξεπαρθένεψε, ποιος... «στράγγισε» την λατρευτή κορούλα;» (στ. 760-1).

Εκείνες ανοίγουν λίγο την πόρτα της αυλής, σκύβουν και κρυφοκοιτάζουν απέξω κι αν κάποιος τις προσέξει, τραβιόνται μέσα. Κι έπειτα σαν φύγει, πάλι κρυφοκοιτάζουν» (Ειρ.978-985)²⁰.

Στις *Εκκλησιάζουσες*, η Πραξαγόρα γυρίζοντας από την Εκκλησία του Δήμου, συναντά τον άνδρα της τον Βλέπυρο, ο οποίος αρχίζει να την ρωτά, πού ήταν:

«Ε, Πραξαγόρα, πούθε έρχεσαι:». «Και τι σε νοιάζει φίλε;». «Τι με νοιάζει; Άκου θράσος!».

«Μη μου πεις τώρα, πως ήρθα από τον ερωμένο μου», «Ίσως όχι από έναν βέβαια».

(Εκκλ. στ. 520-3).

Αλλά και η ίδια η Πραξαγόρα στην δοκιμαστική αγόρευσί της, διακηρύσσοντας πως οι γυναίκες αποτελούν μία σταθερά αξία και δεν υποκύπτουν στα νεωτεριστικά ρεύματα, προσθέτει μεταξύ άλλων:

«Απατούν τους άνδρες τους όπως άλλοτε. Μπάζουν τους αγαπητικούς τους στο σπίτι

όπως άλλοτε. Τους τηγανίζουν μεζεδάκια όπως άλλοτε» (Εκκλ. στ. 224-6)²¹.

Αυτές όμως, των οποίων οι ερωτικές ορέξεις διακωμωδούνται πιο έντονα, θα τις χαρακτήριζε κανείς «νυμφομανείς», είναι οι ηλικιωμένες γυναίκες στις *Εκκλησιάζουσες*, που προτιμούν νέους άνδρες (Εκκλ. στ. 887 επ.).

Περιγραφές παραβατικής συμπεριφοράς των γυναικών έχουμε και στις *Θεσμοφοριάζουσες*, έστω και αν οι περιγραφές του Μνησίλοχου διακρίνονται από εμπάθεια και υπερβολή. Αναμφίβολα όμως, τα λεγόμενα του, όπως και αποσπάσματα που αναφέρθηκαν πιο πάνω, δεν πρέπει να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα .

Αυτό που πρέπει να μας απασχολήσει είναι γιατί οι άνδρες έχουν τέτοια απαξιωτική ιδέα για τις γυναίκες. Η απάντησις είναι ότι η συμπεριφορά αυτή είναι ιδεολογικού κυρίως χαρακτήρα και δημιουργήθηκε από την ίδια την ελληνική πολιτισμική παράδοσι, η οποία από τον Πίνδαρο και τον Σιμωνίδη μέχρι τους μύθους (Walcot P., 1984), πολλούς από τους οποίους αναπτύσσει το τραγικό δράμα, είναι γεμάτη από όντα θηλυκού γένους, που είτε είναι απειλή για το ανθρώπινο είδος (Σκύλλα, Χάρυβδις, Μέδουσα, Σειρήνες, Ερινύες, Άρπιες, Πανδώρα), είτε εκφράζουν έναν κακοήγη ψυχισμό, ο οποίος καταλήγει συνήθως σε συμφορές για τους εμπλεκόμενους άρρενες (Αμαζόνες²², Λήμνιες γυναίκες²³, Μαινάδες, Μήδεια, Κλυταιμνήστρα, Φαίδρα- Αγαύη, Τυρώ, Εριφύλη, Σθενέβοια, Αστυδάμεια). Όλα αυτά είναι φυσικό να προκαλούν μία αβεβαιότητα και μία καχυποψία για το γυναικείο φύλο, τις προθέσεις και τους σκοπούς του. Εξ άλλου, ήταν ευρέως διαδεδομένη και η αντίληψις, ότι οι γυναίκες απελάμβαναν τον έρωτα πολύ πιο έντονα από τους άνδρες, και υπέκυπταν ευκολώτερα από αυτούς στους πειρασμούς της σάρκας (Dover, 1981: 223), γι' αυτό

²⁰ Κατά τον σχολιαστή, η φιλαρέσκεια σπρώχνει τις γυναίκες να θέλουν να τις δουν και όταν συμβεί αυτό, προσποιούνται ντροπή και αποσύρονται, ώστε να δημιουργήσουν επιθυμία σε αυτόν που τις είδε (Dindorfius G., 1823: 59-60). Βλ. και *Θεσμ.* 797-9).

²¹ Εδώ παρατηρούμε μία από τις συνηθισμένες αντιφάσεις του Αριστοφάνη. Ενώ εξαίρει τις γυναίκες, που είναι πιστές στις παραδοσιακές αξίες, ο ίδιος προτείνει στο έργο του κοινωνικοπολιτικές μεταρρυθμίσεις (έστω και για να καταδείξει το ανεφάρμοστό τους), που είναι τουλάχιστον επαναστατικές.

²² Στην *Λυσιστράτη* (στ.678-9) ο Χορός των γερόντων συγκρίνει τις γυναίκες με τις Αμαζόνες, υπαιτισσόμενες (εν μέσω σεξουαλικών υπονοουμένων) την επιβολή γυναικοκρατίας. Αλλά και η ίδια η *Λυσιστράτη* (στ. 191-2) προτείνει να θυσιάσουν ένα άσπρο άλογο, όπως, κατά τον Ηρόδοτο (VIII 118), συνήθιζαν οι Αμαζόνες.

²³ Επίσης κατά τον Bowie A. M. (2005: 190-198) υπάρχουν στο έργο διάσπαρτες, αλλά σαφείς αναφορές στον μύθο των Λημνίων γυναικών, οι οποίοι κατέσφαξαν τους άνδρες τους, όταν εκεί τις εγκατέλειψαν για τις δούλες από την Θράκη, εγκαθιστώντας καθεστώς γυναικοκρατίας στο νησί.

τον αποζητούσαν τόσο²⁴. Έτσι η γυναίκα αντιμετωπίζεται σαν μία απειλή για την ευταξία και την σταθερότητα της «πολιτισμένης» κοινότητας (Gould J., 1980:77) και πρέπει να τιθασευθεί.

Είναι φανερό ότι ο Αριστοφάνης, για να δημιουργήσει την κατάλληλη κωμική ατμόσφαιρα, αξιοποιεί περίτεχνα τις αντιθέσεις των δύο φύλων και ειδικότερα τις δοξασίες των ανδρών για τις γυναίκες, που ακροβατούν μεταξύ της γυναίκας-μέλισσας, που θα ήθελαν να είναι και της γυναίκας-αράχνης, που φοβούνται πως είναι, προδίδοντας έτσι την ανασφάλειά τους, με άλλα λόγια το «άγχος του αρσενικού απέναντι στο θηλυκό που δεν γνωρίζει».

γ) Παράλληλα όμως η αρχαία κωμωδία δεν παραλείπει να παρουσιάσει και τις θετικές πλευρές των γυναικών, με τρόπο μάλιστα, που πολύ πιθανόν να μην ικανοποιούσε ένα μεγάλο μέρος του ανδρικού ακροατηρίου.

Αυτό γίνεται κυρίως στην παράβασι των *Θεσμοφοριαζουσών*. Στο σημείο αυτό η δραματική εξέλιξις διακόπτεται και ο χορός απευθύνεται στους θεατές, μεταφέροντάς τους προσωπικά μηνύματα του ποιητού:

«Εμείς τώρα, μπρος σε σας θα' ρθούμε, για τους εαυτούς μας λίγα εγκώμια να πούμε, παρ' όλο που καθένας σας για το γυναικείο φύλο πολλά κακά μαρτυράει, πως τάχα είμαστε μεγάλη συμφορά για τους ανθρώπους, κι όλα από μας προέρχονται, γκρίνιες, καυγάδες, αλληλοσπαραγμοί και λύπες και πόλεμοι. Εδώ σας πιάσαμε. Αφού είμαστε μπελάς γιατί μας παντρεύεστε -αν βέβαια είμαστε πράγματι μπελάς- και δεν αφήνετε μήτε να ξεμυτίσουμε από την πόρτα, μήτε το κεφάλι να προβάλουμε στον δρόμο, αλλ' έτσι πια με τόση προθυμία τον μπελά αυτόν θέλετε να φυλάτε. Κι αν βγει γυναικάκι πουθενά, και το τσακώσετε έξω απ' το σπίτι, λυσομανάτε, ενώ έπρεπε να χαίρεσθε και να δοξάζετε το θεό, αν πράγματι μεσ' απ' το σπίτι σας βρήκατε ν' απουσιάζει το κακό και δεν το συναντήσατε μέσα...» (Θεσμ. στ. 785-794).... *«Εμείς όμως πολλούς απο δω μέσα (δείχνοντας προς θεατές) μπορούμε να αποδείξουμε πως τα βουτάνε κι ακόμα πως πιο λαίμαργοι είναι από μάς και λωποδύτες και χυδαίοι και σωματέμποροι. Και δίχως άλλο τα πατροπαράδοτα πιο ανίκανοι από μας είναι να φυλάξουν»* (Θεσμ. στ. 814-820).

Αλλά και η κορυφαία του Χορού στην *Λυσιστράτη* διεκδικεί το δικαίωμα των γυναικών, να εκφέρουν την γνώμη τους για τα δημόσια ζητήματα, όταν μάλιστα θα μπορούσε να ωφελήσει την πόλι.

«Λοιπόν τι λέτε: Έχω ή δεν έχω χρέος, στην πόλι μας κι εγώ να δίνω φρόνιμες ορμήνιες. Το ότι γυναίκα είμαι δεν είναι λόγος αυτός να με φθονείτε, αν τύχει και προτείνω καμμιά λύσι πιο συμφέρουσα στην πόλι, απ' όσες δόθηκαν ως τώρα. Άλλωστε στις κοινές θυσίες κι εγώ το μερτικό μου βάνω. Εγώ προσφέρω τους άνδρες, ενώ εσείς, γέροι καψεροί, τίποτε δεν προσφέρετε, αφού όχι μόνον τη συνεισφορά που αφήκαν οι παππούδες σας, εκείνη από τα

²⁴ Ο Ησίοδος αναφέρει ότι ο Δίας και η Ήρα, διαφωνούντες για το αν ο άνδρας ή η γυναίκα απελάμβαναν περισσότερο τον έρωτα, απευθύνθηκαν στον Τείρεσία, που είχε υπάρξει κάποτε γυναίκα και ο οποίος απήντησε, ότι αν ο έρωτας έχει δέκα μέρη, ο άνδρας απολαμβάνει μόνο το ένα. Θυμωμένη η Ήρα τον τύφλωσε, ενώ ο Δίας για να τον ανταμείψει, του έδωσε το χάρισμα της μαντείας.

Μηδικά, τη φάγατε καλά-καλά, χωρίς να την γυρίσετε και επί πλέον τώρα κινδυνεύουμε να μας διαλύσετε» (Λυσ. στ. 648-655).

Τέλος θα πρέπει να υπογραμμισθεί, ότι παρά κωμικά σχόλια του για τις γυναίκες ο Αριστοφάνης, τόσο στην *Λυσιστράτη* όσο και στις προηγούμενες κωμωδίες του, είναι υποστηρικτής της οικογενείας, του συζυγικού έρωτα και της σεξουαλικής πίστewς (Dover, 1981: 226, Loraux N, 1991: 121). Η εντύπωση που δίδεται σε ωρισμένα αριστοφανικά έργα, πως οι άνδρες επιζητούν εύκολες και εφήμερες εξωσυζυγικές σχέσεις, δεν είναι απαραίτητο ότι αποτελούσαν χαρακτηριστικό της Αθηναϊκής κοινωνίας

Μολονότι οι εκδηλώσεις συμπαθείας του Αριστοφάνη προς τις γυναίκες δεν είναι άφθονες, δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς, ότι τα δύο αυτά αποσπάσματα, αποτελούν θαρραλέες απόψεις του κωμικού ποιητού για την υπόστασι και την αποστολή της γυναίκας τόσο στην κοινωνία, όσο και στην πολιτεία.

β. Η έξοδος της γυναίκας στον δημόσιο χώρο: οίκος και πόλις

Έγινε ήδη λόγος για την ύπαρξι δύο διαφορετικών κόσμων στην Αθηναϊκή πολιτεία, του ιδιωτικού και του δημοσίου, δηλαδή του οίκου και της πόλεως, όπου αντιστοίχως αναπτύσσονται οι δραστηριότητες της γυναίκας και του άνδρα. Οι κόσμοι αυτοί είναι φαινομενικά αντίθετοι, στην ουσία όμως αλληλεξαρτώνται. Στην συνέχεια θα εξετασθεί, στο πλαίσιο πάντα της φανταστικής πλοκής της αρχαίας κωμωδίας, τί θα συμβεί όταν από την αλληλεπίδρασι θα περάσουμε στην σύγχυσι των δύο κόσμων.

Η σύγχυσις πραγματοποιείται σε δύο αριστοφανικά έργα, την *Λυσιστράτη* και τις *Εκκλησιάζουσες*, υπό την μορφή της εξόδου των γυναικών από τον οίκο και την δραστηριοποίησί τους στον χώρο της πόλεως. Όμως, όπως θα δούμε στην συνέχεια, αυτή η έξοδος δεν πραγματοποιείται για να επιβληθούν ως μια νέα πολιτική δύναμις, ούτε για να εφαρμόσουν νέες πολιτικές, υποκαθιστώντας τους άνδρες, αλλά για να αποκατασταθεί η διασαλευμένη τάξι στον δημόσιο χώρο. Δεν θα πρέπει να μας επηρεάσει το γεγονός, ότι και τα δύο έργα είναι ουτοπικά και κινούνται στον χώρο της φαντασίας. Ίσως αυτό να πίστευαν και οι Αθηναίοι θεατές. Όμως, έστω και αν τα έργα αυτά είναι πλάσματα του νου και δεν έχουν καμμία πιθανότητα πραγματοποιηθούν, η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται για την υποστήριξι των γυναικείων θέσεων, έχει μία λογική ακολουθία, η οποία θα μπορούσε κάλλιστα να έχει θέσι στην πραγματικότητα (Dover, 1981: 223). Αυτό που έχει σημασία είναι οι μεταφορικοί συνειρμοί, στους οποίους οι δύο κωμωδίες στοχεύουν.

1. Στο πρώτο έργο οι γυναίκες αποφασίζουν να πάρουν πρωτοβουλία να σταματήσουν τον πόλεμο, ο οποίος είναι η κατ' εξοχήν έκφρασις του δημοσίου χώρου (Saxonhouse A. W. (1980: 66). Δικαιολογητικός λόγος της επεμβάσεώς τους είναι η άμεση απειλή, που αποτελεί για τον οίκο η άφρων πολιτική της πόλεως. Ο πόλεμος, δημιούργημα του δημόσιου βίου («...ο πόλεμος είναι μέλημα των ανδρών», Λυσ. Στ. 520), έχει καταλύσει την αρμονία του οίκου, αφανίζοντας συζύγους, παιδιά, πατέρες, αδελφούς, αφήνοντας νέα κορίτσια χωρίς ελπίδα γάμου, ανατρέποντας την οικονομία του. Οι γυναίκες βγαίνουν από την ιδιωτική σφαίρα, για να επαναφέρουν την τάξι στην

δημόσια, που είναι απαραίτητη, για να επανέλθει ο οίκος στους κανονικούς του ρυθμούς. Αυτό θα επιτευχθεί, όταν οι άνδρες θα αποδεχθούν τις αξίες του οίκου, όταν η πόλις θα πάψει να αδιαφορεί για τις αρχές, επί των οποίων έχει οικοδομηθεί ο οίκος.

(Λυσ. στον Πρόβουλο.) *«Κι όταν πια μεσ' στους δρόμους σας ακούγαμε φοβερά να λέτε «δεν έμεινε άνδρας στη χώρα»...ε, τότε πήραμε απόφαση να συνταχτούμε και να σώσουμε εμείς την Ελλάδα όλη. Τί άλλο έπρεπε τάχα να περιμένουμε; Αν λοιπόν θελήσετε ν' ακούσετε τα φρόνιμά μας λόγια και να σωπαίνετε, όπως κάναμε άλλοτε κι εμείς, ίσως θα μπορούσαμε να σας διορθώσουμε»* (στ. 522 επ.).

Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι, πώς οι γυναίκες σχεδιάζουν να αναστρέψουν την αρνητική κατάσταση.

Πρόβ. *«Και πώς θα καταφέρετε τα στραβά και τ' ανάποδα να σιάξετε καλές μου;»* (στ.564-5) Λυσ. *«Να, όπως τις κλωστές που σαν μπλεχτούν τις πιάνουμε στο αδράχτι, τις περνούμε μια δω και μια εκεί κι αμπέρδευτες τις βγάνουμε. Έτσι και αυτόν τον πόλεμο θα τον τερματίσουμε, αν μας αφήσουν, ξεμπλέκοντας το ζήτημα πούναι σ' αυτό το χάλι, με απεσταλμένους από την μια όσο και από την άλλη»* (στ. 569 επ.).

Από αυτή την απάντησι συνάγεται αβίαστα, ότι όχι μόνον ο οίκος εισβάλλει στον δημόσιο βίο για να διορθώσει τις στρεβλώσεις του, αλλά και ότι χρησιμοποιεί μεθόδους, που είναι εν χρήσει στον οίκο. Η μία είναι η υφαντική τέχνη, η άλλη η συνεργασία. Η διαχείρισις του οίκου είναι αδύνατη, εάν δεν υπάρχει ισορροπία στην δράσι των παραγόντων που τον απαρτίζουν. Η συνεργασία ευρίσκεται στον αντίποδα αυτού που ισχύει στον δημόσιο βίο, δηλ. του συναγωνισμού. Ο πολιτικός συναγωνισμός στον εσωτερικό στίβο και ο στρατηγικός συναγωνισμός σε διακρατικό επίπεδο δεν δημιουργεί παρά προβλήματα, όπως πολιτική αστάθεια, εμφύλιες συρράξεις, πολέμους.

Στην *Λυσιστράτη* οι γυναίκες δεν έχουν πολιτικές βλέψεις. Ο πολιτικός σκοπός της εισβολής τους στον δημόσιο χώρο είναι πολύ περιωρισμένης εμβελείας, έχει διορθωτικό χαρακτήρα, γιατί αποσκοπεί στην αποκατάστασι της διασαλευμένης ισορροπίας, που απειλεί και τον οίκο και την πόλι. Δεν τίθεται ζήτημα υποκαταστάσεως των ανδρών στην εξουσία, παρά το γεγονός ότι κατέστη σαφές, πως δεν υστερούν σε πολιτικές ικανότητες. Η αποστολή των γυναικών ολοκληρώνεται μόλις επιτευχθεί ο στόχος τους, που είναι να καταδειχθεί πως τα δύο φύλα έχουν κοινά και όχι αντιτιθέμενα συμφέροντα (Foley H., 1982: 5). Στην συνέχεια θα επιστρέψουν στον οίκο, που αποτελεί τον φυσικό τους χώρο.

2. Η προβληματική στις *Εκκλησιάζουσες* είναι βέβαια διαφορετική, γιατί γράφτηκε σε περίοδο ειρήνης, 12 χρόνια μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Τα δύο έργα παρουσιάζουν ομοιότητες: α) την αποτυχία των ανδρών να διασφαλίσουν την ομαλή λειτουργία της πολιτείας, β) την επέμβασι των γυναικών στην πολιτική σφαίρα για να σταματήσουν την κακοδιοίκησί της πόλεως και γ) τις ηγέτιδες και των δύο κινημάτων, που διαθέτουν ανδρικές ικανότητες²⁵. Υπάρχουν όμως και

²⁵ Η μεν Λυσιστράτη από νεαρή ηλικία παρακολουθούσε τις πολιτικές συζητήσεις στο σπίτι της (Λυσ. Στ. 1125-7), η δε Πραξαγόρα κατά το ολιγαρχικό κίνημα του 411 είχε καταφύγει με τον σύζυγό της σε μία τοποθεσία δίπλα στην Πνύκα και είχε την ευκαιρία να ακούει τις αγορεύσεις των ρητόρων (Εκκλ. στ. 243-4).

σημαντικές διαφορές: α) ενώ στην *Λυσιστράτη* η κατάληψις της εξουσίας επιτυγχάνει χάρις στην απουσία των ανδρών στις εκστρατείες, στις *Εκκλησιάζουσες* οι γυναίκες εκμεταλλεύονται την πολιτική απουσία/απραξία των ανδρών και β) σε αντίθεσι με το πρώτο έργο, όπου η ανάληψις της εξουσίας είναι προσωρινή, στο δεύτερο η πολιτική διακυβέρνησις της πόλεως περνά οριστικά στα χέρια των γυναικών υπό την μορφή της γυναικοκρατίας.

Βέβαια και στις *Εκκλησιάζουσες* ο οίκος απειλείται από την αλόγιστη πολιτική του δημόσιου βίου, όμως, ελλείψει του πολέμου, ο οίκος δεν βρίσκεται σε κατά μέτωπον αντιπαράθεσι με την πόλι, όπως στην *Λυσιστράτη*, επομένως το τί είναι δημόσιο απαιτεί νέο προσδιορισμό (Saxonhouse A. W. (1980: 76). Επί πλέον το σχέδιο των γυναικών περιλαμβάνει και περαιτέρω στόχους, όπως η απάλειψις των κοινωνικών ανισοτήτων. Τα οικονομικά προβλήματα των Αθηναίων αποτελούν το θέμα και της επομένης (και τελευταίας διασωθείσης) κωμωδίας, του *Πλούτου*. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν, το ότι ο Αριστοφάνης στα δύο αυτά έργα αξιοποιεί δραματικά την άσχημη οικονομική κατάστασι ενός πολύ μεγάλου μέρους του Αθηναϊκού λαού²⁶, ενώ συγχρόνως επεξεργάζεται τις δυνατότητες μίας ριζικής οικονομικής αλλαγής στην Αθηναϊκή κοινωνία..

Κεντρικό επαλαμβανόμενο θέμα στο έργο είναι τα «κλεμμένα ιμάτια» (Compton-Engle G. 2005), τα οποία αφαιρούν οι γυναίκες από τους συζύγους τους και που έχουν δύο έννοιες, γιατί αφ' ενός είναι τα μέσα, τα οποία θα επιτρέψουν στις γυναίκες (μεταμφιεσμένες σε άνδρες), να ψηφίσουν στην Εκκλησία του Δήμου την μεταβίβασι της εξουσίας στους εαυτούς τους, ενώ αφ' ετέρου η έλλειψις τους υποδηλώνει κατάστασι εσχάτης ενδείας²⁷.

Ας δούμε όμως ένα απόσπασμα της δοκιμαστικής αγορεύσεως της Πραξαγόρας στην Εκκλησία:

«Το ίδιο αγαπώ δα κι εγώ τον τόπο μου. Και πάσχω για όσα στραβά βλέπω να γίνονται στην πόλι. Την βλέπω να δίνει την αρχή σε ελεεινούς. Και αν κάποιος από αυτούς τύχει μιά μέρα να φανεί καλός, για δέκα μέρες κάνει ατιμίες....Δύσκολο είναι δα να νουθετείς ανόητα κεφάλια, μάλιστα εσάς που ανέκαθεν φοβόσαστε όσους θέλαν να σας δείξουν αγάπη, ενώ εκείνους που δεν θέλανε με γαλιφιές κάθε τόσο τους ζυγώνετε. Ήταν καιρός που οι Βουλές δεν λειτουργούσαν» (Εκκλ.173-183).

Και μετά την επιτυχία των γυναικών η Πραξαγόρα εξηγεί, πώς θα εφαρμόσει το σχέδιό της:

«Λοιπόν, προτείνω, από κοινού όλοι να απολαμβάνουν τα αγαθά, και το ίδιο όλοι να ζούν, όχι άλλος να πλουταίνει και άλλος να έχει τα χάλια του, είτε, ένας να έχει στρέμματα και άλλος ούτε δύο πήχεις γη να ταφεί...Μά ένα θα εφαρμόσω σύστημα ζωής κοινό για όλους» (Εκκλ. στ. 590-4).

²⁶ Κατά τον Alan Sommerstein (1984: 315) στα δύο αυτά έργα ο Αριστοφάνης εκφράζει σοβαρό ενδιαφέρον για οικονομική μεταρρύθμισι, αν και υπάρχει μία πλέον διαδεδομένη γνώμη, που υποστηρίζει μία ειρωνική ανάγνωσι των εν λόγω κωμωδιών.

²⁷ Την άποψι του Alan Sommerstein ενισχύει και η στους στίχους 408-416 περιγραφή του λόγου, που εξεφώνησε στην Εκκλησία του Δήμου ο ρήτωρ Ευαίων, ο οποίος φάνηκε στους πολλούς ότι ήταν γυμνός (προφανώς το ιμάτιό του ήταν τόσο εφθαρμένο, που σχεδόν δεν διακρίνετο) και ο οποίος επρότεινε να δώσουν οι έμποροι χλαίνες σ' αυτούς που δεν είχαν πριν χαλάσει ο καιρός, ώστε να μην πλευριτωθεί κανείς. Το ίδιο να συμβεί και σ' αυτούς που δεν έχουν κρεβάτι και κουβέρτες.

Αυτό το σύστημα θα είναι ο κοινωνικός και οικονομικός κομμουνισμός, που μόνον οι γυναίκες μπορούν να εφαρμόσουν, γιατί ζώντας τόσο καιρό απομονωμένες στον οίκο τους, έχουν κρατηθεί μακριά από τον εγωισμό και την απληστία, που έχει δημιουργήσει η πολιτική διαφθορά στους άνδρες. Η υλοποίησής του θα επιτευχθεί μέσω της καταργήσεως της ατομικής ιδιοκτησίας και της αναδιανομής όλων των αγαθών, κινητών και ακινήτων, σε ίσα μέρη σε όλους τους πολίτες (*Εκκλ.* στ. 597-9).

Όμως η γυναικοκρατία που θα επιβάλουν οι Αθηναίες, θα έχει σαν θεμελιώδεις αρχές της αυτές της οικογενείας. Στην πραγματικότητα η πολιτεία θα είναι μία μεγάλη οικογένεια, τα σπίτια θα ενωθούν, ώστε η πόλις να γίνει μία μεγάλη κατοικία οι δε γυναίκες θα εξακολουθούν να μαγειρεύουν και να υφαίνουν. Τα γεύματα και ο ρουχισμός θα είναι δωρεάν για όλους. Τέλος, οι ερωτικές σχέσεις θα είναι και αυτές ελεύθερες, δεν θα υπάρχει πλέον ο θεσμός του γάμου, που καταδυνάστευε κοινωνικά και οικονομικά την γυναίκα.

Οι *Εκκλησιάζουσες* είναι ένα πολυσήμαντο έργο, το οποίο κινείται μεταξύ της φαντασίας και τις ειρωνείας (Zumbunnen J. 2006), περισσότερο ίσως από τις υπόλοιπες αριστοφανικές κωμωδίες. Η ουτοπική κοινωνία που δημιουργούν οι γυναίκες έχει πολλά κοινά σημεία με την Πολιτεία του Πλάτωνος (εκτός από τις ρυθμίσεις, που αφορούν τις ερωτικές προτεραιότητες των δύο φύλων²⁸), που όμως εκδόθηκε περίπου 15-20 χρόνια αργότερα. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι δύο α) Οι κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις των γυναικών εντάσσονται στο πλαίσιο μίας κωμικής ουτοπίας, που έχει σαν σκοπό να καταδείξει τα αδιέξοδά τους ή αποτελούν προτροπές για αλλαγές στους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς της πολιτείας; και β) η έξοδος των γυναικών στον πολιτικό στίβο εντάσσεται σε μία γενικότερη προοπτική για την ένταξί τους στο σώμα των πολιτών;

Οι απαντήσεις δεν μπορεί παρά να είναι γεμάτες επιφυλάξεις και πιθανολογήσεις, κινούνται όμως σε μία θετική τροχιά. Ο Αριστοφάνης παρουσίασε τα δύο τελευταία του έργα σε ένα κοινό, που είχε βιώσει τις μετά την πτώσι των Αθηνών οικονομικές ανισότητες και ήταν επιφυλακτικό μεν στην ρητορική, που υποστήριζε την αδυναμία μεταρρυθμίσεων, αλλά ευαίσθητο στην προοπτική ενός καλύτερου μέλλοντος (Zumbunnen J. 2006: 332)²⁹. Είναι φυσικό τα μηνύματά του να πορεύονται προς την ίδια κατεύθυνσι με τις προσδοκίες του ακροατηρίου του. Ειδικότερα όμως για το δεύτερο ερώτημα η απάντησι, ακόμη πιο προσεκτική, θα πρέπει να προσανατολισθεί στην αδυναμία μεν μίας αμέσου προτάσεως για χορήγησι πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, αλλά στην δυνατότητα θεωρήσεως μίας τέτοιας δυνατότητας³⁰.

Συμπέρασμα

²⁸ Που είναι πολύ αστείες για να περιληφθούν στην *Πολιτεία*, όπως ότι οι πλέον ηλικιωμένοι και των δύο φύλων έχουν δικαίωμα να ικανοποιηθούν προ των νεωτέρων (στ. 617 επ., 877 επ.).

²⁹ Βλ. και υποσ. 27.

³⁰ Ας μη διαφεύγει της προσοχής μας, ότι σε χώρες της Δ. Ευρώπης τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών κατοχυρώθηκαν μετά το 1950.

Οι αριστοφανικές κωμωδίες που όχι μόνον αναφέρονται στις γυναίκες, αλλά όπου οι κύριοι ρόλοι είναι γυναικείοι, αναπτύσσονται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο, είναι πιστό στην αποστολή της κωμωδίας, να «βγάλει γέλιο» για το, στην συντριπτική του πλειοψηφία, άρρεν κοινό. Στο πλαίσιο αυτό η διακωμώδησις της γυναίκας είναι φυσικό ν'αποβλέπει στο να προκαλέσει γέλιο, έστω και εις βάρος, της μεγαλοποιώντας ωρισμένες -κατά τις αντιλήψεις της εποχής- γυναικείες αδυναμίες, όπως η φιλαρέσκεια, ο έρωτας και το κρασί. Το δεύτερο -και πιο σημαντικό- βγάζει την γυναίκα από τον χώρο, που πολιτεία και κοινωνία της έχουν προδιαγράψει, αυτόν του οίκου, για να την δραστηριοποιήσει στον πολιτικό χώρο, θεωρώντας την ποιοτικά ίσοδύναμη με τον άνδρα. Η έξοδος αυτή δεν έχει εγωιστικά κίνητρα, αποβλέπει στο γενικό καλό, στην αποκατάστασι της διασαλεμένης κοινωνικής τάξεως, στην οικονομική ισότητα, αλλά κυρίως στην πραγματοποίησι του Ελληνικού ιδεώδους της αρμονίας, που μόνο η ισότιμη σύμπραξι αρσενικού και θηλυκού μπορεί να πετύχει.

Βιβλιογραφία

Blundell, S. (2004), *Γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα Η θέση της γυναίκας στην τέχνη, στην κοινωνία, στη θρησκεία και στην οικογένεια*, ελλ. μετάφρ., Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Bremmer J., (1981), 'Plutarch and the Naming of Greek women', *The American Journal of Philology*, v. 102 (4), 425-6.

Cartledge P. (2006), *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*, ελλ. μετάφρ., Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος.

Cohen D., (1989), 'Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens', *Greece & Rome*, Second Series, v. 36, (1) (1989) : 3-15.

Compton-Engle G. 2005, 'Stolen Cloaks in Aristophanes' *Ecclesiazusae*', *Transactions of the American Philological Association* v.135, 163-176

Dindorfius G . (1823), *Scholia Graeca In Aristophanis Comoedias*, v .2 , Libraria Weidmannia: Lipsiae*.

Dover K. J. (1981), *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη*, ελλ. μετάφρ., Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Dübner Fr. (1842), *Scholia Graeca in Aristophanem*, Parisiis: Editore Ambrosio Firmin Didot*.

Foley H. (1982), 'The "female intruder" reconsidered: Women in Aristophane's *Lysistrata* and *Ecclesiazusae*', *Classical Philology*, v. 77 (1).

Gould J. (1980), 'Law, Custom and Myth: Aspects of the social position of women in classical Athens', *Journal of Hellenic Studies*, 100, Centenary Issue : 38-59.

Gomme A.W. (1925), 'The Position of Women in Athens in the Fifth and Fourth Centuries', *Classical Philology*, 20 (1) : 1-25.

Just R. (1989), *Women in Athenian Law and Life*, London and New York: Routledge.

- Kapparis K. (2005), 'Immigration and Citizenship Procedures in Athenian Law', *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, v. 52.
- Loroux N. (1991), 'Aristophane et les femmes d' Athènes': réalité, fiction, théâtre', *Métis, Anthropologie des mondes grecs anciens*, 6 (1) : 119-130.
- MacDowell M. (1983), 'The nature of Aristophanes' Akharnians', *Greece & Rome*, Second Series, 30 (2), 143-162.
- Mossé Cl. (2008) *Η Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*, ελλ. μετάφρ., Αθήνα: Παπαδήμας.
- Richter D. (1971), *The Position of Women in Classical Athens*, *The Classical Journal*, v. 67 (1):1-8.
- Rutherford W. (1896), *Scholia Aristophanica*, v. 2, London: Macmillan and Co*.
- Saxonhouse A. W. (1980) 'Men, Women, War, and Politics: Family and Polis in Aristophanes and Euripides', *Political Theory*, v. 8 (1): 65-81.
- Sealey R., (1990), *Women and Law in Classical Greece*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Sommerstein A.H. (1984), 'Aristophanes and the Demon Poverty', *The Classical Quarterly*, New Series, v. 34 (2): 314–33.
- Steward I. O. (1977-8), 'Xenophon's Attitude toward Women', *The Classical World*, v. 71 (4).
- Walcot P., (1984), 'Greek Attitudes towards Women: The Mythological Evidence', *Greece & Rome*, v. 31 (1) : 37-47
- Zumbrunnen J. (2006), 'Fantasy, Irony, and Economic Justice in Aristophanes' *Assemblywomen and Wealth*', *American Political Science Review*, v. 100 (3).

* Οι εκδόσεις των Dindorfius G. και Dübner Fr. αποτελούν συλλογές των Αλεξανδρινών Σχολιαστών. Αυτή του Rutherford W. περιλαμβάνει επί πλέον και επεξηγήσεις στην αγγλική.

«Η ιδεολογία των προτύπων γυναικείας ομορφιάς, κατά τη δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα, μέσα από τις δημοφιλείς πρακτικές καλλωπισμού και αισθητικών περιποιήσεων της ίδιας περιόδου»

Αλίκη Κοσσυφολόγου

1. Εισαγωγή

Οι επιταχυνόμενοι ρυθμοί ασύμμετρης οικονομικής ανάπτυξης, η οποία αρχίζει να καταγράφεται, στις αρχές της δεκαετίας του εξήντα και η συνεπακόλουθη άνοδος του βιοτικού επιπέδου ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών, κατά τις αρχές της δεκαετίας του εξήντα, διαμόρφωσε τις συνθήκες, έτσι ώστε να ενταχθεί στην οικονομία της αγοράς και να εμπορευματοποιηθεί, η πρακτική του καλλωπισμού, η οποία, κατά το 1^ο μισό του 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα, ασκούνταν αποκλειστικά με παραδοσιακούς - προκαπιταλιστικούς όρους.

Το ενδιαφέρον που εκδηλωνόταν για τις αισθητικές – καλλωπιστικές υπηρεσίες, μεταξύ των κοινωνικών κατηγοριών γυναικών, που μπορούσαν να πληρώσουν για αυτές, ολοένα και μεγάλωνε, έτσι, ώστε, να είναι, αρκετά, ώριμες οι συνθήκες για την ίδρυση Επαγγελματικών Σχολών Κατάρτισης Αισθητικών αναγνωρισμένων από το Υπουργείο Παιδείας.

Την ίδια περίοδο, στην Ελλάδα, είχε αρχίσει να εισπράττεται, έστω καθυστερημένα, ο αντίκτυπος της «οικουμενικοποίησης» δυτικών προτύπων γυναικείας αισθητικής, κυρίως, μέσα από τις αναπαραστάσεις, του δημοφιλούς στην Ελλάδα, εμπορικού αμερικανικού κινηματογράφου, και, σε μικρότερο βαθμό, του ευρωπαϊκού κινηματογράφου. Η, δια μέσου της αφομοίωσης, αναπαράσταση των «ξένων» προτύπων γυναικείας αισθητικής από τα υψηλής αναγνωσιμότητας, δημοφιλή «λαϊκά» έντυπα της περιόδου, καθώς και από τον δημοφιλή εμπορικό ελληνικό κινηματογράφο, συνέβαλε καθοριστικά στην διάδοση και «καθιέρωση» τους στο ελληνικό κοινωνικό περιβάλλον.

Στο πλαίσιο που περιγράφηκε, εύλογα, υποθέτουμε, ότι η διαμόρφωση του χαρακτήρα των αισθητικών περιποιήσεων που εφαρμόζονταν, κατά τη δεκαετία του εξήντα, συνδεόταν με τον κοινωνικό αντίκτυπο της «αναπαράστασης της αναπαράστασης» των ξένων προτύπων γυναικείας

ομορφιάς, μέσα από τον δημοφιλή εμπορικό ελληνικό κινηματογράφο και τα, υψηλής αναγνωσιμότητας, εγχώρια, έντυπα.

Λαμβάνοντας υπόψη, ότι στο ίδιο το περιεχόμενο των αισθητικών περιποιήσεων αποκρυσταλλώνονταν και αναπαράγονταν, αντιλήψεις για την γυναικεία ομορφιά, οι οποίες προηγουμένως, είχαν αναδειχθεί σε κυρίαρχες στην εγχώρια διάχυτη αντίληψη, θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τον βαθμό επίδρασης της κινηματογραφικής και έντυπης κουλτούρας στην διαμόρφωση της εγχώριας ιδεολογίας των προτύπων γυναικείας ομορφιάς της δεκαετίας του εξήντα.

Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε περιλαμβάνει : συνεντεύξεις αισθητικών οι οποίες εργάστηκαν κατά τη δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα, εκπαιδευτικά εγχειρίδια που διένειμαν οι σχολές αισθητικής στις σπουδάστριες, διαφημιστικές καταχωρήσεις ινστιτούτων αισθητικής σε δημοφιλή γυναικεία έντυπα.

2. Υπόθεση εργασίας

Αξιοποιώντας το υλικό που είχα στη διάθεση μου επιχείρησα να προσδιορίσω τον βαθμό στον οποίο συνδέονται τα πρότυπα γυναικείας αισθητικής που υπηρετούνταν και αναπαράγονταν στο πλαίσιο των αισθητικών περιποιήσεων, με την κινηματογραφική «αναπαράσταση της αναπαράστασης» των δυτικών προτύπων γυναικείας ομορφιάς μέσα από τον εμπορικό ελληνικό κινηματογράφο και τα υψηλής αναγνωσιμότητας έντυπα της δεκαετίας του εξήντα. Μέσα από την ανάδειξη του αμφίδρομου χαρακτήρα της σχέσης ανάμεσα στην εγχώρια κινηματογραφική και έντυπη κουλτούρα και την κυρίαρχη ιδεολογία για την γυναικεία ομορφιά, κατά την ίδια περίοδο, στοχεύω στη διερεύνηση της κοινωνικά κατασκευασμένης προέλευσης των κυρίαρχων στη διάχυτη αντίληψη προτύπων της γυναικείας αισθητικής.

Ιδιαίτερα, με απασχόλησε ο χαρακτήρας του προτύπου γυναικείας ομορφιάς που «υπηρετούσαν» οι αισθητικές περιποιήσεις. Πέρα από την άμεση ή έμμεση συσχέτιση του με την έντυπη και κινηματογραφική εγχώρια κουλτούρα, με ενδιέφερε να διερευνήσω τον βαθμό στον οποίο ο ιδεότυπος γυναικείας ομορφιάς μεταφραζόταν, - εν προκειμένω από τις αισθητικούς με τις οποίες συνομίλησα - επίσης, σε πρότυπο σεξουαλικά ελκυστικό από την ανδρική σκοπιά.

Επίσης, με προβληματίσε, αρκετά, το ζήτημα της αισθητικής «**αυτοαναγνώρισης**» των υποκειμένων των αισθητικών περιποιήσεων, επομένως, και η αυτοτοποθέτηση τους στην « *αξιολογική αισθητική κλίμακα*», όπως αυτή είχε προηγουμένως συγκροτηθεί σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία για την γυναικεία αισθητική κατά την περίοδο που συζητούμε, και βεβαίως, ο προσδιορισμός της ταξινομικής αρχής με αναφορά στην οποία η κλίμακα αυτή συγκροτείται. Στο πλαίσιο της μελέτης, προσέγγισα την έννοια της «*αισθητικής αυτοσυγκρότησης*», ως μια διάσταση της φουκωικής *αυτοσυγκρότησης σε υποκείμενο*.

Μεθοδολογική προσέγγιση

Για να μελετήσω την *αισθητική αυτοσυγκρότηση* των ελληνίδων των αστικών κέντρων κατά τη δεκαετία του εξήντα, ως μια πλευρά της *υποκειμενικής τους αυτοσυγκρότησης*, σύμφωνα με την φουκωική ορολογία(Φουκώ Μισέλ(1991) Ύψιλον: 75 -100), είχα ως αφετηρία, ένα θεμελιώδες και κατά ένα τρόπο, απλοϊκό ερώτημα: Τί ακριβώς επιθυμούσαν εκείνες, οι οποίες είχαν την – οικονομική- δυνατότητα να εντάξουν την αισθητική περιποίηση στις πρακτικές συστηματικού τους καλλωπισμού, τις οποίες εφαρμόζαν; Ενδιαφέρονταν για αντιγηραντικές θεραπείες; Τις ενδιέφερε η «βελτίωση» της σωματοδομής τους; Κι αν ναι, πώς εννοούσαν αυτή τη βελτίωση; Ήθελαν να μοιάσουν σε κάποια ξένη σταρ της εποχής ή έστω, σε κάποια ελληνίδα, η οποία πιθανότατα να μιμούνταν κάποια ξένη; Η αισθητική περιποίηση, ως πρακτική, διαμορφωνόταν με στόχο - αναφορά σε ορισμένους ιδεότυπους γυναικείας ομορφιάς, οι οποίοι μπορεί να ήταν κυρίαρχοι σε επίπεδο διάχυτης αντίληψης, εκείνη την περίοδο, τουλάχιστον, στα αστικά κέντρα;

Σε συμπεράσματα κατέληξα συγκρίνοντας τις απαντήσεις που μου έδωσαν οι επαγγελματίες αισθητικοί, σε σχέση με τις προσδοκίες των πελατισσών τους από τις περιποιήσεις, όσο και από τη μελέτη του υλικού των διαφημιστικών καταχωρήσεων ινστιτούτων αισθητικής, που είχα στη διάθεση μου, κυρίως, δίνοντας έμφαση στον χαρακτήρα των διαφημιζόμενων υπηρεσιών. Όπως, επίσης, σε χρήσιμα συμπεράσματα κατέληξα και μέσα από την μελέτη των εγχειριδίων που διένειμαν οι πρώτες επαγγελματικές

σχολές κατάρτισης στις σπουδάστριες αισθητικής, ιδιαίτερα σε σχέση με τον εντοπισμό των αισθητικών «προβλημάτων» προς επίλυση.

Η σχετική μελέτη με οδήγησε σε ένα, ακόμη, πιο θεμελιώδες ερευνητικό μου ερέθισμα, το οποίο αφορά την διερεύνηση των κοινωνικά κατασκευασμένων ορίων της κυρίαρχης κουλτούρας του καλλωπισμού, κατά τη μελετώμενη περίοδο, καθώς και τη μελέτη της **αμφίδρομης, αλληλεπιδραστικής** σχέσης της με την κυρίαρχη ιδεολογία για την γυναικεία ομορφιά. Με άλλα λόγια, διερεύνησα τον βαθμό στον οποίο οι δημοφιλείς πρακτικές καλλωπισμού του σώματος και του προσώπου αφομοίωναν και αναπαρήγαγαν την κυρίαρχη ιδεολογία για τη γυναικεία ομορφιά και σε ποίο βαθμό τη συνδιαμόρφωναν.

3. Η «αναπαράσταση» της κινηματογραφικής αναπαράστασης της γυναικείας ομορφιάς από τα εγχώρια γυναικεία έντυπα και η πρόσληψη και αφομοίωση των προτύπων από τις διαφημιστικές καταχωρήσεις.

Πριν, ξεκινήσω να μελετώ την «αισθητική» κουλτούρα που αναπαρήγαν και συνδιαμόρφωναν οι δημοφιλείς πρακτικές καλλωπισμού στάθηκα στην αναπαράσταση της κινηματογραφικής αναπαράστασης της γυναικείας ομορφιάς, σε ένα δημοφιλές γυναικείο έντυπο της περιόδου, την *Γυναίκα*.

Δεδομένου, του χρονικού περιορισμού, επέλεξα, τυχαία, ορισμένα τεύχη του περιοδικού *Γυναίκα*¹, τα οποία καλύπτουν, μία περίοδο από τις αρχές του 1960 έως το 1963. Κατέληξα στο συγκεκριμένο έντυπο, απορρίπτοντας άλλα, εξίσου, δημοφιλή, υψηλής αναγνωσιμότητας γυναικεία έντυπα, καθώς θεώρησα ότι, η «*Γυναίκα*», διατηρούσε το συγκριτικό πλεονέκτημα, να είναι ένα έντυπο αξιώσεων – γραφιστικά, αισθητικά, και σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο – με ένα προσανατολισμό στην αισθητική, αντίστοιχων ευρωπαϊκών και αμερικανικών εντύπων, πετυχαίνοντας, ταυτόχρονα, να μην «αγνοεί» τα πολιτισμικά χαρακτήρα της – διαρκώς *μετασχηματιζόμενης* – ελληνικής κοινωνία της δεκαετίας του εξήντα.

Η επιλογή μου με «αποζημίωσε» από την άποψη, ότι τα τεύχη της «*Γυναίκας*», τα οποία είχα στη διάθεση μου, « κατακλύζονταν» από εκατοντάδες διαφημιστικές καταχωρήσεις κέντρων καλλωπισμού, αισθητικών κέντρων. Σε πρώτη φάση, λοιπόν, επιχείρησα να συνδέσω το πρότυπο αισθητικής, το οποίο διατείνονταν οι διαφημιζόμενοι «φορείς» του καλλωπισμού, ότι «υπηρετούνταν» στα αισθητικά κέντρα, με το πρότυπο γυναικείας ομορφιάς το οποίο αναδεικνυόταν σε κυρίαρχο μέσω της αναπαράστασης της γυναικείας ομορφιάς από το ίδιο έντυπο.

Εδώ, πρέπει να σημειώσω ότι, το Περιοδικό *Γυναίκα*, εκτός από τις σταρ, ηθοποιούς, τραγουδίστριες, - ελληνίδες και ξένες – τις οποίες προέβαλε, η καθεμία εκ των οποίων ενσάρκωνε ένα «εξατομικευμένο» τύπο καλλονής, το περιοδικό « *Γυναίκα*», ως περιοδικό μόδας με μεγάλη αναγνωσιμότητα , συνέβαλε, καθοριστικά, στην διάδοση και καθιέρωση, και στον ελληνικό χώρο, του «γενικευμένου» - «ουδέτερου» προτύπου γυναικείας ομορφιάς, αυτού της ομορφιάς των μανεκέν, το οποίο επρόκειτο να ασκήσει τεράστια επίδραση στη διαμόρφωση των κυρίαρχων αντιλήψεων για την γυναικεία αισθητική – ομορφιά.

Αν επιχειρήσουμε να «δώσουμε» πρόσωπο στο κυρίαρχο πρότυπο της γυναικείας ομορφιάς, κατά τη δεκαετία του εξήντα, όπως αναδεικνυόταν μέσα από την αναπαράσταση της στη δυτική κινηματογραφική βιομηχανία, θα μπορούσαμε να στραφούμε στην Μπριζίτ Μπαρντό. Ο George Vigarello στο βιβλίο του « *Η ιστορία της ομορφιάς*», εντοπίζει, ως «κορυφαίο» πρότυπο γυναικείας ομορφιάς, για την περίοδο 1950 –1960, αυτό που ενσάρκωνε η Μπριζίτ Μπαρντό, περιγράφοντας την ως ένα πρότυπο καλλονής ή πρωτοτυπία του οποίου έγκειται στο γεγονός, ότι δε συνδέεται αποκλειστικά με την επιθυμία. « *Συνδέεται με την επιβεβαίωση του εαυτού: πιο πολύ υποκείμενο, παρά αντικείμενο, πιο πολύ ενεργητικότητα, παρά παθητικότητα. Η Μπριζίτ ζει στον δικό της ρυθμό, επιλέγει τους έρωτες της, τους εγκαταλείπει ή τους διατηρεί σύμφωνα με έναν κανόνα που είναι αποκλειστικά δικός της.. Το σύνολο των χαρακτηριστικών της εκφράζουν αυτόν τον προβιβασμό σε υποκείμενο*» (Vigarello George, 1997: 257).

Είναι εξαιρετικά αμφίβολο, αν η εκδοχή του Vigarello για τις συμπαράδηλώσεις του μοντέλου Μπριζίτ Μπαρντό, θα μπορούσε να βρει

ανταπόκριση στο είδος της χρήσης – μεταχείρισης, χαρακτήρα της προβολής, που του επεφύλαξαν τα ελληνικά δημοφιλή γυναικεία έντυπα, κατά την ίδια περίοδο, ίσως και λίγο αργότερα. Επιπλέον, ο Vigarello, κάνει λόγο για μια στροφή σε πιο ανδρόγυνα πρότυπα, κατά τις αρχές της δεκαετίας του εξήντα, όταν ένα « *πλήθος από παλιά παραδείγματα του αρσενικού, που στη δεκαετία του εξήντα, γίνονται τα καινούργια μοντέλα του θηλυκού εξυμνώντας την άρνηση κάθε ενδυματολογικού απαρχαίντ*»²(Vigarello G: 261), η οποία σχεδόν «απορρίφθηκε» από τα εγχώρια γυναικεία έντυπα, γεγονός το οποίο εύκολα διαπιστώνεται, ακόμη, και μέσα από μια επιφανειακή ανάγνωση τευχών, ορισμένων εξ αυτών.

Βεβαίως, και στα εγχώρια έντυπα το πρότυπο που υιοθετείται και που αναδεικνύεται σε κυρίαρχο, είναι αυτό της λεπτότερης γυναικείας σωματοδομής, κάτι που φαίνεται ιδιαίτερα έντονα και μέσα από τις συμβουλές περιποίησης σώματος, οι οποίες δίνονται στις αναγνώστριες, μέσα από τις μόνιμες στήλες ομορφιάς, όσο και από τα είδη των περιποιήσεων που διαφημίζουν τα κέντρα αισθητικής στις καταχωρήσεις τους στα έντυπα. Παρά ταύτα, η γυναικεία ελκυστικότητα, την οποία εγγυώνται οι μέθοδοι καλλωπισμού που προτείνονται στις στήλες ομορφιάς της *ΓΥΝΑΙΚΑΣ*, ορίζεται, πάντοτε, με αναφορά την ανδρική επιθυμία.

Όπως σημείωσα και προηγουμένως η σύντομη ενασχόληση μου με τα έντυπα με έπεισε, ότι οι επαγγελματικές πρακτικές αισθητικών περιποιήσεων είχαν γίνει εξαιρετικά δημοφιλείς και ότι διαρκώς μεγάλωνε ο αριθμός των ελληνίδων, των αστικών κέντρων, οι οποίες ενδιαφέρονταν να προσφύγουν σε αυτές, και να «εναποθέσουν» στην ειδικό – επαγγελματία της ομορφιάς την φροντίδα της εμφάνισης τους. Μια τέτοια εξέλιξη, μόνο, θα μπορούσε να δικαιολογήσει, το πλήθος των κέντρων αισθητικής, στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη, που εμφανίζονταν να «μπορούν» να αντέξουν την οικονομική «επιβάρυνση» μιας διαφημιστικής καταχώρησης.

Επιπροσθέτως, είτε μέσα από τις διαφημιστικές καταχωρήσεις, είτε μέσα από τις στήλες συμβουλών ομορφιάς των περιοδικών φαίνεται, ότι η αισθητική είχε αρχίσει να καθιερώνεται στην διάχυτη αντίληψη *ως επιστήμη της ομορφιάς* και οι αισθητικοί ως επιστήμονες ειδήμονες της ομορφιάς

Το γεγονός, ότι αρκετές από τις αισθητικούς, είχαν αρχίσει να «αυτοαναγνωρίζονται» ως αυθεντίες της ομορφιάς, μαρτυρά το επιστημονικοφανές ύφος, που υιοθετούσαν, όταν έδιναν συμβουλές ομορφιάς στις αναγνώστριες μέσα από τις στήλες του περιοδικού, είτε απαντώντας σε ειδικές απορίες των αναγνώστριών με τις οποίες διατηρούσαν μόνιμη αλληλογραφία, αλλά και στις άμεσες διαφημίσεις των ινστιτούτων τους, όπου, εξέφραζαν μια, σχεδόν, αμετροεπή αυτοπεποίθηση την οποία σχετικά με την ευρύτητα των επιστημονικών τους γνώσεων, την επιστημονική τους κατάρτιση και εξειδίκευση τους στο αντικείμενο της αισθητικής.

Η αισθητική «αντίληψη» των επαγγελματιών αισθητικών, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέσα από την επαγγελματική τους εμπειρία

Οι περισσότερες αποδέχτηκαν την ύπαρξη φυσικής, ανατομικής ομορφιάς – μία συνεντευξιαζόμενη αναγνώρισε ως πρότυπο ανατομικής ομορφιάς την αρχαιοελληνικού τύπου ομορφιά, όπως αναπαρίσταται στα αγάλματα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.- , για την διατήρηση της οποίας, όμως, προϋποτίθεται, η συστηματική και πρώιμη φροντίδα. Όλες συμφώνησαν στο ότι η αισθητική φροντίδα πρέπει να ξεκινά από την πρώιμη νεότητα. Επίσης, συναίνεση διαπιστώθηκε σχετικά με την αναγκαιότητα του τακτικού καλλωπισμού, καθώς και σε σχέση με τα προς επίλυση « αισθητικά προβλήματα» σε μια γυναικεία εμφάνιση (τριχοφυΐα, στίγματα). Έμφαση δόθηκε επίσης στην ατομική υγιεινή.

Επίσης, στην πλειοψηφία τους, περιόρισαν την αισθητική προβληματική στο γυναικείο πρόσωπο. Καμία τους δεν αναφέρθηκε σε ιδεατό σωματότυπο και ελάχιστα ειπώθηκαν σχετικά με την ενδεδειγμένη φροντίδα του γυναικείου σώματος. Το γεγονός με προβλημάτισε, δεδομένου, ότι η μελέτη των εντύπων, που είχα, προηγουμένως, πραγματοποιήσει, με είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα, ότι η εμφάνιση και η φροντίδα είχε αναδειχθεί σε «αισθητικό» διακύβευμα, με κριτήριο τόσο το περιεχόμενο και την θεματολογία των τακτικών στηλών ομορφιάς του περιοδικού ΓΥΝΑΙΚΑ, αλλά κυρίως τις αισθητικές υπηρεσίες που διαφημίζονταν στο πλαίσιο των διαφημιστικών καταχωρήσεων, οι οποίες, στην πλειοψηφία τους, αφορούσαν την φροντίδα του σώματος. Παρά ταύτα, στην κουβέντα μας με τις κυρίες, σπανίως, αναφέρθηκε το ζήτημα της δίαιτας με στόχο την απώλεια βάρους.

Όπως, επίσης, δεν έθιξαν το ζήτημα του ιδανικού «μεγέθους» της γυναικείας σιλουέτας.

Στο μακιγιάζ απέδωσαν οι περισσότερες μια προνομιακή θέση μεταξύ των πρακτικών γυναικείου καλλωπισμού, δίνοντας, όμως, έμφαση στην επιλογή του κατάλληλου τύπου μακιγιάζ, με κριτήριο την ηλικία.

Επίσης, καθώς, όλες, οι κυρίες με τις οποίες, είχα την ευκαιρία, να συνομιλήσω, ανήκουν στην κατηγορία των αισθητικών με κατάρτιση, όλες, ανεξαιρέτως, στάθηκαν στο ζήτημα της ευθύνης που αναλαμβάνει η αισθητικός απέναντι στις πελάτισσες της, η οποία, με την επαγγελματική της εμπειρία, αλλά και τις γνώσεις της, είναι σε θέση να διαπιστώσει τη φύση του «προβλήματος» και να παραπέμψει την ενδιαφερόμενη σε εξειδικευμένο γιατρό – επιστήμονα.

Επίσης, όλες απέδωσαν στην αισθητική περιποίηση και μια διάσταση ψυχοθεραπευτική, μια διάσταση, η οποία αποδίδεται και στην αισθητική βιβλιογραφία της περιόδου, όπως θα δούμε παρακάτω. Μάλιστα, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, ότι, οι περισσότερες κυρίες, έδωσαν έμφαση στην ευεργετική επίδραση του συστηματικού καλλωπισμού στην ψυχική συγκρότηση των υποκειμένων των αισθητικών θεραπειών. Μάλιστα, ορισμένες από τις κυρίες εντοπίζουν στις ψυχαγωγικές προεκτάσεις του επαγγέλματος τους μια διάσταση κοινωνικής προσφοράς.

Σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα, ομολογώ ότι με εξέπληξε, η, μάλλον, «προοδευτική» στάση, την οποία τηρούν, καθώς, καταξιώνουν τον γυναικείο καλλωπισμό ως μέσο «αυτοθεραπείας» και τον αποδεσμεύουν από τον χαρακτήρα του μέσου διεκδίκησης ενός συντρόφου ή, ακόμη, αυτόν του μέσου διατήρησης του αμείωτου ερωτικού ενδιαφέροντος του. Από αυτή την άποψη, οι αισθητικοί με τις οποίες συνομίλησα, ουσιαστικά, ανέτρεψαν την αισθητική ταξινομική ιεραρχία, αποδίδοντας το ρόλο της αισθητικής ταξινομικής αρχή στην, διαμορφούμενη από τις κοινωνικές συνθήκες, γυναικεία ψυχική συγκρότηση, υποβαθμίζοντας, εντελώς, την παράμετρο της, οριζόμενης από την ανδρική σκοπιά, γυναικείας ελκυστικότητας.

Όλες τους, επεσήμαναν, με υπερηφάνεια, την αξία της όποιας εμπειρίας είχαν αποκτήσει στο εξωτερικό, κατά κανόνα, στο Παρίσι, είτε ως εργαζόμενες είτε ως εκπαιδευόμενες. Μάλιστα, αρκετές, χρησιμοποιούσαν και γαλλικούς όρους, τονίζοντας τον μεγάλο βαθμό εξοικείωσης τους με την

γαλλική κουλτούρα. Παρά ταύτα, όλες, σχεδόν, αναγνώρισαν ο «γαλλοπρεπής» χαρακτήρας της αισθητικής πρακτικής στην Ελλάδα, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στον πρωταγωνιστικό ρόλο που έπαιξαν τα εισαγόμενα από τη Γαλλία καλλυντικά προϊόντα στην εγχώρια αγορά του καλλωπισμού, η οποία, μόλις, είχε αρχίσει να διαμορφώνεται.

Συμπερασματικά, θα τολμούσα, να υποστηρίξω, ότι οι αισθητικοί, με τις οποίες συνομίλησα, αναγνώριζαν ως πρότυπο γυναικείας ομορφιάς, αυτό που οι τεχνικές δυνατότητες της πρακτικής αισθητικής μπορούσαν να υπηρετήσουν. Τα αισθητικά τους πρότυπα αναδιαμορφώνονταν σύμφωνα με τις εξελίξεις στις προδιαγραφές άσκησης του επαγγέλματος της αισθητικού. Επομένως, από την πλευρά τους υπηρετούσαν, μάλλον, περισσότερο το πρότυπο της καλλωπισμένης γυναικείας εμφάνισης, παρά οποιοδήποτε από τα πρότυπα γυναικείας ομορφιάς, τα οποία, ιστορικά, αναδεικνύονται. Οι περισσότερες αποπειρώνται να ορίσουν την γυναικεία ομορφιά, σε ένα ισόβαρής συνδυασμό φροντισμένης εμφάνισης και ψυχικής ηρεμίας, και «ευπρεπούς» κοινωνικής στάσης. Θα μπορούσα να υποστηρίξω, ότι το γυναικείο αισθητικό πρότυπο, το οποίο μου περιέγραψαν σε, τελική ανάλυση, είναι περισσότερο κοινωνικοποιημένο, ενώ διαπιστώνεται μια τάση υπονόμησης της σωματικότητας του.

Συμπεράσματα :

1. Η συγκρότηση της ιδεολογίας της γυναικείας ομορφιάς στη βάση του εντοπισμού των αισθητικών προβλημάτων προς επίλυση

Στο πλαίσιο αυτής της “*rocket size*” έρευνας που πραγματοποίησα, στην απόπειρά μου να σκιαγραφήσω τον χαρακτήρα της ανάπτυξης της επαγγελματικής αισθητικής, κατά τη δεκαετία του εξήντα, με απώτερο στόχο να αξιολογήσω τη συμβολή της διάδοσης της πρακτικής του επαγγελματικού καλλωπισμού στην καθιέρωση της κυρίαρχης ιδεολογίας για την γυναικεία αισθητική, άντλησα υλικό από τρεις διαφορετικές πλευρές: μελέτησα τις διαφημιστικές καταχωρήσεις κέντρων αισθητικής στο περιοδικό *ΓΥΝΑΙΚΑ*, τα διδακτικά εγχειρίδια που δένειμε σχολή αισθητικής και ένα βιβλίο με οδηγίες προς νέες αισθητικούς, το οποίο εκδόθηκε στα τέλη της δεκαετίας του εξήντα,

ενώ, είχα την ευκαιρία να συνομιλήσω και με κάποιες αισθητικούς, οι οποίες μου μετέφεραν την εμπειρία τους από την επαγγελματική τους δραστηριότητα κατά την δεκαετία του εξήντα.

Δεν τολμώ να κάνω λόγο για συμπεράσματα, παρά μάλλον, για παρατηρήσεις, στις οποίες οδηγήθηκα μέσα από τη σύγκριση. Σκόπιμα, παρέθεσα πρώτη την ανάλυση του υλικού, που είχα συγκεντρώσει από το περιοδικό *ΓΥΝΑΙΚΑ*. Δεδομένου, ότι η *ΓΥΝΑΙΚΑ*, υπήρξε ένα έντυπο τέτοιας εμβέλειας, ώστε να μπορεί να συδιαμορφώνει και να διαχέει προς την κοινωνία ιδεολογικά πρότυπα, μεταξύ των οποίων και πρότυπα γυναικείας αισθητικής, και με ενδιέφερε να επιχειρήσω να μετρήσω την επίδραση αυτών των προτύπων, με κριτήριο τον βαθμό τους πρόσληψης από τις διαφημιστικές καταχωρήσεις.

Σε δεύτερη φάση στράφηκα στη διαθέσιμη βιβλιογραφία, η οποία, μόλις είχε αρχίσει να γράφεται, και επιχείρησα να περιγράψω το αισθητικό πρότυπο που αναδεικνύεται σε αυτά. Αντίστοιχα, προσπάθησα να καταλήξω στον χαρακτήρα του προτύπου γυναικείας ομορφιάς, που πίστευαν ότι «υπηρετούσαν» με την αισθητική περιποίηση που παρείχαν οι αισθητικοί, οι οποίες εργάστηκαν, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Όπως σημείωσα, και προηγουμένως, οι επαγγελματίες αισθητικοί μου περιέγραψαν, το πρότυπο της καλλωπισμένης – φροντισμένης εμφάνισης, ένα πρότυπο, το οποίο μπορούσε να υπηρετηθεί από τις «τεχνικές» δυνατότητες των πρακτικών της αισθητικής περιποίησης, της εποχής του εξήντα : αντιμετώπιση της τριχοφυΐας με την αποτρίχωση, καθαρότητα του δέρματος του προσώπου με την τεχνική του καθαρισμού, περιποίηση του προσώπου, επιλογή κατάλληλου τύπου μακιγιάζ σύμφωνα με την ηλικία. Από την άλλης, όλες, αποδέχτηκαν μια σύλληψη της φυσικής – ανατομικής ομορφιάς με όρους πυθαγόρειας συμμετρίας³.

Παρά ταύτα, επέμειναν στην αναγκαιότητα περιποίησης και «αξιοποίησης», έτσι ώστε να αναδειχθεί η φυσική ομορφιά. Οι περισσότερες απέφυγαν να «προσωποποιήσουν» το αισθητικό αυτό πρότυπο, ούτε το

³ Η ιδέα της ομορφιάς ως γεωμετρικής αναλογίας, η οποία συνάδει με την μαθηματική αντίληψη του σύμπαντος, περιγράφεται στον Τιμαίο του Πλάτωνα ως « ο πιο ωραίος δεσμός είναι αυτός που καταφέρνει να δημιουργήσει από τα συνδεόμενα μέρη και τον εαυτό του το πιο ομογενές σύνολο – και αυτό το επιτυγχάνει με τον καλύτερο τρόπο η γεωμετρική αναλογία» Έκο Ουμπέρτο (επιμ) 2004:49 -51

συνέδεσαν με το «γενικευμένο» αισθητικό πρότυπο του μανεκέν, το οποίο, μόλις, είχε αρχίσει να αναδεικνύεται, μέσα από δημοφιλή γυναικεία έντυπα «αξιώσεων», όπως η *ΓΥΝΑΙΚΑ*. Επίσης, παρατήρησα το εξής οξύμωρο: οι αισθητικοί, με τις οποίες συνομίλησα, όταν τους ζήτησα, να μου περιγράψουν το πρότυπο γυναικείας αισθητικής, το οποίο οι ίδιες θαυμάζουν, - στην ερώτηση: Πώς θα περιγράφατε μια όμορφη γυναίκα;- μου περιέγραψαν ένα αισθητικό πρότυπο με αρκετά κοινωνικά χαρακτηριστικά(καλή-«ευπρεπής» συμπεριφορά, εσωτερική ηρεμία), αποδίδοντας δευτερεύοντα ρόλο στην υλική-υποστατή διάσταση του. Επιπροσθέτως, υπονόμισαν, σε μεγάλο βαθμό, την προέκταση της οριζόμενης από την ανδρική σκοπιά σεξουαλικής ελκυστικότητας, και κατά συνέπεια, με τον τρόπο αυτό, ανέτρεψαν την αισθητική ταξινομική ιεραρχία, αποδίδοντας τον ρόλο της ταξινομικής αισθητικής «αρχής» σε εκείνο, που, συμβατικά, μπορεί να περιγραφεί ως γυναικεία « αυτοπεποίθηση», ενταγμένη στο ευρύτερο κοινωνικό και ιστορικό περιβάλλον.

Μόνο σε ό,τι αφορά τα προς επίλυση αισθητικά προβλήματα, δε διαφοροποιήθηκαν σε σχέση με την αισθητική βιβλιογραφία της περιόδου, αλλά και με την αισθητική ιδεολογία που αναδεικνυόταν στη *ΓΥΝΑΙΚΑ*. Επίσης, είναι, εξαιρετικά, κρίσιμο, να κρατήσουμε, ότι οι αισθητικοί, με τις οποίες συνομίλησα, κάποιες από τις οποίες, διατηρούσαν υψηλών αξιώσεων ινστιτούτα ομορφιάς, και βεβαίως, είχαν τη δυνατότητα να καταχωρούν και διαφημίσεις των ινστιτούτων τους στην *ΓΥΝΑΙΚΑ*. Ακόμη, και σε αυτή την περίπτωση, όμως, το αισθητικό πρότυπο το οποίο «αναδεικνυόταν» μέσα από τις διαφημιζόμενες αισθητικές υπηρεσίες, όπως, θα δούμε και παρακάτω, δε συμβαδίζει με τις αντιλήψεις τις οποίες εξέφρασαν οι αισθητικοί, οι οποίες καταχωρούσαν αυτές τις διαφημίσεις.

Συγκεκριμένα, αν επιχειρήσω, να συνοψίσω τις εντυπώσεις μου σε σχέση με την ιδεολογία ομορφιάς που διαμορφώνεται με αναφορά τις διαφημιστικές καταχωρήσεις κέντρων αισθητικής, που βρήκα στη *ΓΥΝΑΙΚΑ*, θα μπορούσα να υποστηρίξω, ότι το πρότυπο το οποίο «διατείνονται» ότι «υπηρετούν» οι διαφημιζόμενες θεραπείες, «συμβαδίζει»/ταιριάζει στην αναπαράσταση της αναπαράστασης της γυναικείας ομορφιάς, όπως αναδεικνύεται στο έντυπο, στο οποίο φιλοξενούνται οι διαφημίσεις.

Μεταξύ των διαφημιζόμενων υπηρεσιών των κέντρων αισθητικής, πλειοψηφούν οι θεραπείες σώματος (σύσφιγξη, καταπολέμηση της κυτταρίτιδας, «κούρες» αδυνατίσματος), οι οποίες «υπηρετούν» το πρότυπο της λεπτότερης/στενότερης γυναικείας σιλουέτας, το οποίο «προβάλλει» το έντυπο, στο οποίο είναι δημοσιευμένες οι διαφημίσεις των θεραπειών. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι, κατά έναν τρόπο, το πρότυπο ομορφιάς που «διατείνονται», ότι υπηρετούν οι διαφημιζόμενες αισθητικές υπηρεσίες, εκφράζεται με αρνητικούς όρους, δηλαδή, ως το πρότυπο, το οποίο έχει απαλλαχθεί – με τη συμβολή των αισθητικών θεραπειών – από «τα προς επίλυση» αισθητικά « προβλήματα», όπως αυτά ορίζονται μέσα από την διαφήμιση, αλλά και από τις στήλες ομορφιάς του εντύπου.

Εν προκειμένω, λοιπόν, το ιδανικό πρότυπο ομορφιάς κατασκευαζόταν, μέσω της «αποκάλυψης» - ανακάλυψη του συνόλου των αισθητικών «προβλημάτων» , από τα οποία πρέπει να είναι απαλλαγμένη η γυναικεία εξωτερική εμφάνιση, ώστε να μπορεί να το προσεγγίσει. Για παράδειγμα η «ανακάλυψη» της κυτταρίτιδας και σε δεύτερη φάση ο ορισμός της ως προβλήματος, μέσα από στήλες ομορφιάς ενός γυναικείου εντύπου, «κοινωνικοποιήθηκε» στο αναγνωστικό κοινό του περιοδικού, και εισπράχθηκε από την νεοσύστατη εγχώρια αγορά του καλλωπισμού, ως ερέθισμα για την διαμόρφωση πρακτικών αντιμετώπισης της, με απώτερο σκοπό την ανταπόκριση, αλλά και την εμπορική «αξιοποίηση», ενός αιτήματος απαλλαγής από την κυτταρίτιδα, εκφραζόμενου από κοινωνικές κατηγορίες γυναικών, οι οποίες μπορούσαν να αποτελέσουν αγοραστικό κοινό των αισθητικών/καλλωπιστικών προϊόντων – υπηρεσιών.(συσκευές μασάζ, χειροπρακτική κατά της κυτταρίτιδας).

Αντίστοιχα, συμβαίνει και με την πρακτική της δίαιτας, ως μέσου για την απόκτηση της λεπτότερης σιλουέτας, της προϋποτιθέμενης, σύμφωνα με τα αισθητικά στάνταρντ που διαμορφώνει το έντυπο, για μια ολοκληρωμένη όμορφη γυναικεία εξωτερική εμφάνιση. Τα κέντρα ομορφιάς διαφημίζουν αισθητικές υπηρεσίες – θεραπείες αδυνατίσματος, οι οποίες είναι αποτελεσματικές, χωρίς να προϋποθέτουν ενάργεια από μέρους των υποκειμένων. Δηλαδή, προτείνουν μεθόδους αδυνατίσματος, οι οποίες μπορούν να υποκαταστήσουν την δίαιτα, γεγονός, που καταδεικνύει, ότι, ήδη, στη διάχυτη αντίληψη, η δίαιτα αδυνατίσματος είχε καθιερωθεί, ως μια

πρακτική καλλωπισμού, εξαιρετικά, οδυνηρή, αλλά, αναπόφευκτη. Μέσα από τις διαφημιστικές καταχωρήσεις τα κέντρα της αισθητικής «ανταγωνίζονταν» να πείσουν τις υποψήφίες «καταναλώτριες» των υπηρεσιών τους, ότι, μπορούσαν να πετύχουν την απώλεια βάρους, χωρίς εκείνες να χρειαστεί να υποβληθούν στη «στέρηση», να «πεινάσουν».

Επίσης, το πρότυπο, το οποίο αναδεικνύεται μέσα από τις διαφημιστικές καταχωρήσεις, και το οποίο, όπως, επισημάναμε και προηγουμένως συνδιαμορφώθηκε από την ιδεολογία για την γυναικεία ομορφιά την οποία αναδείκνυαν τα έντυπα, έχει μια, σαφή, σεξουαλικά ελκυστική διάσταση, οριζόμενη από την ανδρική σκοπιά.

Ένα στοιχείο το οποίο, επίσης, χαρακτηρίζει τις διαφημιστικές καταχωρήσεις στο σύνολο τους, είναι η έμφαση στην αποκτηθείσα στο εξωτερικό θεωρητική κατάρτιση, είτε των ιδιοκτητριών των διαφημιζόμενων κέντρων αισθητικής, είτε της προέλευσης των εφαρμοζόμενων καλλωπιστικών μεθόδων, σε αντιστοιχία, με την έμφαση την οποία έδωσαν όλες οι αισθητικοί, με τις οποίες συνομίλησα, στην αποκτηθείσα επαγγελματική ή εκπαιδευτική τους εμπειρία στο εξωτερικό. Το γεγονός αυτό, υπογραμμίζει μια κυρίαρχη, κατά την περίοδο, στη διάχυτη αντίληψη, σύνδεση ορισμένων ευρωπαϊκών χωρών – εν προκειμένω με τη Γαλλία – με την παραγωγή και διάδοση της αισθητικής κουλτούρας, άρα και της ιδεολογίας για την γυναικεία αισθητική – ομορφιά. Οι διαφημιζόμενες επιχειρήσεις αισθητικής επικαλούνται την γαλλική αυθεντία (κατάρτιση αισθητικών αποκτημένη στη Γαλλία ή γαλλική προέλευση της εφαρμοζόμενης μεθόδου), για να εμπνεύσουν εμπιστοσύνη στις αναγνώστριες του περιοδικού, οι οποίες αποτελούν το δυνάμει καταναλωτικό κοινό των προϊόντων – υπηρεσιών που διαφημίζουν. Αντίστοιχα, οι αισθητικοί, με τις οποίες συνομίλησα, εξακολουθούν να θεωρούν, ότι η σχέση τους με την γαλλική αισθητική «βιομηχανία» συνέβαλε καθοριστικά στην κοινωνική καταξίωση του επαγγελματικού τους προφίλ και στην επιτυχία τους. Η κυρίαρχη στη διάχυτη αντίληψη «εμπιστοσύνη» στη γαλλική – καλλωπιστική και όχι μόνο- τεχνογνωσία, ωθούσε κι εκείνες «πρακτικές» κυρίως, να ψάχνουν τρόπους να αποδείξουν στις πελάτισσες τους, ότι κι εκείνες είχαν με κάποιο τρόπο σχέση με την γαλλική καλλωπιστική παράδοση.

Συνδέοντας το περιεχόμενο των διαφημιστικών καταχωρήσεων κέντρων αισθητικής, που βρήκα στη ΓΥΝΑΙΚΑ, με την κουβέντα μου με τις αισθητικούς, αρκετές από τις οποίες είχαν δημοσιεύσει διαφημίσεις των αισθητικών υπηρεσιών που παρείχαν, κατά τη δεκαετία του εξήντα, διαπίστωσα το εξής ενδιαφέρον: όλες οι κυρίες «πάσχισαν» να με πείσουν για την παραϊατρική τους προπαίδεια, ενώ, οριοθέτησαν αυστηρά την έκταση της παρέμβασης της αισθητικής περιποίησης στο γυναικείο σώμα και πρόσωπο. Η έμφαση σε αυτό το ζήτημα δόθηκε με δική τους πρωτοβουλία, καθώς, εγώ, από τακτ, δεν είχα πρόθεση να το θίξω. Από την άλλη, έχοντας μελετήσει, προηγουμένως, τις καταχωρήσεις για αισθητικές υπηρεσίες, είχα παρατηρήσει ότι διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σε εκείνες που αφορούν κέντρα αισθητικής, και σε εκείνες που διαφήμιζαν ιατρεία τα οποία παρείχαν αισθητικές υπηρεσίες(αποτριχώσεις, ή ακόμη και πλαστικές εγχειρίσεις) , δηλαδή, αισθητικές «θεραπείες» οι οποίες παρέχονταν από γιατρούς δερματολόγους ή πλαστικούς χειρουργούς. Οι περισσότερες διαφημίσεις της δεύτερης κατηγορίας στηρίζονταν στην «αρνητική διαφήμιση», και στη δυσφήμιση του επιπέδου των αισθητικών υπηρεσιών οι οποίες παρέχονταν στα κέντρα αισθητικής. Οι περισσότερες «δυσφημίες» έδιναν έμφαση στην έλλειψη επιστημονικής κατάρτισης των αισθητικών, στην ανευθυνότητα, και λίγο ως πολύ, επέρριπταν στον κλάδο των αισθητικών, αδιακριτως, την κατηγορία για «τσαρλατανισμό».

Βεβαίως, σύμφωνα, με την εικόνα που μου μετέφεραν, όλες οι αισθητικοί με τις οποίες συνομίλησα – οι οποίες, είχαν κατάρτιση- η «επίθεση» από τους γιατρούς δεν ήταν, εντελώς, αδικαιολόγητη, από την άποψη, ότι οι εμπειρικές αισθητικοί, στην πλειοψηφία τους, δεν φαίνεται, ότι συναισθάνονταν την ευθύνη που αναλάμβαναν εφαρμόζοντας πρακτικές και γιατροσόφια δικής τους επινοήσεως, αγνοώντας, πλήρως, τις βασικές αρχές της δερματολογίας.

Επομένως, στο πλαίσιο αυτό, μπορώ, να καταλάβω, γιατί, οι «απολογούμενες» για τα «κατορθώματα» ορισμένων «μη καταρτισμένων» συναδέλφων τους, οι οποίες με την ανεύθυνη στάση τους, έπλητταν το κοινωνικό προφίλ του επαγγέλματος της αισθητικού, ιεραρχώντας τα στοιχεία που συνθέτουν μια όμορφη γυναικεία εξωτερική εμφάνιση, έδωσαν προτεραιότητα στην «υγεία» του δέρματος, των μαλλιών, των δοντιών. Το

πρότυπο της γυναικείας εμφάνισης, που φαίνεται να προτιμούσαν, ήταν καλλωπισμένο, υγιές και δευτερευόντως ελκυστικό.

Αντίθετα, τόσο στην βιβλιογραφία της περιόδου, όσο και στις διαφημιστικές καταχωρήσεις των κέντρων αισθητικής, το αισθητικό πρότυπο, το οποίο αναδεικνύεται, έχει μια σαφή διάσταση σεξουαλικής ελκυστικότητας από την ανδρική σκοπιά. Στις διαφημιστικές καταχωρήσεις μεταξύ όσων διατείνονται ότι μπορούν να προσφέρουν οι αισθητικές θεραπείες, είναι και η προσωπική ευτυχία, είτε προκαλώντας την αφύπνιση του ενδιαφέροντος ενός υποψήφιου συζύγου, είτε συμβάλλοντας στην ανανέωση του ερωτικού ενδιαφέροντος του υπάρχοντος συντρόφου/συζύγου.

Αντίστοιχα, στην βιβλιογραφία που είχαν στη διάθεση τους, οι εκπαιδευόμενες αισθητικοί, των αρχών της δεκαετίας του εξήντα, μεταξύ των απαριθμώμενων «θαυμαστών» αποτελεσμάτων των αισθητικών θεραπειών προνομιακή θέση αποδίδεται και στη δυνατότητα να κάνουν τις γυναίκες να είναι σεξουαλικά ελκυστικές από την ανδρική σκοπιά. Μάλιστα, σε αυτή τη δυνατότητα, να «διευκολύνουν» - βελτιώνουν τις διαπροσωπικές σχέσεις των γυναικών που στρέφονται σε αυτές ανάγεται το επιχείρημα περί «ψυχαγωγικής» επίδρασης των αισθητικών θεραπειών. Ιδιαίτερα, για την περίπτωση γυναικών ατημέλητων, οι οποίες, εξαιτίας της μη φροντισμένης τους εμφάνισης, έχουν βιώσει την απόρριψη από τον ερωτικό τους σύντροφο. Στο εγχειρίδιο της ψυχολογίας που διένειμε η σχολή Δολιανίτη σημειώνεται σχετικά: «*αι πονεμένοι*», δηλαδή οι ατημέλητες, συχνά «*είναι βεβαρυμένοι από συναισθήματα μειονεκτηκότητας οξέα μέχρι νευρασθένειας*» (*Σημειώσεις Ψυχολογίας*, Ιδιωτική Επαγγελματική Σχολή Αισθητικής Γ. Ι. Δολιανίτη, β' έκδοση, Αθήνα, 1972), αντίστοιχα, στο βιβλίο « *Η τεχνική της αισθητικής: κατευθύνσεις για τις νέες αισθητικούς*» (, περιλαμβάνεται κεφάλαιο, το οποίο μελετά « *Σχέσεις ομορφιάς και ψυχικής υγείας*⁴» (Τίμη Πατζίκα, *Η Τεχνική της Αισθητικής: Κατευθύνσεις για τις νέες αισθητικούς*: 133)

Αντίθετα, οι αισθητικοί με τις οποίες συνομίλησα, έθεσαν το ζήτημα, με πιο «ήπιους» όρους: έκαναν λόγο, δηλαδή, για γυναίκες, οι οποίες, λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων, είχαν παραμελήσει την εξωτερική τους

εμφάνιση, και επομένως, είχαν χαμηλή αυτοεκτίμηση ή απλώς δεν αισθάνονταν όμορφα.

Συνοψίζοντας:

Οι επαγγελματίες αισθητικοί έδειχναν την προτίμηση τους στο αισθητικό – καλλωπισμένο πρότυπο, το οποίο οι αισθητικές περιποιήσεις που εφαρμόζαν μπορούσαν να υπηρετήσουν. Προέβαλαν ένα φυσικοποιημένο αισθητικό πρότυπο, επιχειρώντας, να αναδείξουν την πλευρά, εκείνη της αισθητικής, η οποία υπηρετεί σκοπούς υγιεινής, έτσι ώστε, με έμμεσο τρόπο, η αισθητική να «συγγενεύει» με την ιατρική επιστήμη. Επίσης, μάλλον, κάνουν λόγο, περισσότερο, για αισθητικοποιημένη παρουσία, παρά για ομορφιά, ακόμη, κι εκείνες οι αισθητικοί, οι οποίες αναγνωρίζουν την ύπαρξη της ανατομικής ομορφιάς. Επιπλέον, το πρότυπο αυτό διαμορφώνεται, μέσα από τη συνύπαρξη διάφορων αισθητικών «ιδιοτήτων». Οι ίδιες οι αισθητικοί αξιολογούν το πρότυπο, επομένως, αυτοτοποθετούνται στη θέση της ταξινομικής αρχής. Η σεξουαλικά ελκυστική διάσταση του προτύπου, από την ανδρική σκοπιά, είτε παραγνωρίζεται εντελώς, είτε της αποδίδεται δευτερεύουσα σημασία. Το γεγονός αυτό ενισχύεται, από το ότι η «ψυχαγωγική» ιδιότητα που της αποδίδουν έγκεινται στην ενίσχυση της αυτοεκτίμησης των ίδιων των υποκειμένων των αισθητικών θεραπειών. Δεν είναι τυχαίο, επίσης, ότι στις συνεντεύξεις δεν αναφέρθηκε καμία ελληνίδα ή ξένη ηθοποιός της δεκαετίας του 60, η οποία στη γενικευμένη αντίληψη, να θεωρούνταν «σεξοβόμβα», δηλαδή, κατά γενική ομολογία, ελκυστική από την ανδρική σκοπιά. Η αντίληψη, αυτή, θα μπορούσε να θεωρηθεί αρκετά, «προωθημένη», από τη σκοπιά του κοινωνικού προοδευτισμού. Παρά ταύτα, ομολογώ, ότι διατηρώ, ορισμένες επιφυλάξεις σχετικά με τα εσωτερικά κίνητρα, τα οποία τις ωθούν να υιοθετήσουν αυτές τις αντιλήψεις. Δηλαδή, αμφιβάλλω, αν η στάση τους είναι αποτέλεσμα της απόρριψης του

ετεροπροσδιορισμού της γυναικείας ταυτότητας, καθώς και της ψυχικής εξάρτησης από τον ανδρικό «καταναγκασμό», την οποία αυτή συνεπάγεται. Εικάζω, ότι, οι απόψεις αυτές εκφράζονται στο πλαίσιο της προάσπισης του κοινωνικού προφίλ του επαγγέλματος τους, το οποίο, ενδεχομένως, να θεωρούν, ότι καταξιώνεται, κοινωνικά, μέσω της διασύνδεσης του με ιατρικές πρακτικές.

Βεβαίως, λογικό επόμενο ήταν οι περισσότερες διαφημίσεις των κέντρων αισθητικής να αφορούν αισθητικές θεραπείες, οι οποίες «υπηρετούσαν» το καλλωπισμένο αισθητικό πρότυπο. Επομένως, και σε ό,τι αφορά τις διαφημιστικές καταχωρήσεις, αναδεικνύεται ένα πρότυπο γυναικείας ομορφιάς, του οποίου οι «ανατομικές» καταβολές είναι δευτερευούσης σημασίας. Η ομορφιά του προτύπου «προκύπτει», είναι αποτέλεσμα των αισθητικών φροντίδων. Από την σκοπιά αυτή, η «ομορφιά» ως ιδιότητα, δεν αποτελεί φυσικό «χάρισμα», - με όλες τις μεταφυσικές συμπαραδηλώσεις που κουβαλά η λέξη «χάρισμα» - αλλά είναι «απόκτημα», καθώς, μπορούν να την «αποκτήσουν», όλες οι υποκείμενες σε τακτικές αισθητικές θεραπείες. Αρά, στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής, καταλήγουμε σε μια εκδοχή της ομορφιάς, ως ανταλλάξιμου αγαθού, από τη στιγμή που προϋποτίθεται η καταβολή ενός αντιτίμου για την υποβολή σε μια αισθητική θεραπεία. Εδώ, πρέπει, να σημειωθεί, ότι, οι αισθητικοί, σχεδόν όλες, επιχείρησαν να με πείσουν, ότι οι αισθητικές θεραπείες «υπηρετούν», την ατομική υγιεινή, άρα και μια πλευρά της σωματικής υγείας. Προσδίδοντας αυτήν την διάσταση στις αισθητικές θεραπείες, οι αισθητικοί, «νομιμοποιούν»/δικαιολογούν το υλικό τους κόστος, αφού, έστω, και με έμμεσο τρόπο, τις παρουσιάζουν, ως εξίσου, «αναγκαίες», με τις ιατρικές θεραπείες.

Οι αισθητικές αντιλήψεις των επαγγελματιών, όπως είναι εύλογο, «αφομοιώνονται» στο περιεχόμενο των διαφημίσεων, οι οποίες είχαν καταχωρηθεί στη ΓΥΝΑΙΚΑ, επομένως, δίνεται ανάλογη έμφαση στη «διαταξικότητα» της ανάγκης για ομορφιά. Ο απώτερος σκοπός των διαφημίσεων είναι να ξεπεραστεί, η διάχυτη αντίληψη, για την αισθητική περιποίηση, ως ενός «είδους» πολυτελείας. Η πρόθεση τους, γίνεται σαφής στο περιεχόμενο των αισθητικών καταχωρήσεων, όπου, σε κάθε περίπτωση,

τονίζεται η σχέση ποιότητα – τιμής των διαφημιζόμενων προϊόντων – υπηρεσιών, έτσι ώστε, να διευρυνθεί – κοινωνικά, ταξικά- το δυνάμει καταναλωτικό κοινό των υπηρεσιών. Βέβαια, εξαιτίας και του χαρακτήρα του εντύπου, αλλά και για πρακτικούς- χωροταξικούς λόγους – τα κέντρα αισθητικής τα οποία διαφημίζονται έχουν την έδρα τους στις τρεις μεγάλες ελληνικές πόλεις Αθήνα , Θεσσαλονίκη και Πάτρα – το δυνάμει καταναλωτικό κοινό των υπηρεσιών είναι αμιγώς αστικό στη σύνθεση του. Επίσης, σε ό,τι αφορά τον ταξικό προσανατολισμό του εντύπου και των δημοσιευμένων σε αυτό διαφημίσεων, τόσο στο πλαίσιο των διαφημίσεων, όσο, και συνολικά στο έντυπο, οι κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες απευθύνονται είναι είτε νοικοκυρές, είτε εργαζόμενες στον τριτογενή τομέα. Δε συνάντησα, για παράδειγμα, στήλη συμβουλών ομορφιάς ή κάποια καταχώρηση, η οποία να θέτει ζήτημα φροντίδας της ομορφιάς της βιομηχανικής εργάτριας ή της αγροτοκτηνοτρόφου.

Τα εγχειρίδια τα οποία διένειμαν στις σπουδάστριες, οι πρώτες επαγγελματικές σχολές, διαμορφώθηκαν, πρωθύστερα, με απώτερο στόχο να αποκτήσει ο κλάδος της επαγγελματικής αισθητικής μια θεωρητική θεμελίωση, η οποία θα συνέβαλε στη κοινωνική του καταξίωση. Η συστηματοποίηση του θεωρητικού πλαισίου της επαγγελματικής αισθητικής ήταν πρωθύστερη στην Ελλάδα, δηλαδή, προέκυψε, ως συνέπεια της ίδρυσης των επαγγελματικών σχολών, η οποία με τη σειρά της ήταν πρωθύστερη της εμφάνισης της αισθητικής ως επαγγελματικού κλάδου.

Όλοι αυτοί οι «ετεροχρονισμοί» αποτυπώθηκαν στο περιεχόμενο των εγχειριδίων. Η αισθητική αντίληψη, η οποία αναδεικνυόταν, «προέκυπτε», μέσα από την ιδιότυπη σύνθεση των ερεθισμάτων από τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούσαν στον επαγγελματικό χώρο των αισθητικών, των όποιων εμπειριών από την ανάπτυξη του κλάδου στο εξωτερικό, και της επίκλησης στην ιατρική ορολογία, ή οποία ενίσχυε την επιστημονική εγκυρότητα της προβληματικής. Το αισθητικό πρότυπο, το οποίο αναδεικνυόταν σε κυρίαρχο, ήταν σαφώς το καλλωπισμένο πρότυπο, παρά το γεγονός, ότι η ύπαρξη φυσικής, ανατομικής ομορφιάς δικαιώνεται – υπάρχει ξεχωριστό εγχειρίδιο μορφολογίας προσώπου-. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί, ότι η πρωτόλεια βιβλιογραφία στηρίζεται περισσότερο στην

αξιολόγηση των εξελίξεων στον χώρο της επαγγελματικής αισθητικής – στην Ελλάδα και στο εξωτερικό – και πολύ λιγότερο, αντλεί ερεθίσματα από την αναπαράσταση της γυναικείας ομορφιάς από τα δημοφιλή μέσα (έντυπα, κινηματογράφος). Ο τεχνικός προσανατολισμός και η προτεραιότητα της «υπηρέτησης» του επαγγελματικού κλάδου αποκρυσταλλώνεται στις αντιλήψεις σχετικά με την γυναικεία αισθητική, οι οποίες εκφράζονται στο εγχειρίδιο, στο πλαίσιο των οποίων, ως συνέπεια του τεχνικού προσανατολισμού, υπονομεύεται, η σεξουαλικά ελκυστική, από την ανδρική σκοπιά, διάσταση του προτύπου γυναικείας ομορφιάς, το οποίο αναδεικνύεται.

Αυτό, το οποίο ομολογώ, όμως, ότι με εξέπληξε, είναι ότι σε κάθε περίπτωση, εξαιρετικά περιορισμένη φαίνεται η επίδραση ή έστω η γοητεία που θα μπορούσαν να ασκήσουν τα πρότυπα γυναικείας εμφάνισης, τα οποία αναδεικνύονταν μέσα από την κινηματογραφική αναπαράσταση της ομορφιάς. Αναφέρομαι, κυρίως, στην εντύπωση που αποκόμισα συζητώντας με τις επαγγελματίες αισθητικούς, όσο και μελετώντας τα διδακτικά εγχειρίδια. Οι περισσότερες, σκιαγράφησαν ένα «γενικευμένο» πρότυπο γυναικείας ομορφιάς – το «καλλωπισμένο» -, το οποίο ανταποκρινόταν στα αισθητικά κριτήρια τα οποία περιγράψαμε προηγουμένως (καθαρότητα, σφριγηλότητα, κοκ) και απέφευγαν, κατά συνειδητό τρόπο, μάλλον, να το ταυτίσουν, με συγκεκριμένα πρόσωπα, τα οποία, εκείνη την περίοδο, είχαν αναδειχθεί σε πρότυπα – «σύμβολα», γυναικείας ελκυστικής, από την ανδρική σκοπιά, ομορφιάς. Το ενδιαφέρον είναι, ότι αντίστοιχα στη «ΓΥΝΑΙΚΑ», όπου, η θεματολογία του περιοδικού, «προϋπέθετε», κατά ένα τρόπο, την προβολή αυτών των προσώπων – ηθοποιού, τραγουδίστριες ελληνίδες και ξένες -, παρά ταύτα, στις σελίδες του περιοδικού, διαπιστώνεται μια τάση, «περιορισμού» της αισθητικής «εμβέλειας» των εξατομικευμένων αυτών προτύπων ομορφιάς.

Όπως σημείωσα και προηγουμένως, η ΓΥΝΑΙΚΑ ως έντυπο, το οποίο αξίωνε προδιαγραφές εντύπων του εξωτερικού, φαίνεται να προσανατολιζόταν στην ανάδειξη της «γενικευμένης αισθητικής των μανεκέν» - την έννοια του γενικευμένου προτύπου ομορφιάς των μανεκέν την εισάγει ο Vigarello-. Μια τάση, η οποία «υποστηρίζεται» στα εκτεταμένα αφιερώματα

μόδας, τα οποία φιλοξενούσε σε μηνιαία βάση το περιοδικό. Τα μανεκέν, τα οποία εκπροσωπούν το «καλλωπισμένο» αισθητικό πρότυπο, ενώ την ίδια στιγμή παρουσιάζονται ως ελκυστικά από την ανδρική σκοπιά, προβάλλονται – κατά ένα τρόπο – ως παραδείγματα προς μίμηση, τα νέα πρότυπα ταύτισης των γυναικών. Η αόριστη επαγγελματική ταυτότητα των μανεκέν στη Γυναίκα – ανάλογα με τα ρούχα που παρουσιάζουν υποδύονται ρόλους, πχ: ταγέρ για την εργαζόμενη – αναδεικνύει ένα πρότυπο γυναικείας ομορφιάς, μόνο κατ'επίφαση χειραφετητικό, το οποίο δεν αποδεσμεύεται από τα «παραδοσιακά» του χαρακτηριστικά, καθώς, τελικά, ορίζεται από την ανδρική σκοπιά. Επομένως, η «εκμοντερνισμένη» γυναικεία αισθητική κουλτούρα την οποία εισάγει το περιοδικό, εξακολουθεί να αναφέρεται στην ανδρική ταξινομική αρχή. Δηλαδή, τα αισθητικά πρότυπα είναι, κατά αδιαπραγμάτευτο τρόπο, εκείνα τα οποία μπορούν να αναγνωριστούν ως ελκυστικά από την ανδρική σκοπιά.

Στο πλαίσιο αυτό, το «καλλωπισμένο» αισθητικό πρότυπο, το οποίο «υπηρετούν» οι διαφημιζόμενες αισθητικές περιποιήσεις, εφόσον εναρμονίζεται με την γυναικεία αισθητική κουλτούρα του περιοδικού, καταλήγει και αυτό, έστω και έμμεσα, να εμφανίζεται ως σεξουαλικά ελκυστικό από την ανδρική σκοπιά, επομένως, και να αναφέρεται στην ανδρική «ταξινομική αρχή». Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο αυτό, μπορούμε να υποθέσουμε, ότι η «εκθρόνιση», από την κυρίαρχη αισθητική κουλτούρα των γυναικείων εντύπων, των προτύπων γυναικείας ομορφιάς, τα οποία ενσάρκωναν διάσημες της εποχής, προκύπτει ως αποτέλεσμα της συντηρητικής αναδίπλωσης μπροστά στον ενδεχόμενο «έμμεσο» χειραφετητικό αντίκτυπο, σε κοινωνικό επίπεδο, που έφεραν τα πρότυπα αυτά. Αναφέρομαι στην εντελώς «εξατομικευμένη» εκδοχή της γυναικείας ομορφιάς, την οποία αντιπροσώπευαν οι διάσημες όμορφες της περιόδου, η καθεμιά ξεχωριστά. Δηλαδή, ενώ, οι περισσότερες αναγνωρίζονταν ως σεξουαλικά ελκυστικές από την ανδρική σκοπιά, από την άλλη είχαν διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο επαγγελματικό προφίλ, το οποίο συνδυασμένο με τη συχνή δημοσιοποίηση πλευρών της προσωπικής τους ζωής, τους απέδιδε μια κοινωνική ταυτότητα, η οποία υπερέβαινε τα όρια της παραδεγμένης έμφυλης κατανομής κοινωνικών ρόλων στο συγκεκριμένο

ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον. Αντίθετα, η αισθητική κουλτούρα της «καλλωπισμένης» ομοιογένειας ανταποκρινόταν στην κυρίαρχη κοινωνική προδιαγραφή για τις έμφυλες σχέσεις στα ελληνικά μεταπολεμικά αστικά και ημι –αστικά κέντρα.

Επομένως, καταλήγουμε, ότι το «καλλωπισμένο» αισθητικό πρότυπο, το οποίο προωθείται μέσα από τα έντυπα, συνιστά μια εκμοντερνισμένη εκδοχή, του παραδοσιακού προτύπου γυναικείας ομορφιάς, η οποία είναι ελκυστική από την ανδρική σκοπιά, αρά και φέρνει στη θέση των αντικειμένων της επιθυμίας τις γυναίκες – φορείς της. Το «καλλωπισμένο» αισθητικό πρότυπο, υπηρετούσαν οι αισθητικές περιποιήσεις, του οποίου η σεξουαλικά ελκυστική, από την ανδρική σκοπιά διάσταση, συνδυαζόταν με μια νέα καταναλωτική συμπεριφορά, η οποία προέκυπτε ως αποτέλεσμα της διάχυσης ενός συνόλου υλικών αξιών.

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. Έκο Ουμπέρτο(επιμ) 2005, *Ιστορία της ομορφιάς*, μτφρ: Δήμητρα Δότση – Χρήστος Ρομπότης,,(επιμ) Ανταίος Χρυσοστομίδης, Αθήνα: Καστανιώτης
2. Φουκώ Μισέλ (1991), *Η μικροφυσική της εξουσίας*, «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία» μτφρ, σχόλια Λίλα Τρουλίνου, Αθήνα: Ύψιλον

3. Vigarello George(2007), *Η ιστορία της ομορφιάς. Το σώμα και η τέχνη του καλλωπισμού από την Αναγέννηση ως σήμερα*, μτφρ., Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Υλικό το οποίο αξιοποιήθηκε:

1. Σημειώσεις Ψυχολογίας, Ιδιωτική Επαγγελματική Σχολή Αισθητικής Γ. Ι. Δολιανίτη, β' έκδοση, Αθήνα, 1972
2. Τίμη Πατζικά, *Η Τεχνική της Αισθητικής: Κατευθύνσεις για τις νέες αισθητικούς*, Αθήνα, 1989

Τεύχη του περιοδικού ΓΥΝΑΙΚΑ

ΓΥΝΑΙΚΑ, 6 –19 Ιουλίου, 1960

ΓΥΝΑΙΚΑ, 12 –25 Απριλίου, 1961

ΓΥΝΑΙΚΑ, 7 – 20 Νοεμβρίου 1962

ΓΥΝΑΙΚΑ, 16 –29 Ιανουαρίου 1963

ΓΥΝΑΙΚΑ, 13 – 26 Μαρτίου 1963

ΓΥΝΑΙΚΑ, 27 Μαρτίου – 9 Απριλίου 1963

Η πορεία του φεμινιστικού θεωρητικού κινήματος μέσα από τη λογοτεχνία της επιστημονικής φαντασίας

Ηλέκτρα Πασχάλη

Υπ.Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας

Παν/μιο Freiburg, Γερμανία

Η ιστορία της φεμινιστικής θεωρίας από το 60 έως σήμερα είναι η ιστορία της ίδιας της Θεωρίας: η δημιουργία και ο επαναπροσδιορισμός των διαφόρων θεωρητικών σχολών και ρευμάτων, ο κατακερματισμός θεωρητικών γραμμών προς το τέλος του αιώνα και η δημιουργία νέων θέσεων τα τελευταία χρόνια. Αναλύοντας αυτή την πορεία, όπως αναδιπλώνεται μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο του φεμινισμού, η ανάλυση προσφέρει ένα παράθυρο από το οποίο μπορούμε να παρατηρήσουμε την ανάπτυξη της φεμινιστικής σκέψης και τη διατύπωση γενικότερων θεωρητικών κοινωνιολογικών ερωτήσεων τις τελευταίες δεκαετίες. Για παράδειγμα, υπάρχουν αλλαγές στις προσεγγίσεις στα θέματα της ταυτότητας, φύλου, φυλής, κοινωνικής δράσης, παγκοσμιότητας, επιστήμης, τεχνολογίας, όπως τα ζητήματα αυτά αναλύονται στα έργα διαφόρων φεμινιστών θεωρητικών. Αναλογιζόμενοι τι είδους θέσεις λαμβάνονται σχετικά με τα θέματα αυτά, καθώς ο χαρακτήρας της Θεωρίας μεταβάλλεται και αλλάζει, μπορούμε να αντιληφθούμε τις ανεπαίσθητες δράσεις, αντιδράσεις, θέσεις, αντιθέσεις, ρεύματα και τάσεις, οι οποίες διαμόρφωσαν την ιστορία της διανόησης. Σταδιακά, θα κατορθώσουμε να επαναπροσδιορίσουμε τη βάση της φεμινιστικής θεωρίας και να καταστρώσουμε το χάρτη που θα μας κάνει να κατανοήσουμε την πορεία αυτού του θεωρητικού πεδίου.

Ένας τρόπος να χαρτογραφήσουμε την πορεία της φεμινιστικής θεωρίας είναι η ανάλυση της αντίστοιχης λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου από το 60 ως σήμερα. Δεχόμενοι ότι οι Γυναίκες έχουν Ιστορία (ή πολλαπλές ιστορίες), πως θα μπορούσε η δημιουργία των ιστοριών αυτών να ανιχνευθεί μέσα στη φεμινιστική θεωρητική έρευνα και πολιτιστική παραγωγή; Διαβάζοντας φεμινιστική επιστημονική φαντασία (ΦΕΦ), γραμμένη τα τελευταία 40 χρόνια, ίσως είμαστε σε θέση να ανιχνεύσουμε τα θέματα, ερωτήματα και τις αντιπαραθέσεις στις οποίες εστίασε το φεμινιστικό κίνημα την περίοδο αυτή και που οι μυθιστοριογράφοι μετέφεραν στα έργα τους.

Το λογοτεχνικό είδος της επιστημονικής φαντασίας έχει τις απαρχές του στη μυθολογία. Μέσα από ιστορίες, όπου υψηλού είδους τεχνολογία επιτρέπει ταξίδια στο χώρο και στο χρόνο πέρα από τα νοητά όρια του γνωστού μας κόσμου, όπου παγιωμένοι φυσικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί και πολιτιστικοί κανόνες

ανατρέπονται και χάνουν σε ισχύ, από την ιστορία του Δαίδαλου και του Ίκαρου, στο Ταξίδι στη Σελήνη του Ιούλιου Βερν, στο Νευρομάντη του Γουίλιαμ Γκίμπσον, η λογοτεχνική φαντασία άνοιξε τα όρια της νόησης και έδωσε την ευκαιρία σε συγγραφείς να αναδημιουργήσουν, να ανατρέψουν και να διαμορφώσουν νέους κοινωνικούς, πολιτικούς, οικονομικούς και πολιτιστικούς θεσμούς. Η επιστημονική φαντασία πέρα από λογοτεχνία είναι και ένα είδος πολιτικής κοινωνιολογίας, ένα εργαστήριο πειραματισμού με νέες, ανατρεπτικές ιδέες και έννοιες. Δεν είναι τυχαίο, ότι πολλοί θεωρητικοί αναλυτές βρήκαν στην επιστημονική φαντασία ένα χώρο έκφρασης και πειραματισμού με τις ιδέες και θεωρίες τους, αλλά και ταυτόχρονα μια πηγή έμπνευσης και άντλησης νέων ιδεών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εξέλιξη του ιδιαίτερου είδους επιστημονικής φαντασίας, της φεμινιστικής επιστημονικής φαντασίας, όπου πολλές φεμινίστριες θεωρητικοί ανέπτυξαν ιδέες γύρω από τα θέματα του φύλου¹, της γυναικείας καταπίεσης, της πατριαρχίας, της τεχνολογικής, αστικής και καπιταλιστικής αποξένωσης, της εξουσίας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στην περίπτωση της Ursula LeGuin, αμερικανίδας φεμινίστριας και συγγραφέα πολλών έργων επιστημονικής φαντασίας, έχουμε το ιδιαίτερο παράδειγμα της επιστημονικής φαντασίας ως πειραματικό εργαστήριο και κοιτίδα νέων ιδεών που υιοθετήθηκαν και αναλύθηκαν καιρό μετά τη λογοτεχνική συγγραφή τους από τη φεμινιστική θεωρία.

Πολλά έργα της LeGuin, χαρακτηριστικότερα η «Αριστερή Πλευρά της Σκοτεινιάς»- “The left hand of the darkness”(1969), «Οι κυνηγημένοι»- “The Dispossessed”(1976), η «Εξιστόρηση»-“The Telling”(2001) παρουσιάζουν με χαρακτηριστικό τρόπο ποικίλλες φεμινιστικές ιδέες . Μεταξύ των έργων μεσολαβούν 40 χρόνια θεωρητικής και ακτιβιστικής πορείας του φεμινιστικού ρεύματος. Εντοπίζοντας, συγκρίνοντας και αναλύοντας τις φεμινιστικές ιδέες στα έργα της LeGuin, γίνεται δυνατός ο σχεδιασμός της πορείας της φεμινιστικής διάνοησης από τη δεκαετία του 60 και μετά, των 2 κύριων κυμάτων (δεύτερο και τρίτο) του φεμινισμού, των ανατροπών, αποσχίσεων, επαναπροσεγγίσεων μέσα στο δυτικό φεμινιστικό κίνημα. Μέσα από την ανάλυση των φεμινιστικών ιδεών στη λογοτεχνία της LeGuin διαφαίνεται μία χρονολογική πορεία του θεωρητικού φεμινιστικού κινήματος και γίνεται δυνατή η αναφορά στις κυριότερες φεμινίστριες θεωρητικούς και τις αναλύσεις τους.

Η θεωρητική ανάλυση επικεντρώνεται γύρω από τα θέματα του βιολογικού και κοινωνικού φύλου, την πολιτική του σώματος και αναπαραγωγικών λειτουργιών, τις δυναμικές εξουσίας που αναπτύσσονται γύρω από το φύλο και τη σχέση του φύλου με εκφάνσεις βίας και милитарισμού. Τα θέματα αυτά εμφανίζονται στο λογοτεχνικό έργο της LeGuin και αναπτύχθηκαν θεωρητικά μέσα από αναλύσεις φεμινιστριών όπως της Simone De Beauvoir, Luce Irigaray, Monique Wittig, Julia Kristeva, Judith Butler, Cynthia Enloe, Donna Haraway κ.ά

¹ Με τη λέξη «φύλο» εκφράζεται η έννοια κοινωνικό φύλο (gender).

Το ιδιαίτερο στη λογοτεχνία της LeGuin και στη σχέση της με τη φεμινιστική θεωρία είναι από τη μια πλευρά ότι η συγγραφέας είναι παράλληλα και θεωρητικός και τα θεωρητικά της δοκίμια βοηθούν στην κατανόηση του λογοτεχνικού έργου της και από την άλλη πλευρά, το λογοτεχνικό έργο της αποτελεί μοναδική απόδειξη της «ενορατικής» φύσης της επιστημονικής φαντασίας, όπου λογοτεχνικές ιδέες προπορεύονται των κοινωνιολογικών αναλύσεων και αποτελούν τη βάση για νέες θεωρητικές αναπτύξεις. Στην περίπτωση του “Left hand of the Darkness”, η ιδέα της σύνδεσης του φύλου με τις έννοιες της βίας και του πολέμου αναλύθηκε χρόνια αργότερα από φεμινίστριες θεωρητικούς, όπως η Cynthia Enloe.

Συνδέοντας τη Θεωρία με τη Λογοτεχνία

Υπάρχουν πολλές και μεταβαλλόμενες πλευρές φεμινιστικών ιδεών και οραμάτων που παρουσιάζονται και εκφράζονται μέσα από τη φεμινιστική σκέψη-θεωρία και δράση. Η Θεωρία πάντοτε υπήρξε πηγή έμπνευσης και προσανατολισμού των φεμινιστικών κινημάτων. Ο φεμινισμός αλλάζει και επαναπροσδιορίζεται ανάλογα με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες της κάθε εποχής. Το νόημα του φεμινισμού αλλάζει, συνεπώς, καθώς οι φεμινιστικές θεωρίες μεταβάλλονται μέσα στο χρόνο και στο χώρο. Αναλογιζόμενοι ότι οι Γυναίκες ζουν σε τόσο πολλά διαφορετικά κοινωνικά, οικονομικά, πολιτιστικά και πολιτικά πλαίσια, δεν μπορεί να υπάρχει μόνο μια θεωρία για την καταπίεση των γυναικών.

Οι ερωτήσεις, που κάθε είδους φεμινιστικής θεωρίας προσπαθεί να εξηγήσει και να δώσει απάντηση, είναι: τι καθορίζει τις Γυναίκες ως κοινωνική ομάδα με κοινά ζητήματα, ενδιαφέροντα και προβλήματα; Πως οι γυναίκες «θυματοποιούνται» και «καταπιέζονται» ως Γυναίκες; Πώς συγκεκριμένα συμβάντα αποτελούν μέρος μιας γενικευμένης κοινωνικής καταπίεσης βασισμένη στο βιολογικό φύλο; Πώς μπορούν οι γυναίκες να αντισταθούν στις διάφορες μορφές καταπίεσης; (Mc Cann & Kim, 2004: 1).

Για να δωθούν απαντήσεις σε αυτού του είδους τα ερωτήματα απαιτείται μια οργανωμένη διάρθρωση της γνώσης. Η Θεωρία προσφέρει οντολογικές (θεωρίες ύπαρξης και πραγματικότητας), επιστημολογικές (θεωρίες παραγωγής γνώσης) και πολιτικές (σχέσεις και πρακτικές ισχύος) κατευθύνσεις που στοχεύουν στη δημιουργία μιας βάσης για εμπνευσμένες πολιτικές γραμμές.

Ο φεμινισμός δεν αποτελεί ένα ενιαίο όραμα. Αυτός είναι και ο λόγος που τόσες πολλές φεμινίστριες συγγραφείς ελκύθηκαν από την επιστημονική φαντασία, καθώς η ρευστή λογοτεχνική φόρμα επιτρέπει μια ποικιλία ύφους και έκφρασης. Παρόλο που οι ιστορίες επιστημονικής φαντασίας έχουν μοναδική λογοτεχνική αξία, είναι συνήθως τα πολιτικά οράματα που δίνουν ώθηση στην αφήγηση και δημιουργούν μοναδικές απελευθερωτικές πολιτικές ιδέες του μέλλοντος.

Η φεμινιστική επιστημονική φαντασία δίνει απαντήσεις μέσα από τη λογοτεχνική παραγωγή στις ίδιες ερωτήσεις που η φεμινιστική θεωρία προσπαθεί να ορίσει μέσα από αναλύσεις. Και όπως η φεμινιστική θεωρία έχει αξία μόνο όταν ανταποκρίνεται στα γυναικεία ζητήματα και δίνει λύσεις για αλλαγή παγιωμένων,

προβληματικών καταστάσεων (Mc Cann & Kim, 2004), έτσι και η φεμινιστική επιστημονική φαντασία έχει νόημα μόνο όταν σχετίζεται με τη γυναικεία πραγματικότητα σε δεδομένα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά πλαίσια. Όπως εξηγεί και η θεωρητικός Lefanu στο «Φεμινισμός και Επιστημονική Φαντασία» (1989), ο φεμινισμός θέτει υπό αμφισβήτηση παγιωμένους κανόνες υπό πολιτικούς όρους, ενώ η επιστημονική φαντασία υπό φαντασιακούς όρους. Εάν η επιστημονική φαντασία απαιτεί να αποδεχτούμε ένα σχετικιστικό σύμπαν, τότε ο φεμινισμός απαιτεί την αποδοχή ενός σχετικιστικού κοινωνικού κανόνα. Τίποτα, υπό αυτούς τους όρους δεν είναι φυσικό, λιγότερο από όλα οι έννοιες «γυναίκα» και «άνδρας» (Lefanu, 1989).

Σημαντικό κομμάτι της αναθεώρησης παγιωμένων ιδεών από την ΦΕΦ τα τελευταία 40 χρόνια, είναι εμπνευσμένο από φεμινιστικές θεωρητικές αρχές. Φαίνεται ότι στόχο αποτελούσε πάντοτε η ανατροπή των απανταχού υπαρχουσών κοινωνικών δομών μέσα από τη δημιουργία λογοτεχνικών «μεταφορών» στο μέλλον «όπου κάθε υπόθεση μπορεί να ελεγχθεί και κάθε κανόνας μπορεί να ξαναγραφεί» (LeGuin, 1978). Η αναδόμηση προϋποθέτει ερωτήσεις όπως ποιος είναι ψηλότερα στην κοινωνική ιεραρχία, τι σημαίνει «κοινωνικό φύλο» και ποιος και πως απελευθερώνεται από τις κοινωνικές νόρμες. Το «The left hand of the darkness», το οποίο κυκλοφόρησε το 1969, ήταν ένα πρώιμο εγχείρημα αναδόμησης του «κοινωνικού φύλου». Ερωτήματα όπως, « τι σημαίνει να είναι κανείς άντρας ή γυναίκα» μπόρεσαν να απαντηθούν μέσα από την αφήγηση με το να καταργηθεί η έννοια του φύλου γενικώς, ώστε να φανεί τι μένει τελικά. Και όπως παραδέχεται η LeGuin: « Η επιστημονική φαντασία δίνει την υπέροχη δυνατότητα να παίξει κανείς αυτό το παιχνίδι» (LeGuin, 1978). Σε όλα σχεδόν τα έργα της, στο «Οι κυνηγημένοι» (1976) ή «Η Εξιστόρηση» (2001), επανέρχεται στις ίδιες παλιές και νέες ερωτήσεις, πειραματιζόμενη με ιδέες κεντρικές για τη φεμινιστική διάνοηση.

Η έννοια «Γυναίκα»

«Χαρθ, δεν μπορώ να σου πω πως είναι οι γυναίκες. Δεν το σκέφτηκα ποτέ γενικά, ξέρεις, και-Θεέ μου!- τώρα έχω ουσιαστικά ξεχάσει...Κατά κάποιο τρόπο, οι γυναίκες μου είναι περισσότερο ξένες από ότι εσύ.»
(*The Left Hand of the Darkness, Chapter 16*)²

Υιοθετώντας την τεχνική του «θεωρητικού πειραματισμού», η LeGuin προσπαθεί να αναλύσει την έννοια της «γυναίκας», ρωτώντας για την ουσία της υπόστασής της. Με το να αρνείται το διαχωρισμό μεταξύ «γυναικών» και «ανδρών» στην ιστορία της (στον πλανήτη Winter, όπου ο ανθρωπολόγος Genly Ai αποβιβάζεται, οι κάτοικοι είναι άφυλα όντα, τα οποία ανά εποχές λαμβάνουν αρσενική ή θηλυκή υπόσταση, αναπαράγουν ή ζευγαρώνουν. Το φύλο, καθώς δεν είναι καθορισμένο και ουσιαστικά τις περισσότερες φορές απουσιάζει, δεν παίζει κανένα ρόλο στη διάκριση των κοινωνικών, πολιτικών ή πολιτισμικών

² Μετάφραση της συγγραφέα

εκφάνσεων της ζωής στον πλανήτη) βάζει τον εαυτό της και τον αναγνώστη σε μια οντολογική αναζήτηση των στοιχείων που καθορίζουν τις έννοιες «βιολογικό-κοινωνικό φύλο», «γυναίκα» ή «άντρας».

Όπως κριτικά η Κρίστεβα τονίζει: «Η γυναίκα δεν μπορεί να διασαφηνιστεί ποτέ» (Butler, 1990: 1).

Φεμινίστριες θεωρητικοί προσπάθησαν να κατανοήσουν την ιστορία και πραγματικότητα των γυναικών μέσα στο χρόνο. Μέσα από αναλύσεις, αντιπαραθέσεις και αντιπαραβολή επιχειρημάτων, έφτασαν σε ένα κοινό συμπέρασμα, ότι η έννοια «γυναίκα» είναι μια κατηγορία υπό αμφισβήτηση. Από την Beauvoir, που έγραψε «κανείς δεν γεννιέται γυναίκα παρά γίνεται», στην Kristeva που τόνισε «Αυστηρά ορίζοντας, «οι γυναίκες» δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχουν» στην Irigaray «Η γυναίκα δεν έχει φύλο», η ιδέα της «γυναίκας» παραμένει τόσο ασαφής, όσο και πριν από το 2^ο και 3^ο κύμα φεμινισμού. Η δυσκολία στο να διασαφηνιστεί ο όρος «γυναίκα» δεν είναι απαραίτητα τόσο προβληματική για τη φεμινιστική διανόηση, σε πολλές περιπτώσεις δίνει μια ελευθερία για προσωπική και πολιτική ανάλυση και αντιμετώπιση του θέματος. Το κύριο ερώτημα που θέτει η φεμινιστική θεωρία και που υιοθετεί η ΦΕΦ είναι ότι αν ο όρος «γυναίκα» είναι τόσο δύσκολο να ερμηνευτεί, τότε τι συντάσσει την έννοια της «γυναίκας» ως κοινωνικό ον; Όπως επιχειρηματολογεί και η Butler, η γενική κατηγορία «γυναίκα» είναι προβληματική, καθώς συντάσσει μια ψεύτικη ομογένεια ανάμεσα σε ανεξάρτητα και διαφορετικά άτομα. Η έννοια της «γυναίκας» έχει διαφορετική δομή σε διαφορετικά ιστορικά πλαίσια και συνδυαζόμενη με άλλες κατηγορίες όπως φυλή, εθνικότητα, σεξουαλικότητα σε ποικίλλα πολιτιστικά και γεωγραφικά πλαίσια που διαλογικά συστήνει διάφορες προσωπικές και κοινωνικές ταυτότητες. Ομοίως, η έννοια «γυναίκα» δομείται μέσα από διαφορετικά πατριαρχικά συστήματα, τα οποία διαφέρουν ανάλογα με τις ίδιες συνιστώσες που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Τα διάφορα γυναικεία πρόσωπα, τα οποία διαμορφώνονται υπό τις συνθήκες που αναφέρθηκαν δεν μπορούν να τοποθετηθούν υπό μια γενική κατηγορία «γυναίκα». Λαμβάνοντας υπ' όψιν τις πολιτικές, γλωσσικές και κοινωνικές συνθήκες που δομούν τις γυναικείες υποστάσεις, η φεμινιστική θεωρία προσπαθεί να αμφισβητήσει την κατηγορία «γυναίκα», αποσυνθέτοντας τις επιμέρους κατηγορίες που τη συστήνουν, όπως «βιολογικό φύλο», «κοινωνικό φύλο», «σώμα».

Η έννοια του κοινωνικού φύλου

Αναλύσεις του κοινωνικού φύλου (gender) κατέχουν κεντρική θέση στη ΦΕΦ. Η συνειδητοποίηση των άνισων σχέσεων ισχύος που ορίζουν τις διαφυλικές σχέσεις, όπως ακριβώς και τις κοινωνικές, δίνει τη δυνατότητα στους συγγραφείς της ΦΕΦ να χρησιμοποιούν τις λογοτεχνικές φόρμες του είδους ώστε να αναθεωρήσουν παγιωμένες αντιλήψεις γύρω από το κοινωνικό φύλο και τις κοινωνικές σχέσεις που βασίζονται σε αυτό. Όπως γράφει η Jane Flax (1990): «Οι διαφυλικές σχέσεις εισέρχονται και αποτελούν σημαντικό κομμάτι κάθε πλευράς κάθε ανθρώπινης εμπειρίας. Διαδοχικά, η αντίληψη του κοινωνικού φύλου ως κοινωνική κατηγορία μορφοποιείται από την αλληλεπίδραση του κοινωνικού φύλου με άλλους είδους κοινωνικές σχέσεις όπως τάξη και φυλή.» (Wolmark, 1994: 55).

Αυτό που προσπαθούν οι αφηγήσεις της ΦΕΦ είναι να προκαλέσουν τα όρια της κυρίαρχης ιδεολογίας γύρω από το φύλο, προτείνοντας εναλλακτικά μοντέλα κοινωνικών και σεξουαλικών σχέσεων που αντικρούονται με τα ήδη υπάρχοντα.

Η ΦΕΦ μπορεί να αποσταθεροποιήσει την έννοια του κοινωνικού φύλου αποσταθεροποιώντας το ίδιο το είδος της Επιστημονικής Φαντασίας, κάνοντας το ένα «μέρος αλλού», όπως γράφει η De Lauretis, ένα «χώρο» όπου προβάλλεται αντίσταση στις ολοκληρωτικές τάσεις ηγεμονικών αφηγήσεων (Wolmark, 1994:55).

Στην «Εξιστόρηση» (2001), η LeGuin δημιουργεί ένα σύμπαν όπου παλιές δομές ιεραρχίας του κοινωνικού φύλου συγκρούονται με φεμινιστικές ουτοπίες σε ένα κόσμο απελευθερωμένο από σεξουαλικές προκαταλήψεις:

«...ερχόταν σε μια σεξουαλικά συγκαταβατική κοινωνία με μικρή η ανύπαρκτη διαφυλική ιεραρχία. Η κοινωνία της πατρίδας της στη Γη ήταν ακόμα αρτηριοσκληρωμένη από κοινωνικές και διαφυλικές κάστες, η κατάσταση εντεινόταν από το μισογυνισμό και την μη ανεκτικότητα της κυβέρνησης των Ενωτικών. (*The Telling, Chapter 3*)»³

Η φεμινιστική θεωρητική σκέψη έχει προσπαθήσει να αποδομήσει παγιωμένες ιδέες γύρω από το φύλο και τη σεξουαλικότητα μέσα από διαφορετικές αναλύσεις και οπτικές γωνίες ανάλογα με τις εκάστοτε θεωρητικές σχολές και θέσεις. Το «κοινωνικό φύλο» είναι η έννοια που χρησιμοποιείται συχνότερα από τους φεμινιστικούς κύκλους για την περιγραφή των Γυναικών ως κοινωνική ομάδα και έχει κεντρική σημασία για τη φεμινιστική θεωρία και την αντίστοιχη πολιτική δράση.

Στις αρχές της δεκαετίας του 70, η θεωρητικός Ann Oakley ασχολήθηκε άμεσα με την έννοια «κοινωνικό φύλο» στο βιβλίο της *Sex, Gender and Society* (1972). Σύμφωνα με την ανάλυσή της, το κοινωνικό φύλο είναι το τελικό προϊόν μιας κοινωνικής διαδικασίας εκμάθησης «κατάλληλων» συμπεριφορών, ρόλων και προσωπικών χαρακτηριστικών. Τα κοινωνικά φύλα που αναπαράγονται μέσα από αυτές τις διαδικασίες εκμάθησης είναι απολύτως διακριτά από τα βιολογικά φύλα, καθώς οι βιολογικές διαφορές είναι ελάχιστες και γίνονται ασήμαντες με τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα. Οι βιολογικές διαφορές γίνονται ακόμα πιο δυσδιάκριτες μέσα από κοινωνικούς θεσμούς, πρακτικές και στερεότυπα. Στην ανάλυση της Oakley υπάρχει μια αμφισημία του όρου «κοινωνικό φύλο», η οποία παρουσιάζεται και σε πολλές άλλες φεμινιστικές θεωρητικές αναλύσεις. Το «κοινωνικό φύλο» προσλαμβάνει την έννοια της προσωπικότητας καθώς και το αποτέλεσμα μιας πολιτικής γραμμής σεξουαλικών διαφορών και πολιτιστικών πρακτικών. Το κοινωνικό φύλο αναφέρεται τόσο στα χαρακτηριστικά διαφορετικών ατόμων και σε σεξουαλικές διαφορές ανάμεσα σε σώματα, αντιλήψεις και προσωπικότητες, όσο συνδέεται με τις κοινωνικά δομημένες αντιλήψεις για το φύλο όπως αυτές δημιουργούνται από κοινωνικούς θεσμούς και ανακυκλώνονται από πολιτιστικές πρακτικές (McCann & Kim, 2004: 57ff) . Πέρα όμως από αυτήν την κριτική, υπάρχει ένα σημαντικό σημείο

³ Μετάφραση της συγγραφέα

που γίνεται αντιληπτό μέσα από την ανάλυση της Oakley. Οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών οδηγούν στη θυματοποίηση και καταπίεση των γυναικών, αλλά οι διαφορές στις εμπειρίες διαφορετικών ομάδων γυναικών που ουσιαστικά δημιουργούνται μέσα από την αλληλεπίδραση του κοινωνικού φύλου με τη φυλή, εθνικότητα, ταξη, θρησκεία και κουλτούρα είναι πολύ μεγαλύτερες. Κάτω από την επιρροή μεταμοντέρνων και μετα-δομιστικών ιδεών που οδηγούν στην αποδόμιση γενικών κατηγοριών και της κατηγορίας του κοινωνικού φύλου ειδικότερα, μια ερώτηση φαίνεται προφανής, μετά την αποδόμιση της έννοιας του κοινωνικού φύλου, ποια ιδέα θα αναπαράγει την έννοια της γυναίκας, ποιο κοινό σημείο αναφοράς θα έχουν οι «γυναίκες» ώστε να αγωνιστούν κοινώς κατά της κοινωνικής καταπίεσης που υπόκεινται;

Στα τέλη της δεκαετίας του 80, ιδέες κατά της περιορισμένης έννοιας του κοινωνικού φύλου και της υπάρχουσας έννοιας της «θηλυκότητας» και της «αρσενικότητας» άρχισαν να προτείνονται στους θεωρητικούς κύκλους. Περιοριστικές αντιλήψεις για το φύλο τέθηκαν υπό κριτική και κατηγορήθηκαν ότι παράγουν ομοφοβικές αντιλήψεις και ενισχύουν νέες μορφές ιεραρχίας και την απομόνωση διαφόρων ομάδων. Στο έργο της *Gender Trouble* (1990), η Judith Butler τονίζει ότι οι φεμινίστριες δεν πρέπει να προσπαθούν να περιγράψουν «εναλλακτικούς έμφυλους τρόπους ζωής», αλλά να διευρύνουν την έννοια του φύλου χωρίς να υπαγορεύουν τι είδους δυνατότητες αντίληψης της έννοιας υπάρχουν. Η έννοια του κοινωνικού φύλου είναι προβληματική καθώς δημιουργεί ένα είδος φαύλου κύκλου που παγιδεύει τις έμφυλες υποκειμενικότητες αντί να τις απελευθερώνει. Όπως γράφει η Butler, υπάρχει ένα φαινόμενο ταυτολογίας που εμφανίζεται επανηλημμένα στην ανάλυση του φύλου. «Το φύλο δημιουργεί το φύλο»: όταν κάποιος υποχρεώνεται να σκέφτεται μέσα σε συγκεκριμένες κατηγορίες, αυτόματα η κατηγοριοποίηση οδηγεί στη συστηματοποίηση των κατηγοριών και αυτή η συστηματοποίηση δημιουργεί ένα είδος ιεραρχίας (Butler, 1990:10). Το φύλο δεν αποτελεί μια σταθερή εσωτερική οντότητα, από την οποία απορρέουν διάφορες πράξεις, αλλά είναι ρευστό ενέργημα που μεταβάλλεται και αλλάζει σημασιολογικά μέσα στο χρόνο μέσα από κινήσεις, ενεργήματα και επαναλήψεις, που παράγουν έμφυλες ταυτότητες μέσα στους Λόγους (Κογκίδου, Πολίτης, 2006). Η κριτική της Butler στη «φυσικότητα» του φύλου υπογραμμίζει τα πολιτικά συμφέροντα που δημιουργούν το κοινωνικό φαινόμενο του ίδιου του φύλου. «Το φύλο δεν εγγράφεται παθητικά πάνω στο σώμα και ούτε προκαθορίζεται από τη φύση, τη γλώσσα, τους συμβολισμούς και την ιστορία της πατριαρχίας» (Butler, 1990:13). Ακολουθώντας τη γραμμή του Foucault και του Nietzsche, η Butler υιοθετεί μια γενεαλογική κριτική που δεν ερευνά τις απαρχές του φύλου και των σεξουαλικών ταυτοτήτων, αλλά τα πολιτικά συμφέροντα αυτών των κατηγοριών που οφείλονται ουσιαστικά στις κοινωνικές νόρμες, θεσμούς, Λόγους (discourse) με πολλαπλά και διάχυτα σημεία προέλευσης. Η Butler εντοπίζει στη διάκριση μεταξύ βιολογικού και κοινωνικού φύλου μια ανακολουθία μεταξύ έμφυλων σωμάτων και κοινωνικο-πολιτισμικών φύλων. Όπως εξηγεί ο διΐσμός του φύλου εσφαλμένα οδηγεί στην εντύπωση ότι οι άνδρες έχουν ανδρικά σώματα και οι γυναίκες γυναικεία. Τα φύλα (genders) δεν είναι απαραίτητα μόνο δυο, αλλά πολλαπλά και αναρίθμητα.

Φύλο, βία και милитарισμός

Στο άρθρο της “Is gender necessary?” η Le Guin εξηγεί πως συνέλαβε την κεντρική ιδέα του μυθιστορήματος *The left hand of the darkness*, τη σύνδεση των εννοιών της θηλυκότητας και ανδρισμού με τον την έννοια του διαχωρισμού, της σύγκρουσης και της βίας: «Στην αρχική σύλληψη του βιβλίου, ενδιαφερόμουν να γράψω μια ιστορία για μια κοινωνία που δεν είχε βιώσει πόλεμο. Αυτό ήρθε αρχικά. Η εξάλειψη του φύλου ήρθε δεύτερη» (LeGuin, 1978: 164)

Πώς το φύλο συνδέεται με πρακτικές και ιδεολογίες της βίας είναι ένα θέμα που έχει αναλυθεί σε βάθος από τη φεμινιστική θεωρία και ακτιβισμό και η άμεση σχέση των δυο παραγόντων διαφαίνεται μέσα από σύγχρονους στρατιωτικούς νόμους και πολιτικές γραμμές που υποβιβάζουν τις γυναίκες και ενισχύουν την ανδροποίηση της πολιτικής ζωής στο σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Όπως γράφει η Cynthia Enloe: «Ο στρατός παίζει έναν ειδικό ρόλο στην ιδεολογική ενδυνάμωση της πατριαρχίας, καθώς η έννοια της μάχης έχει κεντρική θέση στις έννοιες του ανδρισμού και στην υποστήριξη της «υπεροχής» του ανδρικού στοιχείου στο κοινωνικό σύστημα» (Enloe, 1983: 234).

Και συνεχίζει υπογραμμίζοντας τη σύνδεση μεταξύ βίας και ανδρισμού: « Το αρσενικό εκπροσωπεί ό,τι δεν είναι θηλυκό. Αυτό που θεωρείται δεδομένο για κάποιον που θέλει να αποδείξει τον ανδρισμό του (στον εαυτό του και στους άλλους άνδρες και γυναίκες) είναι να αποδείξει ότι δεν είναι «γυναίκα». Επομένως, με το να συμμετέχει κανείς σε πολεμική σύρραξη και να ταυτίζεται με αυτό τον θεσμό και τους στόχους του απόλυτα εννοείται ότι κανείς ακολουθεί τις επιταγές και τις απαιτήσεις της κοινωνίας και επομένως αξίως εκμεταλλεύεται τα πλεονεκτήματα που του προσφέρονται ως επιβράβευση.» (Enloe, 1983: 235).

Το πρόσφατο φαινόμενο γυναικών στρατιωτών που επέδειξαν ασύλληπτα βίαιη συμπεριφορά- αναφορά σε αμερικανίδες μισθοφόρους στο Ιράκ - είναι μια αντίδραση προς μια υπερέχουσα ιδέα ανδρισμού. Η υιοθέτηση κλασικών ανδρικών ρόλων από γυναίκες-όπως αυτός του μαχητή και στρατιώτη- δείχνει μια κοινωνική πίεση που ασκείται πάνω στις γυναίκες να φανούν αντάξιες ανδρικών προτύπων. Αυτό δεν είναι ένα δείγμα απλής «ανδροποίησης» των γυναικείων ρόλων. Δείχνει εν μέρει μια σχετικά συνειδητή προσωπική προσπάθεια για ανταπόκριση σε κοινωνικούς συμβολισμούς που προωθούν κλασικές «ηθικές αξίες», όπως γενναιότητα, δύναμη και θυσία, όπως έχουν διαμορφωθεί μέσα από ανδρικές αντιλήψεις.

Από την άλλη πλευρά, η αποθέωση του στρατιώτη, του μαχητή και του προστάτη της πατρίδας είναι ένας συμβολισμός που προωθείται κατά κόρον ως εθνική πολιτική πολλών κρατών, που ενισχύει τον εθνικισμό, ρατσισμό και προστατευτισμό και ενδυναμώνει το πατριαρχικό σύστημα. Τέτοιου είδους οι μηχανισμοί προώθησης ιδεών έχουν βρει κυρίαρχη θέση σε διάφορα κοινωνικά συστήματα και είναι κοινά αποδεκτές ως στοιχεία κοινωνικής ηθικής. Όπως η Enloe εξηγεί στο βιβλίο της “Bananas, beaches and Bases” (1989), διεθνείς πολιτικές έχουν βασιστεί στην αλλοτρίωση της έννοιας του ανδρισμού. Η σύνδεση της έννοιας της ισχύος με την κοινωνική δόμηση της έννοιας του ανδρισμού και της θηλυκότητας είναι μια διαδικασία που μπορεί να ανιχνευθεί βαθιά μέσα στο χρόνο και μέσα από ποικίλλες κοινωνικές μεταβολές. Όπως γράφει: « Ερχόμαστε να συνειδητοποιήσουμε ότι η παγίωση των παραδοσιακών εννοιών του ανδρισμού και της

θηλυκότητας υπήρξε αρκετά επίπονη: απαιτήθηκε η καθημερινή άσκηση δύναμης και καταπίεσης – σε οικιακό, εθνικό και διεθνές επίπεδο» (Enloe, 1989: 3). Η Enloe εντοπίζει μια μεγάλη σχέση μεταξύ των βίαιων τάσεων που διέπουν τη διεθνή πολιτική και την παγιωμένη σύνδεση ανδρισμού και βίας. «Αυτό σημαίνει, ότι οι άνδρες είναι άνδρες, και οι άνδρες φαίνεται ότι έχουν μια ανυπέρβλητη τάση προς τη βία, έτσι η βία είναι αναμενόμενο πως θα εμφανιστεί αν οι άνδρες μονοπωλούν με την παρουσία τους τη διεθνή πολιτική σκηνή» (Enloe, 1989:5).

Η σύνδεση μεταξύ των έμφυλων ταυτοτήτων και της βίας είχε αναγνωριστεί και περιγραφεί με ιδιαίτερο λογοτεχνικό τρόπο από τη LeGuin πολύ πριν από την ανάλυση της Enloe. Αυτό αποτελεί παράδειγμα ενός πρωτοποριακού «θεωρητικού πειραματισμού» που η ΦΕΦ κάνει δυνατή μέσα από τις αφηγήσεις της. Η φεμινιστική επιστημονική φαντασία προσφέρει ένα εργαστήριο πειραματισμού και έρευνας στη φεμινιστική θεωρία, όπως και η θεωρία δίνει ένα ιδεολογικό υπόβαθρο στη λογοτεχνία.

Σε αυτό το κεφάλαιο, ακολουθήσαμε μια παράλληλη ανάλυση θεμάτων κοινών στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρητικής σκέψης και της λογοτεχνίας της επιστημονικής φαντασίας, όπως αυτό του κοινωνικού φύλου, των έμφυλων σωμάτων, της έννοιας του ανδρισμού που συνδέεται με τη βία και το милитарισμό. Αυτή η διαλεκτική σχέση μεταξύ φεμινιστικής θεωρίας και λογοτεχνίας κινείται σε δυο κατευθύνσεις. Η θεωρία επηρεάζει τη λογοτεχνία με το να εισάγει νέα περίπλοκα ζητήματα και λόγους και η πολιτική φαντασία της λογοτεχνίας της ΦΕΦ ανοίγει νέους νοητικούς ορίζοντες στη θεωρία να απλωθεί, έχοντας την «ενορατική» ικανότητα να βρίσκεται μπροστά στο παρόν και στο μέλλον.

Πέρα από μια προσπάθεια για μια πρωτότυπη ανάλυση φεμινιστικών ιδεών μέσα από τη λογοτεχνία επιστημονικής φαντασίας, η ανάλυση αυτή είναι πάνω από όλα ένας φόρος τιμής στις γυναίκες, τη φαντασία και τα ιδανικά τους. Επίσης είναι μια έκκληση για πρωτοποριακή δράση μέσα στη λογοτεχνία, τη θεωρία και την αληθινή ζωή. Το μήνυμα της ανάλυσης αυτής είναι ότι προκειμένου να αγωνιστούμε αποτελεσματικότερα για ένα καλύτερο κόσμο, πρέπει συλλογικά να προσπαθήσουμε να φανταστούμε τι είδους κόσμο θέλουμε να διαμορφώσουμε και να δοκιμάσουμε να βρούμε στο φεμινισμό και την επιστημονική φαντασία έμπνευση για δράση. Και όπως έγραψε η φεμινίστρια συγγραφέας Bachelard: « Το διάστημα καλεί σε δράση, αλλά πριν τη δράση, η φαντασία καλείται σε λειτουργία» (Barr, 1992: xii)

Βιβλιογραφία

- Barr, M. (1992) *Feminist Fabulation*, Iowa City: University of Iowa Press.
- Beauvoir, S. (1974) *The Second Sex*, New York: Vintage Books.
- Butler, J. (1993) *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*, New York: Routledge.
- Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge.
- Butler, J. (2003) 'Performative acts and gender constitution: An essay in phenomenology and feminist theory', στο: C.R.McCann; S.Kim (επιμ.): *The Feminist Theory Reader*, New York: Routledge.
- Cixous, H. (1976) 'The Laugh of the Medusa'. Trans. Keith Cohen and Paula Cohen, *Signs* 1, (4): 875-93.
- Enloe, C. (1988) *Does Khaki Become You? The Militarization of Women's Lives*, London: Pandora Press; San Francisco, Harper\Collins.
- Enloe, C. (1989) *Bananas, Beaches and Bases. Making Feminist Sense of International Politics*, Berkeley: University of California Press.
- Featherstone. (επιμ.)(2000) *Body Modification*, London: Sage.
- Foucault, M. (1979) *The History of Sexuality, Volume 1: An Introduction*, trans. Robert Hurley, New York: Vintage.
- Haraway, D. (1991) *A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century*. In: *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, New York: Routledge.
- Hollinger, V. (1999) '(Re) Reading Queerly: Science Fiction, Feminism, and the Defamiliarization of Gender', *Science-Fiction Studies* 26: 23–40.
- Irigaray, L. (1977) *This Sex Which Is Not One*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Kristeva, J. (1986) *The Kristeva Reader*. (επιμ. Toril Moi), Oxford: Basil Blackwell.
- Κογκίδου, Δ., Πολίτης, Φ.(2006) «Η εννοιολόγηση του φύλου στη φεμινιστική σκέψη: Από το δίπολο βιολογικό-κοινωνικό φύλο στην απαρχή του τρίτου φεμινιστικού κύματος», στο R.W.Connell: *Το Κοινωνικό Φύλο*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Lefanu, S. (1988) *Feminism and Science Fiction*, Bloomington: Indiana University Press.
- LeGuin, U. (1978) 'Science Fiction and Mrs. Brown', στο S.Wood (επιμ.): *The Language of the Night: Essays on Fantasy and Science Fiction*, New York: Perigee Books.
- LeGuin, U. (1993) *Earthsea Revisioned*, Wisconsin: Green Bay Publications.

- LeGuin, U. (1978) *The language of the night*, New York: HarperCollins Publ.
- LeGuin, U. (2004) *The Wave in the Mind*, New York: Tambala.
- LeGuin, U. (1969) *The Left Hand of the Darkness*, New York: Ace Books.
- LeGuin, U. (2001) *The Telling*, New York: Ace Books.
- Moi, T. (επιμ.)(1986) *The Kristeva Reader*, Oxford: Basil Blackwell.
- Oakley, A. (1972) *Sex, Gender and Society*, London: Temple Smith.
- Wittig, M. (1973) *Le corpse lesbien*, Paris: Les Éditions de Minuit.

Η ΕΘΝΟΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΩΣ ΔΟΜΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ

Στέλλα Νιώτη

Το θέμα μας εξετάζει, σε θεωρητικό επίπεδο, τη σχέση ανάμεσα στην παγκοσμιοποίηση και την εθνοπολιτισμική σύγκρουση. Θα επιχειρήσουμε, λοιπόν, να δώσουμε το περίγραμμα μιας προσέγγισης που κινείται ανάμεσα στην αντίληψη του S. Huntington, (1993)¹ για τον πολιτισμό και την πολιτισμική σύγκρουση, όπως διατυπώθηκε στο «The Clash of Civilizations?», και σε εκείνη του P. Blau, (1983) για τη σχέση του πολιτισμού με την κοινωνική δομή, όπως διατυπώθηκε στο «Inequality and Heterogeneity».

Η επιλογή στους δύο συγκεκριμένους θεωρητικούς συνδέεται αφενός με το ειδικό ενδιαφέρον του θέματος και αφετέρου με τη σχέση του κοινωνικού επιστήμονα με την εποχή του και το ρόλο του στην εμβάθυνση της κοινωνικής θεωρίας, με νέες προσεγγίσεις και καινούργια αναλυτικά εργαλεία.

Το θέμα μας προσεγγίζεται στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε μετά το τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού και την επικράτηση του νέο-φιλελευθερισμού. Ειδικότερα, η προβληματική μας εστιάζει στις πολιτισμικές συνέπειες των κοινωνικών εξελίξεων, εφόσον εκτιμούμε ότι αυτές σχετίζονται με τις διαδικασίες συγκρότησης της δομής των σύγχρονων κοινωνιών. Οι δε κοινωνικές εξελίξεις αφορούν:

- I) Στην πτώση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού, γεγονός που είχε ως επακόλουθο το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και τη δημιουργία νέων κρατών και καθεστώτων (Χ. Ροζάκης, 1993). Τα γεγονότα, που μεσολάβησαν του τέλους του υπαρκτού σοσιαλισμού, οδήγησαν στον αναπροσανατολισμό των οικονομικών και διεθνών σχέσεων. Απόρροια των νέων συνθηκών ήταν, σε πολλές περιπτώσεις, η αλλαγή των υφιστάμενων συνόρων, με αποσχιστικές κινήσεις που είχαν ως αποτέλεσμα τις θρησκευτικές συγκρούσεις και τις εθνικές εκκαθαρίσεις.
- II) Στις διαδικασίες συγκρότησης των νέων κρατών. Τα κράτη αυτά συγκροτήθηκαν ως εθνικές δομές και έδωσαν έμφαση στα ζητήματα της φυλετικής και πολιτισμικής «καθαρότητας», του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού και της εθνικής ταυτότητας (Α.

¹ Αναφερόμαστε στο άρθρο με τίτλο «The Clash of Civilizations?» που δημοσιεύτηκε στο *Foreign Affairs* και όχι στο ομώνυμο βιβλίο, και τούτο γιατί θεωρούμε ότι το εγχείρημα του συγγραφέα να διαβαθμίσει τους πολιτισμούς και να συνδέσει το περιεχόμενό τους με τις διαδικασίες της ισορροπίας και της σύγκρουσης του κοινωνικού συστήματος υπερβαίνει το επίπεδο της ιδεολογίας και της πολιτικής πρακτικής και επηρεάζει την επιστημονική σκέψη, θέτοντας ζητήματα που αφορούν στις διαδικασίες συγκρότησης της κοινωνικής δομής.

Smith, 2000· D. Horowitz, 1985). Οι «καθαρές» αντιλήψεις που σχηματίστηκαν σε συνέχεια των, εθνικά, «καθαρών» επιλογών, συνέβαλαν στην αύξηση των συγκρούσεων, σε αριθμό και ένταση (Χ. Ροζάκης, 1993· Η. Ηρακλείδης, 1994).

III) Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού έδωσε ώθηση στην παγκοσμιοποίηση της οικονομίας. Η κίνηση αυτή συνέβαλε σε μια συνολική επαναδιευθέτηση των ορίων ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, που εκφράστηκε με την «αποεθνικοποίηση» της οικονομίας και τη συγκέντρωση του κεφαλαίου στις δυνάμεις της αγοράς με, παράλληλο, περιορισμό της δημόσιας και κρατικής παρέμβασης. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης διέσπασε τις εθνικές δομές και, σύμφωνα με τον E. Hobsbawm, (2006:360), δημιούργησε «πόλεις- κράτη», προκειμένου να διασφαλίσει ικανοποιητικούς όρους για την εγκατάσταση μεγάλων οικονομικών μονάδων σε μικρές και ελεγχόμενες επικράτειες. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας *«για τους πολυεθνικούς γίγαντες ο πιο βολικός κόσμος είναι ένας κόσμος που κατοικείται από κράτη αναστήματος νάνου ή ένας κόσμος όπου δεν υπάρχουν καθόλου κράτη»* (E. Hobsbawm, 2006:360). Σε αυτές τις συνθήκες, η διαδικασία παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, τροφοδότησε τα εθνικά κινήματα, εξέθρεψε τις αποσχιστικές κινήσεις και επέτρεψε τη δημιουργία νέων εθνικών κρατών. Το ενδεχόμενο της σύγκρουσης έγινε ακόμα πιο ισχυρό (E. Hobsbawm, 2006).

Σε αντίθεση με την προβληματική του E. Hobsbawm, ο Huntington εκτιμά ότι οι συγκρούσεις που συμβαίνουν μετά το τέλος της αποικιοκρατίας και του υπαρκτικού σοσιαλισμού, στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης, έχουν, κυρίως, πολιτισμικό υπόβαθρο. Όπως αναφέρει, σχετικά, ο συγγραφέας, *η σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς θα είναι το ακρότατο στάδιο της εξέλιξης των συγκρούσεων στο σύγχρονο κόσμο*. Η πρόβλεψη αυτή σχετίζεται με την ικανότητα του πολιτισμού να ομαδοποιεί τους ανθρώπους και να «αφομοιώνει», δηλαδή να *επιπολιτίζει* (A. Aronowitz, 2002: 233- 260) τους πληθυσμούς. Από την ικανότητα της πολιτισμικής ομαδοποίησης και αφομοίωσης εξαρτάται η διαβάθμιση των πολιτισμών σε διαφορετικά επίπεδα. Η διαβάθμιση των πολιτισμών λαμβάνει υπόψη της το βαθμό της ομοιογένειας ή της ετερογενούς προέλευσης των πληθυσμών. Η αντίληψη αυτή εγγράφει τον πολιτισμό στη βάση της κοινωνικής δομής (Λ. Αλτουσέρ, 1999: 63-121), γεγονός που σημαίνει ότι πολιτισμικά στοιχεία όπως η γλώσσα, η ιστορία, ο μύθος, η θρησκεία αποτελούν μέρη ενός ταξινομικού συστήματος και, εν τέλει, καθορίζουν τη δομή των παραγωγικών και των κοινωνικών σχέσεων.

Εν ολίγοις, ο Huntington αντιλαμβάνεται τη σύγκρουση ως αποτέλεσμα της πολιτισμικής διαφοράς. Αν, μάλιστα, θεωρήσουμε την πολιτισμική διαφοροποίηση ως εγγενή κοινωνική κατάσταση που σχετίζεται με την καταγωγή, τις κοινές αναφορές

και τις συλλογικές εμπειρίες των ανθρώπινων πληθυσμών, τότε η σύγκρουση αποτελεί νομοτέλεια της κοινωνικής δομής.

Η αντίληψη του Huntington για την πολιτισμική σύγκρουση ανατρέπεται από το επιχείρημα του Blau (1974, 1995) για την κοινωνική δομή. Ο Blau αντιλαμβάνεται την κοινωνική δομή ως πολυδιάστατο σύστημα πολιτισμικών διαφοροποιήσεων και κοινωνικών διακρίσεων. Οι βασικές διαστάσεις αυτού του συστήματος είναι η ετερογένεια και η ανισότητα, που λειτουργούν ως διακριτά και συγκοινωνούνται μεταξύ τους συστήματα κοινωνικής διαβάθμισης, από τα οποία καθορίζεται η κατανομή των κοινωνικών θέσεων και των ρόλων. Ειδικότερα:

I) Η ετερογένεια αναφέρεται σε ένα οριζόντιο σύστημα κοινωνικής διαβάθμισης που στηρίζεται σε κατηγορικές παραμέτρους, όπως η ηλικία, το φύλο, η φυλή, η καταγωγή και η θρησκεία (P. Blau, 1974· W. Catton, 1978). Οι συγκεκριμένες παράμετροι στηρίζονται σε προϋπάρχοντα, συνήθως, δεδομένα που προσδιορίζουν το «είναι», δηλαδή την ταυτότητα των υποκειμένων και την κοινωνική ένταξή τους.

II) Η ανισότητα αναφέρεται σε ένα κάθετο σύστημα κοινωνικής διαβάθμισης (P. Blau, 1974· P. Alison, 1978· J. Blau, 1982· T. Blum, 1984). Η κατανομή των θέσεων και των ρόλων σε αυτό το σύστημα εξαρτάται από παραμέτρους όπως ο πλούτος, το εισόδημα, η γνώση και η εξουσία. Οι παράμετροι αυτές στηρίζονται σε μεταβλητά δεδομένα, τα οποία καθορίζουν τους όρους της κοινωνικής ένταξης και συμμετοχής.

Στην αντίληψη του Blau, η κοινωνική δομή έχει πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές βάσεις. Η συνθετότητα της κοινωνικής δομής κάνει αναγκαία την πολιτισμική διαφοροποίηση, εφόσον αυτή συμβάλει στην αύξηση των κοινωνικών διαντιδράσεων. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης η νομοτελειακή σχέση ανάμεσα στην πολιτισμική διαφορά και τη σύγκρουση ανατρέπεται. Έτσι, η πολιτισμική διαφοροποίηση γίνεται το όριο ανάμεσα στην κοινωνική συνύπαρξη και τη σύγκρουση.

Οι όροι της κοινωνικής συμβίωσης καθορίζονται από τις ταυτότητες, τις ιδιότητες και τις σχέσεις των δρώντων υποκειμένων. Επομένως, ο ορισμός του «Εαυτού» και του «Άλλου» εξαρτώνται από το βαθμό της ταύτισής τους με τις ομάδες αναφοράς, τη φυλή, την κοινότητα και το έθνος. Σε αυτήν την περίπτωση ο «Εαυτός» και ο «Άλλος» αποτελούν μέρη της κοινωνικής δομής. Στην πραγματικότητα πρόκειται για κοινωνικούς ρόλους, η κατανομή των οποίων γίνεται με κριτήριο την «επιθυμητή», μεταξύ τους, διαφορά. Ο βαθμός διαφοροποίησης των δύο ρόλων εξαρτάται από την ικανότητα της πρόσβασής τους σε κοινωνικούς πόρους, ή συλλογικά αγαθά, σύμφωνα με τον P. Williams, (1994). Οι πόροι αυτοί αποτελούνται από τη γλώσσα, τη θρησκεία και τα σύμβολα, τα πολιτικά και πολιτισμικά προνόμια, την εδαφική επικράτεια, την πολιτική και πολιτισμική ισότητα στην οικονομία και

καθορίζουν τις ελευθερίες και τις επικράτειες που θεωρούνται απαραίτητες για την κοινωνική συμβίωση και επιβίωση (P. Williams, 1994· Δ. Μακρυνιώτη, 2001). Σε αυτό το πλαίσιο, η ετερογένεια και η ανισότητα λειτουργούν ως παράλληλα συστήματα πολιτισμικής διαφοροποίησης και κοινωνικής διάκρισης που κατατάσσουν τις ομάδες και τους πληθυσμούς, ανάλογα με το επίπεδο των κοινωνικών πόρων. Στο ίδιο πλαίσιο, ο πολιτισμός θεωρείται ως άθροισμα των κοινωνικών πόρων και λειτουργεί σαν ταξινομικό σύστημα που κατατάσσει τις ομάδες και τους πληθυσμούς ανάλογα με το επίπεδο της πολιτισμικής αφομοίωσής τους. Αποτέλεσμα αυτής της ταξινόμησης είναι η επινόηση της πολιτισμικής ταυτότητας.

Ειδικότερα, στο επίπεδο των εθνικών δομών, η πολιτισμική ταυτότητα συστηματοποιεί και εκφράζει τις εγγενείς πολιτισμικές διαφοροποιήσεις ενός κοινωνικού συνόλου που θεωρείται *de facto* ενιαίο και ομοιογενές. Σε αυτό το πλαίσιο η εθνική ταυτότητα γίνεται αντιληπτή ως η υπέρτερη ταυτότητα γιατί περιέχει τους εθνικούς πόρους, δηλαδή τη γλώσσα, την ιστορία, τους μύθους και τα σύμβολα, που διασφαλίζουν, σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο, την εθνική επιβίωση. Η εθνική ταυτότητα δομείται ανταγωνιστικά προς άλλες και για το λόγο αυτό η ισχυροποίησή της διευρύνει και παγιώνει τις πολιτισμικές διαφορές. Σε αυτές τις συνθήκες η σύγκρουση αποτελεί ένα ενδεχόμενο που γίνεται πιο ισχυρό στις κοινωνίες της παγκοσμιοποίησης.

Οι κοινωνίες αυτές αποτελούν καθρέφτη για τη σχέση της κοινωνικής δομής με τη διαδικασία της σύγκρουσης. Χαρακτηριστικό των κοινωνιών της παγκοσμιοποίησης είναι ότι οι εθνικές δομές περιθωριοποιούνται και οι σημασίες των εθνικών ταυτοτήτων περιορίζονται από τη δυναμική μιας παγκόσμιας κουλτούρας που δίνει προτεραιότητα στον πολιτισμό της καθημερινότητας, υποβαθμίζοντας τη σημασία της μνήμης και της ιστορίας, δηλαδή τις μαρτυριών εκείνων που αποδεικνύουν την ύπαρξη πολιτισμικών διαφορών ανάμεσα στους πληθυσμούς (A. Smith, 2000). Στο νέο περιβάλλον η επαφή ανάμεσα στον ιστορικό- εθνικό και τον καθημερινό πολιτισμό δημιουργεί αντιφάσεις και συγκρούσεις.

Σύμφωνα με το Ν. Δεμερτζή, (1996) η κυρίαρχη αντίφαση της πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης αφορά σε δύο ακραία μεγέθη: το πολύ μεγάλο και το πολύ μικρό. Σε αυτό το επίπεδο, το ενδεχόμενο της σύγκρουσης αφορά, ουσιαστικά, στη διάσταση ανάμεσα στην οικουμενικότητα και την εθνικότητα. Το διακύβευμα αυτής της σύγκρουσης είναι ο επανορισμός της εθνικής ταυτότητας, διαδικασία που δημιουργεί αντιστάσεις στην παγκοσμιοποίηση. Αυτό σημαίνει ότι:

Ι) Η διασφάλιση της εθνικής ομοιογένειας και της ενιαίας πολιτισμικής έκφρασης του έθνους εξακολουθούν να αποτελούν προτεραιότητες για τα περισσότερα εθνικά

κράτη. Οι ανάγκες αυτές εντείνονται στις περιπτώσεις που τα εθνικά κράτη αντιμετωπίζουν αποσχιστικές πιέσεις και απειλούνται με εθνικές συγκρούσεις (Χ. Ροζάκης, 1996). Σε αυτές τις περιπτώσεις η ενίσχυση των εθνικών δομών αποτελεί μορφή αντίστασης στις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης.

II) Σε αντίθετη κατεύθυνση, η *αποπολιτικοποίηση* (A. Smith, 1995: 12) του εθνικού κράτους οδηγεί στην απώλεια των εθνικών πόρων, με συνέπεια τον περιορισμό του πολιτισμικού ρόλου του. Η αποπολιτικοποίησή² του εθνικού κράτους συμβαίνει παράλληλα με τη διαδικασία της μαζικοποίησής του. Το εθνικό κράτος αποτελεί μια νοητική κατασκευή, που περιλαμβάνει τις ελευθερίες ενός επώνυμου πληθυσμού που είναι μόνιμα εγκατεστημένος σε μια επικράτεια, τα σύνορα της οποίας προστατεύονται από διεθνείς συνθήκες. Η υπέρβαση του πολιτισμικού ρόλου του εθνικού κράτους και η αναγωγή του σε έναν «υπερταξικό» μηχανισμό εξουσίας αποσιωπά και αποκρύπτει τις εγγενείς διαφοροποιήσεις και τις κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ των φύλων, των φυλών, των εθνικών ομάδων και κοινωνικών στρωμάτων (P. Blau 1974· A. Smith, 1995).

Εν τέλει, οι διαδικασίες της οικονομικής αποεθνικοποίησης, της αποπολιτικοποίησης (με την αφαιρετική προσέγγιση του όρου) του εθνικού κράτους και της εθνικής πολιτισμικής «ομογενοποίησης» εξελίσσονται σε παράλληλους χρόνους και παράγουν αντιφάσεις, γιατί λειτουργούν ως μηχανισμοί αλληλοεξουδετέρωσης. Έτσι, η σύγκρουση ανάμεσα στο εθνικό και το παγκόσμιο αποτελεί μια, παράλληλη, κατάφαση και άρνηση της παγκοσμιοποίησης, γιατί ισχυροποιεί τις εθνικές διαφορές και τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, σε βάρος της μαζικοποίησης του εθνικού κράτους. Οι εθνικές διαφορές υποκινούν τις εγγενείς πολιτισμικές διαφορές και ενισχύουν τον εθνικό, φυλετικό και πολιτισμικό ανταγωνισμό (S. Harrison, 1999· Z. Παπαδημητρίου, 2000). Έτσι, η σύγκρουση μεταξύ εθνών και πολιτισμών γίνεται αναπόφευκτη.

Η ανάγνωση της οπτικής του Huntington και του Blau μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η σύγκρουση των πολιτισμών αφορά μεν στις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης αλλά αποτελεί, εξίσου, υπόθεση των εθνικών κρατών και των εθνότητων. Στη σύγκρουση αυτή εμπλέκονται τα συμφέροντα μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, που ενισχύονται από τις διαφορές και τις αντιθέσεις ανάμεσα σε πολιτικά αυτόνομα και πολιτισμικά ισχυρά εθνικά κράτη. Πρόκειται,

² Στην προκειμένη περίπτωση ο όρος «αποπολιτικοποίηση» χρησιμοποιείται αφαιρετικά. Η έμφαση δίδεται στις διαδικασίες και τις πρακτικές υποβάθμισης και υποτίμησης του πολιτισμικού ρόλου του εθνικού κράτους. Στην ουσία πρόκειται για μια διαδικασία «αποπολιτισμού» του εθνικού κράτους που στοχεύει στην ένταση των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης. Η ανάγκη αυτής της διευκρίνισης προέκυψε από το διάλογο με την καθηγήτρια Μ. Αντωνοπούλου για την ανάγκη αποσαφήνισης του όρου «αποπολιτικοποίηση».

επομένως, για μια διαδικασία που αφορά στη δομή (το «πολιτικό») και τη φυσιογνωμία (το «πολιτισμικό») των σύγχρονων κοινωνιών.

Παρά το γεγονός ότι η εθνοπολιτισμική σύγκρουση είναι ορατό φαινόμενο είναι δύσκολο να αναζητήσουμε τις διαστάσεις της. Αποτελεί μια καινούργια κατάσταση. Όπως λέγει ο E. Hobsbawm *«όταν οι άνθρωποι έρχονται αντιμέτωποι με τα φαινόμενα για τα οποία τίποτε στο παρελθόν δεν τους έχει προετοιμάσει, τότε ψάχνουν ψηλαφητά τις λέξεις για να ονοματίσουν το άγνωστο...»* (2006: 368). Και θεωρώ ότι βρισκόμαστε σε ένα τέτοιο σημείο ψηλάφησης της πραγματικότητας που διαμορφώνουν οι διαδικασίες της οικονομικής, πολιτικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης.

Πειραιάς, Ιανουάριος 2009

Στέλλα Νιώτη

Υπ. Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας

Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ξενόγλωσση

- Alison, P. (1978) "Measures of Inequality", *American Sociological Review*, T. 43: 6, σσ. 865- 880.
- Aronowitz, A. (2002) "Assimilation, Acculturation and Juvenile Delinquency Among Second Generation Turkish in Berlin", στο Freilich J.D., Shoham S.G., Addad M. (ed.), *Migration, Culture Conflict and Crime*, Ashgate, Dartmouth, σσ. 233- 260.
- Blau, J. - Blau, P. (1982) "The cost of Inequality: Metropolitan Structure and Violent Crime", *American Sociological Review*, T. 47:1, σσ. 114- 129.
- Blau, P. (1983) *Inequality and Heterogeneity*, Free Press, New York.
- Blau, P. (1974) "Presidential Address: Parameters of Social Structure", *American Sociological Review*, T. 39: 5, σσ. 615- 635.
- Blau, P. (1995) "A Theory of Social Integration", *The American Journal of Sociology*, T. 21, σσ. 1- 19.
- Blum, T. (1984) "Racial Inequality and Salience: An Examination of Blau's Theory of Social Structure", *Social Forces*, T. 62: 3, σσ. 607- 617.
- Catton, W. (1978) "Understanding Social Differentiation", *Contemporary Sociology*, T. 7: 6, σσ. 695- 698.
- Harrison, S. (1999) "Cultural Boundaries", *Anthropology Today*, T. 15: 5, σσ. 10- 13.
- Hobsbawm, E. (2006) *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος 20^{ος} αιώνας 1914- 1991*, Μετάφραση: Β. Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Horowitz, D. (1985) *Ethnic Groups in Conflict*, University Of California Press, London.
- Huntington, S. (1993) The Clash of Civilizations?, *Foreign Affairs*
- Smith, A. (2000) *Εθνική Ταυτότητα*, Μετάφραση: Ε. Πέππα, Οδυσσέας, Αθήνα
- Smith, A. (1995) *Nation and Nationalism in Global Era*, Polity Press, New York
- Williams, P. (1994) "The Sociology of Ethnic Conflict, Comparative Perspectives", *Annual Review of Sociology*, T. 20, σσ. 49-79

B. Ελληνόγλωσση

- Αλτουσέρ, Λ. (1999) *Θέσεις*, Μετάφραση: Ξ. Γιαταγάνας, Θεμέλιο Αθήνα.
- Δεμερτζής, Ν. (1996) *Ο λόγος του εθνικισμού*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Ηρακλείδης, Η. (1994) Αποσχιστικός Εθνικισμός και Διεθνής Κοινωνία: Το σκηνικό χθες και σήμερα, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τ.3, Θεμέλιο, Αθήνα σσ. 36-70.
- Μακρυνιώτη, Δ. (2001) Εισαγωγή, Ο κοινωνικός στιγματισμός του εαυτού και του σώματος, στο Ε. Goffman, *Στίγμα, Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Εισαγωγή- Μετάφραση: Δ. Μακρυνιώτη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Παπαδημητρίου, Ζ. (2000) *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός, Εισαγωγή στο φυλετικό μίσος, Ιστορική, Κοινωνιολογική και Πολιτική Μελέτη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Ροζάκης, Χ. (1993) Η αυτοδιάθεση των λαών και η αναγνώριση του Διεθνούς Δικαίου στην Ευρωπαϊκή κρίση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τ.2, Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 9-30.

Οι κοινωνικές σημάνσεις των επίσημων συμβόλων των ελληνικών πολιτικών κομμάτων

Χρήστος Ζάγκος, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Αργύρης Κυρίδης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας
Νίκος Φωτόπουλος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ιφιγένεια Βαμβακίδου, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.
Παρασκευή Γκόλια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Εισαγωγικά

Μια από τις κοινότοπες διαπιστώσεις στο χώρο των πολιτικών σπουδών είναι ότι τα πολιτικά κόμματα αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Παρά ταύτα ένα από τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά αυτών των «θεμελίων λίθων» της δημοκρατίας και το πιο αναγνωρίσιμο οπτικά, το έμβλημα του πολιτικού κόμματος δεν έχει απασχολήσει επαρκώς την επιστημονική έρευνα ούτε στην Ελλάδα ούτε στο εξωτερικό. Η σημαντικότητα του εμβλήματος ενός πολιτικού κόμματος διαφαίνεται από ποίκιλες οπτικές: είναι διαχρονικό στοιχείο του κάθε κόμματος, καθώς οι αρχηγοί και τα στελέχη ενός κόμματος μετακινούνται, αλλά το έμβλημα παραμένει σταθερό σημαίνον του κόμματος.

Η αμεσότητα, αλλά και η επιρροή που μπορεί να προκαλέσει το σύμβολο ενός κομματικού σχηματισμού γίνεται αντιληπτή εάν χρειαστεί να θυμηθούμε το όνομα για παράδειγμα του Ρεπουμπλικάνου Αμερικάνου Προέδρου, που εκλέχθηκε στις 20 Ιανουαρίου του 1969: θυμόμαστε μάλλον ευκολότερα το σύμβολο του κόμματος, επίσης ενώ λίγοι θυμούνται το πρόγραμμα ή ακόμα και το όνομα του κόμματος για παράδειγμα του Στ. Μάνου στις εκλογές του 2000, δύσκολα μπορεί κάποιος να ξεχάσει τον μανιασμένο ταύρο που το συμβόλιζε.

Τα σύμβολα αυτά είναι ιδεολογικά φορτισμένα με κοινωνικές και πολιτικές σημάνσεις, που έστω και η πρόταση για αλλαγή τους μπορεί να θεωρηθεί «προδοτική» κίνηση. Μπορεί η εναλλαγή προέδρων και στελεχών να αποτελεί νομοτελειακή διαδικασία για ένα κόμμα, αλλά ποιος αλήθεια θα τολμούσε να αλλάξει, έστω το χρώμα στον ήλιο του ΠΑΣΟΚ ή να αποσύρει το σφυροδρέπανο από το επίσημο σύμβολο του Κομμουνιστικού Κόμματος;

Περί πολιτικών κομμάτων

Η συνένωση ανθρώπων με σκοπό να καταλάβουν και να ασκήσουν την εξουσία είναι φαινόμενο τόσο παλιό όσο και η ίδια η πάλη για την κατάκτηση της εξουσίας. Το κομματικό φαινόμενο όμως είναι προϊόν των νεότερων χρόνων: η ιστορία και η εξέλιξη των σημερινών πολιτικών κομμάτων δεν ανάγονται στην παλαιότερη γνωστή μορφή ομαδικής πολιτικής δραστηριότητας, αλλά στη σταδιακή ανέλιξη των κοινωνικών ταξικών και πολιτικών συγκρούσεων των νεότερων χρόνων, που οδήγησαν στις σημερινές μορφές πολιτικών καθεστώτων (Διαμαντόπουλος 1989). Η χρήση του όρου «πολιτικό κόμμα» συναντάται τουλάχιστον από τον 16^ο αιώνα, αν και ως τον 19^ο αιώνα είχε περισσότερο τη σεσημασμένη αρνητικά έννοια του ιδεολογικού ρεύματος (Sartori 1976:4). Η «επιστήμη των πολιτικών κομμάτων», όπως και η παρουσία του όρου «κόμμα» στην πολιτική επιστήμη με τη σημερινή σημασία και χρήση εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1903 στο έργο του Mostei Ostogorski *Δημοκρατία και Οργάνωση των πολιτικών κομμάτων* και συνεχίζει με το έργο του Robert Michels (1915) για τις ολιγαρχικές διαστάσεις της κομματικής ζωής.

Το πολιτικό κόμμα παρουσιάζεται σε συνάρτηση με δύο αλληλένδετα ιστορικά φαινόμενα, που εμφανίστηκαν σταδιακά την ίδια χρονική και ιστορική περίοδο: πρόκειται για την πολιτική συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων, το σχηματισμό και την ανέλιξη των κοινοβουλευτικών θεσμών. Καθοριστική προϋπόθεση για την ανάπτυξή του, υπήρξε η διεύρυνση και η γενίκευση του εκλογικού δικαιώματος. Δημιούργημα και έκφραση της κοινωνικής αυτονομίας, το κόμμα αποτελεί το κύριο μέσο συλλογικής συμμετοχής στον αγώνα για τη διεκδίκηση ή και τη διατήρηση και άσκηση της εξουσίας. Οι μελέτες του *κομματικού φαινομένου* – αν και συχνά αποκλίνουσες στα συμπεράσματα που αναφέρονται στην καταγωγή, τη φύση, τις λειτουργίες και τη δυναμική του - συμπίπτουν στο ότι τα πολιτικά κόμματα συνιστούν πρωταρχικά οργάνωση, αλλά και θεμέλιο για τη μορφή και τη συγκρότηση του πολιτικού συστήματος σε κάθε κοινωνία (Παπαδημητρίου & Σπουρδαλάκης 1994:11). Ταυτόχρονα αποτελούν τους κυριότερους διαύλους διασύνδεσης του πολίτη με τη κυβέρνηση και αντιστρόφως (Ball & Peters 2001:185). Παράλληλα τα πολιτικά κόμματα διαδραματίζουν έναν καθοριστικό ρόλο ενσωμάτωσης ως προς τα κοινωνικά στρώματα, που θεωρούν ότι αντιπροσωπεύουν (Νικολακόπουλος 1985).

Τα πολιτικά κόμματα, είτε ως θεμελιώδη στοιχεία της δημοκρατίας, είτε ως πηγές καταπίεσης και τυραννίας, αποτελούν το ζωτικό σύνδεσμο μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας πολιτών, μεταξύ των κυβερνητικών θεσμών και των ομάδων

συμφερόντων, που δρουν στα πλαίσια της κοινωνίας (Heywood 2007: 345). Η σημασία των πολιτικών κομμάτων τονίζεται και από τον Schattschneider, ο οποίος αναφέρει ότι είναι πλέον απίθανο να νοηθεί μια λειτουργική, σύγχρονη δημοκρατία χωρίς την παρουσία πολιτικών κομμάτων (1942: 1). Σημειώνεται επίσης ότι αν και το πολιτικό κόμμα δεν αποτελεί αναγκαιότητα προκειμένου να εγκαθιδρυθεί ένα δημοκρατικό καθεστώς, σίγουρα διατελεί πρωτεύοντα ρόλο αναφορικά με τη σταθεροποίηση του εν λόγω καθεστώτος (Dix 1992: 489). Ένα από τα σημεία που δημιουργούν αντιπαραθέσεις στο χώρο των θεωρητικών των πολιτικών κομμάτων είναι το θέμα της συσχέτισης των πολιτικών κομμάτων με την εξουσία και τη διεκδίκησή της. Όσον αφορά στη σχέση του θεσμού του κόμματος με την πολιτική εξουσία ο Epstein ορίζει ως κόμμα «σχεδόν κάθε τι που ονομάζει έτσι τον εαυτό του» με βάση το γενικό κριτήριο του αυτοπροσδιορισμού (1967:9). Στο ίδιο πεδίο για τον ορισμό του θεσμού των κομμάτων ο Thomas Hodgkin αναφέρει πως «κόμματα θεωρούνται όλες οι πολιτικές οργανώσεις που χαρακτηρίζουν έτσι τον εαυτό τους» (1961:16).

Σε αντίθεση όμως με τους Epstein και Hodgkin, άλλοι συγγραφείς, όπως ο Downs θεωρούν πρωτεύουσας σημασίας την προσπάθεια κατάληψης της κρατικής εξουσίας από τα πολιτικά κόμματα (1957:25). Για τους M. Weiner και J. La Palombara (1966:4-6), τα κόμματα «είναι μόνιμα οργανωμένες σε τοπικό και εθνικό επίπεδο ενώσεις προσώπων, που επιδιώκουν μέσα από την κατάκτηση της λαϊκής κατάφασης να καταλάβουν την εξουσία και να εφαρμόσουν τα προγράμματα τους». Αντίστοιχος επίσης είναι και ορισμός που δίνεται για το πολιτικό κόμμα από τους Lasswell και Kaplan, οι οποίοι θεωρούν τα κόμματα «οργανωμένες ομάδες, που επεξεργάζονται συνολικές επιλογές και παρουσιάζουν υποψήφιους στις εκλογές» (1950: 169).

Επίσης τα πολιτικά κόμματα ορίζονται ως οργανισμοί μέσω των οποίων το εκλογικό σώμα μπορεί να επιδοκιμάσει ή να αποδοκιμάσει κυβερνητικές επιλογές, και ουσιαστικά είναι οι οργανισμοί αυτοί που οδηγούν στην σταθεροποίηση και διαιώνιση δημοκρατικών, και όχι μόνο, πολιτευμάτων (Powell 2000). Από το σύνολο των ορισμών γίνεται φανερό πως η πλειοψηφία των θεωρητικών για τα πολιτικά κόμματα συμφωνεί πως η έννοια «πολιτικό κόμμα» δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς διασύνδεση, συνάρτηση, συσχέτιση της με το φαινόμενο της εξουσίας (Διαμαντόπουλος 1989). Από σειρά ερευνών, το κόμμα εμφανίζεται επίσης με διπλή σημασία: την κοινωνική σημασία, που συνίσταται στον εθελοντικό και αυτόνομο από την κρατική εξουσία χαρακτήρα του και την πολιτική σημασία, η οποία συνίσταται στο σκοπό του κόμματος – στην άμεση άσκηση της εξουσίας (Δρόσος: 1982).

Τέλος τα πολιτικά κόμματα εκτός από τα κοινά χαρακτηριστικά που εμπεριέχονται σε κάθε προσπάθεια ορισμού της έννοιας διαχωρίζονται μεταξύ τους με βάση άλλες παραμέτρους: με βάση την προέλευση τους διακρίνονται σε κοινοβουλευτικά και

εξωκοινοβουλευτικά, με βάση το βαθμό συγκεντρωτισμού σε συγκεντρωτικά και πολυκεντρικά, στην ταξική τυπολογία διακρίνονται σε αστικά, φασιστικά και εργατικά, και με βάση την ιδεολογικοπολιτική τυπολογία σε δεξιά, κεντρώα και αριστερά (Λύτρας 1986, Duverger 1954). Από τις ποικίλες ταξινομήσεις των πολιτικών κομμάτων που έχουν επιχειρηθεί κατά περιόδους ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αυτές που επικεντρώνονται στα κόμματα με πυρήνα και στα πολυσυλλεκτικά κόμματα (Kircheimer 1966), στα αντιπροσωπευτικά και στα κόμματα ενσωμάτωσης (Neumann 1956), στα συνταγματικά και επαναστατικά ή αντισυστημικά.

Στα δομικά στοιχεία του κόμματος εντάσσεται από ορισμένους συγγραφείς και ο διαρκής ή τουλάχιστον μη παροδικός χαρακτήρας, που πρέπει να έχει μία ένωση προκειμένου να αποτελεί κόμμα. Άλλα πάγια χαρακτηριστικά σύμφωνα με ερευνητές είναι το εκούσιο της ένωσης, δηλαδή η συγκρότηση τους εκ μέρους των πολιτών εξ ίδιας πρωτοβουλίας, άνευ εξαναγκασμού, αλλά και η ύπαρξη της απαραίτητης για την επίτευξη των σκοπών τους οργάνωση, η οποία και εκτείνεται σε όλο το Κράτος και αποβλέπει στον προσεταιρισμό όλο και περισσότερων πολιτών/εκλογέων (Γεωργοπούλου 1973).

Σύμβολα και πολιτική

Η διεκδίκηση της εξουσίας μέσω διαφόρων διόδων δεν αποτελεί το μόνο κοινό στοιχείο στους ορισμούς που κατά καιρούς έχουν δοθεί για τα πολιτικά κόμματα. Σύμφωνα με τον Θ. Διαμαντόπουλο, *ένα κόμμα χωρίς αξίες και προβαλλόμενες αρχές, χωρίς ιδεολογικά φορτισμένο πρόγραμμα είναι αδύνατον να νοηθεί* (Διαμαντόπουλος: 1980). Βασικό δομικό στοιχείο του κόμματος, το οποίο μας απασχολεί στην παρούσα έρευνα, είναι η προβολή του ιδεολογικού λόγου, αλλά και η ύπαρξη διαφοροποιητικών, προσδιοριστικών, αναγνωρίσιμων, ιδεολογικά φορτισμένων συμβόλων που συμπυκνώνουν το λόγο του κόμματος. Τα σύμβολα λειτουργούν ως σημαντικότατο ταυτότητας του κόμματος και διευκολύνουν τη σταθερή ταύτισή του με τις/τους οπαδούς του (Sannet:1980). Ο Epstein στον ορισμό για το κόμμα αναφέρει ότι πέραν του αυτοπροσδιορισμού μιας ομάδας ως πολιτικού κόμματος κοινό γνώρισμα των πολιτικών κομμάτων είναι η «αναζήτηση ψήφων κάτω από αναγνωρίσιμο σύμβολο» (1967:11). Ο πραγματιστικός ρόλος του πολιτικού συμβόλου εντοπίζεται στην κοινότητα των ατόμων δημιουργώντας στα μέλη το αίσθημα του συν-ανήκειν σε μια προϋπάρχουσα συμβολική συλλογικότητα (Kyridis et.al.). Σε μια προσπάθεια ομαδοποίησης των συμβόλων ο Deutsch (1955) τα κατέταξε σε α) *συμπεριληπτικά* (λέξεις, συνθήματα, τραγούδια κ.α.), β) *εικονικά* (σημαίες, εμβλήματα κομμάτων, αγάλματα κ.α.), γ) *προσωπικά* (ήρωες, μυθικά πρόσωπα, ηγέτες κ.α), δ) *θρησκευτικά*,

ε) *συμβολικούς τόπους, συμβολικούς θεσμούς*. Εμμένοντας στην επιλογή του συμβόλου/εικόνας που προκρίνεται κάθε φορά από τον εκάστοτε κομματικό σχηματισμό, είτε για να εκφράσει μέσω αυτού τμήμα της ιδεολογίας του, είτε απλά για να προσεγγίσει ευκολότερα το εκλογικό κοινό, τονίζουμε ότι σύμφωνα με τη σημειωτική παράδοση ως «εικόνα»/ «σύμβολο» νοείται μια σειρά τρόπων (σχέδιο, φωτογραφία, σχεδιάγραμμα, κινούμενη εικόνα). Οι τρόποι αυτοί αντικατέστησαν ένα μέρος του γραπτού και προφορικού λόγου στη δημόσια επικοινωνία και δίνουν τη δυνατότητα μετάδοσης και πρόσληψης μηνυμάτων χαμηλού πληροφοριακού φορτίου, αλλά υψηλής επικοινωνιακής συχνότητας και εμβέλειας. Η δυνατότητα μείξης των διαφόρων σημειωτικών τρόπων για την παραγωγή ενός πολιτισμικού/πολιτικού προϊόντος δημιουργεί, όπως είναι προφανές, ένα νέο σε σχέση με τα μονοτροπικά πολιτισμικά προϊόντα σημειολογικό περιβάλλον.

Το σημειολογικό αυτό περιβάλλον είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών, ψυχολογικών και πολιτισμικών παραμέτρων που επικρατούν σε κάθε οργανωμένη κοινωνία. Η διαλεκτικότητα, την οποία ενέχουν τα σημειωτικά συστήματα, επηρεάζει τις κοινωνικές και τις ψυχολογικές δομές τόσο σε επίπεδο ομαδικό όσο και σε επίπεδο ατομικό, καθώς αυτά τα ίδια «αποτελούν μέρος της ιδεολογικής υπερδομής μιας κοινωνίας» (Boklund-Λαγοπούλου & Λαγόπουλος 1980:24). Η επιλογή του ενός ή του άλλου τρόπου ή της διαβαθμισμένης μείξης των δύο τρόπων αποτελεί μια δράση εκ μέρους του επιλεγέντος κόμματος/υποκειμένου, η οποία έχει κοινωνικές και ψυχολογικές διαστάσεις. Κάθε επιλογή συμβόλου είναι μια σημειωτική πράξη, η οποία παράγει και αναπαράγει νοήματα.

Ως σύμβολο/συμβολικό ορίζεται ο τύπος κατά τον οποίο το σημαίνον δεν ομοιάζει στο σημαινόμενο, αλλά είναι αυθαίρετο ή καθαρά συμβατικό – ούτως ώστε η σχέση να πρέπει να διδαχθεί. Ως εικόνα/εικονικό ορίζεται ο τύπος κατά τον οποίο το σημαίνον μοιάζει φυσικά ή μιμείται το σημαινόμενο με τρόπο αναγνωρίσιμο, ομοιάζοντας σε κάποιες από τις ιδιότητές του. Ως ενδείκτης/ενδεικτικός θεωρείται ο τύπος κατά τον οποίο το σημαίνον συνδέεται άμεσα κατά κάποιον τρόπο (φυσικό ή τελεολογικό) με το σημαινόμενο. Το έμβλημα/σημαίνον των πολιτικών κομμάτων αποτελεί το σήμα που μπορεί να είναι εικονικό ή ενδεικτικό και λειτουργεί ως σύμβολο/σημείο του κόμματος παράγοντας κώδικες.

Ο Umberto Eco διακρίνει δέκα κύριους κώδικες ως λειτουργικούς για την διαμόρφωση των εικόνων: κώδικες αντίληψης, κώδικες αναγνώρισης, τονικούς κώδικες, εικονικούς κώδικες, εικονογραφικούς κώδικες, κώδικες μεταβίβασης, κώδικες γούστου και ευαισθησίας, ρητορικούς κώδικες, στιλιστικούς κώδικες και κώδικες ασυνειδήτου (Eco ,1994, 67).

Για να ενσωματώσουμε όλες τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν σε ένα κατά το δυνατόν πλήρη ορισμό της έννοιας του κόμματος θα αναφέραμε ότι «κόμματα είναι οργανώσεις με αναγνωρίσιμα διαφοροποιητικά σύμβολα, που επιδιώκουν τη λαϊκή συγκατάνευση –εκδηλωμένη με εκλογικές ή άλλες διαδικασίες- προκειμένου να συνδεθούν σταθερά με την εξουσία και να προωθήσουν έτσι το ιδεολογικά προσανατολισμένο πολιτικό τους πρόγραμμα» (Διαμαντόπουλος 1989:47).

Σκοπός, μεθοδολογία και δείγμα της έρευνας

Σκοπό της παρούσας έρευνας αποτελεί η καταγραφή και η ανάλυση των επίσημων συμβόλων των ελληνικών πολιτικών κομμάτων από το 1932¹ μέχρι το 1996. Συνολικά αναλύθηκαν 99 σύμβολα πολιτικών κομμάτων, ενώ συγχρόνως λάβαμε υπόψη τόσο την ιδεολογική κατεύθυνση κάθε κομματικού σχηματισμού, όσο και τη χρονολογική περίοδο στην οποία ιδρύθηκε. Οι τρεις αυτές συντεταγμένες (σύμβολο, ιδεολογία, χρονολογία) αναλύθηκαν τόσο ποσοτικά, όσο και ποιοτικά μέσω της μεθόδου της ανάλυσης περιεχομένου και της σημειωτικής.

Στην παρούσα έρευνα αναλύθηκαν οι επίσημες περιγραφές των συμβόλων των πολιτικών κομμάτων, όπως αυτά περιγράφονται στους τόμους της Στατιστικής των Βουλευτικών Εκλογών, που εκδόθηκαν είτε από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, είτε από το Υπουργείο Εσωτερικών. Η ανάλυση περιεχομένου επιλέχτηκε ως το βασικό εργαλείο της έρευνάς μας, λόγω των πλεονεκτημάτων που παρουσιάζει για αναλύσεις αυτού του τύπου (Curley 1990). Έτσι, σύμφωνα με τις αρχές της Ποσοτικής και Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, όπως διατυπώθηκαν από τους B. Berelson (1971), I. De Sola Pool (1959), M. Palmquist (1990, Weber 1990) και από τους εκπροσώπους της γαλλικής σχολής (Moscovici 1970, Mucchieli 1988, Veron 1981, Bandin 1977, Grawitz 1981) για την κλασική θεματική ανάλυση, αναλύθηκαν οι επίσημες περιγραφές των συμβόλων των πολιτικών κομμάτων και ως βασική μονάδα ανάλυσης θεωρήθηκε το θέμα (Lasswell & Leites 1965, Lasswell, Merner & De S. Pool 1952), το οποίο αναλύσαμε σημειωτικά.

¹ Η ερευνά έχει ως αφετηρία την εκλογική αναμέτρηση του 1932 καθώς τότε για πρώτη φορά συμπεριλήφθησαν στους επίσημους τόμους Στατιστικής των Βουλευτικών Εκλογών οι περιγραφές των επίσημων εμβλημάτων των πολιτικών κομμάτων.

Πίνακας 1. Κατανομή των κομμάτων σύμφωνα με το έτος της πρώτης τους εμφάνισης σε εκλογική αναμέτρηση²

Έτος	Κόμματα	%	Έτος	Κόμματα	%
1932	11	11,1	1961	1	1,0
1933	7	7,1	1963	2	2,0
1935	7	7,1	1964	1	1,0
1936	11	11,1	1974	2	2,0
1946	11	11,1	1977	2	2,0
1950	23	23,2	1981	3	3,0
1951	2	2,0	1985	1	1,0
1952	2	2,0	1989	2	2,0
1956	7	7,1	1993	1	1,0
1958	2	2,0	1996	1	1,0
Σύνολο	99	100,0			

Πίνακας 2. Κατανομή των κομμάτων σε χρονολογικές περιόδους

Χρονολογική περίοδος	Αναφορές	%
Προπολεμικά (1932-1936)	36	36,4
Από τον Πόλεμο μέχρι τη Δικτατορία (1946 – 1964)	51	51,5
Μεταπολίτευση (1974 – 1996)	12	12,1
Σύνολο	99	100,0

² Λόγω της μη περιγραφής των επίσημων εμβλημάτων των πολιτικών κομμάτων στους τόμους Στατιστικής των Βουλευτικών Εκλογών του 1926 και του 1928, στην εκλογική αναμέτρηση του 1932 εντάσσονται και κόμματα που πρωτοεμφανίστηκαν σε προγενέστερες εκλογικές αναμετρήσεις. Τα κόμματα αυτά είναι το

Πίνακας 3. Κατανομή των κομμάτων σύμφωνα με την ιδεολογική τους κατεύθυνση

Ιδεολογική κατεύθυνση	Κόμματα	%
Αριστερά	25	25,3
Κέντρο	27	27,3
Δεξιά	47	47,5
Σύνολο	99	100,0

Πίνακας 4. Κατανομή των κομμάτων κατά χρονικές περιόδους και σύμφωνα με τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό

Χρονολογική περίοδος					Σύνολο
1932 – 1936 1946 – 1964 1974 – 1996					
Ιδεολογία		14	6	5	25
	Αριστερά	38,9%	11,8%	41,7%	25,3%
	Κέντρο	8	16	3	27
		22,2%	31,4%	25,0%	27,3%
	Δεξιά	14	29	4	47
		38,9%	56,9%	33,3%	47,5%
Σύνολο		36	51	12	99
		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Κόμμα Φιλελευθέρων, το Λαϊκό Κόμμα, το Κόμμα Ελευθεροφρόνων, το Προοδευτικό Κόμμα, το Αγροτικό Κόμμα και το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών και Αγροτών.

Πίνακας 5. Κατανομή των αναφορών σύμφωνα με την πρώτη τους εκλογική παρουσία

Εκλογική αναμέτρηση	ν	%	Εκλογική αναμέτρηση	ν	%
1932	22	8,1	1961	5	1,8
1933	19	7,0	1963	4	1,5
1935	24	8,8	1964	4	1,5
1936	23	8,5	1974	10	3,7
1946	24	8,8	1977	12	4,4
1950	75	27,6	1981	9	3,3
1951	4	1,5	1985	2	,7
1952	10	3,7	1989	3	1,1
1956	12	4,4	1993	2	,7
1958	4	1,5	1996	4	1,5
Σύνολο	272	100,0			

Πίνακας 6. Κατανομή των αναφορών κατά χρονολογική περίοδο

Χρονολογική Περίοδος	Αναφορές	%
1932 – 1936	88	32,4
1946 – 1964	142	52,2
1974 – 1996	42	15,4
Σύνολο	272	100,0

Πίνακας 7. Κατανομή των αναφορών σύμφωνα με τον ιδεολογικό προσανατολισμό των κομμάτων

Ιδεολογικός προσανατολισμός	Αναφορές	%
Αριστερά	77	28,3
Κέντρο	70	25,7
Δεξιά	125	46,0
Σύνολο	272	100,0

Πίνακας 8. Κατανομή των αναφορών κατά θεματική κατηγορία

Θεματική κατηγορία	Αναφορές	%
1. Πρόσωπα	37	13,6
2. Αντικείμενα	70	25,7
3. Φυτά	45	16,5
4. Ζώα	15	5,5
5. Σύμπαν	16	5,9
6. Γλωσσικά σημαίνοντα	47	17,3
7. Σχήματα	24	8,8
8. Χάρτες	4	1,5
9. Ανθρώπινες Δραστηριότητες	14	5,1
Σύνολο	272	100,0

Η πλειοψηφία των συμβόλων και αναφορών αφορούν σε αντικείμενα τα οποία ποικίλουν τόσο στη χρήση όσο και στο συμβολισμό, καθώς διακρίνουμε εμβλήματα με αναπαραστάσεις από ιστορικούς τόπους, όπως η Ακρόπολη, μέχρι και αγροτικά εργαλεία, όπως το αλέτρι και το άροτρο. Ακολουθούν οι αναφορές-εικονομνήματα με το όνομα του κόμματος μέχρι και φράσεις, όπως *προλετάριοι όλου του κόσμου ενωθείτε* και έπονται αυτές που αφορούν σε στοιχεία της φύσης, σε φυτά και σε πρόσωπα.

1^η Θεματική Κατηγορία: Πρόσωπα

Στην πρώτη θεματική κατηγορία, όπου εντάσσεται το σύνολο των αναφορών που αντιστοιχούν σε κάποιο πρόσωπο/άτομο κωδικοποιήθηκαν συνολικά 37 αναφορές, δηλαδή το 13,6% του συνόλου των αναφορών. Οι αναφορές αυτές αφορούν είτε σε συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα, όπως ηγέτες ή ιδρυτές κομμάτων, είτε σε ποικίλες ανθρώπινες μορφές, οι οποίες λειτουργούν ως ιδεολογικά φορτισμένα σημαίνοντα στο πλαίσιο του εμβλήματος του εκάστοτε κόμματος. Στη θεματική αυτή κατηγορία εντάχθηκαν επίσης αναφορές, όπου το πρόσωπο δεν αναπαρίσταται στο σύμβολο του κόμματος, αλλά γράφεται το όνομα. Πιο συγκεκριμένα, στη θεματική αυτή εντάχθηκαν αναφορές που αφορούν σε εικόνες πολιτικών ανδρών (πορτρέτα, φωτογραφίες κ.α.), όπως ο «Ελευθέριος Βενιζέλος» (Κόμμα Φιλελευθέρων), οι «Π. Κανελλόπουλος, Ν. Παπαδόπουλος, Α. Σακελαρίου» (Μέτωπο Εθνικής Αναδημιουργίας), ο «Γεώργιος Παπανδρέου» (Κόμμα Γεωργίου Παπανδρέου), ο «Αλέξανδρος Παπάγος» (Ελληνικός Συναγερμός) ή ο Σπυρίδωνας Μαркеζίνης» (Κόμμα Προοδευτικών).

Όσον αφορά στη συμβολική χρήση των ανθρωπίνων μορφών, πολλά κόμματα συμπεριέλαβαν στα εμβλήματά τους «Αγρότες» και «Γεωργούς» (Εργατοϋπαλληλικό Κόμμα, Μακεδονική Ένωση, Παλλαϊκό Μέτωπο Δημοκρατικών Ελευθεριών, Εθνικό Αγροτικό Κόμμα Χιτών κ.α.), ενώ δεν λείπουν και οι γυναικείες μορφές (Κοινωνικό Κόμμα Ελλάδος) ή τα μυθικά πρόσωπα, όπως του Ερμή (Ανεξάρτητο Επαγγελματικό-Βιοτεχνικό Κόμμα Ελλάδας), του Ηρακλή (Ε.Π.Ε.Λ.) ή του Προμηθέα (Κόμμα Εργαζομένων Ελλάδος).

2^η Θεματική κατηγορία: Αντικείμενα

Στη δεύτερη θεματική κατηγορία της έρευνας εντάχθηκαν οι αναφορές που σχετίζονται με την απεικόνιση αντικειμένων. Στην παρούσα κατηγορία κωδικοποιήθηκε το μεγαλύτερο συγκριτικά πλήθος αναφορών με 70 αναφορές και ποσοστό 25,7% στο σύνολό τους. Στη θεματική αυτή εμφανίζεται πληθώρα αντικειμένων, μεγάλο ποσοστό από τα οποία συμβολίζουν μια συγκεκριμένη εργασία και λειτουργούν συνεκδοχικά, όπως το «αλέτρι» (Αγροτικό Κόμμα κ.α.), το «άροτρο» (Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα κ.α.), η «σκαπάνη» (Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση, κ.α.).

Η χρήση των αντικειμένων αυτών στοχεύει στην ανάδειξη της κοινότητας των μελών του κόμματος σε επαγγελματικό, ταξικό επίπεδο (αγρότες, χειρώνακτες κ.α.) και αφετέρου στοχεύει στην αφύπνιση της ταξικής συνείδησης των εκλογέων. Μια άλλη ομάδα αντικειμένων, που συναντάται στα σύμβολα των κομμάτων, είναι τα ιδεολογικά σεσημασμένα αντικείμενα, όπως το «σφυροδρέπανο» (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Μέτωπο κ.α.), ο «φρυγικός σκούφος» (Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου) κ.α. Στη συνέχεια εντοπίζουμε μια σειρά σημαινόντων, που παραπέμπουν στο

τελετουργικό της πολιτικής, στη δόξα ή στην απόδοση τιμών, όπως το «στεφάνι» (Λαϊκό Κοινωνικό Κόμμα, Ενιαίο Μέτωπο Εργατών και Αγροτών κ.α.), ή επικεντρώνονται στη γενεαλογική αρχαιολαγνεία των νεοελλήνων, στην «Ακρόπολη» (Αστικό και Αγροτικό Κόμμα Ιδιοκτησίας) ή στο «διπλό πέλεκυ» (Εθνική Ένωση).

3^η Θεματική κατηγορία: Φυτά

Στην τρίτη θεματική κατηγορία εντάσσονται 45 αναφορές, που αφορούν στο φυσικό περιβάλλον και αποτελούν το 16,5% του συνολικού δείγματος. Ειδικότερα στα σύμβολα των πολιτικών κομμάτων που αναλύθηκαν συναντώνται αναφορές σε φυτά που δηλώνουν την ισχύ του σχηματισμού, όπως «ισχυρός κορμός δρυός» (Εθνικό Ενωτικό Κόμμα), και παραπέμπουν σε ένα ένδοξο σημαίνον, όπως ο «κλάδος δάφνης» (Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων, Εθνικό Ανεξάρτητο Κόμμα Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου Ελλάδας κ.α.), η «ελαία» (Ένωση Λαϊκού Κόμματος). Επίσης αρκετά είναι τα πολιτικά κόμματα, που επέλεξαν το «στάχυ» ως συμβολισμό με πιθανό σκοπό να προσεγγίσουν τον αγροτικό κόσμο (Κόμμα Ελευθεροφρόνων, Χριστιανική Δημοκρατία κ.α.). Τέλος χρησιμοποιούνται φυτά/σύμβολα με σαφή ιδεολογικά σημαίνοντα, όπως ο «κλάδος βασιλικού» (Ένωση Βασιλοφρόνων) και το «γαρύφαλλο» (Αγωνιστικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας).

4^η Θεματική κατηγορία: Ζώα

Στη τέταρτη θεματική κατηγορία κωδικοποιούνται 15 αναφορές (5,5%) σχετικές με ζώα. Σ' αυτή τη θεματική κατηγορία παρατηρείται ποικιλία επιλογών από τα πολιτικά κόμματα με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις αυτές των μυθικών/θρυλικών ζώων, όπως ο «δικέφαλος αετός» (Εθνική Ένωση «Ελλάς», Εθνικό Βυζαντινό Κόμμα Ελλάδος) ή ο «Φοίνικας» (Κόμμα Εθνικοφρόνων), ενώ αξιοσημείωτες είναι και οι επιλογές τόσο του Προσφυγικού Κόμματος Ελλάδος («Αλέκτωρ»), όσο και του ΚΟΔΗΣΟ «απεικόνιση χελιδονιού».

5^η Θεματική κατηγορία: Σύμπαν

Την πέμπτη θεματική κατηγορία της έρευνας απαρτίζουν αναφορές που σχετίζονται με στοιχεία του σύμπαντος, όπως αυτά απεικονίζονται σε σειρά επίσημων συμβόλων ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Στην θεματική αυτή κατηγορία εντάχθηκαν συνολικά 56 αναφορές, δηλαδή ένα ποσοστό της τάξεως του 5,9% στο σύνολο των αναφορών. Η πλειονότητα των συμπαντικών στοιχείων, που χρησιμοποιούνται αφορούν σε άστρα που ποικίλουν στον αριθμό των ακτινών τους. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το «πεντάκτινο αστέρι» που χρησιμοποιείται τόσο από την Τρίτη Κατάσταση-Προοδευτικό Κόμμα του 1932, όσο και από τον Εθνικό Συνασπισμό του 1933, όπου κάθε ακτίνα

αντιπροσωπεύει έναν εταίρο του συνασπισμού. Συχνή επίσης είναι και η παρουσία του «ήλιου» (ΠΑ.ΣΟ.Κ., Χριστιανική Δημοκρατία κ.α.), αλλά και της «γήινης σφαίρας» (Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Μέτωπο).

6^η Θεματική κατηγορία: Γλωσσικά σημαίνοντα

Στην έκτη θεματική κατηγορία ομαδοποιήθηκε το σύνολο των αναφορών λεκτικού κειμένου. Συμπεριλήφθηκαν 47 αναφορές, που αντιστοιχούν στο 17,3% του συνολικού δείγματος, οι οποίες παρουσιάζουν πλήθος διαφοροποιήσεων. Στα εμβλήματα των πολιτικών κομμάτων συναντώνται κείμενα που αφορούν καταδηλωτικά στην επίσημη ονομασία των κομματικών σχηματισμών, όπως «Κόμμα Βενιζελικών Φιλελευθέρων», «Μέτωπο Εθνικής Αναδημιουργίας» κ.α. Συχνή επίσης στα επίσημα σύμβολα των κομμάτων είναι η χρήση λέξεων-σημαινομένων, που αφορούν είτε σε ιδεώδη, «Πίστις-Ελπίς-Ισότης-Ελευθερία» -σύμβολο του Κόμματος Χριστιανικής Ισοπολιτείας, είτε σε διεκδικήσεις, «Ειρήνη, Δημοκρατία, Αμνηστία» - σύμβολο της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς που συμπίπτει με το αρκτικόλεξο του κόμματος. Τέλος σε σειρά κομματικών συμβόλων χρησιμοποιούνται ολόκληρες φράσεις σε προπαγανδιστικό πολιτικό λόγο, όπως «Προλετάριοι όλου του κόσμου ενωθείτε» (Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Μέτωπο) ή «εν τη ενώσει η ισχύς και η ευημερία» (Κόμμα Εθνικής Ενώσεως).

7^η Θεματική κατηγορία: Σχήματα

Στην έβδομη θεματική κατηγορία κωδικοποιούνται αναφορές που σχετίζονται με τη χρήση γεωμετρικών σχημάτων στα επίσημα σύμβολα των κομμάτων και συγκεντρώθηκαν συνολικά 24 αναφορές, δηλαδή το 8,8%. Συχνότερη από όλες είναι η χρήση του κύκλου (Δημοκρατική Ένωση, κόμμα Αρχών Ιωάννου Μεταξά κ.α.), ενώ επίσης συναντώνται το παραλληλόγραμμο (Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού κ.α.) ή το βέλος (Πολιτική Άνοιξη). Μια ερμηνεία του συνεχούς μέσου εικονικότητας του Knowlton βασισμένη στη θεωρία του πρωτότυπου δίνει ενδιαφέρουσες προεκτάσεις για τη διακριτή ταξινόμηση σε εικονογραφικά-συσχετικά-γεωμετρικά. Όπως σημειώνει ο Knowlton μια χρήσιμη ταξινομία των σημάτων βασίζεται όχι στις ιδιότητες των σημάτων-οχημάτων, αλλά στο πως τα σήματα συνδέονται με τα αναφερόμενα τους. Πιστεύει ότι «η εικονικότητα ενός σήματος πρέπει να προσδιοριστεί σε σχέση με τα κρίσιμα χαρακτηριστικά που είναι κοινά στο σήμα-όχημα και ενός δείγματος της κατηγορίας του αναφερόμενου του σήματος».

8^η Θεματική κατηγορία: Χάρτες

Στην όγδοη θεματική κατηγορία συμπεριλήφθηκαν γεωγραφικοί χάρτες, που απεικονίζονται στο επίσημο σύμβολο ενός πολιτικού κόμματος. Στην παρούσα

κατηγορία κωδικοποιήθηκαν 4 αναφορές (1,5%) που αφορούν είτε σε πανελλαδικούς χάρτες (Παράταξις Αγροτών και Εργαζομένων), είτε σε χάρτες συγκεκριμένων περιοχών (Παλιοδημοκρατική Ένωση Κρήτης)³.

9^η Θεματική κατηγορία: Ανθρώπινες δραστηριότητες

Στην ένατη θεματική κατηγορία συμπεριλήφθηκαν οι αναφορές από τις επίσημες περιγραφές των εμβλημάτων των πολιτικών κομμάτων που αφορούσαν στην απεικόνιση ανθρώπινης δραστηριότητας. Συνολικά στην ένατη θεματική κατηγορία κωδικοποιήθηκαν 14 αναφορές, δηλαδή ένα ποσοστό της τάξεως του 5,1% επί του συνολικού πληθυσμού των αναφορών. Πιο αναλυτικά στα εμβλήματα των πολιτικών κομμάτων παρατηρούνται είδη ανθρώπινης δραστηριότητας που αναφέρονται είτε σε κάποια μορφή εργασίας π.χ. εργάτης που «οργώνει» (Ανεξάρτητο Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος), είτε σε κάποια συμβολική δραστηριότητα π.χ. «δύο χείρες συνεσφιγμένες» (Παλλαϊκό Μέτωπο).

³ Η φύση των σημάτων μπορεί να προσεγγιστεί από πολλές απόψεις. Κατηγορίες συστημάτων για τα σήματα μπορούν να προκύψουν στη βάση του ποιο στοιχείο της σχέσεως του σήματος (σήμα-όχημα, ερμηνεύον, ή αναφερόμενο) χρησιμοποιείται ως μεσολαβητής μεταξύ των άλλων δυο (Charles K. Ogden and I. A. Richards 1946),

Πίνακας 9. Κατανομή αναφορών κατά χρονολογική περίοδο και θεματική κατηγορία

Θεματική κατηγορία	Χρονολογική Περίοδος			Σύνολο
	1932 –	1946 –	1974 –	
	1936	1964	1996	
	v (%)	v (%)	v (%)	fv(%)
1 Πρόσωπο	8 (9,1)	29 (20,4)	0 (0,0)	37 (13,6)
2 Αντικείμενο	31 (35,2)	30 (21,1)	9 (21,4)	70 (25,7)
3 Χλωρίδα	20 (22,7)	21 (14,8)	4 (9,5)	45 (16,5)
4 Πανίδα	2 (2,3)	11 (7,7)	2 (4,8)	15 (5,5)
5 Στοιχεία της φύσης	11 (12,5)	3 (2,1)	2 (4,8)	16 (5,9)
6 Κείμενο	6 (6,8)	26 (18,3)	15 (35,7)	47 (17,3)
7 Γεωμετρικό σχήμα	4 (4,5)	11 (7,7)	9 (21,4)	24 (8,8)
8 Χάρτης	1 (1,1)	3 (2,1)	0 (0,0)	4 (1,5)
9 Ανθρώπινη δραστηριότητα	5 (5,7)	8 (5,6)	1 (2,4)	14 (5,1)
Σύνολο	88 (100,0)	142 (100,0)	42 (100,0)	272 (100,0)

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι συντριπτική πλειοψηφία των αναφορών σε πρόσωπα, όπως αυτά των Γ. Παπανδρέου, Κ. Καραμανλή, Σπ. Μαρκεζίνη, Αλ. Παπαγού κ.α προέρχονται από την περίοδο 1946 – 1964. Την περίοδο αυτή στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και μέχρι την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού με ενδιάμεση τη διακυβέρνηση από τη δεξιά, φιλοαμερικανική παράταξη σε αντικομμουνιστικά και σλαβοφοβικά συμφραζόμενα η πολιτική ζωή της χώρας σηματοδοτήθηκε από κεντρικά πρόσωπα/πρωταγωνιστές και πομπούς φιλελεύθερων ιδεολογιών. Τα πρόσωπα αυτά ακολουθώντας το μοντέλο των Αμερικανών και Ευρωπαίων προέδρων στο πεδίο του

ηγεμονικού/αρχηγικού πολιτικού μοντέλου έπειθαν με ρητορικά σχήματα, τα οποία προσάρμοζαν στις περιστάσεις, το εκλογικό σώμα.

Πίνακας 10. Κατανομή των αναφορών κατά θεματική κατηγορία και ιδεολογικό προσανατολισμό

Θεματικές κατηγορίες	Ιδεολογικός προσανατολισμός			Σύνολο
	Αριστερά	Κέντρο	Δεξιά	
	Αναφορά (%)	Αναφορά (%)	Αναφορά (%)	Αναφορά (%)
1. Πρόσωπο	5 (6,5)	11 (15,7)	21 (16,8)	37 (13,6)
2. Αντικείμενο	24 (31,2)	15 (21,4)	31 (24,8)	70 (25,7)
3. Φυτό	10 (13,0)	9 (12,9)	26 (20,8)	45 (16,5)
4. Ζώο	1 (1,3)	8 (11,4)	6 (4,8)	15 (5,5)
5. Φυσικό φαινόμενο	6 (7,8)	6 (8,6)	4 (3,2)	16 (5,9)
6. Κείμενο	14 (18,2)	13 (18,6)	20 (16,0)	47 (17,3)
7. Γεωμετρικό σχήμα	11 14,3	3 4,3	10 (8,0)	24 (8,8)
8. Χάρτης	2 (2,6)	1 (1,4)	1 (0,8)	4 (1,5)
9. Ανθρώπινη δραστηριότητα	4 (5,2)	4 (5,7)	6 (4,8)	14 (5,1)
Σύνολο	77 (100,0)	70 (100,0)	125 (100,0)	272 (100,0)

Στον πίνακα 10 παρατηρούμε ότι τόσο τα αριστερά, όσο και τα κεντρώα και δεξιά κόμματα χρησιμοποιούν περισσότερο στα επίσημα εμβλήματα τους απεικονίσεις αντικειμένων. Επίσης τα κόμματα του δεξιού χώρου επιλέγουν απεικονίσεις φυτών

(20,8%) ίσως επειδή ένα από τα ιστορικότερα κόμματα του χώρου, το Λαϊκό, είχε ως βασικό έμβλημα τον «κλάδο δάφνης», συμβολισμός που συναντάται αργότερα σε συνασπισμούς κομμάτων, αλλά και μεταγενέστερα κόμματα ίδιου ιδεολογικού χώρου. Τα κόμματα της Αριστεράς χρησιμοποιούν λιγότερο τις απεικονίσεις προσώπων στα εμβλήματα τους, ενώ το σύνολο των επιλογών αφορά σε αγρότες και εργάτες χωρίς ούτε μία προσωπογραφία ή πορτρέτο κάποιου πολιτικού άνδρα σύμφωνα με τα ομαδικά και συντροφικά σημαινόμενα της πολιτικής άποψης.

Συζήτηση

Το υλικό που παρουσιάζουμε ως μέσο «συμβολισμού» οριζόμενο στη βάση μιας συλλογικής συμφωνίας μέσα σε μια κοινωνία (σύμβαση) ανήκει στην τυπολογία του α) “quasi-σύμβολο» σαν μια σχέση σήματος που είναι αβέβαιη, β) στο «αληθινό σύμβολο» σαν μια σχέση σήματος που είναι καλά εδραιωμένη (π.χ. ο ελέφαντας των Ρεμπουπλικάνων) και γ) στο «έμβλημα» σαν «σύμβολο» που είναι διεθνώς κατανοητό μέσα σε μια κουλτούρα έως το σημείο που το σήμα-όχημα υποθέτει το νόημα του αναφερόμενού του (σταυρός =χριστιανοσύνη).Σημεία και κώδικες παράγονται από/και αναπαράγουν «πολιτιστικούς μύθους». Οι μύθοι κάνουν τις κοινές πολιτιστικές και ιστορικές αξίες να μοιάζουν «αληθινά». Έτσι διαμορφώνονται διαφορετικές αντιλήψεις, διαφορετική ιδεολογία και διαφορετική υποκειμενικότητα. Τα κόμματα/πομποί ως υποκείμενα που επιλέγουν τα σύμβολά τους φαίνεται ότι στοχεύουν στην παραγωγή και στην ανάλογη πρόσληψη ιδεολογίας. Η επιλογή του σημαίνοντος/φυτού ως σημαινόμενου του περιβάλλοντος στα κόμματα των οικολόγων προβάλλεται ως περιβάλλον/γη στον κώδικα της ρύπανσης/μόλυνσης και της υγείας/ασθένειας των ψηφοφόρων. Έτσι τάσσονται υπέρ συγκεκριμένων ταξικών ομάδων, οι οποίες τόσο επαγγελματικά, αλλά και ιδεολογικά μπορούν να ανησυχούν για την πρόληψη και την αντίσταση ενάντια στην καπιταλιστική κατοχή και καταστροφή της γης. Από την άλλη πλευρά τα σημαίνοντα/φυτά ως σημαινόμενα της καλλιεργήσιμης γης στον κώδικα της παραδοσιακής αγροτικής καλλιέργειας, που συρρικνώνεται στις δυτικές χώρες προβάλλουν διαφορετικές πολιτικές επιλογές και ιδεολογίες υπέρ των αγροτών και εργατών/μεταναστών της γης, οι οποίοι ωστόσο ως μεγάλη ομάδα ψηφοφόρων δεν ελέγχει τα μέσα παραγωγής, τα εναλλακτικά μοντέλα βιολογικής παραγωγής. Όσον αφορά στα πρόσωπα που επιλέγονται στα επίσημα σύμβολα των κομμάτων παρατηρούμε ότι αφορούν σε πρόσωπα ευρέως αναγνωρίσιμα με συγκεκριμένο πολιτικό στίγμα, που εκπροσωπούν κυρίως προσωποπαγείς κομματικούς σχηματισμούς, οι οποίοι δεν βασίζουν την εκλογική τους επιρροή στο πρόγραμμα και στο σχεδιασμό τους, αλλά στη δημοτικότητα του αρχηγού τους.

Η σημασία των πολιτικών κομμάτων για το δημοκρατικό πολίτευμα έγκειται κατά μεγάλο βαθμό στον εκλογικό χαρακτήρα των θεσμών αυτών, τα οποία έχουν ως πρωταρχικό στόχο την ανέλιξη τους στην εξουσία. Πρωταρχικό μέλημα όλων των κομματικών σχηματισμών δεν είναι άλλο από την προσέλκυση ψηφοφόρων. Η προσέλκυση αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί με πληθώρα τρόπων, η γενετήσια όμως μορφή πολιτικής επικοινωνίας στην οποία καταφεύγει οποιοδήποτε κομματικό επιτελείο είναι πέραν της επιλογής του ονόματος του σχηματισμού, το σύμβολο που το αντιπροσωπεύει. Το σύμβολο αυτό λειτουργεί και ως *κοινωνική ταυτότητα* διευκολύνοντας τη σταθερή ταύτιση του κόμματος με τους οπαδούς του.

Στο πλαίσιο της σύγχρονης δημοκρατίας, τα πολιτικά κόμματα επιχειρούν την ανάδειξη των δομικών στοιχείων υιοθετώντας μια σειρά συμβόλων και συμβολισμών σημασιοδοτώντας με τον τρόπο αυτό το ιδεολογικό και πολιτικό σημαινόμενο μέσα στην *αρένα* της διεκδίκησης της πολιτικής εξουσίας. Η χρήση συμβόλων στην κοινωνικοπολιτική λειτουργία των κομμάτων οδηγεί στην παραγωγή νοήματος, το οποίο ενσωματώνει την ιδεολογία, τον πολιτικό προσανατολισμό, τη ριζοσπαστικότητα, την εθνικοφροσύνη, την τοποθέτηση στην πολιτική γεωγραφία.

Αναλύοντας το οπτικό υλικό των κομμάτων εντοπίζουμε δομές του «πολιτικού μύθου» που γίνονται σύμβολα. Αυτά με τη σειρά τους μπορούν να γίνουν σημεία, κώδικες και να μπουν σε μια σημειακή συνάρτηση. Σε αυτή ακριβώς τη φάση έχουμε μια επίθεση σε ένα προϋπάρχοντα κώδικα, τη μετατροπή του, μεγάλη ή μικρή, άρα την αρχή μιας διαδικασίας που δημιουργεί τον πολιτικό δημόσιο λόγο. Σε μια περίοδο όπου η έρευνα στο πεδίο της πολιτικής επικοινωνίας στη χώρα μας αρχίζει να αποκτά στέρεες βάσεις με μια σειρά ερευνών που αφορούν είτε στην πολιτική διαφήμιση (Τσίρμπας, 2007, Χαιρετάκης, 2002,), είτε στο ρόλο των Μ.Μ.Ε. (Μαυρογέννης 2008 , Δεμερτζής και Αρμενάκης, 2002, Κακεπάκη, 2002, Παπαθανασόπουλος, 2002) και του διαδικτύου (Κωτσικοπούλου, 2002, Δεμερτζής, 2002) στη διαμόρφωση εκλογικών συνειδήσεων, η διερεύνηση και ανάλυση των ιδεολογικών και των πολιτικών συμβολισμών αξίζει να μελετηθεί.

Βιβλιογραφία

- Ball, A.R. and Peters, B.G. (2001) *Σύγχρονη πολιτική και διακυβέρνηση*, μετ. Κ.Α. Λάβδας, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Bardin, L. (1977) *L'analyse de contenu*, Paris: PUF.
- Berelson, B. (1971) *Content Analysis in Communication Research*, 2nd edn, New York: The Free Press.
- Boklund-Λαγοπούλου, Κ και Λαγόπουλος, Α.-Φ. (1980) “Κοινωνικές δομές και σημειωτικά συστήματα: θεωρία, μεθοδολογία, μερικές εφαρμογές και συμπεράσματα”, *Ελληνική Σημειωτική Εταιρία, Σημειωτική και κοινωνία*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 23-37.
- Curley, K. (1990) “Content Analysis”, στο E. Asher (επίμ.) *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Edinburgh: Pergamon Press.
- de Saussure, F. (1960) *Course in General Linguistics*, 1916; rpt. London: Peter Owen.
- De Sola Pool, I. (1959) *Trends in Content Analysis*, Urbana: University of Illinois Press.
- Deutsch, K.W. (1955) ‘Symbols of Political Community’, στο Bryson, L., Finkelstein, L., Hoagland, H. and Maciver, R. M. (επίμ.) *Symbols and Society*, Fourteenth Symposium of the Conference on Science, Philosophy and Religion. New York and London: Harper & Brothers.
- Dix, R.H. (1992) “Democratization and the institutionalization of Latin American political parties”, *Comparative Political Studies* 24(4): 488–511.
- Downs A. (1957) *An economic theory of democracy* New York: Harper Collins Publishers.
- Duverger, M. (1954) *Political Parties*, London: Methuen.
- Eco, U. (1976) *A Theory of Semiotics*, Bloomington: Indiana University Press.
- Epstein, L. (1967) *Political Parties in the Western Democracies*, New York: Praeger.
- Grawitz, M. (1981) *Méthodes des sciences sociales*, Paris: Dalloz.
- Hodgkin, T. (1961) *African Political Parties*, London: Penguin.
- Holsti, O. (1969) *Content Analysis for the Social Sciences and the Humanities*, Reading, M.A.: Addison & Wesley.
- Knowlton, K. (2005) Mosaic portraits: New Methods and strategies, *Bulletin of the Computer Arts Society*, Winter 2004-2005, 1-11.
- Kyridis, A., Golia, P. Zagkos, C., Vamvakidou, I., Foptopoulos, N. (2008) “National symbols’ reflections on the construction/ deconstruction of European identity/ies”, *International Conference EDU-WORLD 2008*, 55-68.
- LaPalombara J. and Weiner, M. (1966) *Political Parties and Political Development*,

Princeton: Princeton University Press.

Lasswell H.D. and Kaplan, A. (1950) *Power and Society: A framework for political for Political Enquiry*, London: Yale University Press.

Lasswell, H. and Leites, N. (1965) *The Language of Politics: Studies in Quantitative Semantics*, New York: MIT Press.

Lasswell, H. D., Merner, O. & De Sola Pool, I. (1952) *The comparative study of symbols*, Stanford: Stanford University Press.

Michels, R. (2001) *M. Political Parties, A sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Kichener: Batoche Books.

Moscovici, S. (1970) *La psychanalyse, son image et son public*, Paris : PUF.

Mucchieli, R. (1988) *L'analyse de contenu des documents et des communications*, Paris: Les Editions ESF.

Ogden, C. K. and Richards, I.A. (1946) *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism*, 8th ed. New York: Harcourt, Brace & World.

Ostogorski, M. (1964) *Democracy and the Organization of Political Parties*, New York: Gardens City: Anchor Books.

Palmquist, M. (1990) *The lexicon of the classroom: language and learning in writing classrooms*, Doctoral Dissertation: Carnegie Mellon University.

Powell, B. (2000) *Elections as Instruments of Democracy: Majoritarian and Proportional Visions*, New Haven, CT: Yale University Press.

Sartori, G. (1974) *Parties and Party Systems*, Cambridge: Cambridge University Press.

Schattschneider, E.E. (1942) *The Semisovereign People: A Realist's View of Democracy in America*, New York: Holt, Rinehart Winston.

Sennet, R. (1980) *Authority*, London: Secker & Warburg.

Veron, E. (1981) *La construction des evenements*, Paris: Les Editions de Minuit.

Weber, R. (1990) *Basic Content Analysis*, Newbury Park: Sage.

Γεωργοπούλου, Κ.Λ. (2001) *Επίτομο Συνταγματικό Δίκαιο*, (12η έκδοση) Αθήνα: Εκδόσεις Σακκουλα.

Δεμερτζής, Ν. (2002) *Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Δεμερτζής, Ν. και Αρμενάκης, Α. (2002) "Οι βουλευτικές εκλογές του 1996 και του 2000 στον ελληνικό επαρχιακό Τύπο", στο Ν. Δεμερτζής (επίμ.) *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Διαμαντόπουλος, Θ. (1988) *Τα Πολιτικά Κόμματα, θεωρητική προσέγγιση*, Αθήνα: Ροές.

Διαμαντόπουλος, Θ. (1989) *Κόμματα και Κομματικά συστήματα, Συγκριτική προσέγγιση*

και θεωρία, Αθήνα: Εξάντας.

Δρόσος, Γ. (1982) *Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα*, Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Κακεπάκη, Μ (2002) “Τηλεόραση και εκλογική συμπεριφορά: Οι εκλογές της 9^{ης} Απριλίου 2000”, στο Ν. Δεμερτζής (επίμ.) *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Κωτσικοπούλου, Β. (2002) “Εκλογές και διαδίκτυο: Η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου και της Ελλάδας”, στο Ν. Δεμερτζής (επίμ.) *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Λύτρας, Π. (1986) *Αρχές Πολιτικής Επιστήμης*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Μαυρογένης, Γ. (2008) *Πολιτική Επικοινωνία και Μ.Μ.Ε.: Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Σταμούλης.

Νικολακόπουλος, Η. (1985) *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Παπαδημητρίου, Γ. και Σπουρδαλάκης, Μ. (1994) *Τα Καταστατικά των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

Παπαθανασόπουλος, Σ. (2002) “Τηλεόραση και Εκλογές στην Ελλάδα τη δεκαετία 1990-2000, στο Ν. Δεμερτζής (επίμ.) *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

Τσίρμπας, Γ. (2007) *Είκοσι οχτώ ημέρες*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Χαιρετάκης, Μ. (2002) “Η πολιτική διαφήμιση: Μια εφαρμογή στις βουλευτικές εκλογές του 2000” , στο Ν. Δεμερτζής (επίμ.) *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

ΟΙ ΕΥΡΩΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 2004 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΕΚΛΟΓΕΣ «ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΤΑΞΗΣ» ΓΙΑ ΠΟΙΟΥΣ;

Δρ Σταύρος Σκρίνης & Δρ Ευτυχία Τεπέρογλου

1. Εισαγωγή

Σε κάθε κράτος, εκτός από τις εθνικές εκλογές, υπάρχουν διάφορες άλλες αναμετρήσεις, ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο και τη διοικητική οργάνωση. Η προσπάθεια να μελετηθούν συστηματικά και συγκριτικά διαφορετικοί τύποι εκλογών ξεκίνησε από τις ΗΠΑ και επικεντρώθηκε κυρίως στον εκλογικό κύκλο και την εξέλιξη της απόδοσης των κομμάτων στις προεδρικές και «ενδιάμεσες» εκλογές. Το 1960, ο Angus Campbell διατύπωσε τη θεωρία της «διόγκωσης και συρρίκνωσης» [surge and decline] (Campbell, 1960: 397-418). Στην Ευρώπη, η πρώτη μελέτη για τον εκλογικό κύκλο και τη δημοτικότητα της κυβέρνησης έγινε από τον Reiner Dinkel και διατυπώθηκε στη θεωρία περί «μικρότερης σημασίας εκλογών» [minor elections] (Dinkel, 1978). Ο Dinkel παρατήρησε ότι η απόδοση των κομμάτων της γερμανικής ομοσπονδιακής κυβέρνησης στις εκλογές των κρατιδίων εξαρτιόταν από τη χρονική στιγμή της αναμέτρησης μέσα στον ομοσπονδιακό εκλογικό κύκλο.

Τα χαρακτηριστικά των ενδιάμεσων και των κρατιδιακών εκλογών οδήγησαν στη διατύπωση του θεωρητικού μοντέλου των «εθνικών εκλογών δεύτερης τάξης» [national second order elections]. Το μοντέλο των Karlheinz Reif και Hermann Schmitt αποτελεί μια κρίσιμη καμπή στη μελέτη των εκλογών που ήταν επισκιασμένες από τις εθνικές (Reif, 1985· Reif & Schmitt, 1980: 3-44). Οι συγγραφείς διέκριναν μεταξύ των εθνικών εκλογών «πρώτης τάξης» που αντιστοιχούν στις βουλευτικές/προεδρικές εκλογές και των εθνικών εκλογών «δεύτερης τάξης», στις οποίες εντάσσεται μια πληθώρα αναμετρήσεων: δημοτικές, τοπικές, επαρχιακές, καθώς και επαναληπτικές. Στο άρθρο τους το 1980, μελέτησαν τις πρώτες ευρωεκλογές που πραγματοποιήθηκαν τον Ιούνιο του 1979 και αντιπροσώπευαν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας αναμέτρησης «δεύτερης τάξης».

Η βασική υπόθεση και καινοτομία του θεωρητικού μοντέλου των Reif και Schmitt ήταν ότι η πολιτική αρένα της ευρωπαϊκής αναμέτρησης συνδύαζε εννέα διαφορετικές πολιτικές αρένες εκλογών «δεύτερης τάξης». Κάθε κράτος μέλος της ΕΟΚ είχε ένα εθνικό πολιτικό πεδίο αντιπαράθεσης [first order political arena-FOPA] και επομένως, το αποτέλεσμα της ευρωπαϊκής εκλογής [second order political arena-SOPA] επηρεάστηκε

σαφώς από τις τρέχουσες εθνικές πολιτικές και την κυρίαρχη εθνική πολιτική αρένα. Κατά συνέπεια, κατά την διάρκεια της ευρωπαϊκής αναμέτρησης, η FOPA διαδραμάτισε έναν σημαντικό ρόλο στη SOPA (Reif, 1985· Reif & Schmitt, 1980).

Οι Reif και Schmitt τοποθετούν τις ευρωεκλογές μέσα σε κάθε εθνικό εκλογικό κύκλο και υποστηρίζουν ότι σε αυτές τις αναμετρήσεις η συμμετοχή θα είναι χαμηλότερη, τα μικρότερα και τα νεοσύστατα κόμματα θα αυξήσουν τα ποσοστά τους και το ποσοστό των άκυρων ψηφοδελτίων θα είναι υψηλότερο. Αναφέρονται επίσης στην απόδοση των μεγαλύτερων και κυβερνητικών κομμάτων ή συνασπισμών και υποστηρίζουν ότι είναι συρρικνωμένη απ'ό,τι στις εθνικές εκλογές. Όλες αυτές οι τάσεις προέρχονται και τεκμηριώνονται από τη παρατήρηση ότι στις ευρωεκλογές «λιγότερα είναι τα διακυβευόμενα». Το ευρωπαϊκό εκλογικό σώμα ψηφίζει με εθνικά κριτήρια, η εκστρατεία και τα ΜΜΕ εστιάζουν σε εθνικά ζητήματα, και οι πολιτικοί ηγέτες ζητούν την υποστήριξη των ψηφοφόρων βασισμένοι στις εθνικές πλατφόρμες διαμόρφωσης πολιτικής (Caramani, 2004: 1). Η διάσταση του μικρότερου διακυβεύματος είναι ο πρώτος άξονας του μοντέλου και θεωρείται από πολλούς μελετητές των ευρωεκλογών ως αφετηρία για την κατανόηση και την ανάλυση των εκλογών «δεύτερης τάξης».

Η μελέτη διαιρείται σε δύο μέρη και προσπαθεί να απαντήσει σε δύο ερωτήσεις. Στο πρώτο μέρος προσπαθούμε να εξετάσουμε την ευρωπαϊκή αναμέτρηση του 2004 στην Ελλάδα με τη βοήθεια του μοντέλου εκλογών «δεύτερης τάξης» (SOE). Το κύριο ερώτημα είναι εάν η αναμέτρηση του 2004 στην Ελλάδα επαληθεύει τις υποθέσεις των Reif και Schmitt, σύμφωνα με τις οποίες, η συμμετοχή είναι χαμηλότερη σε σύγκριση με τις εθνικές εκλογές, τα ποσοστά των μεγάλων κομμάτων σημειώνουν πτώση και τα αντίστοιχα των μικρότερων παρουσιάζουν άνοδο.

Το βασικό ερώτημα που διατρέχει το δεύτερο μέρος είναι η προσπάθεια να επεκταθεί αυτή η ερώτηση ένα βήμα περαιτέρω: *Εκλογές δεύτερης τάξης, για ποιους;* Με άλλα λόγια, θέλουμε να βρούμε εάν όλοι οι ψηφοφόροι αντιμετώπισαν την αναμέτρηση ως δεύτερης τάξης, ή εάν ορισμένες ομάδες ψηφοφόρων δεν αλλάζουν τις επιλογές τους μεταξύ των εκλογών.

2. Οι Ευρωεκλογές του 2004 στην Ελλάδα: εκλογές δεύτερης τάξης;

Είναι η πρώτη φορά που μια ευρωπαϊκή αναμέτρηση πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα μόνο τρεις μήνες μετά από τις εθνικές εκλογές (13 Ιουνίου και 7 Μαρτίου 2004). Εξετάζοντας τα επίσημα αποτελέσματα, παρατηρείται ότι η συμμετοχή μειώθηκε και ότι η κατάταξη των κομμάτων δεν άλλαξε. Το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) κέρδισε και

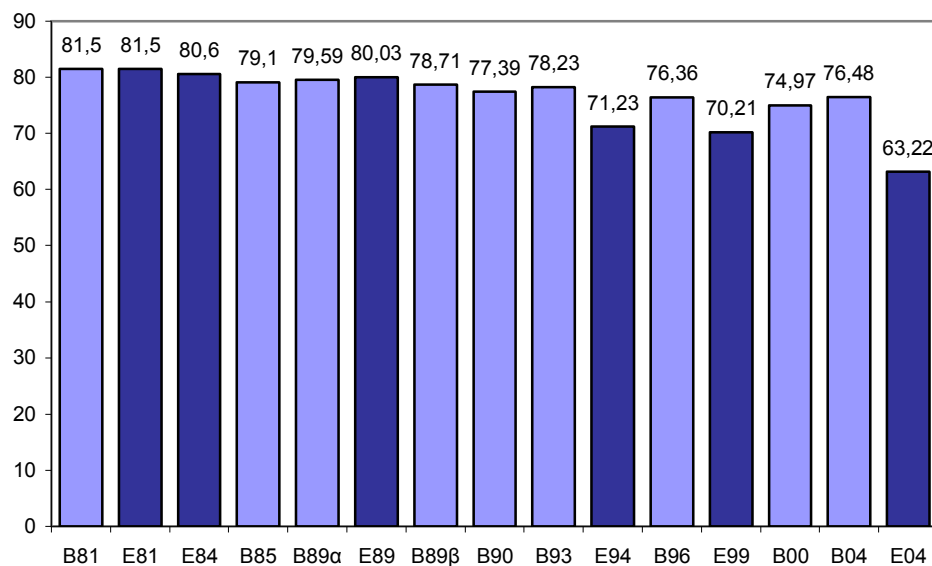
τις δύο εκλογές, αφήνοντας το ΠΑΣΟΚ δεύτερο και με χαμηλότερο ποσοστό στην ευρωπαϊκή αναμέτρηση. Λαμβάνοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε εάν η τελευταία ευρωπαϊκή εκλογή στην Ελλάδα ήταν μια αναμέτρηση «δεύτερης τάξης» (SOE).

Αναφορικά με την πρώτη υπόθεση περί συμμετοχής αναδεικνύονται ενδιαφέρουσες διαστάσεις. Συγκρίνονται τα ποσοστά συμμετοχής στις ευρωεκλογές με τα αντίστοιχα τόσο των προηγούμενων εθνικών, όσο και του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Ταυτόχρονα, εξετάζεται η συμμετοχή στις ευρωπαϊκές εκλογές με αυτήν σε άλλες εκλογές «δεύτερης τάξης». Επιπλέον, επιχειρείται η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της αποχής και του χρονικού σημείου που η ευρωπαϊκή αναμέτρηση λαμβάνει χώρα μέσα στον εθνικό εκλογικό κύκλο.

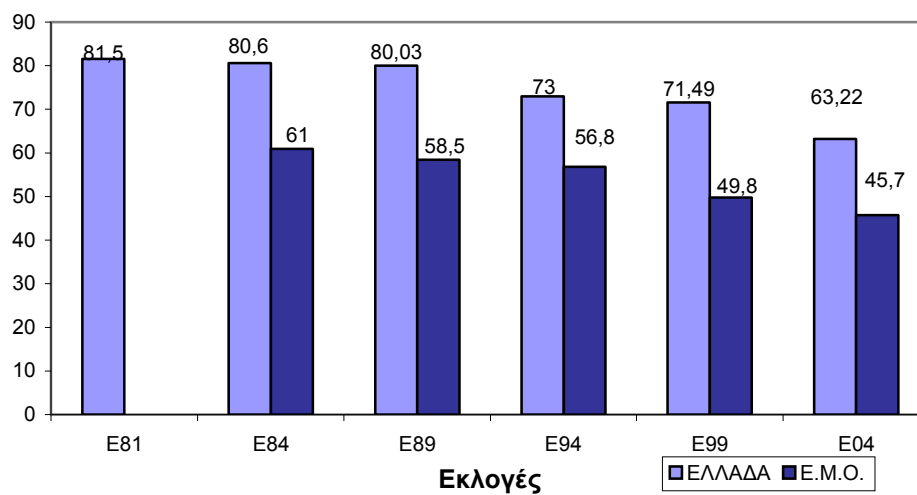
Στις Ευρωεκλογές του 2004 καταγράφηκαν στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) τα υψηλότερα ποσοστά αποχής: η συμμετοχή έφθασε το 45,7%, μετά από τη σταθερή μείωση από 63% το 1979 σε 61% το 1984, 58,5% το 1989, 56,8% το 1994 και 49,9% το 1999. Στην Ελλάδα, έφθασε το 63,22% και αποτέλεσε τη χαμηλότερη προσέλευση οποιασδήποτε μέχρι τότε εκλογής. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό δεδομένου ότι η ψήφος είναι οιασδήποτε μέχρι τότε εκλογής. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό δεδομένου ότι η ψήφος είναι οιασδήποτε μέχρι τότε εκλογής. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό δεδομένου ότι η ψήφος είναι οιασδήποτε μέχρι τότε εκλογής. Στην αναμέτρηση του 1999 η συμμετοχή ήταν 70,21% και η διαφορά με τον αντίστοιχο αριθμό στις εθνικές εκλογές του 2000 ήταν 4,72%. Συγκρίνοντας την προσέλευση στις δύο εκλογές του 2004, η διαφορά είναι τρεις φορές μεγαλύτερη: φθάνει το 13,3%. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα, υπάρχει μια σαφής εκδήλωση της αυξανόμενης αποχής σε εκλογές «δεύτερης τάξης».

Διάγραμμα 1

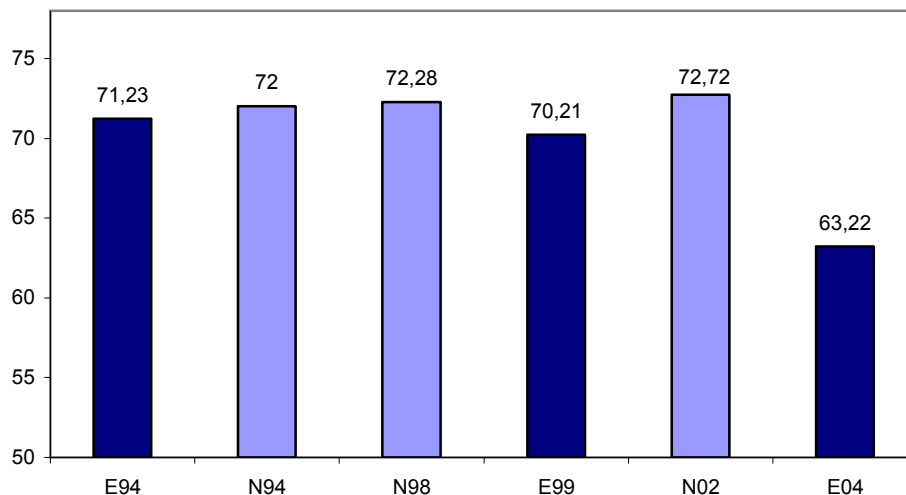
α. Εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής στις ελληνικές εκλογές
για το ευρωπαϊκό και το εθνικό κοινοβούλιο 1981-2004

β. Σύγκριση της εξέλιξης του ποσοστού συμμετοχής στις Ελληνικές Ευρωεκλογές με τον αντίστοιχο Ευρωπαϊκό μέσο όρο

γ. Εξέλιξη του ποσοστού συμμετοχής στις ελληνικές εκλογές δεύτερης τάξης 1994-2004

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών

Υπολογίζοντας τη μέση συμμετοχή στις εθνικές εκλογές και τις ευρωεκλογές από το 1981, υπάρχει μια διαφορά 3,1 (γενικός μέσος όρος εκλογών = 77,6, μέσος όρος των ευρωπαϊκών εκλογών = 74,5). Το γεγονός ότι στην περίπτωση της Ελλάδας η ψηφοφορία είναι οιασδήποτε υποχρεωτική συμβάλλει στην καταγραφή υψηλής προσέλευσης στις κάλπες των ευρωεκλογών. Το διάγραμμα 1β δείχνει ότι η συμμετοχή στις ευρωπαϊκές εκλογές στην Ελλάδα, συγκριτικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, είναι υψηλότερη απ'ό,τι στα άλλα κράτη μέλη. Μια άλλη σύγκριση που αξίζει να αναφερθεί είναι μεταξύ ευρωεκλογών και νομαρχιακών, ως ένας άλλος τύπος εκλογών «δεύτερης τάξης» (Μαυρής, 2003). Σύμφωνα με τους Reif και Schmitt η συμμετοχή στις ευρωπαϊκές εκλογές είναι ακόμα χαμηλότερη απ'ό,τι σε άλλο τύπο εκλογών (Reif, 1985: 16). Αυτό το χαρακτηριστικό επαληθεύεται στην ελληνική περίπτωση (διάγραμμα 1γ).

Ένας από τους σημαντικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της συμμετοχής στις ευρωεκλογές είναι η χρονική στιγμή αυτής της αναμέτρησης μέσα στον εθνικό εκλογικό κύκλο. Σύμφωνα με αναλύσεις, οι ευρωεκλογές που πραγματοποιήθηκαν κοντά στην έναρξη του εκλογικού κύκλου σημειώνουν χαμηλή συμμετοχή (η διαφορά υπερβαίνει το 10% σε σύγκριση με τις εθνικές εκλογές). Αντίθετα, οι ευρωπαϊκές εκλογές που πραγματοποιούνται προς το τέλος του κύκλου, δηλαδή λίγο πριν από τις εθνικές, χαρακτηρίζονται για την υψηλότερη συμμετοχή (Marsh & Franklin, 1996: 17-19). Η χαμηλή συμμετοχή στις ευρωεκλογές του 2004 στην Ελλάδα συσχετίζεται με το γεγονός ότι η εκλογή πραγματοποιήθηκε στην έναρξη του εκλογικού κύκλου και ενδεχομένως να οφείλεται και στην εκλογική κούραση λόγω της πρόσφατης εθνικής εκλογής.

Με αριθμητικά μεγέθη, περισσότεροι από 1,3 εκατομμύριο ψηφοφόροι αποφάσισαν να απόσχουν, σε σχέση με τις εκλογές του Μαρτίου. Από αυτούς, το 57% προήλθε από εκείνους που ψήφισαν το ΠΑΣΟΚ το Μάρτιο, το 33% προήλθε από τους ψηφοφόρους της ΝΔ και το 10% από εκείνους που είχαν ψηφίσει ένα από τα υπόλοιπα κόμματα (ΤΑ ΝΕΑ, 15 Ιουνίου 2004). Αναμφισβήτητα, ένα μέρος των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ επέλεξε να μην ψηφίσει για λόγους που σχετίζονται με την αδιαφορία που το εκλογικό σώμα παρουσιάζει σε τέτοιου είδους εκλογές (μια παράμετρος που αφορά όλα τα κόμματα, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά ακόμη και περισσότερο στην Ευρώπη). Ένα άλλο σημαντικό μέρος των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ επέλεξε να απόσχει εκφράζοντας δυσανεκσία προς το κόμμα. Ανεξάρτητα από την προτίμηση στο κόμμα, η αποχή από ένα σημαντικό μερίδιο ψηφοφόρων δείχνει την απομάκρυνση των πολιτών από τις εθνικές πολιτικές ελίτ και από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Πανταζόπουλος, 2005: 141-163).

Επιπλέον, ένα άλλο ζήτημα είναι η χρονική στιγμή λήψης της απόφασης για αποχή στις ευρωπαϊκές εκλογές. Όπως δείχνουν τα στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου, ένα μεγάλο μέρος αποτελείται από τους σταθεροί απέχοντες (24%). Ένα εξίσου μεγάλο μέρος (23%) αποφάσισε να απόσχει μερικούς μήνες πριν από την εκλογή, ενώ το 38% απάντησε ότι η απόφαση να μην ψηφίσει λήφθηκε την ημέρα των εκλογών ή πριν λίγες ημέρες. Οι λόγοι που επικαλέστηκαν οι απέχοντες συσχετίζονται με το ότι σύμφωνα με το μοντέλο των Reif και Schmitt το διακύβευμα είναι μικρότερο: το μεγαλύτερο μέρος (31%) υποστήριξε ότι ήταν "σε διακοπές, όχι στο σπίτι", και το 17% ισχυρίστηκε "ασθένεια". Αντίθετα, το μερίδιο των απαντήσεων "έλλειψη ενδιαφέροντος για τα ευρωπαϊκά ζητήματα" και "έλλειψη πληροφοριών για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο", είναι αρκετά χαμηλό, 6% και 3% αντίστοιχα. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανείς από όσους απείχαν υποστήριξε ότι αντιτάσσεται στην ΕΕ.

Οι λόγοι της αποχής συσχετίζονται εν μέρει και με την προεκλογική εκστρατεία και την έλλειψη πληροφόρησης για τα ζητήματα της ΕΕ. Σύμφωνα με μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα, «η διεύρυνση, η ολοκλήρωση, το ευρωπαϊκό σύνταγμα και η ιδιότητα του πολίτη σπανίως ετέθησαν από τα ΜΜΕ ως αντικείμενο συζήτησης και μελέτης. [...] τα ελληνικά ΜΜΕ, όπως συμβαίνει και στις περιπτώσεις άλλων κρατών-μελών, αποδίδουν ελάχιστη σημασία στην Ευρώπη και την ευρωπαϊκή πολιτική» (Δεμερτζής & Τσιλιγιάννης, 2004: 162).

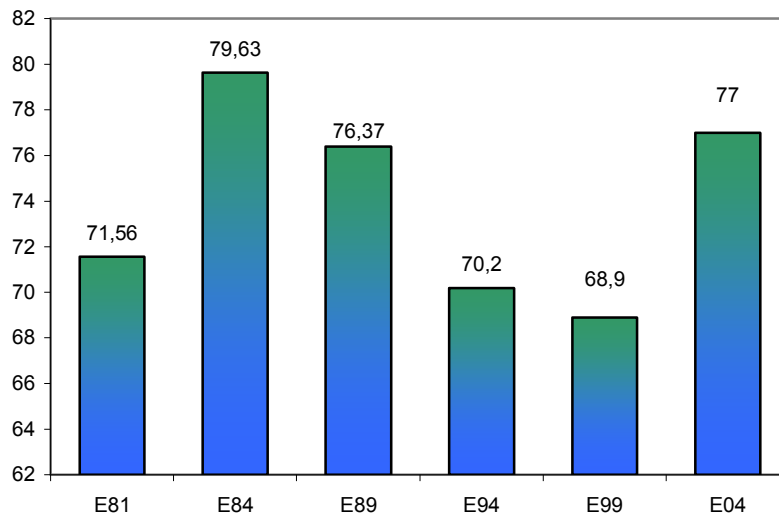
Στην ευρωπαϊκή αναμέτρηση του 2004, όλα τα κυβερνητικά κόμματα σε κάθε κράτος μέλος της ΕΕ συγκέντρωσαν χαμηλότερα ποσοστά σε σύγκριση με τα αντίστοιχα

της εγγύτερης εθνικής αναμέτρησης, επαληθεύοντας κατά συνέπεια το μοντέλο των Reif και Schmitt (εκτός από τη Σλοβακία και την Ισπανία ως ένα βαθμό). Το ονομαζόμενο “dropoff” (Eijk, Franklin & Marsh, 1996: 156) της ΝΔ στην τελευταία ευρωπαϊκή εκλογή, δηλαδή η διαφορά του ποσοστού μεταξύ της εθνικής και της ευρωπαϊκής εκλογής, έφθασε το 2,35%. Εντούτοις, αυτή η απώλεια ψήφων για το κυβερνητικό κόμμα είναι η χαμηλότερη που έχει καταγραφεί ποτέ σε όλες τις ευρωεκλογές στην Ελλάδα (Μαυρής, 2005: 97-8). Αυτή η παρατήρηση συνάδει με την υπόθεση ότι τα κυβερνητικά κόμματα διατηρούν σχετικώς υψηλά ποσοστά στις ευρωεκλογές που πραγματοποιούνται κοντά στην έναρξη της θητείας, επειδή μπορούν ακόμα να εκμεταλλευθούν την περίοδο χάριτος. Είναι η πρώτη φορά που επαληθεύεται αυτή η υπόθεση στις ελληνικές ευρωπαϊκές εκλογές.

Ένα δεύτερο σημείο που επαληθεύει το μοντέλο στην ελληνική περίπτωση έχει να κάνει με την απώλεια ψήφων των μεγάλων κομμάτων συνολικά. Στις εκλογές του Ιουνίου 2004, το αθροιστικό ποσοστό των δύο μεγάλων κομμάτων ήταν σαφώς μικρότερο: μειώθηκε κατά 8,9% από τις εθνικές εκλογές του Μαρτίου 2004 (77% και 85,9% αντίστοιχα). Το διάγραμμα 2 δείχνει ότι το άθροισμα της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ ήταν 8% χαμηλότερο από το αντίστοιχο ποσοστό το 1999. Είναι το δεύτερο υψηλότερο από τις εκλογές του 1984, οι οποίες είχαν χαρακτηριστεί από έντονη πόλωση. Επομένως, παρουσιάζεται, η εξής ιδιαιτερότητα: οι Ευρωεκλογές 2004 έλαβαν χώρα τρεις μόλις μήνες αφού η ΝΔ εκλέχθηκε στην κυβέρνηση και, έτσι, ήταν πολιτικά αδύνατο να ανακύψει κάποιο διακύβευμα. Σε παρόμοιες περιπτώσεις η απουσία διακυβευμάτων καταγράφεται στα ευρωεκλογικά αποτελέσματα. Συγκρίνοντας με τις εκλογές του 1994 που επίσης έλαβαν χώρα κατά την περίοδο χάριτος, μπορεί κανείς να παρατηρήσει παρόμοια μείωση και στα δύο μεγάλα κόμματα, τα οποία περιορίστηκαν στο 80% και 83% της δύναμής τους στις εθνικές εκλογές του 1993 (μέση πτώση κατά 15,8%).

Διάγραμμα 2

Εξέλιξη του ποσοστού ΝΔ και ΠΑΣΟΚ στις Ευρωεκλογές 1981-2004

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών

Οι απώλειες των μεγάλων κομμάτων αποδίδονται σύμφωνα με το μοντέλο στο γεγονός ότι οι ψηφοφόροι στις ευρωεκλογές αισθάνονται λιγότερο υποχρεωμένοι να μείνουν προσκολλημένοι στο κόμμα τους. Αυτό συνεπάγεται μετακίνηση ψηφοφόρων μεταξύ των εθνικών και των ευρωπαϊκών εκλογών. Ο M. Franklin (2005) αναλύοντας τα αποτελέσματα του πανευρωπαϊκού προγράμματος European Election Study (EES) του 2004, υπολόγισε ότι η καθαρή μετακίνηση ψήφων ήταν περίπου στο 8,6%. Επιπλέον, από την επεξεργασία των αποτελεσμάτων του exit-roll της OPINION αναδεικνύονται ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Ο Πίνακας 1 δείχνει ότι από αυτούς που ψήφισαν τον Μάρτιο του 2004 τη ΝΔ ή το ΠΑΣΟΚ, το 13% επέλεξε τον Ιούνιο άλλο κόμμα: το 3% στράφηκε προς το αντίπαλο μεγάλο κόμμα, ενώ το 10% προς τα μικρότερα.

Πίνακας 1

Μετακίνηση ψηφοφόρων: βουλευτικές 2004-Ευρωεκλογές 2004

Βουλευτικές 2004	Ευρωεκλογές 2004					
	ΝΔ	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΛΑΟΣ	ΛΟΙΠΑ
ΝΔ	87,2	3,1	1,7	1,4	3,6	3,0
ΠΑΣΟΚ	3,0	86,2	4,0	2,5	1,0	3,3

Πηγή: επεξεργασία από το EXIT POLL της 13^{ης} Ιουνίου 2004 της Εταιρείας OPINION

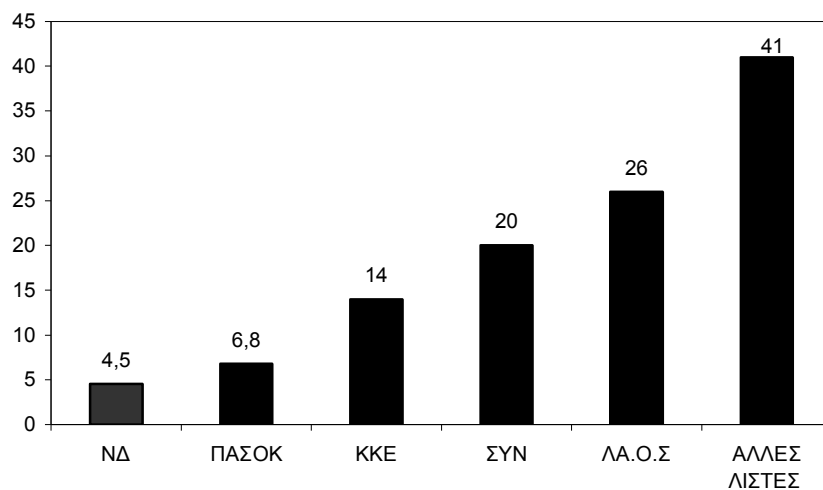
Εν συνεχεία, προκύπτει το ερώτημα αν αυτές οι «διαρροές» παγιώθηκαν. Η μελέτη των αποτελεσμάτων της ερώτησης του exit poll της OPINION αναφορικά με τη χρονική στιγμή της τελικής επιλογής ψήφου στις ευρωεκλογές ανέδειξε τα εξής: οι περισσότεροι από όσους είχαν αποφασίσει από καιρό, συστηματικά ψηφίζουν το ίδιο κόμμα, ενώ πολύ λίγοι ήταν αυτοί που έλαβαν την απόφαση λίγους μήνες νωρίτερα. Εννέα στους δέκα ψηφοφόρους της ΝΔ (91%) ανήκαν σε αυτές τις δύο ομάδες («πάντα το ίδιο» και «μερικούς μήνες πριν»). Αυτό σχετίζεται όχι μόνο με την υψηλή συσπείρωση που είχε το κυβερνών κόμμα, αλλά και με τη μετεκλογική ευφορία. Το αντίστοιχο ποσοστό για το ΠΑΣΟΚ ήταν επίσης υψηλό (88%).

Από αυτούς που απάντησαν «μερικές εβδομάδες», «τελευταίες μέρες» και «την ημέρα διεξαγωγής των ευρωεκλογών», η κύρια τάση αποτελείται από τους ψηφοφόρους της τελευταίας στιγμής. Επίσης, παρατηρεί κανείς μια καμπύλη σε σχήμα U, με αρκετούς να ψηφίζουν πάντα το ίδιο κόμμα ή να αποφασίζουν την τελευταία στιγμή και λιγότερους να δηλώνουν ότι αποφάσισαν «λίγους μήνες» και «τελευταίες μέρες» πριν την αναμέτρηση. Η άνοδος σε αυτούς που αποφάσισαν την τελευταία στιγμή ίσως οφείλεται στην αίσθηση υποχρεωτικότητας της ψήφου. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι ποιο κόμμα επέλεξαν αυτοί οι ψηφοφόροι.

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3, η επιλογή της τελευταίας στιγμής ευνόησε τα μικρά κόμματα. Από όσους ψήφισαν ένα από αυτά, το 41% το αποφάσισαν την ημέρα των εκλογών. Το ίδιο ισχύει για το 26% όσων ψήφισαν τον ΛΑΟΣ και το 20% όσων επέλεξαν τον Συνασπισμό.

Διάγραμμα 3

Λήψη τελικής απόφασης την ημέρα των Ευρωεκλογών ανά κόμμα

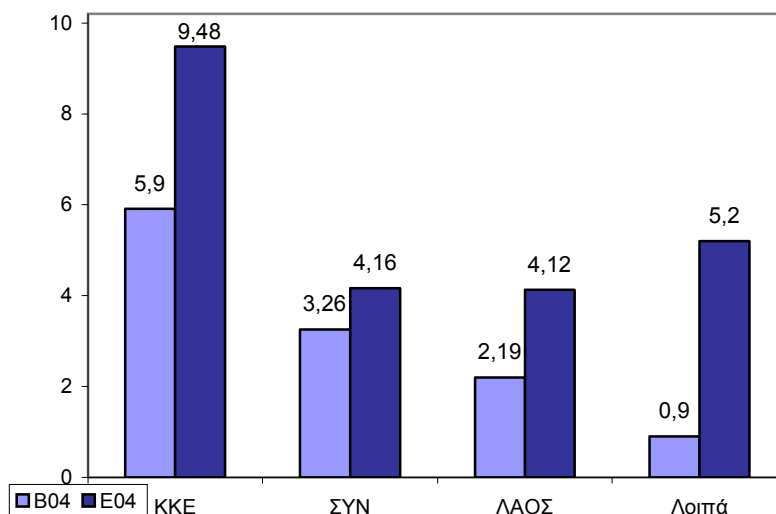

Πηγή: επεξεργασία από το EXIT POLL της 13^{ης} Ιουνίου 2004 της Εταιρείας OPINION

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4, η δύναμη των μικρότερων κομμάτων αυξήθηκε στις ευρωεκλογές του 2004. Ωστόσο, το ποσοστό τους μπορεί να θεωρηθεί χαμηλό αν συγκριθεί με άλλα ευρωπαϊκά κράτη, όπου τα μικρά κόμματα ευνοήθηκαν ξεκάθαρα και υποδέχθηκαν την ψήφο διαμαρτυρίας μεγάλου μέρους του εκλογικού σώματος. Ακόμα κι έτσι, επαληθεύεται το αξίωμα που θέλει την ψήφο διαμαρτυρίας να κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα κατά τη διάρκεια της περιόδου χάριτος. Επίσης, το ποσοστό των μικρών κομμάτων μπορεί να ήταν υψηλότερο αν η προσέλευση δεν ήταν τόσο χαμηλή. Στην περίπτωση της μελέτης μας, η αποχή ήταν άλλος ένας τρόπος διαμαρτυρίας (Μαυρής, 2005: 94).

Διάγραμμα 4

Συγκριτική απεικόνιση της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ, ΣΥΝ, ΛΑΟΣ και των λοιπών κομμάτων στις Βουλευτικές και Ευρωεκλογές 2004

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών

Συγκεκριμένα, το ποσοστό του ΚΚΕ αυξήθηκε στις ευρωεκλογές, κατά 3,58% (143.823 ψήφοι) από τις εθνικές εκλογές, επαληθεύοντας το μοντέλο των εκλογών «δεύτερης τάξης». Επιπλέον, αυτό το ποσοστό είναι υψηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των ευρωεκλογών του 1999. Στην αναμέτρηση του 2004, το ΚΚΕ παρουσιάστηκε ως ο βασικός εκφραστής του ευρωσκεπτικισμού στην Ελλάδα.

Η αύξηση στο ποσοστό του ΣΥΝ ήταν σαφώς περιορισμένη: συνολικά 12.908 περισσότεροι ψηφοφόροι τον επέλεξαν στις ευρωεκλογές. Από τη μια πλευρά, αυτό το ποσοστό μπορεί να θεωρηθεί στασιμότητα στην εκλογική απήχηση της παράταξης (άνοδος 0,9% από τις εθνικές εκλογές του Μαρτίου) και, από την άλλη, μείωση αν συγκριθεί με τις ευρωεκλογές του 1999, όταν με 5,16% εξέλεξε δύο ευρωβουλευτές. Η οριακή αύξηση του ποσοστού του ερμηνεύεται ως «ψήφος συμπάθειας» (voting with the heart) η οποία εκδηλώνεται κυρίως σε αναμετρήσεις όπου λιγότερα είναι τα διακυβευόμενα. Αυτή η κατηγορία ψηφοφόρων επιλέγει στις εθνικές εκλογές μια ψήφο τακτικής (strategic voting). Το 0,76% των ψήφων που συγκέντρωσε η λίστα «Γυναίκες της Ευρώπης» αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας «χαλαρής ψήφου» που εκδηλώνεται στις αναμετρήσεις για την ανάδειξη των μελών του Ευρωκοινοβουλίου.

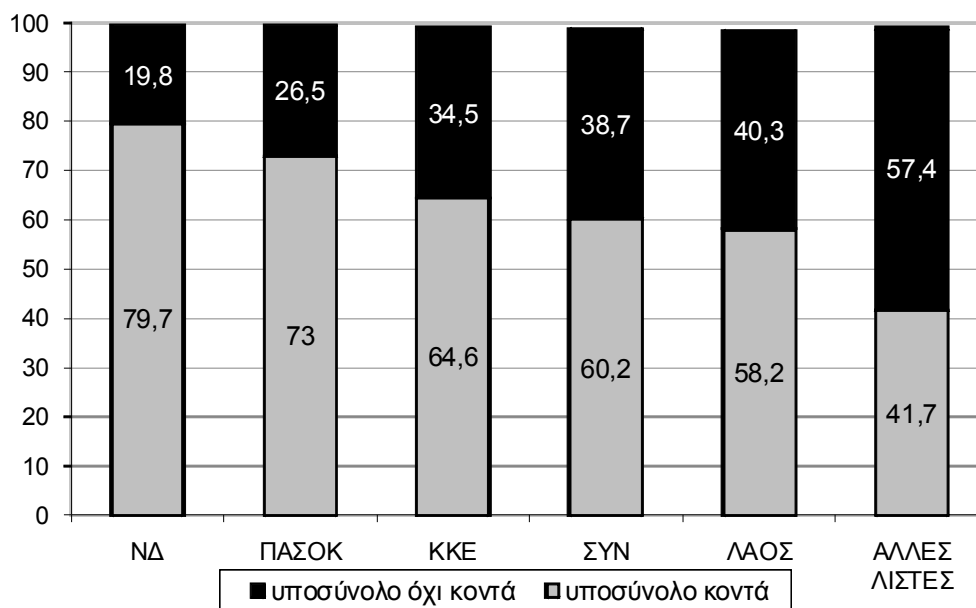
Ο ΛΑΟΣ βγήκε σημαντικά ενισχυμένος στις ευρωεκλογές. Σε απόλυτους αριθμούς η αύξηση της εκλογικής δύναμής του, σε σύγκριση με την αντίστοιχη των βουλευτικών, έφτασε τους 90.326 ψηφοφόρους. Η αύξηση της τάξης του 1,93% από το ποσοστό που συγκέντρωσε στις εθνικές εκλογές του Μαρτίου βρίσκεται σε συνάφεια με το χαρακτήρα της ευρωπαϊκής αναμέτρησης και με τα χαρακτηριστικά του υπό εξέταση μοντέλου.

Λαμβάνοντας υπόψη ευρήματα ερευνών σχετικών με την πολιτική φυσιογνωμία των ψηφοφόρων του ΛΑΟΣ (Κουκουράκης, 2005) μπορεί να υποστηριχθεί ότι η αύξηση του ποσοστού τους στις ευρωεκλογές 2004 προήλθε από διαφορετικές «ομάδες» ψηφοφόρων. Αρχικώς, το ποσοστό αυτό προήλθε από ψηφοφόρους της ΝΔ που είτε ήταν δυσαρεστημένοι από το κόμμα τους (αν και θεωρείται μικρό το χρονικό διάστημα από την ανάληψη της διακυβέρνησης) είτε προτίμησαν να εκφραστούν μέσω μια περισσότερο «χαλαρής» επιλογής, όπως αυτή εκδηλώνεται στις ευρωεκλογές. Από την άλλη πλευρά ένα τμήμα των ψηφοφόρων του ΛΑΟΣ, σύμφωνα πάντα με ευρήματα ερευνών, τοποθετείται στην ονομαζόμενη απολιτική και αντιπολιτική (αντικομματική) ψήφο και συγκεντρώνει την υποστήριξη των δεξιών ευρωσκεπτικιστών (Κουκουράκης, 2005: 139). Ως εκ τούτου, η επιλογή να ψηφίσουν το κόμμα του ΛΑΟΣ στην ευρωκάλητη υποδηλώνει τουλάχιστον από την πλευρά των συνειδητών απολιτικών ψηφοφόρων του, μια ψήφο διαμαρτύριας («voting with the boot») προς τις καθιερωμένες πολιτικές δυνάμεις.

Τέλος, η συνολική εκλογική δύναμη των υπολοίπων μικρών κομμάτων παρουσιάζει επίσης αύξηση. Η συνολική αύξηση του ποσοστού τους κατά 2,5% σε σύγκριση με τις εθνικές εκλογές που προηγήθηκαν πριν από τρεις μήνες, πιστοποιεί την υπόθεση του μοντέλου των εκλογών «δεύτερης τάξης». Ένα ερώτημα που ανακύπτει σχετικά με την ψήφο προς τα μικρά κόμματα είναι εάν και σε ποιο βαθμό η ψήφος αυτή αποτελεί διαμαρτυρία (αρνητική ψήφος) προς κάποιο από τα μεγάλα κόμματα, ή πρόκειται για ειλικρινή ψήφο. Ένας τρόπος προσέγγισης είναι η εξέταση της εγγύτητας (από την σχετική ερώτηση του exit poll) που νιώθει κάθε ψηφοφόρος προς το κόμμα το οποίο επέλεξε. Όπως προκύπτει από την ανάλυση των σχετικών αποτελεσμάτων του exit poll, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη αρνητικής ψήφου σε αυτές τις ευρωεκλογές. Στο σύνολο του δείγματος, το 72,73% αισθανόταν κοντά ή πολύ κοντά στο κόμμα που προτίμησε, ενώ το 27,27% είτε δεν αισθανόταν κοντά είτε αισθανόταν μακριά και πολύ μακριά από το κόμμα που ψήφισε. Στο Διάγραμμα 5 παρατίθεται η εγγύτητα για το κάθε κόμμα ξεχωριστά.

Διάγραμμα 5

Εγγύτητα στο κόμμα και ψήφος Ευρωεκλογών 2004

Πηγή: επεξεργασία από το EXIT POLL της 13^{ης} Ιουνίου 2004 της Εταιρείας OPINION

Εφαρμόζοντας το μοντέλο των εκλογών «δεύτερης τάξης» στις ελληνικές ευρωεκλογές του 2004, συμπεραίνουμε ότι οι βασικές υποθέσεις της παραμέτρου των «λιγότερων διακυβευομένων» επαληθεύονται. Επομένως, η απάντηση στο αρχικό ερώτημα, αν επρόκειτο για αναμέτρηση «δεύτερης τάξης», είναι καταφατική και μας επιτρέπει να προχωρήσουμε ένα βήμα πιο πέρα τη μελέτη μας, προσπαθώντας να απαντήσουμε για ποιους ήταν αναμέτρηση δευτερεύουσας σημασίας. Προσπαθούμε, δηλαδή, να δούμε αν ο δευτερεύων χαρακτήρας ισχύει για το σύνολο του εκλογικού σώματος ή αν παρατηρούνται διαφορετικές τάσεις μεταξύ των κοινωνικο-δημογραφικών ομάδων.

3. Εκλογές δεύτερης τάξης, για ποιους;

Η προσέγγιση στηρίζεται στις εξής δημογραφικές μεταβλητές: φύλο, ηλικία, μόρφωση και μέγεθος περιοχής κατοικίας. Το βασικό ερώτημα το οποίο τίθεται είναι αν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ των δημογραφικών μεταβλητών και της αποχής καθώς και του μεγέθους του κόμματος. Επιλέχθηκε η μέθοδος της συσχέτισης και χρησιμοποιήσαν ποικίλες ερευνητικές πηγές: δεδομένα από το EES 2004, το Flash Eurobarometer 162 (FEB) και τα exit polls της OPINION που διενεργήθηκαν στις 7 Μαρτίου και στις 13 Ιουνίου 2004.

Πίνακας 3

α. European Election Study 2004: Κοινωνικοδημογραφικά και Αποχή

		EES 2004	
		ΕΕ24 ^α	Ελλάδα
Φύλο	άνδρες	54,4	37,7*
	γυναίκες	57,3	34,4*
Ηλικία	18-24	70,5	67,2
	25-39	63,7	43,9
	40-54	54,3	27,8
	55+	46,2	19,1
Χρόνια εκπαίδευσης	-15	54,7	16,4
	16-20	59,4	40,5
	21+	52,6	39
	0	69,1	-
Τόπος κατοικίας	Μεγάλη πόλη	55,2	41,6
	Μεσαίες και μικρές πόλεις	56,4	32,4
	Ύπαιθρος ή χωριά	52,3	24,7

Πηγή: Επεξεργασία από τα δεδομένα του EES 2004

Το δείγμα έχει σταθμιστεί ως προς τη συμμετοχή. Τα αποτελέσματα είναι στατιστικά σημαντικά τουλάχιστον στο 95%, εκτός από όσα σημειώνονται με αστερίσκο (*).

^α Η Μάλτα δεν συμμετείχε στην έρευνα του EES 2004.

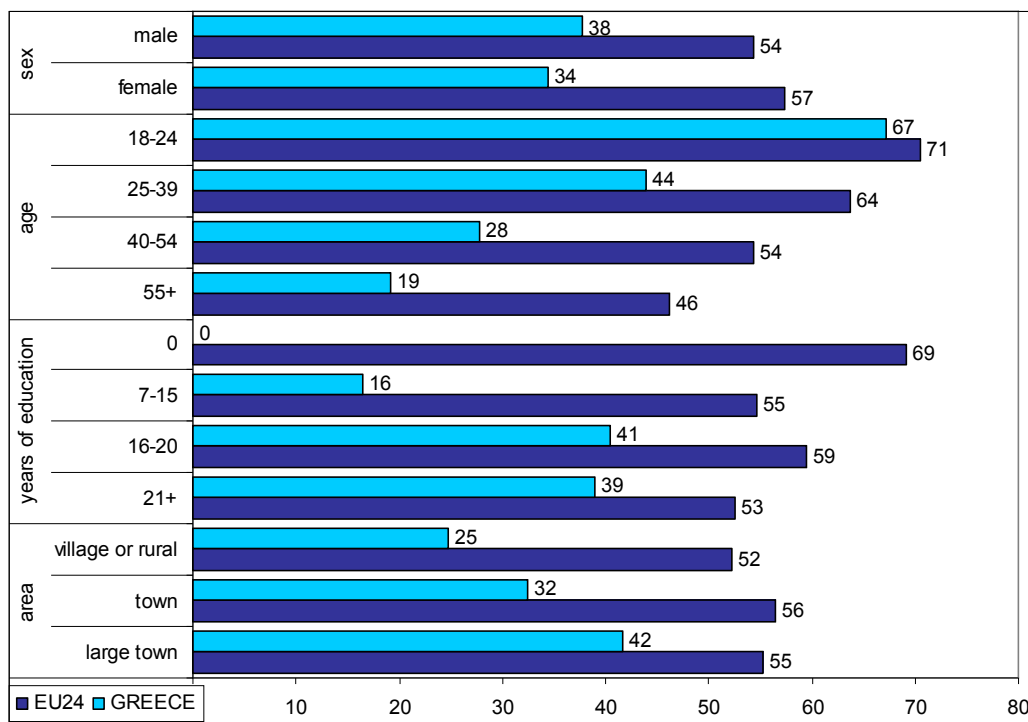
β. Flash Eurobarometer 162: Κοινωνικοδημογραφικά και Αποχή

		Flash Eurobarometer 162	
		ΕΕ25	Ελλάδα
Φύλο	άνδρες	53,6	37,8
	γυναίκες	54,9	36,8
Ηλικία	18-24	66,6	59,4
	25-39	63,3	38,6

	40-54	53,7	26,4
	55+	40,3	30,8
Χρόνια εκπαίδευσης	-15	47,4	31,6
	16-20	59,9	34,3
	21+	49,5	45,6
	0	46,5	53,8
Τόπος κατοικίας	Μητροπόλεις	54,7	44,1
	Αστικός	52,7	45,4
	Αγροτικός	56	25,2

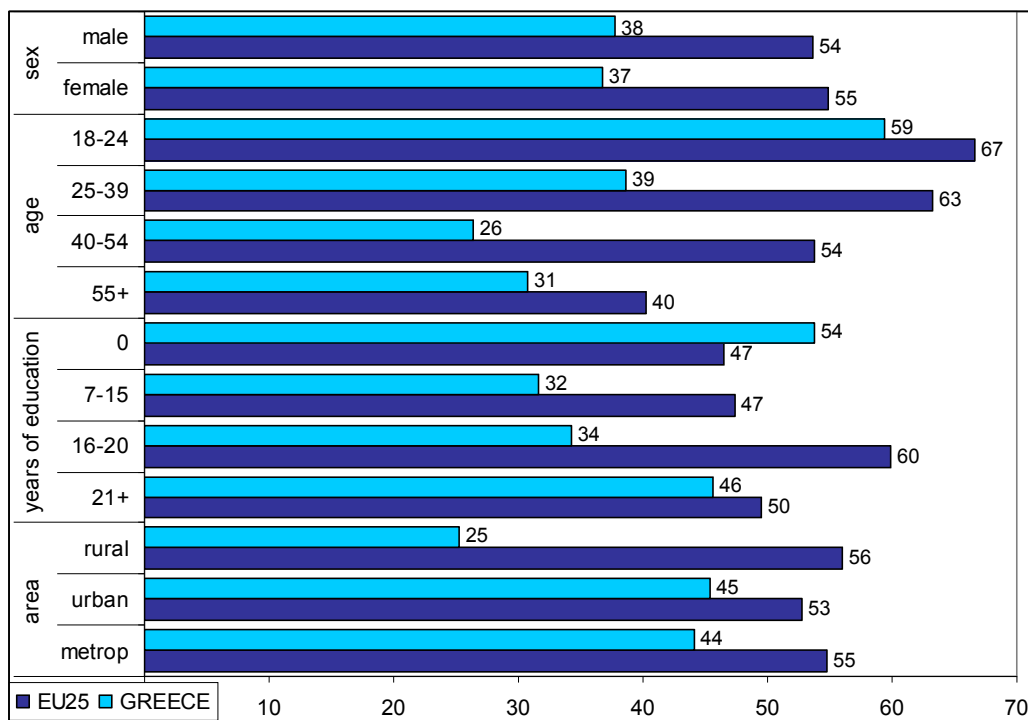
Πηγή: Επεξεργασία από τα δεδομένα του FEB 162

Διάγραμμα 6α

Πηγή: Επεξεργασία από τα δεδομένα του EES 2004

Διάγραμμα 6β

Πηγή: Επεξεργασία από τα δεδομένα του FEB 162

3.1 Αποχή

Όπως φαίνεται από την επεξεργασία των δεδομένων του EES 2004 και του FEB για την Ελλάδα, υπάρχουν συγκεκριμένες ομοιότητες. Η ηλικία είναι η πιο σημαντική μεταβλητή. Όπως δείχνουν οι Πίνακες 3α και 3β και τα Διαγράμματα 6α και 6β, υπάρχει σαφής τάση αυξημένης αποχής μεταξύ των νεότερων ψηφοφόρων (18-24). Στην Ευρώπη, σύμφωνα με τις δύο έρευνες, η αποχή είναι επίσης ψηλή στη δεύτερη ηλικιακή ομάδα (25-39). Στην Ελλάδα, όμως, η αποχή μειώνεται σχεδόν 20% σε σχέση με τη νεότερη ηλικιακή ομάδα και τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Η πτωτική τάση τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη συνεχίζεται στις ομάδες 40-54 και 55+. Η μόνη διαφορά υφίσταται -σύμφωνα με τα ευρήματα του FEB- στο ποσοστό των γηραιότερων Ελλήνων, όπου εντοπίζεται μια αύξηση κατά 5% από την αμέσως προηγούμενη ηλικιακή ομάδα. Συνεπώς, η βασική τάση που διατρέχει και τις δύο έρευνες είναι ότι τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην Ευρώπη γενικά, όσο νεότερος είναι κανείς, τόσο πιο πιθανό είναι να απέχει. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τα δεδομένα του EES 2004, η διαφορά μεταξύ των ποσοστών αποχής στις ηλικιακές ομάδες 18-24 και 55+ φτάνει σχεδόν το 50%. Η αντίστοιχη διαφορά στο FEB είναι 28%.

Η μεταβλητή του τόπου κατοικίας είναι εξίσου ενδιαφέρουσα. Από την επεξεργασία του FEB, διαχωρίζονται σαφώς οι απαντήσεις μεταξύ μητροπολιτικών και αστικών περιοχών, όπου η αποχή βρίσκεται στο 44% και 45%, και στις αγροτικές περιοχές από την άλλη, όπου περιορίζεται στο 25%. Αντίθετα από την ελληνική περίπτωση, ο ευρωπαϊκός μέσος όρος παρουσιάζεται ομοιόμορφος μεταξύ των περιοχών. Ο Πίνακας 3α δείχνει ότι τα ελληνικά δεδομένα του EES 2004 συνάδουν με την αναφερθείσα τάση, αν και η κωδικοποίηση της μεταβλητής δεν είναι ακριβώς αντίστοιχη. Η ίδια τάση ισχύει και στις εθνικές εκλογές του Μαρτίου που καταγράφηκε διαφορά μεταξύ μητροπολιτικών και αστικών περιοχών από τη μία και αγροτικών από την άλλη (Πίνακας 4).

Πίνακας 4

Αποχή και τόπος κατοικίας

	Μεγάλη πόλη		Μεσαία ή μικρή πόλη		Ύπαιθρος ή χωριό	
Αποχή	41,6	[12,3] ^α	32,4	[8,5]	24,7	[7,4]

Πηγή: Επεξεργασία από τα δεδομένα του EES 2004

^α Σε αγκύλες η αποχή στις εθνικές εκλογές του Μαρτίου 2004.

Σε σύγκριση με τις εκλογές του Μαρτίου, η αποχή στις ευρωεκλογές στις μεγάλες πόλεις αυξήθηκε σημαντικά (περίπου κατά 39%), στις μικρότερες πόλεις κατά 24% και στις αγροτικές περιοχές και τα χωριά σχεδόν κατά 17%,. Από την ανάλυση των σχετικών δεδομένων διαπιστώνουμε ότι στις αγροτικές περιοχές, οι πολίτες δεν απείχαν στον ίδιο βαθμό με αυτούς στις πολυπληθείς περιοχές.

Εξετάζοντας τη μεταβλητή της εκπαίδευσης, παρατηρούμε ότι τα αποτελέσματα των δύο ερευνών δεν είναι παρόμοια. Σύμφωνα με το FEB όσοι δεν πήγαν καθόλου σχολείο και αυτοί που έχουν πανεπιστημιακή εκπαίδευση απείχαν περισσότερο από αυτούς με βασική (πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια) εκπαίδευση. Το αντίθετο ισχύει για τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (Πίνακας 3β και Διάγραμμα 5β). Σύμφωνα με τα ελληνικά δεδομένα του EES 2004, βλέπουμε ότι αυτοί με λιγότερη εκπαίδευση προσήλθαν στις κάλπες μαζικότερα σε σύγκριση με τους ψηφοφόρους υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου (Πίνακας 3α και Διάγραμμα 5α).

Τέλος, μελετώντας τη μεταβλητή του φύλου και την αποχή, τα αποτελέσματα δεν είναι στατιστικά σημαντικά και δεν προκύπτει διαφοροποίηση στις στάσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών. Στο συνολικό επίπεδο της ΕΕ, φαίνεται ότι οι γυναίκες απέχουν λίγο περισσότερο από τους άνδρες (Πίνακας 3α και 3β).

3.2 Ψήφος για μεγάλα και μικρότερα κόμματα

Η διάσταση των «λιγότερων διακυβευομένων» στις εκλογές «δεύτερης τάξης» βασίζεται αφ'ενός στην προσέλευση και αφ'ετέρου στις επιδόσεις των μεγάλων και μικρότερων κομμάτων. Στη συνέχεια, επικεντρωνόμαστε στην εξέταση της διαφοράς μεταξύ των εκλογικών προτιμήσεων και κάθε μιας από τις δημογραφικές μεταβλητές. Επανακωδικοποιήσαμε τη μεταβλητή της ψήφου σε δύο κύριες κατηγορίες: «μεγάλα κόμματα (ΝΔ και ΠΑΣΟΚ) και «μικρά κόμματα» (ΚΚΕ, ΣΥΝ, ΛΑΟΣ και λοιπά κόμματα).

Πίνακας 5
Ηλικία και κομματική επιλογή

α. EES 2004

	18-24	25-39	40-54	55+
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	65.2 [89.4]	76.8 [83.8]	67.1 [75]	84.9 [90.7]
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	34.8 [10.6]	23.8 [16.2]	32.9 [25]	15.1 [9.3]

β. OPINION exit poll

	18-35	36-54	55+
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	73,8 [85,5]	73,4 [84,1]	85,6 [89,7]
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	26,2 [14,5]	26,7 [15,9]	14,5 [11,1]

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων του EES 2004 και του *EXIT POLL* της 13^{ης} Ιουνίου 2004 της Εταιρείας *OPINION*

Από τους δύο ανωτέρω Πίνακες (το FEB δεν έδωσε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα) προκύπτουν κάποιες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Μεταξύ των τριών ηλικιακών ομάδων των exit polls, η ψήφος στις εθνικές εκλογές του Μαρτίου (τα στοιχεία σε παρένθεση) μάλλον ταυτίζεται. Εντοπίζεται μια μικρή διαφοροποίηση μεταξύ των δύο πρώτων ομάδων και της τρίτης. Αν θεωρήσουμε την ψήφο προς τα μικρότερα κόμματα ως ένδειξη «χαλαρής ψήφου» στις ευρωεκλογές, τότε οι ψηφοφόροι μεταξύ 18 και 54 ανταποκρίνονται παρόμοια στο ερέθισμα του μικρότερου διακυβεύματος. Περνώντας στα δεδομένα του EES 2004, βλέπουμε ότι τα αποτελέσματα δεν είναι τόσο ταυτόσημα όσο του exit poll. Εντούτοις, είναι σαφές ότι οι πιο μεγάλοι σε ηλικία εκλογείς τείνουν να

ψηφίζουν περισσότερο τα μεγάλα κόμματα. Συγκρίνοντας τις κομματικές επιλογές μεταξύ Μαρτίου και Ιουνίου, είναι προφανές ότι οι νεότεροι μετέβαλαν περισσότερο τις προτιμήσεις τους. Συνεπώς, η υποστήριξη μικρότερων κομμάτων αποτελεί ζήτημα μεταξύ των νεότερων ψηφοφόρων. Οι πιο ηλικιωμένοι ανταποκρίνονται διαφορετικά και τελικώς η ψήφος τους στις ευρωεκλογές είναι παρόμοια με εκείνη στις εθνικές εκλογές.

Σχετικά με τη μεταβλητή της εντοπιότητας, παρατηρούμε ότι τα πράγματα δεν είναι όμοια με τους πίνακες της αποχής, από τους οποίους προέκυψε ότι οι εκλογείς στις μητροπολιτικές και αστικές περιοχές έχουν όμοια εκλογική συμπεριφορά. Όσον αφορά στην κομματική επιλογή, η διαφοροποίηση βρίσκεται μεταξύ ψηφοφόρων στις μητροπολιτικές περιοχές από τη μια, και αστικών και αγροτικών από την άλλη.

Πίνακας 6
Τόπος κατοικίας και μέγεθος κόμματος

α. EES 2004

	Μεγάλη πόλη	Μεσαία ή μικρή πόλη	Ύπαιθρος ή χωριό
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	74,1 [81,6]	79 [90]	82 [87,8]
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	25,9 [18,4]	21 [10]	18 [12,2]

β. Flash EB162

	Μητροπόλεις	Αστικές	Αγροτικές
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	65,1	84,3	83,1
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	34,9	15,7	16,9

γ. OPINION exit poll

	Μητροπόλεις	Αστικές	Αγροτικές
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	73,4 [83,7]	82,7 [88,8]	82,5 [90,5]
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	26,7 [16,2]	17,3 [11,2]	17,5 [9,5]

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το EES 2004, το Flash EB 162 και τα exit polls της OPINION.

Οι ανωτέρω πίνακες δείχνουν ότι τα μεγάλα κόμματα έχουν μια σταθερή επιρροή ανεξαρτήτως του τόπου κατοικίας. Σε όλες τις κατηγορίες καταγράφηκε στις ευρωεκλογές μια «χαλαρή ψήφος», αλλά στις περιοχές με λιγότερο πληθυσμό η διαφορά μεταξύ των δύο αναμετρήσεων ήταν χαμηλότερη. Ακριβέστερα, σύμφωνα με το

EES 2004, η μεταβολή στην ψήφο από τις εθνικές στις ευρωπαϊκές εκλογές ήταν περίπου 7,5% στις μεγάλες πόλεις, 11% στις πόλεις μεσαίου και μικρού μεγέθους και 5,8% στις αγροτικές περιοχές και τα χωριά. Αντίστοιχα, σύμφωνα με το exit poll της OPINION, η μεταβολή είναι της τάξης του 10% στις μητροπολιτικές περιοχές, 6% στις αστικές και 8% στις αγροτικές. Συνεπώς, διαπιστώνεται ότι στις πιο πολυπληθείς περιοχές υπάρχει μεγαλύτερη διασπορά της ψήφου μεταξύ των κομμάτων, ενώ στις περιοχές με λιγότερους κατοίκους η κατανομή της ψήφου είναι σχετικά όμοια. Η διαφορά που σημειώνεται στις πολυπληθείς περιοχές (σχεδόν 8%) στο EES 2004, στο exit poll και στο FEB μπορεί να αποδοθεί στο δείγμα της κάθε έρευνας και στον αντίστοιχο λειτουργικό ορισμό της μεταβλητής, δηλαδή το όριο που διαχωρίζει κάθε περιοχή σε μια από τις τρεις κατηγορίες.

Πίνακας 7

Χρόνια εκπαίδευσης και μέγεθος κόμματος

α. EES 2004

	6-15	16-20	21+
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	76,8 [85,5]*	72,6 [80,3]	79,7 [88,1]
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	23,2 [14,5]	27,3 [19,7]	20,3 [11,9]

*: τα ποσοστά των βουλευτικών εκλογών που είναι σε [] δεν είναι στατιστικά σημαντικά

β. Flash EB 162

	0	6-15	16-20	21+
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	90	84.1	76.5	67.7
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	10	15.9	23.5	32.3

γ. exit poll OPINION

	Α΄βάθμια ατελής (6-11)	Α΄βάθμια (12)	Β΄βάθμια (13-18)	Ανώτερη ή ανώτατη
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	86,8 [89,6]	84,9 [90,1]	77,3 [86,9]	71,6 [82,8]
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	13,3 [10,5]	15,2 [10]	22,7 [13,1]	28,3 [17,4]

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το EES 2004, το Flash EB 162 και τα exit polls της OPINION.

Περνώντας, στη συνέχεια, στο εκπαιδευτικό επίπεδο, όπως προκύπτει από την επεξεργασία της ερώτησης «ηλικία που ολοκληρώσατε εκπαίδευση πλήρους

απασχόλησης», υπάρχουν κάποιες διαφορές στην κομματική επιλογή. Τα δεδομένα του EES 2004 είναι σχετικά ομοιογενή. Η κομματική επιλογή είναι ομοιόμορφη μεταξύ των διαφορετικών ομάδων, ενώ η μεταβολή από τις εθνικές εκλογές είναι σχεδόν ίδια. Αντίθετα, τα δεδομένα του exit poll της OPINION και του FEB δείχνουν ότι όσα περισσότερα χρόνια εκπαίδευσης είχε κανείς τόσο έτεινε να απομακρύνεται από το δικομματισμό και να υποστηρίζει μικρότερα κόμματα. Στην εθνική αναμέτρηση του Μαρτίου 2004, οι διαφορές μεταξύ εκπαιδευτικών επιπέδων δεν ήταν στατιστικά σημαντικές. Αντίθετα, στις ευρωεκλογές η «χαλαρή ψήφος» ήταν σαφώς παρούσα μεταξύ αυτών που δήλωσαν περισσότερα χρόνια εκπαίδευσης. Δυστυχώς, οι έρευνες δεν χρησιμοποιούν τις ίδιες κατηγορίες εκπαιδευτικού επιπέδου, αποτρέποντας άμεσες συγκρίσεις.

Το φύλο είναι η τελευταία δημογραφική μεταβλητή που εξετάζεται. Τα δεδομένα του EES 2004 δεν παρέχουν στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα. Συνεπώς, δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο ασφαλές συμπέρασμα από αυτή την έρευνα. Εντούτοις, χρησιμοποιώντας τα δεδομένα των δύο άλλων ερευνητικών μας πηγών, φαίνεται ότι οι γυναίκες ψηφοφόροι προτίμησαν περισσότερο ένα από τα δύο μεγάλα κόμματα, ενώ οι άνδρες στράφηκαν λίγο περισσότερο προς τα μικρότερα και πιο ακραία κόμματα. Τα αποτελέσματα του exit poll είναι πιο ισορροπημένα από αυτά του FEB στο οποίο υπάρχει διαφορά της τάξης του 10%. Επιπλέον, συγκρίνοντας τα ποσοστά της ψήφου μεταξύ ευρωπαϊκών και εθνικών εκλογών, παρατηρούμε παρόμοια μείωση των δύο μεγάλων κομμάτων (περίπου 9%) για τα δύο φύλα (Πίνακας 8).

Πίνακας 8
Φύλο και μέγεθος κόμματος

α. Flash EB 162

	Άνδρες	Γυναίκες
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	71,9	82,2
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	28,1	17,8

β. Exit poll της OPINION

	Male	Female
Μεγάλα (ΝΔ & ΠΑΣΟΚ)	75,7 [84,8]	78,6 [87,5]
Μικρά (ΚΚΕ - Λοιπά)	24,3 [15,1]	21,3 [12,4]

Πηγή: Επεξεργασία δεδομένων από το Flash EB 162 και την OPINION.

4. Συμπεράσματα

Βασικός στόχος της μελέτης ήταν αυτός της εφαρμογής στην ελληνική περίπτωση ενός θεωρητικού μοντέλου που έχει επικρατήσει στη μελέτη των ευρωεκλογών. Εξετάζοντας τις βασικές υποθέσεις του μοντέλου, το κύριο συμπέρασμα είναι ότι οι ευρωεκλογές του 2004 στην Ελλάδα αποτέλεσαν μια αναμέτρηση «δεύτερης τάξης». Το αποτέλεσμα καθορίστηκε από την τρέχουσα πολιτική συγκυρία και το αντίστοιχο κύριο πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης. Η προσέλευση κυμάνθηκε σε χαμηλά επίπεδα, ενώ δεν επηρέασε όλα τα κόμματα ομοίως. Οι απώλειες των δυο μεγάλων κομμάτων, ειδικά της ΝΔ (που σε σύγκριση με τις προηγούμενες εκλογές ήταν μάλλον περιορισμένες) επίσης επαληθεύουν τη σχετική βιβλιογραφία. Συνάδουν με τη χρονική στιγμή των εκλογών μέσα στον εθνικό εκλογικό κύκλο και τη μετεκλογική ευφορία που ευνοεί τα κυβερνητικά κόμματα. Η υπόθεση του μοντέλου των εκλογών «δεύτερης τάξης» ότι τα μικρότερα κόμματα συγκεντρώνουν υψηλότερα ποσοστά επίσης επαληθεύτηκε, αν και η αύξηση στα ποσοστά τους –που αποδίδεται στην αρνητική ψήφο– θα μπορούσε να είναι μεγαλύτερη αν η ευρωπαϊκή αναμέτρηση λάμβανε χώρα αργότερα ή αν η προσέλευση ήταν μεγαλύτερη.

Στην περίπτωση των ελληνικών ευρωεκλογών του 2004, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η ευρωκάλη χρησιμοποιήθηκε από το εκλογικό σώμα ως «μέσο» είτε για να εκφραστούν οι ειλικρινείς κομματικές επιλογές είτε για διαμαρτυρία απέναντι στο κόμμα που ψηφίζει κανείς συχνά στις εθνικές εκλογές. Όμως, το μεγάλο ποσοστό για τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ που καταγράφηκε στην αναμέτρηση είχε ως αποτέλεσμα να περιοριστεί η αύξηση του ποσοστού ψήφου για τα μικρότερα κόμματα. Αν και το συνολικό ποσοστό ήταν υψηλότερο στις εθνικές εκλογές του Μαρτίου 2004, ήταν χαμηλότερο από τις προηγούμενες ευρωεκλογές. Πιθανώς, η εκλογική συμπεριφορά σχετίζεται με τον εθνικό χαρακτήρα που αποδίδεται σε αυτές τις εκλογές από τα κόμματα, καθώς και το γεγονός ότι δεν υπήρξε κάποια εναλλακτική που θα κινητοποιούσε τους εκλογείς.

Έχοντας μελετήσει την ευρωαναμέτρηση του Ιουνίου 2004 με τη βοήθεια του μοντέλου εκλογών «δεύτερης τάξης», προχωρήσαμε τη μελέτη ένα βήμα παραπέρα. Προσπαθήσαμε, χρησιμοποιώντας δημογραφικά δεδομένα, να δούμε αν κάθε ψηφοφόρος την αντιμετώπισε ως δεύτερης τάξης αναμέτρηση και να απαντήσουμε για ποιους τέθηκε ζήτημα ιεράρχησης. Οι δυο πιο σημαντικές παράμετροι των λιγότερων διακυβευομένων είναι οι μεταβολές στην αποχή και στα ποσοστά των μεγάλων και των μικρότερων κομμάτων. Διασταυρώσαμε δημογραφικές μεταβλητές (φύλο, ηλικία,

εκπαίδευση και εντοπιότητα) με την αποχή και την επιλογή κόμματος, χρησιμοποιώντας τρεις έρευνες. Παρουσιάσαμε μόνο τα στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα.

Με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης, παρατηρήσαμε διαφοροποίηση της εκλογικής συμπεριφοράς από τη μια δημογραφική ομάδα στην άλλη. Όλες οι κοινωνικές ομάδες ψηφοφόρων επηρεάζονται από το γεγονός ότι λιγότερα διακυβεύονται στις ευρωεκλογές, ως εκλογές «δεύτερης τάξης», αλλά δεν αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο. Συνεπώς, προσπαθώντας να απαντήσουμε για ποιον η ευρωαναμέτρηση ήταν δευτερεύουσας σημασίας, παρατηρήσαμε ότι οι νεότεροι, άνδρες, πιο μορφωμένοι πολίτες που κατοικούν σε πιο πολυπληθείς περιοχές έτειναν να υιοθετούν εκλογική συμπεριφορά που συμφωνεί περισσότερο με τις υποθέσεις του μοντέλου, από τις άλλες δημογραφικές ομάδες.

Ειδικότερα, υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ νεότερων και μεγαλύτερων ψηφοφόρων. Οι μεγαλύτεροι έτειναν λιγότερο να απέχουν ή να ψηφίζουν μικρά κόμματα. Αντίστοιχη τάση απέναντι στην αποχή και τη μεταβολή της ψήφου παρατηρήθηκε επίσης μεταξύ των εκλογέων στις αγροτικές περιοχές. Αντίθετα, οι νεότεροι και οι κάτοικοι των πόλεων απείχαν περισσότερο ή μετέβαλαν την ψήφο τους στις ευρωεκλογές. Σε κάθε περίπτωση, όλα αυτά τα συμπεράσματα είναι τάσεις και ενδείξεις που ίσχυαν στη συγκεκριμένη αναμέτρηση. Δεδομένου ότι οι ευρωεκλογές λαμβάνουν χώρα κάθε πέντε χρόνια, ανεξάρτητα από τον εθνικό εκλογικό κύκλο του κάθε κράτους μέλους, με τη χρήση δημογραφικών μεταβλητών, μπορούν να αναδειχθούν σε ένα χρήσιμο «εργαστήριο» για τη μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς και της εκλογικής κοινωνιολογίας στις εθνικές και τις ευρωπαϊκές εκλογές.

Βιβλιογραφία

Campbell, A. (1960) 'Surge and Decline: A Study of Electoral Change', *Public Opinion Quarterly*, 24 (1): 397-418.

Caramani, D. (2004) 'The formation of a European Electorate. Evidence from Electoral Volatility Measures, 1970s–2000s', *Working Paper*, text at http://www.mzes.uni-mannheim.de/fs_publicationen_d.html

Δεμερτζής, Ν. & Τσιλιγιάννης, Π. (2004) 'Οι Ευρωεκλογές στα ελληνικά ΜΜΕ', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 24: 161-182.

Dinkel, R. (1978) 'The relationship between federal and state elections in West Germany', στο M. Kaase & K. von Beyme (επιμ.) *Elections and Parties*, London: Sage.

Eijk, C. van der, Franklin, M. & Marsh, M. (1996) 'What Voters Teach us about Europe-wide Elections; What Europe-wide Elections Teach us about Voters', *Electoral Studies*, 15 (2): 149-166.

Franklin, M. (2005) 'The Fading Power of National Politics to Structure Voting Behaviour in Elections to the European Parliament', Ανακοίνωση στο Συνέδριο «Ευρωεκλογές 2004», Κεντρικό Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο, Βουδαπέστη, 21-22 Μαΐου 2005, Ουγγαρία, text at <http://www.piredeu.eu/public/Publications.asp>.

Κουκουράκης, Γ. (2005) 'Ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ) και ο Χώρος της Άκρας Δεξιάς στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα', στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.) *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Ινστιτούτο VPRC, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Marsh, M. & Franklin, M. (1996) 'The foundations: Unanswered questions from the study of European elections, 1979-1984', στο C. van der Eijk & M. Franklin (επιμ.) *Choosing Europe? The European electorate and national politics in the face of the Union*, Ann Arbor: University of Michigan Press.

Μαυρής, Γ. (2005) 'Οι Ευρωεκλογές της 13^{ης} Ιουνίου 2004', *Πολιτική Επιστήμη*, Αφιέρωμα στις Βουλευτικές και Ευρωπαϊκές Εκλογές 2004, 1: 89-101.

Πανταζόπουλος, Α. (2005) 'Ο Λαϊκισμός της Δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, Η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις Ευρωεκλογές', στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Ινστιτούτο VPRC, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

Reif, K. (1985) *Ten European Elections. Campaigns and Results of the 1979/81 First Direct Elections to the European parliament*, Aldershot: Gower.

Reif, K. (1997) 'European Elections as member state second-order elections revisited', *European Journal of Political Research*, 31 (1-2): 115-24.

Reif, K. & Schmitt, H. (1980) 'Nine second-order National elections; a conceptual Framework for the analyses of European Election Results', *European Journal of Political Research*, 8 (3): 3-44.

ΤΑ ΝΕΑ ΛΑΪΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ. *Η περίπτωση του Πειραιά και της ευρύτερης περιφέρειας.*

Γιώργος Μακρίδης

Η επιστημονική μελέτη μιας *κοινωνικής κατηγορίας* και πολύ περισσότερο η προσέγγιση της πολιτικής της κουλτούρας στηρίχθηκε στην αλληλεπίδραση της εμπειρικής έρευνας με τις γενικότερες ανησυχίες και προβληματισμούς της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου (κοινωνικοοικονομική συγκυρία) και την κοινωνιολογική φαντασία του μελετητή. Η κατασκευή λοιπόν ενός *ιδεατού τύπου* βλ. «**νέα λαϊκά στρώματα**», αποτέλεσε το νοητό μέσο με σκοπό την τακτοποίηση των εμπειρικών φαινομένων και την προσέγγιση της αντικειμενικής αλήθειας. Μία αλήθεια που δεν αγνοεί τη σύγχρονη δομική πολυπλοκότητα και την κοινωνική δυναμική αλλά και δεν οδηγεί στην αυστηρή διατύπωση κοινωνιολογικών κανόνων παραβλέποντας την αιτιακή ανάλυση μέσω του καταλογισμού σημαντικών ατομικών πράξεων για τον πολιτισμό μας.

Το άγχος και η ανασφάλεια των εργαζομένων επιτείνονται και επεκτείνονται, αφού *οι αλλαγές που τους επηρεάζουν δεν περιορίζονται σε μια μόνο περιοχή του πλανήτη αλλά επεκτείνονται σχεδόν παντού*. Δυστυχώς πρόκειται για τη σύγχρονη μορφή της εκμετάλλευσης των εργαζομένων με χωροχρονική αποτίμηση, που τις περισσότερες φορές οδηγεί στην καθήλωση, στον αποκλεισμό ή την κοινωνική έκπτωση. Άλλωστε οι νέες ηθικές αξίες και τα ισχύοντα καταναλωτικά πρότυπα επιβάλλουν ή καλύτερα υποβάλλουν την αξιολόγηση τους με βάση την καταναλωτική τους δυνατότητα. Η "επισφαλής απασχόληση" αποτελεί έναν καινούριο όρο που περιγράφει τις επικίνδυνες συνθήκες εργασίας στην Ευρώπη λόγω της οικονομικής αναδιάρθρωσης, ένας όρος που συνδέεται άρρηκτα με την "επισφαλής ζωή". Μια κατάσταση που δηλώνει την αδυναμία πρόβλεψης του μέλλοντος για τους εργαζόμενους που επηρεαζόμενοι από τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας εκφράζουν την υπαρξιακή τους ανασφάλεια. Πρόκειται κυρίως για τους εργαζόμενους στους τομείς των υπηρεσιών και της γνώσης, όπου σε μια νεοφιλελεύθερη και μεταβιομηχανική οικονομία αισθάνονται ότι χάνουν αρκετά από τα δικαιώματά τους.

Βασικό μεθοδολογικό στόχο της μελέτης αποτέλεσε η σύνδεση της μακρο-κοινωνιολογικής και μικρο-κοινωνιολογικής προσέγγισης και η ανάδειξη της συμπληρωματικής τους σχέσης. Η επιλογή του Πειραιά έγινε λόγω της πλούσιας ιστορίας του σε διαδικασίες κοινωνικών μετασχηματισμών (εμφάνιση και εξέλιξη σημαντικών φαινομένων για τη χώρα μας βλ.εκβιομηχάνιση, διαμόρφωση λαϊκών στρωμάτων, δημιουργία εργατικής τάξης, γένεση συνδικαλιστικού κινήματος,

διαμόρφωση πολιτικής κουλτούρας με βάση την κοινωνική διαστρωμάτωση, εσωτερική μετανάστευση, μετακινήσεις πληθυσμού, κτλ.) κι επομένως προσφερόταν ως χώρος μελέτης λόγω των έντονων αντιθέσεων και των κατά καιρούς συγκρούσεων που διαδραματίζονταν μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων ή στρωμάτων. Άλλωστε αποτελεί σημαντικό αστικό κέντρο κι έχει διαπιστωθεί ότι οι θεαματικότερες και οι πιο σύνθετες τάσεις κινητικότητας παρατηρούνται στα μεγάλα αστικά κέντρα.

Έτσι σε έρευνα πεδίου, που έγινε στους δήμους του Πειραιά προσδιορίστηκαν τα νέα *λαϊκά στρώματα* και η πολιτική τους κουλτούρα. Η **έρευνα** διεξήχθη με συνεντεύξεις μέσω ερωτηματολογίου σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 600 τυχαία επιλεγμένων πολιτών του Πειραιά. Για τον προσδιορισμό των λαϊκών (*παραδοσιακών & νέων*) στρωμάτων του Πειραιά χρησιμοποιήθηκαν ως κριτήρια: α) η *εισοδηματική κατάσταση* καθώς και η καταγραφή του επαγγέλματός τους με την συνακόλουθη κατάταξή τους σε *επαγγελματικές ομάδες* (αντικειμενικός προσδιορισμός) και β) ο συνδυασμός των παραπάνω με τον τρόπο ζωής και την κοινωνική διαδικασία με έμφαση στην *προσωπική τους εκτίμηση* για το οικογενειακό τους εισόδημα (υποκειμενικός προσδιορισμός). Από τα **συμπεράσματα** της έρευνας επιβεβαιώθηκαν οι διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στον Πειραιά, η μεταστροφή της ταξικής ψήφου των λαϊκών στρωμάτων και η κατηγοριοποίηση των *νέων λαϊκών στρωμάτων*, που διαφοροποιούνται σημαντικά από τα *παραδοσιακά λαϊκά στρώματα*, ως προς την πολιτική τους κουλτούρα.

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Η αναζήτηση της πολιτικής κουλτούρας αποκτά σήμερα ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον είτε ως προς τον σύγχρονο τρόπο προσέγγισής της (μεθοδολογία) είτε ως προς το περιεχόμενό της μέσα από τις αλλαγές που διενεργούνται (παγκοσμιοποίηση). Η *κουλτούρα* ως όρος εξακολουθεί να δυσκολεύει τους ερευνητές που προσπαθούν να διατηρήσουν κάποια ισορροπία μεταξύ πολιτιστικής αλλά και λογικής προσέγγισης αυτής. Ο αντίκτυπος της κουλτούρας στην κοινωνία και την πολιτική περνάει μέσα από τις παραμέτρους του έθνους, της θρησκείας, της παράδοσης και των αξιών καθώς και του τόπου που βιώνουν αυτές τις παραμέτρους τα εκάστοτε υποκείμενα. Η έμφαση που δίνεται στην έρευνα της κουλτούρας, ως νέο τομέα των κοινωνικών επιστημών, φαίνεται ότι αφορά ιδιαίτερα το *πώς οι απλοί άνθρωποι εκτιμούν όχι μόνο την κατάστασή τους αλλά και τη γενικότερη κατάσταση*. Όταν μάλιστα οι ερωτήσεις που διατυπώνονται αφορούν το ενδιαφέρον τους για την

πολιτική, τη συμμετοχή τους στην πολιτική (εκλογική συμπεριφορά, πολιτική δραστηριότητα, κλπ), την ιδεολογική τους τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά /Δεξιά (πρόβλεψη ψήφου, προσδιορισμός πεποιθήσεων, κλπ) αλλά και το βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή τους (αυτοεκτίμηση, βαθμός αισιοδοξίας, κλπ), τότε η ερμηνεία των απαντήσεων ξεπερνά το Micro επίπεδο της εκάστοτε κοινότητας και επεκτείνεται στο Macro επίπεδο της κοινωνίας (Jan-Erik Lane and Svante Ersson, 2002). Η σύνδεση με την ευρύτερη κοινωνία γίνεται μέσω της θεωρίας για την εμπιστοσύνη που δείχνουν τα άτομα (Putnam, R.D., 1993) στην κοινωνική και πολιτική οργάνωση της χώρας βλ. αξιολόγηση κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Έτσι μόνο σε συνδυασμό με τους γενικότερους κοινωνικοοικονομικούς δείκτες μπορούμε να προσεγγίσουμε αλλά και να ερμηνεύσουμε τις τοποθετήσεις και όχι αναγκαστικά τη συμπεριφορά των ατόμων. Η αλληλεπίδραση των ατομικών τοποθετήσεων με την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής που εξετάζουμε (ευημερία, κλπ), την κοινωνική ανάπτυξη (διανομή πλούτου, κλπ) και την άσκηση της πολιτικής (λειτουργία δημοκρατικού πολιτεύματος, εύρος δημοσίου τομέα, *πελατειακές σχέσεις*, κλπ) ξεπερνούν το ατομικό επίπεδο ανάλυσης επηρεάζοντας δυναμικά την ευρύτερη κοινότητα. Η μεθοδολογική δυσκολία της προσέγγισης της πολιτικής κουλτούρας γίνεται μέσω των αξιών που αποκτούν καθολικότητα στη συγκριτική πολιτική ανάλυση είτε μέσω της εξέτασης των τοποθετήσεων (στάσεων) είτε μέσω της ανάλυσης της συμπεριφοράς. Στις δεκαετίες του '80 και του '90 οδηγούμαστε στον εμπλουτισμό, της σχετικά με την πολιτική κουλτούρα, βιβλιογραφίας. Τα νέα φαινόμενα που παρουσιάζονται στην πολιτική σκηνή δεν περιορίζονται πλέον στον ιδεολογικό τομέα αλλά επεκτείνονται ερευνητικά στην προσέγγιση μιας νέας *κουλτούρας* που ξεπερνά τις παραδοσιακές φόρμες (έθνος, φυλή, θρησκεία, κλπ). Στις παραδοσιακές αξίες προστίθενται νέες αξίες (μεταϋλιστικές) και προσανατολισμοί όπως οι οικολογικές ανησυχίες, η ισοτιμία των διαφυλικών σχέσεων, οι μεταμοντέρνες τάσεις και τα μεταϋλιστικά κινήματα (J.W. van Deth, and E. Scarborough, 1995: 21-47). *Post materialism* και *Individualism* εκλαμβάνονται ως συνέπεια της ευημερίας, ενώ οι επιδράσεις των αξιών ξεπερνούν το micro - επίπεδο όπου διαγράφονται οι σημαντικές συνέπειες της κουλτούρας στις κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις και ιδιαίτερα στην πολιτική. Η χρησιμοποίηση της κουλτούρας στην ερευνητική διαδικασία ως έννοια «κλειδί» μπορεί να διαφωτίσει σημαντικές πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, πάντοτε όμως στα πλαίσια μιας δυναμικής σχέσης αλληλεπίδρασης με τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές συνθήκες στο συγκεκριμένο χωροχρόνο.

Οι μεταβολές στην προσωπικότητα και την κουλτούρα βρίσκονται σε μια δυναμική σχέση αλληλεπίδρασης με τις πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές μεταβολές. Είτε δεχτούμε τις απόψεις για τη δομική βάση της πολιτικής αλλαγής και κατ' επέκταση την πολιτική κουλτούρα ως προϊόν του κοινωνικού μετασχηματισμού είτε θεωρήσουμε την κουλτούρα ως προϋπόθεση της πολιτικής αλλαγής, η πολιτική συμπεριφορά αντιμετωπίζεται ως εξαρτημένη μεταβλητή και καθορίζεται από πολιτισμικούς και δομικούς παράγοντες. Επειδή τα όρια μεταξύ του *πολιτικού* και του *μη πολιτικού* παραμένουν ασαφή, όταν μιλάμε για μετασχηματισμό της πολιτικής κουλτούρας συνήθως τον συνδέουμε με σημαντικές αλλαγές που επηρεάζουν την ευρύτερη κοινωνία. Όμως η επισήμανση των αλλαγών στην πολιτική κουλτούρα δεν θα πρέπει να συνδέεται γραμμικά με την εξέλιξη και τον εκσυγχρονισμό του κοινωνικού μας συστήματος. Για αρκετούς θεωρητικούς οι μεταβολές στην προσωπικότητα και την κουλτούρα θεωρούνται βασικές προϋποθέσεις της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής μεταβολής (Kavanagh D., 1993). Οι κοινωνικές αξίες και οι διαιρετικές τομές προσλαμβάνουν ξεχωριστή θέση στην ερμηνεία της πολιτικής στάσης και συμπεριφοράς λειτουργώντας ενίοτε με σχετική αυτονομία και ανεξαρτησία από τις εκάστοτε κοινωνικοοικονομικές συνθήκες (Μοσχονάς Γ., 1994).

Η αιτιακή διασύνδεση των κοινωνικών αξιών και της πολιτικής συμπεριφοράς θα οδηγήσει παρά τις δυσκολίες στον καλύτερο προσδιορισμό της πολιτικής κουλτούρας. Άλλωστε ο έλεγχος των ερευνητικών υποθέσεων σχετικά με τη μεταβολή των αξιών από την πλευρά των λαϊκών στρωμάτων σε σχέση με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα. Όμως οι αξίες δεν απεικονίζουν πάντοτε την πολιτική δράση, αφού θα πρέπει πρώτα να διερευνηθεί η σχέση της πολιτικής στάσης με την πολιτική συμπεριφορά και στη συνέχεια να συσχετισθεί η σχέση αυτή με τις αξίες και τη γενικότερη πολιτική δομή. Η αναζήτηση «δεσμών» μεταξύ των στάσεων και της συμπεριφοράς των ατόμων και ο συσχετισμός των δεσμών αυτών με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος αποτελεί προϋπόθεση για τον καλύτερο προσδιορισμό της ατομικής πολιτικής κουλτούρας. Επειδή όμως το εγχείρημα αυτό κρύβει πολλές δυσκολίες και κινδύνους δόθηκε έμφαση στην αξιολόγηση των πολιτικών θεσμών από τους ερωτώμενους μέσω της θετικής ή αρνητικής εμπειρίας που έχουν οι ερωτώμενοι μ' αυτούς. Η διερεύνηση της ατομικής εμπειρίας των πολιτών με τους θεσμούς μπορεί να μη μας εξασφαλίζει την προσέγγιση της γενικότερης πολιτικής κουλτούρας, όμως διαφωτίζει - έστω κι αποσπασματικά - τη σχέση των κοινωνικών αξιών με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Όταν μάλιστα μιλάμε για πολίτες που πλήττονται σημαντικά από τις κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις τότε η προσέγγιση της πολιτικής τους κουλτούρας δεν

περιορίζεται στο απογραφικό αποτέλεσμα των πολιτικών τους απόψεων, αλλά περιλαμβάνει και στοιχεία που ερμηνεύουν τη μετεξέλιξη των αξιών τους, όχι μόνο ως προς την ιεράρχηση αυτών αλλά και ως προς την κατεύθυνση αλλαγής του περιεχομένου τους.

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Αν και τα παραδοσιακά επαγγέλματα της εργατικής τάξης μειώθηκαν σημαντικά στη μεταβιομηχανική κοινωνία, τα λαϊκά στρώματα διευρύνονται αριθμητικά λόγω της καθοδικής κινητικότητας των μεσαίων στρωμάτων. Τα *νέα λαϊκά στρώματα* στον Πειραιά προέρχονται στην πλειοψηφία τους από τα «νέα μεσαία στρώματα» και είναι κυρίως υπάλληλοι γραφείου, πωλητές σε καταστήματα και απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών καθώς και υπηρεσιών προστασίας. Η διερεύνηση της επαγγελματικής κινητικότητας και ιδιαίτερα της ενδογενεακής και διαγενεακής σχέσης εκπαίδευσης – επαγγέλματος αποδεικνύει την καθοδική κοινωνική κινητικότητα μεγάλου μέρους των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Ο στεγαστικός διαχωρισμός που συνδέεται άμεσα με τις στρατηγικές που ακολουθούσαν τα μεσαία κοινωνικά στρώματα για εκπαίδευση υψηλών προσδοκιών φαίνεται ότι κλονίζεται σημαντικά από τις αλλαγές στην οικονομική διάρθρωση κατά τη δεκαετία του 1990. Η αμφισβήτηση της σύνδεσης του πτυχίου καθώς και των άλλων εκπαιδευτικών προσόντων με την άσκηση ενός καλού επαγγέλματος, που επιβεβαιώνεται με τον *πληθωρισμό των εκπαιδευτικών πιστοποιητικών*, φαίνεται ότι ενισχύει τις υπάρχουσες εκπαιδευτικές ανισότητες αλλά και διαφοροποιεί ακόμα περισσότερο τα διευρυμένα μεσαία στρώματα.

Ποια είναι τα χαρακτηριστικά των λαϊκών στρωμάτων ως προς το φύλο τους, την ηλικία τους, το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, την οικογενειακή τους κατάσταση, την περιοχή κατοικίας τους, την ύπαρξη και το ρόλο των συγγενικών τους δικτύων; Ποια είναι η μορφή της απασχόλησής τους, το είδος της επαγγελματικής τους κατάστασης και η θέση τους στο επάγγελμα; Σε ποιο βαθμό και ένταση συνδέονται η ανασφάλεια που νοιώθουν με το επάγγελμα που ασκούν αλλά και με το καθεστώς εργασίας που διέπει αυτό; Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων ως προς το βαθμό αισιοδοξίας και τη στάση τους είτε απέναντι στην πορεία της ελληνικής κοινωνίας είτε απέναντι στην προσωπική τους πορεία; Εντοπίζονται και σε ποιο βαθμό σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ *νέων και παραδοσιακών λαϊκών στρωμάτων*;

Ως προς τη θεματική του *οικονομικού φιλελευθερισμού* αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η στάση των λαϊκών στρωμάτων και οι τυχόν διαφοροποιήσεις της στο

εσωτερικό τους σχετικά με: την *επιχειρηματικότητα* και τα κίνητρα που πρέπει να δίνει το κράτος στους νέους επιχειρηματίες, την επέκταση των *ιδιωτικοποιήσεων* και στις σημαντικότερες για την οικονομία δημόσιες επιχειρήσεις, την ίδρυση *ιδιωτικών πανεπιστημίων* και τη σύνδεση αυτής με την ποιότητα στην εκπαίδευση, την *άρση μονιμότητας* των δημοσίων υπαλλήλων και τη σύνδεσή της με την παραγωγικότητα στο δημόσιο τομέα, την ερμηνεία της *ανεργίας* ως προσωπική ή συστημική αρνητική συνέπεια, τη *μείωση των κοινωνικών δαπανών* ως μέτρο αντιμετώπισης των ελλειμμάτων στο δημόσιο και την κατεύθυνση της κυβερνητικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων της μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης μέσω της ενίσχυσης της *ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων* και *μείωσης των κοινωνικών ανισοτήτων* μέσω της εφαρμογής μιας κοινωνικής πολιτικής αναδιανεμητικού χαρακτήρα.

Η Ταυτότητα της Έρευνας

- Ποσοτική – δειγματοληπτική έρευνα με εφαρμογή της μεθόδου της ποσοστώσεως.
- **Θέμα:** «*Η Πολιτική Κουλτούρα των Λαϊκών Στρωμάτων στον Πειραιά*».
- **Αντιπρ.Δείγμα:** 600 πολίτες του Πειραιά, άνδρες και γυναίκες, 18 ετών+. Επιλεγμένες κατηγορίες: Ι.περιοχή κατοικίας, ΙΙ.φύλο & ΙΙΙ.ηλικία.
- **Τεχνική Συλλογής Πληροφοριών:** συνέντευξη μέσω ερωτηματολογίου με τη συμμετοχή 20 συνεντευκτών - 2 εποπτών.
- **Διάρκεια** διεξαγωγής έρευνας: 25/5/07-19/7/07.
- Εισαγωγή στοιχείων & Στατιστική επεξεργασία σε αρχείο Data SPSS (κατανομή συχνοτήτων, έλεγχος χ^2 Pearson, παλινδρόμηση, κλπ).

Ως προς τη θεματική του *πολιτισμικού φιλελευθερισμού – αξίες, τρόπος ζωής, οικουμενισμός* η στάση των λαϊκών στρωμάτων και οι τυχόν διαφοροποιήσεις της προσεγγίζεται με ερωτήματα σχετικά με: τις διαφυλικές σχέσεις, τη νομιμοποίηση των μαλακών ναρκωτικών, τη θανατική ποινή ως μέτρο ενάντια στην εγκληματικότητα, τον κοσμικό ρόλο της εκκλησίας, την ανεξιθρησκεία, την

παρουσία των μεταναστών και τη σύνδεσή της με την ανεργία των Ελλήνων, την κατεύθυνση της κυβερνητικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων της (με τη μορφή διπόλου) μεταξύ της εφαρμογής μέτρων για την ενσωμάτωση ή την απομάκρυνση των αλλοδαπών... Η στάση των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στις κοινωνικές αξίες και η καταγραφή αυτής με κριτήρια τη σημαντικότητα και κατ' επέκταση την ιεράρχηση αυτών αποτελούν σημαντικό κρίκο της θεματικής αυτής ως προς την προσέγγιση της κουλτούρας των λαϊκών στρωμάτων. Η καταγραφή της θετικής ή της αρνητικής αντίδρασης των λαϊκών στρωμάτων απέναντι σε *όρους-κλειδιά* που σχετίζονται με ζητήματα οικονομικής ή πολιτικής κατεύθυνσης, οικουμενικότητας και καθημερινότητας εκτιμάται ότι θα λειτουργήσει συμπληρωματικά, αφού πρόκειται για την *πρώτη αντίδραση* είτε αυτή λειτουργεί διαγνωστικά είτε ως κοινωνική αναπαράταση.

Για την αναζήτηση των ιδεολογικών τάσεων των λαϊκών στρωμάτων περί «*φιλοευρωπαϊσμού*» ή «*ευρωσκεπτικισμού*» διατυπώνονται αρκετά ερωτήματα-

δείκτες όπου οι θετικές ή αρνητικές τοποθετήσεις των ερωτωμένων διασαφηνίζουν τη στάση τους απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ερωτήματα που σχετίζονται με το κατά πόσο ωφελήθηκαν τα λαϊκά στρώματα από την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε., με το εάν νοιώθουν υπερήφανοι ως πολίτες της Ε.Ε., με το εάν και κατά πόσο η πολιτική διαμορφώνεται από τις αποφάσεις της Ε.Ε., με το εάν συμφωνούν με την πολιτική ένταξης κι άλλων χωρών στην Ε.Ε., με το εάν απειλείται η ορθοδοξία από την Ε.Ε. και με το εάν πρέπει τα επόμενα χρόνια να ενισχυθεί η ευρωπαϊκή πολιτική σε θέματα ανάπτυξης και πολιτισμού ή η ελληνοχριστιανική παράδοση. Κι όλα αυτά σε σύγκριση μεταξύ νέων και παραδοσιακών λαϊκών στρωμάτων, ώστε να εντοπισθούν οι τυχόν διαφοροποιήσεις των ιδεολογικών τάσεων στο εσωτερικό των λαϊκών στρωμάτων.

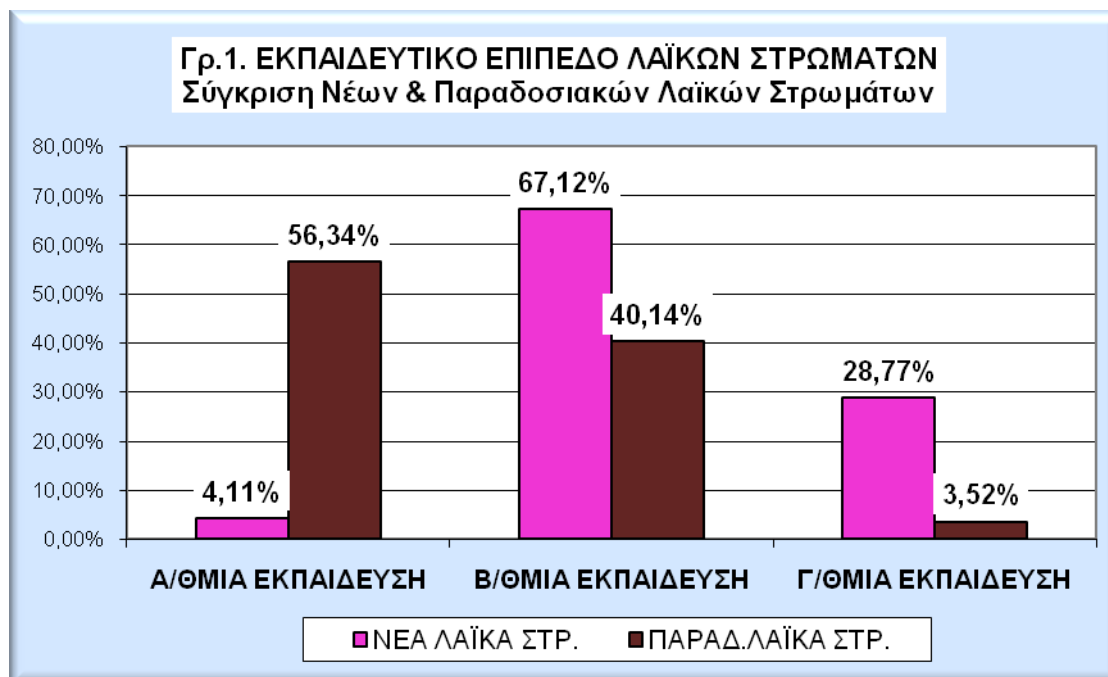
Τέλος για τον προσδιορισμό αλλά και την ερμηνεία της πολιτικής αποτελεσματικότητας, της πολιτικής κρίσης αλλά και της αποξένωσης των πολιτών από τους κυβερνώντες ανακύπτουν ερωτήματα σχετικά με το ενδιαφέρον των λαϊκών στρωμάτων για την πολιτική, την εκτίμησή τους για την υποχρεωτικότητα της εκλογικής διαδικασίας, την άποψή τους για την ύπαρξη διαχωριστικών γραμμών μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, την εκλογική τους συμπεριφορά, την ιδεολογική τους τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά /Δεξιά, τη δική τους αντίληψη ως προς την ταξική τους θέση, το βαθμό ικανοποίησης από τη ζωή τους στη συγκεκριμένη φάση και στιγμή κλπ. Ερωτήματα που προσδιορίζουν τη σχέση τους με την πολιτική.

ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Από το διαχωρισμό των λαϊκών στρωμάτων σε Παραδοσιακά Λαϊκά Στρώματα (ΠΛΣ) και σε Νέα Λαϊκά Στρώματα (ΝΛΣ), προέκυψαν τα παρακάτω:

Με αναφορά στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Τα ΝΛΣ συγκεντρώνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά τους στις ηλικίες 18-34 ετών και 35-54 ετών, ενώ τα ΠΛΣ στην ηλικιακή ομάδα 55 ετών και πάνω. Σε αντίθεση με τα Μεσαία/Ανώτερα Στρώματα όπου υπερτερούν οι άντρες (65,33%), στα λαϊκά στρώματα οι γυναίκες πλειοψηφούν συγκεντρώνοντας το 56,82%. Μάλιστα καταγράφεται η ανοδική τάση του ποσοστού των γυναικών στα ΝΛΣ σε σχέση με τα ΠΛΣ. Τα ΝΛΣ εντοπίζονται σε κάθε περιοχή του Πειραιά και όχι μόνο στις λαϊκές περιοχές όπως συμβαίνει με την πλειοψηφία των ΠΛΣ. Το 86% των λαϊκών στρωμάτων δήλωσε ότι έχει Πειραιώτες συγγενείς χωρίς να εντοπισθεί σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ ΝΛΣ και ΠΛΣ. Σημαντικές στατιστικές διαφοροποιήσεις ($p < 0,000$) εντοπίζονται μεταξύ ΠΛΣ και ΝΛΣ ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο αλλά και την απασχόληση. Έτσι το ποσοστό εκείνων που

έλαβαν ανώτερη ή ανώτατη εκπαίδευση ανέρχεται για τα ΝΛΣ στο 28,8%, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τα ΠΛΣ δεν ξεπερνά το 3,6% (βλ. γράφημα 1)!

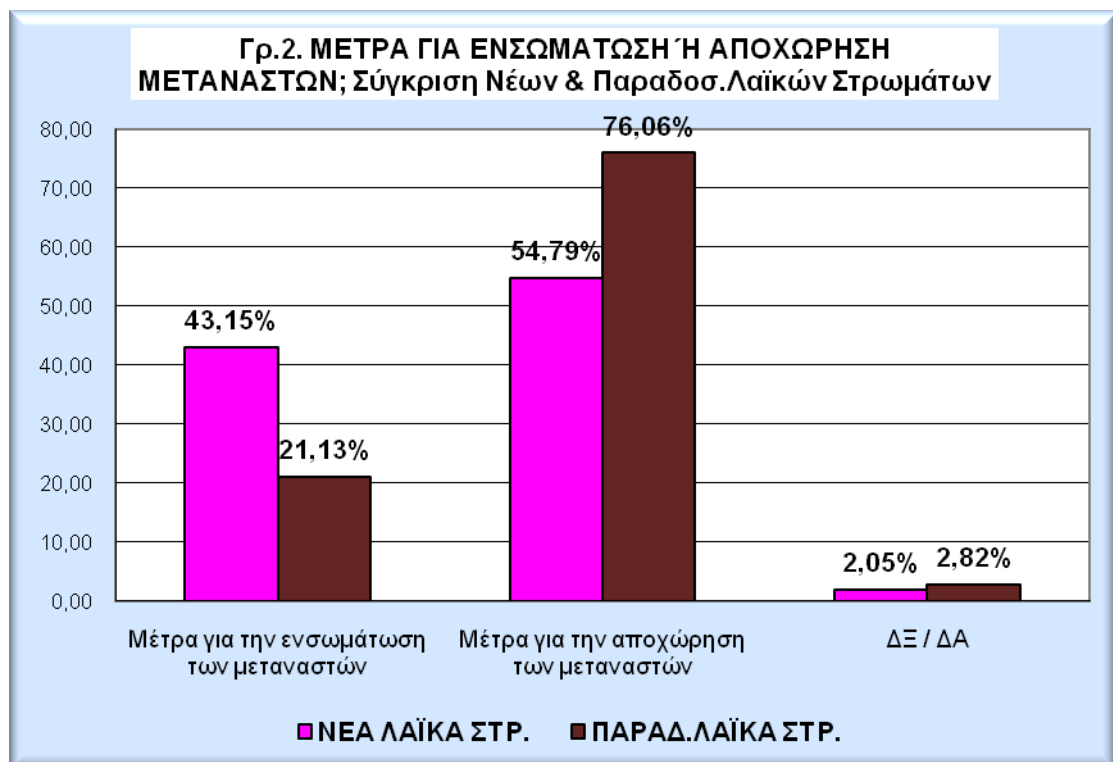
Τα ΝΛΣ συγκεντρώνουν μεγάλα ποσοστά απασχόλησης στις ομάδες των υπαλλήλων γραφείων (23,08%) και των πωλητών (19,23%), ενώ δήλωσαν οικιακά μόλις το 16,67%. Αντίθετα τα ΠΛΣ συγκεντρώνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά επαγγελματικής απασχόλησης στις ομάδες των εργατών (14,57%) και των τεχνικών (10,63%), ενώ δήλωσαν οικιακά το 33,54%. Επιβεβαιώνεται δηλαδή η υπόθεση εργασίας της έρευνας σύμφωνα με την οποία τα νέα λαϊκά στρώματα στον Πειραιά προέρχονται στην πλειοψηφία τους από τα «νέα μεσαία στρώματα» και είναι κυρίως υπάλληλοι γραφείου, πωλητές σε καταστήματα και απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών καθώς και υπηρεσιών προστασίας. Τα ΝΛΣ συγκεντρώνουν μεγαλύτερα ποσοστά απασχόλησης στο δημόσιο τομέα από τα ΠΛΣ (24,95% έναντι 13,33%) και υπερτερούν στα πνευματικά και εμπορικά επαγγέλματα των αυτοαπασχολούμενων. Αντίθετα τα ΠΛΣ απασχολούνται κυρίως ως μισθωτοί ιδιωτικού τομέα (75,56% έναντι 59,85% των ΝΛΣ) και υπερτερούν στα τεχνικά επαγγέλματα των αυτοαπασχολούμενων. Τα ΝΛΣ εργάζονται με καθεστώς μερικής ή προσωρινής απασχόλησης, με σύμβαση έργου και ευκαιριακής ή εποχικής απασχόλησης σε πολύ μεγάλο ποσοστό (22%) συγκριτικά με τα ΠΛΣ (4,70%), που η συντριπτική τους πλειοψηφία εργάζεται με πλήρες ωράριο. Ο ένας στους δύο εργαζόμενους των λαϊκών στρωμάτων εκφράζει έντονη εργασιακή ανασφάλεια δηλώνοντας ότι υπάρχει πιθανότητα να χάσει τη δουλειά του. Μάλιστα ο ένας στους τρεις εργαζόμενους των ΝΛΣ προβλέπει ότι θα συμβεί αυτό στους επόμενους μήνες και ο ένας στους δέκα στις επόμενες μέρες. Όμως παρά τις αντιξοότητες τα λαϊκά

στρώματα δεν χάνουν την αισιοδοξία τους. Έτσι το 45,13% εκφράζει αισιοδοξία ή μάλλον αισιοδοξία για την πορεία της ελληνικής κοινωνίας κι όταν πρόκειται για τη δική τους προσωπική πορεία τότε το ποσοστό εκτινάσσεται στο 72,73%! Τα ΝΛΣ εκφράζουν μεγαλύτερη συγκριτικά αισιοδοξία από τα ΠΛΣ και για την πορεία της ελληνικής κοινωνίας (53,42% έναντι 35,92%) αλλά και για την δική τους προσωπική πορεία (81,51% έναντι 64,79%).

Με αναφορά στα θέματα οικονομικού φιλελευθερισμού. Τα ΝΛΣ παρουσιάζονται περισσότερο φιλελεύθερα από τα ΠΛΣ στα ζητήματα οικονομικού φιλελευθερισμού, με εξαίρεση το να υποστούν περισσότερες θυσίες και το να αποβεί εις βάρος της οικονομικής τους κατάστασης η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Έτσι στην ερώτηση-δίπολο της θεματικής *προς τα πού πρέπει η κυβέρνηση να δώσει προτεραιότητα* επιλέγουν τη *μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων* (με αρκετά μεγάλο ποσοστό 69,18% έναντι 58,45% των ΠΛΣ) από την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Ως προς την εμπιστοσύνη που πρέπει να δείξει το κράτος στους επιχειρηματίες, στο να τους δώσει κι άλλες ελευθερίες και τα κίνητρα ώστε να κάνουν επενδύσεις συμφωνούν όσο περίπου και τα Μεσαία ή Ανώτερα Στρώματα (80,53%), ενώ αν πρόκειται για την *κατάργηση της μονιμότητας των Δ.Υ.* ως μέτρο βελτίωσης των υπηρεσιών στο δημόσιο τομέα τα ΝΛΣ ξεπερνούν και το αντίστοιχο ποσοστό των Μεσαίων/Ανώτερων Στρωμάτων (73,97%). Τα ΝΛΣ χωρίς να πλειοψηφούν εκφράζουν μεγαλύτερη συμφωνία από τα ΠΛΣ στο να συνεχισθούν οι ιδιωτικοποιήσεις (43,84%), με το να ιδρυθούν ιδιωτικά πανεπιστήμια (41,09%) και με το ότι η ανεργία είναι προσωπική υπόθεση του καθενός, αφού όποιος θέλει να βρει δουλειά βρίσκει (45,21%). Αντίθετα με τους υπολοίπους εκφράζουν έντονη διαφωνία με τη *μείωση των κοινωνικών δαπανών*, κατανοώντας βιωματικά ότι δεν είναι δυνατόν να γίνουν κι άλλες θυσίες εκ μέρους τους, όταν μάλιστα οι αποστάσεις έχουν μεγαλώνουν.

Με αναφορά στα θέματα πολιτισμικού φιλελευθερισμού – αξίες, τρόπος ζωής, οικουμενισμός. Εάν συγκρίνουμε τις τοποθετήσεις των ΝΛΣ με εκείνες των ΠΛΣ θα διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς κόσμους με ξεχωριστές αντιλήψεις αλλά και στάσεις, αφού στις περισσότερες ερωτήσεις εντοπίζονται σημαντικές στατιστικά διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα τα ΝΛΣ συμφωνούν ότι: *η φροντίδα των παιδιών και οι δουλιές του σπιτιού δεν είναι αποκλειστική υπόθεση των γυναικών* (74,66% έναντι 45,77% των ΠΛΣ), *οι σημερινές γυναίκες δε δίνουν προτεραιότητα στην επαγγελματική καριέρα παραμελώντας συζύγους και οικογένεια* (53,42% έναντι 40,85% των ΠΛΣ), *οι ομοφυλόφιλοι άντρες και γυναίκες πρέπει να*

ζουν ελεύθερα τη ζωή τους (40,41% έναντι 31,69% των ΠΛΣ), να νομιμοποιηθεί η χρήση των μαλακών ναρκωτικών (23,97% έναντι 12,68% των ΠΛΣ), η τύχη δεν είναι καθοριστικός παράγοντας για επιτυχία στη ζωή (50,68% έναντι 43,66% των ΠΛΣ), κάθε ανθρώπινη επιτυχία δεν προϋποθέτει τη δύναμη του Θεού για να πραγματοποιηθεί (35,62% έναντι 13,38% των ΠΛΣ), να μειωθεί ο ρόλος της εκκλησίας στην Ελλάδα (47,95% έναντι 39,44% των ΠΛΣ), να δημιουργηθούν χώροι λατρείας για τους μουσουλμάνους που βρίσκονται στη χώρα μας (69,18% έναντι 54,93% των ΠΛΣ), να μην επανέλθει η θανατική ποινή ως μέτρο που θα συμβάλλει στη μείωση της εγκληματικότητας (67,12% έναντι 42,25% των ΠΛΣ), οι μετανάστες που βρίσκονται στη χώρα μας δεν παίρνουν τις δουλειές των Ελλήνων (45,21% έναντι 23,24% των ΠΛΣ). Τέλος στην ερώτηση-δίπολο μεταξύ ενσωμάτωσης ή απομάκρυνσης των μεταναστών, τα ΝΛΣ σημειώνουν υπερδιπλάσιο ποσοστό από το αντίστοιχο των ΠΛΣ (43,15% έναντι 21,13%) στην ανάγκη για λήψη μέτρων που θα βοηθήσουν την ενσωμάτωση των μεταναστών που βρίσκονται στη χώρα μας (βλ. γράφημα 2).

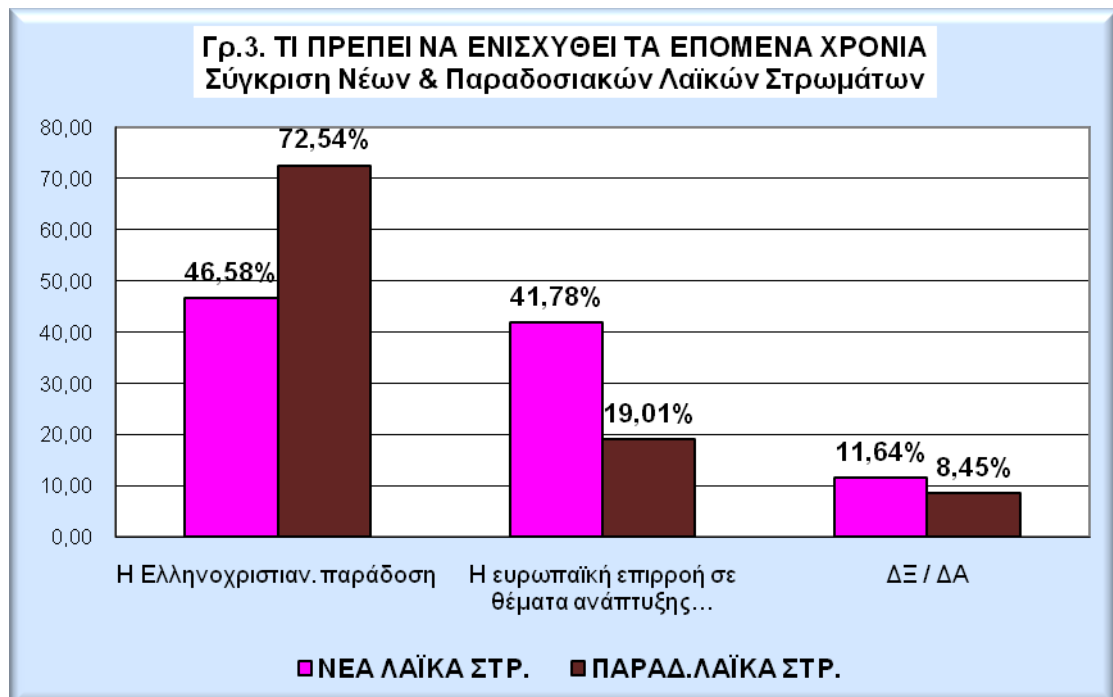
Σημαντικές στατιστικά διαφοροποιήσεις εντοπίζονται μεταξύ Παραδοσιακών και Νέων Λαϊκών Στρωμάτων στην **ιεράρχηση των αξιών**. Έτσι μετά την **οικογένεια** και τη **φιλία** τα ΝΛΣ τοποθετούν το **επάγγελμα**, που όπως φαίνεται αποτελεί γι' αυτά όχι μόνο πηγή εσόδων αλλά και σημαντικό δρόμο για την κοινωνική τους καταξίωση. Οι

επιλογές και η σημασία των αξιών για τα ΝΛΣ συγκλίνουν περισσότερο με τα Μεσαία/Ανώτερα Στρώματα παρά με τα ΠΛΣ. Βέβαια στην αξία της *ισότητας* αλλά και της *πολιτικής* τα ΝΛΣ σημειώνουν αισθητά μεγαλύτερα ποσοστά από τα Μεσαία/Ανώτερα Στρώματα. Τα ΠΛΣ σημειώνουν τα συγκριτικά μεγαλύτερα ποσοστά τους στην *εκκλησία* (κυρίως οι γυναίκες) και στην *αθλητική ομάδα* τους (κυρίως οι άντρες) δείγμα των παραδοσιακών αξιών που ακόμα τα χαρακτηρίζει. Η καταγραφή της θετικής ή αρνητικής αντίδρασης των λαϊκών στρωμάτων απέναντι σε **όρους – κλειδιά** που σχετίζονται με ζητήματα οικονομικής ή πολιτικής κατεύθυνσης, οικουμενικότητας και καθημερινότητας δια φωτίζει την πολιτική τους κουλτούρα, αφού πρόκειται για την *πρώτη αντίδραση* είτε αυτή λειτουργεί διαγνωστικά είτε ως κοινωνική αναπαράταση. Τα λαϊκά στρώματα έχουν σαφώς θετική εικόνα για τη *δημοκρατία* και την *οικολογία*, ενώ ως προς τα ιδεολογικά τους αντανakλαστικά εκφράζουν θετική ή μάλλον θετική γνώμη για τον *σοσιαλισμό* (61,36%) και αρνητική για τον *κομμουνισμό* (59,74%) και τον *καπιταλισμό* (75,97%).

Ως προς τα οικουμενικά ζητήματα βλέπουν θετικά την *Ε.Ε.* (64,94%) και το *Internet* (59,09%), αν και με επιφυλάξεις. Αντίθετα έχουν αρνητική εικόνα ή μάλλον αρνητική για την *παγκοσμιοποίηση* (71,75%) και σαφώς αρνητική για τον *ρατσισμό* (89,94%). Όμως αν και η συντριπτική πλειοψηφία των λαϊκών στρωμάτων δηλώνει ότι έχει αρνητική εικόνα για τον *ρατσισμό* έχει επίσης αρνητική εικόνα για τους *μετανάστες*, για το *Ισλάμ* και τους *ομοφυλόφιλους*! Στους όρους με οικουμενική διάσταση η *παγκοσμιοποίηση* συγκεντρώνει αρκετά μεγάλο ποσοστό αρνητικής αντίδρασης και μάλιστα χωρίς να σημειωθούν στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις.

Με αναφορά στα θέματα «φιλοευρωπαϊσμού» ή «ευρωσκεπτικισμού». Τα ΝΛΣ παρουσιάζονται περισσότερο *φιλοευρωπαϊστές* από τα ΠΛΣ, όμως ο *φιλοευρωπαϊσμός* φαίνεται ότι περιορίζεται από τις προσδοκίες τους για καλύτερο οικονομικό και βιοτικό επίπεδο, κάτι που δεν εξασφαλίζεται με την προσάρτηση στην Ε.Ε. κι άλλων κρατών με χειρότερη από τη χώρα μας οικονομική κατάσταση (βλ. οικονομική στήριξη νεοεισαχθέντων χωρών από τις υπόλοιπες κλπ). Έτσι στο ότι *δεν πρέπει να προχωρήσει η ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών στην Ε.Ε.* και στο ότι *η Ε.Ε. δεν αποτελεί το κοινό μέλλον των Ευρωπαίων πολιτών* συγκέντρωσαν μεγαλύτερα ποσοστά κι από τα Μεσαία/Ανώτερα Στρώματα. Στην καταληκτική *ερώτηση-δίπολο* για το *τι πρέπει να ενισχυθεί τα επόμενα χρόνια* η πλειοψηφία των ΠΛΣ επέλεξε την *ελληνοχριστιανική παράδοση* (72,54%), ενώ τα ΝΛΣ διχάσθηκαν ανάμεσα σ'αυτήν (46,58%) και την *ενίσχυση της ευρωπαϊκής επιρροής σε θέματα*

ανάπτυξης και πολιτισμού (41,78%). Κάτι που δείχνει ότι στην κουλτούρα των ΝΛΣ συνυπάρχουν και οι δύο τάσεις (εκσυγχρονιστική και παραδοσιακή) χωρίς να συγκρούονται μετωπικά, δείχνοντας μάλιστα ότι αφομοιώνονται σε κάτι επιφανειακά καινούριο. Έτσι ερμηνεύονται και οι αντιφάσεις των ΝΛΣ, όπου ενώ φαίνονται περισσότερο από τα ΠΛΣ φιλοευρωπαϊστές παράλληλα και βάζοντας σε λειτουργία τα εθνικά τους αντανakλαστικά τάσσονται *κατά της ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε.* (με ποσοστά πάνω από 60%) ή βιώνουν έναν φοβικό φιλοευρωπαϊσμό με το να νοιώθουν (έστω και το 24% αυτών) ότι *η Ε.Ε. αποτελεί απειλή για την ορθοδοξία* (βλ.γράφημα 3).

Με αναφορά τα θέματα πολιτικής στάσης και συμπεριφοράς. Τα ΝΛΣ δείχνουν ότι ενδιαφέρονται για την πολιτική περισσότερο από τα ΠΛΣ, αφού στις κατηγορίες «πολύ» και «πάρα πολύ μεγάλο ενδιαφέρον» συγκεντρώνουν μεγαλύτερα ποσοστά. Η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστεράς/Δεξιάς φαίνεται ότι διατηρεί τη σημασία της κι αυτό γιατί μόνο το 8,1% των λαϊκών στρωμάτων αρνήθηκε να αυτοτοποθετηθεί σ' αυτήν. Σε γενικές γραμμές η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Α/Δ αποκρυπτογράφησε τον κομματικό χώρο που ανήκουν τα λαϊκά στρώματα, αφού εντοπίσθηκε σημαντική στατιστικά διαφοροποίηση ($p < 0,000$) της αυτοτοποθέτησης στην κλίμακα Α/Δ *κατά πολιτικό κόμμα*. Τα ΝΛΣ με μέσο όρο **4,73** τοποθετούνται πιο αριστερά στην κλίμακα Α/Δ από τα ΠΛΣ που σημειώνουν μέσο όρο **5,40**. Επίσης εντοπίσθηκαν σημαντικές στατιστικές διαφοροποιήσεις της **ταξικής τοποθέτησης των λαϊκών στρωμάτων κατά περιοχή κατοικίας, κατά ηλικία, κατά εκπαιδευτικό**

επίπεδο, κατά επαγγελματική ομάδα, κατά επιρροή του οικογενειακού εισοδήματος και με βάση το ατομικό μηνιαίο εισόδημα. Όπως αναμενόταν και επιβεβαιώνοντας τις ερευνητικές υποθέσεις εντοπίστηκε σημαντική στατιστικά διαφοροποίηση ($p < 0,000$) μεταξύ ΠΛΣ και ΝΛΣ. Τα ΠΛΣ φαίνονται περισσότερο ικανοποιημένα από τη λειτουργία των **θεσμών** στη χώρα μας από τα ΝΛΣ και συγκεντρώνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά ικανοποίησης στην *οικογένεια*, στην *εκκλησία*, στο *δήμο*, στα *ΜΜΕ* και στην *αστυνομία*. Οι *διαφορετικοί κόσμοι* μεταξύ ΠΛΣ και ΝΛΣ επιβεβαιώνονται στις σημαντικές στατιστικές διαφοροποιήσεις που εντοπίστηκαν **κατά κοινωνική ή πολιτική δραστηριότητα**, έτσι τα ΝΛΣ παρουσιάζουν εντονότερη κοινωνική δραστηριότητα από τα ΠΛΣ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη θεωρητική αναζήτηση της σχέσης ταξική ανάλυση - κοινωνικός μετασχηματισμός θα πρέπει να προστεθούν τα *νέα λαϊκά στρώματα* (ΝΛΣ), αφού αποτελούν νεοσύστατο κομμάτι της *εργατικής τάξης* είτε ερμηνεύεται αυτή ως *τάξη της παραγωγής* – σύμφωνα με τη μαρξιστική άποψη είτε ως *τάξη της αγοράς* – σύμφωνα με τη βεμπεριανή άποψη και δημιούργημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την τεχνολογική εξέλιξη και την οικονομική αναδιάρθρωση. Ο καθοριστικός ρόλος της ταξικής ανάλυσης στην καθιέρωση των κοινωνικών επιστημών αλλά και η ανάδειξη της σημασίας της πολιτικής σε συνάρτηση με αυτήν προσδίδει πρόσθετο ενδιαφέρον στην παρούσα μελέτη. Άλλωστε δεν είναι τυχαίος ο χαρακτηρισμός της κοινωνικής τάξης ως η περισσότερο σημαντική *ανεξάρτητη μεταβλητή* στην επιστήμη της κοινωνιολογίας. Μάλιστα η χρησιμότητά της δεν περιορίζεται στην ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων αλλά και στην οριοθέτηση των κοινωνικών συγκρούσεων έτσι όπως εκφράζονται στο πολιτικό πεδίο μέσω της επιρροής που ασκεί το πολιτιστικό κεφάλαιο των ατόμων. Επομένως η αλληλεπίδραση *δομής* και *δράσης* απαιτεί νέα εργαλεία ερμηνείας των διαμορφούμενων *νέων ομάδων* ή *κατηγοριών* είτε στο εσωτερικό μιας κοινωνικής τάξης είτε στο μεσοδιάστημα μεταξύ των τάξεων. Βέβαια το ζητούμενο δε θα πρέπει να περιορίζεται στην ανάδειξη κάποιων κοινωνικών κατηγοριών μέσα στις τάξεις (που αναδεικνύονται καλύτερα όσο αμβλύνεται η «πάλη των τάξεων») αλλά να επεκτείνεται στην προσέγγιση των *ταξικών θέσεων* σε σχέση με το ευμετάβλητο της ταξικής διάρθρωσης. Η υφή των ταξικών θέσεων και ο *αντιφατικός τους ρόλος* (Wright, E.O., 1997) σε σχέση με την κατάταξή τους δεν μπορεί να περιορίζεται σε *ενδοταξικά* πλαίσια και μάλιστα πολύ περισσότερο όταν έχουμε σημαντικές αλλαγές δομικού χαρακτήρα (μεταβιομηχανική κοινωνία). Η ανασύνθεση και η

αναδιοργάνωση της εργατικής τάξης δεν εξαρτάται αποκλειστικά από το μέγεθος των κοινωνικών ανισοτήτων και το βαθμό της υφιστάμενης εκμετάλλευσης από την κυρίαρχη τάξη, ούτε από την επιφαινόμενη ομοιογένεια – ακόμα κι αν τα κοινά χαρακτηριστικά των μελών της εκφράζονται emphatic, αλλά και από την *πολιτική κουλτούρα* που διαμορφώνουν σε σχέση με την ιστορική ανάγκη. Η έμφαση λοιπόν δεν πρέπει να δοθεί αποκλειστικά στη μορφή της εργατικής τάξης είτε θεωρείται αποτέλεσμα μιας διχοτομικής, τριχοτομικής ή με εναλλακτικά σχήματα ταξικής δομής ανάλογα με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είτε ως απλή βαθμίδα κοινωνικής διαστρωμάτωσης ανάλογα με τη θέση τους στην αγορά, αλλά στο τι κρύβεται πίσω από την κατάταξη αυτή δηλαδή το *πώς βιώνεται καθημερινά η διαδικασία σχηματισμού της* και πολύ περισσότερο το πώς εκλαμβάνεται ερευνητικά το μεσοδιάστημα μεταξύ αιτίου και αποτελέσματος. Αυτό αποτελεί και τη *δυναμική* της κοινωνίας, που συνήθως αγνοείται από τους μελετητές στην αγωνία τους να τοποθετηθούν σε κάποια από τις επικρατούσες θεωρίες. Η μεταβιομηχανική κοινωνία δεν έπαψε να είναι καπιταλιστική κι επομένως συνεχίζει να λειτουργεί με βάση τη λογική ανάπτυξης του κεφαλαίου και μάλιστα σε παγκόσμιο επίπεδο. Η διατήρηση των κοινωνικών ανισοτήτων και της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο σηματοδοτούν τη διατήρηση των κοινωνικών τάξεων ως δομικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνίας ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις στη μορφή που παρουσιάζονται αυτές. Το ότι η *εργασία* γίνεται *απασχόληση* και οι εργασιακές σχέσεις ελαστικοποιούνται, το ότι η *υπεραξία* αποδίδεται και ως *υπερεργασία*, το ότι η *μισθωτή εργασία* επεκτείνεται μαζί με την *επισφάλειά* της, το ότι οι κοινωνικές αντιθέσεις οξύνονται χωρίς να υπάρχει συλλογική ρύθμιση ή διαπραγμάτευση, το ότι η εργατική τάξη παρουσιάζεται *κατακερματισμένη* και αδύναμη ως *κοινωνικό υποκείμενο*, κ.ο.κ., δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να πέσουν οι *τίτλοι του τέλους* για την εργασία (Rifkin, 1996), για τις κοινωνικές τάξεις (Pakulski J. - Waters M., 1996) ή για την ιστορία (Fukuyama F., 1992). Η εύκολη απόρριψη βασικών όρων (όπως η *κοινωνική τάξη*) χρήσιμων για την ανάλυση της κοινωνίας εντάσσεται στην οπτική μιας *μεταμοντέρνας κοινωνιολογίας* που αγνοεί τις αντικειμενικές συνθήκες και τον αλληλοπροσδιορισμό τους με τις μορφές εργασίας, τις εντάξεις τους σε κοινωνικές κατηγορίες – ομάδες ή τάξεις, την πολιτισμική τους συμπεριφορά, την υποκειμενική τους αντίληψη, την πολιτική τους δράση... Η *απόρριψη* και όχι η *επαναδιαπραγμάτευση* θυμίζει το χρονικό ενός προαναγγεληθέντος θανάτου, που υπάρχει περισσότερο στο μυαλό κάποιων ανθρώπων και όχι στις άνισες και εκμεταλλευτικές σχέσεις που εντοπίζονται αντικειμενικά αλλά και βιωματικά στην καθημερινότητά τους.

Η επαναδιαπραγμάτευση της εργατικής τάξης στις μέρες μας προσεγγίζει εκ νέου αλλά με *πλούσια εμπειρία* και *νέα εργαλεία* τη σχέση θεωρητικής – εμπειρικής γνώσης. Άλλωστε σε μια διαρκή σχέση αλληλοτροφοδότησης η θεωρία εμπλουτίζεται από την εμπειρική έρευνα αποκτώντας κοινωνικό νόημα και η επιστημονική μεθοδολογία ενσωματώνει στις αρχές της τον κοινωνικό στοχασμό περιορίζοντας τον τεχνοκρατισμό της και την εργαλειακή της διαχείριση. Η εργατική τάξη υπάρχει πλέον ως δυνατότητα (Bourdieu, 2000: 27), ως κάτι που πραγματώνεται ή που μπορεί να πραγματωθεί, απαλλαγμένη από την νομοτελειακού τύπου θεωρητική της υπόσταση. Ο ιντιβιντουαλισμός (Beck, 1992) και η λειτουργική ευελιξία (functional flexibility) καταρρέουν στην ανταγωνιστικότητα της αγοράς εργασίας, ενώ οι δεξιότητες κάθε εργαζόμενου βρίσκονται σε μια συνεχή απαξιωτική διαδικασία, με αποτέλεσμα η αξία χρήσης τους να έχει περιορισμένη ανταλλακτική αξία (Αλεξίου, 2002: 407) – ιδιαίτερα σήμερα που απορρυθμίζεται η τυπική εργασία και μειώνεται ή καταργείται ο κοινωνικός μισθός του κεϋνσιανού κράτους. Από τις αλλαγές που διενεργούνται και την πτώση μεγάλων μαζών (*αυτοαπασχολούμενοι, μικροί εργοδότες, υπάλληλοι γραφείου*, κ.ά.) στο κοινωνικό τοπίο διακρίνονται με ευκρίνεια δύο κοινωνικές τάξεις (αστική και εργατική) και αρκετά θαμπά κάποια υπολείμματα αυτών (από την μεσαία στελέχωση). Πράγματι θα μπορούσαμε να δεχτούμε τη δικαίωση του κλασικού μαρξισμού ως προς την ανάλυση της κοινωνίας, αλλά και την διάψευσή του ως εναλλακτική λύση, μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού (Λύτρας, 2008: 50).

Η διαπίστωση ότι τα λαϊκά στρώματα αυξήθηκαν σημαντικά δεν σημαίνει ότι η εργατική τάξη ενισχύθηκε ως προς την έκτασή της και πολύ περισσότερο ως προς τη δυναμική της. Με την ερευνητική ανάδειξη του **εσωτερικού διαχωρισμού** των λαϊκών στρωμάτων σε *Νέα* και *Παραδοσιακά Λαϊκά Στρώματα*, μέσω της οικονομικής αναδιάρθρωσης και των διαφορετικών εργασιακών καθεστώτων, εντύπωση ότι «οι εργαζόμενοι φαίνονται να έγιναν περισσότεροι και μέσα απ' αυτήν τη διαδικασία, ανταγωνίζονται περισσότερο ο ένας τον άλλο» (Λύτρας, 2000: 330). Βέβαια και όσον αφορά το ρόλο της εργατικής τάξης, πολλοί αγώνες και αγωνίες αποτέλεσαν «ουτοπία» πριν ακόμα εκφραστούν πολωτικά στην ταξική δομή και αφορούσαν αρχικά το επίπεδο συγκρότησης της ίδιας της κοινωνικής τάξης. Άλλωστε η ύπαρξη και μόνο των αντικειμενικών παραγόντων για τη συγκρότηση μιας τάξης δεν επικαθορίζει αναγκαστικά και το αποτέλεσμά της (βλ. ταξική πάλη), ιδιαίτερα όταν το ίδιο το κοινωνικό πλαίσιο – παραγωγική και εργασιακή οργάνωση – υπονομεύει την έννοια της συλλογικότητας.

Στην παρούσα φάση δεν είναι τόσο το είδος της εργασίας (διανοητική – χειρονακτική), το καθεστώς εργασίας ή το διαφορετικό εισόδημα που διαφοροποιούν

σημαντικά τη σύνθεση της εργατικής τάξης, όσο η διαφορετική πολιτική κουλτούρα μεταξύ των *Παραδοσιακών* και *Νέων Λαϊκών Στρωμάτων*. Πρόκειται για έναν κόσμο διασπασμένο που δεν έχει κοινή συλλογική ταυτότητα. Ειδικότερα στην περίπτωση των *νέων λαϊκών στρωμάτων* ένα σημαντικό μέρος αυτών αγνοεί την κατηγοριοποίησή του ως *λαϊκό στρώμα* και μάλιστα ένα ακόμα μεγαλύτερο την κατηγοριοποίησή του ως *εργατική τάξη* ή *νέα εργατική τάξη*¹. Μάλιστα λόγω της διαφορετικής τους κουλτούρας από τα *παραδοσιακά λαϊκά στρώματα* είναι πιθανόν να εναντιωθούν σε κάθε προσπάθεια κατηγοριοποίησής τους ως *λαϊκά στρώματα*, αν και οι διαφορές τους απ' αυτά εντοπίζονται περισσότερο στη μορφή παρά στο περιεχόμενο.

Η προσπάθεια αυτή δεν περιορίσθηκε στον *ονομαστικό προσδιορισμό* μιας κατηγορίας ανθρώπων βλ. *νέα λαϊκά στρώματα* αλλά επεκτάθηκε στην *πραγματική* διάσταση αυτής μελετώντας τις ατομικές συμπεριφορές τους μέσω της διεξαχθείσας έρευνας πεδίου. Αυτό δε σημαίνει ότι η κατηγοριοποίηση των *νέων λαϊκών στρωμάτων* και η χωροθέτησή τους στην κοινωνική διαστρωμάτωση με βάση τα αντικειμενικά δεδομένα (κοινωνικοοικονομική κατάσταση) αποτελούν ταυτόχρονα και την ένταξή τους στην εργατική τάξη. Η παρόμοια κατάσταση των εργαζομένων, τα κοινά τους συμφέροντα, η εκμετάλλευση και η αλλοτρίωσή τους από τα μέσα παραγωγής και το οικονομικό σύστημα δεν οδηγεί αυτόματα στη δημιουργία της κοινωνικής τους ταυτότητας και πολύ περισσότερο σε μια *νέα εργατική τάξη*. Η ύπαρξη της «*τάξης καθ' εαυτήν*» δεν αποτελεί αυτόματα και την ύπαρξη της «*τάξης δι' εαυτήν*», μόνο η συνειδητοποίηση των μελών, η ενότητα και η πάλη τους αποτελούν απαραίτητα προσδιοριστικά στοιχεία της «*τάξης δι' εαυτήν*» (Marx, 1847). Άλλωστε τις συλλογικές ταυτότητες θα πρέπει να τις αναζητούμε στις *πρακτικές* των ατόμων που δημιουργούν και συγκροτούν τις συλλογικότητες αυτές. Η δράση των ατόμων προκύπτει από τις ψυχολογικές και κοινωνικές συνθήκες, από την ατομική πορεία της ζωής και από τους πολιτιστικά προετοιμασμένους προσανατολισμούς.

Συνεπώς αρκετά από τα μέλη των *νέων λαϊκών στρωμάτων* δεν *αναγνωρίζουν* τον καθορισμό της συλλογικής τους ταυτότητας και την κατηγοριοποίησή τους εκ μέρους των άλλων (βλ. *γενιά των 700€, νεόπτωχοι*, κ.ο.κ.). Όμως οι συνέπειες αυτής της κατηγοριοποίησης και η δυναμική των οικονομικών εξελίξεων επηρεάζουν σημαντικά τον τρόπο που προσλαμβάνουν και αντιλαμβάνονται την *νέα πραγματικότητα* που ζουν και μάλιστα μέσα από ψυχοκοινωνικούς μηχανισμούς που ματαιώνουν τις προσδοκίες τους. Η βίωση των οικονομικών δυσκολιών συνδέεται

¹ Το φαινόμενο της άγνοιας ως προς την κατηγοριοποίηση μιας συλλογικότητας παρατηρείται συνήθως σε καιρούς μεταβολής.

άμεσα με τη μείωση της καταναλωτικής τους δύναμης και με την παράλληλη αύξηση του ελεύθερου - αναξιοποίητου χρόνου τους. Η αναγνώριση της καθοδικής τους κινητικότητας με την παράλληλη μείωση του κοινωνικού τους γοήτρου, κάτι που αποδεικνύεται στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων και της καθημερινής τους εμπειρίας, δεν αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την ένταξή τους στην κατώτερη κοινωνική τάξη – εργατική τάξη κι αυτό λόγω της διαφορετικής νοητικής σύλληψης που έχουν για την κοινωνική ομάδα που ανήκουν αλλά και της μέχρι τώρα βιωματικής τους εμπειρίας μέσω της οποίας έχουν ταυτοποιηθεί.

Από την έρευνα προέκυψε ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για τα λαϊκά στρώματα ως ενιαίο κοινωνικο-πολιτισμικό χώρο και πολύ περισσότερο δεν μπορούμε να αντιμετωπίζουμε την υπό διαμόρφωση εργατική τάξη ως συλλογικό υποκείμενο. Άλλωστε δεν φαίνεται να υπάρχουν οι προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο (κοινό σύστημα ιδεών, αξιών, πεποιθήσεων, συγκεκριμένη οργάνωση, πίστη σε μια κοσμοθεωρία). Κι όμως οι αλλαγές στην ταξική δομή έχουν τεράστιες πολιτικές επιπτώσεις, που δεν αποκλείουν τη δημιουργία μιας κοινής ταξικής ταυτότητας, κάτι που δεν συνεπάγεται αναγκαία και τη συνειδητοποίηση τους ρόλου της ως *ιστορικού υποκειμένου*. Η συρρίκνωση των *παραδοσιακών λαϊκών στρωμάτων* δεν συνεπάγεται απαραίτητα και τη συρρίκνωση της εργατικής τάξης, αφού το χάσμα που δημιουργείται με τις εισοδηματικές ανισότητες μεταμορφώνει αρκετά από τα *μεσαία στρώματα* σε *λαϊκά*. Όμως λίγοι άνθρωποι γνωρίζουν ακριβώς αυτό το χάσμα και πολύ περισσότερο τις αιτίες του και επιπλέον πολλοί λιγότεροι εντάσσουν τον εαυτό τους στην υπό διαμόρφωση *νέα εργατική τάξη*, αφού η ταυτοποίησή τους με αυτήν *είναι κατά ένα μεγάλο μέρος βασισμένες στις μνήμες των παλαιών ταξικών ταυτοτήτων* (Savage, M., 2000). Η νεαρή ηλικία και η έλλειψη παραστάσεων με αγωνιστικές – εργατικές κινητοποιήσεις, σε συνδυασμό με το υπερπροστατευτικό οικογενειακό περιβάλλον δυσκολεύουν ακόμα περισσότερο την ταυτοποίησή τους. Άλλωστε όπως αποδείχθηκε ερευνητικά η διαφοροποίηση σε *συμβολικό επίπεδο* μεταξύ νέων και *παραδοσιακών λαϊκών στρωμάτων* αποτρέπει τη δημιουργία μιας κοινής συλλογικής ταυτότητας για τα λαϊκά στρώματα.

Γίνεται φανερό ότι από τις συνθήκες σταθερότητας και αυτοπροσδιορισμού περάσαμε σε συνθήκες αστάθειας, ανασφάλειας και ετεροπροσδιορισμού. Επίσης από τη διανθισμένη με προσωπικά βιώματα κοινωνική ταυτότητα περάσαμε σε μια αδρανή *ελευθεριότητα* χωρίς βιωματική γνώση (εμπειρία) και ιστορική μνήμη.

Το πρόβλημα της κρίσης της **πολιτικής εκπροσώπησης των λαϊκών στρωμάτων** μπαίνει στο προσκήνιο περισσότερο ως ανάγκη της κοινωνίας και

λιγότερο ως προσπάθεια και ιδεολογικός προσανατολισμός των πολιτικών κομμάτων. Τα λαϊκά στρώματα δεν λειτουργούν πια ως ενιαίος και συμπαγής κοινωνικός πρωταγωνιστής. Λόγω της πολιτισμικής τους ανομοιομορφίας αλλά και της προσπάθειάς τους στο να ξεπεράσουν το *δικό τους πρόβλημα* μέσα από την αξιοποίηση προσωπικών δικτύων (γνωριμίες, πελατειακές σχέσεις, κλπ) **δεν προβάλλουν μια πολιτική προοπτική**. Αντίθετα νιώθουν ως *σιωπηλή πλειοψηφία που δεν εκπροσωπείται επαρκώς από τα σημερινά κόμματα και τα συνδικάτα* και θεωρούν ότι τους χρησιμοποιούν ψηφοθηρικά *χωρίς όμως να βρίσκονται οι κατάλληλοι τρόποι της προσωπικής και κοινωνικής ανέλιξης* τους². Η δυσκολία πολιτικής έκφρασης των *νέων λαϊκών στρωμάτων* θα παραμένει όσο τα πολιτικά κόμματα αδυνατούν να προσεγγίσουν την πραγματική αιτία της κατάστασης που βρίσκονται αυτά... Η αναξιοπιστία των πολιτικών κομμάτων σε σχέση με το ιδεολογικό τους υπόβαθρο και κυρίως η ιδιοτέλεια των εκπροσώπων τους αποτελούν τις σημαντικότερες αιτίες για την αδιαφορία ή το χαμηλό ενδιαφέρον των λαϊκών στρωμάτων απέναντι στην πολιτική. Πάντως τα *νέα λαϊκά στρώματα* παρ' ότι βρίσκονται σε συνθήκες αβεβαιότητας και υψηλού ρίσκου δεν φαίνεται να λειτουργούν ως εξατομικευμένο εκλογικό σώμα, αντίθετα δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την πολιτική από τα *παραδοσιακά λαϊκά στρώματα* και αυτοτοποθετούνται πιο αριστερά στην κλίμακα Α/Δ. Επιπλέον λόγω της μέχρι τώρα κοινωνικοποίησής τους και του υψηλού μορφωτικού τους επιπέδου παρουσιάζονται περισσότερο αυστηροί ως προς την αξιολόγηση των θεσμών αλλά και με έντονη κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα. Η αυτοτοποθέτησή τους σε υψηλότερη κοινωνική-ταξική θέση από τα *παραδοσιακά λαϊκά στρώματα* και τα μεγάλα ποσοστά αισιοδοξίας που εξέφρασαν ως προς την προσωπική τους πορεία αποδεικνύουν τις υψηλές προσδοκίες τους αλλά και τις απαιτήσεις που έχουν από τους εκπροσώπους των κοινωνικών και πολιτικών φορέων.

² Από τη διακήρυξη που δημοσιεύουν στο Διαδίκτυο <http://g700.blogspot.com/> οι νέοι 25-35 ετών, που αυτοχαρακτηρίζονται ως «γενιά των 700 ευρώ».

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Bourdieu, P. (2000) «Πρακτικοί λόγοι – Για τη θεωρία της δράσης» εκδ. Πλέθρον.

Deth van J.W. and E. Scarborough (1995) “The Concept of Values” in J.W. van Deth and E. Scarborough (eds), “*The Impact of Values*”, Oxford: Oxford University Press.

Kavanagh D.(1991) «Πολιτική Κουλτούρα», πρόλογος – επιμέλεια Νίκου Δεμερτζή, εκδ. Παπαζήση.

Lane Jan-Erik and Ersson Svante (2002) “Culture and Politics”, *Ashgate* England.

Marx K.(1847) «The poverty of philosophy», International Publishers Co Inc., United States 1992.

Putnam, R.D. (1993) “Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy”, NJ: Princeton University Press.

Savage, M. (2000) «Class Analysis and Social Transformation», Open University Press.

Wright, E.O. (1985) “Classes”, New York, Verso, (1997) “Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis”, Cambridge University Press, Cambridge.

Αλεξίου, Θ. (2002) «Εργασία, Εκπαίδευση και κοινωνικές Τάξεις. Το ιστορικό – θεωρητικό πλαίσιο» εκδόσεις Παπαζήση.

Λύτρας Αν. (2000) «Κοινωνία και Εργασία. Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων» και (2008) «Πολιτική στρατηγική για τις κοινωνικές τάξεις» εκδ. Παπαζήση.

Μοσχονάς Γερ. «Η διαιρετική τομή δεξιάς – αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990) στο «Η Ελληνική Πολιτική Κουλτούρα Σήμερα», εκδ. Οδυσσέας, 1994.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

Λεωνίδας Μαρούδας

Αναπληρωτής Καθηγητής Διοίκησης Ανθρωπίνων Πόρων
Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Ρόη Παναγιωτοπούλου

Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας Τμήμα Επικοινωνίας και
Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Οι ραγδαίες εξελίξεις στις επιχειρήσεις είναι άμεσα συνυφασμένες με τις οικονομικές, τεχνολογικές και κοινωνικές μεταβολές που συντελούνται στις σύγχρονες κοινωνίες, ιδιαίτερα δε με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, την αλματώδη πρόοδο της πληροφορικής και την αύξουσα πολιτισμική ετερογένεια του εργατικού δυναμικού. Η λειτουργία των επιχειρήσεων σε συνθήκες παγκόσμιας αγοράς επιφέρει σημαντικές αλλαγές στις προτεραιότητες των στόχων, στην αναδιτύπωση των σκοπών, στη δομή, αλλά και στις συνθήκες απασχόλησης και ιεραρχικής εξέλιξης των στελεχών τους. Οι επιχειρήσεις αποτελούν ολοένα και πιο συχνά χώρους συνύπαρξης, συναλλαγών και συνεργασίας ατόμων διαφορετικών εθνικοτήτων με πολυπολιτισμικά χαρακτηριστικά. Το νέο παγκόσμιο πεδίο δράσης επιβάλλει τον επαναπροσδιορισμό των διοικητικών προτύπων, τόσο στο επίπεδο της επικοινωνίας όσο και της οργάνωσης της εργασίας, τα οποία θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους τη διευρυνόμενη πολυπολιτισμική σύνθεση του προσωπικού τους, ιδίως όσον αφορά τα υψηλόβαθμα κλιμάκια.

Κατά συνέπεια, η αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων που λειτουργούν σε διεθνές περιβάλλον, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την ικανότητα προσαρμογή τους σε πολιτισμικές αξίες, νοοτροπίες και διοικητικές πρακτικές, που είναι συνήθως διαφορετικές από τις δικές τους. Άρα, τα στελέχη θα πρέπει όχι μόνο να αποδεχθούν αυτές τις διαφορές, ξεπερνώντας τον εθνοκεντρισμό τους, αλλά και να δημιουργήσουν το κατάλληλο οργανωσιακό περιβάλλον, όπου οι διαφορετικές εθνικής προέλευσης και επιχειρησιακής κουλτούρας ομάδες, θα μπορούν αφενός μεν να εργασθούν χωρίς παρανοήσεις και προστριβές, αφετέρου δε να κατανοήσουν και να αποδεχθούν σταδιακά τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και διαφορές τους.

Στην παρούσα εισήγηση εξετάζουμε τις πολιτικές διεθνούς διαχείρισης ανθρωπίνων πόρων που χρησιμοποιούν οι διεθνικές επιχειρήσεις για να επιτύχουν αποτελεσματική διαπολιτισμική ομαδική εργασία. Επίσης σχολιάζουμε τις μορφές κινητικότητας των διεθνών εκπαιρισμένων στελεχών, τα οποία συνήθως καλούνται να αποβάλουν τις εθνικές και πολιτισμικές τους ταυτίσεις και να υιοθετήσουν μια πολιτισμικά «ευέλικτη» στάση, η οποία να προσαρμόζεται εύκολα στις αρχές της εκάστοτε μητρικής επιχείρησης. Η παρουσίαση της κινητικότητας των εκπαιρισμένων στελεχών βασίζεται σε μια σειρά κριτηρίων, με τα οποία τα διεθνή στελέχη προσανατολίζουν την καριέρα τους.

Εθνική ταυτότητα και διαπολιτισμική διοίκηση

Το ερώτημα εάν η παγκοσμιοποίηση επιφέρει ομοιογένεια και τυποποίηση των διαδικασιών, των κωδίκων επικοινωνίας και των συμπεριφορών των μελών διεθνικών οργανώσεων ή εάν διατηρεί την πολιτισμική διαφορά τέθηκε επιτακτικά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και σήμερα εξακολουθεί να παραμένει επίκαιρο

(Robertson 1995: 40). Οι υποστηρικτές της θεωρίας της ομογενοποίησης και της σύγκλισης των εθνικών και πολιτισμικών προτύπων προβάλλουν επιχειρήματα που εκπορεύονται από τις ανάγκες της παγκόσμιας οικονομίας και προωθούν μια εν πολλοίς ενιαία οργανωσιακή δομή και επικοινωνία που πρέπει να ισχύουν σε όλες τις χώρες. Είναι προφανές ότι αναγνωρίζεται μεν η ύπαρξη πολιτισμικών και εθνικών διαφορών, υποβαθμίζεται ωστόσο η σημασία τους, ενώ παράλληλα υπερτονίζονται τα κοινά σημεία αναφοράς και οι δυνατότητες ενσωμάτωσης των ποικίλων αποκλίσεων. Η σύγκλιση των πολιτισμικών και εθνικών προτύπων προβλέπεται να επιτευχθεί με τεχνικές-εργαλειακές παρεμβάσεις οι οποίες αποσκοπούν στο να εξασφαλίσουν την καλύτερη λειτουργία της οργάνωσης. Στην πραγματικότητα δεν εξετάζονται οι διαφορές, αλλά οι μηχανισμοί με τους οποίους μπορεί να δημιουργηθούν εναλλακτικές ή/και συγκλίνουσες οργανωτικές δομές σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης (Stohl 2001: 325).

Μία άλλη θεωρητική προσέγγιση εστιάζει το ενδιαφέρον της στην ανάλυση των αποκλίσεων. Οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής επικεντρώνουν τις έρευνές τους στις πολιτισμικές διαφορές των ατόμων και στις διαφορετικές ταυτίσεις τους. Στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής διακρίνονται δύο ερμηνευτικά πρότυπα (Allaire and Firsirotu 1984). Το πρώτο, έχει ως αφετηρία του την κοινωνική ψυχολογία και θεωρεί ότι η κουλτούρα διαμορφώνει τη συμπεριφορά στις οργανώσεις, επειδή επηρεάζει τις κοσμοαντιλήψεις των υποκειμένων. Το δεύτερο, ακολουθεί την προσέγγιση της κοινωνικής ανθρωπολογίας η οποία εκλαμβάνει τις οργανώσεις ως μικρο-κοινωνίες, στα πλαίσια των οποίων συγκροτούνται τα νοήματα και οι πρακτικές που επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από την πολιτισμική ταυτότητα του κάθε μέλους και εκφράζονται μέσα από τους μηχανισμούς ενσωμάτωσης (Kim 2001: 13 κ.έ., Παναγιωτοπούλου 1997 και 2004). Εν ολίγοις, διερευνώνται οι εντάσεις που ενυπάρχουν στις οργανώσεις και προέρχονται από τις πιέσεις που ασκούν στα μέλη η εξέλιξη της τεχνολογίας, αλλά και οι επικρατούσες σχέσεις εργασίας.

Είναι προφανές ότι τόσο η ψυχολογική όσο και η ανθρωπολογική προσέγγιση δεν μπορούν από μόνες τους να προσφέρουν ένα ικανοποιητικό ερμηνευτικό πλαίσιο αναφορικά με τις εξαιρετικά περίπλοκες διαδικασίες που απαιτεί η οργάνωση και η λειτουργία μιας επιχείρησης σε παγκόσμια κλίμακα. Οι πιέσεις που ασκούνται από το κοινωνικό περιβάλλον και από τις τεχνολογικές εξελίξεις και τις εφαρμογές τους πάντως στις σύγχρονες οργανώσεις με απώτερο στόχο να αποκτήσουν μια πιο ενιαία, διεθνώς πιο διακριτή οργανωσιακή δομή συγκρούεται με τις διαφορετικές πολιτισμικές ταυτίσεις των υποκειμένων, τις παραδοσιακές τους αξίες και τις τυποποιημένες κοινωνικές πρακτικές (Stohl 2001: 326). Η εθνική ταυτότητα των διαφόρων μελών και οι πολιτισμικές τους ταυτίσεις από περιοριστικοί παράγοντες ανάγονται σε πηγή ενέργειας, καθώς επίσης σε τρόπο ορθολογικής επιλογής που εν τέλει διευκολύνει ή παρεμποδίζει την επιβίωση μιας οργάνωσης.

Η ταυτότητα εκτός του να «υποδηλώνει τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε το ποιοι είμαστε καθώς και τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά που μάς διέπουν ως ανθρώπινα όντα» (Smith 1991: 3 κ.έ.), είναι επίσης, εκείνη η ψυχική διεργασία που συγκροτείται εν μέρει από την αναγνώριση ή την απουσία αναγνώρισης (συχνά εσφαλμένη), που μας επιφυλάσσουν οι άλλοι (Gellner 1992: 23).¹ Η εθνική ταυτότητα και κατ' επέκταση η εθνική κουλτούρα συγκροτούνται ως ευκρινώς οριοθετημένα

¹ Η έννοια της «αναγνώρισης» περιλαμβάνει διάφορες εκφάνσεις της γνωστικής ικανότητας των ατόμων, όπως π.χ., ότι τα άτομα διακρίνουν, ξαναβλέπουν, παρα-γνωρίζουν, παραβλέπουν στον «άλλο» τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν διαφορετικούς ή τα κοινά σημεία, σύμβολα, συναισθήματα κλπ. που αναδεικνύουν ομοιότητες στην εθνική τους ταυτότητα (Θεοδωρίδης 2004: 120). Η εθνική ταυτότητα βασίζεται πρωτίστως στην αναγνώριση συγγενικών δεσμών και πολιτισμικών κοινών αναφορών που συνθέτουν ένα συλλογικό ιστό αναμνήσεων, αφηγήσεων κλπ. Επίσης, η εθνική ταυτότητα προσφέρει ένα είδος συναισθηματικής διασύνδεσης μεταξύ των ατόμων, της κοινωνίας και του κράτους (Δεμερτζής 1996: 174-184, Θεοδωρίδης 2004: 123), εφόσον το έθνος αναδεικνύεται ως ο φαντασιακός τόπος όπου καταφεύγει το άτομο για να αντλήσει την αίσθηση της κοινωνικής συμμετοχής και ένταξης.

νοηματικά συστήματα κανόνων, αξιών και συμβόλων που αναπαράγονται συνεχώς στο χρόνο, ώστε να εξασφαλίζεται η διάρκεια και η σχετική σταθερότητά τους. Ο «άλλος», που δεν συγκαταλέγεται στην κοινότητα της εθνικής ταυτότητας και κουλτούρας, θεωρείται ότι είναι διαφορετικός (Παναγιωτοπούλου 2004: 96).

Η αναπόφευκτη πλέον συνύπαρξη και συνεργασία πολλών και διαφορετικών ατόμων με διαφορετική εθνική ταυτότητα στο πλαίσιο των διεθνικών οργανώσεων, συντέινει ώστε να εκπονηθούν νέες οργανωσιακές τακτικές οι οποίες αποσκοπούσαν στο να αμβλύνουν τις διαφορές και να προσφέρουν τουλάχιστον ένα ελάχιστο επίπεδο συνεννόησης και ανοχής της διαφορετικότητας. Υπό τις συνθήκες αυτές ανέκυψε ο προβληματισμός για την πολυπολιτισμική διαχείριση και επικοινωνία στις οργανώσεις (Shuter 1993, Goldberg 1994). «Η πολυπολιτισμικότητα αποβλέπει στην ανάδειξη και προστασία του εθνικοπολιτισμικού υπόβαθρου της κάθε κοινότητας γιατί αποδίδει σε αυτό ξεχωριστό νόημα και αξία.» (Παπαγεωργίου 2000: 12). Παρ' όλες τις προσπάθειες για εγκαθίδρυση ενός φιλελεύθερου και ανεκτικού πνεύματος συνύπαρξης στις οργανώσεις, ο πυρήνας της οργανωσιακής δομής, δεν παύει από το να επηρεάζεται από τις «παραδοσιακές» προϋποθέσεις, δηλαδή από τη διχοτομική αντίληψη που συνοψίζεται στο «εμείς» και οι «άλλοι» και επιφέρει το ρητό διαχωρισμό σε ξεχωριστούς εθνικούς πολιτισμούς.

Είναι προφανές ότι οι επιχειρήσεις ως συστήματα και ως χώροι συνύπαρξης και συνεργασίας πολλών και ενδεχομένως εθνικά διαφορετικών ατόμων, αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα και τους ίδιους περιορισμούς όσον αφορά τις επιδράσεις που ασκεί η εθνική ταυτότητα όπως και οι υπόλοιποι κοινωνικοί θεσμοί ή οι οργανώσεις (Hofstede 2001: 373 κ.έ.). Ένας από τους πρωταρχικούς στόχους των διεθνικών επιχειρήσεων συνίσταται στο να μειώσουν την αβεβαιότητα και το ρίσκο που προέρχονται από τις δυσκολίες συντονισμού και ελέγχου παγκόσμια εξαπλωμένων δικτύων επικοινωνίας και δραστηριοτήτων. Πολλές φορές η επιθυμία και η αναγκαιότητα να επιτευχθεί ο άριστος συντονισμός ανάμεσα στις πολυεθνικά συγκροτημένες ομάδες εργαζομένων, δεν καταφέρνει να ξεπεράσει τα προβλήματα αξιών και νοοτροπίας που θέτουν η εκάστοτε εθνική κουλτούρα και η πολυπολιτισμική προσέγγιση. Η αναγνώριση και ο σεβασμός της διαφοράς παραμένουν κενό γράμμα και μεταβάλλονται σε φετίχ που διακρίνεται μέσα από τις δηλώσεις καλών προθέσεων, αλλά συνθλίβεται στα τείχη της πεζής αναγκαιότητας ενός προκατασκευασμένου και εθνικά καθορισμένου συστήματος αναφορών, αξιών και συμβόλων (Παναγιωτοπούλου 2004: 97). Όπως κριτικά επισημαίνει ο Θεοδωρίδης (2001: 71) «η πολυπολιτισμικότητα μοιάζει να γίνεται ιδεολογία, όργανο του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου που ως 'γενικό ισοδύναμο' εξισώνει τις διαφορές μέσα και από την αποδοχή της κυριαρχίας του.»

Ωστόσο, για να αποδώσει η λειτουργία των διεθνικών επιχειρήσεων αλλά και για να αιτιολογηθεί η αυξανόμενη παντοδυναμία τους στις διάφορες εθνικές οικονομίες, υιοθετείται η πολυπολιτισμική προσέγγιση -δηλαδή ο σεβασμός και η αξιοποίηση της εθνικής διαφορετικότητας-, η οποία προσφέρει δυνητικά δυνατότητες ισότιμης συμμετοχής στη διοίκηση στελεχών με διαφορετική εθνική προέλευση. Κατά πόσο τα διαφορετικής εθνικότητας στελέχη θα αποκτήσουν πράγματι καθοριστικό ρόλο στη διοίκηση των οργανώσεων, τελικά δεν εξαρτάται τόσο από την εθνικότητά τους, όσο από τα προσωπικά προσόντα και τις δεξιότητές τους. Και αυτό δεν είναι κάτι καινούργιο.

Διεθνής διαχείριση ανθρωπίνων πόρων

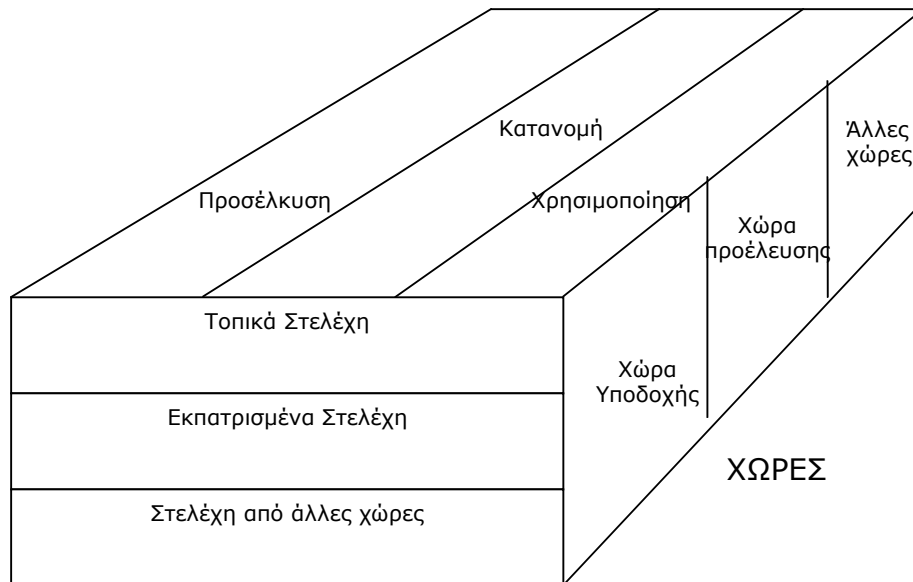
Η διεθνής διαχείριση ανθρωπίνων πόρων είναι η διαδικασία της επιλογής, εκπαίδευσης και ανάπτυξης του ανθρώπινου δυναμικού για απασχόληση σε διεθνείς θέσεις εργασίας. Όμως, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στις διεθνείς επιχειρήσεις υφίσταται ένας υψηλός βαθμός διοικητικής πολυπλοκότητας και ανομοιογένειας, λόγω της συνύπαρξης διαφόρων ομάδων στελεχών και εργαζόμενων τα οποία έχουν διαφορετικά συστήματα αξιών και κανόνων συμπεριφοράς, που συχνά τείνουν να

προκαλούν διενέξεις και συγκρούσεις όσον αφορά τη λήψη των αποφάσεων, τον καθορισμό των στόχων και των αναμενόμενων αποτελεσμάτων. Η πρόληψη των παρανοήσεων, η αποφυγή των διενέξεων και η επίλυση των συγκρούσεων, προϋποθέτουν την υιοθέτηση μιας σταδιακής διαδικασίας οργανωσιακής μάθησης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο (Huber 1991, Child and Markoczy 1993), με σκοπό τη μείωση της ανομοιογένειας και την άμβλυνση των πολιτισμικών διαφορών.

Η επεξεργασία και η εφαρμογή των κατάλληλων πολιτικών διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού, αποτελούν τη βασική συνιστώσα της επιτυχούς έκβασης αυτής της διαδικασίας οργανωσιακής μάθησης και δημιουργίας μιας νέας επιχειρησιακής κουλτούρας. Βεβαίως, η εκπόνηση και εκτέλεση των κατάλληλων πολιτικών διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού στις διεθνικές επιχειρήσεις συνιστά ένα εξαιρετικά δυσχερές εγχείρημα, καθώς τα αρμόδια στελέχη θα πρέπει να διαθέτουν ένα ευρύτατο φάσμα γνώσεων, δεξιοτήτων και εμπειριών, δεδομένου ότι η διεθνής διαχείριση των ανθρώπινων πόρων περιλαμβάνει έναν αυξημένο αριθμό λειτουργιών και δραστηριοτήτων, οι οποίες δεν υφίστανται στο εθνικό επίπεδο *stricto sensu*, όπως λ.χ., η διοίκηση της διεθνούς γεωγραφικής κινητικότητας, η κατά το δυνατόν εναρμόνιση της πολιτικής αμοιβών μεταξύ εγχώριων και εκπατρισμένων στελεχών, η αντιμετώπιση αυξημένων εξωτερικών επιδράσεων (παρεμβάσεις από την κυβέρνηση της χώρας υποδοχής, τα τοπικά συνδικάτα, κλπ.), η δημιουργία μιας ειδικής υπηρεσίας για τα εκπατρισμένα στελέχη, κ.ά. Η πολυπλοκότητα της διεθνούς διαχείρισης ανθρώπινων πόρων καθίσταται εμφανέστερη με την παρουσίασή της ως μοντέλου (βλ. Σχήμα 1) το οποίο περιλαμβάνει τις ακόλουθες τρεις διαστάσεις:²

ΣΧΗΜΑ 1: Μοντέλο Διεθνούς Διαχείρισης Ανθρώπινων Πόρων

² Βλ. Morgan 1986, ενώ για μια κριτική προσέγγιση αυτού του μοντέλου, βλ. P. Dowling 1988.

ΒΑΣΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΣΤΕΛΕΧΩΝ

Πηγή: Προσαρμοσμένο από P.V. Morgan (1986), "International Human Resource Management: Fact or fiction", *Personnel Administrator*, τόμος 31, τεύχος 9, σ.44.

- Η πρώτη διάσταση αναφέρεται στις τρεις ευρείες λειτουργίες της διαχείρισης ανθρώπινων πόρων, ήτοι: προσέλκυση (αναζήτηση, επιλογή και πρόσληψη) κατανομή και χρησιμοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού.
- Η δεύτερη διάσταση περιλαμβάνει τρεις κατηγορίες χωρών (και εθνικοτήτων), ήτοι: τη χώρα υποδοχής, όπου είναι εγκατεστημένη η διεθνική επιχείρηση (ή η θυγατρική της), τη χώρα προέλευσης (όπου βρίσκεται η έδρα του ξένου εταίρου ή της μητρικής εταιρείας) και οι άλλες χώρες που μπορούν να αποτελέσουν πηγές ανθρώπινου δυναμικού και χρηματοδότησης.
- Η τρίτη διάσταση αναφέρεται στους τρεις βασικούς τύπους εργαζομένων μιας διεθνούς επιχείρησης³ (μητρικής ή/και θυγατρικής): τους εργαζόμενους που έχουν την εθνικότητα της χώρας υποδοχής (παράδειγμα: ένας Βρετανός μάντζερ που εργάζεται για λογαριασμό της εταιρείας Ford Motor στο Λονδίνο), τους εκπατρισμένους που προέρχονται από τη χώρα προέλευσης (παράδειγμα: ένας Έλληνας μάντζερ που αναλαμβάνει να διευθύνει τη θυγατρική μιας ελληνικής επιχείρησης στη Βουλγαρία), και τους εργαζόμενους από άλλες χώρες από αυτή στην οποία βρίσκεται η έδρα της πολυεθνικής επιχείρησης ή από αυτή στην οποία θα σταλούν να εργαστούν (παράδειγμα: ένας Γάλλος μάντζερ που εργάζεται στις Ηνωμένες Πολιτείες για λογαριασμό της Mercedes Benz).

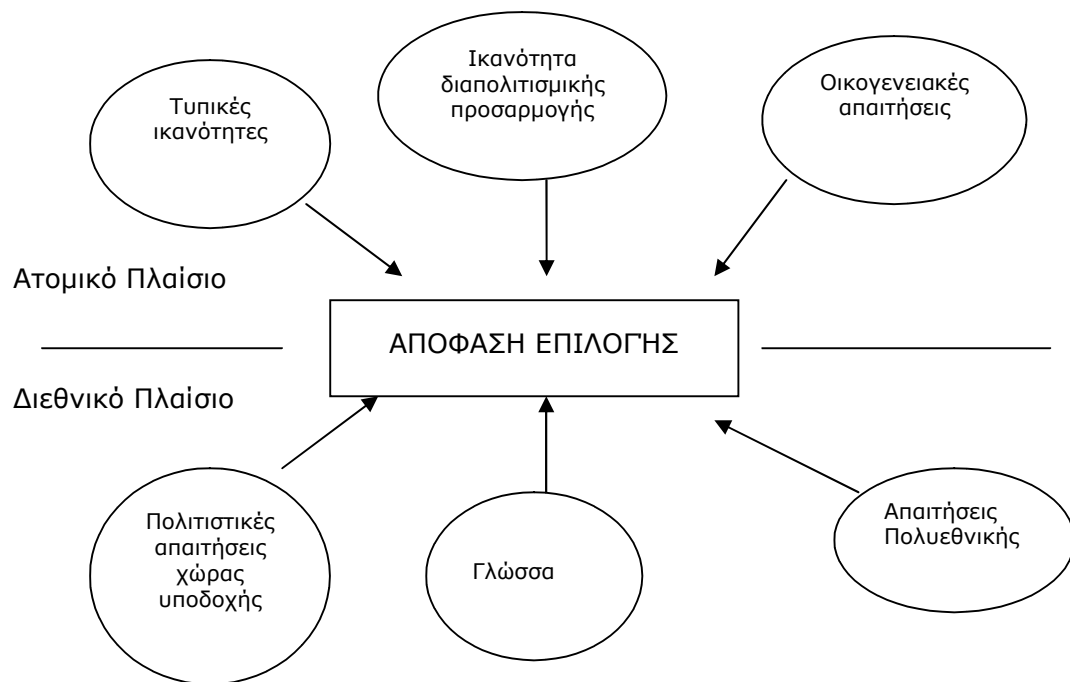
Η μακρόχρονη παραμονή των εκπατρισμένων στελεχών στις διεθνικές επιχειρήσεις συνιστά όχι μόνο ένα σημαντικό λειτουργικό κόστος, λόγω των υψηλών

³ Για άλλους τύπους εργαζομένων στις διεθνείς μικτές επιχειρήσεις, βλ. Shenkar and Zeira 1987.

μισθών και των πρόσθετων παροχών που απολαμβάνουν (επίδομα εκπατισμού, πριμ εγκατάστασης και αποζημίωση κατοικίας, μετακινήσεις, κλπ.), αλλά κυρίως έναν παράγοντα πρόκλησης τριβών και διενέξεων με τα εγχώρια στελέχη. Η παρουσία των εκπατισμένων στελεχών αφενός περιορίζει τις δυνατότητες ανάληψης αρμοδιοτήτων, εξέλιξης της καριέρας και μισθολογικών αυξήσεων των εγχωρίων στελεχών - άλλωστε η 'υπερστελέχωση' μιας διεθνικής επιχείρησης με αλλοδαπά στελέχη, εμμέσως πλην σαφώς σηματοδοτεί μια έλλειψη εμπιστοσύνης προς τα εγχώρια στελέχη – αφετέρου. παρά το γεγονός ότι διαθέτουν εξειδικευμένες γνώσεις και διοικητικά προσόντα, συνήθως δε λειτουργούν αποτελεσματικά, επειδή δυσκολεύονται να κατανοήσουν τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες του εγχωρίου ανθρώπινου δυναμικού, αλλά συχνά και τις ιδιομορφίες της τοπικής αγοράς. Η προσπάθεια λοιπόν περιορισμού του λειτουργικού κόστους και των εσωτερικών τριβών, καθώς και η αναγνώριση της ωριμότητας που επιδεικνύουν πολλά τοπικά στελέχη για να επωμισθούν σημαντικές αρμοδιότητες και για να αναλάβουν υψηλόβαθμες θέσεις, συμβάλλουν στην παρατηρούμενη, κατά τα τελευταία χρόνια τάση μείωσης του αριθμού των εκπατισμένων στελεχών στις διεθνείς επιχειρήσεις και στην αντικατάστασής τους από στελέχη της χώρας υποδοχής ή τρίτων χωρών τα οποία γνωρίζουν την τοπική γλώσσα και τα έθιμα.

Τα κριτήρια επιλογής διεθνών στελεχών ποικίλουν ανάλογα με τις συνθήκες απασχόλησης σε κάθε τομέα οικονομικής δραστηριότητας αλλά και σε σχέση με τις γεωγραφικές ιδιαιτερότητες, την εξειδίκευση κλπ. Κάποιες διεθνικές εταιρείες χρησιμοποιούν μία εκτενή λίστα κριτηρίων, ενώ άλλες βασίζονται σε μικρότερο αριθμό παραγόντων (βλ. ενδεικτικά, Σχήμα 2) για την επιλογή των στελεχών. Υπάρχει ένας αριθμός κριτηρίων επιλογής που συνήθως χρησιμοποιούνται στον προσδιορισμό των ατόμων που θα σταλούν στο εξωτερικό. Αυτά τα κριτήρια εστιάζουν ταυτόχρονα στην εξέταση τόσο του υποψήφιου όσο και της οικογένειάς του.

ΣΧΗΜΑ 2: Κριτήρια επιλογής εκπατισμένων στελεχών

Πηγή: P. Dowling, D. Welch, R. Schuler (1998), *International Human Resource Management: Managing People in a Multinational Context*, Third Edition, South-Western Educational Publishing.

Ένα από τα βασικά κριτήρια επιλογής είναι η ικανότητα του ατόμου να προσαρμόζεται σε πολιτισμικές αλλαγές. Για τον προσδιορισμό της ικανότητας υιοθέτησης μια νέας κουλτούρας, οι διεθνικές εταιρείες εξετάζουν έναν αριθμό χαρακτηριστικών, που μεταξύ άλλων περιλαμβάνουν: α) εργασιακή εμπειρία σε κουλτούρες άλλες από αυτήν του υποψήφιου, β) προηγούμενη εμπειρία σε διεθνή ταξίδια, γ) γνώση ξένων γλωσσών (η πλήρης ευχέρεια δεν είναι γενικά απαραίτητη), δ) ικανότητα επίλυσης προβλημάτων μέσα σε διαφορετικά πλαίσια δράσης και από διαφορετικές οπτικές γωνίες, και ε) συνολική ευαισθησία ως προς το πολιτισμικό περιβάλλον.

Προσανατολισμός καριέρας και κινητικότητα διεθνών στελεχών

Τα διεθνή στελέχη αντιλαμβάνονται την εξέλιξη της καριέρας τους με διαφορετικό τρόπο, καθώς ορισμένα εξ αυτών προσανατολίζουν την επαγγελματική σταδιοδρομία τους με βάση την επιχείρηση στην οποία εργάζονται, ενώ άλλα με βάση τη διεθνή αγορά. Οι διαφορετικοί προσανατολισμοί της καριέρας σχετικά όμοιων από άποψη προσόντων στελεχών ((Bird 1996), οφείλεται στη νοοτροπία και στη συμπεριφορά των ατόμων, δηλαδή, εάν το άτομο συμπεριφέρεται ως τοπικός ή κοσμοπολίτης (Gouldner 1957). Με βάση την ανάλυση του Gouldner, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι διεθνείς μάντζερ που αναπτύσσουν τις βασικές διαδικασίες αυτό-προσδιορισμού τους, καθώς και τις επαγγελματικές σχέσεις τους εντός της επιχείρησης, μπορούν να χαρακτηριστούν ως τοπικοί, ενώ αντίθετα οι μάντζερ που προσδιορίζονται κυρίως μέσω της ταυτότητάς τους με τις επιμέρους εξειδικεύσεις τους (οικονομολόγοι, πληροφορικοί, μηχανικοί, κλπ.), και οι οποίοι αναπτύσσουν τις

επαγγελματικές σχέσεις τους κατά κύριο λόγο εκτός της επιχείρησης που εργάζονται, μπορούν να χαρακτηριστούν ως κοσμοπολίτες.

Η ανωτέρω κατηγοριοποίηση των διεθνών στελεχών αντιστοιχεί στη διάκριση μεταξύ των στελεχών που έχουν καριέρες εστιασμένες προς την επιχείρηση, άρα είναι εξαρτημένοι από τον εργοδότη τους, καθώς και εκείνων που οι καριέρες τους είναι εστιασμένες προς το άτομο (Peiperl et al., 2000) και οι επιλογές εξέλιξής τους βασίζονται πρωτίστως στις προσωπικές εμπειρίες και εξειδικεύσεις τους και δευτερευόντως σε κάποιον εργοδότη. Ανάλογα με τον προσανατολισμό του, το στέλεχος θα αναπτύξει δεξιότητες και ικανότητες εστιασμένες είτε στην επιτυχία της επιχείρησης στην οποία εργάζεται, είτε στην εμπορευσιμότητά τους στη διεθνή αγορά (Eby et al., 2003). Ο συνδετικός κρίκος μεταξύ της επιτυχημένης καριέρας ενός στελέχους και των εμπειριών που αποκτά με την πάροδο του χρόνου, συνίσταται στην ικανότητά του να αποκτά δεξιότητες και να συνεχίζει να μαθαίνει και να προσαρμόζεται μέσω των εμπειριών του, είτε μέσα σε μια επιχείρηση, είτε μέσα σε ένα αριθμό επιχειρήσεων (Bird 1996, Eby et al., 2003).

Τα διεθνή στελέχη που χαρακτηρίζονται ως κοσμοπολίτες, θεωρούν ότι τα άτομα και όχι οι οργανισμοί, είναι υπεύθυνα για τη διαχείριση της καριέρας τους, η οποία καθορίζεται όχι μόνο από τα επαγγελματικά ενδιαφέροντα, αλλά και από τις προσωπικές ανάγκες. Στον πίνακα 1, που βασίζεται στις σύγχρονες θεωρίες καριέρας (Arthur and Rousseau 1996, Hall and Associates 1996), παρουσιάζονται τα υποκειμενικά κριτήρια, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη διάκριση μεταξύ των διεθνών στελεχών που έχουν καριέρες εστιασμένες προς την διεθνή επιχείρηση, καθώς και εκείνων που οι καριέρες τους είναι εστιασμένες προς τη διεθνή αγορά.

Πίνακας 1: Κριτήρια κατηγοριοποίησης της καριέρας των διεθνών στελεχών

Καριέρες εστιασμένες προς την διεθνή επιχείρηση	Καριέρες εστιασμένες προς τη διεθνή αγορά
• Η ταυτότητα προκύπτει κυρίως από τον εργοδότη. • Αντίληψη της καριέρας ως μοντέλου μιας επιχείρησης. • Βασίζεται στον εργοδότη για να διαχειριστεί την καριέρα του. • Δεν εμφανίζει ιδιαίτερες ικανότητες στη διαδικασία μάθησης ή αυτό-επίγνωσης, • Αφοσιωμένος στον εργοδότη. • Αποφεύγει το ρίσκο. • Η αποκόμιση χρημάτων είναι η πρώτη του προτεραιότητα. • Δεν θεωρεί ότι διαθέτει ιδιαίτερη κινητικότητα. • Τον απασχολεί ιδιαίτερα να επιτύχει με τον τρέχοντα εργοδότη του.	• Η ταυτότητα δεν προκύπτει από κανένα εργοδότη (πιθανόν προκύπτει από ατομικές ανάγκες ή από το επάγγελμα). • Αντίληψη της καριέρας ως μιας σειράς σταδίων (πολλές επιχειρήσεις). • Διαχειρίζεται μόνος του την καριέρα του. • Κατέχει σημαντικές ικανότητες στη διαδικασία μάθησης ή αυτό-επίγνωσης. • Δεν είναι αφοσιωμένος σε κανένα εργοδότη. • Πρόθυμος να αναλάβει ρίσκο. • Η καταξίωση και η απόλαυση είναι τα βασικά κριτήρια επιλογής καριέρας. • Θεωρεί ότι διαθέτει ιδιαίτερη κινητικότητα και προσαρμοστικότητα. • Δεν τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα η επιτυχία με τον τρέχοντα εργοδότη του.

Πηγή: Προσαρμογή από Arthur and Rousseau 1996, Hall and Associates 1996.

Ο ανταγωνισμός για την άνοδο στην κλίμακα ιεραρχίας των ανώτερων στελεχών, καθώς και η ανάληψη ευθυνών ευνοεί εφήμερες συμμαχίες οι οποίες συγκροτούνται συχνά με εθνικά κριτήρια (π.χ., κοινή γλώσσα, νοοτροπία, κουλτούρα κ.ά.). Εκτός αυτού, συχνά οι συμμαχίες στηρίζονται στην εθνικότητα της μητρικής εταιρείας και της κεντρικής διοίκησης. Μοιάζει λοιπόν αναπόφευκτο να παγιώνονται διαφοροποιήσεις και ανισότητες που πηγάζουν από την εθνικότητα των μελών της επιχείρησης. Τα άτομα που δεν έχουν ανατραφεί σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον και των οποίων η εκπαίδευσή είχε εθνικά καθορισμένο χαρακτήρα, δυσκολεύονται να εμπιστευθούν σημαντικές αποφάσεις και υπευθυνότητες σε άτομα που δεν ανήκουν στο ίδιο αξιακό σύστημα ή που δεν υιοθετούν τον ίδιο τρόπο σκέψης. Συνακόλουθα, εθνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις εξακολουθούν να επηρεάζουν τις αποφάσεις των στελεχών των διεθνικών επιχειρήσεων.

Εν πολλοίς στις καθημερινές πρακτικές και συναλλαγές η ακολουθητέα πρακτική για τη διεκπεραίωση διαφόρων δραστηριοτήτων προέρχεται από τη μητρική εταιρεία και κάθε θυγατρική ανά τον κόσμο οφείλει να προσαρμοστεί αναλόγως. Τούτο σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι αναμένεται να παραμερίσουν κάθε ιδιαιτερότητα ή ταύτιση η οποία προέρχεται από εθνοτικά ή εθνικά πρότυπα και να υιοθετήσουν μία «α-εθνική» ομογενοποιημένη συμπεριφορά η οποία επιβάλλεται από τις προτεραιότητες και συνήθειες της επιχείρησης. Γνώμονας για τα πρότυπα συμπεριφοράς καθορίζεται η αποδοτικότητα των στελεχών σε ένα εργασιακό πλαίσιο που διέπεται από έναν παγκόσμιο αμείλικτο ανταγωνισμό (Gassmann 2001).

Η ανάδειξη της ανταγωνιστικότητας ως καθοριστικού κριτηρίου για την εξέλιξη των στελεχών, ενώ φαινομενικά είναι «ορθολογική» και αποτελεσματική και θα έπρεπε να οδηγεί στην απρόσκοπτη λειτουργία κάθε επιχείρησης, ωστόσο, προσκρούει συχνά σε προσκόμματα, όπως π.χ., στη δυσκολία προσαρμογής νέων μελών από διαφορετικούς τόπους καταγωγής, ή με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά (π.χ. γυναίκες, νέοι κλπ.). Σε πολλές περιπτώσεις η επιβαλλόμενη ομογενοποιημένη συμπεριφορά εξουδετερώνει βαθμιαία τη διάθεση των εργαζομένων να αναλάβουν ευθύνες ή να επιδείξουν πρωτοβουλίες για την επίλυση προβλημάτων. Η παγκόσμια οικονομική κρίση που επέφερε αύξηση της ανεργίας σε πολλούς κλάδους και ειδικότητες αύξησε επίσης την ήδη διάχυτη ανησυχία σχετικά με τη διατήρηση της θέσης απασχόλησης, την πιθανότητα επαγγελματικής καθήλωσης ή την περιθωριοποίηση στο πλαίσιο της επιχείρησης, συνθήκες που οδηγούν τα στελέχη στο να αποφεύγουν πειραματισμούς και καινοτομίες και να ακολουθούν ρουτίνες που οδηγούν στην επανάληψη δοκιμασμένων πρακτικών και κατά συνέπεια στην αποξένωση των εργαζομένων από τους στόχους της επιχείρησης.

Το εργασιακό περιβάλλον μέσα στο οποίο τα στελέχη των διεθνικών επιχειρήσεων έχουν μάθει να εργάζονται και να αποδίδουν χαρακτηρίζεται από ευελιξία, αβεβαιότητα και συνεχή εναλλαγή στους συνεργάτες. Οι εντατικοί ρυθμοί εργασίας απαιτούν γρήγορες αποφάσεις και ικανότητα αφομοίωσης του ρίσκου. Η ικανότητα χρήσης των δικτύων, δηλαδή της κωδικοποίησης των πληροφοριών σε ένα περίπλοκο σύστημα συμβόλων, καθώς και η ικανότητα επικοινωνίας με διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, χρησιμοποιώντας συχνά ξένη γλώσσα (π.χ. την αγγλική) θεωρούνται πλέον ως απαραίτητα προσόντα των εργαζομένων (Παναγιωτοπούλου 2004: 105). Επιπρόσθετο προσόν για τα εκπαιδισμένα στελέχη αποτελεί η δυνατότητα γρήγορης προσαρμογής σε ξένα πολιτισμικά πρότυπα ή ακόμα η πολιτισμική ενσωμάτωση σε μία ξένη κοινωνία. Πέρα λοιπόν από τα τυπικά προσόντα, οι εργαζόμενοι καλούνται να αναπτύξουν επίσης ικανότητες διαπολιτισμικής επικοινωνίας (Bhagat and Prien 1996, Storti 2000). Απαιτείται να κινούνται με ευελιξία και επιδεξιότητα ανάμεσα σε εθνικές, κοινωνικές και γλωσσικές διαφορές και να επιτυγχάνουν διαρκώς το μέγιστο δυνατό συντονισμό και την καλύτερη αποδοτικότητα. Για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της εργοδοσίας σε

ένα παγκοσμιοποιημένο εργασιακό περιβάλλον επιβάλλεται να αναπτύξουν συμπεριφορές που να τους επιτρέπουν να κινούνται σε έναν κόσμο που από τώρα και για πάντα δε θα διαθέτει ένα σταθερό κέντρο, ούτε μια σταθερή κατευθυντήρια γραμμή ή ένα μόνιμο σημείο αναφοράς (Dagnino 2001: 21, Kim 2001: 11 κ.ε.). Κομβικό στοιχείο της συμπεριφοράς αυτής είναι η διαχείριση των εκφάνσεων της διαφορετικότητας σε έναν κόσμο στον οποίο η παγκόσμια τυποποίηση αποκτά διαρκώς μεγαλύτερη σημασία (Das 2000: 309).

Οι διεθνικές επιχειρήσεις χρησιμοποιούν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 τις Τεχνολογίες της Πληροφορικής και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ) και έχουν προβεί στις απαραίτητες οργανωσιακές αναδιορθώσεις στη δομή τους ώστε να μπορούν να συνδέονται άμεσα μέσω δικτύων επικοινωνίας τόσο με τις θυγατρικές τους όσο και με τους κάθε είδους συνεργάτες και πελάτες τους. Η χρήση των δικτύων προκαλεί στα εκπαιρισμένα στελέχη αμφίσημα συναισθήματα και δεσμεύσεις. Από τη μια μεριά δημιουργεί αισθήματα απελευθέρωσης, επειδή μπορούν πιο εύκολα να συμμετάσχουν στο διάλογο και να απευθυνθούν άμεσα στην εξουσία. Από την άλλη, προκαλεί ανησυχίες και αβεβαιότητες, γιατί πρώτον, τα άτομα βρίσκονται συνεχώς υπό επιτήρηση και σε κίνδυνο να χάσουν την εξουσία που προσδοκούν να αποκτήσουν ή που ήδη απολαμβάνουν. Και δεύτερον, οτιδήποτε πράττουν βασίζεται σε αποφάσεις που λαμβάνονται κυρίως με βάση τη δήλωση ότι υπάρχει εξειδικευμένη γνώση ή εμπειρία, συνθήκες οι οποίες δεν μπορούν πλέον να ελεγχθούν (Slevin 2000: 129). Για να εξισορροπήσουν την αβεβαιότητα αυτή προσπαθούν να τυποποιήσουν και να αυτοματοποιήσουν όσο γίνεται περισσότερο τις διαδικασίες. Έτσι θεωρούν ότι μπορούν να μειώσουν την εξάρτησή τους από τους ειδικούς και από τους τοπικούς ειδήμονες και να υπερασπιστούν τη δική τους αναγκαιότητα ύπαρξης. Η τάση αυτή περιορίζει βαθμιαία τις όποιες καινοτομίες θα μπορούσαν να προταθούν και να εφαρμοστούν.

Ένας διαδεδομένος τρόπος για να ενισχύσουν τη θέση τους τα στελέχη είναι να βρίσκονται σε συνεχή μαθησιακή διαδικασία διευρύνοντας τις γνώσεις τους, συνθήκη που απαιτεί σημαντικά αποθέματα ψυχικών δυνάμεων. Μέσα στα ιδιαίτερα προσόντα των εκπαιρισμένων στελεχών συγκαταλέγεται η ικανότητά τους να συγκροτούν αποδοτικές ομάδες επιτελών που θα προετοιμάζουν το έδαφος για στρατηγικές επιλογές. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει πολύ γρήγορα να διακρίνουν τις δεξιότητες και τα προσόντα των συνεργατών τους και να τα διαχειριστούν καταλλήλως.

Η συχνή εναλλαγή θέσεων απασχόλησης, αλλά και επιχειρήσεων δημιουργεί στα ανώτερα εκπαιρισμένα στελέχη μια σειρά από προβλήματα, όπως: αδυναμία να ταυτιστούν με την επιχείρηση και τους σκοπούς της, αδυναμία να ενσωματωθούν στην κουλτούρα μιας επιχείρησης και να δημιουργήσουν διαπροσωπικές σχέσεις με τους συναδέλφους, άρα αποκλεισμός τους από τα άτυπα δίκτυα διαπροσωπικής επικοινωνίας της οργάνωσης, αδυναμία να ταυτιστούν με τον συγκεκριμένο τόπο, εφόσον, - εάν δεν αλλάζουν συχνά επιχείρηση - καλούνται να απασχολούνται για ορισμένα χρονικά διαστήματα σε γραφεία της οργάνωσης διασπαρμένα ανά τον κόσμο.

Συνοπτικά, η πρακτική της δικτύωσης δημιουργεί επιδερμικές συναδελφικές σχέσεις και οι εργαζόμενοι λειτουργούν συχνά ως «ανθρώπινα τερματικά», που βρίσκονται σε αδιάλειπτη σύνδεση με το δίκτυο της οργάνωσής τους. Τα δικαιώματα προστασίας της εργασίας και οι διάφορες παροχές καθορίζονται με ατομικές συμβάσεις εργασίας που εξατομικεύουν ακόμα περισσότερο την παρουσία και τις υποχρεώσεις κάθε μέλους στην επιχείρηση. Δεν είναι τυχαίο ότι εργαζόμενοι που απολύθηκαν επειδή έπαψαν να εμπίπτουν στους στόχους της επιχείρησης, αντιμετωπίζονται με «συλλογική αμνησία» για να μπορέσουν να επιβιώσουν οι υπόλοιποι εργαζόμενοι σε ένα τόσο ασταθές εργασιακό περιβάλλον στο οποίο τα εργασιακά δικαιώματα συρρικνώνονται καθημερινά.

Σ' αυτό το αβέβαιο και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό εργασιακό περιβάλλον, τα διεθνή στελέχη που έχουν καριέρες εστιασμένες προς τη διεθνή επιχείρηση,

αντιμετωπίζουν επιπλέον το πρόβλημα του επαναπατρισμού, δηλαδή της διαδικασίας επιστροφής στη πατρίδα μετά τη λήξη ενός συμβολαίου εργασίας στο εξωτερικό, που συνήθως για τους περισσότερους εκπατρισμένους διαρκεί δύο με τρία χρόνια. Τα διεθνή στελέχη επαναπατριζονται για διάφορους λόγους, εκ των οποίων ο πιο συνηθισμένος είναι η λήξη του προκαθορισμένου χρόνου εργασίας στο εξωτερικό. Ένας άλλος λόγος είναι η επιθυμία τους να σπουδάσουν τα παιδιά τους στη πατρίδα τους, ενώ τέλος, εάν το στέλεχος δεν απέδωσε τα αναμενόμενα, η μητρική εταιρεία μπορεί να αποφασίσει να την αντικατάστασή τους με κάποιον άλλον.

Ενώ πολλά εκπατρισμένα στελέχη ανυπομονούν να επιστρέψουν στην πατρίδα, κάποια συναντούν δυσκολίες στην αναπροσαρμογή τους. Διάφοροι λόγοι μπορούν να παρατεθούν, όπως: α) η εργασία στο γραφείο στην πατρίδα υπολείπεται σε κύρος και υπευθυνότητα σε σχέση με τη θέση τους στο εξωτερικό, β) η αίσθησή τους ότι η εταιρεία δεν εκτιμά τη διεθνή εμπειρία και το χρόνο που ξόδεψαν στο εξωτερικό, ο οποίος φαίνεται να είναι τελικά χαμένος χρόνος όσον αφορά την εξέλιξη της καριέρας τους. Κάποιες εταιρείες δεν έχουν σχέδιο για την αξιοποίηση των στελεχών που επιστρέφουν. Εάν αυτά τα άτομα τοποθετηθούν τυχαία σε κάποιες θέσεις εργασίας, μπορούν να διαπιστώσουν ότι η εξέλιξη της καριέρας τους διακυβεύεται. Πρόσφατες έρευνες (Dowling, Welch, Schuler 1998, Storti 2001) δείχνουν ότι όσο περισσότερο παραμένουν τα διεθνή στελέχη στο εξωτερικό, τόσο περισσότερα προβλήματα είναι πιθανό να αντιμετωπίσουν στην απορρόφησή τους ξανά από την αγορά εργασίας της πατρίδας τους.

Εκτός από τους παράγοντες που αναφέρθηκαν παραπάνω, ορισμένοι ακόμα παράγοντες καθιστούν δύσκολο τον επαναπατρισμό μετά από μακρές χρονικές περιόδους απουσίας, όπως π.χ., α) οι επαναπατρισμένοι ίσως να μην είναι πλέον πολύ γνωστοί ανάμεσα στους εργαζόμενους στην έδρα της εταιρείας, β) η παλιά τους θέση εργασίας μπορεί να έχει εξαλειφθεί ή να έχει αλλάξει δραστικά περιεχόμενο, γ) τεχνολογικά επιτεύγματα στην έδρα της εταιρείας ίσως να καθιστούν τις υπάρχουσες δεξιότητες και γνώσεις τους απαρχαιωμένες.

Τα τελευταία χρόνια πολλές διεθνικές επιχειρήσεις ξεκίνησαν να ασχολούνται με τα προβλήματα προσαρμογής που αντιμετωπίζουν οι εκπατρισμένοι που επιστρέφουν, καθώς αρκετές επιχειρήσεις έχουν αναπτύξει στρατηγικές σταδιακής μετάβασης, οι οποίες σχεδιάστηκαν για να βοηθήσουν το ομαλό πέρασμα από την εργασία στο εξωτερικό στην εργασία και πάλι στη χώρα, έδρα της επιχείρησης. Μία από αυτές τις στρατηγικές είναι η συμφωνία επαναπατρισμού, η οποία προβλέπει το χρονικό διάστημα για το οποίο το άτομο θα εργαστεί στο εξωτερικό και καθορίζει το είδος της εργασίας που θα δοθεί στο στέλεχος μετά την επιστροφή του. Μία δεύτερη στρατηγική είναι η ενοικίαση ή η συντήρηση της οικίας του εκπατρισμένου κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο εξωτερικό. Μία τρίτη στρατηγική είναι η διατήρηση μιας συνεχούς επικοινωνίας με τα εκπατρισμένα στελέχη, ώστε να είναι βέβαιο ότι είναι ενήμερα για το τι συμβαίνει στα κεντρικά γραφεία της επιχείρησης στην πατρίδα.

Αντίθετα, τα στελέχη που οι καριέρες τους είναι εστιασμένες προς τη διεθνή αγορά, όχι μόνο έχουν λιγότερες δυσκολίες προσαρμογής σε διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, λόγω της ιδιαίτερης κινητικότητας και προσαρμοστικότητας που θεωρούν ότι διαθέτουν, καθώς και της προοπτικής τους να κάνουν την παγκόσμια αγορά μία δια βίου επιλογή καριέρας, αλλά επίσης αντιμετωπίζουν σε πολύ μικρότερο βαθμό το πρόβλημα του επαναπατρισμού, καθώς η επαγγελματική σταδιοδρομία τους δεν είναι άμεσα συνδεδεμένη με μια συγκεκριμένη πολυεθνική επιχείρηση ή έναν συγκεκριμένο τόπο.

Συμπεράσματα

Η εντυπωσιακή αύξηση των διεθνών συναλλαγών, των ροών κεφαλαίου και εμπορευμάτων, οι μετεγκαταστάσεις των παραγωγικών μονάδων, οι εξαγορές, οι συγχωνεύσεις και οι διεπιχειρησιακές συμμαχίες συνιστούν εκφάνσεις του

φαινομένου της παγκοσμιοποίησης των επιχειρήσεων, των στρατηγικών και των αγορών, το οποίο δεν αφορά πλέον μόνο τη διεθνοποίηση των αγορών, αλλά άπτεται όλων των φάσεων σύλληψης, σχεδιασμού, παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης των προϊόντων και των υπηρεσιών. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι μεταφορικές αναφορές του «επίπεδου κόσμου» ή του «παγκόσμιου χωριού», χρησιμοποιούνται με αυξανόμενη συχνότητα για να περιγράψουν το σύγχρονο επιχειρηματικό κόσμο (McLuhan 1964, Tsui, Nifadkar and Ou 2007), καθώς όλο και περισσότεροι οργανισμοί λειτουργούν σε πολυπολιτισμικά, πολυεθνικά πλαίσια. Ταυτόχρονα, οι οργανισμοί οργανώνουν με μεγαλύτερη συχνότητα τις δραστηριότητές τους γύρω από ομάδες εργασίες με στόχο τη μεγαλύτερη ενσωμάτωση και το συντονισμό της γνώσης των εργαζομένων που προέρχονται από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές και πολιτισμικά πλαίσια.

Οι νέες συνθήκες παγκοσμιοποίησης προϋποθέτουν επίσης νέες μορφές οργάνωσης οι οποίες χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό ευελιξίας και προσαρμοστικότητας που επηρεάζουν τόσο τη δομή των οργανώσεων, όσο και τις εργασιακές σχέσεις και τη διοίκηση των ανθρωπίνων πόρων. Το νέο αυτό εργασιακό περιβάλλον διακρίνεται επίσης για τον υψηλό βαθμό ρίσκου και αβεβαιότητας που αντιμετωπίζουν οι ηγεσίες των επιχειρήσεων, αλλά και τα στελέχη τους. Οι διαδικασίες παγκοσμιοποίησης δημιουργούν ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας όχι μόνον ανάμεσα στις εθνικές οικονομίες, ή ανάμεσα στις πλούσιες χώρες και στις φτωχές, αλλά και ανάμεσα στα ίδια τα στελέχη των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Η αντίθεση μεταφέρεται σταδιακά στο εσωτερικό των πλουσίων χωρών, καθώς και στο εσωτερικό των ίδιων των διεθνικών και των ανά τον κόσμο θυγατρικών τους, εφόσον φέρνει αντιμέτωπα τα στελέχη που μπορούν να ικανοποιήσουν τις αυξανόμενες απαιτήσεις του παγκόσμιου ανταγωνισμού με εκείνα που δεν μπορούν και βαθμιαία περιθωριοποιούνται (Παναγιωτοπούλου 2004: 100).

Τα εκπαιρισμένα στελέχη, παρ' όλο που ωθούνται συστηματικά στο να υιοθετήσουν ένα μοντέλο υπερεθνικής και πολυπολιτισμικής συμπεριφοράς, τελικά τα κριτήρια λήψης αποφάσεων τους εξακολουθούν επί του παρόντος να επηρεάζονται από εθνικές προτεραιότητες, από εθνικά στερεότυπα ή προκαταλήψεις. Οι αντιλήψεις σχετικά με τη δημιουργία πολυπολιτισμικής ταυτότητας ή κοινών αξιών που καλλιεργούνται στα πλαίσια των διεθνικών επιχειρήσεων, ή αναφορικά με την ενότητα των μελών η οποία στηρίζεται στην αναγνώριση της διαφοράς τους, ενώ γίνονται φραστικά αποδεκτές, στην πράξη θα πρέπει να διανύσουν πολύ δρόμο ακόμα μέχρι να επικρατήσουν, εφόσον βεβαίως επικρατήσουν. Επιγραμματικά θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι μέχρι στιγμής, τα κοινά χαρακτηριστικά που συνενώνουν τους ανθρώπους στις διεθνικές επιχειρήσεις είναι λιγότερο συνεκτικά από εκείνα που τους χωρίζουν. Οι επιλογές για την οργάνωση και τη λειτουργία μιας διεθνικής επιχείρησης πηγάζουν από τις αντιλήψεις, νοοτροπίες και πολιτισμικά πρότυπα των στελεχών που διαθέτουν την ίδια εθνική προέλευση με εκείνη της μητρικής εταιρείας.

Όμως, η αποτελεσματικότητα των διεθνών στελεχών εξαρτάται από την εκμετάλλευση των πλεονεκτημάτων της διαπολιτισμικής ομαδικής συνεργασίας, δεδομένου ότι η πολιτισμική διαφορετικότητα προσφέρει στην ομάδα μία ποικιλία αξιών, τρόπων σκέψης και συμπεριφοράς, που βελτιώνει την ικανότητα της ομάδας για δημιουργική σκέψη και επίλυση προβλημάτων (Γκιζάρη, Κυριακίδου και Μαρούδας 2009). Επιπλέον, η διαπολιτισμικότητα παρέχει μια ευρύτερη βάση εμπειριών για την προσέγγιση των οργανωσιακών προβλημάτων, υπό την προϋπόθεση της αποδοχής των διαφορετικών συμπεριφορών των μελών της ομάδας εργασίας (Triandis, Hall and Ewen 1965), άρα μπορεί να συμβάλλει στην επιλογή αποτελεσματικότερων λύσεων και στην ανάπτυξη καινοτομιών (Kanter 1983). Κατά συνέπεια, τα διεθνή στελέχη προσδοκείται να δημιουργούν στο χώρο εργασίας ένα κλίμα εμπιστοσύνης και αμοιβαίας κατανόησης, ούτως ώστε οι εργαζόμενοι με διαφορετική εθνική προέλευση, να συζητούν ελεύθερα για τις διαπολιτισμικές διαφορές τους, επιλέγοντας συναινετικούς τρόπους διαχείρισής τους.

Άλλωστε, η επιτυχία μιας διαπολιτισμικής ομάδας πραγματοποιείται όχι όταν τα άτομα αποφεύγουν τις αντιπαραθέσεις για τα ουσιαστικά ζητήματα, αλλά όταν καταλήγουν να βρίσκουν κοινά αποδεκτές λύσεις, οι οποίες έχουν προκύψει μέσα από την αλληλοκατανόηση των πολιτισμικών διαφορών τους (Brickson 2000).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Allaire Y. and Firsirotu M.E. (1984), «Theories of Organizational Culture», στο: *Organization Studies*, τόμος 5, τεύχος 3, σ. 193-226.
- Arthur M. B. and Rousseau D. M. (eds.), (1996), *The boundary less career: A new employment principle for a new organizational era*. New York: Oxford University Press.
- Bhagat R.S and K.G. Prien (1996), «Cross-cultural Training in Organizational Context», στο: D. Landis and R. S. Bhagat (eds), *Handbook of Intercultural Training*, 2nd edition, London: Sage Publishing, σ. 216-230.
- Bird A. (1994), «Careers as repositories of knowledge: A new perspective on boundary less careers», στο: *Journal of Organizational Behavior*, τόμος 15, σ. 325-344.
- Brickson, S. (2000), «The impact of identity orientation individual and organizational outcomes in demographically diverse settings», στο: *Academy of Management Review*, τόμος 25, τεύχος 1, σ. 82-101.
- Child J. and Markoczy L. (1993), «Host-country managerial behavior and *learning in Chinese and Hungarian joint ventures*», στο: *Journal of Management Studies*, τόμος 30, τεύχος 4, σ. 611-631.
- Γκιζάρη Χ., Κυριακίδου Ο. και Μαρούδας Λ. (2009), «Η διαπολιτισμική ομαδική συνεργασία υπό το πρίσμα της ταυτότητας των μελών της ομάδας», στο: *Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης*, τόμος 15, (υπό έκδοση).
- Dagnino A. (2001), *Οι νέοι νομάδες. Πρωτοπόροι της αλλαγής, κουλτούρες της εξέλιξης, νέα επαγγέλματα*, Αθήνα: Οξύ.
- Das G. (2000), Local Memories of a Global Manager, στο: P. O'Meara, H. D. Mehlinger and M. Krain (eds), *Globalization and the Challenges of a New Century. A Reader*, Indiana Bloomington: University Press, σ. 309-320.
- Δεμερτζής Ν. (1996), *Ο λόγος του εθνικισμού*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Dowling P. (1988), «International and Domestic Personnel / Human Resource Management: Similarities and Differences», στο: R. Schuler et al (eds), *Readings in Personnel and Human Resource Management*, St. Paul., Minn.: West Publishing, σ. 456-462.
- Dowling P., Welch D. and Schuler R. (1998), *International Human Resource Management: Managing People in a Multinational Context*, Third Edition, South-Western Educational Publishing.
- Eby L.T., Butts M. and Lockwood A. (2003), «Predictors of success in the era of the boundary less careers», στο: *Journal of Organizational Behavior*, τόμος 24, σ. 689-708.
- Gassmann O. (2001), «Multicultural Teams: Increasing Creativity and Innovation by Diversity», στο: *Creativity and Innovation Management*, τόμος 10, τεύχος 2, σ. 88-95.
- Gellner E. (1992), *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Goldberg D. T. (1994), Introduction: Multicultural Conditions, στο: D. T. Goldberg (ed.), *Multiculturalism*, Oxford: Blackwell, σ. 1-41
- Gouldner A. (1957), «Cosmopolitans and locals: Toward an analysis of latent social roles», part I, στο: *Administrative Science Quarterly*, τόμος 2, σ. 281-305.
- Hall D.T. and Associates (eds.), (1996), *The career is dead - Long live the career*, San Francisco: Jossey-Bass.

- Hofstede G. (2001), *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, 2nd edition, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Huber G. P. (1991), «Organizational learning: the contributing processes and the literatures», στο: *Organization Science*, τόμος 2, τεύχος 1, σ. 88-115.
- Θεοδωρίδης Π. (2001), «Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη», στο: *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 5-6, σ. 55-82.
- Θεοδωρίδης Π. (2004), *Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας. Έθνος, νεωτερικότητα και εθνικός λόγος*, Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη.
- Kanter R.M. (1983), *The change masters*. New York: Simon and Schuster.
- Kim Y. Yun (2001), *Becoming Intercultural. An Integrative Theory of Communication and Cross-cultural Adaptation*, London: Sage Publishing.
- McLuhan M. (1964) *Understanding Media*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Morgan P.V. (1986), «International Human Resource Management: Fact or fiction», στο: *Personnel Administrator*, τόμος 31, τεύχος 9, σ.44.
- Παναγιωτοπούλου Ρ. (1997), *Η επικοινωνία στις οργανώσεις*, Αθήνα: Κριτική
- Παναγιωτοπούλου Ρ. (2004), «Πολυπολιτισμική διαχείριση και διαπολιτισμική επικοινωνία στις διεθνικές επιχειρήσεις», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 114, σ. 89-111.
- Παπαγεωργίου Κ. (1997), «Προλογικό σημείωμα», στο: Τσάρλς Τάιηλορ, *Πολυπολιτισμικότητα, εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, Αθήνα: Πόλις (3^η έκδοση 2000), σ. 11-23.
- Peiperl M., Artur M., Goffee R. and Morris T. (eds) (2000), *Career frontiers: New conceptions of working lives*, New York: Oxford University Press.
- Robertson R. (1995), «Glocalisation: Time - Space and Homogeneity - Heterogeneity», στο: M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson (eds), *Global Modernities*, London: Sage Publishing, σ. 25-44.
- Shenkar O. and Zeira Y. (1987), «Human Resources Management in International Joint Venture: Directions for Research», στο: *Academy of Management Review*, τόμος 12, σ. 546-557, αναδημοσίευση στο P. Enderwick (ed.), *Transnational Corporations and Human Resources*, United Nations Library on Transnational Corporations, τόμος 16, London: Routledge, 1994, σ. 381-387.
- Shuter R. (1993), «On third-culture Building», στο: S. A. Deetz (ed.), *Communication Yearbook*, τόμος 16, σ. 429-438.
- Slevin J. (2000), *The Internet and Society*, London: Polity Press.
- Smith A. D. (1991), *National Identity*, London: Penguin Books.
- Stohl C. (2001), «Globalizing Organizational Communication», στο: F. M. Jablin and L. L. Putnam (eds.), *The New Handbook of Organizational Communication*, Thousand Oaks: Sage Publications, σ. 323-378.
- Storti C. (2001), «Why organizations don't do more cross-cultural training?», στο: *Intercultural Management Quarterly*, Summer, www.imquarterly.com/crosscultural.htm.
- Triandis H.C., Hall E.R., and Ewen, R.B. (1965), «Member heterogeneity and dyadic creativity», στο: *Human Relations*, τόμος 18, σ. 33-55.
- Tsui A.S., Nifadkar S.S. and Ou A.Y. (2007), «Cross-national, cross-cultural organizational behavior research: Advances, gaps, and recommendations», στο: *Journal of Management*, τόμος 33, σ. 426-478.

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΙΣΧΥΡΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ: ΜΙΑ ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ

Δρ. Αλέξανδρος Σαχινίδης

ΤΕΙ Αθήνας

Περίληψη

Στην πλειοψηφία των μελετών οργανωσιακής κουλτούρας στις οποίες εξετάστηκε η διάσταση της ισχύος της κουλτούρας, κατά τη διάρκεια των τελευταίων εικοσιπέντε ετών, συμπεραίνεται ότι υπάρχει μια γραμμική σχέση μεταξύ της ισχύος της κουλτούρας και της οργανωσιακής απόδοσης, επιβεβαιώνοντας έτσι την «υπόθεση της ισχυρής κουλτούρας». Χρησιμοποιώντας το Μοντέλο Ανταγωνιζομένων Αξιών του Quinn (1988), μελετήθηκε ένα δείγμα από 110 επιχειρήσεις για την εξέταση της υπόθεσης. Τα αποτελέσματα της έρευνας δε στηρίζουν την υπόθεση της ισχυρής κουλτούρας, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την εγκυρότητα ευρημάτων προηγούμενων μελετών, τουλάχιστον όσον αφορά τη δυνατότητα γενίκευσης των σχετικών συμπερασμάτων.

Λέξεις Κλειδιά: Οργανωσιακή Κουλτούρα, Ισχύς της Κουλτούρας, Απόδοση της Οργάνωσης, Μοντέλο Ανταγωνιζόμενων Αξιών

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Οι δραστικές αλλαγές στο περιβάλλον των επιχειρήσεων, που συντελέστηκαν μετά το 1980, αυξανόμενες με ρυθμούς γεωμετρικής προόδου, εξανάγκασαν τις επιχειρήσεις να βρίσκονται σε μια μόνιμη κατάσταση εγρήγορσης. Με την εισαγωγή νέων συστημάτων οργάνωσης, όπως είναι η Διοίκηση Ολικής Ποιότητας (Total Quality Management), ο Ανασχεδιασμός (Reengineering), η μέθοδος "Six Sigma", οι Αναδομήσεις (Restructuring), Περικοπές Προσωπικού (Downsizing), με την αναζήτηση φθηνότερων λύσεων σχετικά με υπηρεσίες και διαδικασίες, ή τμήματα προϊόντων, εκτός των ορίων της επιχείρησης (Outsourcing), με τη μείωση του αριθμού των αγορών στις οποίες δραστηριοποιούνται (Downsourcing), αλλά και με στρατηγικές "Turnaround" (εισαγωγή ριζοσπαστικών αλλαγών μεγάλης κλίμακας για την επαναφορά της επιχείρησης σε φυσιολογικούς ρυθμούς

λειτουργίας), οι επιχειρήσεις προσπάθησαν να αμυνθούν για να επιβιώσουν σε ένα εχθρικό και αβέβαιο περιβάλλον (Pettigrew et al. 2000). Τα αποτελέσματα των προσπαθειών αυτών, σύμφωνα με μελέτες που έγιναν και αναφέρονται από τους Cameron και Quinn, ήταν απογοητευτικά (1999: 6-9). Οι προσπάθειες περικοπής κόστους με τη μείωση προσωπικού (downsizing) απέτυχαν στα δύο τρίτα των περιπτώσεων. Οι ίδιοι συγγραφείς αναφέρουν ότι, σε μια έρευνα της εταιρείας συμβούλων επιχειρήσεων Ernst and Young, σε 584 μεγάλες επιχειρήσεις από τέσσερις χώρες διαπιστώθηκε ότι τα προγράμματα διοίκησης ολικής ποιότητας, που εφαρμόστηκαν, απέτυχαν στην πλειοψηφία τους (1999: 8). Παρόμοια τύχη είχαν και τα προγράμματα Reengineering αφού, σύμφωνα με μελέτη σε δείγμα 1700 περίπου επιχειρήσεων, το 70 - 75% από τις επιχειρήσεις δοκίμασαν κάποια προγράμματα Reengineering, αλλά το 85% των επιχειρήσεων αυτών δεν διαπίστωσε καμία βελτίωση (CSC Index, 1994).

Οι λόγοι της αποτυχίας των παραπάνω προγραμμάτων στις περισσότερες περιπτώσεις, σύμφωνα με τον Cameron (1995), ήταν η αδυναμία των μάνατζερς να συνδέσουν τις αλλαγές αυτές με την αλλαγή στην κουλτούρα αυτών των επιχειρήσεων.

Η ραγδαία αύξηση του ρυθμού των συγχωνεύσεων και εξαγορών (Σ&Ε) μεταξύ των επιχειρήσεων συντέλεσε επίσης στην επικέντρωση του ενδιαφέροντος ακαδημαϊκών και μάνατζερς στην έννοια της κουλτούρας. Οι συγχωνεύσεις και εξαγορές επιχειρήσεων, οι οποίες κατά τη δεκαετία του '80 χαρακτήρισαν την αγορά, διπλασιάστηκαν κατά την τελευταία δεκαετία, φθάνοντας τις πενήντα χιλιάδες μόνο στην αγορά των ΗΠΑ (Reuer & Shen, 2003). Οι μισές και πλέον συγχωνεύσεις καταλήγουν σε αποτυχία σύμφωνα με τον Hamel (2000: σελ. 45), ενώ ο Zollo (2003) προβάλλει τον ισχυρισμό ότι, από πρόσφατα στοιχεία μελετών των Σ&Ε, προκύπτει πως οι εμπλεκόμενες στη διαδικασία αυτή επιχειρήσεις δεν διαφέρουν μακροπρόθεσμα από τους ανταγωνιστές τους όσον αφορά τις οικονομικές τους επιδόσεις. Αντίθετα, το περιοδικό Business Week (1999, Dec. 6, σελ. 85), αναφερόμενο στη φαρμακευτική βιομηχανία των ΗΠΑ, συγκρίνοντας τα αποτελέσματα των συγχωνευμένων εταιρειών του κλάδου με αυτά των μη συγχωνευμένων, διαπίστωσε ότι οι συγχωνευμένες εταιρείες υστερούσαν σημαντικά στις επιδόσεις τους σε σύγκριση με τις άλλες.

Οι συγχωνεύσεις οι οποίες, κατά τους Deal και Kennedy (1999: 109 - 117), γίνονται για λόγους όπως οι οικονομίες κλίμακας και φάσματος ή για φορολογικούς λόγους ή για το οικονομικό όφελος των μεσαζόντων (βλ.

περίπτωση LBO - RJR Nabisco και KKR) αποτυγχάνουν γιατί δεν λαμβάνουν υπόψη τους τη συμβατότητα της κουλτούρας των δύο επιχειρήσεων.

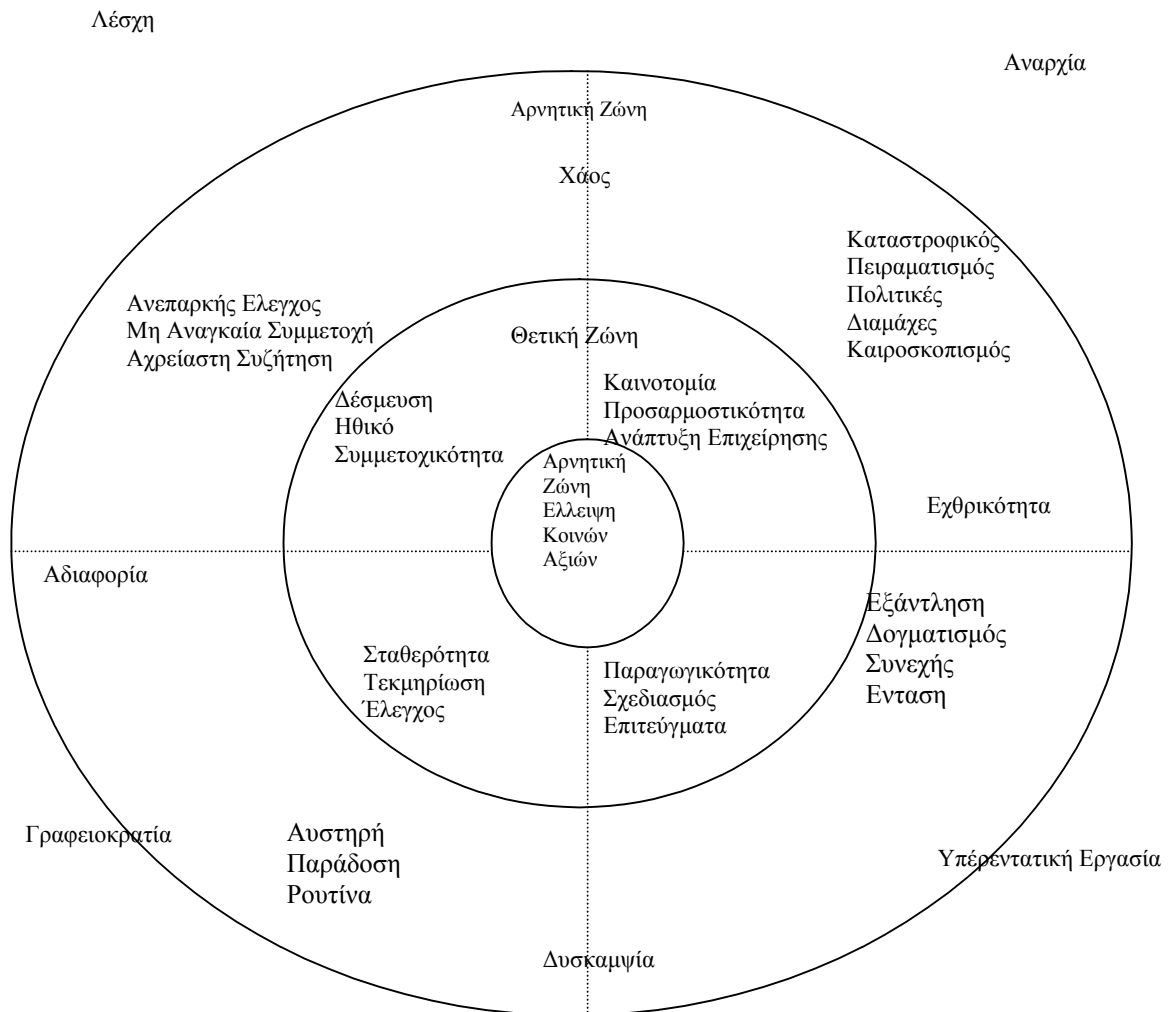
Η σπουδαιότητα της οργανωσιακής κουλτούρας γίνεται πιο εμφανής με την αύξηση του αριθμού των στρατηγικών συμμαχιών μεταξύ των επιχειρήσεων, όπου οι όροι συνεργασίας είναι πιο εύκολο να αρθούν μονομερώς από ότι σε μια συγχώνευση. Οι Leisen, Lilly & Winsor (2002), αναφερόμενοι στη σημαντικότητα των στρατηγικών συμμαχιών μεταξύ επιχειρήσεων, επισημαίνουν σε μελέτη τους ότι το 55% περίπου των στρατηγικών συμμαχιών αποτυγχάνουν στην επίτευξη των στόχων τους. Από το ποσοστό αυτό, όπως υπολογίστηκε από τους παραπάνω ερευνητές, το 75% των περιπτώσεων άπτονται της κουλτούρας.

Η ομαλή μετάβαση από ένα στάδιο ανάπτυξης μιας επιχείρησης στο επόμενο απαιτεί μια προσαρμογή, την οποία πολλές επιχειρήσεις αποτυγχάνουν να πραγματοποιήσουν, με αποτέλεσμα να εξαφανίζονται ή να λειτουργούν με λιγότερο κατάλληλες μεθόδους και τρόπους σκέψης και δράσης από ότι απαιτεί το περιβάλλον τους.

Μια σημαντική διάσταση της κουλτούρας της επιχείρησης είναι η ισχύς της κουλτούρας, η οποία σύμφωνα με τους Cameron & Quinn (1999:137) «είναι η ικανότητα της κουλτούρας να επηρεάζει οτιδήποτε συμβαίνει μέσα σε μια επιχείρηση». Ένας μεγάλος αριθμός συγγραφέων θεωρεί ότι οι ισχυρές κουλτούρες είναι κατά κανόνα πιο αποτελεσματικές (Gordon & Di Tomaso 1992, Denison 1990, Deal & Kennedy 1982, Peters & Waterman 1982). Από την άλλη πλευρά, ένας σεβαστός αριθμός ερευνητών διαφωνεί με τους παραπάνω, σημειώνοντας ότι η ισχύς της κουλτούρας δεν σχετίζεται με την αποτελεσματικότητα μιας οργάνωσης (Saffold 1988, Kotter & Heskett 1992, Cameron & Freeman 1991). Τέλος, μια άλλη ομάδα μελετητών της κουλτούρας των επιχειρήσεων θεωρεί ότι οι ισχυρές κουλτούρες σχετίζονται θετικά με την απόδοση των επιχειρήσεων, αλλά υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, όπως π.χ. ο τύπος περιβάλλοντος (Sorensen, 2002, Weick, 1985, Quinn, 1988).

Η μελέτη που ακολουθεί βασίζεται στο **Μοντέλο Ανταγωνιζόμενων Αξιών** (Competing Values Model) των Quinn & Rohrbaugh (1983, ΣΧΗΜΑ 1), το οποίο είναι ευρέως χρησιμοποιημένο τόσο για τη μέτρηση ισχύος της κουλτούρας και τη διάγνωση του τύπου της κουλτούρας της επιχείρησης, όσο και για μελέτες Ηγεσίας, Οργανωσιακών Αλλαγών, Διοίκησης Ανθρώπινων Πόρων και Διοίκησης Ολικής Ποιότητας (Jones et. al. 2005, Deshpande & Farley, 2004, Lamond, 2003, Cameron & Quinn, 1999: 42).

Σχήμα 1. Οι Θετικές και οι Αρνητικές Ζώνες (Quinn, 1988: 70)

Μέσα από το όργανο μέτρησης της κουλτούρας, οι παραπάνω συγγραφείς δίνουν τη δυνατότητα της καταγραφής των βασικών αξιών και πεποιθήσεων των μελών της επιχείρησης, εξετάζοντας τέσσερις τύπους κουλτούρας (γραφειοκρατική, επιχειρηματική, υποστήριξης και στόχων) και εκφράζοντας έτσι το πώς λειτουργεί η οργάνωση. Οι έξι διαστάσεις που μετρά το ερωτηματολόγιο των Cameron & Quinn είναι:

- 1) Τα κύρια χαρακτηριστικά της επιχείρησης
- 2) Το «στυλ» ηγεσίας που επικρατεί σε όλη την επιχείρηση
- 3) Η διοίκηση των εργαζομένων που δείχνει πως αντιμετωπίζονται οι εργαζόμενοι
- 4) Οι συνεκτικοί κρίκοι που ενώνουν τα μέλη της επιχείρησης
- 5) Η στρατηγική έμφαση που δείχνει ποιοι στόχοι καθοδηγούν τη στρατηγική της εταιρείας, και

6) Τα κριτήρια επιτυχίας που δείχνουν ποιος αμείβεται και γιατί; (Cameron & Quinn 1999, σελ. 137).

Το Μοντέλο Ανταγωνιζόμενων Αξιών δεν στερείται κριτικής, όπως άλλωστε και όλα τα μοντέλα κουλτούρας όπου οι ερευνητές χρησιμοποιούν ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης της έννοιας (Schein, 1999: 27-29). Η κριτική του Schein επικεντρώνει στην έλλειψη δυνατότητας οποιουδήποτε θεωρητικού μοντέλου να καλύψει όλες τις πιθανές πτυχές της κουλτούρας μιας οργάνωσης, χρησιμοποιώντας δύο ή και περισσότερες διαστάσεις, όπως ο εσωτερικός-εξωτερικός προσανατολισμός και ο έλεγχος-ευελιξία (Quinn & Rohrbaugh, 1983). Αντίθετα, επειδή οι οργανώσεις είναι μοναδικές ο ερευνητής πρέπει να εξετάζει την κάθε περίπτωση ξεχωριστά και σε βάθος, για να είναι ικανός να αντλήσει έγκυρα συμπεράσματα Schein (ό.π.). Στη θέση αυτή του Schein, οι Cameron & Quinn αντιτείνουν ότι ένα θεωρητικό μοντέλο το οποίο αποτελεί συγκερασμό των πλέον βασικών διαστάσεων της κουλτούρας και απορρέει από τη σχετική βιβλιογραφία έχει τη δυνατότητα να ερμηνεύσει, σε μεγάλο βαθμό, το φαινόμενο που ονομάζεται οργανωσιακή κουλτούρα, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη μιας τυπολογίας που θα επέτρεπε τη χρήση ποσοτικών μεθόδων και συγκριτικών μελετών (1999: 28-30).

Ο ορισμός της οργανωσιακής κουλτούρας αποτελεί αντικείμενο μακράς συζήτησης, αφού οι μελετητές του αντικειμένου προέρχονται από διάφορους επιστημονικούς χώρους. Το αποτέλεσμα του ευρύτερου ενδιαφέροντος της έννοιας της κουλτούρας είναι ότι χρησιμοποιείται ο όρος εναλλακτικά με έννοιες όπως είναι οι αξίες και το κλίμα μιας οργάνωσης. Παρομοιάζεται επίσης με «κόλλα η οποία διαχέεται στην οργανωτική δράση και συνδέει τα μέλη της οργάνωσης» (Scheider, Brief & Guzzo, 1996, Tichy ,1982,) ή ταυτίζεται με τις « νόρμες συμπεριφοράς και τις κοινές αξίες μιας ομάδας ανθρώπων» (Kotter 1996:148). Ο Weick, (2005, c.f. in Minzberg et. al.) σε μια σύντομη σύγκριση της κουλτούρας με τη στρατηγική της επιχείρησης, παρατηρεί ότι σε πολλά άρθρα η αντικατάσταση της μιας λέξης με την άλλη είναι απόλυτα εφικτή. Τέλος, ο Gallagher (2003, σελ. 4) ορίζει την κουλτούρα ως «...αξίες και πεποιθήσεις, γενικά μη αναφερόμενες, το στυλ σου, το είδος των ανθρώπων που προσλαμβάνεις και το είδος των συμπεριφορών που επιβραβεύεις».

Όλα τα παραπάνω αποτελούν απλώς πτυχές της κουλτούρας ή καλύτερα τα διάφορα στρώματα της κουλτούρας και όχι την ίδια την κουλτούρα, σύμφωνα με τον Schein (1985: 6). Ο Schein θεωρεί ότι ο όρος

κουλτούρα υποδηλώνει τις βαθύτερες πεποιθήσεις και τις βασικές παραδοχές (assumptions) τις οποίες μοιράζονται τα μέλη μιας οργάνωσης και λειτουργούν σε μη συνειδητό επίπεδο. Οι πεποιθήσεις και οι υποθέσεις αυτές δημιουργούνται και συντηρούνται με την προσπάθεια της επιχείρησης : α) να επιβιώσει μέσα σε ένα εχθρικό εξωτερικό περιβάλλον και β) να επιλύσει τα προβλήματα της διαδικασίας δημιουργίας και διατήρησης της οργάνωσης (Schein 1999: 29-30). Η επίλυση προβλημάτων που εμφανίζονται περιοδικά στην οργάνωση υιοθετείται και γίνεται μηχανικά από αυτήν, εφόσον έχει αποδεχτεί την αποτελεσματικότητά της (Schein, 1985: 6).

Ο σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η εμπειρική εξέταση της σχέσης μεταξύ της ισχύος της οργανωσιακής κουλτούρας με την αποτελεσματικότητα, χρησιμοποιώντας ως ενδιάμεση μεταβλητή το περιβάλλον της επιχείρησης.

ΙΣΧΥΣ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΙΑΚΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Από τη λεπτομερή ανασκόπηση της βιβλιογραφίας στο χώρο της οργανωσιακής κουλτούρας, με λίγες εξαιρέσεις (Saffold, 1988:553, Kotter & Heskett, 1992, Ogbonna & Harris, 2000, Cameron 1985) καθώς και από τα πορίσματα των ερευνών, προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι μεγάλης ισχύος (ή υψηλού βαθμού ομοιογένειας και συνοχής κατά πολλούς) κουλτούρες οδηγούν σε υψηλές επιδόσεις μακροπρόθεσμα (Deal & Kennedy, 1982, Peters & Waterman, 1982, Sorensen, 2002). Ως ισχυρές κουλτούρες χαρακτηρίζονται από τους O'Reilly & Chatman (1996: 166) οι κουλτούρες εκείνες που έχουν νόρμες συμπεριφοράς και αξίες οι οποίες ακολουθούνται πιστά και είναι αποδεκτές από το σύνολο των μελών μιας επιχείρησης. Για τους περισσότερους μελετητές **ισχυρές κουλτούρες θεωρούνται εκείνες οι οποίες, με έντονη και συνεχή καθοδήγηση και κατάλληλα σχεδιασμένα συστήματα αμοιβών και κυρώσεων, επιτυγχάνουν να ελέγχουν, σε σημαντικό βαθμό, τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της οργάνωσης σκέπτονται, δρουν, αντιλαμβάνονται, συλλέγουν και ερμηνεύουν τις πληροφορίες που δέχονται από το περιβάλλον τους, διαμορφώνοντας τα συστήματα αξιών των μελών των οργανώσεων αυτών** (Saxby et.al., 2002, Ogbor, 2001, Welch & Welch, 2006). Ο ορισμός αυτό θα χρησιμοποιείται και στην παρούσα μελέτη.

Γενικά, οι κουλτούρες με υψηλό βαθμό συνοχής επιτρέπουν στα μέλη τους μια πιο ελεύθερη έκφραση των συναισθημάτων τους, αφού τα μέλη αισθάνονται αρκετά οικεία μεταξύ τους ώστε να μη φοβούνται ότι η ανοιχτή τους διαφωνία θα κατέστρεφε πιθανώς τη μεταξύ τους σχέση (Schein 1983). Το γεγονός αυτό επιτρέπει, μέχρι έναν βαθμό, την πολυφωνία μέσα στην οργάνωση και έχει παραπέρα θετικό αντίκτυπο στο ηθικό των μελών και στην παρακίνησή τους, εφόσον εργάζονται για κοινούς στόχους και κοινές αξίες, ακολουθώντας μια κοινά αποδεκτή στρατηγική για την επίτευξη των στόχων τους.

Οι Chuang, Church & Zikic (2004) προτείνουν ότι οι μεγάλης ισχύος κουλτούρες, πέρα από τη θετική επίδραση που έχουν στο ηθικό των επιχειρήσεων, την ικανοποίηση των εργαζομένων και το συντονισμό μεταξύ των μελών, σχετίζονται θετικά με τη μείωση των συγκρούσεων. Σε οργανώσεις με υψηλή ετερογένεια, για παράδειγμα, στις οποίες υπάρχει έντονη ταύτιση των μελών με την οργάνωση, μειώνονται οι εντάσεις των συγκρούσεων, αφού όλα τα μέλη ανήκουν στην ίδια οικογένεια-οργάνωση (Chuang et al., ό. π.). Ο Schein (1999: 34-35) περιγράφει την ισχυρή κουλτούρα της εταιρείας Digital Equipment (DEC), της οποίας τα μέλη είχαν πάντα δυνατές κοινές αξίες και πεποιθήσεις, οι οποίες μπορούσαν να υπερβούν ακόμη και την άποψη ή και την εξουσία του προέδρου και ιδρυτή της εταιρείας. Το πρόβλημα που μπορεί να προκύψει, και έχει όντως καταγραφεί σε αρκετές περιπτώσεις (π.χ. IBM, ή J.C. Penney, DEC), είναι ότι η μεγάλης ισχύος κουλτούρα - που χαρακτηρίζεται από την υπερβολικά έντονη προσπάθεια για την ένταξη του ατόμου στο σύνολο της οργάνωσης (excessive socialization), τη συμμόρφωση του ατόμου στις κυρίαρχες νόρμες συμπεριφοράς και την υιοθέτηση των αξιών του συνόλου από το άτομο - παράγει ιδέες και απόψεις οι οποίες είναι παρόμοιες. Ο έντονος ομοιοεατισμός, η έλλειψη ετερογένειας και διαφωνούντων μελών στην οργάνωση και η άμεση ή έμμεση πίεση για υποταγή του ατόμου στην ομάδα λειτουργούν αρνητικά στην ελεύθερη ροή νέων ιδεών προς το εσωτερικό της επιχείρησης (Chuang et.al, 2004, Nemeth, 1997). Οι Milliken & Martins (1996), σε μια εκτεταμένη και περιεκτική παρουσίαση των ευρημάτων εμπειρικών μελετών στο αντικείμενο της ετερογένειας που υπάρχει στο χώρο των επιχειρήσεων, παρουσιάζουν έναν αριθμό μελετών που έχουν ως βασικό εύρημα την υπεροχή των επιχειρήσεων με υψηλή ανομοιογένεια του προσωπικού τους και, κατ' επέκταση με λιγότερο ισχυρές κουλτούρες, στην ικανότητα να βρίσκουν δημιουργικές λύσεις σε προβλήματα. Άτομα που

κινούνται αρκετά στο χώρο των ορίων του περιβάλλοντος της επιχείρησης και έχουν επαφές με το εξωτερικό της περιβάλλον είναι και φορείς νέων ιδεών, απόψεων, αντιλήψεων που αυξάνουν μακροπρόθεσμα την καινοτομικότητα, την προσαρμοστικότητα και τη βιωσιμότητα της επιχείρησης μέσω της παρακολούθησης του εξωτερικού περιβάλλοντος της οργάνωσης (boundary spanning).

Η μονομερής ενημέρωση, ενώ ενισχύει τη συνοχή των ατόμων ως μελών μιας ομάδας από τη μια πλευρά, από την άλλη τους στερεί το πλεονέκτημα της έκθεσής τους σε διαφορετικές απόψεις, οι οποίες ενδεχόμενα θα βοηθήσουν στην παραπέρα ενίσχυση των μηχανισμών άμυνας της ομάδας τους ή στη βελτίωση της αποτελεσματικότητάς της. Κατά αντιστοιχία, σε μια οργάνωση χρειάζεται ή συνοχή, η ομοιογένεια και η συμβατότητα ανάμεσα στα μέλη της, που προκύπτει από την αποδοχή των ίδιων αξιών και πεποιθήσεων, αλλά ή ομοιογένεια αυτή πρέπει να είναι ελεγχόμενη ώστε να μη φτάνει σε επίπεδα που εμποδίζουν την απόδοση της οργάνωσης. Αυτό τον ισχυρισμό προβάλλει και ο Quinn (1988:70), θεωρώντας ότι η μεγάλη ισχύς μιας κουλτούρας μπορεί να αποβεί μοιραία για την οργάνωση αν υπερβαίνει κάποιο όριο, καθιστώντας την κουλτούρα αυτή ανίκανη να προσαρμοστεί σε σημαντικές αλλαγές του εξωτερικού της περιβάλλοντος (π.χ. DEC και People Express). Παρόμοια είναι τα ευρήματα που αναφέρονται από την Carr (2002) σχετικά με τη δυνατότητα αλλαγής μιας ισχυρής κουλτούρας. Αναφερόμενη σε μελέτη της ιδιωτικοποίησης δύο επιχειρήσεων, της British Telecom και της British Gas από τον Elsmore (2001), η Carr παραθέτει τα συμπεράσματα του συγγραφέα, η άποψη του οποίου είναι ότι η προσπάθεια αλλαγής μιας ισχυρής κουλτούρας είναι σχεδόν αδύνατη.

Μια από τις μελέτες της οποίας τα ευρήματα είναι σε πλήρη αντίθεση με αυτά των υποστηρικτών της υπόθεσης της ισχυρής κουλτούρας, είναι αυτή των Ogbonna & Harris (2000: 781), οι οποίοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι «...κατά ένα παράδοξο τρόπο τόσο οι κουλτούρες κανόνων, όσο και οι κουλτούρες υποστήριξης δεν σχετίζονται άμεσα με την αποτελεσματικότητα παρά την έμφασή τους στην ολοκλήρωση, την συνοχή και τη δημιουργία ομοιογένειας (τη δημιουργία δηλαδή ισχυρής κουλτούρας)». Ο Sorensen (2002) και ο Weick (1991) προτείνουν ότι οι ισχυρές κουλτούρες μειονεκτούν έναντι των λιγότερο ισχυρών, όταν λειτουργούν σε αβέβαια περιβάλλοντα και καθίστανται πρακτικά ανίκανες να αντιληφθούν τις αλλαγές που συντελούνται έξω από την επιχείρηση. Τέλος, οι

Welch & Welch (2006), σε έρευνά τους, με δείγμα πολυεθνικές εταιρείες, αναφέρουν ότι οι ισχυρές κουλτούρες καθιστούν τις επιχειρήσεις αυτές αναποτελεσματικές στην προσπάθειά τους να αλλάξουν.

Οι αδύνατες κουλτούρες παρουσιάζουν ακριβώς τα αντίθετα προβλήματα από αυτά που εμφανίζονται στις δυνατές. Σε γενικές γραμμές, οι χαμηλής ισχύος κουλτούρες χαρακτηρίζονται από «χαλαρές» ανομοιόμορφες αξίες και βασικές παραδοχές. Ενώ σε μια ισχυρή κουλτούρα οι αξίες βοηθούν τους εργαζομένους και τα στελέχη στη λήψη αποφάσεων (όταν αυτή γίνεται σε περιβάλλον αβεβαιότητας), οι χαμηλής ισχύος κουλτούρες δεν προσφέρουν καμία καθοδήγηση στα μέλη της οργάνωσης με αποτέλεσμα να επηρεάζεται αρνητικά η αποτελεσματικότητά της (Denison 1990, Quinn, 1988: 71). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι τα μέλη της οργάνωσης μιας τέτοιας κουλτούρας συνδέονται ελάχιστα μεταξύ τους, εντός και εκτός χώρου εργασίας (επειδή συνήθως έχουν διαφορετικά ενδιαφέροντα και χόμπι λόγω της διαφοράς των αξιών και πεποιθήσεων τους), πράγμα που κωλύει την επικοινωνία μεταξύ των μελών αυτών και επηρεάζει και πάλι αρνητικά τις επιδόσεις της οργάνωσης (Goffee & Jones, 1998, Sorensen, 2002). Η έλλειψη κοινής αντίληψης και της ομοφωνίας αναφορικά με τις αξίες, τις πεποιθήσεις, τις πρακτικές και τα σύμβολα καθιστά δύσκολη την επικοινωνία μεταξύ των μελών της οργάνωσης. Τα μέλη της παραπάνω οργάνωσης δεν ταυτίζονται με τους στόχους, τις πολιτικές και τη στρατηγική της, πράγμα το οποίο έχει αρνητικό αντίκτυπο τόσο στο ηθικό των μελών όσο και στην παρακίνησή τους και την ικανοποίησή τους από την εργασία τους. Τέλος, μελέτες όπως αυτή των Milliken & Martins (1996) δείχνουν ότι οι αδύνατες κουλτούρες έχουν υψηλά ποσοστά οικειοθελούς αποχώρησης του προσωπικού, πράγμα το οποίο έμμεσα υποδηλώνει την αδυναμία της οργάνωσης να εντάξει το άτομο στην ομάδα ή την έλλειψη ικανοποίησης του ατόμου σχετικά με διάφορους οργανωσιακούς παράγοντες.

Αναφορικά με τις μέσης ισχύος κουλτούρες, δηλαδή τις κουλτούρες των οποίων τα μέλη «είναι ικανά να αφομοιώνουν καινούργια γνώση διατηρώντας τη βασική τους ταυτότητα», ο Saffold (1988:552) τις θεωρεί πιο αποτελεσματικές από τις ισχυρές και τις αδύνατες κουλτούρες. Το σύνολο σχεδόν των ερευνών με αντικείμενο την κουλτούρα, με λίγες εξαιρέσεις (βλ. Gordon & Ditomaso (1992) και Deal & Kennedy (1982), καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, ακόμη και όταν οι ισχυρές κουλτούρες είναι αποτελεσματικές, το μάνατζμεντ της επιχείρησης θα πρέπει να παρακολουθεί

τις εξελίξεις στο περιβάλλον και να είναι έτοιμο να προσαρμόσει τις προσδοκίες του, αποδεχόμενο πολύ χαμηλές επιδόσεις σε περίπτωση σημαντικών αλλαγών, οι οποίες δυνητικά μπορούν να καταστήσουν την κουλτούρα δυσλειτουργική ή ουσιαστικό εμπόδιο σε οποιαδήποτε πρωτοβουλία για αλλαγή (Denison, 2003, 1990, Peters and Waterman 1982, Goffee & Jones 1998, Kotter & Heskett 1992). Ο ισχυρισμός, επομένως, για την υπεροχή της ισχυρής κουλτούρας όσον αφορά την αποτελεσματικότητά της προϋποθέτει την ύπαρξη μηχανισμών μέσα στην επιχείρηση οι οποίοι διασφαλίζουν την διαρκή προσαρμογή της κουλτούρας στις αλλαγές του εξωτερικού περιβάλλοντος της επιχείρησης (Lee & Yu, 2004).

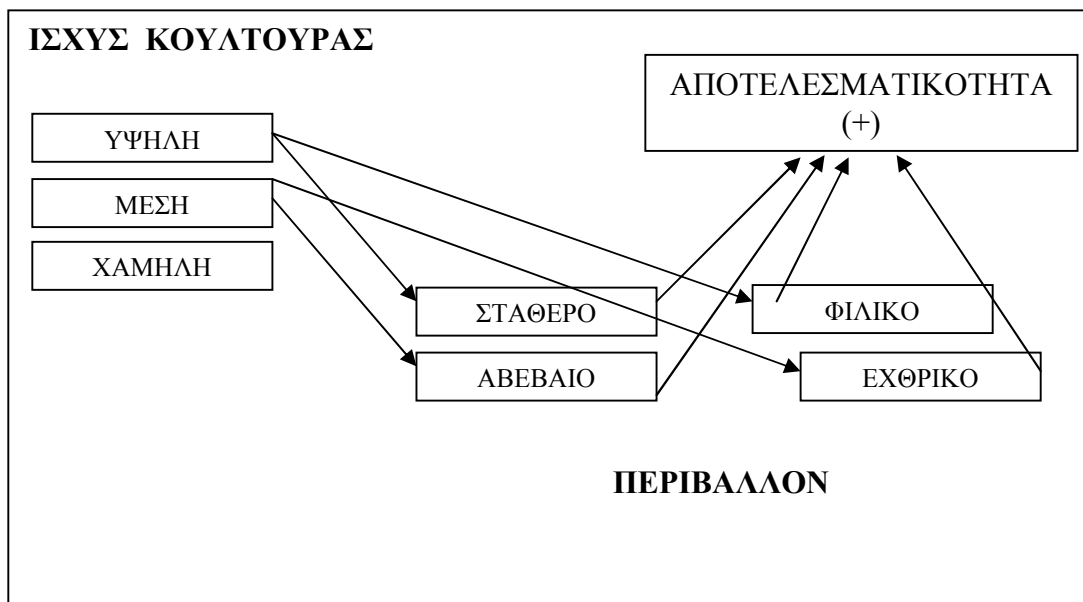
Σε επιχειρησιακά περιβάλλοντα όπως αυτά των δεκαετιών του '60 και του '70, τα οποία χαρακτηρίζονταν από σχετική σταθερότητα και προβλεψιμότητα, η ικανότητα της επιχείρησης να εντοπίσει και να υιοθετήσει την κατάλληλη κουλτούρα, ή ακόμη και να την αναπτύξει ασυνείδητα, ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει σε αυτή ένα σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα. Η ισχυρή κουλτούρα αποτελούσε ένα επιπρόσθετο πλεονέκτημα για τους λόγους που προαναφέρθηκαν σε προηγούμενες παραγράφους. Στις δεκαετίες του '80 και του '90, το παγκόσμιο επιχειρησιακό περιβάλλον άλλαξε ραγδαία. Οι ισχυρές κουλτούρες που βρέθηκαν σε αρμονία με το νέο εξωτερικό περιβάλλον, κατάφεραν να διατηρήσουν την ισχύ τους στην αγορά. Άλλες επιχειρήσεις με ισχυρή κουλτούρα, απέτυχαν να ακολουθήσουν την πορεία των εξελίξεων, αντίθετα με τις επιχειρήσεις που είχαν λιγότερο ισχυρές κουλτούρες και μπόρεσαν να αλλάξουν έγκαιρα (Kotter & Heskett, ο.π.) Η τάση που διαφαίνεται επομένως είναι, ότι υπάρχει μια δυσκολία στις ισχυρές κουλτούρες να εναρμονίζονται στην διαρκώς αυξανόμενη ταχύτητα των αλλαγών του περιβάλλοντος. Η αναγνώριση της επιθυμητής κουλτούρας από το μάνατζμεντ της επιχείρησης και ο σχεδιασμός και η υλοποίηση των αναγκαίων αλλαγών, διαδικασίες που απαιτούν αρκετά μεγάλα χρονικά διαστήματα, πιθανά θα είναι ακατάλληλες σε σύντομο χρονικό διάστημα -σε σύγκριση με το παρελθόν- αφού το περιβάλλον θα έχει ήδη αλλάξει. Το περιβάλλον των επιχειρήσεων κατά την τρέχουσα δεκαετία δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί προβλέψιμο, ακόμη και για τους λιγότερο επηρεαζόμενους από τις αλλαγές κλάδους. Αν δεχτεί κάποιος την πρόταση αυτή, το συμπέρασμα στο οποίο οδηγείται είναι ότι, η επιτυχημένη επιχείρηση της τρέχουσας δεκαετίας θα έχει ως βασικά χαρακτηριστικά την ικανότητα να αλλάζει, να δέχεται νέες πληροφορίες, να τις επεξεργάζεται με

καινοτόμους και μη τρόπους και είναι έτοιμη σε οποιαδήποτε στιγμή να διερευνά την ορθότητα και τη λειτουργικότητα, πρακτικών, μεθόδων ή και αξιών, οι οποίες στο παρελθόν υπηρέτησαν με τον καλύτερο τρόπο το συμφέρον της επιχείρησης, αλλά στον παρόντα χρόνο ίσως είναι ακατάλληλες. Η έννοια της ισχυρής κουλτούρας μειώνει τους βαθμούς ελευθερίας μιας οργάνωσης και την ετοιμότητά της για αλλαγή. Τα παραπάνω οδηγούν και στη **βασική υπόθεση** της εργασίας αυτής:

Οι οργανώσεις με ισχυρές κουλτούρες, λόγω του εσωτερικού τους προσανατολισμού και της έμφασης που δίνουν στην ομοιογένεια, την ενίσχυση συμπεριφορών, πρακτικών και μεθόδων, τη συμβατότητα και την ενσωμάτωση των μελών τους, αδυνατούν να καινοτομούν και να αλλάζουν επαρκώς, με αποτέλεσμα να γίνονται μακροπρόθεσμα λιγότερο αποτελεσματικές από τις κουλτούρες μέσης ισχύος. Άρα:

Υ1: Η ισχύς της κουλτούρας μιας επιχείρησης σχετίζεται με την αποτελεσματικότητά της

ΣΧΗΜΑ 2. Η σχέση της ισχύος της κουλτούρας με την αποτελεσματικότητα

Επιπρόσθετα, και με βάση την προηγούμενη ανάλυση θα εξεταστούν οι παρακάτω επιμέρους υποθέσεις που προκύπτουν από τη βασική υπόθεση (ΣΧΗΜΑ 2):

Υ1.1: Οι επιχειρήσεις με κουλτούρες μέσης ισχύος είναι πιο αποτελεσματικές από αυτές με κουλτούρες μικρής ή μεγάλης ισχύος, όταν το περιβάλλον είναι αβέβαιο

Υ1.2: Οι επιχειρήσεις με κουλτούρες μέσης ισχύος είναι πιο αποτελεσματικές από αυτές με κουλτούρες μικρής ή μεγάλης ισχύος, όταν το περιβάλλον είναι εχθρικό

Υ1.3: Οι ισχυρές κουλτούρες που δρουν σε σταθερό περιβάλλον είναι πιο αποτελεσματικές από αυτές με μέση ή χαμηλή ισχύ

Υ1.4: Οι ισχυρές κουλτούρες που δρουν σε φιλικό περιβάλλον είναι πιο αποτελεσματικές από αυτές με μέση ή χαμηλή ισχύ

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Για τη διερεύνηση του θέματος της παρούσας μελέτης έγινε χρήση του **μοντέλου των ανταγωνιζόμενων αξιών (MAA)** όπως αυτό διατυπώθηκε από τον Quinn, (1988), τους Quinn και Rohrbaugh (1983) και τους Cameron και Quinn (1999). Το μοντέλο αυτό προσφέρει στον ερευνητή τη δυνατότητα να αποτυπώσει τον τύπο κουλτούρας καθώς και την ισχύ της, με έγκυρο και αξιόπιστο τρόπο. Εξετάζοντας τη σχετική βιβλιογραφία διαπιστώνεται ότι το MAA χρησιμοποιήθηκε σε περισσότερες μελέτες από οποιοδήποτε άλλο σχετικό μοντέλο (όπως τα Survey of Organizations και Organizational Culture Profile, τα οποία επίσης χρησιμοποιήθηκαν σε αρκετές μελέτες, Leisen et al., 2002).

Το δείγμα της έρευνας.

Ο καθορισμός του δείγματος διαμορφώθηκε από ορισμένους κύρια, παράγοντες, οι οποίοι διευκόλυναν την πραγματοποίηση της έρευνας αλλά και την επίτευξη της καλύτερης δυνατής αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος. Πρώτα απ' όλα κρίθηκε αναγκαία η επιλογή ενός σχετικά μεγάλου

και κατά το δυνατόν τυχαιοποιημένου δείγματος, λόγω του μεγάλου πληθυσμού των ΜΜΕ στην Ελλάδα. Για το σκοπό αυτό κρίθηκε σκόπιμος ο γεωγραφικός περιορισμός του υπό μελέτη φάσματος επιχειρήσεων σε δύο περιοχές, στο λεκανοπέδιο Αττικής και στο νομό Λάρισας. Η δεύτερη απόφαση που έπρεπε να ληφθεί αφορούσε το μέγεθος των επιχειρήσεων του δείγματος. Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις ορίζονται σύμφωνα με τους κανονισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης αυτές που απασχολούν μεταξύ 10 και 249 υπαλλήλους.

Ο τύπος δειγματοληψίας που χρησιμοποιήθηκε κατά την έρευνα αυτή, στο σύνολο σχεδόν των παρατηρήσεων, είναι η «**δειγματοληψία της χιονόμπαλας**» (**snowball sampling**) αφού η μεγάλη πλειοψηφία όσων δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα κατά την πρώτη τηλεφωνική επαφή, τελικά υπαναχώρησαν. (Jackson, J. C, 1995, Bailey, 1982). Συνολικά, 300 εταιρείες έλαβαν τα ερωτηματολόγια που παραδόθηκαν ή στάλθηκαν σε αυτές και τελικά απάντησαν περίπου 150. Από τις απαντήσεις εξαιρέθηκαν οι 40 λόγω ακαταλληλότητας των απαντήσεων, με αποτέλεσμα να παραμείνουν στο τελικό δείγμα 110 εταιρείες, με συνολικό αριθμό 504 ατόμων που απάντησαν.

Οι μεταβλητές και η μέτρησή τους

Σύμφωνα με την ομαδοποίηση των ερωτήσεων οι βασικές μεταβλητές της μελέτης αυτής είναι: η οργανωσιακή κουλτούρα, ο δυναμισμός και η ανταγωνιστικότητα του περιβάλλοντος και τέλος η αποτελεσματικότητα.

Η μέτρηση της Κουλτούρας

Σύμφωνα με την κοινωνιολογική προσέγγιση, εκτός των ποιοτικών μεθόδων, μπορούν να χρησιμοποιηθούν και ποσοτικές μέθοδοι (etic approach, Deshpande & Farley, 2004) στη μελέτη της κουλτούρας οι οποίες χρησιμοποιούνται για συγκρίσεις και για προβλέψεις (Christensen, 2006). Οι Cameron & Quinn (1999) και ο Quinn (1988), χρησιμοποίησαν ένα όργανο μελέτης της κουλτούρας ονομαζόμενο Όργανο Αξιολόγησης της Οργανωσιακής κουλτούρας (ΟΑΟΚ). Το όργανο αυτό, το οποίο χρησιμοποιείται και στην παρούσα μελέτη, περιλαμβάνει έξι βασικές διαστάσεις της κουλτούρας μιας οργάνωσης:

1. τα κύρια χαρακτηριστικά της επιχείρησης
2. το στυλ της ηγεσίας

3. το στυλ διαχείρισης των ανθρώπινων πόρων
4. το βασικό χαρακτηριστικό στοιχείο που ενώνει το προσωπικό
5. το κλίμα της επιχείρησης
6. τα κριτήρια επιτυχίας και αποτυχίας.

Οι παραπάνω πτυχές προσφέρουν μια απεικόνιση της κουλτούρας της επιχείρησης αντανακλώντας τις βασικές αξίες και τις βαθιά ριζωμένες πεποιθήσεις της οργάνωσης καθώς και τον συνολικό τρόπο λειτουργίας της. (Cameron & Quinn 1999: 137).

Η Αξιοπιστία του ΟΑΟΚ.

Ένας από τους λόγους που επιλέχθηκε το ΟΑΟΚ για χρησιμοποίηση στην έρευνα αυτή είναι η αποδεδειγμένη υψηλή αξιοπιστία του οργάνου μέσα από αρκετές δημοσιευμένες έρευνες, όπως αναφέρεται και πιο κάτω (βλ. Lund, 2003, Deshpande & Farley, 2004, Jones, Jimieson & Griffiths, 2005). Ειδικότερα οι Quinn και Spreitzer (1991: 115) εξέτασαν το ΟΑΟΚ σε ένα δείγμα από 86 οργανώσεις με 796 παρατηρήσεις. Η αξιοπιστία του οργάνου κυμάνθηκε μεταξύ 0.71 και 0.79 (συντελεστής α Cronbach) για τους τέσσερις τύπους κουλτούρας. Επίσης οι Zammuto και Krakower (1991: 83-114) χρησιμοποίησαν το ΟΑΟΚ βρίσκοντας τιμές για τους τέσσερις τύπους κουλτούρας κυμαινόμενους από 0,67 έως 0,83 (συντελεστές α Cronbach).

Το Οργανωσιακό Περιβάλλον

Δύο βασικές διαστάσεις του περιβάλλοντος που εξετάζονται από τον ερευνητή είναι η σταθερότητα και η ένταση του ανταγωνισμού. Οι κλίμακες που χρησιμοποιήθηκαν εξετάστηκαν σε προηγούμενες μελέτες με διάφορες μορφές, αναφορικά με την αξιοπιστία τους και την εγκυρότητα τους (Russell & Russell, 1992).

Η μέτρηση της ισχύος της Κουλτούρας

Ένα από τα πλεονεκτήματα που προσφέρει η ποσοτικοποίηση των στοιχείων της κουλτούρας είναι η δυνατότητα μέτρησης της ισχύος της. **Στην παρούσα μελέτη μια κουλτούρα θεωρείται ισχυρή όταν κυριαρχεί στην**

επιχείρηση ένας από τους τέσσερις τύπους κουλτούρας του ΟΑΟΚ. Όσο πιο μεγάλη είναι η διαφορά από το δεύτερο σε μονάδες τύπο τόσο πιο ισχυρή είναι η κουλτούρα της επιχείρησης. (Cameron & Quinn, 1999, Quinn, 1988). Για να αποφευχθεί η σύγχυση ανάμεσα στο βαθμό συμφωνίας μεταξύ των μελών (**congruence**) και την ισχύ, πρέπει να αναφερθεί, ότι congruent κουλτούρες είναι αυτές όπου τα μέλη της επιχείρησης αντιλαμβάνονται με τον ίδιο τρόπο τις βασικές της αξίες, άσχετα από το τμήμα που προέρχονται ή τη θέση την οποία κατέχουν στην εταιρεία. (Cameron & Freeman 1991). Απεναντίας ισχυρή κουλτούρα θεωρείται στην έρευνα αυτή ο τύπος κουλτούρας η οποία κυριαρχεί επί των τριών άλλων τύπων. Η εταιρεία για παράδειγμα που έχει μέλη τα οποία θεωρούν ότι οι αξίες που αντιπροσωπεύουν τους τέσσερις τύπους έχουν την ίδια περίπου βαρύτητα στην επιχείρησή τους, έχουν αδύνατες κουλτούρες αν και δυνητικά **υψηλού βαθμού συμφωνίας (congruent)**. **Επιχειρήσεις με έναν καθαρά εξέχοντα τύπο κουλτούρας (με μεγάλη διαφορά σκορ από τη δεύτερη) θεωρούνται ισχυρές** κουλτούρες (Cameron & Freeman, 1991, Cameron & Quinn 1999).

Ο διαχωρισμός των επιχειρήσεων του δείγματος στην έρευνα αυτή, σε τρεις βαθμίδες, όσον αφορά την ισχύ της κουλτούρας των εταιρειών, προέκυψε με τον ακόλουθο τρόπο: Υπολογίστηκε αρχικά η διαφορά μεταξύ των δυο προεξεχόντων τύπων της κάθε κουλτούρας. Η διαφορά αυτή θεωρητικά θα μπορούσε να φθάσει τις 100 μονάδες, ξεκινώντας από το μηδέν. Εάν δηλαδή και οι τέσσερις τύποι μοιράζονται εξίσου τις 100 μονάδες, η διαφορά είναι μηδέν και η κουλτούρα είναι η πλέον αδύνατη που μπορεί να υπάρξει. Εάν από την άλλη πλευρά όλα τα μέλη της επιχείρησης που ρωτήθηκαν έδωσαν 100 μονάδες μόνο σε ένα τύπο κουλτούρας, η διαφορά είναι 100 μονάδες και η κουλτούρα είναι η ισχυρότερη δυνατή.

Στις περιπτώσεις όπου η τιμή είναι μηδέν και οι δυο ισχυρότεροι τύποι κουλτούρας έχουν το ίδιο μέσο σκορ, χρησιμοποιείται η γνώμη του διευθυντή ως έκφραση της κυρίαρχης κουλτούρας (όπως προτείνουν οι Gordon & Ditomaso, 1992).

Η μέτρηση της αποτελεσματικότητας

Στη μέτρηση της αποτελεσματικότητας των επιχειρήσεων που συμμετέχουν στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιήθηκε μια κλίμακα, η οποία

στηρίχτηκε σε προηγούμενες μελέτες των Dess & Robinson (1984) και των Denison, (1990), Kotter & Heskett, (1992) και Christensen & Gordon, (1999). Η κλίμακα περιλαμβάνει μεταξύ άλλων , δείκτες κερδοφορίας, ανάπτυξης, θέσης στην αγορά (market position), και δείκτη μεριδίου της αγοράς. **Ο ερωτώμενος καλείται να αξιολογήσει την απόδοση της επιχείρησης του κατά τα τελευταία τρία χρόνια.**

Η εξέταση των υποθέσεων που προέκυψαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, έγινε με χρήση των τεστ της ανάλυσης της διακύμανσης (ANOVA), το t- τεστ , και με τα Kruscall –Wallis και Mann – Whitney τεστ όπου τα δείγματα είναι μικρά και απαιτείται η χρήση μη παραμετρικών μεθόδων κατά το υπόδειγμα των (Cameron & Freeman, 1991). Όλες οι αναλύσεις που ακολουθούν έγιναν με τη χρήση του στατιστικού πακέτου λογισμικού SPSS, v. 10.0.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Δημογραφικά στοιχεία

Το σύνολο των επιχειρήσεων που συμμετείχαν στην έρευνα και χρησιμοποιήθηκαν για ανάλυση ήταν 110. Συνολικά απάντησαν 504 άτομα εκ των οποίων 335 άνδρες ή 66,7% και 13 περιπτώσεις που δεν απάντησαν την ερώτηση. Το 41,1% είναι κάτοχοι πανεπιστημιακών τίτλων ή μεταπτυχιακών ενώ το 19,7% είναι απόφοιτοι ΤΕΙ ή ανώτερων σχολών. Το 24.7% των ερωτηθέντων είναι ηλικίας κάτω των 30 ετών, το 20.2% 31 – 35 ετών, το 15,5% 36 – 40 ετών, το 13,5% 41-45 ετών, το 11,6% 46-50 ετών και το 14,3% είναι άνω των 50. Ο μέσος χρόνος παραμονής στην ίδια θέση είναι 7,66 χρόνια ενώ ο μέσος χρόνος εργασίας στην συγκεκριμένη επιχείρηση είναι 9,4 χρόνια.

Ανάλυση στοιχείων και εξέταση των υποθέσεων

Κατά την ανάλυση των στοιχείων, χρειάστηκε να ληφθούν αποφάσεις όσον αφορά τα σημεία διχοτόμησης των μεταβλητών που εξετάζονται. Στη μεταβλητή **περιβάλλον για τις διαστάσεις «εχθρικό - φιλικό» και «σταθερό - αβέβαιο»**, το εύρος των απαντήσεων είναι δυνητικά 7-35 με **μέση τιμή το 21**. Αυτή είναι και η τιμή διαχωρισμού κατά τη διχοτόμηση, δηλαδή επιχειρήσεις με σκορ **μικρότερο του 21 θεωρείται ότι δρουν σε σταθερό, ή φιλικό περιβάλλον αντίστοιχα, με τις υπόλοιπες να λειτουργούν σε αβέβαιο ή εχθρικό περιβάλλον**.

Στο δείγμα που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα παρατηρήθηκαν 58 επιχειρήσεις με κουλτούρες Υποστήριξης, 2 επιχειρήσεις με Επιχειρηματικές κουλτούρες, 18 επιχειρήσεις με Γραφειοκρατικές κουλτούρες και 32 επιχειρήσεις με κουλτούρες Στόχων. Η μεταβλητή της ισχύος, χωρίστηκε σε τρία μέρη ύστερα από μελέτη των ποσοστιμοριών της. Συγκεκριμένα, το σύνολο των επιχειρήσεων του δείγματος διαιρέθηκε σε τρεις ομάδες: αυτές με τις πιο ισχυρές κουλτούρες, τις μέσης ισχύος και τις χαμηλής ισχύος, με κάθε ομάδα να περιλαμβάνει το 33.33% του συνολικού δείγματος (Kotter & Hesskett, 1992).

Έλεγχος των υποθέσεων

Στις παραγράφους που ακολουθούν ελέγχονται στατιστικά οι υποθέσεις που προέκυψαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση.

H1: Η ισχύς της κουλτούρας σχετίζεται θετικά με την αποτελεσματικότητα της επιχείρησης.

Για τον έλεγχο της υπόθεσης αυτής χρησιμοποιήθηκε η δοκιμασία της συσχέτισης Spearman για να διαπιστωθεί, πριν προχωρήσουμε στις πιο εξειδικευμένες υποθέσεις, εάν υπάρχει κάποια στατιστικά σημαντική σχέση και εάν επιβεβαιώνεται η υπόθεση της «ισχυρής κουλτούρας». Στη χρησιμοποίηση της συσχέτισης Spearman, δεν απαιτείται ως βασική προϋπόθεση η κανονική κατανομή του δείγματος, ούτε και η τυχαιότητα του δείγματος. (ΠΙΝΑΚΑΣ 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Η ΣΧΕΣΗ ΙΣΧΥΟΣ ΤΗΣ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Spearman's rho	ΙΣΧΥΣ	ΙΣΧΥΣ		ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤ/ΤΑ
		Correlation Coefficient	1,000	
		Sig. (2-tailed)		0,158
		N	110	,099
	ΑΠΟΤΕΛΕΣ/ΤΑ	Correlation Coefficient	-,158	1,000
		Sig. (2-tailed)	,099	
		N	110	110

Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει ότι η ισχύς της κουλτούρας δεν σχετίζεται θετικά με την αποτελεσματικότητα, (p -value) = 0,099.

Υπόθεση 1.1 : Οι επιχειρήσεις με κουλτούρες μέσης ισχύος είναι πιο αποτελεσματικές από τις επιχειρήσεις με κουλτούρες μικρής και μεγάλης ισχύος, όταν το περιβάλλον είναι αβέβαιο.

Για τον έλεγχο της υπόθεσης αυτής χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης της διασποράς (ANOVA) με τον παράγοντα «ισχύς» σε τρεις στάθμες. Η υπόθεση ελέγχθηκε με τη διχοτόμηση της αβεβαιότητας του περιβάλλοντος. Ως εξαρτημένη μεταβλητή χρησιμοποιήθηκε η «αποτελεσματικότητα» ενώ οι στάθμες της ισχύος είναι : **1: χαμηλή ισχύς, 2: μέση ισχύς, 3: υψηλή ισχύς.** Τα αποτελέσματα της ανάλυσης είναι τα εξής: α) κατά την ανάλυση διασποράς (ANOVA) η H_0 (Μηδενική Υπόθεση) γίνεται δεκτή (p -value = 0,368). Εξετάζοντας επίσης την υπόθεση και με τη μη παραμετρική μέθοδο των Kruskal – Wallis, το p -value = 0,375, ενισχύει τη αποδοχή της μηδενικής υπόθεσης. Επομένως, με βάση το συγκεκριμένο δείγμα και με τους δεδομένους περιορισμούς, δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά στην αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται σε αβέβαιο περιβάλλον, μεταξύ ισχυρής, μέσης και χαμηλής ισχύος κουλτούρας. Η υπόθεση της ισχυρής κουλτούρας δεν επιβεβαιώνεται όπως αναμένονταν, σύμφωνα με τις αναφορές στο κεφάλαιο 2 και αντίθετα με τους ισχυρισμούς των Deal & Kennedy, (1982), Ouchi, (1981), Gordon & Ditomaso, (1992). Παρόμοια ήταν τα αποτελέσματα και για τις υπόλοιπες τρεις υποθέσεις που εξετάστηκαν. Συγκεκριμένα, στη δεύτερη υπο-υπόθεση αναμένονταν ότι: **Οι επιχειρήσεις με κουλτούρες μέσης ισχύος είναι πιο αποτελεσματικές από αυτές με κουλτούρες μικρής ή μεγάλης ισχύος, όταν το περιβάλλον είναι εχθρικό.** Και εδώ

χρησιμοποιήθηκε πάλι η μέθοδος της Ανάλυσης της Διασποράς (ANOVA), με διχοτομημένο το περιβάλλον σε Φιλικό και Εχθρικό. Η Μηδενική υπόθεση γίνεται δεκτή σε επίπεδο $p\text{-value}=0,535$ με χρήση ANOVA, ενώ χρησιμοποιώντας το Kruskal-Wallis test ($p\text{-value}=0,540$) και πάλι απορρίπτεται η εναλλακτική υπόθεση.

Στην υπόθεση Υ1.3 εξετάστηκε κατά πόσο **οι ισχυρές κουλτούρες που δρουν σε σταθερό περιβάλλον είναι πιο αποτελεσματικές από αυτές με μέση ή χαμηλή ισχύ**. Η εξέταση της υπόθεσης 1.3 έγινε με τη χρήση της Ανάλυσης διασποράς, και με το τεστ Kruskal – Wallis. Σύμφωνα με τον Πίνακα 6, η H_0 γίνεται δεκτή, αφού οι αντίστοιχες τιμές που βρέθηκαν για την ανάλυση διασποράς είναι $p = 0,770$ και για το μη παραμετρικό τεστ $p = 0,701$. Επομένως δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ των τριών βαθμών ισχύος της κουλτούρας, για τις επιχειρήσεις που λειτουργούν σε σταθερά περιβάλλοντα.

Στην υπόθεση Υ1.4 προτείνεται ότι **οι ισχυρές κουλτούρες που δρουν σε φιλικό περιβάλλον είναι πιο αποτελεσματικές από αυτές με μέση ή χαμηλή ισχύ**. Ο μικρός αριθμός παρατηρήσεων, $N=8$, υποδηλώνει τον υψηλό βαθμό εχθρικότητας που αισθάνονται οι επιχειρήσεις ότι υπάρχει στο εξωτερικό τους περιβάλλον. Το Kruskal-Wallis τεστ ($p=0,501$), δείχνει στην κατεύθυνση της αποδοχής της H_0 . Είναι δύσκολο να αποκομίσει κάποιος χρήσιμα συμπεράσματα από ένα δείγμα μόλις 8 παρατηρήσεων και κατά συνέπεια η υπόθεση αυτή χρήζει επανεξέτασης, σε μεγαλύτερο δείγμα για την παραγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Συνολικά, οι υποθέσεις που αφορούν την ισχύ της κουλτούρας δεν έδειξαν κάποια στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των τριών βαθμίδων της ισχύος της κουλτούρας των επιχειρήσεων. Η εξέταση της υπόθεσης 1 έδειξε μια χαμηλή συσχέτιση μεταξύ της ισχύος και της αποτελεσματικότητας, ενώ το τεστ Ανάλυσης της Διασποράς έδειξε ότι οι τρεις ομάδες ισχύος δεν διαφέρουν μεταξύ τους. Επίσης, δεν έγινε δεκτή η υπόθεση 1.1, όπου προτείνεται ότι οι μέσης ισχύος κουλτούρες που δρουν σε **αβέβαιο** περιβάλλον είναι αποτελεσματικότερες από τις κουλτούρες μικρής και μεγάλης ισχύος. Παρατηρώντας τις μέσες τιμές των τριών ομάδων φαίνεται ότι οι διαφορές είναι μικρές. Για την εχθρικότητα του περιβάλλοντος στην υπόθεση 1.2 ισχύουν τα ίδια αποτελέσματα, με μέσες τιμές και πάλι σχετικά όμοιες. Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι,

με βάση τα αποτελέσματα στην παρούσα μελέτη, **η υπόθεση της ισχυρής κουλτούρας δεν γίνεται αποδεκτή**. Η μέση τιμή των τριών βαθμίδων ισχύος της κουλτούρας δεν διαφέρει επαρκώς για να δικαιολογήσει ή να προσφέρει υποστήριξη στην υπόθεση της ισχυρής κουλτούρας.

Τα προαναφερόμενα ευρήματα σχετικά με τις ισχυρές κουλτούρες συμφωνούν με τη λογική των υποθέσεων που διατυπώθηκαν κατά την ανάλυση που προηγήθηκε και όσον αφορά τις περιπτώσεις που η εταιρεία δρα σε περιβάλλοντα σταθερά ή φιλικά. Αυτό το οποίο προκαλεί ενδιαφέρον είναι η έλλειψη διαφορών μεταξύ των τριών ομάδων ισχύος σε αβέβαια ή σε εχθρικά περιβάλλοντα. Σύμφωνα με τη λογική της υπόθεσης της ισχυρής κουλτούρας, ένα αβέβαιο ή ένα εχθρικό περιβάλλον αντιμετωπίζεται πιο αποτελεσματικά όταν τα μέλη της επιχείρησης καθοδηγούνται από ένα κοινό όραμα, κοινές αξίες και πεποιθήσεις και επικοινωνούν και συντονίζουν τις ενέργειές τους με γνωστούς σε αυτά, καθιερωμένους τρόπους (Peters & Waterman 1982, Deal & Kennedy 1999, Gordon & Ditomoso, 1992). Απορρίπτοντας την παραπάνω υπόθεση, οι υποστηρικτές της υπόθεσης ότι οι μέσης ισχύος κουλτούρες είναι περισσότερο αποτελεσματικές, ιδιαίτερα σε αβέβαια ή σε εχθρικά περιβάλλοντα λόγω της μεγαλύτερης δυνατότητάς τους να αλλάζουν και να προσαρμόζονται, επίσης δεν επιβεβαιώνονται από τα ευρήματα της έρευνας (Sallford 1988, Weick, 1991, Kotter & Heskett, 1992).

Επίλογος

Η μελέτη που παρουσιάστηκε στις προηγούμενες σελίδες, λαμβανομένων υπόψιν των αδυναμιών της, οδηγεί γενικά σε νέους δρόμους αναζήτησης του ρόλου της κουλτούρας στις επιχειρήσεις. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν προς την κατεύθυνση της απόρριψης της Υπόθεσης της ισχυρής κουλτούρας όπως αυτή διατυπώθηκε στις αρχικές μελέτες - ορόσημα των Deal & Kennedy και Peters & Waterman (1982), Denison (1990) και αλλού. Εξαίρεση αποτελούν οι οργανώσεις που κατορθώνουν να εφευρίσκουν μηχανισμούς που ξεπερνούν την εσωστρέφεια ή τον ανεπαρκή έλεγχο, ανάλογα με την περίπτωση. Μελλοντικές μελέτες θα πρέπει να αναζητήσουν τον τρόπο με τον οποίο σχετίζεται ο τύπος της κουλτούρας και η αποτελεσματικότητα, σε συγκεκριμένους τομείς της αγοράς, πράγμα το οποίο θα καταστήσει τη μεταβλητή «περιβάλλον» μη σημαντική και την αξία ενός δείγματος σαν αυτό της παρούσας έρευνας ουσιαστικά μεγαλύτερη.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ahmed, P.K. 1988 Culture and Climate for Innovation : European Journal of Innovation Management. Vol. 1,1 p. 30-43

Bailey, K. , D. 1982 Methods of Social Research, 2nd edition, Free Press

Business Week, 1999 Dec. 6 p. 85

Cameron, K.S. and Freeman, S.J. 1991. Cultural Congruence Strength and Type. Research in Organizational Change and Development , 5. 23-58

Cameron, K. 1995. Downsizing quality and performance in R.E. Cole ed. The fall and Rise of American Quality Movement : M.Y. Oxford University Press

Cameron, K.S. and Quinn, R.E. 1999, Diagnosing and Changing Organizational Culture. Reading, MA : Addison

Carr, A. 2002. "Organizational Culture: Organizational Change?". Journal of Organizational change Management, v. 15, 4, pp. 425-432

Choueke, R. & R. Armstrong, 2000. " Culture: a missing perspective on small-and medium-sized enterprise development? " International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research, vol. 6, 4 pp. 227-238

Christensen, C. M. 2006. "The ongoing process of building a theory of disruption", Journal of Product Innovation Management, 23, pp. 39-55

Chuang, Y. T., R. Church & J. Zikic, 2004. "Organizational culture, group diversity and intra-group conflict". Team Performance Management, 10, 1, pp. 26-34

CSC Index 1994. State of Reengineering Report (North America and Europe)

Deal, R. and Kennedy, A. E. 1982. Corporate Cultures: The rites and rituals of corporate life. Reading MA: Addison-Wesley.

Deal, R. and Kennedy, A. E. 1999. The New Corporate Cultures, Reading MA, Perseus Books

Denison, D. R. 1990. Corporate Culture And Organizational Effectiveness. New York: John Wiley & Sons.

Deshpande, R. and J. U. Farley 2004. "Organizational Culture, Market Orientation, innovativeness and Firm Performance: an international research odyssey". *International Journal of Research in Marketing*, 21, pp. 3-22

- Gallagher, R. S. 2003. *The soul of an organization*, Dearborn Trade Publishing
- Goffee, R. and Jones, G. 1998 . The character of a corporation. New York, Harper – Collins
- Gordon, G.G. and DiTomaso, N., 1992 "Predicting Corporate performance from organizational culture" *Journal of Management Studies* 29: 783-798
- Hamel, G. 2000. *Leading the Revolution*. Harvard Business School Press
- Jackson , J. C. 1995, *Dimensions of innovation model: An examination of personal style and idea management in the collaborative team innovation*, UMI Dissertation Services
- Jones, R. A. N. L. Jimieson & A. Griffiths, 2005. "The impact of organizational culture and reshaping capabilities on change implementation success: the mediating role of readiness for change", *Journal of Management Studies*, 42, 2, pp. 361-389
- Kotter J. P. 1996. *Leading Change*. Harvard Business School Press
- Kotter, J. P. and Heskett, J. L. 1992. *Corporate Culture and Performance*. New York, Free Press
- Lamond, D. 2003. "The value of Quinn's competing values model, in an Australian context", *Journal of Managerial Psychology*, 18,1, pp. 46-59
- Lee, S. K. , K. Yu, 2004. "Corporate culture and organizational performance'. *Journal Of Managerial Psychology*, 19, 4, pp.340-359
- Leisen, B., B. Lilly, and R. D. Winsor, 2002, "The effects of organizational culture and market orientation on the effectiveness of strategic marketing alliances". *Journal of Marketing Services*, 16, 3, pp. 201-220
- Lund, D. L. 2003. "Organizational culture and job satisfaction", *The Journal of Business and Industrial Marketing*, 18, 3, pp. 219-236
- McGinnis, M. & Ackelsberg, M. 1983. "Effective innovation management: Missing link in strategic planning" *Journal of Business Strategy*, 4 : 59-66
- Milliken, F. J. and L. L. Martins 1996. Searching for common threads: understanding the multiple effects of diversity in organizational groups. *Academy of Management Review*, April, pp. 402-435
- Nemeth, C., J. 1997, "Managing innovation: When less is more" *California Management Review*, 40, 1, pp.59-74

Ogbonna, E. & L.C. Harris 2000. "Leadership style , organizational culture and performance: empirical evidence from UK companies". International Journal of Human Resource Management 11: 4 pp.766-788

Ogbor, J., O. 2001. "Critical Theory and the hegemony of corporate culture". Journal of Organizational Change Management, 16, 6, pp.590-608

O'Reilly, C. A., and J. A. Chatman 1996. " Culture as social control: Corporations , culture and commitment." Στην Εκδ. B. M. Staw and L. L. Cummings , Research in Organizational Behavior, 18: 157-200. JAI press

Payne, R. L. & D. S. Pugh, 1976, "Organizational Structure and Climate" In M. D. Dunnette ed. Handbook of Industrial and Organizational Psychology, pp. 1125-1173

Peters, T. J. and Waterman, R. N., Jr. 1982. In Search Of Excellence : Lessons from America's best-run companies. New York: Harper & Row.

Pettigrew, A. M. , S. Massini and I. Numagami. 2000. " Innovative forms of organizing in Europe and Japan" European Management Journal, 18, 3. Pp. 259 – 273

Quinn, R.E., 1988. Beyond Rational Management, San Francisco, Jossey Bass

Quinn, R.E. and Rohrbach, J. 1983 " A spatial model of effectiveness criteria: Towards a competing values approach to organization analysis" , Management Science 29, pp. 363-377

Quinn, R.E. and Spreitzer G. M. 1991 " The Psychometrics of the competing values culture instrument", Research in Organizational Change and Development, pp. 115-142

Reuer, J. and J. C. Shen. 2003. "The extended Merger and Acquisition Process: Understanding the Role of IPO's in Corporate Strategy", European Management Journal, 21, 2, pp.192-198

Russell, R. and Russell ,C. 1992 , "An examination of the effects of organizational structure and environmental uncertainty on entrepreneurial strategy", Journal of Management, 18, 4, pp. 639-656

Saffold, G. S. 1988. " Culture traits , strength and organizational performance : Moving beyond strong culture", Academy of Management Review, 13, pp.546-557

Saxby, G., Parker, K., Niche, P. & P. Dishman, 2002. "Environmental scanning and Organizational culture", Marketing Intelligence Planning, 20, 1, pp. 28-34

Schein, E. N. 1983. "The Role Of The Founder In Creating Organizational Culture", Organizational Dynamics", Summer, pp. 13-28.

Schein, E. N. 1985. *Organizational Culture And Leadership*, San Francisco: Jossey-Bass.

Schein, E. N, 1999 *The Corporate Culture Survival Guide* , Jossey- Bass

Sorensen, J. B. 2002 . The strength of corporate culture and the reliability of firm performance. *Administrative Science Quarterly*, March, pp.1-27

Tichy, N. 1982. "Managing Change Strategically: The technical, political and cultural keys" *Organizational Dynamics* , Autumn, pp. 59-80

Weick, K. E. 1985. The significance of corporate culture. In P. J. Frost, L. F. Moore, M. R.

Welch, D. E. & L. S. Welch, 2006. "Commitment for hire? The viability of corporate culture as a MNC control mechanism", *International Business Review*, in Press

Zammuto, R.F. and Krakower, J. Y. 1991. "Quantitative and Qualitative studies of organizational culture", *Research in Organizational Change and Development*, 5, pp.83-114

Zollo, M. 2003. "M&A's and Corporate Growth", *European Management Journal*, 21, 2, pp.176-178

Οικονομικές αναδιαρθρώσεις και ταξικές ανακατατάξεις: η περίπτωση των μικρών εμπορών στην Μεταπολεμική Ελλάδα. Τάσεις προλεταριοποίησης;

Βάλια Αρανίτου

1. Μικροί έμποροι μια ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία

Οι μικροί έμποροι αν και κατατάσσονται στα παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα¹, αποτελούν μια επιμέρους κοινωνική κατηγορία η οποία διαφοροποιείται, αφ' ενός, από το σύνολο των εμπορών, εξαιτίας του μικρού μεγέθους της εμπορικής τους επιχείρησης και, αφ' ετέρου, από τους μικρούς βιοτέχνες, αφού δεν συμμετέχουν οι ίδιοι στην παραγωγή των εμπορευμάτων που [μετα]πωλούν.

Το μικρό εμπόριο, ως κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, αποτελεί τμήμα του λιανικού εσωτερικού εμπορίου. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είναι ότι απαρτίζεται από ένα πλήθος μικρών οικονομικών μονάδων, τα εμπορικά καταστήματα, που αποτελούν τον κεντρικό ιστό των λεγόμενων μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι συχνά βρίσκονται στο επίκεντρο των οικονομικών και αναπτυξιακών πολιτικών. Με βάση τα χαρακτηριστικά αυτά του μικρού εμπορίου, η κοινωνική κατηγορία των μικρών εμπορών συναθροίζει σε ένα ενιαίο σύνολο δύο διακριτές υποομάδες, τους αυτοαπασχολούμενους και τους μικρούς εργοδότες. Ομάδες οι οποίες διαθέτουν όμως μια κοινή ως προς το είδος αλλά και ως προς το μέγεθος, επιχειρηματική δραστηριότητα που τις διαφοροποιεί από τους υπόλοιπους εργαζόμενους.

Οι μικροί έμποροι ασκούν την οικονομική τους δραστηριότητα ως ανεξάρτητοι επιχειρηματίες στον χώρο του λιανικού εμπορίου και συνυπολογίζονται ως βασικό αλλά και κρίσιμο τμήμα των

¹ Για την κοινωνική κατηγορία των μικρών εμπορών ως τμήμα της μεσαίας τάξης βλ. μεταξύ άλλων: Bechhofer F. και Elliott B., (1981), "An Approach to a Study of Small Shopkeepers and the Class Structure", *European Journal of Sociology*, τχ. 9 (2), σελ.180-202· Bechhofer F. και Elliott B., (1981), *The Petite Bourgeoisie: Comparative Studies of the Uneasy Stratum*, Macmillan, Λονδίνο και από τη Mayer N. (1986), *La boutique contre la gauche*, Presses de la FNSP, Παρίσι, για τους Άγγλους και τους Γάλλους μικρούς εμπόρους αντίστοιχα.

αποκαλούμενων «μεσαίων στρωμάτων», ανεξάρτητα από τις ταξινομικές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζει η, συχνά αμφιλεγόμενη, έννοια των «μεσαίων στρωμάτων». Ως διακριτή επιμέρους κοινωνική κατηγορία, οι μικροί έμποροι έχουν απασχολήσει την κοινωνιολογική θεωρία και έρευνα είτε από την οπτική της πολιτικής τους συμπεριφοράς είτε όταν εξετάζεται η πιθανότητα της επιβίωσης ή του αφανισμού τους.

Το μικρό εμπόριο για τη συγκεκριμένη ανάλυση προσδιορίζεται όχι μόνο οριζόντια, μεταξύ των μικροαστικών στρωμάτων, αλλά και κάθετα, μέσα στην εμπορική τάξη. Έτσι, στον ορισμό του μικρού εμπορίου περιλαμβάνεται το σύνολο των εμπορικών καταστημάτων που πουλάνε προϊόντα κατευθείαν στους καταναλωτές, χωρίς ο ιδιοκτήτης ή κάποιος υπάλληλος να συμμετέχει στην παραγωγή τους· πρόκειται, δηλαδή, για απλή μεταπώληση. Ο ορισμός περιλαμβάνει μόνο το λιανικό εμπόριο που διεξάγεται σε συγκεκριμένο, στεγασμένο χώρο –το εμπορικό κατάστημα– έχει συχνά οικογενειακό χαρακτήρα και δεν απασχολεί περισσότερο από δύο άτομα. Στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι παρά ο ιδιοκτήτης και ένας ή δύο υπάλληλοι ή ο ιδιοκτήτης, ένα μέλος της οικογένειας και ένας υπάλληλος. Πρόκειται δηλαδή για τις χιλιάδες επιχειρήσεις που όλοι μας συναντάμε στις καθημερινές μας συναλλαγές, το φούρνο, το ανθοπωλείο, το μπακάλικο ή τη Δ της γειτονιάς. Τα κριτήρια αυτά τέθηκαν για να διαχωριστούν από το σύνολο του εμπορίου εκείνοι οι οποίοι: «δεν εκμεταλλεύονται – τουλάχιστον όχι κατά κύριο λόγο– μισθωτή εργασία ...»².

Αποτελεί κοινό τόπο ότι το μικρό εμπόριο είναι η βασικότερη ίσως συνιστώσα του τριτογενούς τομέα στην Ελλάδα ενώ οι μικροί έμποροι συγκροτούν την κρίσιμη συνιστώσα της εγχώριας μικροαστικής τάξης³.

² Πουλαντζάς Ν. (1984), *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 411.

³ Ενδεικτικά ανάμεσα στις πολλές μελέτες για τη μικρή επιχειρηματικότητα βλ.: Βάϊου Ν.-Χατζημιχάλης Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Εξάντας·Αθήνα· Koniordos S. (2001), *Towards a Sociology of Artisans*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Αγγλία· Μοσχονάς Ανδ. (1986), *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών, Αθήνα· Λυμπεράκη Αντ. (1991), *Ευέλικτη εξειδίκευση: κρίση και αναδιοργάνωση στη μικρή βιομηχανία*, Gutenberg, Αθήνα και για τη μικρή αγροτική παραγωγή βλ.: Βεργόπουλος Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα, κεφ. Γ', Δ'· Λιοδάκης Γ. (1994), *Γεωπρόσοδος, Επιτόκια και Αγροτικές τιμές: οικονομικές πλευρές του αγροτικού ζητήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα· Λιοδάκης Γ. (2000), «Καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: μια κριτική

Ίσως σε πρώτη ανάγνωση το κριτήριο του αριθμού των απασχολουμένων στην επιχείρηση να φαίνεται υπερβολικό για την ελληνική περίπτωση. Ωστόσο όπως προκύπτει και από την μελέτη των διαχρονικών στατιστικών στοιχείων, το ποσοστό των καταστημάτων αυτής της κατηγορίας αντιπροσωπεύει το 80% του συνόλου των επιχειρήσεων του λιανικού εμπορίου, ενώ, η εν λόγω δραστηριότητα επιδεικνύει μια αξιοσημείωτη αντοχή, σε μια περίοδο που, σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, η αντίστοιχη κοινωνική κατηγορία καταγράφει ουσιαστική και αριθμητική συρρίκνωση⁴.

Η αριθμητική ευημερία των μικρών εμπορών δεν δικαιολογείται στη βάση οικονομικών δεικτών (εισόδημα, κλπ). Το παράδοξο αυτό μπορεί να ερμηνευτεί από την επιβίωση και την αναπαραγωγή μιας ισχυρής εμπορικής παράδοσης και από την αποκρυστάλλωση μιας ιδιαίτερης εμπορικής κουλτούρας η οποία προσδιορίζει την εργασιακή συμπεριφορά της κοινωνικής αυτής κατηγορίας όπως και τους όρους κοινωνικής της πρόσληψης.

Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνική εικόνα που συνδέεται με το επάγγελμα του μικρού εμπορού, ταυτίζεται πολύ συχνά με τη συνολική εμπορική επιχειρηματική δραστηριότητα και συνεπώς με το ενδεχόμενο της ανάπτυξης της επιχείρησής του. Με άλλα λόγια φαίνεται ότι η σημαντική πληθυσμιακή ευρωστία συντελεί στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης κοινωνικής εικόνας των Ελλήνων μικρών εμπορών.

Η βασική υπόθεση που θα υποστηριχθεί στην παρούσα ανάλυση είναι ότι σε αντίθεση με άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης, στην Ελλάδα ακόμα και σύμφωνα με την πλέον πρόσφατα στοιχεία, το μητρώο επιχειρήσεων του 2005 της ΕΣΥΕ, αλλά και τα στοιχεία της έρευνας εργατικού δυναμικού 2008 οι μικροί έμποροι συνεχίζουν να αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό τμήμα του συνόλου των εμπορών αλλά και του εργατικού δυναμικού. Το ποσοστό των επιχειρήσεων που κατατάσσονται στο

του νεολαϊκισμού», *Βήμα Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα, τχ. 29, σελ. 69-101· Ψυχογιός Δ. (1982), «Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, Αγροτική Τράπεζα, Αθήνα, τχ. 2, σελ. 2-33.

⁴ Στη Γαλλία το ποσοστό των μικρών εμπορών μειώνεται κατά 27% μεταξύ 1954 και 1975, Rapport de la C.C.C.N., "Le commerce en France en 1977", Παρίσι, I.N.S.E.E., 1978, σελ. 35· στη Γερμανία για την ίδια περίοδο το ποσοστό εμπορών /εργοδοτών ως ποσοστό στο σύνολο των απασχολουμένων στο λιανικό εμπόριο περιορίζεται από 13% σε 2%.

μικρό εμπόριο αν και μειώνεται διαχρονικά παραμένει εξαιρετικά υψηλό φτάνοντας στο 80% του συνόλου των εμπορικών επιχειρήσεων. Όμως μοιάζει να αλλάζουν ριζικά τα ποιοτικά στοιχεία που συνθέτουν το επάγγελμα και την κοινωνική κατηγορία, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι μικροί έμποροι οδηγούνται σταδιακά προς μια ιδιότυπη «προλεταριοποίηση». Συγκεκριμένα με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία οι μικροί έμποροι εμφανίζονται να εργάζονται ακόμα και 7 ημέρες την βδομάδα για περίπου 12 ώρες την ημερησίως για να προσποριστούν τελικά ένα εισόδημα που δεν ξεπερνά τον βασικό μισθό της αγοράς εργασίας⁵. Στο ίδιο πλαίσιο το ειδικό βάρος αυτής της κατηγορίας εμπορίου μειώνεται δραστικά αφού για παράδειγμα, το ποσοστό της απασχόλησης σε αυτό αντιπροσωπεύει πλέον, για το έτος 2008, μόνο το 48% της συνολικής απασχόλησης στο λιανεμπόριο όταν το 1988 ήταν 66% και το 1958 87,6%.

2. Εμπορική δραστηριότητα και μικροί έμποροι στην Ελλάδα

α. Η πραγματικότητα των ποσοτικών δεδομένων

Η βασική διάκριση στο εσωτερικό της εμπορικής δραστηριότητας συνίσταται στη διαφοροποίηση μεταξύ χονδρικού και λιανικού εμπορίου. Τη διάκριση αυτή υιοθετούν τόσο οι γενικές απογραφές βιομηχανίας, βιοτεχνίας και εμπορίου, όσο και στα μητρώα επιχειρήσεων⁶. Όπως προκύπτει από την επεξεργασία των εμπειρικών στοιχείων το βασικό γνώρισμα του εγχώριου λιανικού εμπορίου είναι η διασπορά του σε ένα μεγάλο πλήθος οικονομικών μονάδων που δραστηριοποιούνται με τη νομική μορφή της ατομικής επιχείρησης. Στους πίνακες που ακολουθούν αποτυπώνονται η διαχρονική εξέλιξη του μικρού εμπορίου όπως και ο όγκος της απασχόλησης στις εν λόγω επιχειρήσεις ως διακριτές συνιστώσες της συνολικής εμπορικής δραστηριότητας.

⁵ Αρανίτου Β. (2005), *Το μικρό εμπόριο στην Μεταπολεμική Ελλάδα. Η πολιτική μιας αμφίβολης επιβίωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.

⁶ Αυτά ισχύουν για τις απογραφές έως και το έτος 1988. Από το 1991 ο τρόπος της συλλογής και κατηγοριοποίησης των στοιχείων αλλάζει και έτσι τα στοιχεία του 1994 -που είναι τα πρώτα διαθέσιμα μετά το 1988- παρουσιάζονται σε διαφορετική κατάταξη. Γενικός κωδικός κατάταξης του λιανικού εμπορίου γίνεται ο κωδικός «52», οι δε στατιστικές κατηγορίες μειώνονται σε οκτώ με την ομαδοποίηση ορισμένων υποκλάδων.

Πίνακας -1 <i>Διαχρονική εξέλιξη των καταστημάτων του λιανικού εμπορίου και του μικρού εμπορίου αντίστοιχα</i>						
	1958	1969	1978	1988	1994	2005
Σύνολο λιανικού	104.700	134.898	160.599	184.815	150.220	198.414
Μικρό εμπόριο	91.803	117.301	142.805	162.874	130.781	160.000
Ως % του συνόλου	87,6%	86,9%	88,9%	88,1%	87,0%	80,0%

Πίνακας -2 <i>Διαχρονική εξέλιξη της απασχόλησης στα καταστήματα του μικρού εμπορίου</i>						
	1958	1969	1978	1988	1994	2005
Σύνολο λιανικού	180.237		287.457	344.924		512.593
Μικρό εμπόριο	125.137		197.997	227.835		249.000
ως % του συνόλου	69,45%		68,88%	66,0%		48%

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από την μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης των δεικτών που αφορούν τον αριθμό των καταστημάτων και τη δομή της απασχόλησης θα μπορούσε να συμπυκνωθεί στην εξής σχέση: ενώ το πλήθος των επιχειρήσεων του μικρού εμπορίου παραμένει ιδιαίτερα υψηλό, και σχετικά σταθερό ως ποσοστό του συνόλου της εμπορικής δραστηριότητας (80%), εν τούτοις η απασχόληση στις μικρές εμπορικές επιχειρήσεις μειώνεται σημαντικά και σταθερά. Έτσι, ενώ το 1958 εκπροσωπούσε το 70% περίπου της απασχόλησης στο εμπόριο, το 2005 το ποσοστό αυτό περιορίζεται στο 48% της συνολικής απασχόλησης στο λιανικό εμπόριο. Ειδικότερα, παρά το πολύ υψηλό

ποσοστό των επιχειρήσεων του μικρού εμπορίου στο σύνολο του εμπορίου, το ποσοστό της απασχόλησης που αντιστοιχεί σε αυτό, είναι αισθητά μικρότερο και κυρίως ακολουθεί μια πτωτική τάση.

Η αριθμητική εικόνα του μικρού εμπορίου παρουσιάζει μια σταθερότητα σε όλη την περίοδο που εξετάζεται από την παρούσα μελέτη. Από το 1958 μέχρι σήμερα η αύξηση των μικρών επιχειρήσεων εναρμονίζεται με τους ρυθμούς ανάπτυξης του λιανικού εμπορίου συνολικά. Και οι τέσσερις διαδοχικές απογραφές αποτυπώνουν αυτή την αξιοσημείωτη αν και παράδοση σε σχέση με τη διεθνή εμπειρία και τάση.

Από την άλλη πλευρά, η απασχόληση στις επιχειρήσεις του μικρού εμπορίου μειώνεται κατά τη διάρκεια της πεντηκονταετίας στο 50%. Έτσι, με βάση τη σημερινή εικόνα το 20% των εμπορικών επιχειρήσεων που εκπροσωπεί κυρίως τις μεγάλες αλυσίδες λιανικού εμπορίου απασχολεί το 52% των εργαζομένων στον κλάδο, ενώ το 80% απασχολεί μόνο το 48% της απασχόλησης. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τη στασιμότητα που παρατηρείται στο ρυθμό αύξησης των καταστημάτων του μικρού εμπορίου μας επιτρέπει να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι οι τάσεις συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης στο χώρο του εμπορίου αποκρυσταλλώνονται και στη χώρα μας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται περαιτέρω και από τα πορίσματα που προκύπτουν από την ανάλυση της δομής της απασχόλησης με βάση το κριτήριο της θέσης στο επάγγελμα για μια μακρά περίοδο.

Η απασχόληση στο λιανικό εμπόριο

Είναι γνωστό ότι η ανάλυση της δομής της απασχόλησης μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στη διερεύνηση των τάσεων κεφαλαιακής συγκέντρωσης που εμφανίζονται σε έναν κλάδο. Σύμφωνα με αυτήν το ποσοστό των εργοδοτών μειώνεται με αργούς ρυθμούς, ενώ αντίστοιχα αυξάνεται η συμμετοχή στη συνολική απασχόληση του ποσοστού των απασχολούμενων με σχέση μισθωτής εργασίας.

Πίνακας 3 Δομή της απασχόλησης				
	1958	1969	1978	1988
Εργοδότες	61,7%	59,0%	58,0%	57,0%
Οικ. Βοήθεια	19,0%	23,0%	20,0%	19,0%
Μισθωτοί	19,0%	18,0%	21,7%	23,0%

Πηγή: ΕΣΥΕ

Οι τάσεις αυτές εμφανίζονται με μεγαλύτερη ένταση στη σύνθεση της απασχόλησης κατά την περίοδο 1993- 2002 και αποκρυσταλλώνονται κατά τη διάρκεια της περιόδου (2004-2008). Όπως προκύπτει από τις έρευνες εργατικού δυναμικού η συμμετοχή της μισθωτής απασχόλησης αυξάνει εντυπωσιακά αγγίζοντας το 43,7% της συνολικής απασχόλησης ενώ, αντίστοιχα, το ποσοστό της αυτοαπασχόλησης το οποίο ήταν σε σταθερή βάση ιδιαίτερα υψηλό (56% το 1962 και 54% το 1988) μειώνεται σημαντικά. Τέλος, ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από τα δεδομένα της απασχόλησης είναι η μεταβολή της συμμετοχής σε αυτήν της οικογενειακής βοήθειας. Ενώ για μια μακρά περίοδο η συμμετοχή κυμαινόταν σε ποσοστά της τάξης του 20%, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 εμφανίζει ιδιαίτερα μεγάλη πτωτική τάση (βλ. πίνακες 4 και 5).

Πίνακας -4 Δομή της απασχόλησης				
	1993	1996	1999	2001
Εργοδότες	9,4%	9,3%	10,2%	11,09%
Αυτοαπασχολούμενοι	47,0%	43,4%	38,5%	36,07%
Βοήθεια	14,1%	14,2%	11,4%	10,4%
Μισθωτοί	29,5%	32,9%	39,8%	43,7%

Πηγή: ΕΣΥΕ, έρευνα εργατικού δυναμικού (επεξεργασία δική μας).

Πίνακας -5 Δομή της απασχόλησης				
	2004	2005	2006	2008
Εργοδότες	11,0%	10,7%	10,3%	11,09%
Αυτοαπασχολούμενοι	35,0%	34,20%	33,8%	30,60%
Βοήθεια	10,0%	9,0%	9,5%	9,60%
Μισθωτοί	44,2%	46,2%	46,4%	47,80%

Πηγή: ΕΣΥΕ, έρευνα εργατικού δυναμικού (επεξεργασία δική μας).

Από την ανάλυση επομένως, των απογραφών από το 1958 μέχρι και το 1988 προκύπτουν αφενός κάποιες τάσεις συγκέντρωσης στον χώρο του λιανικού εμπορίου, οι οποίες εμφανίζονται όμως με αργούς ρυθμούς έως και το τέλος της δεκαετίας του 1980 και, αφετέρου, μια στασιμότητα του πληθυσμού των καταστημάτων του μικρού εμπορίου, το οποίο σε όλη αυτή την περίοδο δεν χάνει τη σημασία του ως οικονομική δραστηριότητα. Από τη μελέτη όμως της διάρθρωσης της απασχόλησης φαίνεται μια σημαντική μεταβολή στη σχέση μισθωτής / μη μισθωτής εργασίας. Ο σχεδόν διπλασιασμός δηλαδή του αριθμού των μισθωτών στο λιανικό εμπόριο, φανερώνει ότι οι τάσεις συγκέντρωσης έχουν επιταχυνόμενο ρυθμό.

Η μισθωτή απασχόληση παρουσίασε σημαντική αύξηση. Έτσι, ενώ στην αρχή της δεκαετίας, 1993, συμμετείχε με ποσοστό 29% στο τέλος της περιόδου το ποσοστό εκτινάσσεται στο **50%**.

Ταυτόχρονα όμως με αυτές τις διαπιστώσεις ιδιαίτερα αυξημένο εμφανίζεται το ποσοστό της αυτοαπασχόλησης (30% για το 2008), το οποίο είναι πολύ υψηλότερο του μέσου όρου της ελληνικής οικονομίας αλλά και από εκείνο του συνολικού τομέα του εμπορίου (25% και 31% αντίστοιχα). Βέβαια παρά την αντοχή που αυτή επιδεικνύει, η αυτοαπασχόληση ακολουθεί πτωτική πορεία χάνοντας 15 περίπου ποσοστιαίες μονάδες στη διάρκεια της δεκαετίας εμφανίζοντας όμως και ορισμένες διακυμάνσεις. Πιο συγκεκριμένα παρατηρείται το εξής παράδοξο: η αλματώδης αύξηση της μισθωτής εργασίας συμβαδίζει με το υψηλό ποσοστό της αυτοαπασχόλησης. Το ίδιο ερώτημα με άλλους

όρους μπορεί να τεθεί και από την οπτική του αριθμού των καταστημάτων και του κύκλου εργασιών που αυτά πραγματοποιούν.

Πίνακας -6 <i>Η απασχόληση στο λιανικό εμπόριο ανά θέση στο επάγγελμα</i>					
	Σύνολο Λιανικού	Εργοδότες	Αυτοαπασχολούμενοι	Μισθωτοί	Βοηθοί
1993	382.849	36.005 9,4%	180.025 47,0%	112.771 29,4%	54.048 14,2%
1994	405.603	37.849 9,3%	184.668 45,5%	120.497 29,7%	62.589 15,5%
1995	409.874	36.109 8,8%	186.162 45,4%	125.361 30,6%	62.242 15,2%
1996	413.297	38.797 9,5%	179.504 43,4%	136.119 32,9%	58.877 14,3%
1997	431.193	41.344 9,6%	180.796 42,0%	148.733 34,4%	60.320 14,0%
1998	431.161	38.596 9,0%	178.448 41,0%	155.748 36,0%	58.369 14,0%
1999	444.214	45.317 10,0%	174.713 39,0%	171.379 39,0%	52.804 12,0%
2000	439.762	42.398 10,0%	178.840 41,0%	169.605 39,0%	48.918 10,0%
2001	454.193	50.664 11,0%	166.719 37,0%	187.537 41,0%	49.273 10,8%
2002	467.666	47.851 10,0%	169.742 36,0%	201.401 43,0%	48.672 10,7%
2003	477.279	45.683 10,0%	174.824 37,0%	206.611 43,0%	50.160 11,0%
2008	555.960	66.190 11,9%	170.210 30,6%	266.083 50%	53.477 9,6%

Πηγή: ΕΣΥΕ, ΕΕΔ 1993-1997 (ετήσιες), 1998-2003 (β' τριμήνου)

Βέβαια, ιδιαίτερα σε έναν κλάδο όπως το λιανικό εμπόριο ο οποίος χαρακτηρίζεται από έναν πολύ μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων, όταν επιχειρείται να γίνει μια εκτίμηση σχετικά με την τάση της κεφαλαιακής συγκέντρωσης είναι απαραίτητο η ανάλυση της δομής της απασχόλησης να συνδυάζεται και με εκείνη του πραγματοποιούμενου κύκλου εργασιών.

Αν και δεν αποτελεί το αντικείμενο αυτής της παρουσίασης ενδεικτικά μόνο θα αναφέρουμε ότι παρά τη δυσκολία των διαθέσιμων στοιχείων προκύπτει ότι το 3% των επιχειρήσεων πραγματοποιεί το 62% του συνολικά πραγματοποιούμενου κύκλου εργασιών.

Αντίστοιχη είναι και η εικόνα της δομής των επιχειρήσεων:

Πίνακας -7 Δομή των επιχειρήσεων του λιανικού εμπορίου και του μικρού εμπορίου αντίστοιχα με βάση το μητρώο επιχειρήσεων του 1994	
	Αριθμός επιχειρήσεων
Σύνολο επιχειρήσεων λιανικού εμπορίου	150.220(100%)
Επιχειρήσεις μικρού εμπορίου	130.781 (87%)
2005	
Σύνολο επιχειρήσεων λιανικού εμπορίου	198.414 (100%)
Επιχειρήσεις έως 4 άτομα	194.361 (98%)
Επιχειρήσεις μικρού εμπορίου	160.000 (80%)
0 άτομα	131.274 (66%)

Πηγή: ΕΣΥΕ

β. Οι υπόγειες επιδράσεις της επιχειρηματικής κουλτούρας

Εκτός από την ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας μια σημαντική ερμηνευτική παράμετρο η οποία δύσκολα μπορεί να ποσοτικοποιηθεί επηρεάζει ωστόσο σημαντικά τις εξελίξεις στο εσωτερικό της εν λόγω κοινωνικής κατηγορίας. Συγκεκριμένα, αναφέρομαι στην διακριτή εμπορική κουλτούρα η οποία δεν μοιάζει να επηρεάζεται σημαντικά παρά τις αλλαγές που συντελούνται στις κοινωνικοποικονομικές μεταβλητές. Για το λόγο αυτό κρίνεται σκόπιμη η συνοπτική παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών που συγκροτούν την κουλτούρα της επιχειρηματικότητας.

Η εμμονή των Ελλήνων στην εμπορική επιχειρηματικότητα δεν αποτυπώνεται μόνο στις επιδόσεις στο εξωτερικό εμπόριο ή τις ομόλογες δραστηριότητες των Ελλήνων της διασποράς αλλά ενσωματώθηκε υποδειγματικά στην επαγγελματική πρακτική του εμπορικού καταστήματος. Για μια μακρά χρονική περίοδο, η μικρή εμπορική επιχείρηση κυριάρχησε στο χώρο του λιανικού εμπορίου χωρίς να απειληθεί σοβαρά από το μεγάλο οργανωμένο εμπόριο. Παρόλο που δεν στηρίχθηκε σε έναν ιδιαίτερο σχεδιασμό και στις συστηματικές κρατικές ενισχύσεις, το εμπορικό κατάστημα

αναπτύχθηκε με γοργούς ρυθμούς κατακτώντας κεντρική θέση στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Η δραστηριότητά του δεν περιορίστηκε στα συνήθη όρια της επιχειρηματικότητας αλλά πλαισίωσε και επηρέασε τα χαρακτηριστικά όλων των οικιστικών συγκροτημάτων. Η πραγματικότητα αυτή καθώς και μια ισχυρά ριζωμένη εμπορική επιχειρηματική κουλτούρα αποτέλεσαν τον κύριο παράγοντα την ανάπτυξης του ελληνικού μικρού εμπορίου αλλά και της επιβίωσης του σε ένα όλο και δυσμενέστερο περιβάλλον.

Οι επιχειρηματικές πρακτικές που συγκροτούν μια ιδιαίτερη και διακριτή εμπορική κουλτούρα, εφαρμόζεται από τους μικρούς εμπόρους ενσυνείδητα με βάση τον ανταγωνισμό της αγοράς, την πρόθεσή τους να διατηρηθούν σε αυτή και την ανάγκη της οικονομικής τους επιβίωσης. Τα προϊόντα που επιλέγουν, η επιμονή στην επικοινωνιακή πολιτική της αμεσότητας και της οικειότητας με τον πελάτη, η προσπάθεια για είσπραξη «τοίς μετρητοίς» και η επιδίωξη της μεταχρονολόγησης των πληρωμών της αγοράς των νέων εμπορευμάτων, συνθέτουν τον βασικό καμβά της επιχειρηματικής τους κουλτούρας.

Σημαντικό στοιχείο της εμπορικής επιχειρηματικής κουλτούρα των μικρών εμπόρων αναδεικνύεται ο ιδιαίτερος τρόπος πώλησης των προϊόντων τους ο οποίος βασίζεται στην προσωπική επαφή με τον πελάτη. Η διαδικασία της πώλησης ταυτίζεται συχνά με «τέχνη» από την πλειοψηφία των εμπόρων και ταυτόχρονα αποτελεί το πλεονέκτημά τους σε σχέση με τον ανταγωνισμό από τις νέες σύγχρονες μορφές εμπορίου. Ενώ στην περίπτωση των μεγάλων εμπορικών επιχειρήσεων έχει περισσότερη σημασία η κατάλληλη προβολή του προϊόντος μέσω της διαφήμισης και της προώθησης, στο μικρό εμπόριο η κατάσταση διαμορφώνεται διαφορετικά. Βασικό συστατικό της επιτυχίας αποτελεί η προώθηση των αγαθών από τον ίδιο τον έμπορο. Τα προϊόντα αυτά έχουν επιλεγεί από τον ίδιο με φροντίδα και, ορισμένες φορές μάλιστα, γνωρίζει και ποιοι είναι οι πελάτες που θα τα επιλέξουν. Ο κάθε πελάτης είναι ξεχωριστή προσωπικότητα και αντιμετωπίζεται διαφορετικά, ανάλογα με τις ανάγκες και τον χαρακτήρα του. Και είναι πραγματική τέχνη ένας έμπορος να μπορεί να διαβλέπει αυτά τα χαρακτηριστικά σε έναν πελάτη με την πρώτη

ματιά. Η προϋπόθεση αυτή είναι απαραίτητη τόσο για την πώληση, όσο και για να προσελκύσει και να δημιουργήσει μόνιμη πελατεία⁷.

Επιπλέον, η σχέση με την πελατεία είναι σημαντική διότι δρα με τρόπο αμφίδρομο επηρεάζοντας σχέσεις και συμπεριφορές που υπερβαίνουν τα όρια τα όρια της συνήθους οικονομικής συναλλαγής. Συχνά, οι μικροί έμποροι ταυτίζονται με τους πελάτες τους και θεωρούν τύχη όταν δημιουργούν φιλική σχέση και έχουν συχνή συναναστροφή μαζί τους.

3. Ερμηνείες της αντοχής

Στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, οι Έλληνες μικροί έμποροι ανέπτυξαν ξεχωριστές επιχειρηματικές πρακτικές που χαρακτηρίστηκαν από αξιοσημείωτη αποτελεσματικότητα και πρωτοτυπία η οποία αποτυπώνεται πριν απ' όλα στις στατιστικές απογραφές. Η πραγματικότητα αυτή συγκρότησε σταδιακά μια δυναμική επιχειρηματική κουλτούρα η οποία σφράγισε τόσο την ταυτότητα των μικρών εμπόρων στην Ελλάδα όσο και την θετική αξιολόγησή της από την κοινωνία συνολικά. Γεγονός που συνέβαλε στην μαζική είσοδο στο επάγγελμα και επομένως στην αριθμητική ανατροφοδότηση της κοινωνικής αυτής κατηγορίας.

Στο πλαίσιο αυτό, ο κοινωνικός ρόλος του μικρού εμπόρου αποκτά μια συμβολική διάσταση η οποία βασίζεται σε δύο μύθους: στον μύθο της κοινωνικής ανέλιξης⁸ και στον μύθο της κοινωνικής θέσης που κατείχε ο

⁷ Η προβληματική που αναπτύσσεται εδώ αναφορικά με τον χαρακτηρισμό του επαγγέλματός τους από ορισμένους ως «τέχνης» παραπέμπει επίσης στη διάκριση μεταξύ «επαγγέλματος» και «επιχείρησης» που γίνεται από τη Mayer, *La boutique contre la gauche*, ό.π., σελ.164-175. Στην περίπτωση αυτή περιγράφεται η διάκριση μεταξύ επαγγέλματος και επιχείρησης, ένα σημαντικό ποσοστό γάλλων μικρεμπόρων διαχωρίζει το επάγγελμα από την επιχείρηση, έτσι ώστε να διαφαίνεται εξωτερικά ότι τα χρήματα δεν αποτελούν το μοναδικό κίνητρο αυτών των ανθρώπων.

⁸ Μια ιδεολογική άποψη στενά συνδεδεμένη όχι με τον ριζικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, αλλά με τον μύθο της κοινωνικής προαγωγής... Ο φόβος της προλεταριοποίησης προς τα κάτω και η έλξη προς την αστική τάξη προς τα πάνω κάνουν τους μικροαστούς φορείς να ελπίζουν ότι θα γίνουν και αυτοί αστοί, με το "ατομικό" πέρασμα προς τα άνω (με το να γίνουν μικροεπιχειρηματίες) των

έμπορος σε παλαιότερες εποχές. Καταγράφεται, επομένως, μια διάσταση ανάμεσα στην πραγματική και στην εικαζόμενη θέση του.

Ο μικρός έμπορος έχοντας το μαγαζί του, κάνοντας μια «καθαρή» δουλειά –το εμπόριο- είχε στην τσέπη του πάντα μετρητά, γεγονός που του έδινε τη δυνατότητα ακόμη και να «εξυπηρετεί» (να δανείζει) άλλους. Είχε τη δύναμη να αποφασίζει πού και ως ποιο σημείο θα πουλήσει «βερεσέ». Πέρασε έτσι στην συνείδησή μας και, εντέλει, στην ιστορική μας μνήμη η εικόνα ότι ανήκει σε μια *ανώτερη τάξη*. Ο έμπορος του χωριού ή της επαρχιακής πόλης, ο μπακάλης της αθηναϊκής συνοικίας έπρεπε να είναι εχέμυθος σε σχέση με το ποιοι του χρωστούν, πόσα και από πότε. Μεταπολεμικά, εμφανίστηκαν τα καινούργια μαγαζιά: καταστήματα με μόδα από το εξωτερικό, υφάσματα επιπλώσεων, αντίκες. Μαζί με τα αντικείμενα, τα προϊόντα, ο έμπορος πουλούσε και μια μορφή ενημέρωσης, ακόμη και γνώσης. Έτσι, συγκροτήθηκε η κοινωνική εικόνα του μικρού εμπόρου η οποία, εν πολλοίς, είναι διαφορετική από τη σημερινή πραγματικότητα, εικόνα που επιβίωσε και σύμφωνα με την οποία ο έμπορος, εξαιτίας όλων αυτών των γνωρισμάτων που μόλις παρατέθηκαν, ανήκε μάλλον στην επιχειρηματική τάξη.

Ο μύθος της κοινωνικής ανέλιξης στην Ελλάδα δεν δημιουργήθηκε τυχαία. Είναι γεγονός ότι σχεδόν όλα τα καταστήματα λιανικής πώλησης που απασχολούν σήμερα ακόμη και 50 άτομα και διατηρούν τον οικογενειακό χαρακτήρα της επιχείρησης, ξεκίνησαν λίγο πριν ή λίγο μετά τον πόλεμο ως μικρές ατομικές επιχειρήσεις. Πολλές μάλιστα από αυτές γιγαντώθηκαν κατά την πρόσφατη περίοδο, έχοντας ξεκινήσει από ένα πολύ μικρό κατάστημα. Ανεξάρτητα από την απόστασή του -πραγματική ή εικαζόμενη- από την ανώτερη τάξη, το εισόδημα του μικρού εμπόρου θεωρείται συχνά υψηλότερο απ' αυτό του μισθωτού αλλά, κυρίως, αξιοποιώντας την επιχειρηματική του δραστηριότητα μπορεί να προσεγγίσει εισοδηματικά τις ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες. Ο εν λόγω μύθος της κοινωνικής ανέλιξης που οδήγησε τους μικρούς εμπόρους στην επιλογή αυτού του επαγγέλματος, καθώς και η διατήρηση, έως σήμερα, της εικόνας και της θέσης που κατείχε ο έμπορος σε παλαιότερες εποχές, προσδιορίζουν σε σημαντικό

"καλύτερων" και των "πιο ικανών". Πουланτζάς Ν. (1984), *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, ό.π., σελ. 408.

βαθμό την αντίληψη που έχουν τα άλλα κοινωνικά υποκείμενα για αυτή την οικονομική δραστηριότητα και τους φορείς της. Αυτό αποτελεί, πολύ συχνά, το κίνητρο για την είσοδο στο επάγγελμα νέων κοινωνικών υποκειμένων.

4. Μικροί έμποροι: συρρίκνωση ή προλεταριοποίηση?

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι παρά την αριθμητική αντοχή και την κοινωνική αναγνώριση οι μικροί έμποροι στην Ελλάδα μάλλον τείνουν να προλεταριοποιηθούν. Ο ρυθμός αύξησης, του αριθμού των καταστημάτων και κυρίως των απασχολούμενων στο μικρό εμπόριο είναι μικρότερος από αυτόν του συνόλου του λιανικού εμπορίου. Τόσο η σχετική όσο και η απόλυτη οικονομική τους θέση φαίνεται να επιβεβαιώνει το γεγονός ότι το ειδικό βάρος του μικρού εμπορίου στην Ελλάδα παρά την αριθμητική του ακμή μειώνεται. Ενδεικτικό στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση αυτή αποτελεί το μέσο εισόδημα κάθε μικρού εμπόρου και το οποίο εν τέλει ξεπερνάει ελάχιστα τον βασικό μισθό. Η εργασιακή σχέση του εμπόρου επιδεινώνεται περαιτέρω από τα εξαντλητικά ωράρια, την επταήμερη απασχόληση και τον ελάχιστο ελεύθερο χρόνο. Αν στα παραπάνω προσθέσουμε και τον διαρκή φόβο για το μέλλον κατανοούμε την διαρκή οικονομική και ψυχολογική ανασφάλεια που διακατέχει το σύνολο σχεδόν των μικρών εμπόρων, ιδιαίτερα κατά την τελευταία περίοδο.

Παράλληλα ο αριθμός των απασχολούμενων στο μικρό εμπόριο είναι ως απόλυτο νούμερο και ως ποσοστό, πολύ σημαντικός συγκρινόμενος με τον ενεργό πληθυσμό της χώρας. Παράλληλα, η μισθωτή απασχόληση αυξάνεται σημαντικά σε βαθμό που επικρατεί πλέον αντιπροσωπεύοντας το 1/2 της συνολικής απασχόλησης.

Η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης συνίσταται στο ότι η εν λόγω δραστηριότητα εμφανίζει τάσεις επιβίωσης έστω και φθίνουσας σε εξαιρετικά ωστόσο δυσμενέστερες συνθήκες σε σχέση με το παρελθόν. Από την άποψη αυτή είναι πιθανόν η παραμονή στο επάγγελμα να οφείλεται είτε στην έλλειψη οποιασδήποτε άλλης εναλλακτικής επιλογής, ιδιαίτερα για τους μεγαλύτερους σε ηλικία, είτε να αποτελεί

την μοναδική διέξοδο από το φάσμα της ανεργίας (επιχειρηματικότητα ανάγκης).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγαπητός Γ. (1997), *Εξελίξεις και διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας (1950-1993)*, Σμπίλιας, Αθήνα.
- Αγριαντώνη Χ. (1986), *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο/ Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα.
- Αριστοτέλη (1975), *Πολιτικά βιβλίων Δ'*, μτφρ. Ν. Παρίση, Άπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων-Πάπυρος, Αθήνα.
- Αρανίτου Β. (2005), *Το μικρό εμπόριο στην Μεταπολεμική Ελλάδα. Η πολιτική μιας αμφίβολης επιβίωσης*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Βαΐου Ν.-Χατζημιχάλης Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Εξάντας, Αθήνα.
- Βαρβαρέσος Κ. (2002) [1952], *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος (προς τον πρόεδρο της Κυβερνήσεως Στρατηγό Ν. Πλαστήρα)*, Σαββάλας, Αθήνα.
- Βαξεβάνογλου Α. (1994), *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Βεργόπουλος Κ. (1975), *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα, κεφ. Γ', Δ'.
- Βεργόπουλος Κ. (1978), *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα.
- Βερέμης Θ. (1982), *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Βερναρδάκης Α.Ν. (1990), *Περί του εν Ελλάδι εμπορίου*, Καραβίας, Αθήνα.
- Βερναρδάκης Χ. (2001), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες-Δημοσκοπήσεις, «Νέα Σύνορα»* -Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα.
- Γιαννίσης Τ. (1983), *Η Ελληνική Βιομηχανία Ανάπτυξη και κρίση*, Gutenberg, Αθήνα.
- Γεωργακάς Ι. (1994), *MINION - Η ιστορία ενός καταστήματος*, Εξάντας, Αθήνα.

- Γκόρβιτς Ζ. (1976), *Μελέτες για τις κοινωνικές τάξεις*, μτφρ. Τσαούσης Δ. Γ. Gutenberg, Αθήνα.
- Δερτιλής Γ. (1985), *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτικά επέμβαση*, Εξάντας, Αθήνα (τρίτη έκδοση).
- Δρακάτος Κ. (1997), *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομίας (1945-1995)*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Ευταξίας Α. (1925), «Το έργο της Επιτροπής των οικονομικών», ΜΟΚΕΕ, Μάιος 1925, έτος 2ο, τεύχος Α΄.
- Ζαφείρης Χ. (1998), *Βαλκάνιοςπραματευτής*, Εξάντας, Αθήνα.
- Ζολώτας Ξ. (1964), *Ἡ Ἑλλάς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως*. Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα.
- Ζομπάρτ Β. (1998), *Ο αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του Δυτικού καπιταλισμού*, μτφρ. Κουτσουρέλης Κ., Νεφέλη, Αθήνα, [α΄ έκδ., 1913], Duncker & Humblot Βερολίνο.
- Ηλιόπουλος Ηλ. (1997), *Οικονομικά και κοινωνικά μελετήματα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Ιωαννίδης Σ. (1994), «Μεθοδολογικός ατομισμός και θεωρία της επιχείρησης», *Αξιολογικά*, Μάιος 1994, Εξάντας, Αθήνα.
- Καζάκος Π., (1991), «΄Σχέδιο 1992΄ Εσωτερικές προσαρμογές και εκπροσώπηση των επαγγελματικών συμφερόντων στην Ελλάδα» στο Καζάκος Π.(επιμ.), *Η Ελλάδα ανάμεσα σε προσαρμογή και περιθωριοποίηση*, Διάττων, Αθήνα.
- Καζάκος Π. (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Καλογήρου Γ. (1998), «Ανταγωνιστικότητα Θεωρητικές Αναζητήσεις και Στρατηγικές Απαντήσεις», στο Πιτέλης Χ. και Αντωνάκης Ν. (επιμ.), *Διεθνής Ανταγωνιστικότητα και Βιομηχανική Στρατηγική*, Τυπωθήτω- Γ.Δαρδανός.
- Καλύβας Στ.(2003), *Η άνοδος της Χριστιανοδημοκρατίας στην Ευρώπη*, μτφρ. Κολιόπουλος Κ., Ποιότητα, Αθήνα.
- Κανελλόπουλος Κ., Κουσουλάκος Ι. και Ράπανος Β. (1995), *Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή: Μετρήσεις και Οικονομικές Επιπτώσεις*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα.

Καρδάσης Β. (1998), *Οι Έλληνες ομογενείς στη Νότιο Ρωσία τον 19^ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Κατσιαρδή-Hering Ολ. (1989), *Λησμονημένοι ορίζοντες ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι της Senigallia 18^{ος} αρχές 19^{ου}*, Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα.

Κουτσουμάρης, Γ. Φ. (1963), *Η μορφολογία της ελληνικής βιομηχανίας*, ΚΕΠΕ, Αθήνα.

Κρεμμυδάς Β. (1976), *Εισαγωγή στην ιστορία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, Εξάντας, Αθήνα.

Κρεμμυδάς Β. (1980), *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Lipietz A. (1990), *Αυταπάτες και θαύματα. Προβλήματα του περιφερικού Φορντισμού*, μτφρ. Δουράκης Γ., Εξάντας, Αθήνα.

Λεοντίδου Λ. (1989), *Πόλεις της σιωπής Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα.

Λιοδάκης Γ. (1994), *Γεωπρόσδοος, Επιτόκια και Αγροτικές τιμές: οικονομικές πλευρές του αγροτικού ζητήματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Λιοδάκης Γ. (2000), «Καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: μια κριτική του νεολαϊκισμού», *Βήμα Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα.

Λυμπεράκη Αντ. (1992), *Η πρόκληση της ανάπτυξης σε μικρή κλίμακα*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Λυριντζής Χ. (1991), *Το τέλος των "τζακιών"*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Μάλιος Μ. (1979), *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, (δ' έκδοση), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαλούτας Θ.- Οικονόμου Δ. (επιμ.), (1992), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση της Αθήνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Μαραντζίδης Ν. (1997), *Οι μικρές Μόσχες. Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του Κομμουνισμού στον Ελλαδικό χώρο*, Παπαζήσης, Αθήνα.

Μαρξ Κ. (1979), *Το Κεφάλαιο*, τόμοι I, II, III, μτφρ. Μαυρομάτη Π., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ. (1945), *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, Καινούργια Εποχή, Αθήνα.

- Μαρξ Κ. (1986), *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, μτφρ. Φωτίου Φ., Θεμέλιο, Αθήνα.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (1982), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπτη και Προκρούστη, Οδυσσέας*, Αθήνα.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ. (2001), *Ομάδες πίεσης και Δημοκρατία*, Πατάκης, Αθήνα.
- Μεταξάς Α.-Ι. Δ. (1985), *Πολιτική Κοινωνικοποίηση*, Σάκκουλας, Αθήνα.
- Μεταξάς Α.-Ι. Δ. (1995), *Προεισαγωγικά για τον Πολιτικό Λόγο*, Σάκκουλας, Αθήνα.
- Μηλιός Γ. (2000), *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον ελεγκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Κριτική, Αθήνα, (2^η έκδοση αναθεωρημένη, 1^η έκδοση 1988).
- Mills C.W. (1970/1951), *Οι χαρτογιακάδες, η νέα μεσαία αμερικανική τάξη*, μτφρ. Σοφιανού Φ.Ρ., Κάλβος, Αθήνα.
- Μοσχονάς Ανδρ. (1986), *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών, Αθήνα.
- Μουζέλης Ν. (1978), *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα.
- Μουζέλης Ν. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην Ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Μπίρης Κ. (α' εκδ. 1965), *Αι Αθήναι, Από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ. (1979), *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας. Προβλήματα Επιλογές*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ. (1991), *Η Οικονομία της Παραοικονομίας στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Παντελίδου Μαλούτα Μ. (1986), *Έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση στην αρχή της εφηβείας*, Σάκκουλας, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος Π. (1987), *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.

- Πετμεζίδου Μ. (1984), «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα Θέματα* Περίοδος β', Τεύχος 22.
- Πετμεζίδου Μ. (1999), «Η επικράτηση των μικρομεσαίων. Η Ελλάδα που αλλάζει», *Το Βήμα, Νέες Εποχές*.
- Πετράκης Π. (1995), *Επενδυτικά κίνητρα για τις Μ.Μ.Ε.*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Πιζάνιας Π. (1993), *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Πουλαντζάς Ν. (1975), *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Πουλαντζάς Ν. (1984), *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ρήγος Αλ. (1988), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σαφάρη Κ.- Σιταρά Θ. (1999), *Το εμπορικό κατάστημα στη νέα χιλιετία*, Σταμούλης, Αθήνα.
- Σβορώνος Ν. (1996), *Το Εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Σεφεριάδης Σ. (1995), «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ. 9-78.
- Σουίφτ Γκ. (1996), *Ο καταστηματάρχης*, μτφρ. Μπελιές Ερ., Εστία, Αθήνα.
- Schwartzzenberg R.G. (1984), *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Τόμος 1, μτφρ. Γιαννόπουλος Δ.- Κολιοπούλου Β., Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Stoianovich T. «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στο Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), (1979), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας*, Μέλισσα, Αθήνα.
- Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος Η., Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ. (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα.

- Τσουκαλάς Κ. (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ. (1987), *Κράτος, Κοινωνία Εργασία στην μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Φίλιας Β. (1974), *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Σύγχρονα Κείμενα*, Αθήνα.
- Χαρλαύτη Τζ. (2001), *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας 19^{ος}- 20^{ος} αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα, [αγγλική έκδοση Routledge, Λονδίνο 1996].
- Χατζηιωσήφ Χ. (1993), *Η γηραιά σελήνη*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Ψυρούκης Ν. (1964), *Η Μικρασιατική καταστροφή 1918-1923. Η Μέση Ανατολή μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Ψυρούκης Ν. (1974), *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Ψυχογιός Δ. (1982), «Οικιακός τρόπος παραγωγής στη γεωργία και καπιταλισμός», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, Αγροτική Τράπεζα, Αθήνα.
- Weber M. (1978), *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, μτφρ. Κυπραίου Μ., Gutenberg, Αθήνα.
- Wildenmann R. (1998), *Η εκλογική έρευνα Συμπεριφορά του εκλογικού σώματος και ανάλυση των εκλογών*, μτφρ. Γεωργιάδου Β., Παπαζήσης, Αθήνα.
- Williams R. (1994), *Κουλτούρα και ιστορία*, μτφρ. Αποστολίδου Β., Γνώση, Αθήνα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abercombie N. και Urry J. (1983), *Capital, Labour and the Middle Classes*, George Allen and Unwin, Λονδίνο.
- Alexander A. (1964), *Greek Industrialists*, Center of Planning and Economic Research, Αθήνα.
- Baudelot C., Establet R. και Malemort J., (1974), *La petite bourgeoisie en France*, Maspero, Παρίσι.

Bechhofer F. και Elliott B., (1978) "The voice of small Business and the Politics of Survival", *The Sociological Review*, 1978, τευχ. 26 (1).

Bechhofer F. και Elliott B., (1981), "An Approach to a Study of Small Shopkeepers and the Class Structure", *European Journal of Sociology*, τευχ. 9 (2).

Bechhofer F. και Elliott B. (1981), *The Petite Bourgeoisie: Comparative studies of the uneasy stratum*, Macmillan, Λονδίνο.

Bechhofer F. και Elliott B. (1981), "Petty-Property: the Survival of a Moral Economy", στο Bechhofer F. και Elliott B (επιμ.), *The Petite Bourgeoisie: Comparative studies of the uneasy stratum*, Macmillan Press, Λονδίνο

Berger S. (1978), "Regime and Interest Representation: the French traditional middle classes", στο Berger S., (επιμ.), *Organizing Interests in Western Europe: pluralism, corporatism and the transformation of politics*, Cambridge University Press, Cambridge.

Berger S. (1981), "The Uses of the Traditional Sector in Italy: Why declining Classes Survive", στο Bechhofer F και Elliott B. (επιμ.), *The petite bourgeoisie, Comparative studies of the uneasy stratum*, Macmillan Press, Λονδίνο.

Braverman H. (1974), *Labour and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, Ν. Υόρκη.

Brockhaus H. R. (1982), "The Psychology of the Entrepreneur", στο Kept C., Sexton D. και Vesper K. (επιμ.), *Encyclopedia of Entrepreneurship*, Prentice-Hall, New Jersey.

Blau M. Peter και Duncan Otis Dudley (1967), *The American Occupational Structure*, The Free Press, Ν. Υόρκη.

Chatzioannou M.- C. (2000), "The emergence of a Business Culture in the Modern Greek State", *Anne-Marie Kuizlars, Kim Prudon, Joop Visser* (επιμ.) *Business and Society*, Rotterdam.

Clemens C. (1994), "The Chancellor as Manager : Helmut Kohl, the CDU and Governance in Germany" *West European Politics*, τχ. 17, αρ. 4, Οκτώβριος, Λονδίνο.

Curran J. και Stanworth J. (1982), "Bolton Ten Years On-A Research Inventory and critical review", στο J. Stanworth και άλλοι (επιμ.),

Perspectives on a Decade of Small Business Research: Bolton ten years on, Aldershot, Gower.

Dahrendorf, R. (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society*, University Press, Stanford.

Daniel B. και Mayer N. (1997), *L' électeur a ses raisons*, Presses de la Fondation Nationale des sciences Politiques, Παρίσι.

Dobb M. (1963), *Studies in the development of capitalism*, London Routledge Paperback.

Duncan, Otis Dudley (1968). "Social Stratification and Mobility Problems in the Measurement of Trend", στο E. B. Sheldon and W. E. Moore (επιμ.) *Indicators of Social Change*, New York Russell Sage Foundation.

Ehrenreich B. και Ehrenreich J. (1979), "The professional-managerial class", στο P.Walker (επιμ.), *Between Labour and Capital*, Monthly Review, Ν. Υόρκη.

Goldthorpe H. J. και Lockwood F. (1968-9), *The affluent worker in the class structure*, (3 vol.), Cambridge University Press, Cambridge.

Guillon J-M.(1997), "Résistance et classes moyennes en zone sud", *Le mouvement Social*, n. 180, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1997, Les Éditions de l'Atelier / Éditions Ouvrières, Παρίσι.

Grusky D. (1994), *Social stratification. Class, race, and gender in Sociological Perspective*. U.S.A, Westview Press Inc.

Garchedi G. (1977), *On the economic identification of social classes*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο.

Giddens A. (1995), "The Growth of the New Middle Class", στο Vidich A (επιμ.) *The New Middle Classes*, Macmillan, Λονδίνο, ανατύπωση από το A. Giddens (1975) *The Class Structure of Advanced Societies*, Harper Collins, Ν.Υόρκη.

Grossick G. (1979), "La petite bourgeoisie britannique au XIX siècle", *Le Mouvement social*, Παρίσι, τχ. 108.

Halbwachs M. (1963), *Esquisse d' une psychologie des classes sociales*, Riniese, Παρίσι.

Hakim C. (1989), "Self-employment in Britain: recent trends and current issues", *Work, Employment and Society*, 2,4.

Jaeger Ch. (1982), *Artisanat et Capitalisme*, Payot, Παρίσι.

Koniordos S. (2001), *Towards a Sociology of Artisans*, Ashgate Publishing Limited, Aldershot, Αγγλία.

Kühlhorn G. (2002), "Le Mittelstand" Qu' est-ce qui stimule l' économie allemande? Ce sont surtout les PME". *Deutschland. Forum sur la politique, la culture, l' économie et les sciences*, F1 τχ.1 Φεβρουάριος/Μάρτιος.

Lambiri-Dimaki J. (1983), *Social Stratification in Greece 1962-1982*, Sakkoulas, Αθήνα.

Lanza O. και Lavdas K. (2000), "The disentanglement of interest politics: Business associability, the parties and policy in Italy and Greece", στο *European Journal of Political Research* τχ. 37, Kluwer Academic Publishers, Ολλανδία.

Lane E. R. (1994), "Le travail comme "desutilite" et l argent comme mesure du bonheur? " *La revue du MAUSS*, Παρίσι.

Lash S και Urry J. (1987), *The End of Organised Capitalism*, Polity Press, Λονδίνο.

Lasswell H. (1953), "The psychology of Hitlerism as a response of the lower middle classes to continuing insecurity", στο *The analysis of political behavior. An empirical approach*, Routledge and Kegan, Λονδίνο.

Lavdas K. (1995), "Policy Coalitions and Disjoined Corporatism: State Structures in Greece", *Contemporary Political Studies*.

Lavdas K. (1996), "Business associability and Party Politics: The Case of Greece's SEV", *Contemporary Political Studies*.

Lockwood D. (1966), *The Blackcoated Worker: A study in Class Consciousness*, Unwin, Λονδίνο.

Lipset S.M. (1959), *Political Man*, Heineman, Λονδίνο.

Mavrogordatos G., (1983), *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, The University of California Press, Berkley, Λονδίνο.

Mayer N. και Schweisguth Et. (1985), "Classe, position sociale et vote", στο *Explication du vote*, υπό τη διεύθυνση του Daniel Gaxie, Presses de la Fondation Nationale des sciences Politiques, Παρίσι.

Mayer N. (1986) *La boutique contre la gauche*, Presses de la Fondation Nationale des sciences Politiques, Παρίσι.

Mayer N. και Perrineau P. (1989), *Le Front national à découvert*, Presses de la FNSP, Παρίσι.

Michelat G. και Simon M. (1977), *Classe, religion et comportement politique* Presses de la FNSP, Παρίσι.

Parkin F, (1979), *Marxism and Class Theory: a Bourgeois Critique*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο.

Reron P. (1993), *La fin des vitrines* ed, de l' ENS-Cachan.

Rigoureau-Juin A.- Kerrard M. (1993), "Franchise: Code de déontologie Européen" στο *L' Europe du Commerce*, Economica, Παρίσι.

Rubery J. (1988), "Employers and the labour market", στο D. Gallie (επιμ.) *Employment in Britain*, Blackwell, Οξφόρδη.

Savage M., Barlow J., Dickens P. και Fielding T., (1992), *Property, Bureaucracy and Culture. Middle-class Formation in Contemporary Britain* Routledge, Λονδίνο.

Scase R. και Goffee R. (1981), "Traditional" Petty Bourgeois Attitudes: The case of self-employed craftsmen", στο *Sociological Review*, τομ. 29, τευχ. 4.

Scase R. (1982), "The Petty Bourgeoisie and Modern Capitalism: A consideration of recent theories", στο A. Giddens και G. Mackenzie (επιμ.), *Social Class and Division of Labour*, Cambridge University Press, Cambridge.

Thompson E. P. (1963), *Making of the English Working Class*, Harmondsworth: Penguin Books.

Urry J. (1988), "Disorganized Capitalisme", *Marxism Today*, New Times, ειδικό τεύχος.

Warner W. L. και Lunt S. P. (1941), *The Social Life of a Modern Community*, τομ. I, Yankee City Series New Haven: Yale Univ. Press.

Weber M. (1966), “Class, Status and Party”, στο Reinhard Bendix and Seymour Lipset (επιμ.), *Class, Status and Power*, Routledge & Kegan Paul L.t.d., Λονδίνο.

Weber M. (1922/ 1968), *Economy and Society*, University of California Press, Berkeley.

Westfall O. (1996), “British business history and culture of business”, στο A. Godley και O. Westfall (επιμ.), *Business History and Business Culture*, Manchester University Press, Manchester.

Wright, E. O. (1978), *Class, Crisis and the State*, New Left Books, Λονδίνο.

Wright E. O. (1985), *Classes*, Verso, Λονδίνο.

Weiss L. (1986), “Demythologizing the petite bourgeoisie: The Italian case”, *West European Politics*, Vol. 9, N. 3, Λονδίνο.

Zdatny St. (1999), *Les artisans en France au XX siècle*, Belin, Παρίσι, μετάφραση από την αγγλική έκδοση: *The politics of survival: Artisans in Twentieth-Century France*, Oxford University Press, 1990.

ΠΗΓΕΣ

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας / Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III Επαγγέλματα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1932.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας / Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριο του 1930*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1934.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), *Απογραφές Βιομηχανίας, Βιοτεχνίας και Εμπορίου*, 1958,1969,1978,1988.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος ΕΣΥΕ, *Μητρώα επιχειρήσεων* 1994.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), *Έρευνες Οικογενειακών Προϋπολογισμών* 1993/1994.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος ΕΣΥΕ, *Έρευνες Εργατικού Δυναμικού* 1993-2002.

Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ) (1990), *The promotion of self-employment*, Report VII, International Labour Conference, 77th Session, Geneva 1, 60, 62, 97.

Max Scheler και Émile Durkheim: Προς μια επανεξέταση της σχέσης μεταξύ της αξιολογίας και της κοινωνιολογίας της γνώσης

Σπύρος Γάγγας

Εισαγωγή

Η εκτενέστατη ερευνητική βιβλιογραφία για τη σκέψη και το έργο του Émile Durkheim έχει θέσει, μάλλον διστακτικά και αμήχανα, το ζήτημα της συνάφειας του Γάλλου κοινωνιολόγου με τους Γερμανούς σύγχρονούς του, Weber και Simmel. Ακόμα σπανιότερες εμφανίζονται οι αναφορές στον παραγνωρισμένο κοινωνιολογικά αλλά όχι φιλοσοφικά Max Scheler.¹ Στην παρούσα εργασία θα ισχυριστούμε ότι η σύνδεση με τον Scheler χρήζει επανεξέτασης και ενδεχομένως να αποβεί αρκετά γόνιμη ως προς τον συσχετισμό αξιολογίας και κοινωνιολογίας της γνώσης. Κατά την έκθεση του επιχειρήματος, θα θεωρηθεί δεδομένη, για λόγους οικονομίας, κάποια εξοικείωση με τις θέσεις του Durkheim.

Εντός του πεδίου της κοινωνιολογίας της γνώσης ο Durkheim και ο Scheler εμφανίζονται ως εκ των θεμελιωτών της, στοχεύοντας στην ανάδειξη της κοινωνικής εγκυρότητας της γνώσης, ομολογουμένως, όμως, από αντίθετες κατευθύνσεις. Η φαινομενολογία των αξιών και της κοινότητας του Scheler τίθεται συνήθως σε χαρακτηριστική αντίστιξη με την απόπειρα του Durkheim να ενσωματώσει τις νεωτερικές αξίες στην πραγματικότητα, μέσα από τη θεσμική διαμόρφωση της οργανικής αλληλεγγύης. Ωστόσο, ο συσχετισμός μεταξύ Scheler και Durkheim αξίζει να επαναπροσδιοριστεί, τουλάχιστο στο πλαίσιο της ιστορίας της κοινωνιολογικής θεωρίας. Προς αυτή την κατεύθυνση, θα εστιάσουμε στο ζήτημα της διαμεσολάβησης των αξιών με την πραγματικότητα, αλλά, κυρίως, στο πρόγραμμα της κοινωνιολογίας της γνώσης, μέσα από το οποίο, οι δύο στοχαστές συγκλίνουν ως προς το κύριο ηθικοπρακτικό μέλημά τους. Αυτό, όπως νομίζουμε, δεν είναι άλλο από την παγκόσμια κοινότητα αλληλεγγύης, την οποία τόσο ο Scheler όσο και ο Durkheim, αν και μέσα από διαφορετική μέθοδο, προσεγγίζουν ως την κορύφωση μιας ηθικής των αξιών.

¹ Για αξιόλογες μελέτες, οι οποίες θίγουν και τις κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της σκέψης του, βλ. (Frings, 2001· Koehle, 1941· Racinaro, 1985· Schneck, 1987· Staude, 1967).

Το πρόγραμμα της κοινωνιολογίας της γνώσης (Scheler και Mannheim).

Για τους Berger και Luckmann (1966: 20-23), η κοινωνιολογία της γνώσης εκκινεί από τη σχέση μεταξύ της ιστορικότητας, της πραγματικότητας και των ιδεών, όπως προκύπτει στους Dilthey, Nietzsche, Marx και Durkheim. Ωστόσο, όταν γίνεται λόγος για την κοινωνιολογία της γνώσης ως αυτόνομο και διακριτό πεδίο της κοινωνιολογίας, οι δύο πόλοι θα πρέπει να αναζητηθούν στους Mannheim και Scheler. Στον πρώτο, η κοινωνία προσδιορίζει τόσο την εμφάνιση όσο και το περιεχόμενο της γνώσης και του ανθρώπινου πνεύματος πλην των φυσικών επιστημών και των μαθηματικών). Περιορίζεται, ωστόσο, στην «κοινωνιολογία του σφάλματος», καθώς αποσύρεται από αξιώσεις καθολικότητας και επιδιώκει στο να αναδείξει μορφές ψευδούς συνείδησης, καθώς και ουτοπικά ιδεώδη σε συνάρτηση με τις κοινωνικές συνθήκες γένεσής τους. Ο δε Scheler επεδίωξε την υπέρβαση της τοπικής τυχαιότητας και της απροσδιοριστίας του σχετικισμού, μέσα από την εποπτεία της 'αξιακής ουσίας' των πραγμάτων. Η κοινωνία προσδιορίζει την εμφάνιση, όχι όμως και το περιεχόμενο της γνώσης. Αυτό αποκαλείται, «κοινωνιολογία της αλήθειας».

Σε αντίθεση λοιπόν με τον Mannheim, η κοινωνιολογία της γνώσης προκύπτει από την ίδια την κρίση του αντικειμένου και τίθεται κριτικά απέναντι στον σχετικισμό. Στο ύστερο κείμενο «Οι Μορφές της Γνώσης και του Πολιτισμού» (1925), ο Scheler ([1925-28] 1958: 15) κάνει λόγο για τις «ευγενείς δυνάμεις του λόγου, της φιλοσοφίας και της επιστήμης, οι οποίες συνυφάνθηκαν στην Ευρώπη με την προοδευτική χειραφέτηση από τον εξαναγκασμό σε όλες τις μορφές του και ανελίχθηκαν χέρι-χέρι με τη *δημοκρατία*». Αντιλαμβάνεται την παρακμή ως έκπτωση από αυτή την πορεία, με συμπτώματα σαν και αυτά που διέγνωσε ο Carl Schmitt, με τάσεις παρακμής την πολωτική λογική του μαρξισμού και το πλάσμα μιας προλεταριακής επιστήμης σε αντιπαλότητα με την αστική επιστήμη, τον βιταλισμό τύπου Bergson και Stefan George, τις σχολαστικές θεολογίες, τα κινήματα αποκρυφισμού, και τον ρατσισμό που συσκοτίζει τον διεθνή ορίζοντα των ιδεωδών της Ευρώπης. Απέναντι στη μετατροπή της δημοκρατίας σε μυθολογία και σε μεταφυσική της 'μάζας', ο Scheler αντιπροτείνει το ιδεώδες της επιστήμης και μιας ευρωπαϊκής ορθολογικής μεταφυσικής (Scheler [1924-6] 1980: 176-7). Αξιώνει δε τον συντονισμό των επιστημών και το ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο (Scheler [1924-6] 1980: 182-6), προς τη δημιουργία ενός «κέντρου πανευρωπαϊκού διαφωτισμού». Ο Durkheim, τόσο στα κείμενά του για την ηθική εκπαίδευση όσο και στις νύξεις περί ανομικού καταμερισμού των επιστημών, όπου πλέον θίγεται μέσα από την υπερεξειδίκευση

κάθε έννοια ολότητας, έλκεται από ένα αντίστοιχο διαφωτιστικό ιδεώδες με ρίζες στους Kant και Hegel.

Αμφισημίες ως προς το ζήτημα της μεταστροφής του Scheler.

Η απόπειρα συσχετισμού των Scheler και Durkheim προκαλεί έκπληξη κυρίως λόγω της σελεριανής αξιολογίας, θεολογίας και κριτικής του πολιτισμού στην πρώιμη και μέση περίοδο της εργογραφίας του, η οποία φτάνει μέχρι το 1922. Πριν το 1922, ο Scheler έλκεται από τον Καθολικισμό, και επιχειρεί συνεχίζοντας την παράδοση του νεοκαντιανισμού να θεμελιώσει την περιεχομενική εγκυρότητα των αξιών με το να τις αποκόπτει από την ιστορία. Επιπλέον εκθειάζει τον πόλεμο στον πνεύμα μιας αντιδραστικής κριτικής πολιτισμού που τέμνει, ενίοτε, αντίστοιχες θέσεις εκπροσώπων της φιλοσοφίας της ζωής (Kusch, 1995) παρόλο που, τελικά, ο Scheler αποστασιοποιείται από το εν λόγω ρεύμα. Αντιθέτως, μετά το 1922, υιοθετεί μια εγγελιανή τροχιά εντάσσοντας την πραγματοποίηση του Θεού στο ιστορικό γίνεσθαι. Επιπλέον, συγκροτεί την κοινωνιολογία της γνώσης αποσκοπώντας στη διαμεσολάβηση των αξιών από κοινωνικούς παράγοντες και προάγει το ιδεώδες της ειρήνης, επαναξιολογώντας τόσο την αστική κοινωνία, όσο και τη δυνατότητα ευρύτερων συμμαχιών μεταξύ πολιτισμών, εθνών και κοινωνικών ομάδων, προκειμένου να εκλείψει ο πόλεμος.

Ωστόσο, κομβικά στοιχεία του ιδεώδους που υιοθετεί ο Scheler κατά την ώριμη περίοδο έχουν ήδη διαμορφωθεί και τεθεί ρητώς στο πρώιμο έργο του. Για παράδειγμα,

- (i) Το 1922 στη δεύτερη έκδοση του έργου *Η Φύση της Συμπάθειας*, ο Scheler παραδέχεται ότι η πρώιμη κριτική πολιτισμού του ήταν μονομερής και επαναθέτει τον Λόγο στο προσκήνιο μιας στάσης μετριασμού, προκειμένου να επιλυθούν τα προβλήματα της νεωτερικότητας.
- (ii) Στο έργο *Για το Αιώνιο στον Άνθρωπο*, ο Σέλερ ([1921] 1972) χρησιμοποιεί την κοινωνιολογία της γνώσης ως διαμεσολαβητικό εργαλείο μεταξύ πνεύματος και υλικών παραγόντων.
- (iii) Ακόμα νωρίτερα, στο έργο του 1913 *Η Φύση της Συμπάθειας*, τίθεται εξ αρχής σελεριανό ιδεώδες: «[...] στο συνολικό εγχείρημα της ανθρώπινης γνώσης κανένας λαός δεν μπορεί εξολοκλήρου να αντικαταστήσει κάποιον άλλο. Μόνο η μακροχρόνια και ταυτόχρονη *συνεργασία σε μια παγκόσμια κλίμακα* μεταξύ των ατομικών αλλά συμπληρωματικών τμημάτων της ανθρωπότητας μπορεί να κινητοποιήσει την συνολική δυνατότητα για γνώση που είναι συμφυής στο ανθρώπινο γένος, δίχως χωροχρονική διάκριση» (Scheler, [1913] 1970: 32). Επίσης εμφανίζεται η σημαντική

ιδέα του 'εναρμονισμού' (Scheler, [1913] 1970: 105), η οποία αποτελεί το ηθικό απόσταγμα της σελεριανής αξιολογίας. Η σχέση λοιπόν με τον Durkheim αφορά κυρίως το ύστερο έργο του Scheler.

Scheler και Durkheim (I): Αξίες και ιστορία

Το γεγονός ότι η δαιδαλώδης συζήτηση αλλά και η διαμάχη περί αξιών διαδραματίστηκε στη Γερμανία, δεν σημαίνει ότι άφησε ανεπηρέαστη την ευρωπαϊκή διανόηση γενικότερα. Ο Durkheim συμμετείχε σε αυτή τη συζήτηση και σε αντίθεση με τον θετικισμό που του αποδόθηκε τόσο εκείνη την εποχή όσο και αργότερα, εξέφρασε την πεποίθηση ότι οι αξίες διαμεσολαβούν την πραγματικότητα και με τη σειρά τους λαμβάνουν τη μορφή του ιερού μέσα από τις συλλογικές πρακτικές των δρώντων στις κοινωνίες. Σε αντίθεση λοιπόν με το ρεύμα του νεοκαντιανισμού (Rickert, Simmel, Windelband) που κυριάρχησε στη φιλοσοφία των αξιών (αξιολογία) στη Γερμανία (Frondizi, 1963· Ringer, 1969· Schnädelbach, 1984), ο Durkheim φαίνεται ότι προσχώρησε σε μια σε μια εγελιανή ηθική, η οποία αποσκοπούσε στην αξιακή ανέλιξη της νεωτερικής κοινωνίας και των θεσμών της.² Εκφράζει, επίσης, απερίφραστα την κριτική του Durkheim στον θετικισμό και τον χωρισμό του πεδίου της πραγματικότητας από αυτό των αξιών.

Το ζήτημα αυτό μας αφορά ως προς την κατεύθυνση που εγκαινιάζει ο Scheler και που εκ πρώτης όψεως διαφοροποιείται καταλυτικά από τις θέσεις του Durkheim. Η φαινομενολογία των αξιών και ο *a priori* περιεχομενικός τους πυρήνας συγκροτείται στους αντίποδες μιας αξιολογίας με εμπειρικό ορίζοντα εγκυρότητας, σαν αυτή που χαρακτηρίζει τον Durkheim. Ωστόσο, αν υπάρχει πεδίο σύγκλισης μεταξύ τους, αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί στη στροφή της σκέψης του Scheler, όταν αυτός πλέον κάμπτεται τη διάκριση 'περιεχομενική αξία' – 'κοινωνική πραγματικότητα' και αποδίδει στην ιστορικότητα κάτι περισσότερο από έναν πολιτισμικό σχετικισμό. Αν και αυτή η ανακαινισμένη αξιολογία εκδηλώνεται γενναιότερα μετά το 1922, φαίνεται ότι ενυπάρχει και στο πρώιμο έργο του.

Για παράδειγμα, στο κύριο έργο *Φορμαλισμός στην Ηθική και Περιεχομενική Ηθική των Αξιών*, ο Scheler θέτει από τους προλόγους κιόλας τον προσανατολισμό της θεωρίας των αξιών προς την κοινότητα, ενώ στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης (1926) θέτει την κοινωνιολογία της γνώσης στην υπηρεσία της 'πραγματοποίησης των διαφόρων έλλογων μορφών του ιστορικού ανθρώπου' (Scheler, [1916] 1973:

² Ακόμα και σήμερα πολλοί θεωρούν την εγελιανή επιρροή στον Durkheim ως σχήμα οξύμωρο. Ωστόσο, η έρευνα έχει πλέον αποκαταστήσει εν πολλοίς αυτή την στενή σχέση. Ενδεικτικά, βλ. Gangas (2007), Γάγγας (2009).

xxvi). Μάλιστα, εγκαλεί την αξιολογία του Nicolai Hartmann ως προς την αδυναμία της να συνδέσει επαρκώς τις αξίες με την κοινωνία και την ιστορία.³

Σύμφωνα, όμως, με τον Scheler, η νεωτερική κοινωνία υπογραμμίζει τα κατώτερα επίπεδα αξιών και, έχει, ως αποτέλεσμα, την αλλοίωση των αξιών δεδομένης της τάσης υποβάθμισης των ανωτέρων επιπέδων, όταν αυτά επιλέγονται και δομούνται στην ιδιωτική σφαίρα σε αφαίρεση από το συλλογικό πρόσωπο. Αποτέλεσμα αυτής της τάσης είναι η πάλη και η σύγκρουση των αξιών. Η σελεριανή αξιολογία⁴ συνεπώς, τοποθετείται κριτικά απέναντι στις μορφές κοινωνικής οργάνωσης που αντανακλούν τις υψηλότερες αξίες μέσα από το πρίσμα των χαμηλότερων αξιών.⁵

Το ερώτημα που προκύπτει αφορά το τι μπορεί να σημαίνει ο Θεός (ως η κορύφωση της αξίας του 'ιερού' της οποίας παρακολουθηματικές είναι οι υπόλοιπες αξίες, συμπεριλαμβανομένων των 'πολιτικών' αξιών). Στον Durkheim και στη δική του απόπειρα για θεμελίωση μιας κοινωνιολογίας της γνώσης, τίθεται ένα παρόμοιο ζήτημα μέσα από το έργο για τη θρησκεία, όπου, εκεί, βέβαια, η έννοια του Θεού δεν προκύπτει εμπειρικά μόνο αλλά παράγεται λογικά ως 'γενική βούληση', ως, δηλαδή, μια μετα-αξία, από την οποία έπονται οι άλλες αξίες.

Το ανολοκλήρωτο έργο του Σέλερ για τον Φορμαλισμό καταλήγει τελικά στο αίτημα για 'κοινωνική ηθική' (*Sittlichkeit*). Η σελεριανή αξιολογία οδηγεί σε μια κοινωνιολογία της γνώσης, η οποία στοχάζεται πάνω στην ιστορική μορφή συσχετισμού των επιπέδων της γνώσης, προκειμένου να επιτευχθεί η υπέρβαση του σχετικισμού και να πραγματοποιηθεί το σελεριανό ιδεώδες. Ο μετριασμός της κριτικής της νεωτερικότητας από τον ύστερο Scheler προσεγγίζει την αντίστοιχη θεώρηση της νεωτερικότητας από τον Durkheim.

³ Ωστόσο, ο Hartmann ([1926] 1975; 236-7) συλλαμβάνει την αλληλεγγύη ως καθολική αξία με αναφορά στη συλλογική οντότητα.

⁴ Η ιεραρχία των αξιών (ανώτερες προς κατώτερες) τίθεται, κάπως σχηματικά με βάση τις: (1) Αξίες του ιερού και του βέβηλου. Η πράξη μέσα από την οποία αντιλαμβανόμαστε την αξία του ιερού είναι η *αγάπη*. (2) Πνευματικές αξίες που περιλαμβάνουν αισθητικές αξίες, αξίες του δίκαιου και της αδικίας και αξίες της αλήθειας. (3). Αξίες της ζωτικότητας (υγεία – ασθένεια κλπ). Εδώ η 'ζωή' αναφέρεται σε μια γνήσια ουσία και όχι σε μια εμπειρική ειδολογική έννοια που θα περιέχει τις κοινές ιδιότητες μεταξύ των έμβιων όντων). (4). Αξίες του ωφέλιμου και του μη-ωφέλιμου, καθώς και πραγματιστικές αξίες. Αλλού προκύπτει ότι η ζωή αποτελεί την προϋπόθεση πραγματοποίησης των υπόλοιπων αξιών.

⁵ Κριτήρια ιεραρχίας: α) διάρκεια, αντοχή της αξίας, β) η δυνατότητα μη κατακερματισμού τους (π.χ. έργο τέχνης έναντι υφάσματος), γ) η αξία που τίθεται ως όρος για μια άλλη αξία είναι υψηλότερη αξία. Για τον Σέλερ, «η ζωή ενέχει τις διάφορες αξίες στο βαθμό που η ίδια η ζωή (με όλες τις μορφές της) είναι όχημα αξιών που λαμβάνουν βαθμίδα σε μια απολύτως αντικειμενική ιεραρχία» (Scheler, [1916] 1973: 95). Όλες οι αξίες θεμελιώνονται σε ένα «πνεύμα που προσωποποιείται με άπειρο τρόπο και τον αντίστοιχο κόσμο των αξιών του» (Scheler, [1916] 1973: 96). δ) Το βάθος της ικανοποίησης (Εδώ υπάρχει συνάφεια με τον Durkheim, ως προς το μοτίβο του σοβαρού βίου ως προϋπόθεση του ανάλαφρου βίου), ε) σχετικότητα των αξιών και η σχέση τους με τις απόλυτες αξίες (Scheler, [1916] 1973: 99).

Scheler και Durkheim (II): Η ηθική συγκρότηση της κοινωνίας με βάση την αλληλεγγύη

Γνωρίζουμε ότι ο Durkheim συλλαμβάνει τη μετάβαση στη νεωτερική κοινωνία μέσα από τους τύπους της μηχανικής και της οργανικής αλληλεγγύης. Η τελευταία δεν τίθεται με βάση ιδεοτυπικά χαρακτηριστικά μόνο, αλλά αξιώνει ιστορική δεσμευτικότητα λόγω της σύγκλισης ηθικών και κανονιστικών θεσμών (π.χ. καταμερισμός της εργασίας ως ηθικό γεγονός, ηθική εκπαίδευση, σωματεία, κράτος, διεθνείς σχέσεις και αλληλεγγύη). Αυτή εκτίθεται σε κάποια συνάφεια με την κοινωνική ηθικότητα τύπου *Sittlichkeit*.

Έχοντας επηρεαστεί από τον Tönnies, ο Scheler επιχειρεί να συγκροτήσει τις αξίες στην κοινωνία, μέσα από τύπους κοινωνικότητας. Η τάση προς την κοινωνική μορφή του ιδεώδους τον οδηγεί σε μια φαινομενολογία της κοινότητας (τρόποι του 'από κοινού είναι'). Αυτοί οι τρόποι είναι: α) Η μάζα, η οποία έλκεται από την αξία του 'ευχάριστου' (ανωνυμία του 'άλλου') και ηθικά εκφράζεται μέσα από την *ανευσυνότητα*. β) Η οργανική κοινότητα, η οποία έλκεται από την αξία του 'ζωτικού' (φυσική συνείδηση, εμπιστοσύνη, αλληλεγγύη, απουσία κριτηρίων ως προς την αλήθεια, αξίες της ζωτικότητας, διάρκεια, φυσική κοσμοθεωρία) και χαρακτηρίζεται από *συνυπευθυνότητα*. γ) Η ατομιστική κοινωνία έλκεται από την αξία της διάνοιας και του πνεύματος (έννοιες, διάνοια, συμβόλαια, ελευθερία, ορθολογισμός, κατάτμηση των αξιών, μη-χωρικές σχέσεις). Χαρακτηρίζεται από την *ατομική υπευθυνότητα*. δ) Το συλλογικό πρόσωπο [η καθολική εκκλησία] έλκεται από την αξία του 'ιερού και του άγιου' (τίθεται ως θρησκευτική, πολιτισμική και εθνική συλλογικότητα). Το περιεχόμενο του συλλογικού προσώπου βιώνεται από το άτομο ως 'επέκεινα'. Ηθικά, χαρακτηρίζεται από την στάση της *υπευθυνότητας έναντι του Θεού* (= η υψηλότερη βαθμίδα αλληλεγγύης μεταξύ των ανθρώπων).⁶

Όλες οι μορφές συνυπάρχουν σε ανάμεικτες εκδοχές. Το δε συλλογικό και ολοκληρωμένο πρόσωπο τίθεται ως 'θεμελιωτικό' για μια θεωρία του κράτους και των κοινωνικών θεσμών και ως 'ανοικτό' ως προς την ιστορική του επέλευση και εύρος. Με όρους Durkheim, θα μπορούσαμε να ανακατασκευάσουμε αυτές τις κατηγορίες, εκλαμβάνοντας την Μάζα και την Κοινότητα ως μηχανική αλληλεγγύη, και την Κοινωνία και το Συλλογικό πρόσωπο ως οργανική αλληλεγγύη. Βέβαια, ως προς το επίπεδο της Κοινωνίας τα αντιδραστικά μοτίβα του Scheler κάμπτονται, αν και επιβιώνουν με τη μορφή της κοινωνικής κρίσης που αντανάκλαται στην ανομία. Το

⁶ Ο Gurvitch (1950: 419) ορθώς διαμαρτύρεται ότι η εν λόγω κατηγορία του Scheler είναι συγχεχυμένη, διότι συμπεριλαμβάνει εν δυνάμει τα πάντα: από το έθνος και την εκκλησία μέχρι μια Παγκόσμια Συνομοσπονδία Κρατών και τα Ηνωμένα Έθνη. Μάλιστα, τη συνδέει με το σφάλμα του Durkheim να εξιδανικεύσει την κοινωνία και του Marx να εξιδανικεύσει το προλεταριάτο.

συλλογικό πρόσωπο, θα μπορούσε να συνδεθεί, εντός της οργανικής αλληλεγγύης, ως το αξιακό ιδεώδες (λατρεία του ατόμου) από το οποίο έλκεται η πολιτική και ηθική κοινωνιολογία, όπως την θεμελιώνει ο Durkheim.

Scheler και Durkheim (III): Τα ηθικά θεμέλια της κοινωνιολογίας της γνώσης

Το πρόγραμμα της κοινωνιολογίας της γνώσης από τον Durkheim αποτελεί σύνθετο εγχείρημα το οποίο εδράζεται και σε άλλες όψεις του επιστημολογικού και ηθικού συστήματός του. Πέρα από την εσφαλμένη εκτίμηση περί προσχώρησης στον κοινωνιολογισμό, η οποία έχει διαψευστεί από την έρευνα (Gieryn, 1982· Hund, 1990), το ζήτημα της κοινωνικής εγκυρότητας της γνώσης και των βασικών της κατηγοριών δεν εντάσσεται σε κάποια απόπειρα σχετικοποίησης της γνώσης, αλλά όπως έχει υποστηριχθεί από ερευνητές (π.χ. Wallwork, 1972), προϋποθέτει καθολικές αξίες, ως όρους της πολιτισμικής ετερότητας. Η γνώση συνδέεται με την έλλογη κοινωνία (ηθική εκπαίδευση και οργανική αλληλεγγύη) και με την απόπειρα θεμελίωσης της γενικής βούλησης.

Ο Scheler ακολουθεί, αν και από διαφορετικό σημείο εκκίνησης, μια ανάλογη τροχιά. Αναζητά τη σχέση μεταξύ των ελάχιστων ‘πραγματικών’ (υλικών) παραγόντων με τους παράγοντες του πνεύματος. Με αυτή την έννοια έλκεται από μια αντιδυϊστική προσέγγιση, όπως και ο Durkheim.

Η κοινωνιολογία της γνώσης εντάσσεται από τον Scheler στο ευρύτερο πλαίσιο μιας κοινωνιολογίας του πολιτισμού, η οποία πραγματεύεται την πορεία και τα επιτεύγματα του πνεύματος (τέχνη, θρησκεία, φιλοσοφία, επιστήμη) σε συνάρτηση με μια κοινωνιολογία των πραγματικών παραγόντων που συγκροτούν ένα ελάχιστο αλλά καθοριστικό και, ενίοτε δεσμευτικό, πλαίσιο υλικών όρων του πνεύματος.⁷ Οι πραγματικοί παράγοντες (φυλή, ισχύς, οικονομία) εξασκούν κάποια δεσμευτικότητα στους παράγοντες του πνεύματος με την έννοια ότι λειτουργούν –σύμφωνα με την προσφιλή εικόνα του Scheler– ως «στρόφιγγες που ανοιγοκλείνουν με διαφορετική ένταση» επιτρέποντας περισσότερο ή λιγότερο την ροή του πνεύματος. Την κίνηση αυτή την ονομάζει «τροποποιητική ελευθερία». Οι δε πνευματικοί παράγοντες

⁷ Σχηματικά ο Scheler ([1924-6] 1980) εντάσσει στους πραγματικούς παράγοντες, την αναπαραγωγή (φυλή), την ισχύ (πολιτική) και τη θρέψη (οικονομία). Στους Ιδεατούς παράγοντες, όπου ο Scheler (1963) ανακατασκευάζει τον Comte, σπεύδει να διαχωρίσει τους τύπους της θρησκευτικής, μεταφυσικής και επιστημονικής γνώσης –όπου ο καθένας έχει το δική του γλώσσα, αξιώματα και συμβάσεις– από κίβδηλες μορφές γνώσης: α) τις ‘προκαταλήψεις’ (μεικτές μορφές συλλογικών διαφερόντων και υποτιθέμενων γνωστικών περιεχομένων [ταξικά, πολιτικά κλπ]), β) τις ‘ιδεολογίες’ (προκαταλήψεις που μορφοποιούνται εντός των υψηλότερων μορφών γνώσης [θρησκευτικού, μεταφυσικού, θετικού]). Για μια καλή έκθεση της κοινωνιολογίας της γνώσης του Scheler, βλ. Stark (1958).

συνδέονται με μια σχέση «τροποποιητικής δεσμευτικότητας» με τους υλικούς παράγοντες. Δηλαδή, οι τελευταίοι μπορούν μέχρι ενός σημείου μόνο, να μετασχηματιστούν από τους πνευματικούς (προσωρινή αναστολή της ιστορικής μοίρας).⁸ Όπως θα υπογραμμίσουμε στο τέλος, ο Scheler αντιλαμβάνεται τη νεωτερικότητα ως τάση ολοκλήρωσης της ιστορίας (ως ιστορίας των εντάσεων) και διακρίνει την γένεση μιας ιστορίας της σύγκλισης των επιμέρους πολιτισμών, αφού έχουν εξασφαλιστεί οι υλικοί όροι ικανοποίησης των αναγκών των ανθρώπων.

Κάποια συνάφεια με τις θέσεις του Durkheim εντοπίζεται και στο επίπεδο των αρχών της κοινωνιολογίας της γνώσης, όπως τις θέτει ο Scheler. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι, σύμφωνα με τον Scheler, η ανθρώπινη γνώση στο σύνολό της, στο βαθμό που ο άνθρωπος ζει στην κοινωνία, είναι *a priori* γνώση, όπου το 'εμείς' θεμελιώνει περιεχόμενα πριν από το 'εγώ', συμβαδίζει με την κοινωνικότητα του ατόμου, όπως συστηματικά επιχειρεί να θεμελιώσει ο Durkheim, όσο και με την αξιακή συγκρότηση του 'εμείς', την οποία υπαινίσσεται ο Scheler και υπερασπίζεται ο Durkheim. Επίσης, το γεγονός ότι η διυποκειμενικότητα πραγματοποιείται με ποικίλους τρόπους, οι οποίοι εξαρτώνται από την ουσιαστική δομή της κοινωνικής ομάδας, καταδεικνύει την επίγνωση των ζητημάτων που έθεσε ο ιστορισμός και ο σχετικισμός, τα οποία τόσο ο Scheler όσο και ο Durkheim ενσωματώνουν στην κοινωνιολογία της γνώσης, υπέρτατος σκοπός της οποίας, όμως, καθίσταται η καθολική γνώση.

Στα κείμενα του Scheler για την κοινωνιολογία της γνώσης συναντάμε την κριτική στον ιστορισμό, στο θετικισμό και στο μαρξισμό, σχεδόν με επιχειρήματα ανάλογα με αυτά που διέτύπωσε και ο Durkheim στα εν λόγω επιστημολογικά προγράμματα.⁹ Όπως και ο Durkheim, ο Scheler διαχωρίζει την κοινωνιολογία της

⁸ Ο Scheler εκλαμβάνει την ορμή για διαιώνιση, ισχύ και διατροφή ως τους ελάχιστους προσδιορισμούς των αντίστοιχων πραγματικών παραγόντων (φυλή, πολιτική ισχύς και οικονομία), βάσει των οποίων διακρίνονται προ-χρονικές φάσεις, των οποίων η ιστορία αποτελεί λειτουργία, παρά το αντίθετο. Επισημαίνει ότι οι ορμές εκδηλώνονται στην ιστορία, όταν κυριαρχεί κάποια από αυτές στις άλλες. Η κυριαρχία της αναπαραγωγής (φυλής) αποτελεί ένα μέγιστο εμπόδιο στο πνεύμα, η κυριαρχία της ισχύος (κράτη) οδηγεί στον εμπλουτισμό των ιδεών παραγόντων, ενώ η κυριαρχία της διατροφής (οικονομία) σηματοδοτεί την εποχή του εναρμονισμού με τη μέγιστη απελευθέρωση του πνευματικού δυναμικού. Μεταξύ των δύο άκρων (πραγματικοί και ιδεατοί παράγοντες), ο Scheler υπογραμμίζει την ύπαρξη και δράση αμέτρητων *ενδιάμεσων μεταβάσεων*. Η λογική των μεταβάσεων κινητοποιείται από τον Scheler, προκειμένου να αποφευχθεί ο αναγωγισμός τον οποίο, όπως ο ίδιος τους αντιλαμβάνεται, αντιπροσωπεύουν από την κατεύθυνση του ιδεαλισμού ο Hegel και από αυτή του υλισμού ο Marx. Η σχέση, δηλαδή, μεταξύ των δύο πεδίων δεν υπακούει σε ντετερμινιστικά σχήματα, αλλά φανερώνει μια 'πολυφασική' λογική, όπου διακρίνονται 'τάσεις' μετάβασης από τη μια ορμή στην άλλη. Το σελεριανό 'πρόσωπο' και η ελευθερία του καθορίζουν το κατά πόσο η μετάβαση θα πραγματοποιηθεί ή όχι. Ο Scheler κάνει λόγο για «ελεύθερη βουλησιακή αιτιότητα των ηγετικών προσώπων» (Scheler [1924-6] 1980: 38). Για μια χαλαρή συνάφεια μεταξύ Durkheim και Scheler, βλ. (Becker and Dahlke, 1942: Bershad, 1992). Για μια κριτική σε αυτή την απόπειρα, βλ. (Frisby, 1992).

⁹ Ο Durkheim ασκεί κριτική στον θετικισμό στο κείμενό του για τις αξιολογικές κρίσεις (Durkheim, [1924] 2002) καθώς και στα κείμενα για την εκπαίδευση στη Γαλλία (Durkheim [1904-5] 1999), μέμφεται τον επαναστατικό κομμουνισμό σε βιβλιοκριτικές έργων σοσιαλιστών (Durkheim, 1986) ενώ στις διαλέξεις

γνώσης από τον ιστορισμό τον οποίο και υποβάλλει σε κριτική, θεωρώντας ότι η σχετικότητα που επικαλείται αίρεται αφού θέτει την ιστορία ως απόλυτη αξία (Scheler [1924-6] 1980: 151-4). Ελέγχει επίσης τον μαρξιστικό αναγωγισμό, καθώς θεωρεί ότι η έμφαση στην κατανόηση με βάση τις ταξικές διαφορές μόνο στο επίπεδο της 'κοινωνίας' (Scheler [1924-6] 1980: 173), ενώ αίρεται στο ανώτατο επίπεδο κοινωνικότητας, δηλαδή, σε αυτό του 'συλλογικού προσώπου'. Αξίζει να θυμηθούμε ότι ο Durkheim καυτηριάζει σχεδόν για παρόμοιους λόγους τον οικονομικό αναγωγισμό των σοσιαλιστών της εποχής του, θεωρώντας ότι αυτοί αφαιρούν από την ηθική και συστημική πολυπλοκότητα των νεωτερικών κοινωνιών.

Scheler και Durkheim (IV): Συμβατότητα της έννοιας του Θεού με την κοινωνικότητα του Λόγου

Ίσως η πιο φιλόδοξη απόπειρα σύνδεσης της κοινωνιολογίας της γνώσης και της αξιολογίας στους Durkheim και Scheler να καθίσταται αυτή που στοχεύει στην αποσαφήνιση της έννοιας του Θεού. Στον Durkheim, κυρίως στα γραπτά του για την ηθική εκπαίδευση και στο μνημειώδες έργο για τη θρησκεία, ο Θεός προκύπτει ως αναδιατύπωση της Κοινωνίας με ορθολογικούς όρους: δηλαδή αφορά τη μετατροπή της από μεταφυσική σε εμπειρική ιδέα. Η αλλαγή στη μορφή σηματοδοτεί και αλλαγή κατά το περιεχόμενο (από εξωτερική σε εσωτερική τελεολογία), δηλαδή την ανέγερση σε έσχατη αξία τη ζωή και την αξιοπρέπεια του ατόμου. Ο Θεός προβάλλει, επίσης, και ως γενική βούληση στο καταληκτικό σκέλος του έργου του Durkheim για τη θρησκεία. Ενδεικτικά, όμως, στα κείμενα για τον σοσιαλισμό, ο Durkheim γράφει: «Ένας λαός δεν μπορεί να οργανωθεί αν δεν συνθέσει τις έννοιες του. Διότι, αυτές προσδιορίζουν τη δράση, και στον βαθμό που παραμένουν ασυντόνιστες, δεν μπορεί να υπάρξει τάξη στην κίνηση. Μια κοινωνία της οποίας οι ιδέες δεν συστηματοποιούνται με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να συγκροτούν μια οργανική και συνεκτική ολότητα καθίσταται αναγκαία θύμα αναρχίας. Προκειμένου οι ιδέες που έχουμε για τον κόσμο να λάβουν ενοποίηση, ο κόσμος θα πρέπει να είναι ένας, ή τουλάχιστον έτσι να πιστεύουμε [...]. Η ιδέα του Θεού αποτελεί το θεμέλιο ολόκληρης της κοινωνικής συνοχής, διότι αποτελεί τη μόνη λογική εγγύηση της καθολικής συνοχής» (Durkheim, 1962: 267).

Στον Scheler η έννοια του Θεού προσεγγίζει αυτή του Durkheim, ακριβώς όταν ο Scheler υιοθετεί μια εγελιανή εκδοχή της πραγματοποίησης των αξιών στην ιστορία. Το αίτημα της 'εποχής της σύγκλισης / εναρμονισμού' (*Weltalter des*

για τον πραγματισμό (Durkheim, 1983) αρνείται emphaticά την εργαλειακότητα και απροσδιοριστία την οποία κινητοποιούν κάποιοι πραγματιστές.

Ausgleichs)¹⁰ μεταξύ ανθρώπου, Θεού και ιστορίας εκφράζει καλύτερα αυτό το ιδεώδες.

Ο Scheler αναφέρεται στον Θεό, μέσα από την ιδέα του «προσώπου».¹¹ Ακριβώς, επειδή «το πρόσωπο του Θεού εγκολπώνεται όλες τις φυλές, επειδή αυτές σκέπτονται τον εαυτό τους σύμφωνα με την εικόνα Του και επειδή τις αντιλαμβάνομαστε σε σχέση με αυτή την κοινή κατεύθυνση προς την ιδέα του Θεού – για αυτό το λόγο και μόνο είμαστε στη σκέψη και στα συναισθήματα *μια* ανθρωπότητα» (Scheler, [1915] 1978: 197). Ως προς την κοινωνιολογία της γνώσης αυτή η διατύπωση μπορεί να διαβαστεί τόσο με όρους Durkheim όσο και με όρους Hegel (π.χ. ως προς τον Durkheim σχετίζεται με την ιδέα του Θεού ως Κοινωνίας με βάση τη γενική βούληση που συνθέτει τις επιμέρους σκοπιές, ενώ ως προς τον Hegel τίθεται ως συναφής με την ιδέα του σχετικού επιπέδου αφαίρεσης μέσω του οποίου οι επιμέρους κοινωνίες συλλαμβάνουν με τη θρησκευτική και φιλοσοφική τους αυτοσυνείδηση την ανθρωπότητα). Βέβαια στον πρώιμο Scheler οξύνεται το στοιχείο της μεταφυσικής ενότητας των επιμέρους πολιτισμών παρά αυτό που θα επέτρεπε τον αναστοχασμό πάνω σε κοινωνικοπολιτικούς όρους πραγματοποίησης του Θεού. Ο ώριμος Scheler συνδέει πλέον ευθέως την ιδέα του Θεού με την πραγματοποίηση του Λόγου στην ιστορία, στο πλαίσιο μιας φιλοσοφικής ανθρωπολογίας.¹²

Ο ώριμος Scheler υιοθετεί μια πιο διαλεκτική στάση ως προς τη δυναμική του καπιταλισμού, θεωρώντας ότι αυτός εμπεριέχει πέρα από την κρίση (γίνεται λόγος και για την καταστροφή του περιβάλλοντος), και δυνατότητες προς την επίλυση αυτών των προβλημάτων και την προστασία της οργανικής ζωής. Παραφράζοντας τον Nietzsche, ο Scheler συνδέει το μέλλον του ανθρώπου με το ιδεώδες του 'ολοκληρωμένου ανθρώπου' (*Allmensch*), στον οποίο αντανάκλαται η τάση της ανθρωπότητας προς αμοιβαία προσαρμογή (*Ausgleich*) και συντονισμό σε όλα τα επίπεδα (φυσικό, ψυχικό, διανοητικό-πνευματικό). Παρατηρούμε εδώ μια κάμψη του

¹⁰ Ο όρος 'Ausgleich' τον οποίο χρησιμοποιεί ο Scheler, εμπεριέχει τη σημασία της αγοράς, καθώς υποδηλώνει το ξεκαθάρισμα λογαριασμών κατά τη διάρκεια μια οικονομικής συναλλαγής. Οι λόγοι για τους οποίους αυτή ερμηνεία δεν εξαντλεί την ηθική του Scheler, μάς δίδεται από τον Deeken (1974: 222), ο οποίος τοποθετεί τη χρήση του συγκεκριμένου όρου στην έννοια της σύγκλισης –ο Scheler χρησιμοποιεί, επίσης, το ρήμα *konvergieren*- από τον Teilhard de Chardin. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Scheler δεν θα μπορούσε να στοχεύσει σε κάτι σαν την αμοιβαιότητα της αγοράς μέσα από το ιδεώδες της σύγκλισης, δεδομένης της ηθικής της αγάπης και του αξιακού ιδεώδους του 'συλλογικού προσώπου', όπου και τα δύο αποδεικνύονται θεμελιωτικά προκειμένου να υλοποιηθεί η σύγκλιση στην ανθρώπινη ιστορία. Αν ισχυριστεί κάποιος ότι η ισοφάριση που υπονοεί ο Scheler συμπίπτει με την εποχή της οικονομίας που πυροδοτεί τον εναρμονισμό, αρά επιβεβαιώνει τη λογική της αγοράς, τότε παρακάμπτει την συμπλήρωση της εποχής της οικονομίας από αξιακά ιδεώδη μη-οικονομικού τύπου. Σήμερα, αυτό το αίτημα, από πολύ διαφορετική αφετηρία όμως, εκπληρώνεται από τον Amartya Sen (2006).

¹¹ Μάλιστα ο Scheler παραπέμπει σε ένα κείμενο του 1911 του Simmel με τίτλο «Η Προσωπικότητα του Θεού». Εκεί ο Simmel φαίνεται να προκαταλαμβάνει την ιδέα του 'προσώπου' την οποία όμως και διυλίζει με διαλεκτική προσέγγιση σε αντιδιαστολή με τον πρώιμο Scheler όπου αυτή κινητοποιείται με συγκαλυμμένο τρόπο.

¹² Για το πεδίο της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας, βλ. Landmann (1974).

στρουκτουραλιστικού στοιχείου το οποίο συνόδευε την αρχική εκτίμηση περί της ετερότητας του κάθε 'περιβάλλοντος'. Η κάμψη αυτή σηματοδοτεί και τον μετρίασμό των εντάσεων μεταξύ φυλών και εθνοτήτων, των νοοτροπιών σχετικά με τη σχέση κόσμου και Θεού, των δυνατοτήτων των δύο φύλων, της πρωτόγονης και της υπερ-πολιτισμένης νοοτροπίας, της νεότητας και της τρίτης ηλικίας (ως αξιολόγηση των επιμέρους ποιοτήτων τους)¹³, της ταξικής λογικής, όρων και δικαιωμάτων μεταξύ των ανωτέρων και κατωτέρων τάξεων, των εθνικών ποικιλομορφιών και συνεισφορών προς μια κοινή κουλτούρα και, τελικώς, μεταξύ των επιμέρους και μονοδιάστατων νοηματοδοτήσεων του ανθρώπου.

Επιστρέφοντας στο μοτίβο του 'ολοκληρωμένου ανθρώπου', ο Scheler αντιλαμβάνεται τη νεωτερική εποχή ως προσέγγιση της πραγματοποίησης του ιδεώδους. Θεωρεί, δηλαδή, ότι η νεωτερικότητα παρέχει την ευκαιρία για μια νέα πρόσληψη των δυνατοτήτων της ανθρωπότητας. Σχετικά με την τάση εναρμονισμού, ο Scheler σημειώνει:

α) η τάση του εναρμονισμού δεν σηματοδοτεί αφηρημένη δυνατότητα, αλλά αποτελεί αναγκαιότητα, στο βαθμό όπου τάσεις που επιδιώκουν τη μορφοποίηση ενός 'ιδιαιτέρου' ανθρώπου¹⁴ (μάλιστα, η νεωτερικότητα ενέχει αυτό τον κίνδυνο [παρομοιάζεται με μαγαζί μεταχειρισμένων, όπου ο καθένας μπορεί να επιλέξει 'λείψανα' κατά το δοκούν]) οδηγούν σε κρίση του κοινωνικού. Όταν ο Scheler μιλάει για αναπόδραστη τάση προς τον εναρμονισμό τη συνδέει με μια παγκόσμια μεταπολεμική συνείδηση, η οποία στοχεύει στην «αξιακή ανόρθωση του είδους» την οποία ο Scheler συνδέει με «το μέγιστο πολιτικό καθήκον». Η πολιτική αξιολογία του Scheler θέτει την πολιτική πράξη εντός του ιδεώδους του 'εναρμονισμού' η οποία κρίνεται στο βαθμό που εκπληρώνει τη λογική του συντονισμού στο εκάστοτε επίπεδο αφαίρεσης με το «ελάχιστο της καταστροφής και του πόνου». Η προσέγγιση ίσως με τον Durkheim φανερώνεται πιο καθαρά στο σημείο όπου ο Scheler εκτιμά ότι δεν είναι οι εποχές της ιδιαιτερότητας και των εντάσεων τους που επιφέρουν μεγαλύτερο πόνο, αλλά, μάλλον, οι εποχές του εναρμονισμού, όταν αυτές υστερούν σε πνεύμα και βούληση! Η σελεριανή κοινωνιολογία της γνώσης αναστοχάζεται πάνω στις συνθήκες πραγματοποίησης του ιδεώδους αυτού μέσα από μια «στροφή της Ευρώπης προς τη θεωρία και τη φιλοσοφία». Αξιώνει έτσι, μια ιστορική επανιδιοποίηση των 'προσώπων', η δραστηριότητα των οποίων εξέφραζε το ιδεώδες του συλλογικού προσώπου. Οι κοινωνικοί και υλικοί όροι του συλλογικού προσώπου

¹³ Η υπέρμετρη έμφαση της νεωτερικότητας στις αρετές της νεότητας αποτελεί πηγή *ressentiment* (Scheler [1915] 1951).

¹⁴ Υπόνοια εδώ μιας μετα-ιστορίας στο βαθμό που συντονίζονται οι επιμέρους εννοιολογήσεις του ανθρώπου (χριστιανική, ελληνική, πραγματιστική, παρακμιακή τύπου Spengler, ή ανυψωτική τύπου Nietzsche).

τελούν, όμως, υπό διαμόρφωση στην τωρινή 'εποχή του εναρμονισμού' και το αίτημα που τη συνοδεύει για τον 'δημοκρατικό' έλεγχο των οικονομικών πόρων και την διατήρηση του πλούτου του πλανήτη.

β) Σε αυτό το επίπεδο εντάσσεται και η κοινωνιολογία της γνώσης με τον συντονισμό των τριών μορφών γνώσης. Όπως τονίζει ένας μελετητής του Scheler, η κοινωνιολογία της γνώσης αποτελεί έκφραση της εποχής του εναρμονισμού, στο βαθμό που εμπλουτίζει τον παγκόσμιο πολιτισμικό καμβά με τις διάφορες μορφές γνώσης στοχεύοντας σε ένα παγκόσμιο διάλογο.¹⁵ Ωστόσο ο Scheler θεωρεί τον 'διεθνισμό' ως εναρμονισμό στο 'παγκόσμιο εμπόριο', όρο για έναν 'κοσμοπολίτικο εναρμονισμό' στον οποίο ο ίδιος στοχεύει.

Με αυτή την έννοια, και σε σχέση με τις τρεις βασικές ορμές (στις οποίες υπάγεται η ιστορία) η κυριαρχία της 'διατροφικής ορμής' έναντι των άλλων δύο) τίθεται σήμερα ως όρος του εναρμονισμού, καθώς ο Scheler θεωρεί, πως οι φυλετικές και κυρίως οι πολιτικές εντάσεις θα υποχωρήσουν βαθμιαία θέτοντας τη δυνατότητα χαραυγής της εποχής της 'Οικονομίας'. Η κοινωνιολογία της γνώσης θέτει εκ νέου το αίτημα για ένα «ελάχιστο κοινό μεταφυσικό πλαίσιο», δίχως ολίσθηση σε θετικισμό, ρομαντισμό και προλεταριοποίηση.

Scheler και Durkheim (V): Η υπέρβαση του σχετικισμού (συμβασιοκρατία, πραγματισμός)

Μια τελευταία ατραπός που φαίνεται ότι διασχίζεται τόσο από τον Durkheim όσο και από τον Scheler αφορά την απόπειρα υπέρβασης του σχετικισμού. Ως προς τον Durkheim αρκεί να υπενθυμίσουμε ότι, παρά τις σχετικιστικές του εξάρσεις, οι οποίες στοχεύουν στην υπονόμηση αφηρημένων μοντέλων εξήγησης και όχι στον εξοβελισμό του λόγου και των καθολικών αξιών, το έργο του αναμετράται με τον πολιτισμικό και γνωσιολογικό σχετικισμό αλλά και με τη συμβασιοκρατία. Για τον Durkheim, οι συμβάσεις δικαιολογούνται μόνο όταν εδράζονται στην ελευθερία. Ο δε πραγματισμός ελέγχεται όχι ως προς την ένταξη των αξιών στην πραγματικότητα – θέση που έλκει τον Durkheim– αλλά για την αδυναμία συγκρότησης ιεραρχίας και υιοθέτηση μιας εξισωτικής λογικής ως προς τα κριτήρια εγκυρότητας της γνώσης.

¹⁵ Ο Barber (1993: 150-55) θεωρεί ότι το ιδεώδες του Scheler προσεγγίζει αυτό του Habermas. Ως προς τις συνθήκες του διαλόγου και τον σχετικισμό του Scheler, όπως αυτός προκύπτει τελικά από την απώθηση της 'ανθρωπότητας' στην αξιολογία του και την υπαγωγή της στην αξιακή ιεραρχία, ο Barber εντοπίζει δυσχέρειες, στο βαθμό που ο Scheler αδυνατεί να αποφύγει τη λογική της θυσίας των προσώπων σε ανώτερες αξίες, ενώ αντιπαράβάλλει το 'πρόσωπο' και την πολιτισμική ετερότητα ως αντίβαρο στην εκπτωτική και απαξιωτική λογική της καπιταλιστικής νεωτερικότητας.

Ανάλογη είναι και η στάση του Scheler ως προς τον πραγματισμό, ο οποίος τίθεται ως κατώτερη αξία και ως προς τον σχετικισμό και τη συμβασιοκρατία μέσα από το αίτημα της σύγκλισης, το οποίο μας επιτρέπει να υπερβούμε τον σχετικισμό του πρώιμου Scheler, όταν αυτός κατασκεύαζε μια θεωρία ετερότητας του 'περιβάλλοντος' (Milieu). Η υπόνοια ότι ο Scheler δεν προκρίνει έναν ριζικό αποχωρισμό μεταξύ αξιακών επιπέδων και 'περιβαλλόντων' (ό,τι δηλαδή ο ὄρων βιώνει ως σημαντικό στο πλαίσιο διαμορφωμένων δεδομένων) προκύπτει από νύξεις περί ενός 'κοινού όρου δυνατότητας' (π.χ. του ανταγωνισμού) το οποίο ονομάζει «μια δεδομένη περιβαλλοντική-δομή η οποία είναι κοινή για όλες τις ενότητες βίου σε αυτόν τον ανταγωνισμό» (Scheler, [1916] 1973: 283). Επιπλέον, εφόσον αναπτύξουν τα επιμέρους περιβάλλοντά τους, αυτές οι ενότητες βίου, θα καταστήσουν τον αγώνα περιττό, έχοντας τη δυνατότητα να συζητήσουν σε ένα ποικιλόμορφο σύμπαν. Η 'ντουρκχαϊμιανή στροφή' της σελεριανής θεωρίας περιβαλλόντων διακρίνεται ιδιαίτερα, όταν ο Scheler υπογραμμίζει την 'εσωτερική αλληλεγγύη και ενότητα' των πραγμάτων σε αντίστιξη με την 'εξωτερική τους πάλη και ασυμφωνία' (Scheler, [1916] 1973: 282). Η ιδέα του ανθρώπου ως η ενσάρκωση του Θεού σε μια διαδικασία καθολικής εξέλιξης, αποτελεί το βασίλειο που 'υπερβαίνει όλα τα ενδεχόμενα περιβάλλοντα' (Scheler, [1925-28] 1958: 29).

Παρά το γεγονός ότι ο Scheler δεν παρέχει μια συστηματική και πλήρως επεξεργασμένη θεωρία ὄρων της κοινωνικής ζωής, εισάγει την δυνατότητα ανακατασκευής μιας τέτοιας θεωρίας, όταν, για παράδειγμα, στη *Φύση της Συμπάθειας* γράφει: «Οπουδήποτε έχει πραγματοποιηθεί η συμπαντική ενότητα, κάποιες πρακτικές συνέπειες ακολουθούν εκ φύσεως, όπως η προστασία και η μέριμνα για την πανίδα και τη χλωρίδα, η συντήρηση των δασών και η διατήρηση περιοχών ιδιαίτερου φυσικού κάλλους (ως ιδιαίτερες εκφραστικές ενότητες της Φύσης). Και αυτές οι τάσεις συνδέονται εσωτερικά με αυτά τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα τα οποία επίσης επιδιώκουν να επιφέρουν μια αποφασιστική πραγματοποίηση στην ανθρώπινη σφαίρα του ακόλουθου *ηθικού αξιώματος*: ότι ο σεβασμός για τους *όρους οι οποίοι προάγουν την αναπαραγωγή* του ανθρώπινου είδους, την οργανική ανάπτυξη των λαών και τη διατήρηση της ζωτικής τους ευημερίας, δηλαδή, της πνευματικής και φυσικής υγείας των φυλών και των λαών, τη διατήρηση της οικογένειας, τη προστασία των γυναικών και των παιδιών, και όλων αυτών που αφορούν αυτά, θα λάβει *απόλυτη προτεραιότητα* έναντι της ενασχόλησης με τη μέγιστη συσσώρευση του πλούτου και των υλικών αγαθών. Η αντιστροφή αυτής της κλίμακας των αξιών είναι αποτέλεσμα *μιας έχθρας προς τους αδύναμους*

και τους αβοήθητους και προδίδει μια διεφθαρμένη ηθική» (Scheler, [1913] 1970: 107-8).¹⁶

Πέρα λοιπόν από ουσιαστικές διαφορές μεταξύ τους, ο Durkheim και ο ώριμος Scheler συγκλίνουν σε βασικές ηθικές και επιστημολογικές τους κατευθύνσεις. Αυτές μας επιτρέπουν, ενδεχομένως, να διευρύνουμε τον συσχετισμό, εντός της κλασσικής κοινωνιολογικής θεωρίας, μεταξύ της αξιολογίας και της κοινωνιολογίας της γνώσης.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barber, M. (1993) *Guardian of Dialogue. Max Scheler's Phenomenology, Sociology of Knowledge, and Philosophy of Love*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Becker, H. and H.- O. Dahlke (1942). 'Max Scheler's Sociology of Knowledge', *Philosophy and Phenomenological Research*, 2(3):310-322.
- Bershady, H. J. 1992. "Introduction". Pp. 1-46 in Max Scheler. *On Feeling, Knowing, and Valuing*, edited and with an introduction by Harold J. Bershady. Chicago: The University of Chicago Press.
- Deeken, A. (1974) *Process and Permanence in Ethics: Max Scheler's Moral Philosophy*. New York: Paulist Press.
- Durkheim, E. (1962) *Socialism*. New York: Collier Books.
- Durkheim, E. (1983) *Pragmatism and Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Durkheim, E. (1986) *Durkheim on Politics and the State*, edited and with an Introduction by Anthony Giddens. Cambridge: Polity Press.
- Durkheim, E. (1999) *L'Évolution Pédagogique en France*. Paris: PUF.
- Durkheim, E. ([1924] 2002) *Sociologie et Philosophie*. Paris: PUF.
- Frings, M. (2001) *The Mind of Max Scheler. The First Comprehensive Guide Based on the Complete Works*. Milwaukee, Wisconsin: Marquette University Press.
- Frisby, D. (1992) *The Alienated Mind. The Sociology of Knowledge in Germany 1918-1933*. London: Routledge.
- Fronzizi, R. (1963) *What is Value? An Introduction to Axiology*. Lasalle, Illinois: Open Court.
- Gangas, S. 2007. "Social Ethics and Logic: Rethinking Durkheim through

¹⁶ Ο Scheler παραπέμπει στις παρόμοιες ιδέες του Bertrand Russell στο έργο του *Αρχές μιας Κοινωνικής Ανασυγκρότησης* (1916), όπου και ο Russell μνημονεύει τις αξίες έναντι της εξισωτικής λογικής του χρήματος που χαρακτηρίζει τις ανεπτυγμένες οικονομίες της εποχής.

- Hegel", *Journal of Classical Sociology*, 7(3): 315-338.
- Γάγγας, Σ. (2009) *Κοινωνία και Ηθική. Αξίες και Νεωτερικότητα στην Κοινωνιολογία και την Φιλοσοφία του Émile Durkheim*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Gieryn, T. 1982. "Durkheim's Sociology of Scientific Knowledge". *Journal of the History of Behavioral Sciences* 18: (2): 107-29.
- Gurvitch, G. (1950) *La Vocation Actuelle de la Sociologie. Vers une Sociologie Différentielle*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Hartmann, N. ([1926] 1967). *Ethics. Vol. Two: Moral Values*. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
- Hund, J. 1990. "Sociologism and Philosophy". *The British Journal of Sociology* 41: (2): 197-224.
- Koehle, E. (1941). *Personality: A Study According to the Philosophies of Value and Spirit of Max Scheler and Nicolai Hartmann*. Newton, NJ: Catholic Protectory Press.
- Kusch, M. (1995) *Psychologism: A Case Study in the Sociology of Philosophical Knowledge*. London: Routledge.
- Landmann, M. (1974). *Philosophical Anthropology*, Philadelphia: The Westminster Press.
- Racinaro, R. (1985) *Il Futuro Della Memoria. Filosofia e Mondo Storico tra Hegel e Scheler*. Napoli: Guida.
- Ringer, F. (1969) *The Decline of the German Mandarins. The German Academic Community, 1890-1933*. Hanover and London: Wesleyan University Press.
- Russell, B. (1916) *Principles of Social Reconstruction*, London: Unwin.
- Scheler, M. [1913] 1970. *The Nature of Sympathy*, Hamden, Connecticut: Archon Books.
- Scheler, M. [1915] 1961. *Ressentiment*, New York: The Free Press of Glencoe.
- Scheler, M. [1915] 1978. "The Idea of Man", *Journal of the British Society for Phenomenology*, 9: 184-198.
- Scheler, M. [1916] 1973. *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values*, Evanston: Northwestern University Press.
- Scheler, M. [1921] 1972. *On the Eternal in Man*, Hamden, Connecticut: Archon Books.
- Scheler, M. [1924-26] 1980. *Problems of a Sociology of Knowledge*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Scheler, M. [1925-28] 1958. *Philosophical Perspectives*, Boston: Beacon Press.
- Scheler, M. [1928] 1961. *Man's Place in Nature*, New York: The Noonday Press.

- Scheler, M. 1963. "On the Positivistic Philosophy of the History of Knowledge and Its Law of Three Stages". Pp. 161-169 in James E. Curtis and John W. Petras (eds). *The Sociology of Knowledge: A Reader*. London: Gerald Duckworth & Co.
- Schnädelbach, H. 1984. *Philosophy in Germany 1831-1933*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schneck, S. F. 1987. *Person and Polis: Max Scheler's Personalism as Political Theory*. Albany: State University of New York Press.
- Sen, A. 2006. *Identity and Violence. The Illusion of Destiny*. London: Penguin Books.
- Stark, W. 1958. *The Sociology of Knowledge. An Essay in aid of a Deeper Understanding of the History of Ideas*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Staude, J. R. 1967. *Max Scheler 1874-1928. An Intellectual Portrait*. New York: The Free Press.
- Wallwork, E. 1972. *Durkheim. Morality and Milieu*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΗΣ: ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΝΧΑΙΜ

ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Λέκτορας. Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Το άρθρο αυτό εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια κριτικής επαναξιολόγησης των κλασσικών προσεγγίσεων της κοινωνιολογίας της γνώσης η οποία θέτει το ερώτημα τι είναι και τι θα μπορούσε να είναι το μέλλον μιας κοινωνιολογίας της γνώσης. Αποτελεί συνεπώς ένα από τα βήματα αυτής της προβληματικής και παράλληλα εντάσσεται σε μια συζήτηση που αφορά τις θεωρητικές επεξεργασίες που έγιναν (σχετικά με τις μεθόδους, τις αξιολογικές κρίσεις, τον θετικισμό κλπ) γύρω από τις κατευθύνσεις της κοινωνικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας στην Γερμανία στην δεκαετία του 1930¹. Εάν λοιπόν το έργο του Karl Mannheim – ειδικά το κλασσικό *Ιδεολογία και Ουτοπία*² – θέτει προγραμματικά το πεδίο και τους στόχους της κοινωνιολογίας της γνώσης από μια συγκεκριμένη οπτική, τότε είναι ενδιαφέρον να δούμε κάποιες από τις μαρξιστικές απαντήσεις στην προβληματική αυτή οι οποίες αφορούν κυρίως τους επιστημολογικούς αλλά και τους ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτικούς επικαθορισμούς της θεωρίας του - αλλά και της κοινωνικής θεωρίας εν γένει. Σ' αυτό το άρθρο θα προσπαθήσουμε να χαρτογραφήσουμε κάποιες από τις κριτικές προσεγγίσεις μελών της Σχολής της Φρανκφούρτης – και ενός ευρύτερου κύκλου μαρξιστών θεωρητικών - στην προβληματική του Mannheim με αναφορά σε κάποια κείμενα – τα περισσότερα όχι πολύ γνωστά – του Herbert Marcuse, του Max Horkheimer, του Theodor Adorno και του Ernst Lewalter. Οι κριτικές συνεπώς που διατυπώνουν οι στοχαστές αυτοί – δίκαιες ή άδικες – αποτελούν ένα βήμα για μια συνολική επαναξιολόγηση τόσο της θεωρητικής πρότασης του Mannheim όσον αφορά την κοινωνιολογία της γνώσης όσο και των ευρύτερων επιστημολογικών προβλημάτων που αυτή θα πρέπει να αντιμετωπίσει στο μέλλον.

1. Ο Mannheim και οι μαρξιστές

Θα ξεκινήσουμε σημειώνοντας ότι η γενεαλογία της κοινωνιολογίας της γνώσης ανάγεται στον Marx, στον Weber, στον Durkheim, στον Pareto, στον Nietzsche, στον Scheler

¹ Ένα σημαντικό μέρος αυτής της συζήτησης και η κύρια αναφορά αυτού του κειμένου βρίσκεται στο V. Meja & N. Stehr (ed.) (1990) *Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute*, Routledge, New York & London με διάφορα κείμενα που αφορούν σημαντικές πλευρές αυτής της συζήτησης.

² Η βασική αναφορά εδώ είναι στο βιβλίο του Karl. Mannheim (1997) *Ιδεολογία και Ουτοπία* (μετ. Γ. Ανδρουλιδάκης), Γνώση, Αθήνα.

κ.α. αλλά πρώτος ο Mannheim διατυπώνει με σαφήνεια ένα συγκροτημένο πρόγραμμα μιας κοινωνιολογίας της γνώσης. Ωστόσο στην εποχή για την οποία μιλάμε (μέσα στο πλαίσιο της κρίσης του μεσοπολέμου στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης) οι θεωρητικές διαχωριστικές γραμμές ήταν πιο ξεκάθαρες από ότι σήμερα και τα πολιτικά διακυβεύματα πιο κρίσιμα. Το εγχείρημα του Mannheim εμφανίζεται μέσα σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο (1929) και προκαλεί από την αρχή μια σειρά έντονων θεωρητικών συζητήσεων· πρέπει όμως να τονίσουμε ότι η υποδοχή αυτής της νέας προσέγγισης στην Γερμανία δεν υπήρξε εξ αρχής ομόφωνη ούτε ανάμεσα στους κοινωνιολόγους και τους πολιτικούς επιστήμονες ούτε και ανάμεσα στους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές της εποχής – υπογραμμίζοντας και τις σημαντικές θεωρητικό – πολιτικές διαφορές μεταξύ τους (Σοσιαλδημοκράτες, «ορθόδοξοι» κομμουνιστές, χριστιανοί σοσιαλιστές, κριτική σχολή) – και κυμαινόταν από ενθουσιώδης έως εντελώς απορριπτική. Μέσα στην Γερμανική Κοινωνιολογική Εταιρία την εποχή εκείνη το κεντρικό ίσως ζήτημα ήταν η θεωρητική πάλη ενάντια στον μαρξισμό και τον «ιστορικό υλισμό» στον βαθμό που μια από τις βασικές μέριμνες τους – δηλαδή της κυρίαρχης ομάδας που συνδεόταν με τον Alfred Weber – ήταν να κάνει την κοινωνιολογία μια ακαδημαϊκά ευυπόληπτη επιστήμη· βέβαια το εύρύτερο πλαίσιο εδώ είναι η διαμάχη γύρω από το θετικισμό και τη δυνατότητα μιας μη-αξιολογικής κοινωνικής επιστήμης.³ Ο ίδιος ο Mannheim, φιλελεύθερος στοχαστής, δεν υπήρξε ποτέ μαρξιστής, αλλά ούτε και σφοδρός αντικομμουνιστής, και παρότι διαφοροποιήθηκε σημαντικά από την μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας δεν αρνήθηκε τις σημαντικές θεωρητικές της συνεισφορές.⁴

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στο έργο του Mannheim υπάρχει μια στροφή – αλλά όχι μια πλήρης αναίρεση – σε σχέση με κάποιες εννοήσεις της ιδεολογίας, ειδικά μαρξιστικών κατευθύνσεων, οι οποίες κατανοούν στην ιδεολογία ως μορφή *ψευδούς συνείδησης* και συγκάλυψης / παραγνώρισης της πραγματικότητας (αυτό που ονομάζει *ειδική έννοια της ιδεολογίας* σε αντίθεση με την *ολική*) Αυτή η σημαντική διαφορά είναι τόσο θεωρητική όσο και πολιτική και ο Max Horkheimer στο σημαντικό κείμενο «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία»⁵ την σχολιάζει ως εξής: «Η έρευνα των ιδεολογιών ή η κοινωνιολογία της γνώσης, για παράδειγμα, αποσπάστηκαν από την κριτική θεωρία της κοινωνίας και καθιερώθηκαν ως ιδιαίτεροι επιστημονικοί τομείς· δεν αντιτίθενται όμως στις συνηθισμένες λειτουργίες της

³ Για δύο πολύ ενδιαφέροντα κείμενα που αφορούν διαφορετικές πλευρές αυτής της συζήτησης βλ. Adorno T et al (1976) *The Positivist Dispute in German Sociology* (trans. G. Adey & D. Frisby), Heinemann, London και Frisby D. (1983) *The Alienated Mind: The Sociology of Knowledge in Germany 1918 – 33*, Heinemann, London.

⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι από τη μια μεριά ο A. Weber σε μια παρέμβασή του θεωρεί ότι ο Mannheim επαναδιατυπώνει το πρόγραμμα του ιστορικού υλισμού με νέους όρους – και τον κατηγορεί για αυτό, ενώ από την άλλη μεριά ο W. Sombart, σφοδρός πολέμιος του μαρξισμού, τον συγχαίρει ακριβώς επειδή θεωρεί ότι απομακρύνεται εντελώς από μια υλιστική αντίληψη της ιστορίας βλ. και Meja & Stehr (1990) σελ. 86 – 106. Βεβαίως το ενδιαφέρον ερώτημα εδώ είναι πως και σε ποιο βαθμό επηρεάστηκε ο Mannheim από τη μαρξιστική θεώρηση για την ιδεολογία.

⁵ Max Horkheimer (1984) «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία» στο *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Ύψιλον, Αθήνα,

ταξινομητικής επιστήμης – ούτε ως προς την ουσία ούτε ως προς τις φιλοδοξίες τους. *Η αυτογνωσία της σκέψης ανάγεται εδώ στην αποκάλυψη των σχέσεων ανάμεσα στις διανοητικές αντιλήψεις και την κοινωνική τους βάση.* Η κριτική συμπεριφορά, έχοντας επιδιώξεις που ξεπερνούν εκείνες της κατεστημένης κοινωνικής πρακτικής, δεν συγγενεύει, βέβαια, ως προς την δομή της περισσότερο με τέτοιου είδους κοινωνικούς επιστημονικούς τομείς από ότι με τις φυσικές επιστήμες.»⁶ Στο παράθεμα αυτό συνοψίζεται καθαρά αυτό που θεωρεί ο Horkheimer ως τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην «αστική» κοινωνιολογία της γνώσης και στην κριτική της ιδεολογίας, δηλαδή το ότι η πρώτη περιορίζεται στο να επισημαίνει την αντιστοιχία (ή αναλογία) των κατηγοριών της συνείδησης και των κοινωνικο – ιστορικών τους πλαισίων (ή συγκείμενων) σε αντίθεση με την κριτική θεωρία η οποία στοχεύει στην απο-συγκάλυψη όλων των σχέσεων κυριαρχίας και εξουσίας όπως αυτές εκφράζονται σε μορφές και δομές της συνείδησης μέσα στην αστική κοινωνία.⁷ Θεωρεί συνεπώς ο Horkheimer ότι η κοινωνιολογία της γνώσης χάνει κάθε δυνατότητα δια-κρίσης αλλά και κριτικής τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τις κοινωνικο – πολιτικές λειτουργίες των μορφών αυτών μέσα στις ιστορικές διαδικασίες – και άρα στην ουσία τις νομιμοποιεί και τις αποδέχεται στις κυρίαρχες μορφές τους. Είναι πάντως σημαντικό ότι και οι δύο θεωρούν ότι η ακριβής φύση αυτών των εξαρτήσεων και επικαθορισμών δεν θα μπορούσε ποτέ να διατυπωθεί σε ένα γενικό, υπερϊστορικό νόμο στον βαθμό που αφορά πάντοτε τις επιμέρους ιδιαιτερότητες και συγκυρίες της κάθε ιστορικής στιγμής.

Αλλά ο Horkheimer αναφέρεται πιο λεπτομερώς στο έργο του Mannheim σε ένα άρθρο με τίτλο «Μια νέα έννοια της ιδεολογίας;»⁸· εδώ θεωρεί ότι το έργο του Mannheim αποτελεί μια προσπάθεια να εισαχθούν μαρξιστικές έννοιες σε μια προοπτική η οποία είναι καθαρά επηρεασμένη από μια ιδεαλιστική φιλοσοφία του πνεύματος και σ' αυτό συνηγορεί η γλώσσα και οι έννοιες που χρησιμοποιεί σε πολλά σημεία στο βιβλίο του οι οποίες ανήκουν πράγματι στην παράδοση της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας. Ενώ δηλαδή ο Μάρξ ήθελε να μετασχηματίσει τον φιλοσοφικό στοχασμό σε πράξη, το πρόβλημα για την κοινωνιολογία της γνώσης – όπως την εννοεί ο Mannheim - είναι καθαρά φιλοσοφικό και μεταφυσικό στο βαθμό που θέτει ως κεντρικό ζήτημα την αναζήτηση μιας «απόλυτης» αλήθειας. Δεν μπορούμε να ασχοληθούμε στον περιορισμένο αυτό χώρο με όλες τις λεπτομέρειες της επιχειρηματολογίας του Horkheimer που αφορούν την όντως συζητήσιμη ιδεαλιστική αντίληψη περί ιστορίας που έχει ο Mannheim. Αυτό που τονίζει όμως στην ανάγνωση του Mannheim, η οποία όμως δεν είναι εντελώς απορριπτική, είναι ότι και αυτός ουσιαστικά – είτε το θέλει είτε όχι - ακολουθεί την μαρξιστική λογική, δηλαδή την βασική παραδοχή ότι οι

⁶ Ο.π., σελ. 29, έμφαση δική μας

⁷ Για την Σχολή της Φρανκφούρτης βέβαια αυτές περιλαμβάνουν όχι μόνο τις ιδεολογίες αλλά και τις κυρίαρχες μορφές της επιστήμης, της κουλτούρας, της τέχνης κλπ

⁸ Max Horkheimer "A new concept of ideology?", στο Meja & Stehr (1990) σελ. 140 - 157

μορφές και οι δομές της σκέψης καθορίζονται από τη θέση των κοινωνικών ομάδων μέσα στην κοινωνική ιεραρχία⁹. επιπλέον ο Horkheimer θεωρεί ότι η ολική έννοια της ιδεολογίας συνδέεται με την έννοια της *ταξικής συνείδησης* μέσα στο μαρξικό έργο. Το βασικό όμως που επισημαίνει ο Horkheimer είναι ότι «...αυτή η επαναστατική κοινωνιολογία η οποία αναλύει τα πάντα «δυναμικά» δεν μπορεί να σταθεί χωρίς την υποστήριξη μιας δογματικής μεταφυσικής»¹⁰ στον βαθμό που η σύλληψη της ιστορίας στον Mannheim δεν είναι υλιστική αλλά εμπεριέχει πολλά ιδεαλιστικά στοιχεία και ουσιοκρατικές έννοιες όπως «η μοίρα του ανθρώπου», «το νόημα της ιστορικής διαδικασίας», «το πνεύμα της εποχής» κλπ (με αναφορά εδώ στην φιλοσοφία της ιστορίας του Dilthey)

Είναι ωστόσο ενδιαφέρον ότι ο Horkheimer θεωρεί ότι μια από τις βασικές μέριμνες του Mannheim είναι να προστατευθεί και να αντικρούσει την κατηγορία του *σχετικισμού* η οποία αποτελεί πράγματι μια από τις βασικές κατηγορίες ενάντια στην θεωρία του. Για τον Horkheimer, ο Mannheim τονίζει την υπαρξιακή *σχεσιακότητα* (relationism - αντί για σχετικότητα / relativism) των μορφών της σκέψης και του είναι και επιχειρεί μέσα από μια μη-αξιολογική αντίληψη της ιδεολογίας να οδηγηθεί σε μια νέα ταξινόμηση των συστημάτων της σκέψης αναφορικά με την (όποια) αλήθεια τους. Η αλήθεια αυτή αναμετράται πάντοτε με μια πραγματικότητα – και εδώ γίνεται η διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας - η οποία όμως μεταβάλλεται στο βαθμό που είναι ιστορική· άρα η έννοια της ιδεολογίας εδώ είναι δυναμική και ιστορική. Η αντίφαση ωστόσο στο έργο του Mannheim είναι ότι προσπαθώντας να υπερασπισθεί τη θεωρία του απέναντι στην κατηγορία του σχετικισμού οδηγείται σε μια μεταφυσική αλήθεια (δηλαδή μια *ουσία* του ανθρώπου και της κοινωνίας) η οποία υπάρχει, όπως μας διαβεβαιώνει, αλλά *πέρα και έξω* από την ιστορία («κάπου» αλλού) και την οποία, παρότι η μέθοδος της κοινωνιολογίας της γνώσης μας επιτρέπει (υποτίθεται) να την προσεγγίσουμε μέσω της αντιπαράθεσης των διαφορετικών μορφών της σκέψης και της αποκάλυψης των κοινωνικο-ιστορικών τους επικαθορισμών ενώ τελικά δεν θα την κατακτήσουμε ποτέ.¹¹ Άρα την ίδια στιγμή που υποστηρίζει ότι η αλήθεια της κάθε επιμέρους προοπτικής θεμελιώνεται ιστορικά (άρα κίνδυνος σχετικισμού), μας διαβεβαιώνει ταυτόχρονα ότι υπάρχει μεν η αλήθεια / «ουσία» αλλά «κάπου» έξω από την ιστορία· στην προοπτική του Mannheim ο σχετικισμός μπορεί να αντιμετωπισθεί μόνο με μια στατική αντίληψη της οντολογίας και με μια αντίληψη της αλήθειας έξω (ή υπερ) – ιστορική. Ο Horkheimer λοιπόν θεωρεί σωστά ότι οι αντι – σχετικιστικές προσπάθειες του Mannheim αποτυγχάνουν γιατί αυτός οδηγείται σε μια ουσιοκρατία και σε μια μεταφυσική εννόηση της αλήθειας, του

⁹ Θα έπρεπε ίσως να συμπληρώσουμε, και μέσα στον κυρίαρχο καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας.

¹⁰ ο.π. σελ. 147

¹¹ Ο Horkheimer πιστεύει ότι η αντίληψη αυτή προέρχεται από τη φιλοσοφία της ιστορίας του Dilthey (σελ. 144) Άρα ο Mannheim θεωρεί ότι η ιστορία έχει μια κατεύθυνση (Sinn) χωρίς όμως να επιχειρεί να το τεκμηριώσει με τον διαλεκτικό τρόπο του Hegel (σελ. 148)

ανθρώπου και της κοινωνίας. Ωστόσο για τον Mannheim η κατηγορία του σχετικισμού είναι και η ίδια σχετική μπροστά στο δικαστήριο μιας «αιώνιας αλήθειας» την οποία η θεωρία του υποθέτει.

Έτσι κάθε απόφαση – αλλά και *κάθε* σύστημα ιδεών και σκέψης συνολικά – αποτελεί για τον Mannheim μια *μερίκευση* γιατί δεν μπορεί να εκφράσει ολόκληρη αυτή την «αλήθεια» – έννοια όμως που διαφέρει από τη διαλεκτική εννόηση της ολότητας. Άρα προϋποθέτει ότι υπάρχει μια ολότητα την οποία όμως δεν είναι δυνατό να κατακτήσουμε, κάνοντας με τον τρόπο αυτό ένα βήμα πίσω από την μαρξιστική θέση της – *προσπάθειας τουλάχιστον* – δυναμικής κατανόησης της ολότητας των κοινωνικο – ιστορικών συνθηκών¹². Υπάρχει επίσης, κατά τον Horkheimer, στο έργο του Mannheim μια έννοια ολότητας η οποία αφορά τόσο την «ολική» έννοια της ιδεολογίας όσο και την έννοια της «ολότητας της συνειδησης» και δεν είναι *διαλεκτικής* μορφής στο βαθμό που τα μέρη συνδέονται με ένα ιδεατό όλο μέσω μιας εσωτερικής αναγκαιότητας και όχι μιας διαλεκτικής κίνησης. Κατά τον Mannheim το έργο της κοινωνιολογίας της γνώσης, στον βαθμό που σχετικοποιεί κάθε θέση και μορφή γνώσης ανάλογα με τις κοινωνικο – ιστορικές της καταβολές και που όλες οι προοπτικές αποτελούν αναγκαστικά *μερικεύσεις* – δηλαδή επιμέρους και περιορισμένες οπτικές της ίδιας άπιαστης ολότητας που ταυτίζεται με την αλήθεια – αποτελεί το σωστό μεθοδολογικό τρόπο για να την πλησιάσουμε, μέσω της *σύνθεσης* των επιμέρους προοπτικών – αλλά ποτέ για να την κατακτήσουμε. Από την μεριά του, ο Horkheimer υποστηρίζει ότι οι αλήθειες (π.χ. της επιστήμης) που μπορούν να αποδειχθούν ορθολογικά θα ισχύουν όσο θα υπάρχουν ανθρώπινα όντα και εάν αυτά εξαφανιζόντουσαν, κανείς δεν είναι να γνωρίζει τι θα απογίνουν αυτές οι αλήθειες και εάν θα συνεχίσουν να υπάρχουν κάπου αλλού· άρα το ερώτημα αυτό είναι καθαρά μεταφυσικό.

Παράλληλα ο Horkheimer κατηγορεί τον Mannheim ότι η ολική έννοια της ιδεολογίας που εκθέτει είναι τόσο ευρεία που χάνει κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο· αυτό αποτελεί και ένα γενικότερο πρόβλημα μέσα στη θεωρία της ιδεολογίας στο βαθμό που σε μια τέτοια προοπτική τα πάντα – και συνεπώς *τίποτα* – γίνονται ιδεολογία. Ο Horkheimer υποστηρίζει ότι στο θεωρητικό σχήμα του Mannheim υπάρχει μια γενική έννοια αδιαμεσολάβητης *αντιστοιχίας* μεταξύ των *μορφών* της σκέψης και της ιστορικής συγκυρίας (μορφών του κοινωνικού είναι) η οποία όμως δεν αναφέρεται ούτε σε συγκεκριμένες κοινωνικο – οικονομικές συνθήκες (π.χ. η ανάλυση που κάνει ο Μάρξ στον «φετιχισμό του εμπορεύματος») ούτε σε εμπειρικά δεδομένα· υπάρχει απλώς μια απροσδιόριστη μη – διαμεσολαβημένη αντιστοιχία μη-υλιστικού τύπου. Υπό την έννοια αυτή το πρόβλημα για τον Horkheimer είναι ότι αφαιρείται η δυνατότητα μιας κριτικής προσέγγισης – με την έννοια μιας

¹² Το ερώτημα βέβαια εδώ αφορά το εάν η ολότητα αυτή είναι πραγματική (οντολογική) ή εάν πρέπει να την υποθέσουμε για επιστημολογικούς – μεθοδολογικούς λόγους. Ο Horkheimer πάντως θεωρεί ότι η λογική αυτή παραπέμπει σε ένα νέο-καντιανό παράδειγμα όπου η αλήθεια υπάρχει ως υπερβατική δομή εκτός χρόνου και ιστορίας.

κριτικής της ιδεολογίας – στο βαθμό που δεν υπάρχει ένας άλλος πόλος, δηλαδή αυτό το καταστατικό *έξωθεν* της ιδεολογίας (είτε αυτό είναι επιστήμη, είτε κάτι άλλο)· σημειώνουμε όμως ότι αυτό αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα και στις σύγχρονες θεωρήσεις της ιδεολογίας.¹³ Θεωρείται δηλαδή ότι κάθε μορφή συνείδησης αντιστοιχεί σε μια διαφορετική, επιμέρους θέση μέσα στην ιστορία και την κοινωνία κατασκευάζοντας έτσι τη δική της «αλήθεια»· όμως την ίδια στιγμή ο Mannheim δεν μπορεί να εγκαταλείψει την ιδέα ότι υπάρχει η αλήθεια (λόγω της κατηγορίας του σχετικισμού¹⁴) η οποία βρίσκεται κάπου «αλλού» όπου δεν μπορούμε να την κατακτήσουμε. Υπό την έννοια αυτή η προσπάθεια της κοινωνιολογίας της γνώσης είναι να βρεθούν γενικές *ειδολογικές* αντιστοιχίες μορφών μεταξύ κοσμοθεωρήσεων - που είναι στην ουσία τους *πνευματικές ολότητες* και όχι υλικές (και άρα έλλειψη υλιστικής προοπτικής) – και κοινωνικών θέσεων έτσι ώστε να κατασκευασθούν ιδεοτυπικές (κατά το πρότυπο του Βέμπερ) ταξινομήσεις των ιδεολογιών και των ουτοπιών. Έτσι εξετάζεται πρώτα η *μορφή* (και όχι το περιεχόμενο) της κάθε σκέψης και επάνω στη βάση αυτή η κάθε επιμέρους μορφή συνείδησης συνδέεται με μια διαφορετικούς τύπους «βούλησης διαμόρφωσης του κόσμου» (*Weltwollungen*) και έπειτα, με ασαφή κριτήρια, συσχετίζεται με μια κοινωνική θέση ή ομάδα. Σημειώνουμε εδώ ότι όντως ο Mannheim θεωρεί ότι πριν από κάθε αξιολογική έννοια ιδεολογίας – την οποία δεν αρνείται - θα πρέπει να υπάρχει αυτή η θεωρητική προεργασία μέσω της ταξινόμησης σε είδη, και συνεπώς μια αξιολογικά ουδέτερη έννοια ιδεολογίας (εάν ποτέ μπορούσε αυτή να υπάρξει). Αυτό που φαίνεται να προβληματίζει τον Mannheim είναι ότι δεν στοιχειοθετείται μια έξωθεν σκοπιά με καθολικές αξιώσεις εγκυρότητας από την οποία να μπορεί να εκπορευτεί μια κριτική της «κριτικής της ιδεολογίας» η οποία θεωρείται κτήμα των μαρξιστικών θεωριών γιατί μια τέτοια κριτική θα ήταν η ίδια μια μερίκευση. Έτσι θεωρεί ότι η επιστήμη της κοινωνιολογίας – και ειδικότερα η κοινωνιολογία της γνώσης – θα μπορούσε να παίξει αυτό τον ρόλο μιας νέας *σύνθεσης* μέσω της αντιπαράθεσης των διαφορετικών προοπτικών, θεωρώντας ότι καταρχάς όλες οι κοσμοθεωρήσεις (ιδεολογίες ή ουτοπίες) αποτελούν καταρχάς μερικευτικές οπτικές.

Για τον Horkheimer οι ιστορικοί ανταγωνισμοί συνεπώς μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (π.χ. αστική – εργατική τάξη) *ανάγονται* εδώ σε ανταγωνισμούς μεταξύ διαφορετικών κοσμοθεωρήσεων (στο πλαίσιο μιας *ιστορίας του πνεύματος*) στις οποίες σχεδόν «τυχαία» η κάθε μια έχει προσκολληθεί στη μια ή την άλλη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Έτσι, σύμφωνα με την ανάγνωση αυτή, η κοινωνιολογία της γνώσης κατά Mannheim χρησιμοποιεί γενικές και ιδεαλιστικές κατηγορίες καταλήγοντας έτσι να μη *εξηγεί* τίποτα συγκεκριμένο για τις σύγχρονες μορφές ιστορικής ύπαρξης και κοινωνικών σχέσεων. Παράλληλα δεν μπορεί

¹³ Για μια αναφορά στον προβληματισμό αυτό βλ και Η. Μαυρίδης Νοέμβριος (2001) «Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της Ιδεολογίας: Κριτική της Ιδεολογίας και Αποδόμηση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 18.

¹⁴ Βλ. και συζήτηση στο *Ιδεολογία και Ουτοπία*, σελ. 102 - 104

να εξηγήσει – μέσα από την *ολική* έννοια της ιδεολογίας - τις *ειδικές λειτουργίες* (π.χ. απόκρυψη, συγκάλυψη, νομιμοποίηση, αναπαραγωγή) που έχει η ιδεολογία μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία και στην πολιτική γιατί ασχολείται περισσότερο με τις «πνευματικές» της διαστάσεις. Επιπλέον ο μόνος τρόπος για να γίνει μια διάκριση μεταξύ αληθούς και ψευδούς όσον αφορά την ιδεολογία – αλλά και η ίδια η βασική διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας – βασίζεται επάνω στο εάν αυτές στηρίζονται (αντιστοιχούν, αντανακλούν, ανταποκρίνονται κλπ) στην υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα· αυτό όχι μόνο αποτελεί ένα επιστημονικά ασαφές κριτήριο και υποκειμενική εκτίμηση (δηλαδή τι συνιστά τις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες και τι είναι πλέον ξεπερασμένο) αλλά εφόσον (κατά τον Mannheim) δεν υπάρχει κανένας επιστημονικός τρόπος για να γνωρίσουμε «αντικειμενικά» και στην ολότητά της αυτή την πραγματικότητα, η ίδια η δυνατότητα μιας τέτοιας διάκρισης αυτο-ακυρώνεται, χωρίς καν να θέσει κάποιος το ερώτημα της δυνατότητας αλλαγής αυτής της πραγματικότητας.

Τέλος επισημαίνουμε ένα ακόμη σημείο όπου ο Horkheimer επιχειρηματολογεί κατά της θεωρίας της «ελεύθερα αιωρούμενης διάνοησης» του Mannheim¹⁵ Κατά τον Mannheim λοιπόν η διάνοηση συνιστά μια ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα (ή στρώμα) που πρέπει να αναλάβει τον ιστορικό ρόλο *μεσολαβητή* μεταξύ όλων των αντιτιθέμενων μερικευτικών ιδεολογιών και συνεπώς στοχεύει, μέσω μιας νέας *σύνθεσης*, της οποίας πολιτικός στόχος είναι η άμβλυνση των ιδεολογικών ανταγωνισμών, στην συνεννόηση και στον διάλογο, με την (φιλελεύθερη) έννοια ότι όλοι (κάθε επιμέρους οπτική) έχουν λίγο δίκιο (ή λίγο άδικο) στο βαθμό που όλοι φωτίζουν ένα μόνο μέρος της αλήθειας. Επισημαίνουμε όμως ότι για τους μαρξιστές αυτή η έννοια της ειρήνευσης και της συνεννόησης είναι όχι μόνο αδύνατη μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία (λόγω του εγγενούς, θεμελιώδους ανταγωνισμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας) αλλά και πολιτικά ύποπτη – αποτελεί δηλαδή η ίδια μια φιλελεύθερη ιδεολογία – στο βαθμό που συγκαλύπτει τα εγγενώς ανταγωνιστικά συμφέροντα μεταξύ εκμεταλλευτών και εκμεταλλευομένων. Για τον Mannheim δεν είναι η, πολλές φορές ετερόκλητη, ταξική προέλευση των διανοούμενων αλλά η κοινή τους (δια)- μόρφωση (μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα) – η οποία είναι φορέας μιας σειράς αξιών και ιδανικών - η οποία τους συγκροτεί σε κοινωνική ομάδα και τους επιτρέπει να αποστασιοποιηθούν (σε κάποιο βαθμό) από τις επιμέρους κοινωνικο-ταξικές οπτικές και συμφέροντα· συνάμα έχουν τη δυνατότητα να αναστοχάζονται τις έννοιες και τις κατηγορίες που οι ίδιοι χρησιμοποιούν έτσι ώστε να αποφεύγουν τον δογματισμό. Αυτή η «αίωρηση» υπεράνω τάξεων και συνεπώς υπεράνω των επιμέρους κοινωνικο-ταξικών και ιδεολογικών ανταγωνισμών και προοπτικών, δηλαδή μια *αποστασιοποίηση* από κάθε κοινωνική και πολιτική θέση, αποτελεί «προνόμιο»

¹⁵ Horkheimer M, (1984) «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία», σελ. 41 – 43 στο *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Ύψιλον, Αθήνα

αυτής της διανόησης για το οποίο είναι «υπερήφανη». Όμως για τον Horkheimer «η ουδετερότητα μιας τέτοιας κατηγορίας αντιστοιχεί στην *αφηρημένη αυτογνωσία* του στοχαστή» στον βαθμό που για τον Mannheim είναι ακριβώς αυτή η *αυτογνωσία* (δηλαδή η επίγνωση των κατηγοριών και των κοινωνικών επικαθορισμών της σκέψης) του κάθε στοχαστή η οποία τον διασώζει από τον *δογματισμό* και τη μονομέρεια και τον οδηγεί προς μια καινούργια σύνθεση χωρίς όμως να απαντάει επακριβώς στο ερώτημα τι είδους σύνθεση θα είναι αυτή και κυρίως, *για ποιο σκοπό*, με ποιες δηλαδή αξιακές δεσμεύσεις στο βαθμό που και αυτή θα είναι μια επιμέρους προοπτική (αλλά ίσως πιο κοντά στην αλήθεια;) Υπ’ αυτή την έννοια, γράφει ο Horkheimer, η γνώση αποτελεί ένα σύνολο γνώσεων προς κατανάλωση με την έννοια ότι οι επιστήμονες κοινωνιολόγοι κάνουν την διάγνωση και την ανάλυση και έπειτα οι πολιτικοί μαθαίνουν να χειρίζονται αυτή τη γνώση έτσι ώστε να παίρνουν αποφάσεις με «εσωτερική συνέπεια», μια ουδέτερη ηθική έννοια που δεν μας λέει τίποτα για τις αξίες με τις οποίες (πρέπει να) συνδέεται η κοινωνική ανάλυση. Αυτή η αφηρημένη έννοια της διανόησης για τον Horkheimer σχετίζεται συνεπώς με μια αφηρημένη σύλληψη των κοινωνικών προβλημάτων τα οποία συγκαλύπτει – άρα είναι η ίδια *ιδεολογική* αφορά, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, πρωτίστως μια αντίληψη της αστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας η οποία πέρα από μια τυπική ισότητα και ελευθερία, αδυνατεί να θέσει ουσιαστικά ερωτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Γράφει λοιπόν ο Horkheimer: «Η αφηρημένη και παγιωμένη σε κοινωνιολογική κατηγορία έννοια της διανόησης, που οφείλει παράλληλα να έχει και *ιεραποστολικές λειτουργίες* είναι από την ίδια την δομή της μια από τις υποστασιοποιήσεις της εξειδικευμένης επιστήμης. Η κριτική θεωρία δεν είναι ούτε «βαθιά ριζωμένη» όπως η ολοκληρωτική προπαγάνδα ούτε «ελεύθερα αιωρούμενη» όπως η φιλελεύθερη διανόηση»¹⁶

Μια άλλη απάντηση στον Mannheim προέρχεται από τον Theodor Adorno στο βιβλίο του *Πρίσματα*¹⁷ σε ένα άρθρο με τίτλο «Η κοινωνιολογία της γνώσης και η συνείδησή της». Το άρθρο αυτό έχει ένα σαφή πολεμικό τόνο και εδώ ο Adorno υποστηρίζει ως κεντρική του θέση ότι η κοινωνιολογία της γνώσης διερωτάται για τα πάντα χωρίς να ασκεί κριτική σε τίποτα. Παράλληλα στο άρθρο αυτό κάνει πολλές αναφορές και σε ένα άλλο βιβλίο του Mannheim (*Man and Society in an Age of Reconstruction*¹⁸) ως ένα τυπικό παράδειγμα εφαρμογής των μεθόδων της κοινωνιολογίας της γνώσης αλλά αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι οι γενικότερες κρίσεις και αξιολογήσεις που κάνει για το θεωρητικό σχήμα του Mannheim. Θεωρεί λοιπόν ότι στη βάση της θεωρητικής σύλληψης του Mannheim βρίσκεται κρυμμένη μια νοσταλγία για την «χαμένη», προ-εγγελιανή αρμονία μεταξύ ατόμου και

¹⁶ ο.π, σελ. 42

¹⁷ Adorno Theodor (1983), *Prisms* (trans. Samuel & Sherry Weber), The MIT Press, Cambridge, Mass, σελ. 37 - 49

¹⁸ Mannheim K. (1998) *Man and Society in an Age of Reconstruction*, Routledge, London.

κοινωνίας· αντίθετα για την κριτική θεωρία είναι ακριβώς η απουσία αυτής της αρμονίας και η απανθρωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων μέσα στις συγκεκριμένες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες εκμετάλλευσης της καπιταλιστικής κοινωνίας η οποία αποτελεί ένα από τα βασικά της αντικείμενα και κινητήρια δύναμη. Μέσα στην ουδετερότητα του, το εννοιακό πλαίσιο του Mannheim, γράφει ο Adorno, χρησιμοποιεί το λεξιλόγιο της κοινωνικής κριτικής αφαιρώντας όμως το κεντρί της· ακόμα και η έννοια της ολότητας που αυτός χρησιμοποιεί αναφέρεται όχι τόσο στις σχέσεις και τους αλληλοκαθορισμούς των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία αλλά σε μια κοινωνικο-ιστορική διαδικασία που εξαλείφει σταδιακά τις κοινωνικές αντιφάσεις και ανταγωνισμούς μέσα από μια αφηρημένη έννοια ολότητας. Αυτό που αγνοεί ο Mannheim, κατά τον Adorno, είναι η υλική σπάνη και οι συγκεκριμένες δομές της εκμετάλλευσης μέσα σε μια καπιταλιστική κοινωνία· γενικότερα κατηγορεί τον Mannheim ότι, όπως φαίνεται και στην θεωρία του των ελίτ, δεν έχει μια συγκροτημένη αλλά μόνο μια περιγραφική εννόηση της εξουσίας, σύμφωνα με το πρότυπο της φορμαλιστικής κοινωνιολογίας. Μετά από μια κριτική της θεωρίας της δημιουργίας των ελίτ του Mannheim – η οποία υπερβαίνει το πλαίσιο αυτής της εργασίας – ο Adorno γράφει ότι το πρόβλημα της κοινωνιολογίας της γνώσης είναι ότι η μέθοδός της μετατρέπει διαλεκτικές έννοιες σε έννοιες *ταξινομητικές*, σε έννοιες μιας *φορμαλιστικής* κοινωνιολογίας και συνάμα υπάρχει παντού ένας υποβόσκων ταξινομητικός *θετικισμός* ο οποίος αφορά τα «δεδομένα» της κοινωνίας «εκεί έξω» (την «κοινωνική πραγματικότητα») σε αντίθεση με την κριτική θεωρία όπου η αναλυτική δύναμή των εννοιών αφορά την ικανότητά τους να εξηγήσουν τους πραγματικούς νόμους της ιστορικής κίνησης της κοινωνίας - και να άρα να *παρέμβουν* πρακτικά στην κοινωνικο-ιστορική εξέλιξη. Ο Mannheim συνεπώς δεν κατανοεί ότι η «απροκατάληπτη» καταγραφή της πραγματικότητας είναι μια χίμαιρα στο βαθμό που αυτό που κάνει τις έννοιες «σωστές» ή «λάθος» δεν είναι η γενικότητά τους ούτε η προσέγγισή τους σε καθαρά «γεγονότα» αλλά η επάρκεια με την οποία συλλαμβάνουν και φωτίζουν τους πραγματικούς νόμους της κίνησης της κοινωνίας με στόχο να την αλλάξουν, και άρα η συγκεκριμένη θέση που παίρνουν μέσα στην πραγματικότητα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Mannheim παρότι δεν συμπαθούσε τον θετικισμό, τον επανεισάγει δια της πλάγιας οδού στο βαθμό που θεωρεί ότι υπάρχει η δυνατότητα μιας, αν όχι εντελώς μη-αξιολογικής κοινωνικής ανάλυσης, τουλάχιστον «λιγότερο» (ότι και εάν αυτό σημαίνει – αδέσμευτης;) προσδεμένης σε επιμέρους ιδεολογίες της οποία φορέας θα ήταν μια «μη-τάξη» (διανοούμενοι).

Ωστόσο τον Adorno φαίνεται να μην τον απασχολούν τα συγκεκριμένα επιχειρήματα του έργου του Mannheim για την ιδεολογία αλλά θέλει να καταρρίψει – αλλά και να αποκαλύψει - τις ιστορικές συλλήψεις και τις εννοιολογικές προϋποθέσεις που κρύβονται πίσω από την κοινωνιολογία της γνώσης. Για τον Adorno η κοινωνιολογία της γνώσης υπερεκτιμά τη σημασία των ιδεολογιών σε σχέση με αυτό που πραγματικά εκφράζουν και δεν ασχολείται με το τι συγκαλύπτουν και πως λειτουργούν μέσα στη κοινωνικό ανταγωνισμό. Εγκαταλείπει

συνεπώς την προοπτική της κριτικής κοινωνικής θεωρίας ασχολούμενος μόνο με διαγνώσεις και αναλύσεις οι οποίες δεν μπορεί παρά να συγκαλύπτουν τελικά την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων μέσα στον καπιταλισμό (άρα είναι η ίδια ιδεολογική). Θα πρέπει επίσης να συμπληρώσουμε ότι σε ένα άλλο του κείμενο¹⁹ ο Adorno υποστηρίζει ότι η κατά Mannheim κοινωνιολογία της γνώσης εξαλείφει τη διαφορά μεταξύ αληθούς και ψευδούς, συμπεριφέρεται σαν να αποτελεί επιστημονική αντικειμενικότητα και «Συνδέεται με την απόπειρα αφαίρεσης της κριτικής οξύτητας αυτής της θεωρίας ώστε να γίνει ένας ουδέτερος κλάδος μέσα στην επιστημονική πρακτική»²⁰ Κατά τον Adorno λοιπόν ο Mannheim ασχολείται με διαγνώσεις και με συμπτώματα και όχι με τις αιτίες της κρίσης και τελικά επιλέγει πολιτικά, όπως και κάθε φιλελεύθερη προσέγγιση, τον κοινωνικό σχεδιασμό και την ειρήνευση αντί της κοινωνικής αλλαγής. Και καταλήγει ότι « Η κοινωνιολογία της γνώσης φτιάχνει στρατόπεδα πολιτικής κατήχησης όπου η άστεγη ιντελιγκέντσια μαθαίνει να ξεχνάει τον εαυτό της»²¹- στο βαθμό που η ίδια αποτελεί σύμπτωμα της κοινωνικο-ιστορικής κρίσης στην οποία υποτίθεται ότι ασκεί κριτική.

Το τρίτο κείμενο που εξετάζουμε εδώ είναι του Herbert Marcuse (1929) που επιγράφεται «Η κοινωνιολογική μέθοδος και το πρόβλημα της αλήθειας»²² όπου σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους στοχαστές αναγνωρίζει την σημασία (ή μάλλον την *φιλοδοξία*) του βιβλίου του Mannheim και εκτιμά το γεγονός ότι αυτός αναγνωρίζει την ιστορικότητα των ιδεών και όλων των μορφών της σκέψης εν γένει. Αναγνωρίζει επίσης ότι η εννόηση της ιστορικότητας των ιδεών στον Mannheim θέτει το ζήτημα της δράσης και των προϋποθέσεων της σε μια εποχή όπου όλες οι βεβαιότητες έχουν πλέον σχετικοποιηθεί. Εδώ, γράφει ο Marcuse, έχουμε την προσπάθεια μια *ερμηνευτικής* των ιδεών όχι εσωτερικής (εγγενούς κριτική) αλλά εξωτερικής, δηλαδή από την μεριά της κοινωνικο – ιστορικής ύπαρξης των ατόμων, στο βαθμό που το τελικό νόημα αυτών των ιδεών (θα λέγαμε σήμερα των λόγων) βρίσκεται στο πεδίο της συλλογικής τους ύπαρξης. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ ιδιαίτερα τον Marcuse είναι η ερμηνεία που δίνει ο Mannheim στον μαρξισμό ως ιδεολογία μιας συγκεκριμένης ταξικής ομάδας (δηλαδή του προλεταριάτου) και μας εκπλήσσει, σε σχέση και με τις παραπάνω κριτικές, όταν γράφει ότι η ερμηνεία του Mannheim επανακτά την αυθεντική ουσία του μαρξισμού ενάντια στους ρεφορμιστές και του ρεβιζιονιστές· δηλαδή επιστρέφει στην ουσία του μαρξισμού ως *προλεταριακής* θεωρίας και δράσης και άρα υπερβαίνει διάφορες προσπάθειες να θεωρηθεί ο μαρξισμός ως μια ακόμη *κοινωνιολογική θεωρία*

¹⁹ Στο «Σχετικά με την λογική των Κοινωνικών Επιστημών» στο Κουζέλης Γεράσιμος & Ψυχοπαίδης Κοσμάς (επιμ.) (1994) *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα, σελ. 329 - 349

²⁰ Ο.π. σελ. 341

²¹ Adorno Theodor, *Prisms*, σελ 49

²² Marcuse H. "The Sociological Method and the Problem of Truth" στο Meja & Stehr (1990) σελ. 129 - 139

γενικής ισχύος η οποία επιχειρεί να «κατανοήσει» τους γενικούς νόμους της ιστορίας και της κοινωνίας. Κατά τον Marcuse λοιπόν, ο Mannheim κατανοεί σωστά την σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης και τις ιστορικές και πολιτικές συγκείμενες του μαρξισμού ως μια ιδεολογία (ή πιο κυριολεκτικά, μια *ουτοπία*) της εργατικής τάξης.

Κατά τον Marcuse το έργο του Mannheim ασχολείται με την γενική οντολογική σχέση μεταξύ κοινωνικής ύπαρξης (είναι) και συνείδησης, πέρα από τις συγκεκριμένες μορφές τις οποίες μπορεί να πάρει σε κάθε κοινωνικο-ιστορική συγκυρία. Ο Marcuse υποστηρίζει ότι τα συγκεκριμένα κοινωνικο – ιστορικά πλαίσια ανάδυσης των ιδεών και των τρόπων σκέψης δεν μας λένε τίποτα για την αλήθεια ή την ισχύ μιας θεωρίας· όμως για τον άνθρωπο ο οποίος είναι θεμελιακά ένα ιστορικό ον αυτοί οι ιστορικοί προσδιορισμοί είναι απαραίτητοι σε κάθε έννοια αλήθειας ή εγκυρότητας. Με την έννοια αυτή, ο Marcuse δεν δέχεται ότι ο μαρξισμός αποτελεί μια ακόμη ιδεολογία όπως ο συντηρητισμός ή ο φιλελευθερισμός, στον βαθμό που δεν τον ενδιαφέρει να γίνει μια ακόμη θεωρία με αξιώσεις γενικής ισχύος· αποτελεί δηλαδή τη θεωρία η οποία βλέπει τα πράγματα από την *συγκεκριμένη σκοπιά* μιας ιστορικά συγκεκριμένης τάξης όχι για να κάνει γενικά επιστήμη (κοινωνιολογία) αλλά για να αλλάξει ριζικά τον κόσμο - και άρα είναι εργαλείο πολιτικής – ταξικής πάλης. Για τον Marcuse ο μαρξισμός είναι η κοσμοθεώρηση η οποία αναδύεται μέσα από την ιστορική κρίση της καπιταλιστικής κοινωνίας και την συγκεκριμένη κοινωνικο-οικονομική θέση του προλεταριάτου μέσα σε αυτή και άρα αφορά ένα σύστημα ιδεών το οποίο στοχεύει να αμφισβητήσει κάθε «αδέσμευτη αντικειμενικότητα» και κάθε έννοια «οικουμενικής ισχύος» γιατί *η αλήθεια της είναι ιστορικά συγκεκριμένη* και βγαίνει μέσα από την ενότητα θεωρίας και πράξης· είναι δηλαδή απόρροια της συνάρθρωσης της συγκεκριμένης ιστορικής *κατάστασης* και του συγκεκριμένου ιστορικού *φορέα* αυτής της κοσμοθεώρησης. Συνεπώς όσον αφορά τον μαρξισμό ως κοσμοθεωρία δεν αναφερόμαστε σε μια αφηρημένη θεωρητική αλήθεια αλλά, όπως επισημαίνει ο Marcuse στο κείμενό του, στην επιμέρους, *έμπρακτη* αλήθεια μιας επαναστατικής τάξης, της εργατικής. Κατά τον Marcuse, ο Mannheim υπερβαίνει μια «κλασσική» αντίληψη της αλήθειας που αφορά την *αντιστοιχία* μεταξύ συνείδησης και πραγματικότητας²³ αλλά υποστηρίζει την δυναμική διασύνδεση μεταξύ των δύο· η ιστορική πραγματικότητα για τον Marcuse είναι σε διαρκή κίνηση και εγγενή αμφισημία ως προς το τελικό της νόημα. Εδώ η ιστορική συνείδηση της συγκεκριμένης τάξης είναι ενεργός διαμορφωτής αυτής της ιστορικής κατάστασης και όχι κάτι που απλώς της «αντιστοιχεί» ή την «καθορίζει». Με την έννοια αυτή ο ιστορικός υλισμός, κατά τον Marcuse, δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει την ιστορία – με την έννοια μιας δεδομένης, στατικής εννόησης της ιστορίας – ως το μόνο κριτήριο της θεωρίας του αλλά θεωρεί κάθε ιστορικό επίπεδο ως βάση

²³ Και άρα μια αναπαραστατική εννόηση της σχέσης θεωρίας και πραγματικότητας.

επιλογής ανάμεσα σε διαφορετικές ιστορικές δυνατότητες όπως αυτές ανοίγονται προς ένα διαφορετικό μέλλον.

Ο Marcuse λοιπόν συμφωνεί με τον Mannheim ότι, στον βαθμό που η ιστορική *ολότητα* καταστατικά και πάντοτε μας διαφεύγει, οι διαφορετικές προοπτικές και κοσμοθεωρήσεις παρουσιάζουν πάντοτε *μερικευτικές θεάσεις* αυτής της πραγματικότητας που η κάθε μια φέρνει στο φως μια διαφορετική πλευρά αυτής της ολότητας. Η προοπτική μιας σύνθεσης την οποία θέτει προγραμματικά ο Mannheim στο έργο του, είναι σημαντική γιατί αποτελεί μια σύνθεση *δυναμική* και ιστορικά *προσωρινή* στον βαθμό που δεν είναι τελεσίδικη και αιώνια και αφορά στις ιστορικές δυνατότητες που αναδύονται σε κάθε συγκεκριμένη εποχή. Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι για τον Marcuse το γεγονός ότι η αλήθεια κάθε κοσμοθεώρησης είναι πάντοτε ιστορικά θεμελιωμένη (και άρα τοπική και όχι καθολική και αιώνια) δεν σημαίνει ότι όλες οι οπτικές είναι εξίσου αληθείς (άρα, σχετικισμός)· εν προκειμένω, μια συγκεκριμένη προοπτική – η σοσιαλιστική – εμφανίζεται ως μόνη αληθής συγκρινόμενη με τις υπόλοιπες εκδοχές του υπαρκτού ή του δυνατού (π.χ. όσον αφορά την ανάλυση της καπιταλιστικής κοινωνίας). Το πρόβλημα δηλαδή με το οποίο παλεύει, και φαίνεται κάπως να μπερδεύεται ο Marcuse, αφορά το πώς μπορεί να θεμελιωθεί η αλήθεια μιας θεώρησης αναγκαστικά μερικευτικής έτσι ώστε πρώτον να διασωθεί μια διάκριση μεταξύ αληθούς και ψευδούς (και άρα να αποφύγει τον σχετικισμό) και δεύτερον να θεμελιώσει συγκεκριμένα *κριτήρια* για το ποια είναι καλύτερη (ή η χειρότερη) θεώρηση παράλληλα με το ερώτημα εάν οι αξιώσεις ισχύος αυτής της αλήθειας είναι μερικές ή καθολικές· και εδώ βεβαίως τίθενται σημαντικά ζητήματα φιλοσοφίας της ιστορίας και ειδικά μιας εγγελιανής κατεύθυνσης. Έτσι η αλήθεια μιας θεωρητικής σύνθεσης, όπως αυτή που προτείνει ο Mannheim, τοποθετείται στο επίπεδο του ποια αποτελεί την πιο περιεκτική θεώρηση και πλησιάζει περισσότερο στην *συνολικότερη προοπτική* που είναι δυνατή σε μια δεδομένη εποχή – αλλά και στο επίπεδο της *δύναμης μετασχηματισμού* της ιστορικής πραγματικότητας από την οποία η ίδια αναδύεται, πράγμα όμως που είναι ξένο ως προς την προοπτική του Mannheim. Αυτές οι αξιώσεις αλήθειας οι οποίες βγαίνουν μέσα από την σύνδεση θεωρίας και πράξης δεν ισχύουν βεβαίως μόνο για την συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα αλλά, γράφει ο Marcuse, η αλήθεια από την ιστορική στιγμή που θα αποκαλυφθεί αναγκαστικά υπερβαίνει την σφαίρα της ιδεολογίας (με την έννοια της μερίκευσης) από την οποία προήλθε (δηλαδή τις ιστορικές συνθήκες της ανάδυσής της) και αποκτά αξιώσεις καθολικής ισχύος²⁴. Ο μαρξισμός αποτελεί μια τέτοια συνολική περιεκτική οπτική και σύνθεση γιατί περιλαμβάνει, κατά τον Marcuse, στοιχεία από όλες τις προηγούμενες θεωρήσεις και ιδεολογίες τα οποία έχει *διαμεσολαβήσει* προς μια νέα *σύνθεση* της οποίας κριτής θα είναι η ιστορική

²⁴ Είναι προφανείς οι επιρροές εδώ – αλλά συνολικά στη σχολή της Φρανκφούρτης – του έργου του Georg Lukacs και ειδικά του κλασσικού *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* (μετ. Γ. Παπαδάκης), Οδυσσέας, 1975

πραγματικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης μέσα στον καπιταλισμό και η δυνατότητα μετασχηματισμού της. Συνάμα ο Marcuse επαινεί τον Mannheim για το γεγονός ότι αναγνωρίζει ότι η διαδικασία της επιστημονικής ανάλυσης αποτελεί ένα αναγκαίο βήμα και μια απαραίτητη προεργασία της πολιτικής δράσης και απόφασης (άρα είναι μια επιστήμη που αρνείται να παραμείνει «αμιγώς» επιστημονική), πράγμα που αποτελεί θεμελιακό στοιχείο και της μαρξιστικής θεωρίας.

Εδώ λοιπόν σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους στοχαστές έχουμε μια συμπαθή ανάγνωση του έργου Mannheim που όμως αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα τόσο στο βαθμό που ο Marcuse από τη μια μεριά δεν φαίνεται να έχει πλήρως αποκρυσταλλωμένες θέσεις σε όλα τα ζητήματα (και αυτό κάνει την κατανόηση του κειμένου του αρκετά δύσκολη) και από την άλλη μεριά η υποψία είναι ότι προσπαθεί να φορέσει στον Mannheim ένα θεωρητικό «κοστούμι» που δεν του ταιριάζει ακριβώς, δηλαδή αυτό της απόλυτης συμβατότητας της θεωρίας του με μια μαρξιστική προοπτική - την οποία βεβαίως ίδιος ο Mannheim δεν παραδέχεται - παρακάμπτοντας ωστόσο τις σημαντικές θεωρητικο-πολιτικές διαφορές της μαρξιστικής θεωρίας από την προοπτική αυτή. Το βασικό ίσως είναι ότι ο Marcuse αναζητά μια θεωρητική σύνθεση προσδεδεμένη στα ταξικά συμφέροντα του προλεταριάτου (της οποίας όμως οι καθολικές αξιώσεις ισχύος αφορούν την προοπτική της *καθολική* απελευθέρωση του ανθρώπων από τις δομές της εκμετάλλευσης και της κυριαρχίας) ενώ ο Mannheim μια όσο το δυνατόν απροκατάληπτη και ουδέτερη προοπτική η οποία θα ήταν οδηγός για τις πολιτικές αποφάσεις. Παράλληλα, μέσω του Mannheim, προσπαθεί να κάνει μια κριτική στη μεθοδολογία της αστικής φερεαλιστικής κοινωνιολογίας τόσο ως προς την έλλειψη ιστορικής προοπτικής όσο το ότι επικαλείται μια αδέσμευτη επιστημονική «αλήθεια» η οποία θεμελιώνεται σε μια αφηρημένη αντιστοιχία της συνείδησης με το κοινωνικό είναι.

Το τελευταίο άρθρο με το οποίο θα ασχοληθούμε είναι αυτό ενός λιγότερο γνωστού στοχαστή της περιόδου, του Ernst Lewalter ο οποίος όμως ανήκει στη μαρξιστική παράδοση και προσπαθεί μέσω αυτής να αξιολογήσει κριτικά το έργο του Mannheim. Στο κείμενό του «Η κοινωνιολογία της Γνώσης και ο Μαρξισμός»²⁵ προσπαθεί να προσεγγίσει διαφορετικές πλευρές της θεωρίας του Mannheim σε σχέση με το μαρξιστικό έργο και εμπεριέχει αρκετές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Ο Lewalter επισημαίνει κατ' αρχάς ότι σκοπός του Mannheim είναι η υπέρβαση της μαρξιστικής θεωρίας, αξιοποιώντας όμως πολλές από τις σημαντικές συμβολές της. Συμφωνεί, παραδείγματος χάρη, ο Mannheim με την μαρξιστική θεωρία στη διάγνωση ότι όλες οι οπτικές στην κοινωνική επιστήμη και γενικότερα στην επιστήμη εμπεριέχουν

²⁵ Ernst Lewalter "The Sociology of Knowledge and Marxism" στο V. Meja & N. Stehr (ed.) Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute, Routledge, New York & London, 1990, σελ. 158 - 182

ιδεολογικούς επικαθορισμούς οι οποίοι αφορούν τη συμμετοχή των επιστημόνων ως κοινωνικά υποκείμενα σε αντιμαχόμενες κοινωνικές τάξεις· διαφωνούν όμως ως προς το ότι η υπέρβαση μπορεί να γίνει μέσω της μαρξιστικής θεωρίας η οποία κατά τον Mannheim επικαθορίζεται από μια συγκεκριμένη ταξική σκοπιά (και άρα είναι μερικευτική) ανάμεσα σε άλλες. Όπως όμως έχουμε επισημάνει και η λύση που προτείνει ο Mannheim – δηλαδή αυτή της διάνοησης ως διακριτής κοινωνικής ομάδας – είναι ιδιαιτέρως προβληματική.

Ο βασικός στόχος του Lewalter στο άρθρο αυτό είναι διπλός αλλά και αλληλοσχετιζόμενος· δηλαδή να δείξει ότι, πρώτον ο Mannheim δεν επιτυγχάνει στη του προσπάθεια να υπερβεί αλλά και να ασκήσει κριτική στη μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας στρέφοντας τα ίδια της τα εργαλεία εναντίον της και δεύτερον, ότι είναι πολύ πιο κοντά και πιο επηρεασμένος από τη θεωρία αυτή απ' ότι ο ίδιος κατανοεί ή πιστεύει. Όπως, για παράδειγμα, επισημαίνει ο Lewalter²⁶ η έννοια της κοινωνικής τάξης ως σκεπτόμενου υποκειμένου και η διάκριση μεταξύ ιδεολογικής (ταξικά καθορισμένης) σκέψης και της σκέψης που αντανάκλα της πραγματικότητα είναι βασικές επιστημολογικές αρχές μέσα στο έργο του ίδιου του Μάρξ πολύ πριν τις

διατυπώσει ως βασικές αρχές της κοινωνιολογίας της γνώσης ο Mannheim. Ο Mannheim προσπαθεί να βρει ένα δρόμο έξω από τα αδιέξοδα του σχετικισμού για τον οποίο έχει κατηγορηθεί, προτείνοντας την έννοια του *σχεσιακού* (relational) όπου όλα τα στοιχεία μιας δομής νοήματος αναφέρονται σε κάποια άλλα και αποκτούν τη σημασία τους μέσα από αυτή την αλληλεξάρτηση μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο σκέψης. Για τον Mannheim κάθε μερικευτική αλήθεια έχει και μια θετική όψη στο βαθμό που αποτελεί *τμήμα* της *ολότητας* της αλήθειας την οποία ο ίδιος υποθέτει ότι υπάρχει κάπου· ο Mannheim θέλει να δείξει αυτή την μερικευτική αλήθεια ως θετική και μέσα στον μαρξιστικό λόγο. Την ίδια στιγμή θέλει να δείξει ότι αυτό ακριβώς το γεγονός δεν επιτρέπει στον μαρξισμό να προβάλει αξιώσεις καθολικής ισχύος στο βαθμό που η μερική του αλήθεια είναι κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένη ως η αλήθεια - και η οπτική - μιας συγκεκριμένης τάξης, δηλαδή του προλεταριάτου. Όπως όμως εύστοχα επισημαίνει ο Lewalter ο μαρξισμός δεν είναι η θεωρία *του* προλεταριάτου – με την έννοια ότι αναδύεται από το εσωτερικό της τάξης αυτής στην οποία δεν ανήκαν ούτε ο Marx ούτε ο Engels – αλλά μια θεωρία *γύρω από* και *για* το προλεταριάτο. Δεν ανήκει συνεπώς σε μια παράδοση «προλεταριακής σκέψης» αλλά στην παράδοση και την κουλτούρα της αστικής τάξης την οποία όμως προσπαθεί να υπερβεί και να ανατρέψει. Συνεπώς δεν μπορεί να κατηγορηθεί για μερίκευση, δηλαδή ότι θεωρεί τα κοινωνικο-ιστορικά φαινόμενα μόνο από την πεπερασμένη οπτική – και άρα συμφέροντα – μιας επιμέρους τάξης η οποία τελικά δεν τον καθορίζει· και επιπλέον γιατί σκοπός της είναι ακριβώς να εξαλείψει τους ταξικούς διαχωρισμούς στο όνομα της καθολικής απελευθέρωσης όλων των ανθρώπων. Ανεξάρτητα

²⁶ Ο.π., σελ. 159

εάν αυτό ισχύει ή όχι, το ζήτημα εδώ είναι ότι ο Mannheim υποστηρίζει, αλλά αδυνατεί να αποδείξει συγκεκριμένα, αυτή την μονομέρεια της μαρξιστικής θεωρίας.

Ο Lewalter επισημαίνει ένα επιπλέον στοιχείο για την θεωρία του Mannheim, δηλαδή ότι αυτός εμφανίζεται πιο ντετερμινιστής από τον Marx με την παρακάτω έννοια. Στο έργο του το εγχείρημα της κοινωνιολογίας της γνώσης θεμελιώνεται επάνω σε ένα καθορισμό κάθε μορφής γνώσης και σκέψης από το «εμπράγματο δεδομένο του συνδέσμου με το είναι» και αυτό οδηγεί στο ότι κάποιος μπορεί να θεωρήσει την κοινωνικο-ιστορική πραγματικότητα *μόνο και αποκλειστικά* από τη σκοπιά της συγκεκριμένης ταξικής – κοινωνικής – επαγγελματικής θέσης στην οποία βρίσκεται. Έτσι η ιστορική ολότητα μπορεί να θεωρηθεί μόνο μέσα από τις επιμέρους «αντικειμενοποιήσεις» (μερικεύσεις) της, χωρίς την μαρξική δυνατότητα κατανόησης της ολότητας και άρα υπέρβασης των μερικεύσεων· όμως την ίδια στιγμή ο Mannheim αντιφάσκει στο βαθμό που επιθυμεί να διατηρήσει την (μεταφυσική) ελπίδα ότι η ιδεατή ολότητα μπορεί κάποτε να γίνει αντιληπτή (από ποιόν;). Για τον Marx από την άλλη μεριά η επαναστατική θεωρία αποκαλύπτει συνεχώς τις διαφορετικές ιστορικές μορφές της πραγματοποίησης της συνείδησης και των πρακτικών που τους αντιστοιχούν. Ο Lewalter λοιπόν υποστηρίζει ότι αυτό που για τον Μάρξ είναι ένας ιστορικός *συσχετισμός* – δηλαδή μεταξύ συνείδησης και κοινωνικής ύπαρξης²⁷ – για τον Mannheim είναι ένας σκληρός – αλλά ασαφής - *επικαθορισμός* με στοιχεία ψυχολογισμού.

Έτσι, από μια μαρξιστική σκοπιά, θα μπορούσε κάποιος να ισχυρισθεί ότι η προσπάθεια του Mannheim για μια γνώση αποκαθαρμένη από την ιδεολογία – δηλαδή μια κοινωνιολογία της γνώσης – αποτελεί η ίδια μια μορφή ιδεολογίας. Επιπλέον ο φορέας αυτής της νέας σύνθεσης η οποία θα υπερβαίνει τις επιμέρους ιδεολογικές προοπτικές θέτει μια σειρά από σημαντικά ζητήματα – χωρίς όμως να μπορεί να τα απαντήσει ικανοποιητικά. Υποτίθεται δηλαδή ότι η «ελεύθερα αιωρούμενη» διάνοηση συνιστά αυτό το διακριτό *κοινωνικό στρώμα* τα μέλη του οποίου μπορούν να επιλέξουν (και εδώ υπάρχει ένας παράδοξος *βολονταρισμός*) την κοινωνική ομάδα στην οποία θα ανήκουν και της οποίας σκοπός θα ήταν αυτή τη νέα σύνθεση· ωστόσο ουσιαστικά αυτό θα αφορά μόνο τους διανοούμενους που ασπάζονται αυτή την (φιλελεύθερη) ιδέα και όχι τους υπόλοιπους, άρα και όχι συνολικά αυτή την κοινωνική ομάδα. Επιπλέον το στοιχείο που τους ορίζει ως διακριτή ομάδα και τους ενοποιεί (εάν τους ενοποιεί) δεν είναι οι ταξικές τους καταβολές αλλά η (δια)μόρφωσή τους η οποία όμως υποθέτει ότι είναι «αντικειμενική» και πέραν των ταξικών επικαθορισμών· πράγμα πολύ συζητήσιμο στο βαθμό που κάθε μορφής εκπαιδευτική

²⁷ Άρα η μεθοδολογική αφετηρία του Marx για την ανάλυση της ιδεολογίας είναι οι ιστορικά συγκεκριμένες αντιφάσεις και οι μορφές τους οι οποίες αναδημιουργούνται συνεχώς μεταξύ των δυνάμεων παραγωγής, των κοινωνικών σχέσεων και των μορφών της συνείδησης σε κάθε ιστορική συγκυρία και όχι μια γενική υπερϊστορική μορφή αντιστοιχία μεταξύ τους.

διαδικασία και γνώση επικαθορίζεται σαφώς ιδεολογικά από την ηγεμονική κουλτούρα.²⁸ Ανάγεται δηλαδή η διάνοηση σε «πνευματική» ομάδα που μόνη αυτή μέσα στην κοινωνική χωροθεσία έχει την δυνατότητα (πως, γιατί;) να αρθεί πέρα και να υπερβεί τους ανταγωνισμούς και τις επιμέρους, μερικευτικές κοσμοθεωρήσεις προς ένα νέο ιδεώδες, αυτό της

κοινωνιολογίας της γνώσης, το οποίο υποτίθεται ότι μπορεί (έστω και *εν δυνάμει*) να συλλάβει την ιστορική ολότητα πέρα από τις μερικεύσεις της. Τελικά, γράφει ο Lewalter, οι προτάσεις του Mannheim, σε αντίθεση με τον ενδιαφέροντα τρόπο που διατυπώνει τα ερωτήματά του, είναι «φτωχές» και συνοψίζονται στο ότι η λύση είναι μια «σωστή» γνώση που σχετίζεται αναμφισβήτητα με την πραγματικότητα – και αυτή δημιουργείται στη βάση μιας κοινής *δια* – μόρφωσης μιας ομάδας με «προνομιακή» πρόσβαση στην αλήθεια η οποία, αποστασιοποιημένη σχετικά από κοινωνικά συμφέροντα και επικαθορισμούς, είναι φορέας μια «νέας σύνθεσης». Ο Lewalter όμως προτείνει ότι αυτό αντιστοιχεί ίσως με την συγκεκριμένη εργασία πολλών διανοουμένων – ειδικά πανεπιστημιακών – οι οποίοι προσπαθούν να κατανοήσουν την ολότητα του κοινωνικο – ιστορικού γίνεσθαι αποδεσμευμένοι και αποφεύγοντας έτσι την *αναγκαία* σε κάθε περίπτωση δεσμευμένη θέση καταλήγοντας έτσι να υποστασιοποιούν ιδεολογικά την ίδια τους την κοινωνική θέση.

Συνολικά ο Lewalter στο άρθρο του καταγράφει με λεπτομέρεια μερικές από τις βασικές αντιφάσεις του έργου του Mannheim απέναντι στον μαρξισμό. Από τη μια μεριά δηλαδή ο Mannheim βλέπει θετικά τον μαρξισμό δανειζόμενος τα εργαλεία του σε μια ανεπιτυχή προσπάθεια να τα στρέψει εναντίον του· και η προσπάθεια του είναι ανεπιτυχής τόσο γιατί ο ίδιος υποπίπτει σε μεγαλύτερες αντιφάσεις όσο και γιατί στοχεύει έναν «χυδαίο», οικονομιστικό μαρξισμό ο οποίος όμως είναι μακριά από το έργο του ίδιου του Μάρξ και των πιο ενδιαφερόντων προεκτάσεων του. Τελικά σε όσα σημεία οι λύσεις του Mannheim είναι σημαντικές θεωρητικά πλησιάζουν τόσο πολύ τον μαρξισμό που σχεδόν δεν διακρίνονται από αυτόν· είναι σε πολλά σημεία ένα «κρυμμένος» μαρξισμός με μεγάλη δόση σκεπτικισμού (ή στην ορολογία του, *προσπτικισμός*) που όμως δεν θέλει να αναγνωρίσει τον εαυτό του ως τέτοιο (άρα ιδεολογία). Όμως εδώ, αλλά και σε άλλα σημεία, ο ίδιος Mannheim δεν μπορεί να υπερβεί τον ιστορικό ορίζοντα της φιλελεύθερης, αστικής διάνοησης που καθορίζει τον ίδιο και να τοποθετήσει τους ιδεολογικούς ανταγωνισμούς όχι ως πάλη ιδεών και κοσμοθεωρήσεων αλλά στο πλαίσιο των ιστορικά καθορισμένων ανταγωνισμών και των *πραγματικών σχέσεων εξουσίας και κυριαρχίας* μέσα στις πραγματικές κοινωνικο – οικονομικές συνθήκες του καπιταλισμού. Οι παραπάνω μαρξιστικές αναγνώσεις του Mannheim θέτουν σημαντικά ζητήματα ως προς την επιτυχία του εγχειρήματος του αν και, παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι το έργο του έχει αντέξει στον χρόνο και θα συνεχίσει να

²⁸ Βλ. και το άρθρο μας Η. Μαυρίδης «Εκπαίδευση και Ιδεολογία: Για μια επανατοποθέτηση των θεωρητικών ζητημάτων» :περιοδικό *Επιστήμες Αγωγής* (4/ 2006)

διαβάζεται περισσότερο γιατί διατυπώνει σημαντικά ερωτήματα παρά γιατί δίνει ικανοποιητικές απαντήσεις σ' αυτά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. **Adorno Theodor et al** (1976) *The Positivist Dispute in German Sociology*, (trans. G. Adey & D. Frisby), Heinemann, London,
2. **Adorno Theodor** (1983). *Prisms* (trans. Samuel & Sherry Weber), The MIT Press, Cambridge, Mass,
3. **Adorno Theodor**. «Σχετικά με την λογική των Κοινωνικών Επιστημών» στο Κουζέλης Γεράσιμος & Ψυχοπαίδης Κοσμάς (επιμ.) (1994) *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα, σελ. 329 - 349
4. **Barrett Michele** (1991), *The Politics of Truth*, Polity Press,
5. **Frisby David**, (1983) *The Alienated Mind: The Sociology of Knowledge in Germany 1918 – 33*, Heinemann, London,
6. **Hinshaw V. Jr.** "The Epistemological Relevance of Mannheim' s Sociology of Knowledge" στο Remmling Gunter (ed.) (1973) *Towards the Sociology of Knowledge: Origin and development of a sociological thought style*, Routledge and Kegan Paul, London, , σελ. 229 – 244
7. **Κουζέλης Γεράσιμος & Ψυχοπαίδης Κοσμάς** (επιμ.) (1994) *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα
8. **Larrain Jorge**, (1979) *The Concept of Ideology*, The University Of Georgia Press, Athens, U.S.
9. **Meja Volker & Stehr Nico** (ed.) (1990) *Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute*, Routledge, New York & London,
10. **Meja Volker & Stehr Nico** (ed.) (1984) *Society and Knowledge: Contemporary Perspectives on the Sociology of Knowledge*, Transaction books, New Brunswick, N.J,
11. **Mannheim Karl** (1997) *Ιδεολογία και Ουτοπία* (μετ. Γ. Ανδρουλιδάκης), Γνώση, Αθήνα,
12. **Mannheim Karl** (1998) *Man and Society in an Age of Reconstruction*, Routledge, London,
13. **Mannheim Karl**, (1982) *Structures of Thinking* (eds & intro D. Kettler, V. Meja & N. Stehr), Routledge & Kegan Paul, London,
14. **Horkheimer Max** (1984) «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία» στο Horkheimer Max, *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Ύψιλον, Αθήνα

15. **Horkheimer Max** “A new concept of ideology?”, στο Meja Volker & Stehr Nico (ed.) (1990) *Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute*, Routledge, New York & London, , σελ. 140 - 157
16. **Marcuse Herbert**, “The Sociological Method and the Problem of Truth” στο Meja Volker & Stehr Nico (ed.) (1990) *Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute*, Routledge, New York & London, σελ. 129 - 139
17. **Μαυρίδης Ηρακλής** (2001) «Σύγχρονες τάσεις στη θεωρία της Ιδεολογίας: Κριτική της Ιδεολογίας και Αποδόμηση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 18
18. **Μαυρίδης Ηρακλής** «Εκπαίδευση και Ιδεολογία: Για μια επανατοποθέτηση των θεωρητικών ζητημάτων»: περιοδικό *Επιστήμες Αγωγής* (4/ 2006)
19. **Lewalter Ernst** “The Sociology of Knowledge and Marxism” στο Meja V. & Stehr N. (ed.) (1990) *Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute*, Routledge, New York & London, σελ. 158 – 182
20. **Lukacs Georg**, (1975) *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* (μετ. Γ. Παπαδάκης), Οδυσσέας, Αθήνα,
21. **Remmling Gunter** (ed.) *Towards the Sociology of Knowledge: Origin and development of a sociological thought style*, Routledge and Kegan Paul, London, 1973
22. **Schelitng Alexander von** “The Sociology of Knowledge and Methodology” στο V. Meja & N. Stehr (ed.) *Knowledge and Politics: The Sociology of Knowledge Dispute*, Routledge, New York & London, 1990, σελ. 267 - 282

Η Επιστήμη της Πολυπλοκότητας ως Νέο Κοινωνιολογικό Παράδειγμα

Ιωάννης Κατερέλος, Αναπλ. Καθηγητής Μεθοδολογίας Κοινωνικής Έρευνας στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Email: iokat@panteion.gr

Χαράλαμπος Τσέκερης, Αναπλ. Καθηγητής Κοινωνιολογίας στην Ελληνική Αστυνομική Ακαδημία και διδάσκων στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Email: tsekeris@gmail.com

Η παρούσα εργασία αναφέρεται κατά τρόπο συνοπτικό στο πυκνό πλέγμα των κοινωνικών και επιστημονικών τάσεων που συνοδεύουν τη θεωρητική και μεθοδολογική έννοια της πολυπλοκότητας. Η επιστήμη των πολύπλοκων κοινωνικών συστημάτων αντλεί αναστοχαστικά από μια μεγάλη ποικιλία παραδόσεων και αναλυτικών οπτικών προκειμένου να διαμορφώσει τον δικό της ξεχωριστό τρόπο θέασης του σημερινού «ρευστού και αβέβαιου» κόσμου. Φιλοδοξεί ωστόσο να σχηματοποιήσει μια νέα καθολική κοσμοθεωρία, ένα γενικό συνοχικό «παράδειγμα» διαπειθαρχικού χαρακτήρα.

Η θεαματική «στροφή» στην «πολυπλοκότητα», την «υβριδικότητα» και το «χάος» βρίσκεται χωρίς αμφιβολία στο επίκεντρο των πρόσφατων επιστημονικών και επιστημολογικών εξελίξεων, καθιστώντας κάθε ερευνητικό προβληματισμό ανοικτό σε ποικίλους διαπειθαρχικούς εμβολιασμούς. Στις μέρες μας, «το χάος θεωρείται περισσότερο γόνιμο από την τάξη, η αβεβαιότητα (uncertainty) προάγεται έναντι της προβλεψιμότητας (predictability), και ο κατακερματισμός εκλαμβάνεται ως η πραγματικότητα που οι αυθαίρετοι ορισμοί της κλειστότητας θα αρνούνταν» (Hayles 1989: 314).

Στη φιλοσοφία, η θεωρία της πολυπλοκότητας ήλθε δυναμικά στο ακαδημαϊκό προσκήνιο για να θρυμματίσει τις «αυταπάτες της δυτικής μεταφυσικής» (Heidegger) και να σηματοδοτήσει το δημιουργικό *τέλος του Εγγελιανισμού*, το τέλος δηλαδή της «εγγελιανής κυριαρχίας του υποκειμένου, της αυτοσυνείδησης, του πνεύματος και, εν γένει, της κρυπτοθεολογικής διαλεκτικής» (Καββαθάς 2002). Η εικόνα του θεωρητικού ως «θεϊκού επόπτη» (Putnam) σταδιακά εγκαταλείπεται και η επιστημονική εργασία ως *πρακτική* περιστέλλεται σημαντικά από τα «στενά όρια της ανθρώπινης δυνατότητας για συγκέντρωση της προσοχής. Ο θεωρητικός δεν είναι υπεράνθρωπος, δεν διαθέτει περισσότερη συνειδητότητα από άλλους. Ο κόσμος παρουσιάζεται και στα δικά του μάτια υπέρμετρα πολύπλοκος. Η υπονοούμενη κατεύθυνση των επίκαιρων βιωμάτων του δείχνει και σε αυτόν πιο πολλά πράγματα

από όσα μπορεί να πιάσει, περισσότερα ίχνη από όσα μπορεί να ακολουθήσει, πιο πολλές δυνατότητες εμπειρίας από όσες μπορεί να πραγματοποιήσει. Υπόκειται και αυτός στην ανάγκη να επιλέξει. Αυτό που τον διακρίνει από διαφορετικά τοποθετημένους πράττοντες είναι μόνον η διαφορετική οργάνωση αυτής της επιλεκτικότητας» (Luhmann 1996: 438)¹.

Στις θετικές επιστήμες, τα εντυπωσιακά σχήματα των Φράκταλ συνεχίζουν να μας γοητεύουν αναδεικνύοντας λεπτομερώς την κρυμμένη («αόρατη») αρχιτεκτονική των φυσικών δομών². Γενικότερα, στη σύγχρονη πολυπολιτισμική ψηφιακή εποχή της παγκόσμιας δικτυακής οικονομίας, της τεχνολογικής σύγκλισης και των αμφίδρομων και διαδραστικών συναλλαγών, η έννοια της «μη γραμμικότητας», της «ανάδυσσης», του «χάους», της «πολυπλοκότητας» και των «πολύπλοκων κοινωνικών συστημάτων» αποκτούν ένα ουσιαστικά νέο και δυναμικότερο περιεχόμενο.

Η επιστήμη της Πολυπλοκότητας, ως η διαπειθαρχική ολιστική μελέτη των *πολύπλοκων προσαρμοστικών συστημάτων* (complex adaptive systems)³, αναπτύσσεται ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο, καταδεικνύοντας εναργώς ότι η φύση και η κοινωνία είναι πολύ πιο σύνθετες και απρόβλεπτες από ό,τι φανταζόμαστε, αλλά και υπερβαίνοντας κατά τρόπο ριζικό κλασσικά δυιστικά διλήμματα και άκαμπτους αναγωγισμούς. Ο απλοϊκός δυιστικός/διλημματικός και αναγωγιστικός τρόπος σκέψης και γλώσσας (η λογική του *είτε-είτε*) αντικαθίσταται πλέον από παραγωγικές, εύπλαστες και

¹ Ο Luhmann συνδέει αναστοχαστικά το πρόβλημα της πολυπλοκότητας, το οποίο επιλέγεται ως «έσχατο σημείο αναφοράς των λειτουργικών αναλύσεων», με το «γεγονός ότι υπάρχουν πάντοτε περισσότερες δυνατότητες από εκείνες που μπορούν να ληφθούν υπόψη. Αυτό το πρόβλημα είναι τελικά το ίδιο για τη συγκρότηση θεωριών και για τα άλλα είδη δράσης. Συνδέει τις συνθήκες εργασίας του θεωρητικού με την κατάσταση εκείνου που θέλει ή θα έπρεπε να εφαρμόσει θεωρίες. Αυτό πρέπει λοιπόν να είναι και η βάση συνεννόησης μεταξύ τους» (Luhmann 1996: 442-443). Η πολυπλοκότητα της σύγχρονης επιστήμης συνεπάγεται (και επιτρέπει) επομένως πολλές και διαφορετικές θεωρητικές περιγραφές. Παραφράζοντας τον Clifford Geertz, θα λέγαμε ότι μία μόνο μεταφορά δεν μπορεί να κατανοήσει *ούτε* την κοινωνική *ούτε* την επιστημονική ζωή. Για τον παραπάνω λόγο, χρειάζεται να αναγνωρίσουμε, με αναστοχαστική ταπεινότητα, πως ζούμε σ' έναν κόσμο που «είναι πολύ μεγαλύτερος απ' ό,τι εμείς ως ανθρώπινα πλάσματα που κατέχουμε μια ορισμένη θέση μπορούμε να φανταστούμε» (Hayles 1998: 330), αλλά και πως είναι απαραίτητη η μόνιμη και ενεργητική συμμετοχή μας σε έναν *ανοιχτό δημοκρατικό διάλογο* σχετικά με τις «θέσεις, τις προδιαθέσεις και τις θεσιληψίες μας» (Vandenberghe 2002: 63).

² Κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, ένας μεγάλος αριθμός φυσικοεπιστημονικών εξελίξεων προσέδωσε σημαντική ώθηση στην αναστοχαστική εννοιολογική σύλληψη της «πολυπλοκότητας»: η θεωρία των διασυνδεδεμένων πιθανοτήτων του Α. Markov, η Γενική Θεωρία της Σχετικότητας του Α. Einstein, η Θεωρία της Αβεβαιότητας του W. Heisenberg, η κβαντική θεωρία του Ν. Bohr, η υπόθεση του νετρίνου του W. Pauli, η «θερμοδυναμική μακράν της ισορροπίας» (non-equilibrium thermodynamics) και η θεωρία των «καταστροφικών δομών» (dissipative structures) του Ι. Prigogine, κ.ά.

³ Πρώτιστης σημασίας είναι η ικανότητα των συστημάτων αυτών για *προσαρμοστική μάθηση* (adaptive learning). Η «μαθησιακή ικανότητα» τούς επιτρέπει να αναδιαρθρώνουν λειτουργικά τις ποικίλες ιδιότητές τους έτσι ώστε να αντιμετωπίζουν με ευελιξία και αποτελεσματικότητα τις συχνές αλλαγές του περιβάλλοντος.

πλουραλιστικές προσεγγίσεις κατευθυνόμενες από τη δημιουργική «αρχή της συμπληρωματικότητας» (η λογική του *και αυτό και το άλλο*) (Τσιβάκου 2004).

Η αρχή αυτή μοιάζει να στοχεύει, όπως ακριβώς το έπραξε ο Ζιλ Ντελέζ, στη ριζική ανατροπή όλων εκείνων των δυνάμεων της ιστορίας που σιωπηλά συνωμότησαν και κατάφεραν να κατισχύσουν θριαμβευτικά «χάριν της διαλεκτικής (σωκρατισμός, χριστιανισμός, γερμανική ιδεολογία)· χάριν, δηλαδή, εκείνης της δυαδικής μηχανής κωδικοποίησης της γνώσης (αληθινό-φαινομενικό), της ηθικής (καλό-κακό) και της αισθητικής (ωραίο-άσχημο), μέσω αντιθέσεων και αντιφάσεων που συγκαλύπτουν τις πραγματικές διαφορές δυνάμεων που τις παρήγαγαν, μέσα σε έναν συνεχή αγώνα ερμηνείας και καθυπόταξης» (Καββαθάς 2002).

Σε αντίθεση λοιπόν προς την οριστική προτίμηση κάποιου πράγματος και την τελεσίδικη απόρριψη ενός άλλου, η αναλυτική μας έμφαση τοποθετείται στις «σχέσεις» (*associations* κατά Latour) και την «ανάδειξη των πραγμάτων ως αποτέλεσμα σχέσεων. Πίσω από την εκάστοτε παρουσιαζόμενη όψη των πραγμάτων, πίσω από τη γλωσσική τους έκφραση, κρύβεται πάντα μια άλλη όψη, η οποία δεν εμφανίζεται μεν, αλλά εν τούτοις συνιστά το σημασιολογικό τους υπόστρωμα ή, καλύτερα, το έτερό τους ήμισυ με το οποίο η φανερωμένη όψη βρίσκεται σε συνεχή συνομιλία και μόνο μέσα από αυτή τη συνομιλία το πράγμα ολοκληρώνεται και καθίσταται κατανοητό» (Τσιβάκου 2004: 251).

Όπως άλλωστε μας διδάσκει μια μακρά σειρά *ετερόκλητων* κοινωνιολογικών περασμάτων από τον μυωπικό και στενόμυαλο Καρτεσιανό «δυσισμό» (dualism) στη «συνεξέλιξη» και τη «δυαδικότητα» (Foucault, Luhmann, Bourdieu, Latour, Giddens, Lash, Urry, Beck κ.α.), ο καλύτερος δρόμος για τη βαθύτερη και πιο πλουραλιστική κατανόηση των σύνθετων και απρόβλεπτων κοινωνικών φαινομένων «δεν περνά μέσα από την αποδόμηση αλλά μόνο μέσα από την πολυσυλλεκτικότητα ... Πολυπλοκότητα σημαίνει να πιστεύουμε και στις δύο, φαινομενικά ανταγωνιστικές μεταξύ τους, πλευρές ενός πράγματος ... Η ολότητα του κόσμου βρίσκεται μέσα μας, και με τη σειρά μας εμείς οι ίδιοι είμαστε τα μικροσκοπικά και μοναδικά κομμάτια του κόσμου» (Μορέν 2000).

Αυτή η «σύνθετη» (μη γραμμική) κοινωνιολογική σκέψη αποδεικνύεται *μεθοδολογικά* μέσα από τις πρωτότυπες πειραματικές προσεγγίσεις των «κοινωνικών προσομοιώσεων» (social simulations) (βλ. πχ. Tsekeris et al. 2008, Katerelos and Koulouris 2004a, 2004b). Ενδεικτικά, η «*ολιστική-αναδυσιοκρατική*» (holistic-emergent) και «*προσανατολισμένη-στην-κοινωνική-αλληλεπίδραση*» (social interaction-oriented) *προσέγγιση του Ησίοδου* (H.E.S.I.O.D. Project) αποτελεί ένα

γενικό πρόταγμα μελέτης και έρευνας της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς (ως «διαδικασίας») *κατά τρόπο ταυτόχρονα ακριβή και ευέλικτο* (Katerelos 2009).

Το πρόταγμα H.E.S.I.O.D.⁴ φιλοδοξεί να αναδείξει αυτή τη σχολή κοινωνικής σκέψης: *από την απλότητα αναδύεται η πολυπλοκότητα*. Κατ' αρχάς, πρόκειται για μια «κάτωθεν» προσέγγιση (bottom-up), η οποία θα πρέπει να αναδύει μια πολυπλοκότητα εγγενή στην απλότητα και όχι μια πολυπλοκότητα βασισμένη στην «απο-γραμματικοποιημένη» μάκρο-σύνθεση.

Πιο συγκεκριμένα, σε πολλά μοντέλα (που οδηγούν τις πλείστες φορές σε κοινωνικές προσομοιώσεις, βλ. Gilbert & Troitzsch 2005), οι συγγραφείς υιοθετούν μια λογική *απομίμησης* της κοινωνικής πραγματικότητας, είτε χρησιμοποιώντας στοχαστικές⁵ προσεγγίσεις, είτε επιδιόκονοι σε αναλυτικές προσπάθειες εκ του μακρόθεν, βασιζόμενοι σε μια αποστασιοποιημένη εικόνα του κοινωνικού γίνεσθαι. Και οι δύο προσεγγίσεις, στοχαστική-συνθετική και αποστασιοποιημένη-αναλυτική, ανάγονται τελικά και αναγκαστικά σε μάλλον μερικές προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας.

Το μοντέλο H.E.S.I.O.D., η καρδιά του προτάγματος H.E.S.I.O.D., βασίζεται σε τρεις πολύ απλές αρχές της κοινωνικής δράσης:

(1) Κανένα κοινωνικό θέμα δεν είναι μονομερές: συνύπαρξη επιχειρήματος-αντεπιχειρήματος⁶. Αναγκαστικά, λοιπόν, προσδιορίζεται μια *εσωτερική (στο άτομο) ανάγκη ρύθμισης της σχέσης μεταξύ επιχειρήματος και αντεπιχειρήματος με γνώμονα τη συνύπαρξή τους* στο γνωστικό κόσμο των κοινωνικών υποκειμένων.

(2) Όλα τα κοινωνικά θέματα είναι διαπραγματεύσιμα κοινωνικά. Άρα, *τα κοινωνικά υποκείμενα (οι δράστες) διαπραγματεύονται τη συμφωνία τους (ή τη διαφωνία τους) στο κοινωνικό πεδίο και, έτσι, πείθουν και πείθονται από τους άλλους με γνώμονα τη συνύπαρξή τους στον κοινωνικό κόσμο*.

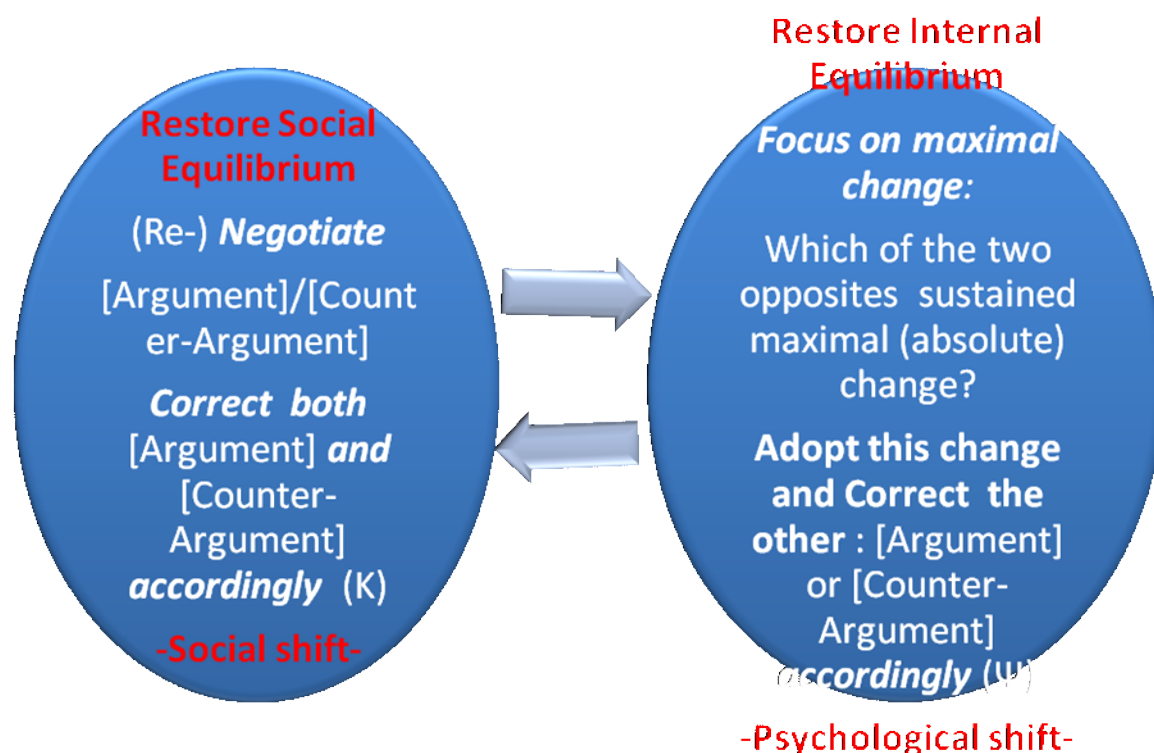
⁴ Holistic-Emergent Social Interaction-Oriented Dynamics.

⁵ Στοχαστικές προσεγγίσεις καλούνται οι μέθοδοι κατά τις οποίες επικαλούμαστε το τυχαίο ως ικανό προσδιοριστικό παράγοντα των μελλοντικών ή/και παρελθόντων γεγονότων στο συγκεκριμένο υπό έρευνα σύστημα. Το κύριο πλεονέκτημα των υποστηρικτών της στοχαστικής προσέγγισης συνοψίζεται στη ρήση «καλύτερα στοχαστικά με πιθανότητα επιτυχίας 80% παρά αιτιοκρατικά με πιθανότητα επιτυχίας 20%». Οι οπαδοί αυτής της σχολής αναγνωρίζουν ότι τα μοντέλα τους, αν και δεν παρέχουν την υψηλή εξηγητική ισχύ των αιτιοκρατικών, είναι πιο αποτελεσματικά.

⁶ Σε κάποιες συναντήσεις, χαριτολογώντας οι συνάδελφοι αναφέρουν «... εκτός από αυτή την πρόταση». Επίσης, εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε τη λέξη «τουλάχιστον», με την έννοια ότι θα μπορούσαν να υπάρξουν και τρεις ή περισσότεροι πόλοι έλξης, αλλά για λόγους απλότητας επιλέγουμε να επιχειρήσουμε μόνον με δύο, εφόσον εάν έχουμε το επιθυμητό αποτέλεσμα μόνον με δύο δεν μας χρειάζονται οι παραπάνω (εφόσον συνάγεται ότι θα ενισχυθεί περαιτέρω το εύρημα).

(3) Η κοινωνική διαπραγμάτευση πραγματώνεται σε ένα κοινωνικό δίκτυο το οποίο αναδεικνύει τη διασυνδεσιμότητα που υπάρχει μεταξύ των κοινωνικών δραστηριών – δηλαδή τη δυνατότητα επικαιροποίησης (actualization) της κοινωνικής διαπραγμάτευσης.

Στο Σχήμα 1 μπορούμε να δούμε την βασική σκιαγράφιση του μοντέλου όσον αφορά την αξιωματική κατασκευή του κοινωνικού δράστη (agent).

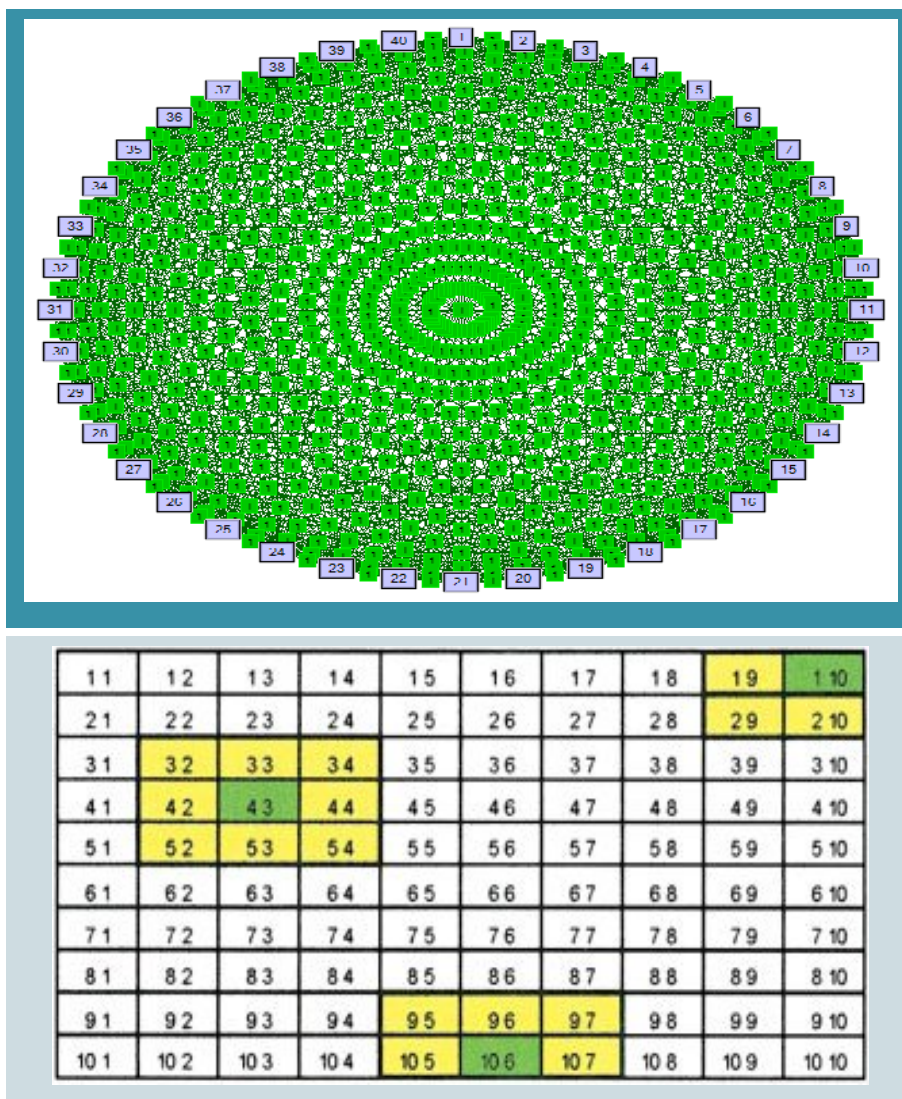
Σχήμα 1: Η κεντρική ιδέα του H.E.S.I.O.D. μοντέλου προσομοίωσης της κοινωνικής δυναμικής.

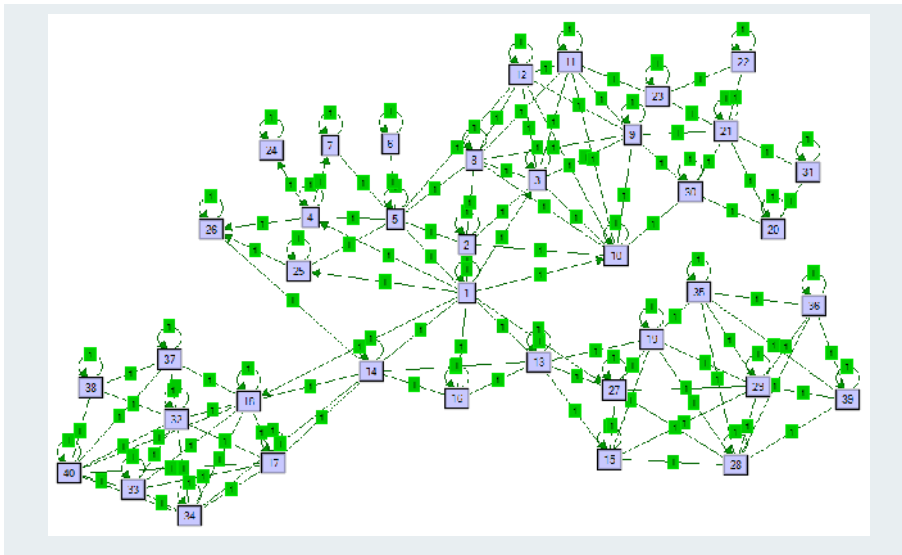
Όπως παρατηρούμε, ο κάθε δράστης επιδιώκει ταυτόχρονα να διαπραγματεύεται κοινωνικά τις απόψεις του, αλλά και εσωτερικά να διαχειρίζεται τις αντιφάσεις που προκύπτουν. Το *K* και το *Ψ* είναι αντίστοιχα ο συντελεστής κοινωνικής και ψυχολογικής ισορροπίας, δηλαδή ένας συντελεστής που πολλαπλασιάζει ή υπο-πολλαπλασιάζει την κοινωνική επιρροή (*K*) ή την ψυχολογική ρύθμιση (*Ψ*) που εφαρμόζει ο δράστης ανά κάθε επανάληψη του αλγόριθμου.

Στο Σχήμα 2 μπορούμε να δούμε διαφορετικά παραδείγματα κοινωνικών δικτύων. Το πλήρες δίκτυο αναφέρεται σε μια κοινωνική επικοινωνιακή δομή όπου όλοι οι δράστες μπορούν να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Θεωρητικά, μια τέτοια

δομή είναι δυνατή, αν και δεν προϋποθέτει τη χρήση όλων αυτών των διαύλων: η δυνατότητα υπάρχει ανεξαρτήτως του εάν χρησιμοποιείται εξαντλητικά. Το «κυψελοειδές αυτόματο» είναι μια δομή που χαρακτηρίζεται από τη γεωγραφική (ή άλλη) εγγύτητα: εάν βρισκόμαστε στην ακτίνα επιρροής ενός ατόμου, τότε επηρεαζόμαστε από αυτό και το επηρεάζουμε. Στη δεδομένη περίπτωση αναπαρίσταται η γειτονία τύπου Moore. Στην τρίτη απεικόνιση αναπαρίσταται ένα «τυπικό» κοινωνικό δίκτυο που θα μπορούσε να προκύψει από μια κοινωνιομετρική μελέτη.

Η πρώτη ερώτηση που ετέθη μετά από τα πρώτα συμπεράσματα (Katerelos & Koulouris 2004a, 2004b) ήταν εάν υπάρχει μια μοναδική παραμετροποίηση ισορροπίας ή περισσότερες. Για να απαντηθεί κάτι τέτοιο, γνωρίζοντας ότι μόνον όταν $K=1$ και $\Psi=1$ (το ίδιο για κάθε δράστη, σε πλήρη τοπολογία) έχουμε περιοδική κίνηση, έπρεπε να συσχετίσουμε τις δύο παραμέτρους μεταξύ τους.

Σχήμα 2: Παραδείγματα κοινωνικού δικτύου. Το πλήρες, το τοπικό (Κυψελοειδές αυτόματο) και ένα υβρίδιο μεταξύ πλήρους & τοπικού (ακανόνιστο).

Η σχέση μεταξύ K και Ψ αποτέλεσε πολλές φορές έριδα μεταξύ διαφορετικών σχολών σκέψης, τόσο στην κοινωνιολογική όσο και στην ψυχολογική θεωρία. Για να μην επεκταθούμε περαιτέρω θα αναφέρουμε μόνον τις δύο κύριες κατευθύνσεις:

- (1) Υπάρχει μοναδική κατάσταση ισορροπίας όταν $K=\Psi=1$.
- (2) Τα δύο μεγέθη είναι αντίθετα⁷.

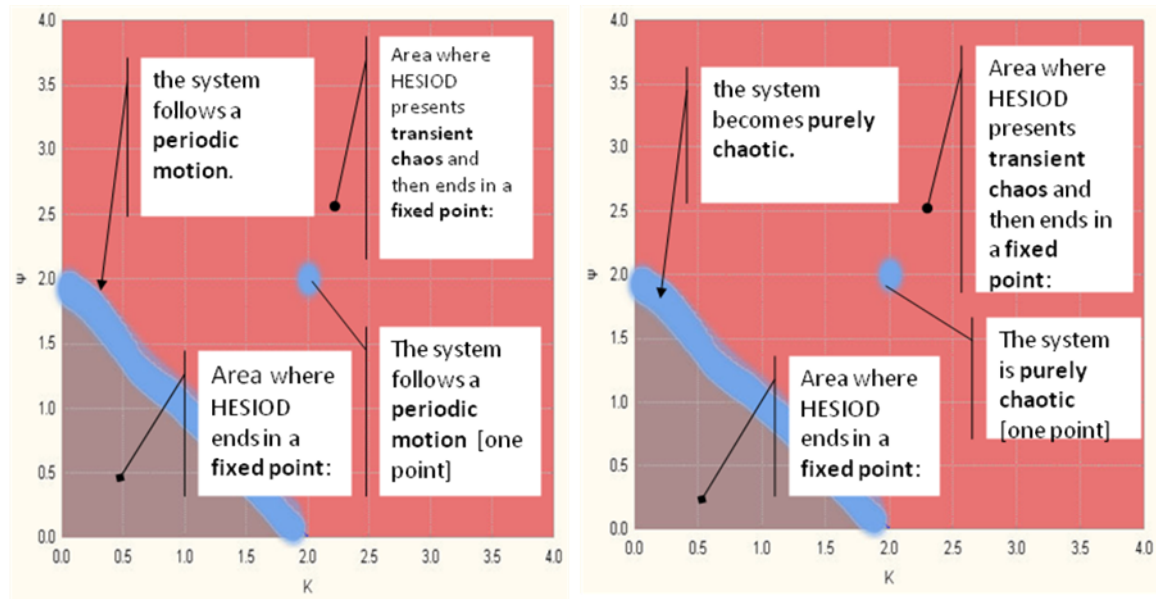
Αυτό σημαίνει ότι εάν $K=\Psi$, τότε επέρχεται η ισορροπία (περιοδικότητα) και η περίπτωση $K=\Psi=1$ είναι μια από τις άπειρες θέσεις ισορροπίας που υπάρχουν. Αν και η περίπτωση $K=\Psi=1$ ισχύει (εφόσον καταδεικνύεται από προϋπάρχουσες προσομοιώσεις), οι περιπτώσεις όπου ισχύει γενικά $K=\Psi$ δεν θέτουν το σύστημα σε κατάσταση ισορροπίας...

Μετά από αρκετές δοκιμές καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν όντως άπειρες θέσεις ισορροπίας στο σύστημα: όταν $K+\Psi=2$ ⁸. Αυτό σημαίνει ότι, πράγματι, το K και το Ψ είναι αντίθετα αλλά είναι επίσης αλληλοσυμπληρωματικά.

Η άλλη υπόθεση, σχετική πάντοτε με τις δυναμικές καταστάσεις του συστήματος, αφορούσε την επικοινωνιακή τοπολογία του συστήματος (το κοινωνικό δίκτυο). Στο Σχήμα 3 παρατηρούμε τον χώρο των φάσεων του συστήματος.

⁷ Πρόκειται για μια απλουστευμένη παραδοχή της άποψης «το ατομικό είναι ενάντιο στο κοινωνικό», είτε προσθέτουμε τη λέξη «συμφέρον» είτε όχι.

⁸ Δειγματοληπτικά, διαπιστώθηκε ότι αυτό ισχύει ακόμα και σε ακρίβεια τρίτου δεκαδικού ψηφίου.

Σχήμα 3: Η συμπεριφορά του μοντέλου ανάλογα με τις παραμέτρους (ο χώρος των φάσεων του συστήματος). Στα δεξιά, έχουμε την τοπολογία του πλήρους δικτύου, ενώ, στα αριστερά, την τοπολογία του κυψελοειδούς αυτόματου.

Όπως φαίνεται, οι δύο εικόνες που παρουσιάζονται μοιάζουν πολύ: με εξαίρεση τη μπλε γραμμή ($K + \Psi = 2$), όπου εκεί, οπουδήποτε υπήρχε τάξη (ισορροπία) στην περίπτωση του πλήρους επικοινωνιακού δικτύου, τώρα διαπιστώνεται χαοτική δυναμική (κατάσταση μακράν ισορροπίας). Άρα, απλώς και μόνον η αλλαγή δομής του κοινωνικού δικτύου οδηγεί σε πλήρη αλλαγή της συνολικής κοινωνικής δυναμικής (*ceteris paribus* ισχύοντος).

Σύντομα, τελειώνοντας την περιληπτική παρουσίαση των ευρημάτων του μοντέλου, θα θέλαμε να επαναφέρουμε την προσοχή στην ευριστική ισχύ των αποτελεσμάτων που προκύπτουν.

Θεωρητικά, η σύνθετη σκέψη ξεδιπλώνεται μέσα από τις ποικίλες κριτικές ανασυνθέσεις του *μη αποκρίσιμου* διαλόγου ανάμεσα στη δομή και τη δράση, την εξάρτηση και την αυτονομία, την ετεροαναφορά και την αυτοαναφορά, την κλειστότητα της κοινοτιστικής παράδοσης και την ανοιχτότητα της παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών (*civil society*), όπου προκύπτει ότι *τα κοινωνικά συλλογικά μακρο-φαινόμενα εμφανίζονται αναστοχαστικά (αυθόρμητα) μέσα από τις δια-προσωπικές επιτελεστικές επικοινωνιακές διαδικασίες* (Sawyer 2007). Στο επίπεδο δηλαδή του συνόλου, κάθε οργανισμός παράγει αξίες, ιδιότητες και δυναμικές οι οποίες «δεν μπορούν να παραχθούν στο επίπεδο των μεμονωμένων μερών. Για παράδειγμα, το βακτήριο είναι σύστημα φυσικοχημικό, αποτελείται από μόρια τα οποία γεννούν ζωή

καθώς αναπαράγονται, επικοινωνούν και κινούνται, και όμως δεν υφίστανται έξω από το βακτήριο» (Morén 2000).

Πρόκειται για τη συγκροτητική *αρχή της ανάδυσης* (emergence), σύμφωνα με την οποία τοπικές συμπεριφορές κοινωνικής αλληλεπίδρασης (social interaction) παράγουν παγκόσμιες δομές και καθολικά γεγονότα (ωστόσο, ακόμα και η ίδια η «αρχή της ανάδυσης» αποτελεί σε μόνιμη βάση ένα *ερευνητικό εύρημα*, ένα «γεγονός» προς ανακάλυψη και απόδειξη). Με άλλα λόγια, η καινοτομία, η πρωτοτυπία, η έκπληξη, το καινούργιο, η κοινωνική οργάνωση/αποδιοργάνωση και θέσμιση/αποθέσμιση, η τάξη/αταξία και οι κοινωνικές ερμηνείες/παρερμηνείες είναι *ουσιωδώς* ασταθή και εύθραυστα φαινόμενα: διαμορφώνονται ακατάπαυστα *διαμέσου* του χάους και της μη-αναγώγιμης ποικιλομορφίας του κοινωνικού κόσμου, της συνεχούς *συγκρουσιακής δράσης* (της «αμετάκλητης επιμιξίας» κατά τον Tom Nairn) των ανταγωνιστικών συστατικών του κόσμου αυτού (στον οποίο αναμειγνύονται, κατά τρόπο αμφίδρομο ή κυκλικό-διαλεκτικό, η τοπικότητα και η παγκοσμιότητα, το υλικό και το συμβολικό, το βιολογικό και το λογικό, το φυσικό και το πολιτισμικό, το πραγματικό και το δυνητικό).

Η αρχή της ανάδυσης συνεπάγεται ουσιαστικά ότι, όπως το έθεσε ο Πασκάλ, «δεν μπορώ να κατανοήσω τα μέρη αν δεν κατανοήσω το σύνολο μέσα στο οποίο υπάρχουν τα μέρη, και δεν μπορώ να κατανοήσω το σύνολο παρά μόνον όταν κατανοήσω τα μέρη που το συναποτελούν» (παρατίθεται στο Morén 2000). Το σύνολο μετράει πολύ περισσότερο από ό,τι το απλό άθροισμα των μερών. Αυτή ακριβώς είναι και η επιστημολογική πεμπτουσία της έννοιας των *δυναμικών κοινωνικών συστημάτων* (dynamic social systems), συστημάτων *ντετερμινιστικών* (ά-κεντρων αλλά όχι άν-αρχων, αφού πάντοτε υπάρχουν *κανόνες*⁹) και *μη προβλέψιμων* – τουλάχιστον πέραν ενός πολύ περιορισμένου «ορίζοντα προβλεψιμότητας» (predictability horizon) (Katerelos and Koulouris 2004b). Ακόμα και η ολική «εξαντλητική γνώση» της κοινωνίας δεν θα μας καθιστούσε ποτέ ικανούς να προβλέψουμε (ούτε φυσικά να ελέγξουμε)! Μιλάμε επίσης για συστήματα εγγενώς *ευαίσθητα* (sensitive), ή *μη γραμμικά* (non linear): τυχαία γεγονότα και μικρές αιτίες απροσδόκητα προκαλούν μεγάλα «μη αντιστρέψιμα» αποτελέσματα (αποσταθεροποιητικές, δομικές παρ-ενέργειες) στην κοινωνική δομή (*butterfly effect*)¹⁰.

⁹ Πρόκειται για κανόνες που *ταυτόχρονα διευκολύνουν και περιορίζουν* τις καθημερινές (κοινωνικές και επιστημονικές) διαδικασίες διυποκειμενικής νοηματικής παραγωγής και συλλογικής δράσης (βλ. Giddens 1984).

¹⁰ Η ανάδυση είναι «εντελώς κεντρική και απαραίτητη στη θεωρία της πολυπλοκότητας» (Smith & Jenks 2006: 61) αλλά και, γενικότερα, στη θεωρία της κοινωνίας και του πολιτισμού. Βλ., πχ., την κοινωνιολογική θεωρία του Ulrich Beck σχετικά με τη σύγχρονη (ή καλύτερα νεο-νεωτερική) παγκόσμια «κοινωνία του ρίσκου» (*risk society*) και την ιστορική της αυτο-οργάνωση και αυτο-εξέλιξη (Beck 1992).

Η κοινωνική δυναμική (social dynamics) δεν θα πάψει λοιπόν ποτέ να μας εκπλήσσει, ευχάριστα ή δυσάρεστα (*τουλάχιστον έτσι μπορούμε πάντοτε να αποφεύγουμε τη μονοτονία και ... να ελπίζουμε*)! Οι κοινωνικές πραγματικότητες παράγονται καθημερινά με ταχύτατους ρυθμούς, ειδικότερα μετά τη ραγδαία ανάπτυξη και διείσδυση του ευρυζωνικού διαδικτύου¹¹. Επιπλέον, η ηνιόχηση της κοινωνικής δυναμικής (υπό τη μορφή λ.χ. μιας ορθολογιστικής «επιστημονικής κοινωνικής πολιτικής») φαντάζει απολύτως ανέφικτη. Το νεωτερικό όραμα της «κοινωνικής μηχανικής» (social engineering) είναι πέρα για πέρα άπιαστο και ουτοπικό. Όπως χαρακτηριστικά (και υπερβολικά ίσως) το έθεσε ο Pierre Bourdieu (2001: 78) στο εμπνευσμένο *Μάθημα Πάνω Στο Μάθημα* (παραφράζοντας τον Ε. Durkheim): «Θεός, δεν είναι παρά η κοινωνία».

Από τα συστήματα αυτά, ωστόσο, δεν εκλείπει η «κανονιστική διάσταση» (Sayer 2000), εφόσον απαιτούν, όπως διεισδυτικά παρατηρεί η Ιωάννα Τσιβάκου (2004), την αναστοχαστική (αυτοσυνειδητή) συγκρότηση εκ μέρους του ανθρώπινου δρώντος υποκειμένου μιας *ηθικής πρότασης* για τον άλλον. Το ανθρώπινο υποκείμενο, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να είναι τελείως ελεύθερο, «αιωρούμενο» και «ακοινωνικό», ή απολύτως ανεξάρτητο της συμπεριφοράς των υπολοίπων κοινωνικών μελών.

Επιπλέον, διαδραματίζει το δημιουργικό-ενεργητικό ρόλο «του εμπνευστή και του εμπλουτιστή του νοήματος, κυρίως για το ποιος είναι και πού πηγαίνει. Δίνοντας νόημα στους θεσμούς του ο άνθρωπος προχωρεί στη συνέχεια σε επιλογές εντός των θεσμικών κόλπων που ο ίδιος έχει νοηματοδοτήσει» (Τσιβάκου 2000). Συναντώνται έτσι δύο διαφορετικές (φαινομενικά αντίθετες) μεθοδολογικές γραμμές: «κατά την πρώτη, μια πολιτική μειοψηφία καθορίζει a priori τον τελικό σκοπό. Κατά τη δεύτερη, οι πραγματικές σκοπεύσεις των δρώντων υποκειμένων, μέσα από την κριτική διαμάχη των απόψεων στα θεσμισμένα πεδία διαλόγου, διαμορφώνουν a posteriori τον τελικό σκοπό» (Τσιβάκου 2000).

Μεθοδολογικά, εννοούμε εδώ το φαινόμενο της «ευαισθησίας στις αρχικές συνθήκες» (*sensitivity to initial conditions*): «Το πέταγμα της πεταλούδας στην Κίνα φέρνει θύελλα στην Ευρώπη. Στον 21^ο αιώνα το τοπικό γίνεται παγκόσμιο, το ενδοκρατικό, διεθνές, καμία διαδρομή της σκέψης δεν είναι δημιουργική αν δεν συνδέει τις εθνικές με τις διεθνείς πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις» (<http://pedis.uop.gr/joomla/index.php?lang=el>. Accessed April 2009).

¹¹ Πιο συγκεκριμένα, με την αθόρυβη έλευση του λεγόμενου «κοινωνικού δικτύου» (social web, web 2.0), δημιουργείται ταχύτατα ένα εντελώς αποκεντρωμένο (ή ά-κεντρο) παγκόσμιο «δυναμικό σύστημα» (ένα αχανές σύστημα αυτο-οργανούμενων δυναμικών κοινοτήτων), το οποίο ορθώνεται καθημερινά ενάντια στο αυστηρά κεντροποιημένο σύστημα της τηλεόρασης και τα «μαζικά» ακροατήριά της. Θεωρητικά, μια επικοινωνιακή συνθήκη σύμφωνα με την οποία *όλοι μιλούν με όλους* συνεπάγεται την απόλυτη *σταθερότητα* του συστήματος και την προβλέψιμη περιοδική *αναπαραγωγή* της κοινωνικής τάξης (μια κατάσταση δηλαδή βαρετής *κοινωνικής ισορροπίας*). Στην πραγματικότητα, όμως, εντός του κυβερνοχώρου, *πολλοί μιλούν με πολλούς* (πέρα από προκαθορισμένα δίπολα), δημιουργώντας ακατάπαυστα τοπικοίητες και, άρα, εγγενώς πολύπλοκες συνθήκες *ριζικού μετασχηματισμού* της κοινωνικής δομής (online και offline). Φυσικά, μιλάμε εδώ για νέες εναλλακτικές δυνατότητες κοινωνικής αλλαγής, οι οποίες, ως εκ της φύσεώς τους, είναι *μη γραμμικές* και *μη προβλέψιμες*.

Σ' αυτό το νέο αντι-ουσιοκρατικό/αντι-θεμελιοκρατικό φιλοσοφικό κλίμα, όπως εύστοχα καταδεικνύει ο Βρετανός κοινωνιολόγος της επιστημονικής γνώσης John Law (1994), κατορθώνουμε να αμφισβητήσουμε αποτελεσματικά τη νεωτεριστική (κλασσική) κοινωνιολογία και, ειδικότερα, τη δογματική έμφασή της στην ομοιογένεια και την κοινωνική ισορροπία (social equilibrium). Η κοινωνιολογία αυτή, σύμφωνα με τον J. Law, προτιμά σαφώς τα ουσιαστικά από τα ρήματα, τις «υποστάσεις» (substances) από τις «κατασκευές» (constructions), ρεαλιστικές ή μη, τα «πράγματα» από τις ρευστές διαδραστικές διαδικασίες, και, άρα, την *κοινωνική-τάξη-ως-πράγμα* από την *κοινωνική-ταξιθέτηση-ως-διαδικασία* (Law 1994: 15). Εδώ, ο κοινωνιολογικός αναγωγισμός (κοινωνιολογικός ιμπεριαλισμός ή «μεγαλοϊδεατισμός», κατά τον M. Hammersley), ο οποίος «πραγματοποιεί» τον – ουσιαδώς σχεσιακό – κοινωνικό χώρο, απομακρύνεται και εξαφανίζεται από τα αλληπάλληλα κύματα της πολυπλοκότητας, της ετερογένειας, της πολυμέρειας και της «αμφιθυμίας» (βλ. Bauman 1987).

Οι παραπάνω συζητήσεις μορφοποιούν εν τέλει ένα συνολικό αφετηριακό πλαίσιο κριτικής σκέψης και έρευνας προς τη γενικευμένη δυναμική διαπραγμάτευση της «αναδυόμενης» επιστήμης της Πολυπλοκότητας ως *νέου παραδείγματος* (paradigm) όχι μόνον για την κοινωνιολογία αλλά και για το σύνολο των κοινωνικών (και φυσικών) επιστημών και τη μεθοδολογία τους. Στο πλαίσιο αυτό, η εγγενής αβεβαιότητα του πλουραλισμού των απόψεων θρυμματίζει την αναχρονιστική αφελή σιγουριά των παλαιών υπεραπλουστευτικών διχοτομιών και αποδυναμώνει μάλλον (Pels 2000, Tsekeris and Katrivesis 2008), παρά ισχυροποιεί (Cilliers 2005), κάθε προσπάθεια επιστημονικής θεώρησης της κοινωνίας και του πολιτισμού.

Μας καλεί δηλαδή να διατυπώσουμε προσεκτικά αξιώσεις αλήθειας *έγκυρες* μεν, αλλά *αναστοχαστικά αντικειμενικές* και *ασθενώς νομιμοποιημένες*. Μπορούμε έτσι, σύμφωνα με την αναστοχαστική «ηθικοπρακτική της δημιουργικότητας» (ethics of creativity) του ύστερου Foucault, να επιχειρήσουμε ορισμένες μετριοπαθείς «τοπικές υπερβάσεις, να λάβουμε “τρίτες” θέσεις, και να σφυρηλατήσουμε “μερικές συνδέσεις”, που από κοινού σκιαγραφούν το μικρό μέτρο σύνθεσης και αντικειμενικότητας το οποίο είναι ακόμα διαθέσιμο μέσα στον χρόνιο “πόλεμο των θέσεων” που διεξάγεται στον κοινωνικό κόσμο» (Pels 1997: 91).

Η επικοινωνιακή πολυπλοκότητα, κατά το μάλλον ή ήττον, έχει ήδη αλλάξει τον τρόπο που βλέπουμε τα πράγματα. Τον τρόπο δηλαδή που αναστοχαζόμαστε για τον εαυτό μας, το περιβάλλον και τους άλλους. Αυτό που ακόμα χρειάζεται είναι ο περιεκτικός πρακτικός μετασχηματισμός της σε μια χειραφετητική πολιτική που «θα γνώριζε αν αναφέρεται σε υπάρξεις αλωμένες από παραδοσιακά ή σύγχρονα δίκτυα σχέσεων και εξουσίας ή για άτομα ικανά να αυτονομηθούν ώστε να οικοδομήσουν

κοινωνία ταιριαστή στα δικά τους ιστορικά μεγέθη», αλλά και η δημιουργική «μετάφρασή» της σε ένα συγκεκριμένο ρεαλιστικό «πρόγραμμα το οποίο οσμίζεται και συλλέγει τους πόθους της κοινωνίας για τις υπέρτατες αξίες της ή το ζωποιοό της νόημα (αυτό που αποκαλέσαμε ιδεώδες) το επεξεργάζεται και προτείνει συμβατούς με αυτό θεσμούς, ώστε να δυνηθεί στη συνέχεια η εν λόγω κοινωνία να οργανώσει αποτελεσματικά τον βίο της» (Τσιβάκου 2000). Ας ελπίσουμε ότι η αναδυόμενη «μετα-ανθρωπιστική» (post-humanist) επιστήμη της πολυπλοκότητας θα συνδεθεί αναστοχαστικά με ένα πιο ανθρώπινο μέλλον!

Βιβλιογραφία

- Bauman, Z. (1987) *Legislators and Interpreters*. Oxford: Polity Press.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bourdieu, P. (2001) *Μάθημα πάνω στο μάθημα. Κοινωνιολογία και αυτο-κοινωνιοανάλυση*. Καρδαμίτσα.
- Cilliers, P. (2005) "Complexity, Deconstruction and Relativism" *Theory, Culture & Society* 22(5): 255-267.
- Giddens, A. (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gilbert, N. & Troitzsch, K. (2005) *Simulation for the social scientist*. Milton Keynes: Open University Press.
- Hayles, K. (1989) "Chaos as Orderly Disorder: Shifting Ground in Contemporary Literature and Science" *New Literary History* 20(2): 305-22.
- Hayles, K. (1998) «Αναζητώντας κοινό έδαφος», στο Γ. Σταυρακάκης (επιμ.) *Φύση, Κοινωνία και Πολιτική*. Νήσος.
- Katerelos, I. (2009) Social networks as infrastructure containing social dynamics: a variable social geometry. "Web Science 2009: Society On-line" *International Conference*, Athens, 18th-20th March 2009.
- Katerelos, I. & A. Koulouris (2004a) "Seeking equilibrium leads to chaos: Multiple equilibria regulation model" *J Artif Soc Soc Simul* 2004, <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/7/2/4.html>.
- Katerelos, I. & A. Koulouris (2004b) "Is prediction possible? Chaotic behavior of Multiple Equilibria Regulation Model in cellular automata topology" *Complexity* 10(1): 23-36.
- Καββαθάς, Δ. (2002) «Το αντιδιαλεκτικό πάθος της διαφοράς» *Το Βήμα*, Κυριακή 29 Σεπτεμβρίου 2002.
- Law, J. (1994) *Organizing Modernity*. Oxford: Blackwell.

- Luhmann, N. (1996) «Η πρακτική της θεωρίας», στο Κουζέλης/Ψυχοπαίδης (επιμ.) *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*. Νήσος.
- Μορέν, Ε. (2000) «Ο φόβος των αντιφάσεων» *Το Βήμα*, Κυριακή 6 Αυγούστου 2000.
- Pels, D. (1997) "Strange Standpoints, or: How to Define the Situation for Situated Knowledge" *Telos* 108: 65-91.
- Pels, D. (2000) "Reflexivity: One Step Up" *Theory, Culture & Society* 17(3): 1-25.
- Sawyer, R. K. (2007) *Social Emergence: Societies as Complex Systems*. New York: Cambridge University Press.
- Sayer, A. (2000) *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Smith, J. & C. Jenks (2006) *Qualitative Complexity: Ecology, Cognitive Processes and the Re-Emergence of Structures in Post-Humanist Social Theory*. London: Routledge.
- Tsekeris, C. & N. Katrivesis (2008) "Ethical Reflexivity and Epistemological Weakness" *TAMARA JOURNAL for Critical Organization Inquiry* 7(3): 26-34.
- Tsekeris, C., T. Tsekeris & I. Katerelos (2008) "Social Simulations from a Reflexive Epistemological Standpoint" *American-Eurasian Journal of Scientific Research* 3(1): 92-96.
- Τσιβάκου, Ι. (2000) «Πολιτικός λόγος και προεκλογική ρητορεία» *Το Βήμα*, Κυριακή 2 Απριλίου 2000.
- Τσιβάκου, Ι. (2004) «Το αέναο παιχνίδι των διαφορών» *Επιστήμη και Κοινωνία* 12: 249-282.
- Vandenberghe, F. (2002) "Reconstructing Humans: A Humanist Critique of Actant-Network Theory" *Theory, Culture & Society* 19(5/6): 51-67.

ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Νικολίτσα Γεωργοπούλου
Καθηγήτρια Φιλοσοφίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

Προϋπόθεση της επιστημονικής αντικειμενικότητας του κοινωνιολόγου, καθώς και κάθε επιστήμονα, είναι η απελευθέρωση της σκέψης του από τις συνειδητές τοποθετήσεις του τις προερχόμενες από το κοινωνικό περιβάλλον και η άσκηση αξιολογικής κριτικής. Η επιστημονική αντικειμενικότητα αξιώνει τη συνεχώς αυξανόμενη συνειδητοποίηση του ασυνείδητου τομέα του ερευνητή και των άλλων ανθρώπων, και τη συνεχή προβολή της πραγματικότητας του εξωτερικού κόσμου. Κριτική αυτογνωσία και κριτική θεώρηση του κόσμου συμβάλλουν στην αντικειμενική γνώση και ελεύθερη πράξη και απομακρύνουν τον κίνδυνο της ασυνείδητης επιβολής ανεξέλεγκτων αξιολογήσεων, οι οποίες είναι δυνατόν να οδηγήσουν στην διαστρέβλωση της πραγματικότητας.

Αναμφίβολα η αντικειμενικότητα της επιστημονικής κρίσης αμφισβητείται κυρίως λόγω της υποκειμενικής τοποθέτησης του ερευνητή. Η ίδια η αντικειμενικότητα είναι μια αξία, η οποία, επειδή όπως κάθε αξία είναι δυνατό να ανασκευαστεί λόγω νεότερων αποδείξεων και επιχειρημάτων (Karl Popper), εκφράζει οπωσδήποτε σε διαφορετική κάθε φορά έκταση την προσωπική θέση, είτε αναφέρεται καθαρά στον πρακτικό χώρο (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό) είτε στον καθαρά επιστημονικό. Στο δεδομένο αυτό έχει τις ρίζες του το άλυτο αναφορικά με τις αξιολογικές κρίσεις πρόβλημα, γιατί προσπαθεί, όταν βέβαια απολυτοποιείται η κηρυσσόμενη ουδετερότητα των αξιολογικών κρίσεων, να καταργήσει ό,τι από την φύση των πραγμάτων δεν μπορεί να καταργηθεί.

Η αναζήτηση του νοήματος των αξιολογικών κρίσεων οδηγεί αναγκαία στο νόημα των αξιολογικών εννοιών, οι οποίες εκτός από τον αξιολογικό τους χαρακτήρα κατέχουν και ένα «πραγματικό» περιεχόμενο. Η αντιστοιχία του αντικειμένου στο πραγματικό περιεχόμενο της αξιολογικής έννοιας σημαίνει ότι η αξιολογική κρίση προσδιορίζει την ιδιότητα του αντικειμένου. Μια σύγκριση αξιολογικών κρίσεων είναι δυνατή, όταν αυτές αναφέρονται στο ίδιο το αντικείμενο και στην δική του ιδιότητα. Η διαφορετική θεώρηση ενός αντικειμένου από πολλά άτομα ακολουθείται από

ασυμφωνία αξιολογήσεων, πράγμα που σημαίνει, ότι από διαφορετικές οπτικές γωνίες αξιολογήσεων προκύπτουν για το ίδιο το αντικείμενο διαφορετικές αξιολογικές κρίσεις (Πρβλ. V. Kraft, *Die Grundlagen einer wissenschaftlichen Wertlehre*, Wien 1951², σ. 189 εξ.). Αυτό φανερώνει την αδυναμία μιας απόλυτα αιτιολογημένης κριτικής των αξιολογικών κρίσεων. Η κριτική είναι υποχρεωμένη να αιτιολογεί την κρίση της, διαφορετικά παρουσιάζει μόνο μια υποκειμενική θεώρηση. Η αιτιολόγηση των αξιολογικών κρίσεων είναι θέμα της λογικής τους παραγωγής και προϋποθέτει από τον κριτικό σαφή δήλωση των αξιολογικών του αρχών. Επειδή όμως οι αξιολογικές αρχές αφενός μεν δεν είναι ανεξάρτητες από τον τόπο, το χρόνο και το όλο πολιτιστικό, οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, και αφετέρου από την ιστορική ανεπανάληπτη προσωπική «στιγμή» του κριτή, η ισχύς τους δεν είναι καθολική. Για αυτό η απόδειξη, την οποία προϋποθέτει μια αιτιολογημένη κριτική αναφορικά με την εκπλήρωση ή όχι των αξιολογικών αρχών στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν είναι οπωσδήποτε αυτονόητη.

Η κοινωνιολογία, ιδιαίτερα στη Γερμανία, ασχολείται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με την εξεύρεση μιας δυνατής λύσης στο πρόβλημα των αξιολογικών κρίσεων (Werturteilsproblem), χωρίς να μπορέσει να καταλήξει σε μια συμφωνία για τις απαιτούμενες προϋποθέσεις επίλυσής του (Τη δραματική διαμάχη για τις αξιολογικές κρίσεις περιγράφει ο R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit. Zur logischen Analyse der Gegenwart*, München 1965, σ. 27 εξ.).

Η επιστημονική ενασχόληση με το πρόβλημα της αξιολογικής ουδετερότητας των κοινωνιολογικών επιστημονικών κρίσεων είναι σοβαρό θέμα της μεθοδολογίας της κοινωνιολογίας, το οποίο συνεζητείτο πάντοτε με «πολύ πάθος και για αυτό με σύνεση και διακριτική ικανότητα» σύμφωνα με τον Rene König (Einige Überlegungen zur Folge der "Werturteilslehre" bei Max Weber. *Kölnerzeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 16, 1964, σ. 1). Ορισμένοι κοινωνιολόγοι υποστηρίζουν ρητά την αξιολογική ουδετερότητα στην επιστήμη, χωρίς να μπορούν όμως στα έργα τους να προσφέρουν μια διάφανη εικόνα, τελείως ελεύθερη από αξιολογικές κρίσεις. Άλλοι προσπαθούν να πείσουν ότι η επιστήμη της κοινωνιολογίας δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς αξιολογικές κρίσεις και άλλοι προσπαθούν μόνο να πραγματοποιήσουν οι ίδιοι το αίτημα της ουδετερότητας των αξιών στα δικά τους έργα, χωρίς να διστάζουν να σχολιάζουν πολλές φορές ως «αντιεπιστημονικά» τα πορίσματα των άλλων παρατάξεων, γεγονός που στην περίπτωση αυτή σημαίνει σύμφωνα με τον Hans Albert «αρνητικό τονισμό της αξίας» (H. Albert, Das Werturteilsproblem im Lichte der logischen Analyse. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 112, 1956, σ. 410).

Το πρόβλημα των αξιολογικών κρίσεων στη μεθοδολογική του εξέταση εμπίπτει στο χώρο της επιστημονικής τεχνολογικής προβληματικής. Η ερώτηση που προκύπτει είναι, αν οι αξιολογικές κρίσεις εξυπηρετούν επιστημονικούς σκοπούς. Η απάντηση αυτού του προβλήματος προϋποθέτει τον προσδιορισμό του έργου της επιστήμης. Αν δεχτούμε ως αποστολή της επιστήμης την παροχή γνώσεων, τότε οι αξιολογικές κρίσεις, επειδή δεν έχουν γνωστικό περιεχόμενο και δεν εκπληρούν τους όρους της εμπειρικής – περιγραφικής γλώσσας, δεν είναι απαραίτητες στο έργο της επιστήμης. Αν όμως θεωρήσουμε το έργο της επιστήμης πέρα από την παροχή καθαρών γνώσεων στην πρακτική του πλευρά και δεχτούμε ότι η επιστήμη μπορεί να δώσει απαντήσεις στο χώρο των πρακτικών προβλημάτων και να επηρεάσει τον άνθρωπο στην λήψη και εκτέλεση αποφάσεων, τότε δεν μπορεί να αγνοηθεί τελείως η συμβολή των αξιολογικών κρίσεων, όσο και αν φαίνεται ικανοποιητική η συμβολή μόνο της περιγραφικής γλώσσας.

Όποιος δεχθεί μόνο τον πληροφοριακό χαρακτήρα της επιστήμης, τότε βεβαίως πρέπει να περιορισθεί αναγκαία στην προσφορά της περιγραφικής γλώσσας. Όποιος όμως δεχτεί ότι οι αξιολογικές κρίσεις έστω και σε περιορισμένα πλαίσια παρέχουν γνώσεις (όπως δέχεται η φυσιοκρατία και η ενορασιοκρατία), τότε προβληματίζεται για την χρησιμότητά τους στο πρόγραμμα εφαρμογής των επιστημονικών πορισμάτων. Η εξέταση π.χ. κοινωνιολογικών θεωριών όχι για ιστορικούς σκοπούς αλλά κάτω από το πρίσμα της πολιτικής εφαρμογής, επιβάλλει την γνώση αξιολογικών προϋποθέσεων με κανονιστικό χαρακτήρα (H. Albert, σ. 424 εξ.).

Την σημασία των αξιολογικών εκτιμήσεων για την επιστήμη επισήμανε ο Max Weber και υπογράμμισε την επίδρασή τους στην εκλογή των θεμάτων ή την εκλογή αντικειμενικών προβλημάτων. Για το Weber ήταν σαφές ότι στο χώρο των κοινωνικών επιστημών η ώθηση για επεξεργασία επιστημονικών προβλημάτων δίνεται από την εμπειρία μέσα από πρακτικά ερωτήματα. Το επιστημονικό πρόβλημα είναι συνδεδεμένο με το προσωπικό διαφέρον, με την συγκεκριμένη επιθυμία των «ζωντανών ανθρώπων» (Max Weber, *Die Objektivität sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 19, 1904, σ. 34). Στην έρευνα των πολιτιστικών επιστημών του Weber είναι σαφής η συμβολή των αξιολογικών ιδεών και η λειτουργική επίδραση των ιδιαίτερων ιστορικών γεγονότων, τα οποία διαδραματίζονται βάσει συγκεκριμένων κανονιστικών αρχών, στη δομή αυτών των επιστημών. Η αξίωση για μια αξιολογική εκλογή θεμάτων δεν σημαίνει οπωσδήποτε αντίφαση προς το αίτημα της αξιολογικά αδέσμευτης επιστήμης. Για το Weber οι αξιολογικές ιδέες, οι οποίες επικρατούν, προσδιορίζουν και την εκλογή των θεμάτων. Αυτό βέβαια σημαίνει ότι υπάρχει μεν

δυνατότητα της συνειδητά αξιολογικής απόφασης, αλλά ότι και δεν αποκλείεται η προσαρμογή προς τις επικρατούσες δυνάμεις και τους σκοπούς της κοινωνίας (Max Weber, σ. 50). Το αίτημα της ελευθερίας των αξιών ως κανόνας έρευνας δεν πρέπει να κατανοηθεί ως εξωτερική πίεση στον ερευνητή, να συνταχθεί προς ορισμένους σκοπούς. Όσο περισσότερο π.χ. ο κοινωνιολόγος αισθάνεται ελεύθερος στην εργασία του, τόσο περισσότερα αξιολογικά μέτρα μπορούν να προκύψουν από την έρευνά του.

Υπάρχουν επαγγέλματα, όπως π.χ. του εκκλησιαστικού ποιμένα και του γιατρού, που ο ορισμός τους περιέχει *implicite* την επιτέλεση μιας αναμφισβήτητης αξίας. Η θέση του κοινωνιολόγου όμως είναι διάφορη και ο ρόλος του μεστός συγκρούσεων, γιατί η γνώση δεν είναι αναμφισβήτητη αξία, όταν υπηρετείται χωρίς προϋπόθεση ωφέλειας. Οι διάφοροι επαγγελματικοί ρόλοι, οι οποίοι επιτελούνται από τους κοινωνιολόγους, χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από μια διαρκή σύγκρουση μεταξύ του προβληματικού προσανατολισμού και της ωφελιμότητας. Οι κοινωνιολόγοι ερευνητές υπάλληλοι π.χ. σε κέντρα έρευνας δέχονται τον προβληματικό προσανατολισμό, η εκλογή όμως του θέματος γίνεται από τους προϊσταμένους τους. Αυτό γίνεται αιτία να δημιουργούνται διάφορες αντιδράσεις και πολλές φορές παραποίηση της εντεταλμένης εργασίας. Ο ρόλος του κοινωνιολόγου στην συνείδηση της κοινωνίας είναι μεγάλος, αξιώνει εξασκημένη συνείδηση, απροκατάληπτη αντιμετώπιση των προβλημάτων και διαρκή επαγρύπνηση για τα υπάρχοντα κοινωνικά θέματα, γιατί για την κοινωνιολογία είναι αναγκαία η κατανόηση της κοινωνίας κάτω από το πρίσμα του παρόντος.

Το μοτίβο της εργασίας του κοινωνιολόγου ως υπαλλήλου ερευνητή είναι βέβαια διαφορετικό από εκείνο του ακαδημαϊκού κοινωνιολόγου, ο οποίος εργάζεται ελεύθερα από προσωπική ώθηση για γνώση, και θέτει ως πρόβλημα, εκλέγει δηλ. ως θέμα του, κάθε τι, το οποίο χρειάζεται κάποια εξήγηση. Ο κοινωνιολόγος υπάλληλος όμως, ο οποίος ανήκει κυρίως στο γραφειοκρατικό σύστημα λειτουργίας, είναι απλά εντεταλμένος από τον εντολοδόχο να ακολουθήσει ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα, να εργαστεί σε ένα θέμα, να καταλήξει σε πορίσματα, χωρίς όμως να τους ασκήσει αξιολογική κριτική. Ο υπάλληλος κοινωνιολόγος δηλαδή είναι όπως ο ατομικός φυσικός, ο οποίος εκπληρώνει την αποστολή του, π.χ. την διάσπαση του ατόμου, χωρίς να κρίνει το έργο του αξιολογικά και να ενδιαφερθεί για τον τρόπο χρήσης των πορισμάτων του. Το ζήτημα, το οποίο προκύπτει για τον ακαδημαϊκό κοινωνιολόγο, είναι θέμα προβληματικής αναφοράς, θέμα αφετηρίας, γιατί είναι πολύ πιθανό να εκτεθεί στην κατηγορία του απρογραμμάτιστου συρμού, όταν η αφετηρία του είναι απλά η ώθηση για γνώση και όχι ένα προσδιορισμένο πρόβλημα. Γεγονός είναι ότι ο κοινωνιολόγος της δυτικής πληθυντικής κοινωνίας βρίσκεται σε μια κατάσταση

έντασης, γιατί ενώ πρέπει να θέτει ο ίδιος τα προβλήματα και να παίρνει θέση βάσει των πορισμάτων του προχωρώντας σε αναμενόμενες αξιολογήσεις, προσκρούει στην αμερόληπτη αντικειμενικότητα. Η σύγκρουση αυτή οδηγεί τον ερευνητή κοινωνιολόγο στην ανοχή (Toleranz) ως έκφραση μιας πνευματικής στάσης με συνέπεια, η οποία σε αντίθεση με τον απόλυτο αυταρχισμό εμφανίζεται ως θετική. Η ανοχή όμως διαφόρων στάσεων σημαίνει την αποδοχή ενός καθολικού υποκειμενισμού και μπορεί να οδηγήσει στην απάθεια. Η ανοχή, εφόσον προέρχεται από μια αξιολογική αβεβαιότητα, περιέχει *implicite* την επιθυμία για κανόνες σταθερούς απόλυτης αξίας. Η παθητική ανοχή αξιώνει την καθολικά αδέσμευτη επιστημονική στάση. Η πλήρης απόρριψη της αδέσμευτης επιστήμης οδηγεί αντίθετα σε μια καθολική αξίωση αξιολογικών κανόνων. Μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών στάσεων προκύπτει θέμα εκλογής με το σχήμα είτε ... είτε (Entweder...oder). Η πλήρης αποδοχή και η πλήρης απόρριψη της ελευθερίας των αξιών από τον κοινωνιολόγο τον οδηγεί δυστυχώς στο πιεστικό σχήμα του είτε ... είτε. Ο κοινωνιολόγος όμως, ο οποίος ακολουθεί την αξιολογικά ελεύθερη ανάλυση, αλλά η εκλογή των θεμάτων του έχει αξιολογική αφετηρία και επιθυμεί να κρίνει τα πορίσματά του αξιολογικά, αποφεύγει την πόλωση του αξιολογικού μονισμού (R. Maynitz, *Soziologie in der Eremitage: Kritische Bemerkungen zum Vorwurf des Konservatismus der Soziologie. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 13, 19961, σ. 120 εξ.). Η αξίωση του Max Weber για μια ουδέτερη κοινωνιολογία συνδέεται στενά με την πεποίθησή του ότι υπάρχουν ύψιστες πολιτιστικές αξίες. Το επιστημονικό του διαφέρον στο θέμα των αξιολογικών κρίσεων απέβλεπε στην απαίτηση της αντικειμενικότητας, στη δημιουργία μιας κοινωνιολογικής σκέψης, η οποία θα ακολουθούσε την αυστηρή οδό της επιστήμης σε παγκόσμια ιστορική βάση. Το κοινωνιολογικό του πρόγραμμα ήταν να « *ερευνήσει επιστημονικά την καθολική πολιτιστική σπουδαιότητα της κοινωνικοοικονομικής δομής της ανθρώπινης κοινωνικής ζωής και των ιστορικών μορφών οργάνωσης*» (Max Weber, σ. 40) και ιδιαίτερα των πρακτικών προβλημάτων, με τα οποία ασχολείται η εμπειρική κοινωνιολογία.

Ο R. Dahrendorf με βάση την θεωρία του Max Weber βρίσκει στον επιστημονικό προγραμματισμό του κοινωνιολόγου έξι σημεία συνάντησης της κοινωνιολογικής επιστήμης και της αξιολογικής κρίσης. Υποστηρίζει ότι η ερμηνεία τους μπορεί να αποτελέσει σημαντική συμβολή στο διάλογο για τις αξιολογικές κρίσεις (R. Dahrendorf, σ. 33 εξ.). Ως πρώτο σημείο θεωρεί ο Dahrendorf την *εκλογή του θέματος*, δεδομένου ότι το ύψος της ποιότητας των επιστημονικών εργασιών εξαρτάται από τη συνεχή απόφαση του ερευνητή ως προς την εκλογή του αντικειμένου. Το δεύτερο σημείο του Dahrendorf αναφέρεται στο «*πρόβλημα της*

διαμόρφωσης των θεωριών», δηλ. στις «επόψεις επιλογής», οι οποίες και όταν βασίζονται στις πρακτικές αξιολογικές κρίσεις, είναι τελείως αβλαβείς ως προς τη διαδικασία της επιστημονικής γνώσης. Για απόκρουση του κινδύνου, ο οποίος μπορεί να προκύψει από την βοήθεια των «επόψεων επιλογής» στην εκλογή του θέματος, απαιτείται σαφής «διάκριση μεταξύ των δύο πολλές φορές με παραπλανητικό τρόπο σύμμεικτων επόψεων της επιστημονικής γνώσης», δηλ. της «λογικής» και της «ψυχολογίας της έρευνας». Η θέση επιλογής μας μαρτυρά τον τρόπο, με τον οποίο ο ερευνητής έφθασε σε ένα πόρισμα Χ αλλά όχι αν το πόρισμα Χ είναι ορθό ή λάθος. Ο αποφασιστικός παράγοντας για την ισχύ των πορισμάτων δεν είναι η πορεία σκέψης του ερευνητή, αλλά «μόνη η εμπειρική εξέταση, τα πορίσματά της όμως δεν μπορούν να θίγουν τις αξίες και την πορεία σκέψης του ερευνητή».

Η συνειδητοποίηση αξιολογήσεων με την έννοια επιλογής του Dahrendorf προφυλάσσει τον ερευνητή από υπάρχουσες ασυνειδητοποιήτες αξιολογήσεις και βοηθά στην «παρουσία σαφών και ειδικών επόψεων στη θέση γενικών διαστροφών, χωρίς να ελεγχθούν» (G. Mydral, *Das Wertproblem in der Sozialwissenschaft*, Hannover 1965, σ. 84). Ως τρίτο σημείο αναφέρει ο Dahrendorf το «πρόβλημα των αξιών ως αντικείμενο έρευνας».

Τα τρία ακόλουθα σημεία του Dahrendorf αναφέρονται στην κοινωνική πράξη. Ως τέταρτο σημείο ο συγγραφέας παρουσιάζει το «πρόβλημα της ιδεολογικής διαστροφής», το οποίο κατανοεί ως «την προσπάθεια να εμφανισθούν οι πρακτικές αξιολογικές κρίσεις ως επιστημονικές παραδοχές...». Οι ιδεολογικά διεστραμμένες κρίσεις στο χώρο της κοινωνιολογίας έχουν διπλή μορφή. Πρώτα απαντούν απολυτοποιήσεις θεωρητικών κρίσεων με αναπόδεικτη αξιολογική εκτίμηση. Στο σημείο αυτό έχουν τη ρίζα τους οι προκαταλήψεις, όπως φυλετικές, εθνικές και προκαταλήψεις στην δημιουργία συμβόλων. Μια δεύτερη παραλλαγή στην δημιουργία διαστροφών βρίσκεται στην ταύτιση των θεωρητικών κρίσεων με τις εμπειρικές κοινωνιολογικές θεωρίες. Ως παράδειγμα φέρνει ο Dahrendorf τη θεωρία για την αποξένωση του εργάτη στο χώρο της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία μπορεί να ερμηνεύεται ίσως φιλοσοφικά, αλλά δεν μπορεί να κατοχυρωθεί ή να ερμηνευτεί εμπειρικά. Ως πέμπτο σημείο συνάντησης της επιστήμης και της αξιολογικής κρίσης αναφέρει ο Dahrendorf «το πόρισμα της επιστημονικής εφαρμογής των επιστημονικών πορισμάτων». Το σημείο αυτό του Dahrendorf αναφέρεται καθαρά στην πράξη, δηλ. στη σχέση της κοινωνιολογίας με την κοινωνική πολιτική. Μπορεί δηλ. ο επιστήμονας ερευνητής να εύρει τον τρόπο, ώστε να γίνουν τα πορίσματά του πράξη; Είναι δυνατόν να υπάρξει μια επιστημονική κοινωνική πολιτική;

Η διάταξη ενός κοινωνιολογικού τεχνολογικού συστήματος προϋποθέτει μια λογική διαδικασία. Οι αξιολογήσεις, οι οποίες αναγκαία οδήγησαν στην εκλογή του προβλήματος, προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τη σκοπιμότητα του συστήματος. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι στη σύνταξη του τεχνολογικού προγραμματισμού είναι δυνατόν να υπολογιστούν όλοι οι σκοποί και να προσδιοριστεί η οργανική αξιολόγηση των μέσων, η οποία ανήκει στην ηθική και όχι στην τεχνολογία. Η τεχνολογία βοηθάει τον ερευνητή στην ανάλυση της δυνατότητας, δεν αναφέρεται στο δέον, στο πρόβλημα του τι οφείλουμε να κάνουμε, αλλά στο τι μπορούμε να κάνουμε (Πρβλ. H. Albert, *Ökonomische Ideologie und politische Theorie*, Göttingen 1954, σ. 15 εξ.). Ο χαρακτήρας της τεχνολογίας είναι πληροφοριακός ως προς τη χρήση των μέσων για την επίτευξη των σκοπών και εξαιτίας αυτού δεν χρειάζεται αξιολογικές κρίσεις αναφορικά με την χρήση ή αποφυγή ορισμένων μέσων. Τέτοιας μορφής όμως τεχνολογικά συστήματα στο χώρο της κοινωνιολογίας δεν επιδοκιμάζονται εύκολα, γιατί ο κοινωνιολόγος ερευνητής πρέπει να γνωστοποιήσει τους σκοπούς που επιδιώκει – ανταποκρινόμενος έτσι στις προσδοκίες της κοινωνικής ομάδας - , και να προτείνει την επιτέλεσή τους. Έτσι επιλέγει τον καλύτερο τρόπο έκφρασης για την επίτευξη του σκοπού, γεγονός που σημαίνει τη χρησιμότητα των αξιολογικών εκφράσεων, δεδομένου ότι οι προτάσεις του κοινωνιολόγου πληροφορούν για τους σκοπούς του, αλλά και απευθύνονται στην ψυχική διάθεση των άλλων (Πρβλ. H. Albert, *Das Werturteilsproblem...*, σ. 427 εξ.). Βέβαια η όλη πλοκή των κινήτρων του κοινωνιολόγου συντελεί σημαντικά στην επιλογή των θεμάτων του, δεν επηρεάζει όμως τη θετική ή αρνητική επίδρασή τους στην κοινωνική ζωή. Τα καθαρά επιστημονικά πορίσματα έχουν πολλές φορές βέβαια και πολύ μεγάλη πρακτική σπουδαιότητα, γιατί προσφέρουν λύσεις σε πραγματικά προβλήματα και γιατί σύμφωνα με την σύγχρονη επιστημολογία η σχέση των επιστημονικών πορισμάτων με την πράξη επιβάλλει τον έλεγχο, δηλαδή την πρακτική εφαρμογή τους. Το θέμα των κινήτρων του ερευνητή είναι βέβαια περίπλοκο θέμα. Εδώ απλά τοποθετούνται τα όρια της προβληματικής του.

Η ΣΜΙΛΗ ΚΑΙ ΤΟ ΝΥΣΤΕΡΙ: ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ ΕΝ ΟΨΕΙ ΕΝΟΣ ΟΠΤΙΚΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ZEITGEIST¹.

Ηλίας Κορομηλάς

Η κλασική Κοινωνιολογία παρουσίαζε μέχρι τα μέσα του εικοστού αιώνα μια ενδιαφέρουσα μεθοδολογική αντίφαση στην επιλογή των εργαλείων της. Αφ' ενός στηριζόταν εύλογα σε στατιστικές μετρήσεις, για να ισχυροποιήσει τα επιλεκτικά της παραδείγματα. Αφ' ετέρου χρησιμοποιούσε τα αποτελέσματα των εκάστοτε στατιστικών με σχεδόν αξιωματικό τρόπο, απομιμούμενη την συμπεριφορά των λεγόμενων σκληρών επιστημών. Φυσικά, τέτοιες τεχνικές δεν χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά και μόνο τα λεγόμενα *θεωρητικά* γνωστικά πεδία, αλλά και επιστήμες όπως η βιολογία – γι' αυτό συχνά αυτή η τελευταία μας προμήθευσε γοητευτικές, αν και ανεπικύρωτες, κοινωνιολογικές εξηγήσεις, όπως το εγωιστικό γονίδιο (Dawkins, R., 1976) κλπ. Αυτού του είδους οι μεθοδολογικές επιλογές χρησιμοποιούνται ως μια δυναμική σμίλη που κυριολεκτικά διαμορφώνει δεδομένα επιτακτικά, έως και βίαια, σε μια προκρούστεια προσπάθεια να παγιωθούν μοντέλα υποχρεωμένα να υπηρετήσουν *a priori* σκοπούς ή – κομψότερα – τεθμενές υποθέσεις εργασίας.

Σήμερα, η Κοινωνιολογία είναι υποχρεωμένη να αντιμετωπίσει και να ερμηνεύσει ένα Zeitgeist του οποίου τα βασικά κατηγορήματα απορρέουν από την άμεση ή έμμεση διαχείριση οπτικών δεδομένων (διαδίκτυο, διαφήμιση, οπτικός πολιτισμός² και προσομοιώσεις της φύσης)³. Επιπροσθέτως, και εν όψει των

¹ Το Zeitgeist (εκ του γερμανικού Zeit = εποχή + Geist = πνεύμα) σημαίνει Πνεύμα Εποχής και εμπεριέχει το σύνολο των περιρρεόντων ορισμών της λαϊκής επιστημονικής γνώσης (*folk science*), το επικρατούν γούστο, τα δεσπόζοντα ήθη και τους ευρύτερους πολιτισμικούς χαρακτήρες μιας περιόδου. Ο όρος εισήχθη από τον Johann Gottfried Herder σε μια κριτική που έγραψε το 1769 για το έργο του Christian Adolph Klotz όταν και μετέφρασε τη λατινική φράση *genius seculi* (*genius* = πνευματικός φύλακας + *saeculi* = του αιώνας) ενώ χρησιμοποιήθηκε και έγινε ευρύτερα γνωστός από τον Hegel αλλά και από Γερμανούς εκφραστές του Ρομαντικού Κινήματος. Οποιαδήποτε εικόνα έχει πέντε θέσεις αναφορικά προς το *Zeitgeist*: α. το αντιπροσωπεύει απολύτως, β. το κριτικάρει και το ανατρέπει, γ. βρίσκεται πολύ μπροστά από αυτό, δ. βρίσκεται πολύ πίσω από αυτό (*retrospective*) και ε. δεν έχει καμιά σχέση με αυτό (Collingwood, 1940· Mautner, 2000: 607· Rotenstreich, 1973:536· Sparshott, 1982: 371-408).

² Ο όρος οπτικός πολιτισμός (ή οπτική κουλτούρα – *visual culture*) αποδίδεται πρωτίστως στον Ιστορικό Τέχνης M. Baxandall (Baxandall, 1972) που μελέτησε την αναγεννησιακή ζωγραφική στην Ιταλία του 15ο αιώνα. Ακολούθως δε στην Ιστορικό Τέχνης Svetlana Alpers (Alpers, 1984) προκειμένου να τονίσει τον βαρύνοντα ρόλο των παντοίων οπτικών εικόνων στο πλαίσιο της ολλανδικής κοινωνίας του δέκατου έβδομου αιώνα. Ωστόσο, μετά το '90 αρχίζει να συμπήγνυται σε αυτόνομο, ή τουλάχιστον αναγνωρίσιμο, γνωστικό πεδίο, αν και οι ενασχολούμενοι περί αυτό έχουν διαφορετικές επιστημονικές προελεύσεις (κοινωνιολόγοι, φιλόσοφοι, γνωστικοί επιστήμονες, ανθρωπολόγοι, κλπ.). Η κοινωνιολογία αρχίζει να εμπλέκεται σε ζητήματα οπτικού πολιτισμού, ακριβώς όταν αποσαφηνίζονται οι όροι πολιτισμικές σπουδές (*cultural studies*), οπτικός πολιτισμός (*visual culture*) και οπτικές σπουδές (*visual studies*), (Elkins, 2003:1-2 & 25-30· Mirzoeff, 1998).

μεταμοντέρνων δεδομένων, αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει όρους περιγραφής που αναφέρονται σε μεταβατικές, δυνητικές ή και εξελισσόμενες καταστάσεις. Παραιτούμενη από την χρήση της σμίλης, στρέφεται στη χρήση του νυστεριού, καθώς όλο και περισσότερο πρέπει να αποφύγει τις αμφισημίες ή την μεταφορική γλώσσα. Και τούτο γιατί η Κοινωνιολογία δεν μπορεί να συνεχίσει να στηρίζεται μόνο σε στατιστικούς συσχετισμούς. Πρέπει να εγκαταστήσει συνδυαστικά μοντέλα ανάμεσα σε ανθρωπολογικές θρυαλλίδες εντεταγμένες στα mega-αστικά περιβάλλοντα (mega-cities, postmetropolis [Soja, 2000]) και στην προσομοίωση της πραγματικότητας την αποτελούμενη από εικόνες-προσομοιώσεις (simulacra)⁴. Για τούτο, χρειάζεται να οριοθετήσει τα λογικά της εργαλεία, αλλά και τα λογικά εργαλεία των όμορων περιοχών της Ανθρωπολογίας και της Πολιτικής Επιστήμης. Είναι χαρακτηριστικό πως από το 1990 και μετά, οσάκις έχουμε μεγάλες κριτικές σε ισχυρά κοινωνιολογικά ερμηνευτικά μοντέλα, αυτές στηρίζονται κατ' εξοχήν σε αμφισβήτηση όχι τόσο της υπόθεσης εργασίας, αλλά των λογικών παραμέτρων που παρήγαγαν τα επιχειρήματα της θεωρίας. Τυπικό παράδειγμα η κριτική που άσκησαν οι επίγονοι και επικριτές του στον E. Gellner (Gellner, 1992, 1997· Smith, 1999· Rose, 1996).

Θα επιχειρήσω τώρα να συνδέσω την Ανθρωπολογία, την Κοινωνιολογία και την Πολιτική Επιστήμη καθέτως με τα λογικά μοντέλα και τις τεχνητές γλώσσες που αυτές χρησιμοποιούν υπό μια μεταμοντέρνα οπτική. Ακόμα, θα επιχειρήσω να καταδείξω την οριζόντια σχέση που διατρέχει τα μοντέλα αυτά, ώστε να φανεί η ουσιαστική μεθοδολογική διασύνδεση των ως άνω τριών γνωστικών πεδίων. Και τούτο γιατί σήμερα κανείς δεν μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της κανονιστικότητας που απορρέει από τα simulacra, αν δεν καταφύγει σε διεπιστημονική προσέγγιση, και μάλιστα, σε προσέγγιση των πεδίων κοινής προέλευσης (Elkins, 2003:25-30).

Έχει γίνει πολύς λόγος για σχέσεις ιδιοτήτων, για ποιότητες⁵, Τύπους, Σήματα (Peirce, 1931-1958· Quine, 1987: 216-219) και επομένως θα πρέπει να δούμε με

³ Ο Scott Lash γράφει: "Ζούμε σε μια κοινωνία στην οποία η αντιληπτικότητα μας κατευθύνεται τόσο συχνά στις αναπαραστάσεις, όσο και στην «πραγματικότητα»... και η αντίληψη που έχουμε για την πραγματικότητα καταλήγει να είναι μέσω αυτών των αναπαραστάσεων. Ακόμη και ένα μεγάλο τμήμα από τις αναπαραστάσεις που αντιλαμβανόμαστε, προέρχεται από αναπαραστάσεις", (Lash, 1990: 24, μετ. δική μου).

⁴ Ο όρος simulacrum (ενικός του λατινικού simulacra) έχει μεταφραστεί στα ελληνικά τόσο ως *ομοίωμα* όσο και ως *προσομοίωση*. Αναλύθηκε και έγινε ευρύτερα γνωστός από τον Γάλλο κοινωνιολόγο Jean Baudrillard (Baudrillard, 1994).

⁵ Την πιο αξιόλογη απόπειρα να διακρίνει τις πρωτεύουσες ποιότητες (primary qualities) από τις δευτερεύουσες (secondary qualities) έκανε ο J. Locke στο κλασικό του έργο *An Essay Concerning Human Understanding* (Locke, 1690).

Μέχρι σήμερα έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες πάνω στις σχέσεις ιδιοτήτων (Sprigge, 1962:197-212). Οι ιδιότητες ως συστατικό της ρεαλιστικής πραγματικότητας θεωρούνται *de re*, όταν συναποτελούν

ποιον τρόπο χρησιμοποιούν τα διάφορα καθ' όλου και επιμέρους⁶ τα τρία γνωστικά πεδία που εμπλέκονται στην ανάλυση του μεταμοντέρνου τοπίου. Δηλαδή η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία και η πολιτική φιλοσοφία. Και είναι σημαντικό να έχουμε πάντα υπ' όψιν, πως όλοι οι τρόποι με τους οποίους αναδύθηκαν κατά καιρούς τα καθ' όλου και τα επιμέρους δεν σημαίνουν απλώς αλλαγή ορολογίας, αλλά πραγματικές και καίριες διαφορές ανάμεσα στα συστήματα περιγραφής. Δεν είναι δηλαδή το ίδιο τα καθ' όλου και τα επιμέρους με τους Τύπους και τα Σήματα, ή με τις ποιότητες και τις ιδιότητες. Επειδή αυτά τα δίπολα αφ' ενός μεν καταδεικνύουν τη διαφορά τρόπου κατακερματισμού των δεδομένων (data fragmentation). Αφ' ετέρου δε, τη στατιστική απόκλιση του ποσοστού παραδειγματοποίησης (exemplification) ή εξαντικειμένισης (reification) των δειγμάτων αναφοράς ως προς ένα εγχειρίδιο (manual) διακανονισμού των σχέσεων ανάμεσα στο βάθος και στο πλάτος οποιασδήποτε έννοιας του τρέχοντος Zeitgeist.

Τα σύγχρονα νευροφυσιολογικά δεδομένα μας επιβεβαιώνουν πως ό,τι συναποτελεί ένα αντίλημμα (concept) είναι μία σύνθεση δεδομένων που γίνονται αντιληπτά ακριβώς επειδή είναι συντεθειμένα με τον συγκεκριμένο τρόπο και όχι άλλον. Αυτά τα δεδομένα είναι ένα σύνολο ποιοτήτων των οποίων ο αλληλοπροσδιορισμός καθορίζεται εντελώς από τη σύνθεση της πηγής εκπόρευσής τους. Τούτη δεν είναι άλλη από μία σύνθεση πραγματικών ιδιοτήτων που κείνται στο ρεαλιστικό κόσμο έξω από τον παρατηρητή. Οι ιδιότητες είναι συγκεκριμένες συμπεριφορές της ύλης και υπάρχουν ως τέτοιες ανεξαρτήτως της εμπλοκής του παρατηρητή. Απαντούν δε στις εξής σχέσεις:

1. ιδιότητες καθ' εαυτές (properties)
2. σχέσεις ιδιοτήτων (property relations). Δηλαδή σχέσεις συμπεριφορών της ύλης.
3. καταστάσεις των πραγμάτων (state of affairs). Δηλαδή διαφορότροπες συμπλοκές σχέσεων ιδιοτήτων που αποδίδουν γεγονότα⁷.

αντικείμενα, η τιμή αληθείας των οποίων δεν αποδίδεται από τον παρατηρητή. Οι ιδιότητες de dicto δεν αποτελούν συστατικό των ρεαλιστικών αντικειμένων, αλλά αποδίδονται σε αυτά από τον παρατηρητή, ως δικές του δεσμεύσεις για την πραγματική ή και την περιγραφική ύπαρξή τους (Blanshard, 1962: Goodman, 1978:162-164, McGinn, 1983: Smith, 221-255).

⁶ Η περιγραφή των Καθόλου (*Universalia*) και των Επιμέρους (*Particularia*) διατυπώθηκε από τον Πλάτωνα (θεωρία των Ιδεών) και – υπό διαφορετική οπτική – από τον Αριστοτέλη. Ήτοι, κατά τον Πλάτωνα τα Καθόλου (ή οι Ιδέες) υπάρχουν *πριν το πράγμα* (*universalia ante rem*) ενώ κατά τον Σταγειρίτη μαθητή του, τα Καθόλου βρίσκονται *μέσα στο πράγμα* (*universalia in re*) (Armstrong, 1978: Lewis, 1983:343-377).

⁷ Παράδειγμα ιδιότητας: *η ερυθρότητα*. Η ικανότητα όλων των αντικειμένων που είναι ερυθρά να απορροφούν κάθε άλλη ακτινοβολία του φάσματος, πριν της ανακλώμενης ερυθράς.

Ένας παρατηρητής – δέκτης που προσλαμβάνει κάποιο ή κάποια αντιλήμματα, χρησιμοποιεί τις τρεις αριστοτελικές λογικές αρχές⁸ για να διακρίνει σε ένα πρώτο επίπεδο τις σχέσεις ομοιότητας αυτών που προσλαμβάνει, και σε ένα δεύτερο επίπεδο για να εγκαταστήσει αιτιακές σχέσεις ανάμεσα στις σχέσεις ομοιότητας.

Εάν τις ίδιες ιδιότητες που υπάρχουν στα πράγματα (de re) τις παρατηρήσω με διαφορετικό τρόπο, μου αποδίδουν διαφορετικές σχέσεις ποιότητων, με αποτέλεσμα να μπορώ να εγκαταστήσω διαφορετικών ειδών αιτιακές σχέσεις. Εάν πω, για παράδειγμα, ότι αστράφτει στον ουρανό επειδή αμάρτησα και προκάλεσα την οργή του Θεού άρα πρέπει να θυσιάσω ένα ζώο, έχω επικεντρωθεί σε συγκεκριμένα σύνολα ποιότητων μακροκοσμικής περιγραφής, στα οποία έχω εγκαταστήσει συγκεκριμένες αιτιακές σχέσεις. Αν πω όμως ότι αστράφτει, επειδή συναντώνται σύννεφα διαφορετικού ηλεκτρικού φορτίου, τότε έχοντας αναφερθεί πάλι στις ίδιες σχέσεις ιδιοτήτων, επικεντρώνομαι σε διαφορετικές σχέσεις ποιότητων μικροκοσμικής περιγραφής⁹, με αποτέλεσμα να εγκαθιστώ διαφορετικού τύπου αιτιακές σχέσεις. Όσο περισσότερο αναζητώ εμπειρικά κανονικότητες, τόσο ισχυρότερη καταλήγει να γίνεται η αναγωγή μου σε καταστάσεις των πραγμάτων.

Αυτή η διαφορότροπη εγκατάσταση αιτιακών σχέσεων, απορρέει κατά μείζονα λόγο από ολόκληρο το επιβιωτικό σύστημα συνοχής μιας ομάδας και προμηθεύει κατ' εξοχήν πρωτογενές υλικό στη μελέτη του ανθρωπολόγου. Υπό τις μεταμοντέρνες συνθήκες, η εγκατάσταση αιτιακών σχέσεων δεν έχει ως τελικό σημείο αναφοράς τις καταστάσεις των πραγμάτων της ρεαλιστικής πραγματικότητας, που χωρίς τον παρατηρητή τελούν υπό συγχρονία. Αλλά αναφέρεται εντέλει σε καταστάσεις των πραγμάτων μιας δομικής σύνθεσης της οπτικής εικόνας με σαφώς

Παράδειγμα σχέσης ιδιοτήτων: η *ερυθρότητα* και το *αεριώδες*. Η *ερυθρότητα* εξηγήθηκε προηγουμένως και το *αεριώδες* σημαίνει το ποσοστό μοριακής κινητικότητας που δεν χαρακτηρίζει τα συμπαγή ή τα υγρά.

Και οι δύο χαρακτηρισμοί περιγράφουν οιοδήποτε ερυθρό αέριο, π.χ. το αέριο καύσης πυριτίου.

Παράδειγμα κατάστασης των πραγμάτων: η *ερυθρότητα με το αεριώδες και τη διαδοχικότητα*. Τα δύο πρώτα εξηγήθηκαν προηγουμένως και η *διαδοχικότητα* σημαίνει την ορισμένη ποσόστωση και χρονικότητας επανάληψη της ως άνω σχέσης των δύο ιδιοτήτων. Τυπικό παράδειγμα περιγραφής της καύσης πυριτίου σε εσωτερικούς εσμούς πετρωμάτων.

Τα παραπάνω παραδείγματα θεωρούνται κλασικά και έχουν χρησιμοποιηθεί από πολλούς λογικούς που ασχολήθηκαν με θεωρίες ιδιοτήτων. Αντιπροσωπευτικότερος όλων είναι ο *Alonzo Church*, εισηγητής και της *Intensional* και *Extensional Logic* (Church, 1940: 56-68).

⁸ Οι τρεις λογικές αρχές κατά τον Αριστοτέλη είναι η αρχή της ταυτότητας, της αντίφασης και η του τρίτου ή του αποκλειόμενου μέσου. Χρησιμοποιούνται από οποιονδήποτε μέσο νου για να θεμελιώσει ό,τι λέμε κοινή λογική (common sense). Και αποτελούν την στοιχειώδη *condicio sine qua non* οποιασδήποτε απόπειρας λογικού συμπερασμού (Aristotle, 4^{ος} αι. π.Χ.).

⁹ Μακροκοσμική περιγραφή = εξωτερική περιγραφή φαινομένων υπό κλίμακα κανονικού μεγέθους και όχι υπό συνθήκες εργαστηρίου. Μικροκοσμική περιγραφή = εσωτερική περιγραφή φαινομένων με σωματιδιακή ή και υποσωματιδιακή επεξήγηση.

ασταθή προτερόχρονα και υστερόχρονα. Ως αποτέλεσμα, ήδη θέτει εν αμφιβόλω το ίδιο το γνωστικό πεδίο εργασίας του ανθρωπολόγου.

Σε περίπτωση που το ενδιαφέρον μας δεν επικεντρώνεται σε συμπλοκές ποιότητων, αλλά σε μία έτοιμη κατεύθυνση προσοχής προς τα αποτελέσματα του προσλαμβάνειν τέτοιες συμπλοκές, τότε αναφύεται ζήτημα επιλογής και διαχείρισης προτύπων. Με άλλα λόγια εξαντικειμενισή ή πραγματοποίηση (reification) και παραδειγματοποίησή τους (exemplification)¹⁰, υπαγορευμένη από το τρέχον Zeitgeist.

Στην πραγματικότητα δηλαδή, βρισκόμαστε μπροστά στη σχέση ενός Τύπου με τα Σήματά του. Ο Τύπος είναι μία συγκεκριμένη συμπλοκή ποιότητων που λειτουργεί ως δομική μήτρα. Μήτρα που αναπαράγει με υλικό τρόπο τις ίδιες συμπλοκές μέσα σε αντικείμενα – φορείς προκατασκευασμένα από ιδιότητες, που μπορούν ακριβώς να παράγουν την ως άνω ακριβώς συμπλοκή ποιότητων¹¹.

Τα παραγόμενα αντικείμενα – φορείς είναι τα Σήματα. Τα Σήματα εξαντικειμενίζονται από μια κοινωνική ομάδα σε περίπτωση που το ειδικό της Zeitgeist, τής υπαγορεύει ένα ειδικό ενδιαφέρον για τον Τύπο που τα παράγει. Άρα και τα Σήματα γίνονται ενδιαφέροντα και χαρακτηρίζουν με τη σειρά τους την ομάδα. Οσάκις τα Σήματα παραδειγματοποιούνται, αναφέρονται δηλαδή σε κατηγορία, συμβαίνει η εξαντικειμενισή τους να έχει προχωρήσει σε ένα επίπεδο λογικού χαρακτηρισμού καθ' υπαγόρευση της τρέχουσας folk science που αποτελεί ειδικό μέρος του Zeitgeist.

Έτσι, ο κοινωνιολόγος χρησιμοποιεί τους Τύπους για να κατασκευάσει τα de gustibus δεδομένα της ομάδας, και τα Σήματα για να εξετάσει τις ταξονομικές προδιαθέσεις της. Από αυτά τα δύο εργαλεία συμπεραίνονται οι μηχανισμοί που εγκαθιστούν τις νόρμες συμπεριφοράς της ομάδας. Με τρόπον ώστε να ενσωματώνονται τα μέλη της σε αυτήν και να διατηρούν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους στοιχεία μέσα από τελετές, κώδικες συμπεριφοράς, έθιμα κλπ. Αυτό δηλαδή που καταλήγει να γίνεται εθνοτική ή φυλετική μνήμη και – εξαιτίας της προϋπόθεσης του

¹⁰ Εξαντικειμενισή ή πραγματοποίηση (reification) αποκαλείται στη φαινομενολογία η απόδοση τιμής αληθείας σε ένα αντικείμενο που προσλαμβάνεται ως νοητική αναπαράσταση από έναν παρατηρητή. Η παραδειγματοποίηση (exemplification) αποκαλείται στη φαινομενολογία όχι μόνον η απόδοση τιμής αληθείας σε ένα αντικείμενο τέτοιου τύπου, αλλά και η απόδοση χωροχρονικού προσδιορισμού που επιτρέπει στον φέροντα τη νοητική αναπαράσταση παρατηρητή, να αναφέρεται σε αυτήν ως εάν ήταν οντολογικά καταδείξιμη. Ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται από τον κλάδο της φαινομενολογίας, που αρχόμενος από τον Lambert και τον Brentano, καταλήγει στους νεοαναλυτικούς φαινομενολόγους τύπου Searle. Ενώ ο δεύτερος χρησιμοποιείται από τον κλάδο της φαινομενολογίας που αρχόμενος από τον Husserl καταλήγει στους επιγόνους του Sartre με έντονες ψυχαναλυτικές αναφορές (Spiegelberg, 1965).

¹¹ Σήματα ενός Τύπου είναι όλα τα βιομηχανικά αντικείμενα που παρασκευάζονται με προδιαγραφές μιας συγκεκριμένης πατέντας. Σήματα όμως είναι και τα Πολλαπλά που έχουν υποκαταστήσει στις σύγχρονες εκτυπώσεις τα κλασικά χαρακτηριστικά. Σήματα βέβαια είναι και όλων των ειδών οι αποτυπώσεις του ίδιου κειμένου και όλων των ειδών οι εκτελέσεις ενός μουσικού κομματιού (Wollheim, 1980).

ειδικού ενδιαφέροντος – να αναγνωρίζεται ως οικείο και συνεκτικό στοιχείο. Η κατασκευή και επιλογή ενός Τύπου από την ομάδα, και το παρεπόμενο ενδιαφέρον γι' αυτόν, προϋποθέτει βουλευσιαρχικό υπόβαθρο με οξυμένη ενεργητική όραση¹². Βέβαια, στη μεταμοντέρνα κατάσταση η παθητική όραση έχει υποκαταστήσει την ενεργητική και η επίγνωση έχει αντικαταστήσει την επικέντρωση της προσοχής (focus of attention) (Corbetta & Shulman, 2002· Deubel & Schneider, 1996· LaBerge, Carlson & Williams, Bunney, 1997· Peterson, Kramer & Irwin, 2004· Velmans, 1995: 247-250· Wright, & Ward, 2008). Ως αποτέλεσμα, ο κοινωνιολόγος δυσκολεύεται να συνδέσει τους επικρατέστερους Τύπους που χρησιμοποιεί η ομάδα, με τα στοιχεία που ευθύνονται για τη συνοχή της. Και δεν διαθέτει τη διαφάνεια της τεχνογνωσίας και της τεχνομεθοδολογίας (know how & know that) με τις οποίες η ομάδα πραγματώνει συγκεκριμένες σειρές Σημάτων κατά τη διαδικασία διαχείρισης ενός ασαφούς Zeitgeist. Έτσι, γίνεται θολή και η ίδια η προδιαγραφή της δυναμικής της¹³.

Τα Γένη Γενικώτατα είναι τρόποι αναφοράς σε κατηγορίες που δεν διαθέτουν υπερκειμένη ειδοποιό διαφορά. Και τα Είδη Ειδικώτατα είναι ατομικές περιπτώσεις που χαρακτηρίζονται από όλο το φάσμα των ειδοποιών διαφορών¹⁴. Ο τρόπος με τον οποίο μία ομάδα αναφέρεται στα οικεία της Γένη Γενικώτατα, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αυτά καταλήγουν (εφαρμόζονται) στα Είδη Ειδικώτατα, αποτελεί τον πυρήνα εφαρμογής Γενικών Αρχών (Principia Generalia) που διαπνέουν την ομάδα. Από αυτές τις αρχές απορρέουν οι νόρμες (νόμοι), η πολιτισμική περιουσία και οι διακανονιστικές συνθήκες που συνέχουν την ομάδα. Επομένως, αποτελούν κατ' εξοχήν υλικό του γνωστικού πεδίου του πολιτικού φιλοσόφου.

¹² Τον όρο ενεργητική όραση (active vision) εισήγαγε και ανέλυσε πρώτος ο νευροεπιστήμονας Richard Gregory στο *Eye and Brain* (Gregory, 1966: 9).

¹³ Ο M. Maffesoli, ο πρώτος ίσως που χρησιμοποίησε τον όρο νεο-φυλετισμός σε ακαδημαϊκό κείμενο, προέβλεψε ότι προϋπόθεση της καθίζησης των θεσμών και της κουλτούρας του μοντερνισμού, τα νέα κοινωνικά μορφώματα θα εναπέθεταν τον αυτοπροσδιορισμό τους σε οργανιστικές αρχές καταγόμενες από το απώτατο «φυλετικό» τους παρελθόν (Maffesoli, 1996). Αρχές οι οποίες θα χρησίμευαν για καθοδήγηση, επομένως η μεταμοντερνική νεο-φυλετική εποχή θα κατέγραφε τις δυναμικές των «φυλών» ως καθοδηγητικά μοντέλα. Βέβαια, παραμένει ανοιχτό το πρόβλημα των παραγόντων που μπορούν να διεγείρουν την ανάγκη για αλίευση στοιχείων συνοχής μίας ομάδας από το ίδιο το φυλετικό της παρελθόν. Είναι αυτοί ακριβώς οι παράγοντες που υπαγορεύονται από παντοία επικοινωνιακά (μηντιακά) και πληροφορικά κανάλια. Και είναι τόσο πιο γενικώς οπτικά αναγνωρίσιμα, όσο απευθύνονται προς μεγαλύτερο πλήθος «φυλών». Έτσι, επιστρατεύοντας παρωχημένους φυλετικούς Τύπους, μια επικοινωνιακή ή πληροφορική αρχή μπορεί να παράγει ασαφώς αναγνωρίσιμα, αν και οικεία Σήματα, έτοιμα προς γενική υιοθέτηση (Bauman, 1998: 163-222· του ιδίου, 2000: 110-144 & 223-250).

¹⁴ Πβ. στην κλασική ανάλυση από τον Αριστοτέλη στο έργο του *Μετά τα Φυσικά* (Aristotle, 4^{ος} αι. π.Χ.: 1032b5-14 & 1070b33).

Στην περίπτωση βέβαια των μεταμοντέρνων συνθηκών, η εφαρμογή εξαιρετικά συνεκτικών Γενών Γενικωτάτων καταλήγει να γίνεται σε διαφορετικής προέλευσης Είδη Ειδικώτατα, και συχνά αντιφατικά μεταξύ τους. Έτσι δυναμιτίζεται πρακτικά αργiori η δυνατότητα του πολιτικού φιλοσόφου να προτείνει γενικά ερμηνευτικά μοντέλα.

Όπως είδαμε, τα μεθοδολογικά εργαλεία του ανθρωπολόγου, του κοινωνιολόγου και του πολιτικού φιλοσόφου, λειτούργησαν απρόσκοπτα μέχρι τα μισά τουλάχιστον του εικοστού αιώνα, οπότε, εξαιτίας της υποκατάστασης των δεδομένων του ρεαλιστικού κόσμου από τα simulacra, οι επιπτώσεις φαίνεται να είναι οι εξής:

Α) Στην περίπτωση του ανθρωπολογικού γνωστικού πεδίου το πρόβλημα θεμελιώνεται στην έλλειψη αμφιμονοσήμαντης αντιστοιχίας ανάμεσα στις πραγματικές ιδιότητες των προσομοιώσεων, προς τις ποιότητες που η εκάστοτε ομάδα αποφασίζει να θεωρεί ενδιαφέρουσες.

Β) Στην περίπτωση του κοινωνιολογικού γνωστικού πεδίου, το πρόβλημα θεμελιώνεται κυρίως λόγω της πραγματοποίησης Σημάτων που προέρχονται από Τύπους ασαφούς δομής. Με αποτέλεσμα η παραδειγματοποίησή τους (δηλαδή η κάθε είδους κατηγοριοποιητική απόπειρα) να καθίσταται ανέφικτη. Και τούτο γιατί δεν καταγράφεται ένα ομοιογενές Zeitgeist που να υπαγορεύει την επιλογή Τύπων, αλλά πολλαπλές και πολλαχόθεν διάχυτες αντιλήψεις γύρω από κάποια βασικά θέματα.

Γ) Στην περίπτωση του γνωστικού πεδίου της πολιτικής φιλοσοφίας, το πρόβλημα θεμελιώνεται κατά κύριο λόγο στην αδυναμία διατύπωσης και σύνδεσης Γενικών Αρχών με τα προγεφυρώματα κατάβασης από τα Γένη Γενικώτατα στα Είδη Ειδικώτατα. Και τούτο γιατί αυτά τα τελευταία παρουσιάζουν ποικιλότροπο φάσμα από δεσμίδες ειδοποιών διαφορών, που ανάγονται σε περισσότερα από ένα Γένη Γενικώτατα, ακόμα και αλληλοαναιρούμενα μεταξύ τους.

Υπό τα σημερινά δεδομένα, για να εξετάσουμε τις επιπτώσεις του μεταμοντέρνου στη σύμπτυξη και συνοχή των ομάδων, χρειαζόμαστε περισσότερο από κάθε άλλη φορά σκληρά αντικειμενιστικά κριτήρια. Μια πρόταση θα μπορούσε να είναι αυτή: Ένα μοντέλο σύνδεσης των τρεχόντων Τύπων προς τις αιτίες γένεσης των πλασματικών αναγκών που δημιουργούν τα simulacra στους αντιλήπτορες. Και ακόμα η σύνδεση των Σημάτων με τους τρόπους ικανοποίησης τούτων των πλασματικών αναγκών. Η σύνδεση των Τύπων με τις αιτίες γένεσης των πλασματικών αναγκών, μας προσφέρει μία νέα οπτική για την εξέταση των στοιχείων συνοχής μιας κοινωνικής ομάδας στο μεταμοντέρνο κόσμο. Η σύνδεση των Σημάτων με τους τρόπους ικανοποίησης των πλασματικών αναγκών, μας επιτρέπει μία νέα

οπτική για τη μελέτη της δυναμικής αυτής της ομάδας. Ευκαίριο βέβαια είναι οι τέτοιες συνδέσεις να αφορμώνται από ένα τουλάχιστον αυστηρά ή και στατιστικά μετρήσιμο παράγοντα. Αυτός μπορεί να είναι ο τρόπος με τον οποίο οι πλασματικές ανάγκες ικανοποιούνται στο πλαίσιο του μεταμοντέρνου οικονομικού τοπίου, του τοπίου των οικονομικών θραυσμάτων.

Βιβλιογραφία

Aristotle (περ. μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.) *Metaphysics (Metaphysica)*, ed. W.D. Ross, Oxford: Oxford University Press, 1924, 2 vols; Books IV-VI, trans. C.A. Kirwan, Clarendon Aristotle Series, Oxford: Oxford University Press, 1971; Books VII-VIII trans. D. Bostock, Clarendon Aristotle Series, Oxford: Oxford University Press, 1994; Books XIII-XIV trans. J. Annas, Clarendon Aristotle Series, Oxford: Oxford University Press, 1976, 1032b5-14 & 1070b33.

Alpers, S. (1984) *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*, Chicago: University Of Chicago Press.

Armstrong, D.M. (1978) *Universals and Scientific Realism*, 2 vols, London: Cambridge University Press.

Baudrillard, J. (1994) *Simulacra and Simulation*, (μετ. S. F. Glaser), Michigan: The University of Michigan Press.

Bauman, Z. (1998) "Tribal Moralities", στο *Life in Fragments* (Essays in Postmodern Morality), Oxford: Blackwell, σσ. 163-222.

----- (2000) "Beyond the Moral Party", "In the End is the Beginning", στο *Postmodern Ethics*, Oxford: Blackwell, σσ.110-144 & 223-250 αντιστοίχως.

Baxandall, M. (1972) *Painting and Experience in Fifteenth Century Italy; A Primer in the Social History of Pictorial Style*, Oxford: Oxford University Press.

Blanshard, B. (1962) *Reason and Analysis*, London: Routledge.

Church, A. (1940) 'A Formulation of the Simple Theory of Types', *Journal of Symbolic Logic*, vol. 5, Durham: Duke University Press.

Collingwood, R. G. (1940) *An Essay on Metaphysics*, Oxford: Oxford University Press.

Corbetta, M., Shulman, G.L. (2002) «Control of goal-directed and stimulus-driven attention in the brain», *Nature Reviews Neuroscience*, 3:201-215.

Dawkins, R. (1976) *The Selfish Gene*, Oxford: Oxford University Press.

Deubel, H. & Schneider, W. (1996) «Saccade Target Selection and Object Recognition: Evidence for a Common Attentional Mechanism», στο *Vision Research*, 36: 1827-1837.

Elkins, J. (2003) "What is Visual Studies?", "Is Visual Culture Interdisciplinary?", στο *Visual Studies: A Skeptical Introduction* στο *Visual Studies: A Skeptical Introduction*, Routledge.

Gellner, E. (1992) *Έθνη και Εθνικισμός* (μετ. Δ. Λαφαζάνη), Αθήναι: Αλεξάνδρεια.

----- (1997) *Nationalism*, London: Weidenfeld and Nicolson.

Goodman, N. (1978) «Replies», *Erkenntnis*, τ. 12, Netherlands: Springer.

Gregory R. (1966) *Eye and Brain*, Princeton: Princeton Univ. Press.

LaBerge, D., Carlson, R.L., Williams, J.K., Bunney, B.G. (1997) «Shifting Attention in Visual Space: Tests of Moving-Spotlight Models Versus an Activity-Distribution Model», στο *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 23 (5): 1380-1392.

Lash, S. (1990), «Sociology of Postmodernism», στο *International Library of Sociology Series*, London: Routledge.

Lewis, D. (1983) 'New Work for a Theory of Universals', *Australasian Journal of Philosophy*, vol. 61, Issue 4, Princeton: Routledge.

Locke, J. (1690) *An Essay Concerning Human Understanding*, (Nidditch, P.H. επιμ. 1975), esp. bk II, ch. viii, Oxford: Clarendon Press.

Maffesoli, M. (1996) *The Time of the Tribes* (μετ. Rob Shields), London: SAGE Publications.

Mautner, T. (επιμ.) (2000) *Dictionary of Philosophy*, London: Penguin.

McGinn, C. (1983) *The Subjective View*, Oxford: Oxford University Press,.

Mirzoeff, N. (επιμ.) (1998) *The Visual Culture Reader*, London: Routledge.

Peirce, C.S. (1931-58) *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, Hartshorne C. & P. Weiss (eds.) (The eight-volume collection of Peirce's papers) vol. 4, para. 537; vol. 8, para. 334; vol. 2, para. 243-6, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Peterson, M. S., Kramer, A. F. & Irwin, D. E. (2004) «Covert shifts of attention precede involuntary eye movements», στο *Perception & Psychophysics*, 66, 398-405.

Quine, W.V. (1987) *Quiddities: An Intermittently Philosophical Dictionary*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rose, M. (1996) *The Post-modern and the Post-Industrial: A Critical Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.

Rotenstreich, N. (1973) "Zeitgeist", *Dictionary of the History of Ideas*, Vol. 4, New York: University of Virginia Library.

Smith, A. D. (1999) *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press.

Smith, A.D. (1990) 'Of Primary and Secondary Qualities', *Philosophical Review*, 99, Durham: Duke University Press.

Soja, E. W. (2000) *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, Oxford: Blackwell.

Sparshott, F. (1982) *The Theory of the Arts*, Princeton-New Jersey: Princeton University Press.

Spiegelberg, H. (1965) *The Phenomenological Movement: A Historical Introduction*, The Hague: Martinus Nijhoff, Holland.

Sprigge, T. (1962) "Internal and External Properties", *Mind*, τ. 71, Oxford: Oxford University Press.

Velmans, M. (1995) "Consciousness, Theories of", στο *The Handbook of Brain Theory and Neural Networks* (επιμ. M.A. Arbib), Mass.: The MIT Press.

Wollheim, R. (1980) *Art and Its Objects*, Cambridge: Cambridge University Press.

Wright, R.D. & Ward, L.M. (2008) *Orienting of Attention*, Oxford University Press.

Ηλίας Κορομηλάς Δρ Κοινωνιολογίας

ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ : ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΟΜΗ, ΛΟΓΙΚΕΣ ΤΩΝ ΑΓΟΡΩΝ, ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ

Νίκος Σουλιώτης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα μεγάλο μέρος της σύγχρονης διεθνούς βιβλιογραφίας της αστικής κοινωνιολογίας και της αστικής κοινωνικής γεωγραφίας των τελευταίων δυο δεκαετιών αφορά στη σχέση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων με τις διαδικασίες αστικής αλλαγής, ή, για να χρησιμοποιήσουμε την καθιερωμένη ορολογία, αφορά στη σχέση της πολιτιστικής οικονομίας με την αστική αναζωογόνηση. Η σχέση αυτή παίρνει ποικίλες μορφές: επανάχρηση βιομηχανικών χώρων για πολιτιστικούς σκοπούς, προγράμματα αναβάθμισης ιστορικών κέντρων μέσω δραστηριοτήτων τουρισμού-πολιτισμού-αναψυχής, κατασκευή μνημειακών πολιτιστικών κτηρίων (των λεγόμενων «κτηρίων-ναυαρχίδων»), διοργάνωση μεγάλων πολιτιστικών γεγονότων (mega-events), μάρκετινγκ του τόπου κ.ο.κ. Οι στρατηγικές αυτές μπορεί να τίθενται σε εφαρμογή από το κράτος και την τοπική αυτοδιοίκηση ή την αγορά, είτε μιλάμε για μικρές επιχειρήσεις, είτε για μεγάλο εταιρικό κεφάλαιο. Ακόμη, καίριο ρόλο παίζουν οι συμπράξεις δημοσίου-ιδιωτικού τομέα.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και με εντεινόμενο ρυθμό από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, συναντούμε παρόμοιες στρατηγικές αστικής αναβάθμισης στην Αθήνα: πρόκειται ασφαλώς για την ανάπτυξη της Πλάκας, και πιο πρόσφατα για τη συγκέντρωση δραστηριοτήτων αναψυχής στο Θησείο, του Ψυρρή και το Γκάζι, για το μεγάλο πρόγραμμα Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων στο ιστορικό κέντρο και την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ακρόπολης, τη διοργάνωση της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας και, τέλος, τη δημιουργία σημαντικών δημοσίων, ιδιωτικών ή ημι-ιδιωτικών πολιτιστικών χώρων κυρίως στην οδό Πειραιώς (Τεχνόπολη, Πολιτιστικό Κέντρο Μελίνα Μερκούρη, νέο Μουσείο Μπενάκη, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού κ.ο.κ.).

Οι εξελίξεις αυτές είχαν καθοριστική σημασία για την εξέλιξη του κέντρου της Αθήνας. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν ανακόπηκε η μεταπολεμική μεγέθυνση της πόλης και η ανοικοδόμηση των κεντρικών της περιοχών, το κέντρο μπήκε σε τροχιά παρακμής. Οι αρνητικές συνθήκες που είχε δημιουργήσει η ανοικοδόμηση (πυκνή δόμηση, κυκλοφοριακή συμφόρηση, ρύπανση της

ατμόσφαιρας) οδήγησαν ένα σημαντικό μέρος των μεσαίων και υψηλών στρωμάτων στα προάστια (όπως είναι γνωστό, ο πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων μειώθηκε τη δεκαετία του 1980). Παράλληλα, η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας είχε ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της βιομηχανικής βάσης της πόλης κάτι που σε ό,τι αφορά στο κέντρο έπληξε κυρίως το δυτικό του τμήμα. Έτσι, οι εξελίξεις που προαναφέραμε σηματοδότησαν μια περίοδο επιστροφής των Αθηναίων και των επενδύσεων στο κέντρο, κάτι που, ωστόσο, απέχει πολύ από το να έχει οδηγήσει στην πλήρη και ορθολογική αναβάθμισή του.

Στη συνέχεια, βασιζόμενοι σε μια εθνογραφική έρευνα στην περιοχή του Ψυρρή¹ καθώς και σε δευτερογενή στατιστικά στοιχεία, θα επιχειρήσουμε μια συνολική διερεύνηση της συμβολής των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην αναβάθμιση του κέντρου της Αθήνας. Θα εξετάσουμε διαδοχικά το ρόλο των αγορών, των καταναλωτών και, τέλος, της αστικής πολιτικής. Θα δούμε ότι η επέκταση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στο κέντρο αποτελεί το προϊόν της διάδρασης μιας ευέλικτης αγοράς μικρών επιχειρήσεων με τα μεσαία κυρίως στρώματα, διάδραση η οποία ρυθμίζεται εν μέρει από μια νέα αστική πολιτική ενίσχυσης της μητροπολιτικής ανάπτυξης της Αθήνας.

I.

Ξεκινώντας από τις πολιτιστικές αγορές, το πρώτο που πρέπει να επισημάνουμε είναι η εντυπωσιακή τους μεγέθυνση τα τελευταία 30 χρόνια. Οι αριθμοί δείχνουν, έστω και σε αδρές γραμμές, ξεκάθαρα αυτή την εξέλιξη. Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών της ΕΣΥΕ η απασχόληση συνολικά στα εστιατόρια-ξενοδοχεία αυξήθηκε από το 1971 ως το 2001 κατά 107% (περνώντας από τους 29932 εργαζόμενους στους 62071), η απασχόληση στα μπαρ αυξήθηκε κατά 88% μεταξύ 1991-2001 (από τους 8739 εργαζόμενους στους 16395) και η απασχόληση σε βιβλιοθήκες, αρχειοθήκες και μουσεία αυξήθηκε κατά 62% το ίδιο διάστημα (από τους 1151 εργαζόμενους στους 1867). Από τη δεκαετία του 1970 ως σήμερα λιγότερο ή περισσότερες μεγάλες αυξήσεις παρατηρήθηκαν επίσης σε μια σειρά άλλους κλάδους όπως το θέατρο (από 1828 εργαζόμενους το 1971 στους 5789 το 1981), η διαφήμιση (από τους 1784 εργαζόμενους το 1981 στους 18020 το 2001), τα ΜΜΕ (οι εργαζόμενοι στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση αυξήθηκαν από 4474 το

¹ Πρόκειται για έρευνα την οποία διεξήγα το διάστημα 1999-2001 στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής. Το υλικό περιλαμβάνει, κυρίως, συνεντεύξεις με επιχειρηματίες διασκέδασης, γκαλερίστες και ιδιοκτήτες θεάτρων και μια καταγραφή των χώρων αναψυχής και τέχνης της περιοχής η οποία βασίστηκε σε επιτόπια έρευνα και σε έρευνα στα αρχεία αδειών καταστημάτων του ΥΠΕΧΩΔΕ και του Δήμου Περιστερίου (Souliotis, 2005).

1991 σε 7646 το 2001) και οι εκδόσεις (από 11576 εργαζόμενοι το 1971 σε 25258 το 2001²).

Η άνθιση αυτή της πολιτιστικής οικονομίας³ δεν είναι ασφαλώς ιδιαιτερότητα της Αθήνας, αλλά αντίθετα χαρακτηρίζει μεγάλο μέρος των δυτικοευρωπαϊκών και αμερικάνικων πόλεων. Στη διεθνή βιβλιογραφία, μεταξύ άλλων από συγγραφείς μεγάλου βεληνεκούς όπως ο David Harvey (1987) και ο Alain J. Scott (1997, 2000), έχει γίνει μια συστηματική προσπάθεια κατανόησης της ανάπτυξης της πολιτιστικής οικονομίας μέσα σε ένα ευρύ οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο, αυτό της μετάβασης από τον Φορντισμό στον μετα-Φορντισμό. Η μετάβαση αυτή αφορά κυρίως σε αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, αλλά συνδέεται άμεσα με μεταβολές στο πολιτικό και πολιτισμικό πεδίο. Πρόκειται για το πέρασμα από την καθετοποιημένη βιομηχανία που βασίζεται στις οικονομίες κλίμακας, σε μια νέου τύπου οργάνωση της παραγωγής όπου κυριαρχούν ευέλικτες, μικρής κλίμακας επιχειρήσεις. Οι τελευταίες χαρακτηρίζονται από τη χρήση υψηλών τεχνολογιών και τείνουν να οργανώνονται σε δίκτυα συνεργασίας τα οποία παίρνουν συχνά τη μορφή χωρικών συγκεντρώσεων. Η μετάβαση αυτή στο πεδίο της παραγωγής αντιστοιχεί σε μια μετάβαση στο πολιτικό πεδίο από έναν δημόσιο τομέα επικεντρωμένο στο κράτος πρόνοιας στη λεγόμενη «επιχειρηματική πόλη» (Harvey, 1989). Στο πολιτισμικό πεδίο η μετάβαση στον μετα-Φορντισμό αντιστοιχεί στον κατακερματισμό και την εξατομίκευση των καταναλωτικών προτύπων. Τέλος, σε ό,τι αφορά ειδικότερα στη σχέση αυτής της μετάβασης με την αστική αλλαγή, έχει υποστηριχθεί, κυρίως από τον Scott, ότι η χωρική συγκέντρωση των μικρών επιχειρήσεων την οποία επιβάλλει η νέα οργάνωση της παραγωγής οδηγεί στην ανάδυση εξειδικευμένων βιομηχανικών περιοχών (μερικά διάσημα παραδείγματα είναι η Silicon Valley, το Le Sentier στο Παρίσι και οι βιομηχανικές περιοχές της λεγόμενης Τρίτης Ιταλίας). Η ανάδυση αυτή με τη σειρά της λειτουργεί ως δύναμη μετασχηματισμού του αστικού χώρου.

Αυτά είναι ασφαλώς λίγο-πολύ γνωστά και δεν υπάρχει λόγος να επεκταθούμε περαιτέρω. Είναι χρήσιμο όμως να τα αναφέρουμε προκειμένου να τοποθετήσουμε την περίπτωση της Αθήνας σε σχέση με αυτό το μοντέλο. Η πρώτη βασική διαφορά που πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι η μεγέθυνση της πολιτιστικής οικονομίας αποτελεί μέρος ενός διαφορετικού οικονομικού μετασχηματισμού. Στις

² Στην απογραφή του 2001 οι απασχολούμενοι στις εκδόσεις-εκτυπώσεις εμφανίζονται μαζί με τους απασχολούμενους στην αναπαραγωγή προεγγεγραμμένων μέσων εγγραφής ήχου και εικόνας και μέσων πληροφορικής.

³ Με τον όρο «πολιτιστική οικονομία» εννοούμε, υιοθετώντας τον ορισμό του A.J. Scott (1997, 2000), ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων της μεταποίησης και των υπηρεσιών με έντονο συμβολικό περιεχόμενο (κοσμηματοποιία, επιπλοποιία, μουσική βιομηχανία, κινηματογράφο και ΜΜΕ....).

δυτικοευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ, η πολιτιστική οικονομία αποτελεί μέρος της λεγόμενης «νέας οικονομίας», δηλαδή ενός συνόλου τομέων που περιλαμβάνει, εκτός των πολιτιστικών βιομηχανιών, τις νέες τεχνολογίες και τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Οι τομείς αυτοί απέκτησαν ηγετικό χαρακτήρα στη νέα οικονομική τάξη που συγκροτήθηκε μετά την αποβιομηχάνιση. Αντίθετα, στην Αθήνα η βιομηχανία, η οποία επίσης συρρικνώθηκε, δεν ήταν ποτέ τόσο σημαντική ενώ οι υπηρεσίες ήταν πάντοτε διευρυμένες στο πλαίσιο μιας οικονομίας με κυρίαρχα στοιχεία τον κατασκευαστικό κλάδο, το δημόσιο και την αυτοαπασχόληση στο εμπόριο και τις υπηρεσίες. Συνεπώς, η μεγέθυνση ορισμένων δραστηριοτήτων του τριτογενούς, όπως οι τράπεζες, οι ασφάλειες και οι πολιτιστικές-ψυχαγωγικές δραστηριότητες δεν προέκυψαν μόνο στο πλαίσιο της τριτογενοποίησης και της αποβιομηχάνισης, αλλά και στο πλαίσιο μιας εσωτερικής αναδιάρθρωσης του τομέα των υπηρεσιών. Χαρακτηριστικό αυτής της αναδιάρθρωσης ήταν η μεγάλη συρρίκνωση των προσωπικών υπηρεσιών (Leontidou, 1990· Maloutas, 2006). Ακόμη πιο σημαντικό για το θέμα μας είναι ότι η μεγέθυνση των πολιτιστικών-ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων υπήρξε σε μεγάλο βαθμό μια ποσοτική και όχι ποιοτική μεταβολή, με την έννοια ότι διατηρήθηκε το μοντέλο της μικρής, ατομικής επιχείρησης και του συχνά αυτοδημιούργητου επιχειρηματία. Έτσι, η ανάδυση «μεταμοντέρνων», δηλαδή διαφοροποιημένων και εξατομικευμένων προτύπων κατανάλωσης, που μπορούν επίσης να ανιχνευθούν στον αθηναϊκό χώρο, στηρίχθηκε σε μια αγορά που εξαρχώς αποτελούνταν από μικρές, «ευέλικτες» επιχειρήσεις, και όχι σε μια διαδικασία αποκαθετοποίησης όπως προδιαγράφει το μοντέλο της μετα-φορντικής, ευέλικτης συσσώρευσης.

Μια δεύτερη σημαντική διαφορά μεταξύ Αθήνας και των δυτικοευρωπαϊκών και αμερικάνικων πόλεων είναι ότι οι δραστηριότητες της πολιτιστικής οικονομίας είναι περισσότερο εντάσεως εργασίας και λιγότερο εντάσεως γνώσης και τεχνολογίας. Τα «κλασικά» παραδείγματα των μετα-φορντιστικών οικονομιών αναφέρονται σε δραστηριότητες καινοτόμες, υψηλής τεχνολογίας και με ανθρώπινο δυναμικό υψηλής κατάρτισης, όπως η κινηματογραφική βιομηχανία και οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές. Στην αθηναϊκή πολιτιστική οικονομία τέτοιου τύπου δραστηριότητες δεν είναι ασήμαντες, αλλά οπωσδήποτε δεν παρουσιάζουν αντίστοιχο δυναμισμό (με όρους καινοτομίας, εξαγωγών κ.λπ.), ενώ δραστηριότητες όπως η εστίαση, τα μπαρ και ο τουρισμός έχουν αναλογικά μεγαλύτερη βαρύτητα.

Μια τρίτη σημαντική διαφορά, η οποία συνδέεται άμεσα με την προηγούμενη, είναι ότι η αθηναϊκή πολιτιστική οικονομία, και ειδικότερα οι δραστηριότητες που

χωροθετούνται στο κέντρο της πόλης, έχουν καταναλωτικό και όχι παραγωγικό προσανατολισμό. Αντίθετα, οι περισσότερες περιπτώσεις που είναι διεθνώς γνωστές στο πλαίσιο των αναλύσεων της μετα-φορντικής, ευέλικτης οικονομίας είναι παραγωγικού προσανατολισμού (όπως η Silicon Valley και οι βιομηχανικές περιοχές της Τρίτης Ιταλίας).

Τα χαρακτηριστικά αυτά της αθηναϊκής πολιτιστικής οικονομίας έχουν ορισμένες σημαντικές συνέπειες στη χωρική συμπεριφορά των δραστηριοτήτων της.

Η κυριότερη από αυτές είναι ότι το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων αναψυχής (αναφέρομαι κυρίως στα εστιατόρια, τα μπαρ και τα καφέ) τα ωθεί προς τη χωρική συγκέντρωση. Το 2002 καταγράψαμε στην περιοχή του Ψυρρή 107 χώρους διασκέδασης και τέχνης, εκ των οποίων 89 εστιατόρια, καφέ και μπαρ, 11 γκαλερί και 7 θέατρα. Οι 50 επιχειρήσεις αναψυχής που απάντησαν στο ερωτηματολόγιό μας το 2002 απασχολούσαν συνολικά 284 άτομα, δηλαδή κατά μέσο όρο 5,7 άτομα. Το μέσο μέγεθος των εστιατορίων ήταν 6,4 εργαζόμενοι, των μπαρ 5,2 και των καφέ 2,8. Η χωρική αυτή συγκέντρωση των μικρών επιχειρήσεων αναψυχής και πολιτισμού τους προσφέρει μια σειρά «θετικές εξωτερικότητες». Η σημαντικότερη από αυτές είναι η κατασκευή μιας συλλογικής ταυτότητας, ενός είδους «branding», στο βαθμό που οι επιχειρήσεις δεν γίνονται μόνο ατομικά γνωστές, αλλά και ως «στέκια» μιας συγκεκριμένης περιοχής. Ειδικά δε, στο βαθμό που η περιοχή αυτή βρίσκεται σε ένα τμήμα της πόλης με ιδιαίτερη συμβολική αξία, όπως είναι το ιστορικό κέντρο, τότε το συμβολικό όφελος είναι ακόμη μεγαλύτερο.

Μια ακόμη θετική εξωτερικότητα, είναι ο συντονισμός της δράσης των επιχειρηματιών τόσο γύρω από την καινοτομία, όσο και τη μείωση του ρίσκου. Συνήθως, οι επιχειρηματίες που εγκαινιάζουν τη συγκέντρωση χώρων αναψυχής σε μια περιοχή του κέντρου προέρχονται από άλλους τομείς δραστηριότητας (συνήθως της πολιτιστικής οικονομίας, όπως τα ΜΜΕ, η φωτογραφία, οι καλές τέχνες κ.λπ.) και μαζί με την επιλογή χωροθέτησης σε μια υποβαθμισμένη περιοχή εισάγουν ταυτόχρονα καινοτομίες στη διασκέδαση (τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις του «μεζεδοπωλείου» στις αρχές του 90 στο Ψυρρή και της «νεο-ταβέρνας» στο Γκάζι μια δεκαετία αργότερα). Οι επιχειρηματίες που ακολουθούν μιμούνται, σε πρώτη φάση, αυτούς τους καινοτόμους επιχειρηματίες. Στη συνέχεια, όταν έχει δημιουργηθεί μια τοπική συγκέντρωση επιχειρήσεων, η μεταβολή της μόδας περνάει σε μεγάλο βαθμό μέσα από την αλληλοπαρατήρηση των επιχειρηματιών και τη διάδραση με τους καταναλωτές (Souliotis, 2005).

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι αυτή η κυριαρχία των μικρών επιχειρήσεων στο κέντρο της πόλης διαιωνίζεται ακριβώς λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικρατούν εκεί. Πρόκειται κυρίως για τη μικρή ιδιοκτησία στα ακίνητα η οποία δεν επιτρέπει μεγάλες επενδύσεις, και, κατά δεύτερον, τις πολιτικές προστασίας που απαγορεύουν το άνοιγμα αλυσίδων και πολυκαταστημάτων σε μεγάλο κομμάτι του ιστορικού κέντρου. Αντίθετα, το μεγάλο εταιρικό κεφάλαιο κάνει όλο και πιο αισθητή την παρουσία του στην περιφέρεια της πόλης την τελευταία δεκαετία (επέκταση των πολυκινηματογράφων, δημιουργία πολυχώρων, πάρκων αναψυχής και εμπορικών κέντρων), ειδικά μετά τις ιδιαίτερες συνθήκες που δημιούργησαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες (συγκέντρωση κεφαλαίου σε επενδυτές του κατασκευαστικού τομέα το οποίο επανεπενδύεται εν μέρει στο εμπόριο και την πολιτιστική οικονομία, ύπαρξη διαθέσιμων κτηριακών εγκαταστάσεων μεγάλης κλίμακας).

II.

Σε ό,τι αφορά στα γούστα, οι αγορές του ιστορικού κέντρου φιλοξένησαν και φιλοξενούν μια ποικιλία ταυτοτήτων εκ των οποίων κάποιες έχουν νεο-παραδοσιακές αναφορές και παραπέμπουν στο παρελθόν της πόλης, ενώ άλλες παραπέμπουν στην πολυτέλεια, τη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, καθώς και σε έθνικ κουλτούρες.

Η ποικιλία αυτή εκφράζει έναν κατακερματισμό της ζήτησης ο οποίος παράγεται μέσα από τη διαρκή διάδραση της ανταγωνιστικής αγοράς μικρών επιχειρήσεων, την οποία περιγράψαμε προηγουμένως, με το καταναλωτικό κοινό. Ακριβώς το γεγονός ότι πρόκειται για μια αγορά με αυτά τα χαρακτηριστικά την κάνει ιδιαίτερα ευαίσθητη στη ζήτηση και εξ αυτού ευμετάβλητη και διαφοροποιούμενη. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ακριβώς ότι έχουμε να κάνουμε με μια κυριαρχία της ζήτησης, καθώς ρυθμιστικοί μηχανισμοί όπως τα ΜΜΕ και η αστική πολιτική παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτισμικών προτύπων που επικαθορίζουν την κατανάλωση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη δυναμική των πολιτιστικών αγορών αν δεν λάβουμε υπόψη τις μεταβολές στην κοινωνική δομή.

Το υπόστρωμα στο οποίο στηρίζεται η ποικιλία των ταυτοτήτων στις πολιτιστικές αγορές είναι η διεύρυνση των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων, καθώς και η μείωση της χειρωνακτικής εργασίας στα λαϊκά στρώματα από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 ως σήμερα (Maloutas, 2006· Μαλούτας κ.α. 2006). Η μεγέθυνση

των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων δημιουργεί τις υλικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις για αυξημένη και διαφοροποιημένη πολιτιστική κατανάλωση. Η αύξηση των εισοδημάτων και η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου είναι καθαυτά παράγοντες ενίσχυσης της πολιτιστικής κατανάλωσης. Ορισμένα όμως ακόμη στοιχεία επηρεάζουν τις συγκεκριμένες μορφές που παίρνουν τα καταναλωτικά πρότυπα. Κατά πρώτον, η αύξηση των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων προκύπτει από διαδικασίες διαγενεακής ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας (Maloutas, 2006). Το γεγονός αυτό ευνοεί την παραγωγή νεο-παραδοσιακών τρόπων διασκέδασης, οι οποίοι συνιστούν ένα είδος «εκσυγχρονισμού» των καταναλωτικών έξεων ατόμων που προέρχονται από τα λαϊκά στρώματα. Κατά δεύτερον, οι μετασχηματισμοί της κοινωνικής δομής τους οποίους προαναφέραμε συνέπεσαν με τη διαδικασία της προαστιοποίησης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τα νέα καταναλωτικά πρότυπα να εμβολιαστούν με ένα ενδιαφέρον για το κέντρο της πόλης, το οποίο επέδειξαν οι μεγαλωμένοι στα προάστια γόνοι των εσωτερικών μεταναστών από τη στιγμή που άρχισαν να γίνονται αυτοδύναμοι καταναλωτές στις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1990 (Σουλιώτης, 2009· Spyros, χ.χ.).

III.

Οι πολιτιστικές αγορές επεκτάθηκαν στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας και λόγω πολιτικών διαδικασιών και ρυθμίσεων της τοπικής αυτοδιοίκησης και κυρίως του κεντρικού κράτους. Ο στόχος της εγκατάστασης πολιτιστικών δραστηριοτήτων στη δυτική Αθήνα, με στόχο την αναβάθμισή της, είχε υιοθετηθεί ήδη από το Ρυθμιστικό του 1985, ενώ ο επίσημος ορισμός του «ιστορικού κέντρου» είχε καθιερωθεί με προεδρικό διάταγμα από το 1979. Ακόμη, στις αρχές της δεκαετίας του 1980 πραγματοποιήθηκε η ανάπλαση της Πλάκας μέσα από τη βελτίωση των δημόσιων υποδομών και μια αυστηρή ρύθμιση των χρήσεων γης στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της κατοικίας των εύπορων στρωμάτων και των τουριστικών δραστηριοτήτων. Το θεσμικό αυτό πλαίσιο και η ανάπλαση της Πλάκας προετοίμασαν τη σημερινή «επιστροφή» των Αθηναίων στο κέντρο. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτό που κυρίως χαρακτήρισε την αστική πολιτική τη δεκαετία του 1980 ήταν η υιοθέτηση του προτάγματος της «αποκέντρωσης» και η έλλειψη δημόσιων επενδύσεων στο κέντρο της πόλης (Ρωμανός, 2004).

Έπρεπε να φτάσουμε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 για να μεταβληθεί ριζικά η αστική πολιτική σε μια κατεύθυνση ενίσχυσης του μητροπολιτικού χαρακτήρα της Αθήνας (κάτι που πάντως ήταν υπό συζήτηση ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 80, βλ. Ρωμανός, 2004). Στην προοπτική πλέον της βελτίωσης της θέσης της Αθήνας

στο πλαίσιο του αστικού συστήματος της ενοποιημένης Ευρώπης, οι ελληνικές πολιτικές ελίτ εφάρμοσαν μια στρατηγική σημαντικών δημόσιων επενδύσεων, εν πολλοίς στηριγμένες σε κοινοτικές χρηματοδοτήσεις, οι οποίες περιέλαβαν έργα στις συγκοινωνιακές υποδομές, τις τηλεπικοινωνίες και το βιολογικό καθαρισμό, καθώς επίσης και τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Είναι σε αυτό το πλαίσιο που πρέπει να κατανοήσουμε ένα σημαντικό πρόγραμμα όπως είναι η Ενοποίηση των Αρχαιολογικών Χώρων, την ανέγερση του νέου Μουσείου Ακρόπολης, τη δημιουργία μιας σειράς δημόσιων πολιτιστικών χώρων και τη χρηματοδότηση ημι-ιδιωτικών χώρων (όπως π.χ. το νέο Μουσείο Μπενάκη). Πρόκειται για την πολιτιστική-τουριστική όψη αυτού του νέου κύματος δημόσιων επενδύσεων στη μεγαλύτερη ελληνική πόλη.

Οι επενδύσεις αυτές διέυρυναν την πολιτιστική υποδομή του κέντρου της πόλης. Ταυτόχρονα, όμως, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για ένα κερδοσκοπικό παιχνίδι με τις πολιτιστικές αγορές. Στο βαθμό που οι δημόσιες αυτές παρεμβάσεις δεν συνοδεύτηκαν από την εφαρμογή ενός αυστηρού ρυθμιστικού πλαισίου χρήσεων γης (κάτι που έγινε μόνο στην περίπτωση της Πλάκας), οι αγορές αφέθηκαν ελεύθερες. Έτσι, προχώρησαν σε επενδύσεις στις περιοχές στις οποίες πραγματοποιούσε ορισμένες σημειακές παρεμβάσεις το κεντρικό ή το τοπικό κράτος, επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο να προκαταλάβουν τα οφέλη των δημοσίων προγραμμάτων ανάπτυξης. Πρόκειται εν μέρει για μια συνειδητή επιλογή από την πλευρά του κράτους με στόχο την προσέλκυση, μικρών αν ιδωθούν μεμονωμένα, αλλά σημαντικών στο σύνολό τους, επενδύσεων. Ωστόσο, καθώς απουσιάζει ένα καθολικό, συνεκτικό σχέδιο ανάπτυξης για το ιστορικό κέντρο, η συνολική διαδικασία παρουσιάζει αντιφάσεις, όπως ο κορεσμός των δραστηριοτήτων αναψυχής σε ορισμένες περιοχές κάτι που παρεμποδίζει την ανάπτυξη της τοπικής αγοράς κατοικίας. Τέλος, μια ακόμη έμμεση επίπτωση των πολιτικών προστασίας ήταν η καθιέρωση της συμβολικής αξίας του ιστορικού κέντρου την οποία οικειοποιήθηκαν οι καταναλωτές και οι επιχειρήσεις της διασκέδασης στο πλαίσιο της νεο-αστικής στρόφής τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σχηματοποιώντας την ανάλυση που προηγήθηκε, θα λέγαμε ότι η συμβολή της πολιτιστικής οικονομίας στην αναβάθμιση του κέντρου της Αθήνας συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την επέκταση μιας ευέλικτης αγοράς μικρών επιχειρήσεων, η οποία χαρακτηρίζεται από ένταση εργασίας και έχει καταναλωτικό προσανατολισμό. Η αγορά αυτή χαρακτηρίζεται διαχρονικά από τα προαναφερόμενα γνωρίσματα και δεν

αποτελεί το προϊόν κάποιου τύπου μετάβασης από ένα καθετοποιημένο σύστημα παραγωγής σε μια μετα-φορντική οργάνωση της παραγωγής. Παρά το γεγονός ότι στον αθηναϊκό χώρο παρουσιάζονται τάσεις συγκέντρωσης κεφαλαίου στο πεδίο της ψυχαγωγίας, οι συνθήκες στο κέντρο της πόλης (πολιτικές προστασίας, μικρή ιδιοκτησία ακινήτων) ευνόησαν την κυριαρχία των μικρών επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, η αγορά της διασκέδασης διαδρά με ένα καταναλωτικό κοινό που χαρακτηρίστηκε κυρίως από την μεγέθυνση των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων και τη μείωση των χειρωνακτικών θέσεων στα λαϊκά στρώματα. Το κυριότερο προϊόν αυτής της διάδρασης είναι η συμβολοποίηση των νέων κοινωνικών διαφοροποιήσεων που παρήγαγαν οι διαδικασίες διαγενεακής κοινωνικής ανόδου. Τέλος, η επέκταση των πολιτιστικών αγορών στο κέντρο ευνοήθηκε από μια αστική πολιτική η οποία στράφηκε εκ νέου σε μια προοπτική μητροπολιτικής ανάπτυξης τη δεκαετία του 1990, ένας από τους άξονες της οποίας ήταν ο πολιτιστικός και τουριστικός μετασχηματισμός του κέντρου της πόλης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ξενόγλωσση

Harvey, D. (1987) 'Flexible accumulation through urbanization: Reflections on post-modernism in the American city', *Antipode*, 19 : 260-286.

Harvey, D. (1989) 'From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism', *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 71 : 3-17.

Leontidou, L. (1990) *The Mediterranean city in transition*, Cambridge: Cambridge University Press.

Maloutas, T. (2006) 'Mobilité sociale et ségrégation à Athènes: Formes de séparatisme social dans un contexte de mobilité spatiale réduite', *Cahier Européen numéro 03/06 du pôle Ville/métropolis/cosmopolis*, Centre d'Etudes Européennes de Sciences po (Paris).

Scott, A.J. (1997) 'The Cultural Economy of Cities', *International Journal of Urban and Regional Research*, 21 : 323-339.

Scott, A.J. (2000) *The Cultural Economy of Cities*, London: Sage.

Souliotis, N. (2005) *Des quartiers à la mode. Enquête sociologique sur les mutations des marchés du divertissement et de l'art à Athènes (années 1990)*, Doctorat de thèse, Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

Spyros Th. χ.χ., *Hier nomades, aujourd'hui citoyens : appropriation de l'espace urbain et reproduction communautaire chez les valaques Gardikiotes de Trikala et du*

Pirée (Grèce), διδακτορική διατριβή υπό εξέλιξη, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι.

Ελληνόγλωσση

Μαλούτας, Θ., Εμμανουήλ, Δ., Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2006) *Αθήνα. Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις. Νέες Παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Ρωμανός, Α. (2004) *Το πολεοδομικό ζήτημα από τη σκοπιά του πολίτη*, Αθήνα: Ποταμός.

Σουλιώτης, Ν. (2009) «Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων : κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του 70 ως σήμερα» στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Θ. Μαλούτας, Ρ. Καυταντζόγλου, Μ. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και Χωρικοί Μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σ. 279-320.

Γεώργιος Π. Νικολόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας

genik59@yahoo.com

**"Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και κοινωνικός έλεγχος:
όψεις ένταξης και αποκλεισμού".**

«The issue of citizenship and the related question of immigration, are a sort of acid test for social control in Europe today. In the same way in which social control of crime is a dependent variable of the much broader issue of social control, so in Europe today social control of immigration – that is becoming central to European policies in more than one way - is strictly related to the concept of social control that is going to prevail in Europe, i.e. the kind of social and political constitution that is going to prevail.»

D. Melossi (1998: 57)

1. - ΠΡΟΔΙΑΘΕΣΗ

Η παραδοσιακή αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών ως κλειστών συστημάτων που εξουσιάζονται αποκλειστικά από το εθνικό κράτος, παραβλέπει τις ουσιώδεις μεταβολές που συνεπάγεται στο σύστημα διακυβέρνησής τους η ένταξη των κρατών σε διεθνείς οργανισμούς και η προσχώρησή τους σε διεθνή συμβατικά κείμενα, που προβλέπουν τη δυνατότητα σημαντικών υπερκρατικών και διακρατικών παρεμβάσεων. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η προγραμματική εξαγγελία για τη συγκρότηση ενός «χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» καθορίζει σε σημαντικό βαθμό το περιεχόμενο και τις διαδικασίες άσκησης του κοινωνικού ελέγχου τόσο στο εσωτερικό κάθε κράτους μέλους όσο και, συνολικά, σε ολόκληρο το έδαφος της ευρωπαϊκής κοινοτικής επικράτειας¹.

¹ Η πολιτική αφετηρία αυτών των διεργασιών ανατρέχει στη δεκαετία του '80, με τις προετοιμασίες για την υλοποίηση της θεμελιώδους κοινοτικής αρχής της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων, που συνεπαγόταν την κατάργηση των ελέγχων στα «εσωτερικά» σύνορα και τη μεταφορά τους στα «εξωτερικά». Ενόψει αυτών των εξελίξεων αποφασίστηκε η λήψη αντισταθμιστικών μέτρων ελέγχου, αρχικά μεν στο πλαίσιο της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης» (1987), συστηματικότερα με τις Συνθήκες

Σημαντικό στάδιο αυτής της διαδικασίας αποτέλεσε η θέσπιση της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*» («*european citizenship*» / «*citoyenneté européenne*»), η οποία, όπως θα επιχειρήσω να δείξω, αναπτύσσει διπλή λειτουργία «ένταξης - αποκλεισμού», που χαρακτηρίζει κάθε σύστημα κοινωνικού ελέγχου και, συγκεκριμένα, διαδικασίες ένταξης, που «ενοποιούν» («*integrate*»), κατ' αρχήν, τους «*ευρωπαίους πολίτες*», και διαδικασίες αποκλεισμού σε βάρος, πρωτίστως, των εξωκοινοτικών υπηκόων, οι οποίοι βρίσκονται ή επιχειρούν να εγκατασταθούν στο ευρωπαϊκό κοινοτικό έδαφος.

Η κατηγοριοποίηση των προσώπων ανάλογα με την ένταξή τους σε - ή τον αποκλεισμό τους από - μια εθνική ιθαγένεια ανάγεται σε βασικό κριτήριο για το βαθμό προστασίας τους από τον κίνδυνο να απαγορευθεί η είσοδος και διαμονή τους στο αντίστοιχο κράτος ή να εκδιωχθούν από αυτό, καθώς επίσης και για την πλήρη πρόσβασή τους στα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα που αναγνωρίζει το εν λόγω κράτος. Πρόκειται, βέβαια, για μια «συναινετική» αντίληψη της ιθαγένειας, στο πλαίσιο μιας νεωτερικής θεώρησης της κοινωνίας με όρους «κοινωνικού συμβολαίου» και ενός «προνοιακού κράτους», που αποβλέπει στην ισότιμη κοινωνική ενσωμάτωση των υπηκόων του, χωρίς, ωστόσο, να παραβλέπεται η παράλληλη ανάπτυξη διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού για ορισμένες κατηγορίες πολιτών². Πέρα, όμως, από τον «*χρυσό κύκλο των δικαιωμάτων*» (E.Guild, 2004:235) που συνεπάγεται η κτήση μιας εθνικής ιθαγένειας, εκτείνεται ένα ευρύ φάσμα διαβαθμισμένων καθεστώτων προστασίας αναφορικά με τους υπηκόους τρίτων χωρών που βρίσκονται σε ξένο έδαφος: για παράδειγμα, ο υπήκοος κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης (E.E.) απολαμβάνει υψηλότερο επίπεδο προστασίας όταν βρίσκεται σε άλλο κράτος μέλος απ' ό,τι ο εξωκοινοτικός υπήκοος με μακρόχρονη διαμονή στο ίδιο κράτος³, ενώ σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο προστασίας και από τους δύο βρίσκεται ο αιτών άσυλο που απορρίφθηκε η αίτησή

Σένγκεν (1985/1990) και τον «*τρίτο πυλώνα*» της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1993), ενώ αποφασιστική ώθηση στο όλο εγχείρημα έδωσε η προγραμματική διακήρυξη της Συνθήκης του Άμστερνταμ (1999) για τη δημιουργία ενός «*χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*» και οι σχετικές κατευθύνσεις που αποφασίστηκαν στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Τάμπερε (15-16/10/1999). Σήμερα, εφαρμόζεται ήδη το πενταετές «*Πρόγραμμα της Χάγης για την ενδυνάμωση της ελευθερίας, της ασφάλειας και της δικαιοσύνης στην E.E.*», που υιοθετήθηκε τον Νοέμβριο του 2004 από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και αποτελεί τον βασικό άξονα της αντεγκληματικής πολιτικής της E.E. για την πενταετία 2004-2009. Για τις εξελίξεις αυτές βλ. ενδεικτικά στο συλλογικό τόμο Σ. Περράκη (2007) και Γ. Νικολόπουλο (2008).

² Ο J. Young (1999:22) διακρίνει σχετικά ανάμεσα στην αμερικανική ιδεολογία («*αμερικανικό όνειρο*») και την ευρωπαϊκή: στην πρώτη δημιουργούνται αυξημένες πιθανότητες αποκλεισμού, εφόσον η έμφαση δίδεται στην εξασφάλιση της ισότητας των ευκαιριών και η αποτυχία πιστώνεται στα άτομα, ενώ στη δεύτερη προέχει η μέριμνα για την καθολική κοινωνική ένταξη και η αποτυχία βαρύνει το προνοιακό σύστημα.

³ Βλ. σχετικά την Οδηγία του Συμβουλίου 2003/109/EK/25-11-2003 «*σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες*», *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης* L16/44/23-1-2004, η οποία μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Π.Δ. 150/2006.

του. Απ' αυτή την άποψη, το κριτήριο της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*» καταλαμβάνει την υψηλότερη βαθμίδα στην κλίμακα της ευκολίας πρόσβασης σ' όλη την έκταση της ευρωπαϊκής κοινοτικής επικράτειας, υποκαθιστώντας την προτεραιότητα που είχε, παραδοσιακά, η έννοια του κρατικού συνόρου στον έλεγχο των ανθρώπινων μετακινήσεων.

2. – ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΙΘΑΓΕΝΕΙΕΣ: ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ/ΚΟΙΝΟΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ

α. – Εθνικό επίπεδο. Αν ανατρέξουμε στον παραδοσιακό ορισμό της έννοιας της ιθαγένειας, θα διαπιστώσουμε ότι αποδίδει, κατ' αρχήν, το νομικό δεσμό κάποιου φυσικού προσώπου με ένα ή περισσότερα κράτη και, κατ' επέκταση, με τα συστατικά του(ς) στοιχεία, δηλαδή το λαό, την κυριαρχία και το έδαφος. Απ' αυτή την άποψη, η έννοια της ιθαγένειας υποδηλώνει τη «*δυνατότητα του κράτους να ορίζει τους υπηκόους του*» (Σ. Σάσεν, 2001:175), ενώ, αντίστοιχα, η έννοια του πολίτη σηματοδοτεί τη διάκριση των υπηκόων από τους αλλοδαπούς διαγράφοντας τα «*όρια της κρατικής κυριαρχίας*» (E. Guild, 2004:35). Κατά συνέπεια, ο/η κάτοχος της ιθαγένειας ενός κράτους εντάσσεται στην ομάδα των υπηκόων του («*λαός*»), υπάγεται στο πλέγμα σχέσεων της κρατικής κυριαρχίας και απολαμβάνει, κατ' αρχήν, το απεριόριστο δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης και εγκατάστασης στο έδαφός του.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι οι περιορισμοί στην άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης μετακίνησης αποτελούν κατεξοχήν έκφραση της ποινικής εξουσίας του κράτους και βρίσκονται στον πυρήνα της «*πρακτικής της φυλακής*» (M. Foucault, 1989:40-41) συγκροτώντας το «*ποιοτικό περιεχόμενο*» των ποινών στέρησης της ελευθερίας (M. Αρχιμανδρίτου, 2000:18). Μάλιστα, ο M. Φουκό (1999:82) επισημαίνει ότι η πρωταρχική χρήση του εγκλεισμού κατά τον 17^ο και, κυρίως, τον 18^ο αιώνα, απέβλεπε, μεταξύ άλλων, στην «*χωροταξική κατανομή των ατόμων*» - ήταν, δηλαδή, «*ένας αρνητικός τρόπος ελέγχου της χωροταξικής τους τοποθέτησης σε σχέση με το μηχανισμό της αγροτικής ή εργοστασιακής παραγωγής, ένας τρόπος αντίδρασης στην πλημμυρίδα του πληθυσμού, με τον οποίο συνυπολογίζονται οι ανάγκες της παραγωγής και της αγοράς εργασίας*». Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι θεσμοί της φυλακής και της ιθαγένειας επιτελούν, σε διαφορετικά σημεία μιας επικράτειας, αντίστοιχες λειτουργίες ελέγχου και επιβολής διακρίσεων στην ελεύθερη μετακίνηση και εγκατάσταση των προσώπων: η φυλακή στο εσωτερικό και η ιθαγένεια στα σύνορά της.

β. – Ευρωπαϊκό/κοινοτικό επίπεδο. Αν μεταφερθούμε στο πλαίσιο της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης παρατηρούμε ότι το περιεχόμενο της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*» διαφοροποιείται ουσιαστικά από το εθνικό συγκείμενο:

- αφενός γιατί δεν αφορά στην ίδρυση μιας έννομης σχέσης με κάποιο κράτος αλλά με την υπερκρατική ευρωπαϊκή κοινοτική βαθμίδα εξουσίας – παρόλο που η τελευταία δεν αποτελεί την πολιτική έκφραση ενός κοινωνικού σχηματισμού, αφού δεν διαμορφώνεται από κοινωνικά, μη κρατικά υποκείμενα αλλά από τα ίδια τα κράτη μέλη·

- αφετέρου γιατί εγγυάται την άσκηση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει στους «*ευρωπαίους πολίτες*» πέρα από τα όρια της κυριαρχίας των κρατών μελών.

Συγκεκριμένα, ήδη από τη θέσπιση της «*ιθαγένειας της Ενωσης*» με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (άρ. 8επ.), που τέθηκε σε εφαρμογή την 1-11-1993, μέχρι την ισχύουσα σήμερα Συνθήκη της Νίκαιας (άρ.17επ. ΣΕΚ), ο πυρήνας της παρέμεινε αμετάβλητος⁴, έχοντας ως προϋπόθεση την προγενέστερη κτήση της ιθαγένειας ενός κράτους μέλους. Απ' αυτή την άποψη η έννοια «*ιθαγένεια της Ενωσης*» δεν είναι απαλλαγμένη από αντιφάσεις, αφού ήδη από τον ορισμό της εμπεριέχει τα συστατικά του εθνικού κράτους που αντιμάχεται ο προγραμματικός στόχος της «*ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*». Σ' αυτή την προοπτική, η ιδιότητα του «*πολίτη της Ενωσης*» δεν μπορεί να θεωρηθεί πραγματικά «*κοσμοπολίτικη*» και «*εθνικά αδιάφορη*» (U. Beck, 2002:50), εφόσον δεν αποκτάται πρωτογενώς ούτε υφίσταται ανεξάρτητα από εκείνη κάποιου κράτους μέλους, αλλά προκύπτει *έμμεσα* και *δευτερογενώς* ως συνέπεια της προσχώρησης ενός κράτους στην Ε.Ε. Επομένως, μόνο όσοι θεωρούνται υπήκοοι κάποιου κράτους μέλους, σύμφωνα με την εθνική του νομοθεσία, μπορούν να «*μεταμορφώνονται*», αυτόματα, σε «*πολίτες της Ενωσης*». Πρόκειται, δηλαδή, σύμφωνα με διάταξη που περιλήφθηκε μεταγενέστερα στη Συνθήκη του Αμστερνταμ (1999), για μια ιθαγένεια, η οποία «*δεν αντικαθιστά την εθνική*» (άρ.17§1εδ.2 ΣΕΚ) αλλά «*προστίθεται*» σ' αυτή, όπως διασαφηνίστηκε με τη διατύπωση της υπό επικύρωση Συνθήκης της Λισσαβώνας (άρ. 2 §34 εδάφιο α'), που αντικατέστησε τον προγενέστερο όρο «*συμπληρώνει*». Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο καθορισμός των προσώπων που μπορούν να αποκτήσουν την ιδιότητα του «*πολίτη της Ενωσης*» έχει παραμείνει, ουσιαστικά, στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών, εφόσον εξαρτάται, κατ' αρχήν, από τα διαφορετικά συστήματα πολιτογράφησης που

⁴ Βλ. επίσης το αρχικό σχέδιο της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Συνθήκης (άρ. Ι-10) όσο και τη μετέπειτα Συνθήκη της Λισσαβώνας (άρ. 2 §34-38), όπου οι σχετικές τροποποιήσεις, αντικαταστάσεις και παρεμβολές δεν αναιρούν τον αρχικό πυρήνα.

ακολουθούν οι εθνικές νομοθεσίες για την κτήση της⁵ - σύμφωνα με το κριτήριο είτε της καταγωγής των γονέων («jus sanguinis») είτε του τόπου γέννησης («jus loci») του προσώπου. Ενώ, δηλαδή, κάθε μία από τις ιθαγένειες των κρατών μελών προσφέρει, κατ' αρχήν, τη δικαιολογητική βάση για τη σύσταση της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*», στη συνέχεια η τελευταία αυτονομείται από τις πρώτες δημιουργώντας «*ένα χειραφετημένο πολίτη (citoyen libéré) απέναντι στο κυρίαρχο κράτος του οποίου είναι υπήκοος - στο βαθμό κυρίως που αποκτά τη νομική ικανότητα να αμφισβητεί τη συμπεριφορά του κράτους μέλους με βάση την κοινοτική νομιμότητα*» (Ν. Σκανδάμης, 2006: 20).

Η βασική λειτουργία της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*», που την διαφοροποιεί από την αντίστοιχη εθνική, συνίσταται στην αναγόρευση των πολιτών των κρατών μελών σε υποκείμενα της ευρωπαϊκής κοινοτικής έννομης τάξης μέσα από την ίδρυση ενός νομικού δεσμού τους με την Ένωση⁶. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι «*ευρωπαίοι πολίτες*» αποκτούν όλα τα – περιορισμένα, άλλωστε – δικαιώματα που συνεπάγεται αυτή η ιδιότητα⁷, όπως το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος όλων των κρατών μελών (άρ.18 ΣΕΚ), το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του κράτους μέλους της κατοικίας τους καθώς και στις εκλογές για την ανάδειξη των μελών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (άρ.19 ΣΕΚ), το δικαίωμα της διπλωματικής και προξενικής προστασίας από κάθε κράτος μέλος στο έδαφος τρίτων χωρών, εφόσον δεν αντιπροσωπεύεται σ' αυτές το κράτος μέλος του οποίου είναι υπήκοοι (άρ.20 ΣΕΚ)⁸, το δικαίωμα αναφοράς προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τον Ευρωπαίο Διαμεσολαβητή και τα θεσμικά όργανα της

⁵ Βλ. σχετικά στο Παράρτημα Ι των Συμπερασμάτων της Προεδρίας του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Εδιμβούργου (11/12-12-1992), στο οποίο περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, η απάντηση στις επιφυλάξεις της Δανίας για τη θέσπιση της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*», μετά την αρνητική έκβαση του πρώτου δημοψηφίσματος που έγινε σ' αυτή τη χώρα (2-6-1992) για την επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ: «*Το ζήτημα της απόκτησης από ένα άτομο της εθνικότητας κάποιου κράτους μέλους θα ρυθμίζεται αποκλειστικά από το εθνικό δίκαιο του εν λόγω κράτους μέλους*». Σχετικές είναι και οι αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων C-369/90 *Micheletti* της 7-7-1992 (§10) και C-129/99 *Kaur* της 20-2-2001 (§19), στις οποίες διατυπώνεται η σκέψη ότι «*Ο καθορισμός των προϋποθέσεων κτήσεως και απωλείας της ιθαγένειας εμπίπτει, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, αρμοδιότητα που πρέπει να ασκείται με γνώμονα την τήρηση του κοινοτικού δικαίου*».

⁶ Γώγος στο Σκουρή *ΕρμΣυνθ*, άρθρο 17 ΣΕΚ, αριθμός 3, σελ.329.

⁷ Βλ. διεξοδικά Ε. Μαριά (2007:151επ.). Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι ήδη από τη θέσπιση της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*» στη Συνθήκη του Μάαστριχτ είχε εισαχθεί (άρ. 8Ε) η δυνατότητα «*συμπλήρωσης*» του παραπάνω καταλόγου δικαιωμάτων (χωρίς, όμως, να έχει ενεργοποιηθεί μέχρι σήμερα η σχετική διαδικασία), ενώ, αντίθετα, δεν έχει προβλεφθεί μέχρι σήμερα η δυνατότητα επέκτασης της ιδιότητας του «*πολίτη της Ένωσης*» σε εξωκοινοτικούς υπηκόους, που είναι εγκατεστημένοι στο έδαφος των κρατών μελών (Μ. Martiniello, 1994:31).

⁸ Για το δικαίωμα διπλωματικής και προξενικής προστασίας βλ. το «*πράσινο βιβλίο*» της Επιτροπής «*Η διπλωματική και προξενική προστασία του υπηκόου της Ένωσης στις τρίτες χώρες*» COM (2006) 712 τελικό / 28.11.2006 καθώς και την κριτική αποτίμηση του F. Geyer (2007).

Ε.Ε. (άρ.21 ΣΕΚ), καθώς και το δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, του Συμβουλίου και της Επιτροπής (άρ. 255 ΣΕΚ)⁹. Επιπλέον, στη Συνθήκη της Λισσαβώνας προβλέπεται (άρ. 1§12, που εισάγει νέο άρθρο 8B) η δυνατότητα πρωτοβουλίας «τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου» υπηκόων «σημαντικού αριθμού κρατών μελών ... να καλούν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, να υποβάλλει κατάλληλες προτάσεις επί θεμάτων στα οποία οι εν λόγω πολίτες θεωρούν ότι απαιτείται νομική πράξη της Ένωσης για την εφαρμογή των Συνθηκών».

Από το παραπάνω περιεχόμενο της έννοιας της «ευρωπαϊκής ιθαγένειας» προκύπτει ότι η σημασία της επικεντρώνεται κυρίως στην «πολιτική ιθαγένεια» (δηλαδή στην αναβάθμιση της συμμετοχής των «ευρωπαίων πολιτών» στις πολιτικές διαδικασίες της Ε.Ε. και των κρατών μελών), ενώ η κοινωνική της διάσταση παραμένει εξαιρετικά ελλειμματική (Ε. Μαριάς, 2007:154). Ειδικότερα, η πρακτική της σημασία συνίσταται, κυρίως, στην προώθηση της οικονομικής δραστηριότητας στο πλαίσιο της «ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς» και, συγκεκριμένα, στη διευκόλυνση των ενδοκοινοτικών μετακινήσεων των εργαζομένων υπηκόων των κρατών μελών μέσω της αναγνώρισης του δικαιώματός τους να εγκαθίστανται στο έδαφος άλλων κρατών μελών με στόχο την αναζήτηση και παροχή εργασίας. Βέβαια, τα δικαιώματα αυτά προβλέπονταν ήδη από την αρχική Συνθήκη της Ρώμης (1957), ενώ το γενικό κανονιστικό πλαίσιο για την εφαρμογή τους διαμορφώθηκε με σειρά δευτερογενών πράξεων της κοινοτικής νομοθεσίας μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70¹⁰. Κατ'αυτόν τον τρόπο, οι υπήκοοι των κρατών μελών που αναζητούν εργασία σε άλλα κράτη μέλη δεν θεωρούνται πλέον «μετανάστες» αλλά «ελεύθερα μετακινούμενοι εργαζόμενοι». Στη συνέχεια, τόσο η εκπόνηση (2000) και μεταγενέστερη αναπροσαρμογή (2007) του «Χάρτη θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης» (ΧΘΔΕΕ) – παρά την έλλειψη νομικής δεσμευτικότητας – όσο και η πρόβλεψη της Συνθήκης της Λισσαβώνας (νέο άρ. 6§2 εδ.1) για την προσχώρηση της Ε.Ε. στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών

⁹ Τα δικαιώματα αναφοράς και πρόσβασης στα κοινοτικά έγγραφα αφορούν όλα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα που κατοικούν ή έχουν την καταστατική τους έδρα στο έδαφος κάποιου κράτους μέλους ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους (άρ. 194, 195, 255 ΣΕΚ).

¹⁰ Όπως, κυρίως, ο Κανονισμός 1612/1968, ο οποίος διακρίνει ανάμεσα στο δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας των υπηκόων κρατών μελών και των υπηκόων από τρίτες χώρες, θεμελιώνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, την «Ευρώπη φρούριο» στο πεδίο της μετανάστευσης (Μ. Ugur, 1995:977), η Οδηγία 73/148 για τους αυτοαπασχολούμενους και τους παρόχους υπηρεσιών, η Οδηγία 68/360 που καθορίζει την έκδοση ταξιδιωτικών εγγράφων και η Οδηγία 64/221 για τους περιορισμούς στην απέλαση και την απαγόρευση εισόδου στο έδαφος κράτους μέλος. Αυτές οι τέσσερις πράξεις δευτερογενούς νομοθεσίας ρυθμίζουν την κινητικότητα των υπηκόων των κρατών μελών μέχρι να αντικατασταθούν από μια νέα Οδηγία COM (2001) 257/23.5.2001, E.Guild, 82

(ΕΣΔΑ)¹¹ δημιούργησαν ένα περισσότερο συνεκτικό πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων του «*πολίτη της Ένωσης*», ακολουθώντας την κατεύθυνση των παραδοσιακών καταλόγων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Εντούτοις, οι ειδικότερες ρυθμίσεις που εισήχθησαν στη Συνθήκη της Λισσαβώνας για τον «*χώρο ελευθερίας, ασφάλειας, δικαιοσύνης*»¹² και την προσχώρηση της Ε.Ε. στην ΕΣΔΑ¹³ προτάσσουν, ουσιαστικά, τις επιταγές της αγοράς και του κατασταλτικού ελέγχου μειώνοντας, αντίστοιχα, την υπεροχή και την εγγυητική λειτουργία, που, αξιωματικά, πρέπει να διαθέτουν και να αναπτύσσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα απέναντι σε κάθε άλλη διάταξη.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η έντονη εξάρτηση της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*» από την αντίστοιχη εθνοκρατική αναιρεί, ουσιαστικά, την υπερεθνική/υπερκρατική φύση που θα έπρεπε να είχε, ώστε να σηματοδοτεί μια πραγματική υπέρβαση των εθνικών υπηκοοτήτων και να δημιουργεί άμεσους, πρωτογενείς δεσμούς όλων των προσώπων που διαβιούν στο έδαφος της ευρωπαϊκής κοινοτικής επικράτειας και είναι αποδέκτες των εξουσιών της, χωρίς την ανάγκη διαμεσολάβησης της ιθαγένειας άλλου κράτους¹⁴. Αντίθετα, η κατασκευή της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*» ακολουθεί και ενισχύει την παραδοσιακή μέθοδο συγκρότησης των ταυτοτήτων - που είναι το κλειστό νομικό πρότυπο του εθνικού κράτους (M.-C.Foblets, 1996:330) - και

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Ξ. Γιαταγάνα (2003:85επ.), Γ. Νικολόπουλο (2008:49§3.δ.1.δ. και 1022.δ.2) και Σ. Παύλου (2008).

¹² Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι τα δικαιώματα που προβλέπει ο ΧΘΔΕΕ προστατεύονται μόνο στο περιορισμένο πλαίσιο της άσκησης κοινοτικών αρμοδιοτήτων είτε από φορείς της ευρωπαϊκής κοινοτικής βαθμίδας εξουσίας είτε από φορείς εξουσίας των κρατών μελών. Πέρα από αυτά τα όρια - δηλαδή όταν τα κράτη μέλη ενεργούν κυριαρχικά στο πλαίσιο των εθνικών τους αρμοδιοτήτων και δεν εφαρμόζουν ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο - ο ΧΘΔΕΕ δεν αναπτύσσει καμία δεσμευτική ισχύ απέναντι στα κράτη μέλη, τα οποία, επομένως, μπορούν, κατ' αρχήν, να δράσουν ακόμη και αντίθετα από τις διατάξεις του. Ειδικότερα, αξίζει να αναφερθεί ότι στο άρ. 52 §1 του (αναπροσαρμοσμένου) κειμένου του ΧΘΔΕΕ προβλέπεται η δυνατότητα επιβολής περιορισμών στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που αυτός θεσπίζει, προκειμένου να εξυπηρετηθούν στόχοι «*γενικού συμφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση*» (όπως π.χ. η δημιουργία του ΧΕΑΔ, που προβλέπεται στο άρ. 2 εδ. δ' της ΣΕΕ ή «*οι υπηρεσίες γενικού οικονομικού συμφέροντος στα πλαίσια των κοινών αξιών της Ένωσης*», που προβλέπονται στο άρ. 16 ΣΕΚ).

¹³ Σχετικά με την προσχώρηση της Ε.Ε. στην ΕΣΔΑ, προστέθηκε στη Συνθήκη της Λισσαβώνας το Πρωτόκολλο αριθ. 5 που προβλέπει την «*ανάγκη διαφύλαξης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της Ένωσης και του δικαίου της Ένωσης*» εξασφαλίζοντας ότι δεν θίγονται οι «*αρμοδιότητες ...και... εξουσίες των θεσμικών της οργάνων*».

¹⁴ Πρβλ. εδώ την προοπτική ανάλυσης της Σ. Σάσκεν (2001:86επ.), η οποία διαπιστώνοντας τη σημασία που είχαν για την «*ανάδυση του σύγχρονου θεσμού τη υπηκοότητας*» οι «*υποκείμενες κοινωνικές συνθήκες*» (δηλαδή «*ένας συγκεκριμένος συνδυασμός πολιτισμικών και δομικών συνθηκών ο οποίος πιθανώς προσιδιάζει στη Δύση*» και γι' αυτό «*ίσως [η υπηκοότητα] να μην αποτελεί οικουμενική έννοια*»), θεωρεί ότι «*οι νέες συνθήκες που έχει μέχρι σήμερα δημιουργήσει η παγκόσμια οικονομία θα μπορούσαν να αποτελέσουν την αφετηρία μιας καινούργιας φάσης εξέλιξης του θεσμού της υπηκοότητας*» πέρα από το πλαίσιο του εθνικού κράτους, στο επίπεδο της «*διακυβέρνησης της παγκόσμιας οικονομίας*», όπου ο «*ρόλος της δεν θα είναι απλώς να εξασφαλίζει την τάξη στο επίπεδο της κορυφής αλλά επίσης να εξασφαλίζει κάποιο είδος ελέγχου μέσω εκλογικών και δικαστικών διαδικασιών*», χωρίς όμως να «*είναι καθόλου ξεκάθαρο ... ποια θα μπορούσε να είναι η μορφή αυτών των διαδικασιών ελέγχου*».

συμπυκνώνει σε όλα τα επίπεδα τις εντάσεις και αντιφάσεις που διαπερνούν το αίτημα για δημιουργία μιας «*Ευρώπης των πολιτών*»¹⁵. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όμως, η ιδιότητα του «*πολίτη της Ένωσης*» εγγράφεται μέσα στη διαλεκτική ένταξη/αποκλεισμός και λειτουργεί ως αφετηρία για την ανάπτυξη «*τεχνολογιών διαφοροποίησης*» (W. Walters & J. H. Haahr, 2005:72επ.), αφού «*η ένταξη-ενοποίηση των πολιτών της Ένωσης καθιστά ακόμη εντονότερο τον αποκλεισμό των εξωκοινοτικών αλλοδαπών*» (A. Baratta & Χ. Γιαννούλη, 1997:23). Συμπερασματικά, το παράδειγμα της «*ευρωπαϊκής ιθαγένειας*» αποδεικνύει ότι το ευρωπαϊκό ενωσιακό εγχείρημα δεν έχει κατακτήσει ακόμη τον απαιτούμενο βαθμό ολοκλήρωσης και πολιτικής ωρίμανσης, ώστε να μπορεί να αντιμετωπίσει την πρόκληση μιας μεταεθνικής ιθαγένειας, δηλαδή την ικανότητα «*να διαχωρίσει την ιθαγένεια - ή την πολιτική ταυτότητα - από την εθνικότητα*» και «*να προσφέρει την ευκαιρία θεμελίωσης των πολιτικών δικαιωμάτων πάνω στη βάση του τόπου διαμονής, ανεξάρτητα από την εθνική καταγωγή του προσώπου*» (J. Huysmans, 2000:766).

3. – Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ ΩΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Η «*ευρωπαϊκή ιθαγένεια*» συνιστά, προς το παρόν, περισσότερο μια περιορισμένη «*λειτουργική*» («*functional*») ιδιότητα των υπηκόων των κρατών μελών παρά μια ουσιαστική τομή που αποσυνδέει την υπηκοότητα από το κριτήριο της εθνικότητας, αφού το τελευταίο προτάσσεται του κριτηρίου της διαμονής (M.Martiniello, 1994:34 επ.). Εντούτοις, αυτό το «*ουσιαστικό*» («*substantial*») έλλειμμα που χαρακτηρίζει την «*ευρωπαϊκή ιθαγένεια*» αναδεικνύει την εργαλειακή σημασία της στον έλεγχο της πρόσβασης των υπηκόων τρίτων χωρών στα κοινοτικά δικαιώματα και ελευθερίες που συνεπάγεται η κτήση της - ιδίως στο δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας, εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών μέσα στην ευρωπαϊκή κοινοτική επικράτεια. Πράγματι, προκειμένου για τους υπηκόους τρίτων χωρών προβλέπονται σημαντικοί περιορισμοί στην είσοδο και ενδοκοινοτική μετακίνησή τους, η οποία επιτρέπεται σε πολύ περιορισμένο βαθμό και μόνο για ειδικούς λόγους, όπως η οικογενειακή επανένωση¹⁶, η μακρόχρονη εγκατάσταση σε

¹⁵ Για μια κριτική της έννοιας και της πρακτικής διαμόρφωσης που ακολούθησε μέχρι την εφαρμογή της Συνθήκης του Μάαστριχτ το προβαλλόμενο ως «*αίτημα ή ιδεολόγημα της 'Ευρώπης των πολιτών'*» βλ. ενδεικτικά Χ. Γιαννούλη & Δ. Δημούλη (1993).

¹⁶ Βλ. την Οδηγία του Συμβουλίου 2003/86/ΕΚ/22.9.2005 «*σχετικά με το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης*», *ΕΠΕφ* L 251/12/3.10.2003, η οποία μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Π.Δ. 131/2006. Δεν πρόκειται για τυπικά αναγνωρισμένο ανθρώπινο δικαίωμα αλλά προκύπτει από το

ένα κράτος μέλος¹⁷, η επιστημονική έρευνα¹⁸, οι σπουδές¹⁹ κλπ. Επίσης στοχεύοντας στην απορρόφηση εξωκοινοτικού επιστημονικού και εργατικού δυναμικού υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε πρόταση για έκδοση οδηγίας από το Συμβούλιο «για τις προϋποθέσεις εισόδου και παραμονής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό την απασχόληση υψηλής εξειδίκευσης»²⁰, στην οποία προβλέπεται η χορήγηση της λεγόμενης «μπλέ κάρτας» σε ορισμένους αλλοδαπούς «εργαζόμενους υψηλής εξειδίκευσης» (κατά το πρότυπο της «πράσινης κάρτας» που χορηγούν οι Η.Π.Α.), έτσι ώστε αυτοί να μπορούν να διαμένουν και να εργάζονται νόμιμα στο έδαφος του κράτους μέλους που την εξέδωσε, στο πλαίσιο σύμβασης ή προσφοράς εργασίας διάρκειας ενός τουλάχιστον έτους²¹.

Εντούτοις, το επίπεδο προστασίας που προβλέπουν οι παραπάνω πράξεις αποδεικνύεται, συχνά, πολύ χαμηλό, εφόσον αφήνει ευρεία διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη και εισάγει σημαντικές εξαιρέσεις ακόμη και σε ζητήματα θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών²². Επιπλέον, η υιοθέτηση μιας επιθετικής ρητορείας (όπως π.χ. «καταπολέμηση της παράνομης μετανάστευσης») και η χρήση ενός τεχνικού και επιχειρησιακού λεξιλογίου στα κοινοτικά κείμενα μαρτυρούν την

δικαίωμα σεβασμού στην οικογενειακή ζωή που προβλέπεται στο άρ. 16§3 της Οικουμενικής Διακήρυξης του ΟΗΕ, στο άρ.8 της ΕΣΔΑ και στο άρ. 7 του ΧΘΔΕΕ. Επίσης βλ. C.U. de Sousa (2006).

¹⁷ Βλ. την Οδηγία του Συμβουλίου 2003/109/ΕΚ/25.11.2003 «σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες», ΕΠΕφ L 16/44/23.1.2004, η οποία μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Π.Δ. 150/2006 και για κριτική αποτίμηση S. Boelart-Suominen (2005).

¹⁸ Βλ. την Οδηγία του Συμβουλίου 2005/71/ΕΚ/12.10.2005 «σχετικά με ειδική διαδικασία εισδοχής υπηκόων τρίτων χωρών για σκοπούς επιστημονικής έρευνας», ΕΠΕφ L 289/15/3.11.2005, η οποία μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Π.Δ. 128/2008.

¹⁹ Βλ. την Οδηγία του Συμβουλίου 2004/114/ΕΚ/13.12.2004 «σχετικά με τις προϋποθέσεις εισδοχής υπηκόων τρίτων χωρών με σκοπό τις σπουδές, την ανταλλαγή μαθητών, την άμισθη πρακτική άσκηση ή την εθελοντική υπηρεσία», ΕΠΕφ L 375/12/23.12.2004, η οποία μεταφέρθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με το Π.Δ. 101/2008.

²⁰ COM (2007) 637 τελικό /23.10.2007.

²¹ Για μια κριτική αποτίμηση αυτής της πρωτοβουλίας βλ. E. Guild (2007).

²² Για παράδειγμα, κατά την εφαρμογή από τα κράτη μέλη της οδηγίας για το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης προβλέπεται η δυνατότητα να εισάγουν στη νομοθεσία τους «κατά παρέκκλιση» περιορισμούς προκειμένου για παιδιά ηλικίας άνω των 12 ετών, που φθάνουν στη χώρα διαμονής του/των γονέα/ων τους ανεξάρτητα από την υπόλοιπη οικογένεια, αφού «το κράτος μέλος μπορεί, πριν επιτρέψει την είσοδο και τη διαμονή [του ανηλίκου] ... να εξετάζει κατά πόσον πληροί όρο ενσωμάτωσης προβλεπόμενο από την ισχύουσα νομοθεσία του κατά την ημερομηνία θέσης σε εφαρμογή της παρούσας οδηγίας» (άρ.4§1 εδ. 3)- ομοίως, προκειμένου για «αιτήσεις για οικογενειακή επανένωση ανηλίκων τέκνων» η ίδια οδηγία (άρ. 4§6) προβλέπει ότι αυτές «πρέπει να υποβάλλονται πριν από την ηλικία των δεκαπέντε ετών, όπως προβλέπεται από την ισχύουσα νομοθεσία τους [= των κρατών μελών] που ισχύει κατά την ημερομηνία θέσης σε εφαρμογή της παρούσας οδηγίας. Εάν η αίτηση υποβληθεί μετά την ηλικία αυτή, τα κράτη μέλη που αποφασίζουν να εφαρμόσουν την παρέκκλιση αυτή επιτρέπουν την είσοδο και τη διαμονή των τέκνων για άλλους λόγους εκτός της οικογενειακής επανένωσης». Οι ρυθμίσεις αυτές (όπως και άλλες της ίδιας οδηγίας, σχετικά με τη θέσπιση μακροχρόνιας περιόδου αναμονής πριν από τη δυνατότητα του υπηκόου τρίτης χώρας να υποβάλει αίτηση για οικογενειακή επανένωση) αποτέλεσαν αντικείμενο προσφυγής από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο ΔΕΚ για παραβίαση της ΕΣΔΑ, η οποία όμως απορρίφθηκε με την Απόφαση C-540/03 της 27.6.2006.

πρωταρχική αντιμετώπιση των πληθυσμιακών μετακινήσεων ως ζητήματος διακινδύνευσης (risk) και τον συσχετισμό τους με τον έλεγχο της εγκληματικότητας (B.Καρύδης,1996, Α.Τσουκαλά,2001). συνέπεια αυτή της προσέγγισης αποτελεί η λήψη «προδραστικών μέτρων αστυνόμευσης από απόσταση» («*proactive policing at a distance*») σε βάρος των μετακινούμενων εξωκοινοτικών υπηκόων - δηλαδή η ανάπτυξη μέτρων παρεμπόδισης της εισόδου τους στην ευρωπαϊκή/κοινοτική επικράτεια ήδη από το έδαφος των χωρών προέλευσης (Γ. Νικολόπουλος, 2008:40· D.Bigo 2008). Βέβαια, αυτή η κατ' αρχήν αρνητική αντιμετώπιση των πληθυσμιακών μετακινήσεων των εξωκοινοτικών υπηκόων στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής κοινοτικής επικράτειας δεν εμπόδισε, όπως προαναφέρθηκε, τον συνυπολογισμό οικονομικών κριτηρίων και αναπτυξιακών παραμέτρων, που οδήγησε σε πολιτικές ποσοστώσεων και «επιλεκτικής μετανάστευσης», ανάλογα με τις ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς εργασίας σε προσωπικό υψηλής επαγγελματικής ειδικότητας²³. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η λογική της διακινδύνευσης παρέμεινε δεσπόζουσα και το πρόταγμα της ασφάλειας διαπερνά σταθερά όλες τις πολιτικές της Ε.Ε που σχετίζονται με διακρατικές πληθυσμιακές μετακινήσεις – και μάλιστα σε κάθε στάδιο της πορείας τους: από την αναχώρηση στη χώρα προέλευσης και τη διέλευση από ενδιάμεσες χώρες μέχρι τις προσπάθειες εισόδου και εγκατάστασης στη χώρα προορισμού²⁴.

Επιπλέον, οι περιορισμοί στην ελεύθερη ενδοκοινοτική κυκλοφορία, εγκατάσταση και παροχή υπηρεσιών δεν επιβάλλονται μόνο στους εξωκοινοτικούς υπηκόους αλλά επεκτείνονται ακόμη και σε μία κατηγορία πολιτών, οι οποίοι, παρόλο που απέκτησαν σχετικά πρόσφατα την «ευρωπαϊκή ιθαγένεια» ως συνέπεια της προσχώρησης των κρατών τους στην Ε.Ε., δεν απολαμβάνουν, εντούτοις, ισότιμα με τους υπόλοιπους όλα τα θεμελιώδη κοινοτικά δικαιώματα και ελευθερίες αλλά προβλέπεται η δυνατότητα επιβολής σε βάρος τους προσωρινών αποκλεισμών από αυτά. Συγκεκριμένα, οι πρόσφατες διευρύνσεις της Ε.Ε. το 2004 (με 10 νέα κράτη μέλη) και το 2007 (με την προσχώρηση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας), δεν οδήγησαν στην άμεση χορήγηση στους υπηκόους αυτών των κρατών του

²³ Βλ. ενδεικτικά τις Ανακοινώσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής προς το Συμβούλιο και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σχετικά με την εκπόνηση ενός «Σχεδίου πολιτικής για τη νόμιμη μετανάστευση», COM (2005) 669 τελικό / 21.12.2005 και, μεταγενέστερα, με τίτλο «Η σφαιρική προσέγγιση της μετανάστευσης ένα χρόνο μετά:Προς μια ολοκληρωμένη ευρωπαϊκή μεταναστευτική πολιτική», COM (2006) 735 τελικό / 30.11.2006. Επίσης βλ. παραπάνω υποσημ. 20 και 21.

²⁴ Η αρχή της διακινδύνευσης εμφανίζεται και προκειμένου για την ελεύθερη κυκλοφορία, εγκατάσταση και παροχή υπηρεσιών από «ευρωπαίους πολίτες», όταν εκτιμάται ότι συντρέχουν λόγοι «δημόσιας τάξεως, δημόσιας ασφάλειας και δημόσιας υγείας» (βλ. άρθρα 39[3], 46[1] της Συνθήκης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων καθώς και τις Οδηγίες 64/221/ΕΟΚ και 2004/38/ΕΚ). Γενικότερα για το ζήτημα της κατανομής αρμοδιότητας στην τήρηση της δημόσιας τάξης ανάμεσα στα κράτη μέλη και την Ε.Ε. βλ. διεξοδικά Ε. Μαριά (2007:181επ.).

δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας, εγκατάστασης και παροχής υπηρεσιών, δημιουργώντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, ένα καθεστώς «μεταβλητής γεωμετρίας» στην άσκηση αυτών των δικαιωμάτων, διακρίνοντας ανάμεσα σε «*πλήρως ενταγμένους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης*» και σε - προσωρινά - «*δεύτερης κατηγορίας πολίτες*»²⁵.

Ειδικότερα:

- αφενός, μόλις τον Απρίλιο του 2008 εφαρμόστηκε πλήρως το «κεκτημένο Σένγκεν» στα νέα κράτη μέλη που προσχώρησαν μετά τη διεύρυνση του 2004 και καταργήθηκαν σ' αυτά οι «εσωτερικοί» συνοριακοί έλεγχοι (εκτός της Κύπρου), ενώ παραμένουν ακόμη σε διαδικασία προσαρμογής η Βουλγαρία και η Ρουμανία·
- αφετέρου, οι συμφωνίες προσχώρησης των νέων κρατών μελών έδιναν στα «παλαιά» κράτη μέλη την ευχέρεια να εισάγουν μεταβατικές ρυθμίσεις σχετικά με τον περιορισμό του δικαιώματος αναζήτησης εργασίας και παροχής υπηρεσιών σ' αυτά από τους υπηκόους των «νέων» κρατών μελών (εκτός της Κύπρου και της Μάλτας) μέχρι τον Μάιο του 2011 – μια ρύθμιση που αποδόθηκε στον φόβο εισβολής του «*πολωνού υδραυλικού*» στην ευρωπαϊκή/κοινοτική αγορά εργασίας.

Αυτές οι αποκλίσεις από τα προνόμια της ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη, εκφράζουν, ουσιαστικά, τις αντινομίες που διατρέχουν την εφαρμογή της αρχής της ελεύθερης μετακίνησης των προσώπων στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής/κοινοτικής επικράτειας: πράγματι, ενώ η άρση των συνοριακών ελέγχων θεσπίστηκε, κυρίως, για την εξυπηρέτηση της οικονομικής στοχοθεσίας του ενωσιακού εγχειρήματος, θεωρήθηκε, όμως, ταυτόχρονα, ως πηγή διακινδύνευσης, εξαιτίας των φόβων για επακόλουθη αύξηση της διασυνοριακής εγκληματικότητας· αυτή η τελευταία, όμως, θεωρήθηκε ότι δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά με τους κανόνες αυτορύθμισης της αγοράς και γι' αυτό προκρίθηκε η σύγκλιση των εθνικών στρατηγικών αστυνόμευσης και απονομής της ποινικής δικαιοσύνης. Συμπερασματικά, στο ζήτημα της κινητικότητας των προσώπων δεν ακολουθήθηκε μια φιλελευθεροποίηση αντίστοιχη με εκείνη για τη διακίνηση των κεφαλαίων, των προϊόντων και των υπηρεσιών· αντίθετα, επικράτησε η εγκληματογενετική προσέγγιση, δηλαδή η αντίληψη της εξωευρωπαϊκής προέλευσης των απειλών, η οποία οδήγησε στην εγκληματοποίηση των μετακινούμενων εξωκοινοτικών υπηκόων και στη λήψη προδραστικών μέτρων σε βάρος τους.

²⁵ Βλ. διεξοδικά για το ζήτημα αυτό A. Adinolfi (2005) και S. Carrera (2005).

Κατ' αυτόν τον τρόπο, καθιερώθηκε η συνύπαρξη δύο διαφορετικών καθεστώτων ρύθμισης της κυκλοφορίας στην ευρωπαϊκή κοινοτική επικράτεια:

- το ένα διέπεται από τη λογική της αγοράς και επιτάσσει την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών και την ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων και εμπορευμάτων·
- το άλλο καθεστώς ρύθμισης της κυκλοφορίας κυριαρχείται από τη λογική της διακινδύνευσης και των ελέγχων, εφαρμόζεται στις μετακινήσεις των προσώπων και ορίζεται από τρεις συντεταγμένες: «ελευθερία, ασφάλεια, δικαιοσύνη». Η «ασφάλεια», ως ενδιάμεσος όρος ανάμεσα στην «ελευθερία» και τη «δικαιοσύνη», αναδεικνύεται σε κέντρο βάρους των πολιτικών για τη ρύθμιση των ανθρώπινων μετακινήσεων, μετριάζει τη σημασία των δύο άλλων όρων και ανάγεται, τελικά, σε εγγυητή της συνολικής ισορροπίας του συστήματος: τόση ελευθερία, ώστε να μη θίγεται η ασφάλεια, τόση δικαιοσύνη, ώστε να εξυπηρετείται πρωτίστως η ασφάλεια.

Για την εξυπηρέτηση αυτών των πολιτικών συγκροτείται, σταδιακά, ένα ιδιαίτερα πυκνό πλέγμα από φορείς, τόπους και διαδικασίες κοινωνικού ελέγχου των μετακινούμενων πληθυσμών, μέσα στο οποίο οι παραδοσιακές εθνικές εδαφικότητες και κυριαρχίες συναιρούνται σε ευρύτερους «χώρους : «χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης», «χώρος Σένγκεν», «χώρος Prüm»²⁶, «εσωτερικά σύνορα», «εξωτερικά σύνορα», «τρίτες χώρες», «παλαιά κράτη μέλη», «νέα κράτη μέλη». Αντίστοιχα, στη διαχείριση των μετακινήσεων διευρύνεται η συνεργασία ανάμεσα στους εθνικούς φορείς και τις υπερκρατικές και διακρατικές δομές αστυνόμευσης (Europol, Frontex, Eurodac, Σύστημα Πληροφοριών Σένγκεν...), ενώ ο δικαστικός έλεγχος συντονίζεται από την Eurojust. Η ακώλυτη μετάβαση από τον ένα «χώρο» στον άλλο μπορεί να διέπεται από ιδιαίτερους κανόνες αλλά κοινό και αναπόδραστο σημείο ελέγχου αποτελεί η υπηκοότητα.

²⁶ Πρόκειται για πρωτοβουλία που εκδήλωσαν επτά κράτη μέλη - με εδαφική συνέχεια και μακρόχρονη παράδοση στη διασυνοριακή αστυνομική συνεργασία (Γερμανία, Αυστρία, Γαλλία, Ισπανία και χώρες Μπενελούξ) - με την υπογραφή, στις 27.5.2005, στη γερμανική πόλη Prüm (κοντά στα σύνορα Γερμανίας, Βελγίου και Λουξεμβούργου), μιας διακρατικής σύμβασης για την «ενίσχυση της μεταξύ τους διασυνοριακής συνεργασίας, ιδίως της ανταλλαγής πληροφοριών» (άρ.1§1) σε σχέση με προσωπικά δεδομένα, με στόχο «την αποτελεσματικότερη καταπολέμηση της τρομοκρατίας, της διασυνοριακής εγκληματικότητας και της παράνομης μετανάστευσης» (Προοίμιο). Στη συνέχεια, στις 5.12.2006, υπογράφηκε στις Βρυξέλλες, ανάμεσα στα ίδια κράτη μέλη, η «Σύμβαση εφαρμογής» της προηγούμενης, η οποία τέθηκε σε εφαρμογή στις 23.11.2006 ανάμεσα σε τρία μόνο από τα αρχικά συμβαλλόμενα μέρη (την Αυστρία, την Γερμανία και την Ισπανία), εφόσον στα υπόλοιπα δεν είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία επικύρωσης. Με την πράξη αυτή προβλέπονται, μεταξύ άλλων, μέτρα για τη βελτίωση της ανταλλαγής πληροφοριών σχετικών με DNA και δακτυλικά αποτυπώματα. Η σύμβαση ήταν εξ αρχής ανοικτή και μπορούσε να προσχωρήσει οποιοδήποτε κράτος μέλος, ενώ τα συμβαλλόμενα μέρη απέβλεπαν στη μεταγενέστερη ενσωμάτωση των διατάξεών της στο νομικό πλαίσιο της Ε.Ε. Για μια κριτική αποτίμηση αυτής της πρωτοβουλίας βλ. T. Balzacq, D. Bigo, S. Carrera, E. Guild (2006).

Κατ' αυτόν τον τρόπο προκύπτει αυτό που ο E. Balibar (1997:23) αποκαλεί «πολυσημία» των συνόρων, δηλαδή ότι η ευκολία διάβασης κάθε συνόρου δεν είναι ίδια για όλους αλλά εξαρτάται από την ταυτότητα εκείνου που επιχειρεί τη διέλευσή τους: *«κάθε συζήτηση για τα σύνορα αφορά στη θέσπιση καθορισμένων ταυτοτήτων – εθνικών και άλλων»*.

4. – ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Η προβληματική που ακολουθήσαμε στην ανάλυση του θεσμού της «ευρωπαϊκής ιθαγένειας» και των συνεπειών που προκαλεί η λειτουργία του μπορεί να μας οδηγήσει σε ορισμένα - προσωρινά και ατελή, πάντως - συμπεράσματα, που τοποθετούνται τόσο στο επίπεδο της επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών όσο και στο επίπεδο της λήψης πολιτικών αποφάσεων (policy making):

α. - Η επιστημολογική διάσταση του ζητήματος αφορά στη δυνατότητα των κοινωνικών επιστημών (και, ειδικότερα, εκείνων - όπως η εγκληματολογία - που εστιάζουν στη μελέτη του κοινωνικού ελέγχου), να διευρύνουν τις κρατοκεντρικές αναφορές τους και τα αντίστοιχα παραδείγματά τους (paradigmes) τους, δημιουργώντας μια καινούρια επιστημολογική αντίληψη, δικαιοπολιτικά θεμελιωμένη, για τη μελέτη των τόπων, των διαδικασιών και των φορέων άσκησης κοινωνικού ελέγχου μέσα και έξω από το εθνοκρατικό συγκείμενο. Σ' αυτή την κατεύθυνση, το θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο που εξελίσσεται η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης συνιστά ένα πρόσφορο παράδειγμα (exemple) για την ανάδειξη της σημασίας των κρατικών, υπερκρατικών και διακρατικών παραμέτρων στη διερεύνηση της θεματικής *«κοινωνικός αποκλεισμός, ποινικό φαινόμενο και ανθρώπινα δικαιώματα»*. Ειδικότερα, η περιπτωσιολογική μελέτη του θεσμού της «ευρωπαϊκής ιθαγένειας» έδειξε την ανάγκη εγκατάλειψης της προοπτικής που ο U.Beck (2002:51επ.) αποκαλεί *«μεθοδολογικό εθνικισμό»*, προκειμένου να γίνουν κατανοητές και ερμηνεύσιμες οι σύγχρονες όψεις του ευρωπαϊκού κοινωνικού ελέγχου.

β. – Αντίστοιχα, το πολιτικό ζήτημα που τίθεται από τη θέσπιση και λειτουργία της «ευρωπαϊκής ιθαγένειας» αφορά στην ανάγκη επέκτασης της εμβέλειάς της πέρα από τις εθνοκρατικές αφετηρίες της, με την ανάπτυξη όλου του «δυναμικού» που εμπεριέχει και *«μπορεί να οδηγήσει σε μια δημοκρατική εξέλιξη, περικλείοντας όλους τους 'συμπολίτες' στην Ευρώπη, δηλ. όλους τους κατοίκους της»* (A. Baratta & Χ. Γιαννούλη, 1997:23). Σ' αυτή την κατεύθυνση, η λογική της κοινωνικής ένταξης των παύει πλέον να διέπεται από το τυπικό κριτήριο της ιθαγένειας των κρατών μελών, υπεισέρχεται σε όλες τις κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες που αναπτύσσουν τεχνικές διαφοροποίησης ανάμεσα σε κοινοτικούς και εξωκοινοτικούς κατοίκους της

κοινοτικής επικράτειας και σηματοδοτεί την κοινή απόκτηση *«μιας νέας πολιτικής ταυτότητας και μιας πολιτικής ιδιότητας, οι οποίες αναφέρονται σε μια υπερκείμενη ως προς αυτά [δηλ. τα κράτη-μέλη] πολιτεία»* (Γ. Κοντογιώργης, 2003:12-13). Η πρακτική σημασία αυτής της μεταβολής φαίνεται, κυρίως, στη μετατόπιση της έμφασης από τη δαπανηρή και αναποτελεσματική τακτική της στρατιωτικοποίησης των ευρωπαϊκών συνόρων στη διαμόρφωση ενός σαφούς, δημοκρατικού και εναρμονισμένου θεσμικού πλαισίου για τη νόμιμη μετανάστευση και την κοινωνική ένταξη των αλλοδαπών. Αυτή η κατεύθυνση μπορεί να αποδειχθεί προσφορότερη τόσο για την εμπέδωση της ρύθμισης (regulation) στην αγορά εργασίας (με τη μείωση του μεγέθους της παράνομης εργασίας και της παραοικονομίας) όσο και για την εξάλειψη όλων των γνωστών τραγικών επακόλουθων που προκαλεί η εντατική αστυνόμευση των ανθρώπινων μετακινήσεων.

./..

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αρχιμανδρίτου, Μ. (2000) *Η ανοικτή έκταση της ποινής*, Αθήνα : Ελληνικά γράμματα.

Γιαννούλη, Χ. & Δημούλης, Δ. (1993) Προς την «Ευρώπη των πολιτών»: από την εννοιολογική ασάφεια στις πολιτικές αντιφάσεις, *Διαλεκτική. Επιθεώρηση θεωρητικού – πολιτικού διαλόγου*, 8 : 81-92.

Γιαταγάνας, Ξ. (2003) *Η ενσωμάτωση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Συνθήκες. Άσκηση Συνταγματικού Δικαίου ή πολιτική ρητορεία;*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Καρύδης, Β. (1996) *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα. Ζητήματα θεωρίας και αντεγκληματικής πολιτικής*, Αθήνα : Παπαζήσης.

Κοντογιώργης, Γ. (2003) *Πολίτης και πόλις. Έννοια και τυπολογία της «πολιτειότητας»*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Μαριάς, Ε. (2007) Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης, στο: Περράκης, Σ. (επιμ.) 2007. *Ο χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από το Τάμπερε στη Χάγη και επέκεινα*, Αθήνα – Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας, σσ. 143-224.

Νικολόπουλος, Γ. (2002) *Κράτος, ποινική εξουσία και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Μια εγκληματολογική προσέγγιση*, Αθήνα: Κριτική.

Νικολόπουλος, Γ. (2008) *Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως φορέας αντεγκληματικής πολιτικής. Το «Πρόγραμμα της Χάγης» και η εφαρμογή του*, Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη.

Παύλου, Σ. (2008) Ευρωπαϊκή Ένωση και ΕΣΔΑ, *Ποινικά Χρονικά*, 58 (2):97-111.

Περράκης, Σ. (επιμ.) (2007) *Ο χώρος ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Από το Τάμπερε στη Χάγη και επέκεινα*, Αθήνα – Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας.

Σάσεν, Σ. (2001) *Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Μετ. Π. Παπανδρέου, Αθήνα: Μεταίχμιο.

Σκανδάμης, Ν. (2006) *Το παράδειγμα της ευρωπαϊκής διακυβέρνησης. Μεταξύ κυριαρχίας και αγοράς*, Αθήνα-Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας.

Σκουρής, Β. (εκδ.) (2003) *Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, Αθήνα – Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας.

Τσουκαλά, Α. (2001) *Μετανάστευση και εγκληματικότητα στην Ευρώπη*, Αθήνα – Κομοτηνή: Α. Ν. Σάκκουλας.

Φουκό, Μ. (1999) *Ο μεγάλος εγκλεισμός*, Μετ. Σ. Παντελάκη, Αθήνα:Μαύρη λίστα.

Ξενόγλωσση

Adinolfi A. (2005) Free movement and access to work of citizens of the new member states: the transitional measures, *Common Market Law Review*, 42:469-498

Balibar, E. (1997) Frontières et violence, *Transeuropéennes*, 9:23-28.

Balzacq T., Bigo D., Carrera S., Guild E., (2006) The treaty of Prüm and EC Treaty: two competing models for EU internal security, στο T.Balzacq, S. Carrera (eds.), *Security versus freedom? A challenge for Europe's future*, Aldershot:Ashgate, σσ. 115-136.

Baratta, A. & Γιαννούλη, Χ. (1997) Από το δίκαιο της Ευρώπης στην Ευρώπη των δικαιωμάτων (I), *Θέσεις*, 60:19-38.

Beck, U. (2002) The terrorist threat: world risk society revisited, *Theory, Culture and Society*, 19 (4):39-55.

Bigo, D. (2008) Globalized (in)security. The field and the ban-opticon, στο D. Bigo, A. Tsoukala (eds). *Terror, Insecurity and Liberty. Illiberal practices of liberal regimes after 9/11*. London-New York: Routledge, σσ.10-48.

Boelart-Suominen, S. (2005) Non-EU nationals and Council Directive 2003/109/EC on the status of third-country nationals who are long-term residents: five paces forward and possibly three paces back, *Common Market Law Review*, 42:1011-1052.

Carrera, S. (2005) What does free movement mean in theory and practice in an enlarged EU?, *European Law Journal*, 11 (6):699-721.

De Sousa, C.U. (2006) Η Οδηγία 2003/86/EK του Συμβουλίου, της 22ας Σεπτεμβρίου 2003, σχετικά με το δικαίωμα οικογενειακής επανένωσης: μια ιστορία χωρίς αίσια έκβαση;, *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου*, 1:27-49.

Foblets, M. - C. (1996) La lutte contre l'immigration dans l'économie de l'article K du traité de Maastricht. Enjeux de la citoyenneté, στο F. Tulkens, H. - D. Bosly (dir.), *La justice pénale et l'Europe*, Bruxelles : Bruylant, σσ. 327-335.

Foucault M. (1989) *Résumé des cours 1970-1982. Conférences, essais et leçons du Collège de France*, Paris : Julliard.

Geyer, F. (2007). The External Dimension of EU Citizenship. Arguing for Effective Protection of Citizens Abroad, *Center for European Policy Studies, Policy brief* n. 134, <http://www.ceps.be>

Guild, E. (2004) *The legal elements of european identity. EU citizenship and migration law*, The Hague : Kluwer Law International.

Guild E. (2007) EU Policy on Labour Migration. A First Look at the Commission's Blue Card Initiative, *Center for European Policy Studies, Policy brief*, n. 145, <http://www.ceps.be>

Huysmans, J. (2000) The European Union and the securitization of migration. *Journal of Common Market Studies*, 38 (5) : 751-777.

Martiniello, M. (1994) Citizenship of the European Union. A Critical View, στο R.Bauböck (ed.), *From Aliens to Citizens. Redefining the Status of Immigrants in Europe*, Aldershot: Avebury, σσ.29-47.

Melossi, D. (1998) Remarks on social control, state sovereignty and citizenship in the new Europe, στο V. Ruggiero, N. South, I. Taylor (eds.), *The New European Criminology. Crime and Social Order in Europe*. London – New York: Routledge, σσ. 52-63.

Ugur, M. (1995) Freedom of Movement vs. Exclusion. A Reintepretation of the “Insider” – “Outsider” Divide in the European Union, *International Migration Review*, 29 (4):964-999.

Walters W. & Haahr J. H. (2005) *Governing Europe. Discourse, governmentality and European integration*, London - New York: Routledge.

Young, J. (1999) *The exclusive society. Social exclusion, crime and difference in late modernity*, London: Sage Publications.

././.

«ΧΑΜΗΛΟΥ ΚΥΡΟΥΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΠΑΓΚΛΑΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ»¹

Θεόδωρος Φούσκας², Δρ. Κοινωνιολογίας

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το κείμενο επικεντρώνεται στις επιπτώσεις της εργασίας και της απασχόλησης σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα επάνω στη συλλογική οργάνωση, αντιπροσώπευση και συμμετοχή των εργαζομένων μεταναστών σε μεταναστευτικές συλλογικότητες που αναδύονται από την εργασία. Η μικρο-κοινωνιολογική ανάλυση εστιάζεται στις περιπτώσεις των μεταναστών από το Μπαγκλαντές στην Αθήνα και στο ρόλο που η εργασιακή «κοινότητα» ενέχει για την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία και αγορά εργασίας καθώς και σε πτυχές, όπως η συμμετοχή τους σε μορφές συλλογικής δράσης και οργάνωσης και η εργασιακή αντιπροσώπευση. Το πρώτο μέρος του άρθρου αναφέρεται την απομάκρυνση και την αποστασιοποίηση των μεταναστών από συλλογικότητες στη διεθνή βιβλιογραφία λόγω του πλαισίου της εργασίας και της απασχόλησης τους. Το δεύτερο μέρος εστιάζει στην περίπτωση των μεταναστών από το Μπαγκλαντές και στις μορφές και τις συνθήκες εργασίας και απασχόλησής τους και πως αυτές επιδρούν στη μη συμμετοχή τους σε εργασιακές οργανώσεις.

Λέξεις κλειδιά: χαμηλού κύρους εργασία, κοινότητα, σύλλογοι μεταναστών, εργασιακή αντιπροσώπευση, Μπαγκλαντές

¹ Μέρη του κειμένου έχουν παρουσιαστεί στο διεθνές συνέδριο «European Population Conference (EPC): Migration and Migrants in Europe», 9-12 Ιουλίου 2008, στη Βαρκελώνη και στο «Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ)», 17 Ιανουαρίου 2009, στην Αθήνα.

² Θεόδωρος Φούσκας, Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας, Email: theofsk@yahoo.gr

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ

Ένα από τα βασικότερα θέματα που απασχολεί την κοινωνιολογία είναι αυτό της συλλογικότητας ή της συλλογικής ταυτότητας και της οργάνωσης των μεταναστευτικών πληθυσμών. Από τη διεθνή βιβλιογραφία διαπιστώνεται πως, λόγω της εργασίας, υπάρχει πρόβλημα στην συλλογική οργάνωση των μεταναστών τόσο σε επίπεδο παραγωγής, οικονομίας και εργασιακής αντιπροσώπευσης όσο και σε επίπεδο εργασιακής και κοινωνικής ταυτότητας, διότι ένα μεγάλο μέρος των μεταναστών εντοπίζεται σε χαμηλού κύρους εργασίες. Μέσω αυτού αναλύονται, *πρώτον*, πως η μετανάστευση επηρεάζει την κοινωνική προστασία και τις συλλογικές μορφές αντιπροσώπευσης και *δεύτερον*, πως οι ίδιοι οι μετανάστες στη χώρα υποδοχής κατανοούν και δρουν σε συλλογικά πλαίσια. Οι έννοιες της «κοινότητας»³, της «επαγγελματικής κοινότητας»⁴ και της «εργασιακής κοινότητας» είναι σημαντικά κοινωνιολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για να ερμηνεύσουν τη συλλογική οργάνωση των εργαζομένων, κάτι που καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικό, όταν κανείς αναφέρεται στην απασχόληση των εργαζομένων σε χαμηλού κύρους υπηρεσίες (Ρομπόλης, 2007). Το κείμενο έχοντας ως αφετηρία ιστορίες ζωής (life stories), αποτέλεσμα ποιοτικής έρευνας (Μάρτιος-Δεκέμβριος 2007) (Φούσκας, 2009), προσεγγίζει με μικρο-κοινωνιολογικές μεθόδους τις επιπτώσεις της εργασίας και της απασχόλησης στην ανεπίσημη αγορά εργασίας επάνω στην συλλογική οργάνωση και εργασιακή εκπροσώπηση των μεταναστών εργατών στην Ελλάδα από «κοινότητες» που εμφανίζονται από την εργασία και την απασχόληση, και στη συγκεκριμένη περίπτωση, των μεταναστών από το Μπαγκλαντές και του εργασιακού τους συλλόγου στην Αθήνα.

Σήμερα παρατηρείται η δημιουργία ενός εργατικού δυναμικού αποκομμένου από την οικογένεια, τις παραδόσεις, την εξέλιξη και τις συναισθηματικές και οικονομικές σχέσεις, στην κοινωνία της υποδοχής που το πλαισιώνει. Το παραπάνω εργατικό δυναμικό είναι εκτεθειμένο σε κάθε μορφή εκμετάλλευσης στην ευέλικτη εργασία και στην προσωρινή οργάνωση της ζωής με το προσωπικό επίπεδο

³ Βλ. για προσεγγίσεις του όρου, Tönnies, 1955· Salaman, 1974· Lee and Newby, 1983· Salaman, 1986. Εξετάζοντας τα παραπάνω θα ήταν δυνατό να καθοριστεί η μεταναστευτική «κοινότητα» ως: «η συνθήκη εκείνη που «σπρώχνει» τα άτομα με ίδιους δεσμούς, αξίες, διαλέκτους και παραδόσεις στο να βρεθούν με άλλα, με τα ίδια χαρακτηριστικά, σε ένα ξένο ή επικίνδυνο περιβάλλον» (Fouskas, 2008· Φούσκας, 2009).

⁴ Ως επαγγελματική κοινότητα ορίζεται μια μορφή τοπικής κοινωνικής οργάνωσης στην οποία ο εργασιακός και μη-εργασιακός βίος των ανθρώπων ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με την επαγγελματική τους ιδιότητα. Στις μη-εργάσιμες ώρες δηλαδή, τα μέλη της έχουν επαφές μόνο με μέλη της δικής τους επαγγελματικής ομάδας, μιλάνε για τη δουλειά στον ελεύθερο χρόνο τους και αναπτύσσουν τους δικούς τους κώδικες, μύθους και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς. Η διαφορά της επαγγελματικής κοινότητας με την εργασιακή κοινότητα, έγκειται στο ότι οι πρώτες έχουν συγκεκριμένα, ταξινομημένα, κοινά χαρακτηριστικά του είδους εργασίας των μελών τους (δηλαδή απασχολούνται από το ακριβώς ίδιο επάγγελμα) ενώ οι δεύτερες χαρακτηρίζονται από γενικότερα κεντρικά χαρακτηριστικά και η βασική, κοινή αξία των μελών τους είναι η εργασία γενικά. Βλ. και Salaman, 1974· Salaman, 1986· και Watson, 2005.

απασχολούμενο σε χαμηλού κύρους εργασίες που χαρακτηρίζονται από την αποσυλλογικοποίηση⁵. Ως συνέπεια αυτού, σήμερα, οι εργαζόμενοι μετανάστες είναι απομονωμένοι ο ένας από τον άλλο και διασκορπισμένοι μεταξύ των κατοικιών και των περιοχών.

Οι μετανάστες αντιμετωπίζουν τα προβλήματα της αποξένωσης και της ανισότητας στα πλαίσια ενός παγκόσμιου συστήματος εργασίας που αναζητά ένα φθηνό εργατικό δυναμικό για βιομηχανίες, βιοτεχνίες, κατασκευές και προσωπικές υπηρεσίες⁶ (Ψημμένος, 1995· Ψημμένος, 1999· Ψημμένος, 2006· Ψημμένος και Σκαμνάκης 2008). Για ένα τέτοιο εργατικό δυναμικό, που θα είναι προσωρινό, το κόστος αναπαραγωγής είναι σχετικά μειωμένο (Ψημμένος, 1999), και δεν θα διεκδικήσει τα κοινωνικά και εργασιακά δικαιώματα του γηγενούς εργατικού δυναμικού. Η έλλειψη σταθερών μορφών συνθηκών εργασίας και απασχόλησης που εξασφάλιζαν την συλλογικότητα, η εμφάνιση μιας νέας μεταναστευτικής πολιτικής, που αναδύεται από την ανεπίσημη και παράνομη μετανάστευση, καθώς και οι συνθήκες και η κατάσταση των χώρων προέλευσης των μεταναστών που βρίσκονται κάτω από οικονομική, πολιτική και διοικητική διάλυση, προκαλούν «αναταράξεις» (Οικονόμου και Φερώνας, 2006: 10) δημιουργώντας ένα νέο «χάρτη» κοινωνικών και εργασιακών ταυτοτήτων.

Παράγοντες, όπως τα χαρακτηριστικά της εργασίας των μεταναστών, η μαύρη οικονομία, οι αλλαγές στην εργασιακή οργάνωση, στην παραγωγή καθώς και στις αξίες, στα πλαίσια μιας βιομηχανικής καπιταλιστικής κοινωνίας, επιφέρουν σημαντικές επιπτώσεις στην απασχόληση και την συλλογικότητα των μεταναστών. Επιπλέον, δεν υπάρχουν κυβερνητικές μορφές κοινωνικής προστασίας στην χώρα υποδοχής και οικονομικές μορφές δραστηριότητας που να υποστηρίζουν, την ταυτότητα του μετανάστη με την εθνικότητα και με την χώρα υποδοχής. Ο μετανάστης σαν μέρος της ευέλικτης εργασίας αποτελεί την πιο αντιπροσωπευτική μορφή αυτής της ελαστικότητας, επειδή η εργασία του είναι αποκομμένη από ειδικεύσεις, άλλους εργαζομένους, συλλογικότητες και εργασιακές ενώσεις και

⁵ Ο μετανάστης και ιδιαίτερα οι ανεπίσημοι μετανάστες βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα εργασιακό καθεστώς όπου κυριαρχούν: η αποειδίκευση και η αποσυλλογικοποίηση της εργασίας. Ιδιαίτερα η μορφή απασχόλησης και το αντικείμενο εργασίας των μεταναστών χαρακτηρίζονται από τον αυτο-εγκλωβισμό των τελευταίων (Ψημμένος, 1995· Ψημμένος, 1999· Ψημμένος και Σκαμνάκης, 2008) σε χώρους οικονομικής δραστηριότητας με χαμηλή κοινωνική και συλλογική δραστηριότητα, όπου οι μετανάστες εργάτες δεν έχουν καμία δυνατότητα αδυναμία συνεργασίας με άλλες ομάδες εργατών ή με συμπατριώτες τους για οποιαδήποτε συνδικαλιστική δράση, παρέμβαση κα διεκδίκηση στο χώρο εργασίας τους.

⁶ Σήμερα ανάμεσα στο μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό δημιουργείται ένας τύπος εργαζομένης της οποίας η εργασία στηρίζεται περισσότερο από κάθε άλλη ομάδα στη σύγχρονη ανάγκη για οικιακές προσωπικές υπηρεσίες και στη παραγωγή συμβολικών αξιών που έχουν σχέση με το κύρος και την αδυνατότητα της εργαζομένης να αναπτύξει κοινωνική (Ψημμένος, 2006:160) ή συλλογική δραστηριότητα.

στηρίζεται στην προσωρινότητα της απασχόλησης, στις χαμηλές ή ανύπαρκτες κοινωνικές παροχές.

Ο μετανάστης ζει μέσα και ίσως μεταξύ δύο πολιτισμών, που ενσωματώνονται προφανώς με τη χώρα εγκατάστασης και του πολιτικού συστήματός της, συγχρόνως όμως με τη διατήρηση μιας εξωτερικής πίστης. Η μελέτη των συλλόγων είναι ιδιαίτερα σημαντική από αυτή την άποψη. Οι κυβερνήσεις των χωρών εγκατάστασης δεν παραμένουν παθητικές (Σακελλαρόπουλος, 2006· Μαγγανάς, 2009) όσον αφορά το σχηματισμό των συλλόγων μεταναστών και επιδιώκουν να καλύψουν τις ανάγκες για τις οποίες οι μεταναστευτικοί σύλλογοι υπάρχουν για να ικανοποιούν, και μπορεί να επιδιώξουν να εποπτεύσουν και να αστυνομεύσουν τις δραστηριότητες των συλλόγων. Κατά συνέπεια, σήμερα κανείς συνήθως βρίσκει την εμφάνιση των νέων ενώσεων κρατικής κοινωνικής προστασίας (welfare state associations) στα πλαίσια της κρίσης του κράτους πρόνοιας (Σακελλαρόπουλος, 1999) και ένα νέο ενδιαφέρον για τη δραστηριότητα που έχουν οι μεταναστευτικοί σύλλογοι, των οποίων η κύρια δραστηριότητα γίνεται συχνά η συγκέντρωση οποιωνδήποτε οφελών που προσφέρονται. Κατ' αυτό τον τρόπο η ενδεχομένη τάση απόσχισης μέσα στην «κοινότητα» μεταναστών υπερνικείται μέσω ενός νέου σχεδίου πελατείας (clientage) και πατρωνίας (patronage).

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Λαμβάνοντας υπόψη τις μικρο-κοινωνιολογικές μελέτες της Σχολής του Σικάγο και τις Μαρξιστικές και Βεμπεριανές μελέτες σε συγκεκριμένες εθνικές ομάδες ή ομάδες εργαζομένων, επιχειρώντας μια κατηγοριοποίηση των μεταναστευτικών συλλόγων ιστορικά, καθώς και μια επισκόπηση στη διεθνή βιβλιογραφία για τη μετανάστευση και τους μεταναστευτικούς συλλόγους, έγινε εμφανές ότι οι σύλλογοι αποτελούν την κινητήρια δύναμη για τις συλλογικές δραστηριότητες μεταξύ των μεταναστών.

Από τη διεθνή βιβλιογραφία οι μεταναστευτικές κοινότητες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε συγκεκριμένους τύπους ως εξής: *πρώτον*, μυστικές κοινωνίες, *δεύτερον*, πιστωτικές ενώσεις, *τρίτον*, συλλόγους αμοιβαίου οφέλους, *τέταρτον*, θρησκευτικούς συλλόγους, *πέμπτον*, τοπικούς (hometown) συλλόγους, *έκτον*, πολιτικούς συλλόγους, *έβδομον*, πολιτιστικούς συλλόγους. Ήδη από το 1900 (DuBois, 1899· Thomas and Znaniecki, 1918-1920 κ.ά.) οι μελετητές έχουν στρέψει την προσοχή τους στη τάση των μεταναστών να διαμορφώνουν συλλογικές

οργανώσεις. Η ένταση και η πανταχού παρουσία της πρακτικής έχουν παραγάγει ένα μεγάλο όγκο συστηματικών μελετών⁷. Βασικό ερώτημα αποτελεί: «*Το εάν μια ομάδα συντοπιτών ή γειτόνων που για δεκαετίες βρίσκονταν κάθε Κυριακή στη χώρα προέλευσης σε ένα καφενείο για να κουβεντιάσουν ή σε ένα δημόσιο πάρκο για μια εκδρομή διαμορφώνουν μια συλλογική οργάνωση*»; Μπορεί να μην έχουν μια αίθουσα ή να έχουν συγγράψει καταστατικά αλλά οι συναθροίσεις είναι σχεδόν-επίσημες στη μονιμότητα τους, θέτοντας ερωτήματα για το ρόλο τους.

Το πρόβλημα δεν είναι απλά ιστορικό. Διεθνώς ένας σημαντικός αριθμός μελετών έχει αφιερωθεί, παραδείγματος χάριν, στους συλλόγους Ιταλών, Πολωνών, Εβραίων, Αφρικανών, Πακιστανών, Κουβανών και Κινέζων μεταναστών, ομάδες και σύλλογοι ιδιαίτερα πολιτικά αναμεμιγμένοι και ιδιαίτερα ορατοί. Ως αποτέλεσμα αυτού, πολύ λίγα έχουν γραφτεί, για τις σημαντικότερες από την άποψη της πραγματικής κοινωνικότητας και συλλογικής δραστηριότητας των μεταναστών, όπως για παράδειγμα τους τοπικούς συλλόγους (Moya, 2005: 835). Το αποτέλεσμα είναι ότι οι ιστορικοί τείνουν να εστιάζουν σε μεγαλύτερους και πιο θεσμοποιημένους συλλόγους, ιδιαίτερα σε εκείνους που είχαν νομικό πρόσωπο, που συμμετείχαν στην επίσημη πολιτική, ή που συναλλάσσονταν με το κράτος. Αυτό μπορεί να παραγάγει μια διαστρεβλωμένη εικόνα, ενώ οι μικρές ενώσεις αντιπροσωπεύουν πραγματικά την πιο κοινή μορφή κοινωνικότητας των μεταναστών έξω από την οικογένεια.

Με την πάροδο του χρόνου η Ελλάδα έγινε μια από εκείνες τις χώρες που συγκέντρωσε μια πλούσια κοινωνιολογική έρευνα για τη μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου (βλ. πίνακες 1 και 2). *Πρώτον*, την περίοδο 1990-1995, η έρευνα στράφηκε κυρίως σε θέματα κοινωνικής στρωμάτωσης και κοινωνικού αποκλεισμού με έμφαση στην επαγγελματική κινητικότητα, την αστικότητα και την περιθωριοποίηση. *Δεύτερον*, την περίοδο 1995-2000, στην πλειοψηφία τους οι μελέτες εστίασαν στον εθνικό και κατά φύλο διαχωρισμό, με πεδία εστίασης την συλλογική ταυτότητα και αντιπροσώπευση, τον καταμερισμό εργασίας, την εθνικότητα, τα θέματα θρησκείας και «κοινότητας». *Τρίτον*, οι διακρίσεις στην κρατική κοινωνική πρόνοια και ιδιαίτερα στις πρακτικές αντιμετώπισης των κοινωνικών υπηρεσιών, ο έλεγχος της μετανάστευσης και οι νομικές διακρίσεις, ήταν το κύριο αντικείμενο της έρευνας την περίοδο 2000-2005. *Τέταρτον*, την περίοδο 2005-2008, η ερευνητική έμφαση δόθηκε σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες εστιάζοντας στο φύλο, στο επάγγελμα, και συγκεκριμένα είδη εργασίας-χαμηλού κύρους με βαρύτητα στην οικιακή εργασία και την πρόσβαση στη κοινωνική πρόνοια.

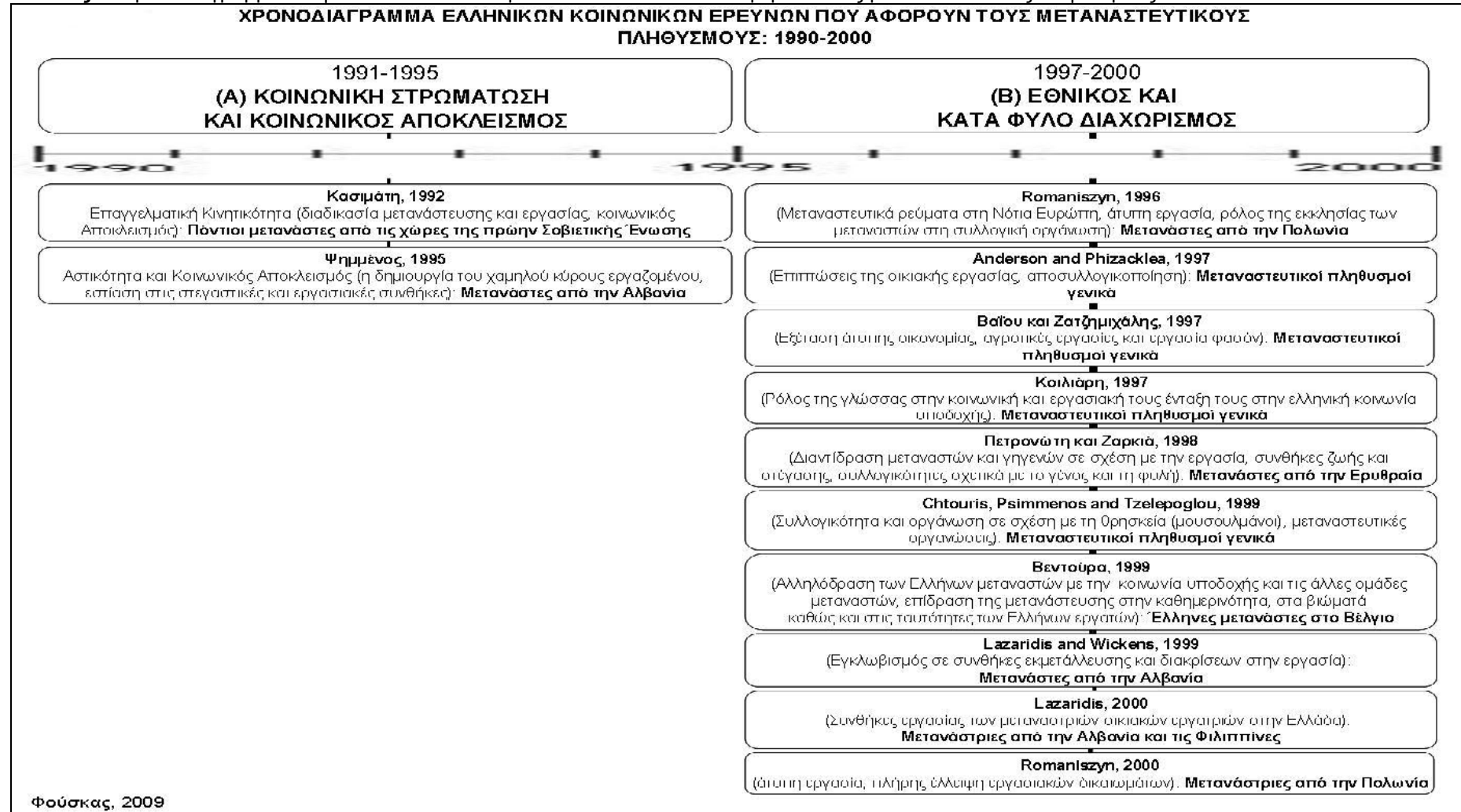
⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η σχετικά πρόσφατη ειδική έκδοση του επιστημονικού περιοδικού, «Journal of Ethnic and Migration Studies» (2005), γεγονός που επιβεβαιώνει το αυξανόμενο ενδιαφέρον για το θέμα.

Αυτό που διαφαίνεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα είναι ότι, παρόλο που η πλειοψηφία των ελληνικών ερευνών αναφέρεται στην ύπαρξη μεταναστευτικών συλλόγων ή «κοινοτήτων» καθώς και στις επιπτώσεις των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στη διάρρηξη των συλλογικοτήτων, καμία μελέτη δεν μπορεί ξεκάθαρα να αναδείξει ότι υπάρχουν διαμορφωμένες συλλογικότητες ανάμεσα στους μετανάστες. Υπάρχουν προβλήματα, καθώς δεν μπορεί κανείς να πει ποιες είναι αυτές οι συλλογικότητες και πως φτιάχνονται, καθώς επίσης δεν είναι εύκολο να πει κανείς εκ των προτέρων σίγουρα ότι είναι η εθνικότητα, το φύλο, η τάξη, η θρησκεία, ο τόπος, ο πολιτισμός ή το επάγγελμα ή κάτι άλλο. Μελέτες από το 1900 δείχνουν ότι στη μεταναστευτική ροή αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι οι συλλογικότητες φτιάχνονται μέσα από κάποιες παραμέτρους, κάποιες μορφές ζωής. Για παράδειγμα στη μελέτη του Anderson (1923) η κινητικότητα και η αστάθεια του μετακινούμενου μετανάστη εργάτη, που είναι και αιτία και συνέπεια της μεταναστευτικής ύπαρξής του, τον καθιστούν μη-ικανό⁸ για μια συλλογική ή οργανωμένη ζωή⁹. Η συγκεκριμένη έρευνα φιλοδοξεί να καλύψει αυτό το ερευνητικό κενό. Ενώ ένας αξιολογότερος αριθμός σημαντικών μελετών έχει παραχθεί σχετικά με το θέμα της «κοινότητας», το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για τις συνέπειες της εργασίας και της απασχόλησης επάνω στην συλλογική οργάνωση των μεταναστών εργατών είναι σχετικά περιορισμένος.

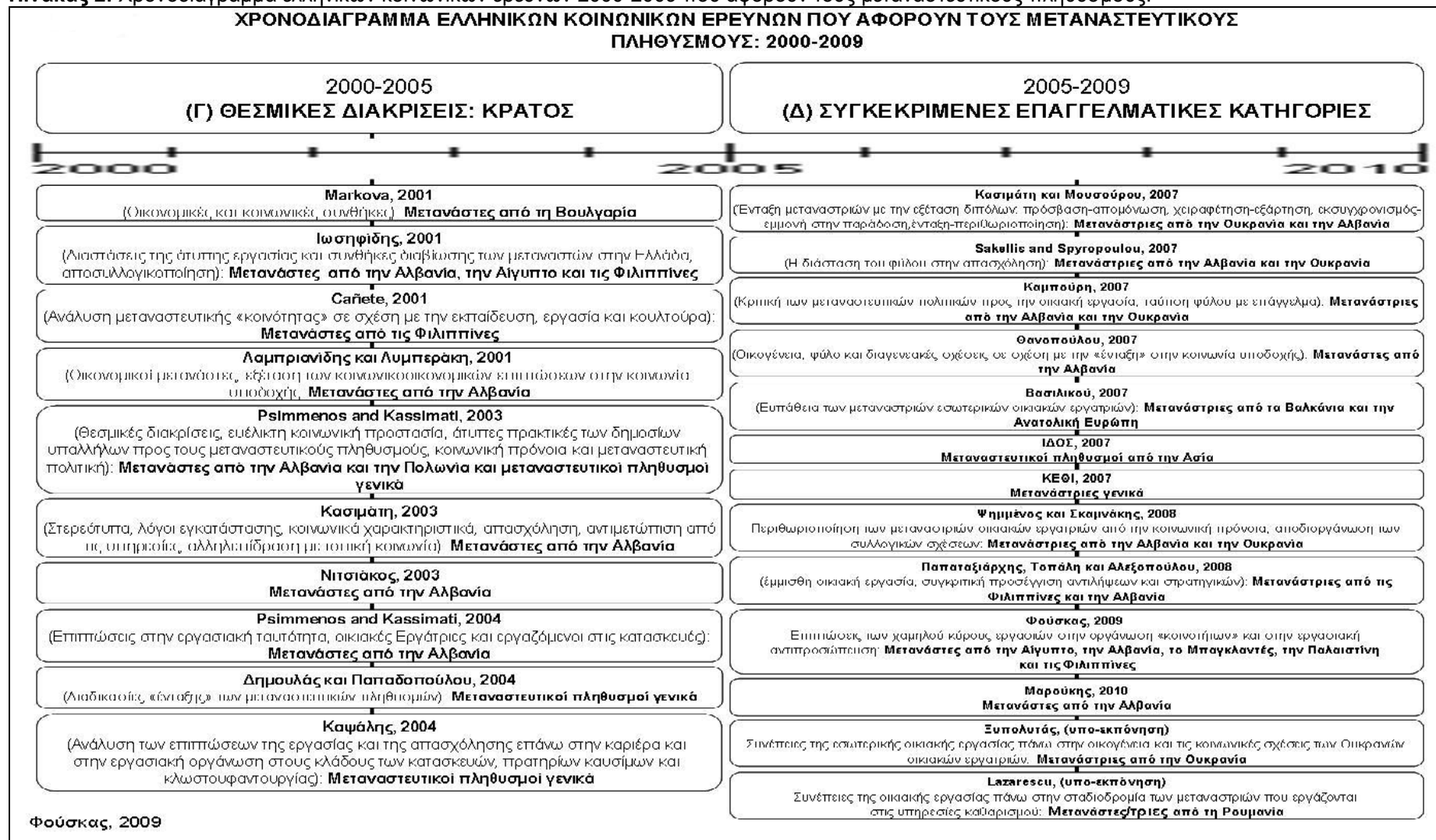
⁸ Επιπλέον, όντας χωρίς, το κίνητρο της σταθερής ιδιοκτησίας για να παραμείνουν «πιστοί» δηλαδή, σε οποιοδήποτε θεσμό, δεν ισχύει. Σε αντίθεση ενώ το άτομο της ιδιοκτησίας εξασφάλιζε καλύτερα το εαυτό του με την συλλογικότητα με το γείτονά του και την παραμονή του σε μια τοποθεσία, ο «hobo» προστατεύεται με την απομάκρυνση του από κάθε δυσκολία.

⁹ Από αυτό διαφαίνεται ότι κάτι γίνεται, για παράδειγμα η εγγύτητα με την πατρίδα, ή ακόμη και με γνώριμα μέρη, και ακόμη και μέρη συνάντησης για αναζήτηση εργασίας για τους περιστασιακούς εργάτες, παρείχαν κάποια αίσθηση των δεσμών (roots), κοινών αξιών και μέσων επικοινωνίας (Psimmenos, 2007: 13).

Πίνακας 1: Χρονοδιάγραμμα ελληνικών κοινωνικών ερευνών 1990-2000 που αφορούν τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς:

Πίνακας 2: Χρονοδιάγραμμα ελληνικών κοινωνικών ερευνών 2000-2009 που αφορούν τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς:

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την χρήση ποιοτικών μεθόδων, συλλέγοντας 104 (και 10 πιλοτικές) εις βάθος συνεντεύξεις, από εργαζόμενους μετανάστες σε χαμηλού κύρους υπηρεσίες, από την Αίγυπτο (17), την Αλβανία (21), το Μπαγκλαντές (18), την Παλαιστίνη (19), και τις Φιλιππίνες (16) μεταξύ των οποίων μέλη και εκπρόσωποι μεταναστευτικών συλλόγων που προβάλλουν την εθνικότητα και την εργασία των μελών τους: Συμπεριλήφθηκαν όλοι οι σύλλογοι που προβάλλουν την εθνικότητα και την εργασία των μελών τους: η «Ένωση Αιγυπτίων Εργαζομένων στην Ελλάδα, El Rapta», ο «Εργατικός Σύλλογος Αλβανών Μεταναστών στην Ελλάδα», η «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος», η «Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων στην Ελλάδα» και η «Ένωση Αλληλεγγύης των Φιλιππινέζων Εργαζομένων στην Ελλάδα, KASAPI Hellas». Πρέπει να σημειωθεί ότι η έρευνα εστίασε επιπλέον σε μια μη-εργασιακή μεταναστευτική οργάνωση, την «Νιγηριανή Κοινότητα στην Ελλάδα» (13).

Πίνακας 2: Σύνολο μη-στατιστικού δείγματος:

	ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ	ΧΩΡΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	ΜΕ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ
1	Αίγυπτος	12	Ένωση Αιγυπτίων Εργαζομένων στην Ελλάδα, El Rapta (Ένωση)	5	17
2	Αλβανία	17	Εργατικός Σύλλογος Αλβανών Μεταναστών στην Ελλάδα	4	21
3	Μπαγκλαντές	13	Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος	5	18
4	Παλαιστίνη	15	Ένωση Παλαιστινίων Εργαζομένων στην Ελλάδα	4	19
5	Φιλιππίνες	11	Ένωση Αλληλεγγύης των Φιλιππινέζων Εργαζομένων στην Ελλάδα (Kasapi-Hellas)	5	16
				ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ	91
	ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΑ	ΧΩΡΙΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	ΜΗ-ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ	ΜΕ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ
6	Νιγηρία	8	Νιγηριανή Κοινότητα στην Ελλάδα	5	13
				ΣΥΝΟΛΟ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΩΝ	104

Φούσκας, 2009

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΧΑΜΗΛΟΥ ΚΥΡΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΜΠΑΓΚΛΑΝΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Η διεθνής βιβλιογραφία για τους μετανάστες από το Μπανγκλαντές είναι ιδιαίτερα περιορισμένη και αναφέρεται κυρίως στις γεωγραφικές μετακινήσεις των μεταναστών. Εντούτοις λαμβάνοντας υπόψη τις διεθνείς μελέτες (Knights, 1996; Sloane and Gazioglu, 1996; Knights, 1997; Paul, 1997; Knights and King, 1998; Gardner and Ahmed, 2006; Rafique, Massey and Rogaly, 2006; Fouskas, 2008; Broersma and Lazarescu, 2009; Φούσκας, 2009α, 2009β) αυτό που χαρακτηρίζει την εργασία και την απασχόληση των μεταναστών από το Μπανγκλαντές είναι το χαμηλό κύρος, η μη-τυπική κατοχύρωση και η περιστασιακότητα. Παρακάτω θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα από την εμπειρική έρευνα (N=18, μη στατιστικό δείγμα) σε μετανάστες από το Μπανγκλαντές στην Αθήνα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της εργασίας τους είναι η αστάθεια και η συγκέντρωσή τους σε κάθε μορφής υπηρεσίες χαμηλού κύρους σε συνδυασμό με την μη-κατοχή εγγράφων διαμονής και εργασίας.

Η εργασιακή κατάσταση των μεταναστών από το Μπαγκλαντές στην πατρίδα τους, χαρακτηρίζεται από την ανεργία ή την υποαπασχόληση, καθώς πολλοί από εκείνους μπορούν να βρουν δουλειά εκεί μόνο ως αγρότες. Η οικονομική τους κατάσταση ήταν ο κύριος λόγος, σε συνδυασμό με πολιτικά και διοικητικά προβλήματα σε κάποιες περιπτώσεις, που τους οδήγησαν στην ατομική ή συλλογική, οργανωμένη ή μη-οργανωμένη απόφαση να μεταναστεύσουν.

Οι περισσότεροι μετανάστες από το Μπαγκλαντές του δείγματος προέρχονται από αγροτικές επαρχίες (π.χ. Moushigong). Το κίνητρο για αυτήν τη μετανάστευση ήταν οικονομικό, και αρχικά τα άτομα ήρθαν από μόνα τους με την πρόθεση επιστροφής στην πατρίδα μόλις μπορέσουν να συγκεντρώσουν ένα σύνολο χρημάτων για μια ικανοποιητική αποταμίευση ώστε να επεκτείνουν την ιδιοκτησία γης ή να βελτιώσουν τη στεγαστική ιδιοκτησία στο Μπαγκλαντές έχοντας τη σκέψη ότι στη συνέχεια έπειτα θα αντικατασταθούν από έναν άνδρα συγγενή τους. Λόγω της υποστήριξης σε συμπατριώτες, συγχωριανούς τους, για να έρθουν στην Ελλάδα, δημιουργήθηκε μια αλυσιδωτή μετανάστευση και κατά συνέπεια σχεδόν ολόκληρα χωριά από το Μπαγκλαντές μετανάστευσαν στην Ελλάδα. Όσον αφορά στη κατανομή ηλικίας ο μέσος όρος του δείγματος είναι άνδρες 29 έως 37 χρόνων. Η διάρκεια παραμονής μεταναστών του δείγματος είναι τα 4 έως 12 έτη, με ιδιαίτερο

χαρακτηριστικό τη εκτενή παραμονή στη χώρα χωρίς έγγραφα. Συνολικά αυτά τα ποσοστά απεικονίζουν προσεγγιστικά το μέσο όρο των μεταναστών του Μπαγκλαντές στην Αττική.

Από τις συνεντεύξεις οι μετανάστες από το Μπαγκλαντές που βρίσκονται στην Αθήνα, σκόπευαν να επιστρέψουν στο σπίτι, στις οικογένειές τους, μόλις αποκτούσαν αρκετά χρήματα. Ολόκληρος ο προσανατολισμός ζωής τους κατευθύνονταν προς το Μπαγκλαντές. Ουσιαστικά στα μάτια τους δεν υπήρξε τίποτα περισσότερο στην Ελλάδα από μια πηγή εργασίας και αποδοχών, για αυτούς και για τους άντρες συγγενείς, παραδείγματος χάριν ένας νεότερος αδελφός ή ένας ξάδερφος, που θα έφερναν μαζί. Οι περισσότεροι από αυτούς δεν είναι εξοικειωμένοι με τη ζωή των πόλεων, είτε ξέρουν ελάχιστα για τη Ελλάδα και μιλούν μόνο «Bangla», είτε δεν μιλούν καθόλου ελληνικά ή πολύ λίγα Αγγλικά.

Οι εργασίες που οι μετανάστες από το Μπαγκλαντές απασχολούνται, όχι μόνο δεν τους επιτρέπουν την οικονομική αναβάθμιση της ζωής τους, δημιουργώντας στρώματα φτώχειας, αλλά χαρακτηρίζουν και τη ζωή τους κοινωνικά. Ο κύριος όγκος των συνεντευξιζόμενων από το Μπαγκλαντές εργάζονται στη χαμηλού κύρους χειρωνακτική απασχόληση, μη-τυπικά κατοχυρωμένοι, με ιδιαίτερα χαμηλό ημερομίσθιο, χωρίς ασφάλιση, για 8 έως 14 ώρες, για έξι ή επτά ημέρες, ως ράφτες σε βιοτεχνίες (φασόν), σε περιοχές όπως τα Κάτω Πατήσια, τον Περισσό, και τη Νέα Ιωνία, ενώ αρκετοί από αυτούς βιώνουν κατά διαστήματα έντονη ανεργία. Ελάχιστοι από αυτούς έχουν την κυριότητα μιας επιχείρησης, όπως ένα εστιατόριο ή ένα μπακάλικο με προϊόντα όπως ρύζι ή ένα κατάστημα με υπηρεσίες τηλεφωνίας. Σε αντίθεση, οι εκπρόσωποι των συλλόγων δεν ακολουθούν απόλυτα αυτό το πρότυπο, και είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι απασχολούνται κυρίως σε τυπικά κατοχυρωμένα είδη απασχόλησης ή δικές τους επιχειρήσεις. Χαρακτηριστικό είναι ότι παρόλο που οι περισσότεροι σύλλογοι τείνουν να έχουν μια πλειοψηφία των μελών που μοιράζονται την ίδια εθνική προέλευση και μια ομάδα ανθρώπων από το ίδιο χωριό, εντούτοις, αυτό δεν ισχύει απόλυτα κάθε φορά.

Οι μετανάστες από το Μπαγκλαντές θα μπορούσε κανείς να σημειώσει ότι επιδιώκουν να αναπαραγάγουν στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που χρησιμοποιούσαν για να διαμορφώσουν τον τρόπο ζωής τους στην χώρα προέλευσής τους. Ο πληθυσμός των μεταναστών από το Μπαγκλαντές γίνεται όλο και περισσότερο ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, αρχικά μέσω της εργασίας, όπου οι περισσότεροι από αυτούς αποτελούν ένα μέρος της ανειδίκευτης εργατικής τάξης. Επιπλέον, στην αρχή ήταν δυνατό για τους μετανάστες από το Μπαγκλαντές, που στην πλειοψηφία τους είναι ανύπαντροι εργαζόμενοι, να

περιορίσουν την αλληλεπίδρασή τους με τη ελληνική κοινωνία, κάτι που δεν είναι δυνατό σήμερα.

1.1. Η «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος»

Η επίσημη ημερομηνία σχηματισμού του συλλόγου είναι η 25^η Ιουλίου του 2001, σύμφωνα με το καταστατικό, ενώ είχε ξεκινήσει τη λειτουργία του άτυπα από το 1999. Από την εις βάθος διερεύνηση του εργασιακού συλλόγου, «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος» αποκαλύπτονται διάφορα γενικά χαρακτηριστικά: *Πρώτον* η γεωγραφική κατανομή του συλλόγου δείχνει ότι είναι τοποθετημένος στο εσωτερικό της πόλης¹⁰, και συγκεκριμένα στις περιοχές που χαρακτηρίζονται από μια υψηλή συγκέντρωση των μεταναστών από το Μπαγκλαντές. *Δεύτερον*, ο σχηματισμός (formation) των συλλόγων δεν προέρχεται από το πρότυπο των κοινωνικών σχέσεων που οι μετανάστες από το Μπαγκλαντές βίωσαν πριν από τη μετανάστευση, οι επίσημοι σύλλογοι δεν είναι μέρος¹¹ του πολιτισμού της πατρίδας της πλειοψηφίας των μεταναστών από το Μπαγκλαντές που συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα, καθώς προέρχονται από αγροτικές περιοχές, όπου τα δίκτυα συγγένειας και του χωριού παρέχουν μια ικανοποιητική βάση για την κοινωνική οργάνωση. *Τρίτον*, από τις συνεντεύξεις με τον εκπρόσωπο, μέλη και μη-μέλη της «Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος» γίνεται φανερό ότι δημιουργήθηκε για να αντιμετωπίσει διάφορες πτυχές της ελληνικής κοινωνίας σε θέματα εργασίας και να αντιπροσωπεύσουν τα συμφέροντα, τα οποία τα εθνικά δίκτυα ή άλλα είδη συλλόγων (τοπικοί, θρησκευτικοί, πολιτιστικοί κ.λπ.) δεν θα μπορούσαν να διαχειριστούν. Από αυτή την άποψη είναι μια απομάκρυνση από τις παραδόσεις. Ο ίδιος ο εκπρόσωπος αναφέρει τους λόγους σύστασης της «Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος»:

(...) Πιστεύω, πιστεύω ότι, εδώ στην Ελλάδα υπάρχει [ει] εκμετάλλευσ[η], σκληρή εκμετάλλευση απέναντι [σ]τους εργαζόμενους [από το Μπαγκλαντές], [και] γενικότερα για όλους, όχι [μόνο] για τους μετανάστες. Για τους μετανάστες, λίγο παραπάνω, από τους Έλληνες. Εφόσον υπάρχει εκμετάλλευση πρέπει να υπάρχει δράση. Δράση δε

¹⁰ Δηλαδή στην Ομόνοια. Επιπρόσθετο παράδειγμα αποτελεί ο ιδιαίτερα ενεργός, μη-εργασιακός σύλλογος, «Σύλλογος Αλληλεγγύης και Αλληλοβοήθειας Υπηκόων Μπαγκλαντές που Κατοικούν στην Αθήνα» που εδρεύει στην κοντά στην Πλ. Κοτζιά.

¹¹ Από τις απομαγνητοφωνήσεις των συνεντεύξεων προέκυψε ότι παρά τη ύπαρξη πολιτικών κομμάτων και την συμμετοχή ορισμένων υπηκόων του Μπαγκλαντές σε αυτά, η πλειοψηφία δεν συμμετέχει ούτε στις κομματικές ομάδες λόγω της πολιτικής και κομματικής ρευστότητας που επικρατεί στο Μπαγκλαντές, και πολλές φορές οδηγεί σε βίαιες αντιδράσεις ή διωγμούς.

γίνεται μόνο με ένα[ν], πρέπει να έχει[ς] σύλλογ[ο], [και] οργανωμέν[η] δύναμη. Γι' αυτούς τους λόγους την Ένωση εμείς φτιάξαμε (...) Elias (εκπρόσωπος Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος)

Τέταρτον, ο εκπρόσωπος δείχνει επίσης μια προσαρμογή και μια κατανόηση του ελληνικού συστήματος εργασίας που αποκρίνεται περισσότερο στις επίσημες συλλογικές και οργανωμένες ομάδες πίεσης, από ότι στα μεμονωμένα άτομα. *Πέμπτον*, ο χαρακτήρας της ηγεσίας και η ιδιότητα μέλους (membership) των συλλόγων σφραγίζονται (stamped) από το πρότυπο προστάτη-πελάτη (patron-client). Είναι ένας τύπος ηγεσίας που είναι ιδιαίτερα εξατομικευμένος και στηρίζεται σε ένα δίκτυο καθηκόντων και χρεών, των υποταγών συγγένειας και χωριού που στηρίζονται σε μια παράδοση πελατείας (clientelism) του εκπροσώπου με μέλη ή μη-μέλη, που μεταβάλλεται με την εγκατάσταση των μεταναστών από το Μπαγκλαντές, και η οποία αναπαράγεται έπειτα μέσα στο σύλλογο. Ο εκπρόσωπος μετέφερε το βάρος της «ευθύνης» στα μη-μέλη:

(...) Αντιμετωπίζουμε πιο πολύ [το] ότι, η πλειοψηφία που έρχεται να π[ά]ρ[ει] βοήθεια, δε συνεργάζεται, δεν υποστηρ[ί]ζει, δεν [δ]έ[χ]εται όπως πρέπει να βοηθήσει το σωματείο [μας]. Παίρνουνε βοήθεια, [και] φεύγουνε. Αυτό, μας δυσκολεύει πολύ και, αντιμετωπίζω αυτά τα προβλήματα συνέχεια. Είναι, δηλαδή, ο κόσμος έχει, όπως και παντού, εγωκεντρικ[ή], διάθεση, (...) Δεν έχει σημασία ότι [είναι] μέλη, δεν είναι μέλη, αλλά, εμείς προτείνουμε όταν είναι μέλη, δίνουμε λίγο βάρος, ότι να, εί[μασ]τε δίπλα [τους] πάντα και έτσι (...) Elias (εκπρόσωπος Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος)

Έκτον, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι σύλλογοι δεν έχουν μια επίσημη ιδιότητα μέλους. Η συμμετοχή στην «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος» ως ενεργά μέλη, είναι είκοσι (20) άτομα, ενώ είναι εγγεγραμμένα περίπου εξακόσια (600) μέλη¹². Μόνο ένας ενεργός πυρήνας των μελών συμμετέχει αληθινά, ενώ το υπόλοιπο αποτελείται από τα «παθητικά» μέλη στις κοινωνικές λειτουργίες που οργανώνονται για αυτούς, και χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες που παρέχονται από το σύλλογο (εγκαταστάσεις, συμβουλές κ.λπ.). Η

¹² Σύνολο πληθυσμού μεταναστών από το Μπαγκλαντές στην Ατική: 4.767 άτομα (Επεξεργασία: Θ. Μαλούτας (2008), Πηγή: ΕΚΚΕ-ΕΣΥΕ (2005) Πανόραμα Απογραφικών Δεδομένων).

συντριπτική πλειοψηφία των μελών είναι άνδρες ενώ οι γυναίκες είναι πολύ λίγες, δεδομένου ότι βρίσκονται στην Ελλάδα μόνοι τους.

1.1.1. Εκπροσώπηση από την «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος» (ΕΕΜΜΕ)

Ο «παθητικός» χαρακτήρας της ιδιότητας μέλους των περισσότερων συλλόγων τείνει να ενισχύσει τη σημασία του εκπροσώπου στη λήψη αποφάσεων. Ο εκπρόσωπος του συλλόγου και γενικότερα η ηγεσία της «κοινότητας» αλλάζει σύμφωνα με τις περιστάσεις και άλλοτε παραμένει πέραν του χρονικής θητείας, καταχρηστικά πολλές φορές, άλλοτε λόγω των σχέσεων που έχει δημιουργήσει κατά την παραμονή του στη θέση και άλλοτε εξαιτίας της ευελιξίας στις λύσεις που μπορεί να προσφέρει ή ακόμα και λόγω της εξοικείωσής του με τις διαδικασίες ή την ελληνική γλώσσα. Σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι η ηγεσία δεν απεικονίζει απόλυτα τα ενδιαφέροντα και το επίπεδο συνείδησης του πληθυσμού των μεταναστών από το Μπαγκλαντές λόγω των σημαντικών δυσκολιών στην κατανόηση της ελληνικής πραγματικότητας.

Σε αυτή την οργάνωση οι εκπρόσωποι που προέκυψαν είναι άνθρωποι ικανοί για το επίτευγμα εκείνων των στόχων. Είναι τα άτομα που, από το ταξικό και εκπαιδευτικό τους επίπεδο ή το μέγεθος της εμπειρίας τους στην Ελλάδα, θα μπορούσαν να διαδραματίσουν το ρόλο των μεσαζόντων μεταξύ των εργαζομένων από το Μπαγκλαντές και του ελληνικού συστήματος δεδομένου ότι μιλούν και γράφουν αγγλικά και ελληνικά, και θα μπορούν να δώσουν κάποια βοήθεια σε θέματα μετανάστευσης και διοικητικών διατυπώσεων. Οι περισσότεροι από αυτούς τους εκπροσώπους έλαβαν ένα καλό επίπεδο εκπαίδευσης στο Μπαγκλαντές και στην Ελλάδα εργάστηκαν αρχικά σε ένα εργοστάσιο και αργότερα σε μια επιχείρηση ή έγιναν ιδιοκτήτες διαδραματίζοντας επίσης έναν ρόλο ως δανειστές χρημάτων (money-lenders). Η θέση τους ενισχύθηκε από την πολυπλοκότητα των ελληνικών αρχών, τη νομοθεσία και των θεσμών που, σε αναζήτηση των συνομιλητών, στράφηκαν σε εκείνους.

Το γόητρό (status) τους αυξήθηκε από τις ελληνικές συναναστροφές τους και η εμπειρία που αποκόμισαν τους καθιέρωσαν και ισχυροποίησαν τη θέση τους στα μάτια των συνανθρώπων τους και επεδίωξαν συχνά αυτήν την αναγνώριση ακόμη περισσότερο¹³. Αυτό γίνεται εμφανές όταν ο εκπρόσωπος ερωτήθηκε για ποιο λόγο οι εργαζόμενοι από το Μπαγκλαντές έχουν ανάγκη εκπροσώπησης και συγκεκριμένα από εκείνον, ανέφερε:

¹³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διαδοχική επανεκλογή των ιδίων προσώπων ως εκπρόσωποι.

(...) [Τα μέλη] της Ένωσης έχ[ουν] ανάγκη από εκπρόσωπο γιατί, οι πιο πολλοί από αυτο[ύς], δεν ξέρουν, δεν έχουν γνώση, [της] ελληνικής γλώσσα[ς], και δεν ξέρουν τι πρέπει να κάνουνε, δεν έχουνε, δηλαδή, ακόμα, [να] έχουνε μια πείρα ότι, πως και που, πρέπει να απευθυν[θούν] για κάποια προβλήματα και πως θα τ[α] λύσ[ουν] τα προβλήματα [αυτά]. Εφόσον εγώ γνωρίζω πολλούς, κόσμ[ο] εδώ, και έχω επαφή μαζί με τα συνδικάτα, προσωπικά εγώ, και μου έχουν προτείνει, να είμαι εκπρόσωπος, και υπάρχει άλλο[ς] ένα[ς] λόγος, ότι είμαι ιδρυτής στο σωματείο (...) Elias (εκπρόσωπος Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος)

Συχνά τα ίδια άτομα δραστηριοποιήθηκαν, επίσης, στην οργάνωση των πολιτικών κομμάτων της πατρίδας τους ή τη συσχέτιση τους συλλόγου εργαζομένων μεταναστών με πολιτικά κόμματα της χώρας υποδοχής¹⁴ γεγονός που υποδηλώνει ότι με την ιδεολογικοπολιτική διαμόρφωση των συλλόγων και της ηγεσίας τους σήμερα αποκαλύπτεται ότι έχουν υποβληθεί και υποβάλλονται ακόμα σε σημαντικές αλλαγές. Πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι μια πιο λεπτομερής μελέτη των συλλόγων δείχνει ότι η αλλαγή είναι όχι μόνο ποσοτική αλλά και ποιοτική. Δεν εμφανίζονται τόσο τοπικοί σύλλογοι, βάσει της κοινής καταγωγής ή πολιτιστικοί, αλλά παρατηρείται μια μετακίνηση, όπου η ομάδα των ηγετών και οι σύλλογοι που προκύπτουν τώρα είναι εκείνοι που απευθύνονται στα συμφέροντα και την προοπτική του πληθυσμού των μεταναστών από το Μπαγκλαντές, με αποτέλεσμα το σχηματισμό της «Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος».

1.1.2. Συμμετοχή των μεταναστών στην «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος»

Τα άτομα από το Μπαγκλαντές πολύ συχνά κυριαρχούνται από τα συναισθήματα απομόνωσης και αποφεύγουν την ενεργό συμμετοχή και δράση στις συλλογικές δραστηριότητες. Η δυσκολία της ανανέωσης των εγκρίσεων της εργασίας και της κατοικίας, ο φόβος της εκτόπισης για τα άτυπα άτομα και τις οικονομικές δυσκολίες από την πλήρη και σταθερή έλλειψη απασχόλησης, οδηγούν άμεσα και ακριβώς σε καταστάσεις περιθωριοποίησης, που μειώνουν ταυτόχρονα την

¹⁴ Για παράδειγμα, η έδρα της «Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος» είναι παραχωμένη από ελληνική πολιτική παράταξη.

εμπιστοσύνη προς τις κρατικές υπηρεσίες αλλά και προς τις συλλογικές οργανώσεις. Ο Jahangir (ετών 27) αναφέρει χαρακτηριστικά:

(...) Το πρόβλημα, πρώτα, είναι τα χαρτιά. Αν δεν έχω χαρτι[ά] δεν έχω όρεξη να πάω, σε κάποιο σύλλογο. Είναι λογικό αυτό. Αν είχαμε χαρτιά θα πήγαιναν όλοι. Θα κάναμε ότι θέλαμε (...) Πιστεύω ότι θα με βοηθήσουν ο σύλλογος. Με τα χαρτιά μου, στη δουλειά, με το αφεντικό. Πιστεύω ότι θα με βοηθήσουν. Πήγα για τα χαρτιά μου αλλά αυτοί δεν μπορούσαν να με βοηθήσουν. Είχαν πολύ κόσμο και πήγα 2-3 φορές και είχα πολύ κόσμο, χιλιάδες, και δεν μπορούσαν να με βοηθήσουν. Αυτό το χαρτί το έφερα πολύ μετά. Πολύ μετά. Αργά και τότε αυτοί δεν μπορούσαν(...) Jahangir (ετών 27/ μη-μέλος της Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος)

Επιπροσθέτως η διάθεση συμμετοχής του μετανάστη στις διαδικασίες του ελληνικού εργατικού σωματείου ή συνδικάτου του επαγγέλματος ή της επιχείρησης του δεν μένει ανεπηρέαστη από τις παραπάνω παραμέτρους. Ο Imran (ετών 36) αναφέρει:

(...) Όχι δεν θα πά[ω], δεν θα πά[ω] Ελλήνων. Θα πάω εκεί. Λόγω [του ότι] δεν μπορεί να εξηγήσει καλά, τι πρόβλημα υπάρχει, και αν υπάρχει, αν γινότανε, είναι άλλος δεν [θα με] καταλαβαίνει. Τον πόνο [μας] (...) Imran (ετών 36/ μη-μέλος της Ένωσης Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος)

Από τις απαντήσεις προκύπτει ότι για περισσότερους συνεντευξιαζόμενους ο λόγος που γράφτηκαν στο σύλλογο είναι συγκεκριμένος και ξεκάθαρος: η βοήθεια που περιμένουν. Η άγνοια για τη χρησιμότητα ή ακόμα και την ύπαρξη του συλλόγου και για τη βοήθεια που μπορεί να δώσει στους μετανάστες κυριαρχεί στις αναφορές όσων δεν είναι μέλη κάποιου από τους πολλούς που είδαμε ότι υπάρχουν όπου έχουν εγκατασταθεί μετανάστες. Η πλειοψηφία των μη-μελών ανέφερε ότι δεν γνωρίζει τους υπεύθυνους του συλλόγου και για αυτό δεν έγινε ακόμη μέλος. Επίσης άλλοι δεν ενδιαφέρονται, γιατί νομίζουν πως δεν είναι αναγκαίος ο σύλλογος ή γιατί δεν τους αρέσει, ενώ κάποιοι αναφέρουν πως δεν έχουν χρόνο για να παρακολουθούν τις δραστηριότητες του. Άλλοι μετανάστες επέρριψαν την ευθύνη στους υπεύθυνους του συλλόγου, γιατί δεν ενδιαφέρθηκαν να έρθουν σε επαφή μαζί τους ώστε να γίνουν μέλη. Η ποικιλία αυτών των αναφορών δείχνει και το ευρύ

φάσμα των προσδοκιών αλλά και των πρακτικών που κυριαρχούν κατά τη διαδικασία της απόφασης να εγγραφούν ή να μην εγγραφούν σε σύλλογο οι μετανάστες.

Ασφαλώς, η βοήθεια που περιμένουν είναι το κύριο κίνητρο που τους παρακινεί να γίνουν μέλη· όμως η επιφυλακτικότητα τους ως προς το εάν θα τους προσφέρουν κάποια βοήθεια στο σύλλογο ή ο φόβος τους ότι εκεί ίσως υπάρχουν σκοπιμότητες και όχι καλές προθέσεις, είναι ο βασικός παράγοντας που μαζί με την άγνοια τους αποτρέπει να έρθουν σε επαφή και να δραστηριοποιηθούν μέσα από την ομαδική λειτουργία του συλλογικού οργάνου. Συγχρόνως το χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης προς τους εκπροσώπους απομακρύνει ή τους αφήνει αδιάφορους χωρίς τις προσδοκίες για αυτό, δεδομένου ότι οι περισσότεροι είναι φοβισμένοι μήπως συλληφθούν από την αστυνομία, ή δεν ήξεραν πού να πάνε ή δεν έχουν ακούσει για αυτό, ενώ για άλλους ο παράγοντας της κούρασης λόγω ενός εξαντλητικού ωραρίου είναι αρκετός.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το κείμενο παρουσίασε μερικές πλευρές των απόψεων των μεταναστών από το Μπαγκλαντές για την πρόσληψη και ερμηνεία των επιπτώσεων της εργασίας τους στη χαμηλού κύρους υπηρεσίες. Αυτό που γίνεται κατανοητό από την ανάλυση των συνεντεύξεων είναι ότι στο πλαίσιο ενός εργασιακού περιβάλλοντος και μια περιστασιακή αγορά εργασίας που χαρακτηρίζεται από την αστάθεια και την αβεβαιότητα υπάρχουν σοβαρές δυσκολίες πρόσβασης των μεταναστών και των μεταναστριών σε συλλογικότητες λόγω του πλαισίου εργασίας και απασχόλησής τους. Ο μετανάστης φέρνει μαζί του στη χώρα υποδοχής τις παλαιές παραδόσεις και τις συμπεριφορές του, αλλά όχι φυσικά και την κοινωνική οργάνωση της χώρας προέλευσής του. Έχει μια τάση να συνδέεται με ανθρώπους που προέρχονται από το ίδιο περιβάλλον, και μόλις μια ομάδα τους συγκεντρώσει, οι παλαιοί θεσμοί του τόπου προέλευσης αρχίζουν αυθόρμητα να επανεμφανίζονται. Είναι, όμως, σαφές ότι δεν μπορούν να αναβιώσουν στη χώρα υποδοχής με το πλήρες αρχικό περιεχόμενο και τη σημασία τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τις διεθνείς έρευνες και εκθέτοντας την μέχρι τώρα ελληνική ερευνητική εμπειρία και σύμφωνα με τις περιπτώσεις των εργαζομένων μεταναστών από το Μπαγκλαντές που μελετήθηκαν και αναλύθηκαν διαπιστώθηκαν τα εξής: *πρώτον* η μορφή απασχόλησης και το αντικείμενο εργασίας των μεταναστών από το Μπαγκλαντές ωθούν στη διάσπαση οποιονδήποτε «κοινοτικών» σχέσεων καθώς και στην ανάδυση ατομικιστικών πρακτικών που αφορούν εργασιακά

προβλήματα και δικαιώματα· *δεύτερον* η απασχόληση σε χαμηλού κύρους επαγγέλματα δημιουργεί μια έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις επίσημες ή άτυπες συλλογικές οργανώσεις εργαζομένων καθώς επίσης και προς τους αντιπροσώπους τους· *τρίτον* οι επιπτώσεις της εργασίας και της απασχόλησης στην άτυπη αγορά εργασίας επηρεάζουν τη συλλογική συμμετοχή των μεταναστών όχι μόνο σε επίπεδο εργασιακής αντιπροσώπευσης αλλά και σε αυτό της κουλτούρας και της κοινωνικής ταυτότητας.

Ο ρόλος των μεταναστευτικών εργασιακών οργανώσεων φαίνεται να αντικαθίσταται από τις πλατείες, τις συνεδριάσεις σε σπίτια και τις προσωπικές ή ατομικιστικές προσπάθειες για λύσεις, όχι βασισμένες σε μια συλλογική οργάνωση ή δράσης, αλλά μέσω ενός ατόμου-συναδέλφου ή ενός φιλικού ευρύτερου κοινωνικού δικτύου στην πόλη καθώς και την πλήρη εγκατάλειψη εργασιακών δικαιωμάτων. Δεν είναι απόλυτα εμφανές ότι οι μετανάστες που ήρθαν σε επαφή με την «Ένωση Εργαζομένων Μεταναστών Μπαγκλαντές Ελλάδος» αποκόμισαν βοήθεια σε πολλούς τομείς και αισθάνθηκαν ανακούφιση, ή ένιωσαν ότι κάποιιοι τους συμπαράστέκονται πλάι τους και τους καταλαβαίνουν. Εντούτοις, κατά κάποιο τρόπο προκλητικό να δει κανείς τις πρόσφατες προσπάθειες μερικών μελετών να αναγγέλλουν το «τέλος» της κοινότητας, προωθώντας μια έννοια «ένταξης», λησμονώντας πως τα άτομα τα ίδια νιώθουν, προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν την «κοινότητα» τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, N. (1923) *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*, Chicago: University of Chicago Press.
- Broersma, F. and D. Lazarescu (2009) *Pakistani and Bangladeshi Migration to Greece: Chasing the Dream, Research Report*, Athens: ELIAMEP /IDEA/ European Commission.
- DuBois, W. E. B. (1899) *The Philadelphia Negro: A Social Study, together with a special report on Domestic Service by I. Eaton (intr. E D. Baltzell)*, New York: Schocken Books.
- Fouskas, Th. (2008) 'Labour Representation and Trade Unionism of Immigrant Workers: The Cases of Five Immigrant Labour Communities in Athens', paper presented at the European Population Conference (EPC) 2008, 9-12 July, Barcelona,
<http://epc2008.princeton.edu/abstractViewer.aspx?submissionId=80447>.

- Gardner, K. and Z. Ahmed (2006) *Place, Social Protection and Migration in Bangladesh: A Londoni Village in Biswarth, Working Paper T18*, Sussex: Development Research Center on Migration, Globalization and Poverty/ University of Sussex.
- Knights, M. (1996) 'Bangladeshi Immigrants in Italy: From Geopolitics to Micropolitics', *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21, (1) : 105-123.
- Knights, M. (1997) 'Migrants as Networkers: The Economics of Bangladeshi Migration to Rome', in R. King and R. Black (eds.) *Southern Europe and the New Immigrations*, Brighton: Sussex Academic Press, pp.113-137.
- Knights, M. and R. King (1998) 'The geography of Bangladeshi migration to Rome', *International Journal of Population Geography*, 4 : 299-321.
- Lee, D. and H. Newby (1983) *The Problem of Sociology: An Introduction to the Discipline*, London: Routledge.
- Moya, J. C. (2005) 'Immigrants and Associations: A Global and Historical Perspective', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, (5) : 833-864.
- Μαγγανάς, Α. (2009) «Το Θέμα: Αδίστακτοι», *Ελεύθερος Τύπος*, 27/03/2009, σ.19.
- Οικονόμου, Χ. και Α. Φερώνας (2006) «Εισαγωγή», στο Χ. Οικονόμου και Α. Φερώνας (επιμ.) *Οι Εκτός των Τειχών: Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στις Σύγχρονες Κοινωνίες*, Αθήνα: Διόνικος, σσ.9-33.
- Paul, B. K. (1997) 'Changes in Reproductive Behaviour in Bangladesh', *Geographical Review*, 87, (1) : 100-104.
- Psimmenos, I. (2007) 'Work Culture and Migrant Women's Welfare Marginalization', *The Greek Review of Social Research*, 124, (C) : 9-33.
- Rafique, A. D. Massey and B. Rogally (2006) *Migration for Hard Work: A Reluctant Livelihood Strategy for Poor Households in West Bengal, India, Working Paper T17*. Sussex: Development Research Center on Migration, Globalization and Poverty/ University of Sussex.
- Ρομπόλης, Σ. (2007) *Η Μετανάστευση Από και Προς την Ελλάδα: Απολογισμοί και Προοπτικές*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Salaman, G. (1974) *Community and Occupation: An Exploration of Work/Leisure Relationships*, London, Cambridge University Press Publication.
- Salaman, G. (1986) *Working*, Chichester: Ellis Horwood.
- Sloane, P. J. and S. Gazioglu (1996) 'Immigration and occupational status: A study of Bangladeshi and Turkish fathers and sons in the London labour market', *Labour Economics*, 3, (4) : 399-424.

- Σακελλαρόπουλος, Θ. (1999) «Αναζητώντας το Νέο Κοινωνικό Κράτος», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Η Μεταρρύθμιση του Κοινωνικού Κράτους, Τόμος Α΄*, Αθήνα: Κριτική, σσ.23-67.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (2006) «Κοινωνική Ενσωμάτωση των Νέο-Προσφύγων Ποντίων στη Μητροπολιτική Ελλάδα: Προβλήματα και Προτάσεις για την Επίλυσή τους», στο Θ. Σακελλαρόπουλος, *Ζητήματα Κοινωνικής Πολιτικής*, Τόμος Β΄, σσ.281-310.
- Tönnies, F. (1955) *Community and Association (Gemeinschaft und Gesellschaft) (transn. Loomis, C. P.)*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Zaretsky, E. (επιμ.) (1984) Thomas, W. I. and Fl. W. Znaniecki *The Polish Peasant in Europe and America*, Chicago: University of Illinois Press.
- Φούσκας Θ. (2009α) «Συλλογικές Οργανώσεις Μεταναστών και Εργασιακή Αντιπροσώπευση: Η Περίπτωση των Μεταναστών από το Μπαγκλαντές στην Αθήνα», εισήγηση στο Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας (ΕΚΕ), 16-17 Ιανουαρίου 2009, Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρία (ΕΚΕ).
- Φούσκας, Θ. (2009β) *Κοινωνιολογία, Μετανάστευση και Εργασία: “Κοινότητες” Μεταναστών και Εργασιακή Αντιπροσώπευση: Οι Επιπτώσεις της Εργασίας και της Απασχόλησης των Μεταναστών στη Συμμετοχή τους σε Πέντε Εργασιακούς Συλλόγους Μεταναστών στην Αθήνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Ψημμένος, Ι. (1995) *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα* (προλ. R. K. Brown και P. Glavanis), Αθήνα: Glorybook-Παπαζήσης.
- Ψημμένος, Ι. (1999) *Μετανάστευση και Εργασία στην Ευρώπη: Η Δημιουργία Νέων Κοινωνικών Χώρων*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών-Κέντρο Διαπολιτισμικής Αγωγής.
- Ψημμένος, Ι. (2006) «Η Κοινωνική Διάσταση της Εργασίας των Μεταναστών Οικιακών Βοηθών: Αιτίες Ανάπτυξης και Συνθήκες Απασχόλησης», στο Μπάγκαβος, Χ. και Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.) *Μετανάστευση και Ένταξη Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα: Gutenberg, σσ.157-207.
- Ψημμένος, Ι. και Χ. Σκαμνάκης (2008) *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία: Η Περίπτωση των Γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Watson, T. J. (2005) *Κοινωνιολογία, Εργασία και Βιομηχανία*, (μετ. Μ. Ν. Καστανάρá, επιμ. Ι. Ψημμένος), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

«Διεθνικός χώρος» μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας: Σύσταση, μετεξέλιξη, κατακερματισμός, αποσύνθεση και ανασύνθεση

Αλέξανδρος Νικολαΐδης

Οι Θεωρίες περί «Διεθνικότητας» (transnationalism) αποτελούνε εδώ και περίπου μια δεκαπενταετία μια αξιοσημείωτη προσπάθεια καινοφανούς προσέγγισης μεταναστευτικών και διασπορικών φαινομένων. Ξεκίνησαν από τις ΗΠΑ και επεκτάθηκαν πριν από μια δεκαετία στη γηραιά Ήπειρο (Carpai, 2005: 165). Η πρόθεση ιχνηλασίας των πάσης φύσεως «διεθνικών» σχέσεων και επαφών που αναπτυσσόταν πέρα από τα όρια των εκάστοτε Εθνών-Κρατών, καθώς και η σκιαγράφηση των ενεργών δρώντων, υποκειμένων και φορέων, συνιστούν το κατεξοχήν ερευνητικό πεδίο των διεθνικών μεταναστευτικών σπουδών -transnational migration studies- (Pries, 2005: 33).

Οι συνθήκες της ελληνικής μετανάστευσης προς τη Γερμανία τη δεκαετία του εξήντα επέτρεψαν τη σύσταση ενός «διεθνικού χώρου» μεταξύ των δύο Κρατών. Ο χώρος αυτός ανατροφοδοτούνταν, διατηρώντας παράλληλα τη συνεκτικότητα του όχι μόνο εξαιτίας της αυξημένης αμφίδρομης κινητικότητας των Ελλήνων μεταναστών εκείνη την περίοδο, αλλά κυρίως από το γεγονός, ότι το κοινωνικοπολιτικό γίνεσθαι των δύο χωρών διέπονταν από παρόμοιες εξελίξεις, και ιδίως συγκρίσιμα και αλληλένδετα κοινωνικά αιτήματα (Nikolaidis, 2008: 149-154). Η έναρξη μιας αναστοχαστικής διαδικασίας στην ελλαδική κοινωνία, μέσω της διενέργειας ενδελεχών κοινοβουλευτικών συζητήσεων, της δημοσίευσης εκτενών αφιερωμάτων στον τύπο για την ηπειρωτική μετανάστευση και της προσπάθειας προδικτατορικών κομμάτων να συμβάλλουν στη σύσταση οργανωτικών δομών για τους μετανάστες, υπό τη μορφή κοινοτήτων, όπως στην περίπτωση των ιστορικών ελληνικών παροικιών, συντέλεσε σημαντικά στο να υπάρξει από πλευράς μεταναστών μια ικανοποιητική εκπροσώπηση συμφερόντων (Βεντούρα, 1999: 96-99, 262-273).

Η επιβολή και επικράτηση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα αναίρεσε τις συγκεκριμένες υπαρκτές προοπτικές και τάσεις ανασύνθεσης των ορίων λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος (Χαραλάμπης, 1989: 244). Ακολούθως η κατίσχυση της δικτατορίας επηρέασε καθοριστικά, όχι μόνο τη φυσιογνωμία, τις οργανωτικές δομές και τις ενδοκοινοτικές σχέσεις των Ελλήνων της

Γερμανίας, αλλά και τον συσταθέντα «διεθνικό χώρο» Ελλάδα- Γερμανίας (Nikolaidis, 2008: 159-167).

Η μετατροπή του «διεθνικού χώρου» βαθμιαία, αφενός μεν σε ελληνόφωνη και ελλαδοκεντρική ευρωπαϊκή δημοσιότητα, αφετέρου δε σε μια πλειάδα υπερτοπικών και διεθνικών δικτύων αντιδικτατορικών οργανώσεων της ημεδαπής και της αλλοδαπής, οδήγησε στη σταδιακή αποσύνδεση αυτού του χώρου από αιτήματα που σχετίζονταν με κοινωνικοπολιτικά δρώμενα που εκτυλίσσονταν στη χώρα διαβίωσης ή αφορούσαν στην εφαρμογή της εκπροσώπησης των συμφερόντων του ελληνικού μεταναστευτικού πληθυσμού στη Γερμανία (Nikolaidis, 2008: 168).

Η κατάρρευση της δικτατορίας οδήγησε στην αποσύνθεση αυτής της ελληνικής πανευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας καθώς και των υπερτοπικών και διεθνικών δικτύων που είχαν συγκροτήσει οι αντιστασιακές οργανώσεις. Η ανυπαρξία καθολικά αποδεκτών διεθνικών δικτύων, μετά την κατάρρευση της χούντας, και η αργή και επώδυνη διαδικασία επανασύστασης νέων δικτύων απομαζικοποίησε και κατακερμάτισε το «διεθνικό χώρο» ανάμεσα στα δύο Κράτη (Nikolaidis, 2008: 210).

Στο φοιτητικό χώρο δε χρειάστηκε βέβαια πολύ χρόνος για την επανασύσταση νέων υπερτοπικών και διεθνικών δικτύων, τα οποία απαρτίζονταν αποκλειστικά από τις ελλαδικές φοιτητικές παρατάξεις. Οι παρατάξεις αυτές λειτουργούσαν ως δίαυλοι επικοινωνίας σε διεθνικό και σε υπερτοπικό επίπεδο. Συνεπώς επρόκειτο για τη σύσταση ενός «διεθνικού χώρου», ο οποίος προσανατολιζόταν κυρίως στη χώρα προέλευσης, αν και περιείχε πλείστες αναφορές και αιτήματα προς τη χώρα διαβίωσης (Nikolaidis, 2008: 180, 310-318, 321-325).

Η πτώση της χούντας προσλαμβάνεται από τους πρωταγωνιστές του «σχολικού ζητήματος» εκ των υστέρων ως αναπάντεχο ευεργέτημα, το οποίο αποτέλεσε εφαλτήριο για την ανάπτυξη δυναμικών κινητοποιήσεων απέναντι κυρίως στις γερμανικές αρχές για την ενίσχυση της ελληνόφωνης εκπαίδευσης. Η κατάρρευση των υπερτοπικών δικτύων, η κατά τόπους διστακτική ή αντιφατική πολιτική των κρατιδιακών σχολικών αρχών και η απώλεια των (τη δεκαετία του εξήντα) υφισταμένων δικτύων συνεργασίας με γερμανικούς φορείς και κόμματα δεν επέτρεψε στις γερμανιστί αποκαλούμενες «σχολικές πρωτοβουλίες», που με τη πάροδο του χρόνου μετεξελίχθηκαν στους συλλόγους γονέων και κηδεμόνων, να λειτουργήσουν ως διαμεσολαβητικοί δίαυλοι και σύνδεσμοι ανάμεσα στην ελληνική και γερμανική πολιτεία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μεταβληθεί ο αρχικός προσανατολισμός αυτών των πρωτοβουλιών, οι οποίες απευθύνονταν πλέον κυρίως

στους εκπροσώπους της ελληνικής πολιτείας (Χάρης, 2004: 41-42, 61, 73-76, 87-90, 301-308).

Η διακοπή της εργατικής μετανάστευσης το 1973 από τη γερμανική ομοσπονδιακή κυβέρνηση και η συνεπαγόμενη επίσπευση της συγκέντρωσης των μεταναστών στις οικογενειακές εστίες τους επί γερμανικού εδάφους, τους ευαισθητοποίησε για ποικίλα ζητήματα που έχρηζαν αυτοοργάνωσης καθώς συναισθάνονταν τη μονιμότητα της παραμονής τους. Ωστόσο η συνεχιζόμενη ανασφάλεια για το καθεστώς της παραμονής τους –που ενισχύονταν και από την ακολουθούμενη μεταναστευτική πολιτική της Γερμανίας- τους ωθούσε όλο και περισσότερο να προσβλέπουν στη χώρα καταγωγής για την επίλυση των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν στη χώρα υποδοχής, αφήνοντας έτσι ταυτόχρονα ανοιχτό και το ενδεχόμενο της παλιννόστησης (Herbert, 2001: 248).

Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να εξετασθεί η ίδρυση τοπικών και νομαρχιακών οργανώσεων των ελλαδικών κομμάτων, οι οποίες έκτοτε στελεχώνουν τις οργανώσεις των ελληνικών παροικιών, που συμμετέχουν με τη συνδικαλιστική τους ονομασία. Έως τα τέλη της δεκαετίας του ογδόντα διατήρησαν οι μορφές αυτές οργάνωσης του ελληνισμού της Γερμανίας έναν κατακερματισμένο έστω «διεθνικό χώρο», ο οποίος ανατροφοδοτούνταν επιπλέον από την επίσημη μεταναστευτική πολιτική των δύο εμπλεκόμενων χωρών (Nikolaidis, 2008: 181, 210-211).

Ο Lutz Hoffmann διατείνεται, ότι η ευφυής αλλά παράταιρη επινόηση του όρου *Gastarbeiter* («φιλοξενούμενος εργάτης») υποδήλωνε μεν την παντελή ανυπαρξία μακρόπνοης μεταναστευτικής πολιτικής, αποτελούσε όμως εκ των πραγμάτων μια ευέλικτη και ρευστή κοινωνική ιδιότητα, η οποία έδινε περιθώρια αυτοπροσδιορισμού στους κατόχους της αλλά και κοινωνικής δραστηριοποίησης. Αντίθετα ο μετέπειτα επιβληθείς όρος του «αλλοδαπού» οδήγησε σταδιακά στην περιθωριοποίηση, αυτοεθνικοποίηση και τελική ένταξη των μεταναστών ως αλλοδαπών στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι της Γερμανίας (Hoffmann, 1992: 31, 33-34).

Στη δεκαετία του ογδόντα παγιώθηκαν οι προαναφερόμενες τάσεις και εξελίξεις. Οι διεθνικές στρατηγικές και επιδιώξεις των Ελλήνων της Γερμανίας –στο χώρο της παιδείας, των οικονομικών επενδύσεων και της πολιτικής χειραφέτησης τους- ενισχύονται και υποβοηθούνται πλέον περαιτέρω από τις μεταναστευτικές

πολιτικές των κυβερνήσεων Kohl και Παπανδρέου (Nikolaidis, 2008: 186-189, 192-196, 201-202).

Η ίδρυση αμιγών ελληνικών σχολείων και τραπεζών από το ελληνικό κράτος σε ένα μεγάλο μέρος της γερμανικής επικράτειας και η ψήφιση νόμου από το γερμανικό ομοσπονδιακό κοινοβούλιο για την παροχή κινήτρων που να αυξάνουν τον αριθμό παλιννοστήσεων αλλοδαπών μεταναστών βοηθούσαν προς την ίδια κατεύθυνση. Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα που είχε χρονικά προηγηθεί διευκόλυνε αναμφίβολα το διεθνικό εκτόπισμα αυτών των πολιτικών ενώ άμβλυε ταυτόχρονα το βεληνεκές κρατικών πολιτικών που αποσκοπούσαν στην τελεσίδικη και αμετάκλητη παλιννόσταση μεταναστευτικών πληθυσμών (Herbert, 2001: 242-243, 321).

Ο διεθνικός ρόλος του ελληνικού κράτους αλλά και των κομμάτων της κεντρικής ελληνικής πολιτικής σκηνής ήταν απροσδόκητα σημαντικός τη δεκαετία του ογδόντα στη Γερμανία. Ο ασφυκτικός κρατικός και κομματικός εναγκαλισμός των μεταναστευτικών οργανώσεων αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο τον από την αρχή της μεταπολίτευσης ήδη μειωμένο ρόλο και την επίδραση των μεταναστευτικών οργανώσεων στο «διεθνικό χώρο» ανάμεσα στα δύο Κράτη. Αυτός ο τύπος διεθνικότητας εκ των άνω, από την πολιτεία και τα κόμματα, οδήγησε βαθμιαία όπως και στη διάρκεια της δεκαετίας του εξήντα σε μορφές διεθνικότητας από κάτω, τους ίδιους τους μετανάστες. Οι μορφές αυτές διέπονταν σχεδόν αποκλειστικά από έναν ελλαδοκεντρικό προσανατολισμό όπως και την περίοδο της δικτατορίας (Nikolaidis, 2008: 199, 211, 330-340, 389-391).

Όμως η έλευση της δικτατορίας είχε οδηγήσει ένα μεγάλο μέρος των Ελλήνων της Γερμανίας να αντιλαμβάνονται εαυτούς ως οιονεί πολιτικούς πρόσφυγες. Στη διάρκεια της δεκαετίας του ογδόντα αυτοπροσδιορίζονταν οι Έλληνες της Γερμανίας επί το πλείστον ως δυνητικοί expatriates, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσαν οι Έλληνες δημόσιοι υπάλληλοι (κυρίως εκπαιδευτικοί), που συνέρρεαν μαζικά εκείνη τη χρονική περίοδο στη Γερμανία (Δαμανάκης, 1987: 151).

Η αναμφισβήτητη περιχαράκωση της μεγάλης πλειονότητας του Ελληνισμού της Γερμανίας εκείνη τη χρονική περίοδο με όλα τα αρνητικά επακόλουθα είχε όμως και σημαντικά οφέλη, αφού η ιδιότητα του expatriate («Έλληνας του εξωτερικού») αποτελούσε μια ευέλικτη και ρευστή κοινωνική ιδιότητα με μεγάλα περιθώρια αυτόπροσδιορισμού, εφάμιλλη αυτής του «Gastarbeiter». Η ανοδική κοινωνική κινητικότητα των Ελλήνων της Γερμανίας που επιτελούνταν μέσω της αυτόαπασχόλησης στο χώρο της γαστρονομίας συνέβαλε δραστικά στη σύσταση

πολυσυλλεκτικών και διαγενεακών χώρων επικοινωνίας (Nikolaidis, 2008: 199, 333, 390).

Επίσης υπήρξαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του ογδόντα αυτόνομα πολιτικά σχήματα και κοινοτιστικές (communitarian) πρωτοβουλίες –ιδίως στο φοιτητικό χώρο-. Οι διεθνικές δραστηριότητες αναφορικά με τους ανυπότακτους, που οδήγησαν στην τροποποίηση της ελλαδικής νομοθεσίας περί στρατολογίας κατέδειξαν με τον πιο σαφή τρόπο, ότι μεταναστευτικά αιτήματα μπορούσαν και πάλι να εισακουστούν μέσα από το «διεθνικό χώρο» Ελλάδας-Γερμανίας. (Συμπαραδηλεί συνάμα την απόκτηση μεταναστευτικής ιδιότητας εκ μέρους εκείνου του κομματιού του φοιτητικού ελληνισμού της Γερμανίας, που οσονούπω θα αποτελέσει μέρος των Ελλήνων επιστημόνων, των αυτοαπασχολούμενων αλλά και των υπαλλήλων της Γερμανίας.) (Nikolaidis, 2008: 338-342).

Η αποσύνθεση αυτού του «διεθνικού χώρου» στις αρχές της δεκαετίας του ενενήντα δεν συνοδεύεται από μια ουσιαστική αλλαγή στην πρόσληψη του ελληνισμού της Γερμανίας από τις κυβερνήσεις των δύο κρατών. Τούτο συνέβη ετεροχρονισμένα προς τα τέλη της δεκαετίας. Τα αίτια της αποσύνθεσης θα πρέπει επομένως να αναζητηθούν στις κοσμοϊστορικές μεταβολές που επιτελέστηκαν εκείνη τη χρονική περίοδο. Ταυτόχρονα επιτελούνται σημαντικές δημογραφικές μεταβολές στους κόλπους του ελληνισμού της Γερμανίας (Καζάκος, 1995: 113-114).

Η εκ νέου έλευση Ελλήνων Μεταναστών στη Γερμανία («νεομετανάστες») και η παλιννόστηση ενός μεγάλου μέρους των αποφοίτων των ελληνικών λυκείων της Γερμανίας, αλλά και των Ελλήνων Φοιτητών που ήρθαν στα πλαίσια της μαζικής φοιτητικής μετανάστευσης την περίοδο 1976-1981 μεταβάλλει καίρια την κοινωνική σύνθεση του ελληνισμού της Γερμανίας. Το ίδιο ισχύει βέβαια και για την οργανωτική διάρθρωση των Ελλήνων της Γερμανίας. Η υποστήριξη των κινητοποιήσεων για το «μακεδονικό ζήτημα» μετέτρεψαν τη «διεθνική στόχευση» σε «εθνικό πρόταγμα» και οι εμφύλιες έριδες στα πλαίσια των καταλήψεων στα αμιγή σχολεία την περίοδο 1990-1991 καθώς και η αυξανόμενη ανταγωνιστικότητα μεταξύ «Ελληνικών Κοινοτήτων» της ίδιας πόλης αυτόακύρωναν κάθε διεθνικό πράττειν που εκπήγαζε όλο και περισσότερο από μία διαρκώς μεταβαλλόμενη κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι μπορεί να αιτιολογηθεί και η ολιγωρία που επέδειξαν οι ελληνικές μεταναστευτικές οργανώσεις στα ραγδαίως αυξανόμενα κρούσματα ξενοφοβίας τη διετία 1991-1993 (Nikolaidis, 2008: 206-207).

Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσεται στη διάρκεια της δεκαετίας του ενενήντα η αυτοεθνικοποίηση ενός μεγάλου μέρους της δεύτερης γενιάς με γερμανική παιδεία και κοινωνικοποίηση, ένα μη αμελητέο «ethnic revival» στους κόλπους του ελληνισμού της Γερμανίας. Η όσμωση των νεομεταναστών με αυτό το κομμάτι της δεύτερης γενιάς καθώς και με τους εναπομείναντες Έλληνες, που ζούσαν ως «expatriates», συνέτεινε στην ανάπτυξη ποικίλων πολιτιστικών πρωτοβουλιών και δραστηριοτήτων καθώς και στην εκ νέου σύσταση πολυσυλλεκτικών επικοινωνιακών χώρων (Nikolaidis, 2008: 355-357).

Η έλλειψη διεθνικών και υπερτοπικών δικτύων επικοινωνίας, η περαιτέρω απομαζικοποίηση των υφιστάμενων μεταναστευτικών οργανώσεων, η αδυναμία σύστασης μακρόβιων νέων οργανώσεων και η εν τη πορεία απουσία συνεκτικών πυρήνων και κεντρομόλων δυνάμεων στους επικοινωνιακούς χώρους πολυσυλλεκτικής συνένωσης, οδήγησαν στη μείωση των παραπάνω πολιτιστικών πρωτοβουλιών (Nikolaidis, 2008: 358-365).

Σε αυτό το πλαίσιο λαμβάνουν επιπλέον χώρα, από την κυβέρνηση Σημίτη, η προσπάθεια μετεξέλιξης των αμιγών ελληνικών σχολείων σε δίγλωσσα και από τη κυβέρνηση Schröder η προσπάθεια γενικευμένης χορήγησης της διπλής υπηκοότητας, που στέφθηκαν αμφότερες από αποτυχία. Συνάμα η κυβέρνηση Schröder επιχείρησε επιτυχώς να μεταρρυθμίσει το νόμο περί πολιτογράφησης. Οι αποσπασματικές προσπάθειες εκπόνησης διαπολιτισμικών πολιτικών και στρατηγικών μεταβάλλει σταδιακά στις αρχές της νέας χιλιετίας τις βασικές συντεταγμένες των μεταναστευτικών πολιτικών των δύο χωρών (Nikolaidis, 2008: 204-205, 207).

Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση διαδραματίζει έναν εξέχοντα ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση. Η ενδοευρωπαϊκή διακίνηση διευκολύνεται περαιτέρω και θεσπίζεται κοινή μεταναστευτική πολιτική. Ταυτόχρονα αυτό συνεπάγεται την αποσύνθεση των παραδοσιακών και «αναχρονιστικών» κρατικών ελλαδικών δομών στη Γερμανία –τράπεζες, εργατικά κλιμάκια-. Η πρόσληψη των ελληνικών σχολείων με αυτήν την οπτική γωνία οδηγεί σε αντίδραση μέρους του οργανωμένου ελληνισμού της Γερμανίας (Nikolaidis, 2008: 208-209).

Έκτοτε αναδύονται εκ νέου σημαντικοί διεθνικοί δίαυλοι επικοινωνίας εντός των ελληνικών παροικιών της Γερμανίας. Αρχικά επρόκειτο για έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά), έπειτα για ηλεκτρονικά μέσα –ραδιοφωνικές εκπομπές και πρακτορεία ειδήσεων-. Ορόσημα αποτελούν οι εκλογές του 2004, η Ολυμπιάδα

των Αθηνών και η κατάκτηση του Ευρωπαϊκού Πρωταθλήματος στη Πορτογαλία (Nikolaidis, 2008: 398-399).

Βιβλιογραφία

Aku, E. (2000) Re-defining community: a discourse on community and the pluralism of today's world with personalist underpinnings, Frankfurt am Main: Lang.

Bade, K. J.; Bommers, M. (επιμ.) (2004) Migration- Integration- Bildung. Grundfragen und Problembereiche, Osnabrück: Institut für Migrationsforschung und interkulturelle Studien.

Βεντούρα, Λ. (1999): Έλληνες μετανάστες στο Βέλγιο, Αθήνα: Νεφέλη.

Bohnsack, R. (επιμ.) (1998) Biographieforschung und Kulturanalyse: transdisziplinäre Zugänge qualitativer Forschung, Opladen: Leske + Budrich.

Bommers, M.; Morawska, E. (επιμ.) (2005) International Migration Research. Constructions, Omissions and the Promises of Interdisciplinarity, Aldershot: Ashgate.

Βουκελάτος, Γ. Κ. (2003) ΚΒΕΛΛΕΝΣΤΡΑΣΕ 2. Γερμανία 1960-1974. Αγώνες και Παρασκήνιο, Αθήνα: Libro.

Cappai, G. (2005) Im migratorischen Dreieck. Eine empirische Untersuchung über Migrantenorganisationen und ihre Stellung zwischen Herkunfts- und Aufnahmegesellschaft, Stuttgart: Lucius & Lucius.

Δαμανάκης, Μ. (1987) Μετανάστευση και Εκπαίδευση, Αθήνα: Gutenberg.

Faist, T. (επιμ.) (2004) Transnational Social Spaces: agents, networks and institutions, Aldershot: Ashgate.

Fürstenau, S. (2004) Mehrsprachigkeit als Kapital im transnationalen Raum: Perspektiven portugiesischsprachiger Jugendlicher beim Übergang von der Schule in die Arbeitswelt, Münster: Waxmann.

Govaris, C. (1996) Subjektive Entwicklungsprozesse griechischer Migrantenjugendlicher in Deutschland. Eine empirische Studie über Orientierungs- bzw. Handlungsformen und ihre subjektiven Begründungen, Tübingen: Univ., Diss.

Herbert, U. (2001) Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland, München: C.H. Beck.

Hoffmann, L. (1992) Die unvollendete Republik. Zwischen Einwanderungsland und deutschem Nationalstaat, Köln: PapyRossa.

Καζάκος, Π. (1995) Ο Ελληνισμός στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού.

Nikolaidis, A. (2008) Die griechische Community in Deutschland: Von transnationaler Migration zu transnationaler Diaspora. Eine Studie zum Paradigmenwechsel am Fall der griechischen studentischen Community in Bochum, Saarbrücken: VDM Dr. Müller.

Pries, L. (επιμ.) (1999) Migration and Transnational Social Spaces, Aldershot: Ashgate.

Pries, L. (επιμ.) (2005) Zwischen den Welten und amtlichen Zuschreibungen. Neue Formen und Herausforderungen der Arbeitsmigration im 21. Jahrhundert, Essen: Klartext.

Χαραλάμπης, Δ. (1989) Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, Αθήνα: Εξάντας.

Χάρης, Κ. (2004) Ελληνική παιδεία για τον ελληνισμό της διασποράς, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΩΣ ΑΚΡΟΓΩΝΙΑΙΟΣ ΛΙΘΟΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΛΙΝΟΥΣΑΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗ ΣΤΕΦΑΝΙΑ, ΔΙΔΑΣΚΟΥΣΑ Π.Δ. 407/1980

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, 74100 ΡΕΘΥΜΝΟ

E-MAIL: KALOGES@SOCIAL.SOC.UOC.GR

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού (Social Bonding Theory), του Αυτοελέγχου (Self-control Theory) και της Κοινωνικής Μαθήσεως (Social Learning Theory) στην οποία περιλαμβάνεται η Διαφορική Συναναστροφή (Differential Association Theory) θεμελίωσαν την κοινωνιολογία της αποκλίνουσας συμπεριφοράς και αποτελούν μέχρι σήμερα το θεωρητικό υπόβαθρο των περισσότερων εμπειρικών μελετών που διερευνούν τα αίτια της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς. Παρουσιάζοντας τις βασικές αρχές των θεωριών αυτών, δίνεται η εντύπωση ότι πρόκειται για διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες θεωρίες και συνεπώς ερμηνείες της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς. Ωστόσο, μια βαθύτερη ανάλυση αποκαλύπτει ότι πρόκειται για θεωρίες με κοινό θεωρητικό πλαίσιο που υποστηρίζουν ότι η σωστή κοινωνικοποίηση του ατόμου αρχικά στο οικογενειακό περιβάλλον και έπειτα σε δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης αποτρέπει συμπεριφορές που δεν συνάδουν με τα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα. Ευρήματα εμπειρικών μελετών ανά τον κόσμο, που χρησιμοποιούν το συνδυασμό δύο ή και των τριών θεωριών μαζί για να ερμηνεύσουν διαφορετικούς τύπους προβληματικών συμπεριφορών επιβεβαιώνουν την θεωρητική τους σύγκλιση υπογραμμίζοντας ότι πρόκειται για αλληλένδετες θεωρίες με κοινό παρανομαστή την κοινωνικοποίηση του ατόμου ως τον ακρογωνιαίο λίθο για την ανάπτυξη ή μη αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Συνεπώς, εμπειρικά ευρήματα που υποστηρίζουν μια από αυτές τις θεωρίες δεν αντικρούουν τις υπόλοιπες, αντιθέτως ενισχύουν το θεωρητικό υπόβαθρο και των τριών.

1.ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην ιστορία της κοινωνιολογίας της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς οι βασικότερες θεωρίες που θεμελίωσαν τη θεωρητική της προσέγγιση και αποτελούν μέχρι σήμερα το υπόβαθρο στις περισσότερες εμπειρικές μελέτες είναι η θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού (Social Bonding Theory), η θεωρία του Αυτοελέγχου (Self-control Theory) και η θεωρία της Κοινωνικής Μαθήσεως (Social Learning Theory) στην οποία περιλαμβάνεται η Διαφορική Συναναστροφή (Differential Association Theory) η οποία είναι και ανεξάρτητη θεωρία.

Παρουσιάζοντας τις βασικές αρχές των θεωριών αυτών, δίνεται η εντύπωση ότι πρόκειται για αντικρουόμενες κοινωνιολογικές θεωρίες καθώς το θεωρητικό τους πλαίσιο και ορολογία διαφοροποιούνται ως προς την ερμηνεία και τα αίτια της εγκληματικής και αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Ωστόσο, πολλοί εγκληματολόγοι ισχυρίζονται ότι οι θεωρίες αυτές βασίζονται σε ένα κοινό πλαίσιο που χρησιμοποιεί επικαλυπτόμενες έννοιες και τρόπους μέτρησης με αποτέλεσμα να καταλήγουν σε παρεμφερή ερμηνευτικά μοντέλα της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς (Conger, 1976· Akers, 1991· Agnew, 1995). Όπως θα αναπτυχθεί αναλυτικότερα παρακάτω, κοινός παρανομαστή του θεωρητικού τους υπόβαθρου είναι η σωστή κοινωνικοποίηση του ατόμου αρχικά στο οικογενειακό περιβάλλον και έπειτα σε δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης για την αποτροπή συμπεριφορών που δεν συνάδουν με τα αποδεκτά κοινωνικά πρότυπα.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΘΕΩΡΙΩΝ

Στη θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού ο Hirschi (1969), υποστηρίζει ότι οι ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί που αναπτύσσονται με την κατάλληλη κοινωνικοποίηση, βοηθούν το άτομο να καλλιεργήσει τον αυτοέλεγχο και την εσωτερική αυτοσυγκράτηση, στοιχεία δηλαδή που προλαμβάνουν προβληματικές συμπεριφορές. Αντιθέτως, οι ασθενείς δεσμοί με την κοινωνία οδηγούν στη μη παραδοχή των καθιερωμένων κοινωνικών αξιών και κανόνων που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά και κατ' επέκταση στην απόρριψή τους, συντελώντας στην υιοθέτηση κοινωνικά μη-αποδεκτών συμπεριφορών. Στη θεωρία του Hirschi (1969) η έννοια του κοινωνικού δεσμού αποτελείται από τέσσερις παράγοντες: την «προσκόλληση», (attachment), τη «δέσμευση» (commitment), την «ανάμειξη ή εμπλοκή» (involvement) και την «πίστη» (belief).

Με την έννοια της «προσκόλλησης» ο Hirschi (1969) αναφέρεται στο βαθμό τον οποίο το άτομο έχει ισχυρούς δεσμούς με κοινωνικές ομάδες που προωθούν αξίες

και συμβατικά πρότυπα συμπεριφοράς. Η «δέσμευση» και η «ανάμιξη» ως στοιχεία του κοινωνικού δεσμού, αποτελούν τις δραστηριότητες των ατόμων που προωθούν κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές (πχ σχολείο, θρησκεία). Ενώ, ο τελευταίος παράγοντας του κοινωνικού δεσμού, η «πίστη», αναφέρεται στην αποδοχή των κοινωνικών αξιών και κανόνων που ορίζουν τα συμβατικά πρότυπα συμπεριφοράς στην εκάστοτε κοινωνία.

Στη θεωρία του Αυτοελέγχου, οι Gottfredson και Hirschi (1990) αναφέρουν ότι άτομα με χαμηλό αυτοέλεγχο είναι περισσότερο ευάλωτα σε εγκληματικές και αποκλίνουσες συμπεριφορές καθώς τέτοιου είδους κοινωνικά μη-αποδεκτές συμπεριφορές παρέχουν μια εύκολη και άμεση ικανοποίηση στα άτομα που τις διαπράττουν. Ορίζουν δε την έννοια του χαμηλού αυτοελέγχου (Gottfredson & Hirschi, 1990:87) ως το «βαθμό που κάποιος είναι ευάλωτος στους πειρασμούς της στιγμής». Στην θεωρία αυτή ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις «ευκαιρίες», δηλαδή στις ευνοϊκές συνθήκες που δύνανται να βρεθούν άτομα με χαμηλό αυτοέλεγχο και να αποτελέσουν καθοριστικό παράγοντα στην εμπλοκή τους σε αποκλίνουσες και εγκληματικές συμπεριφορές.

Οι Gottfredson και Hirschi (1990) υποστηρίζουν ότι άτομα με χαμηλό αυτοέλεγχο έχουν κοινά χαρακτηριστικά τα οποία διατηρούνται σε όλη τους την ζωή. Τα σημαντικότερα από αυτά περιλαμβάνουν: α) την αποφυγή περίπλοκων και απαιτητικών καθηκόντων, β) τον έντονο αυθορμητισμό, γ) τη ριψοκινδυνότητα και δ) τον ατομοκεντρισμό. Οι θεμελιωτές της θεωρίας του αυτοελέγχου διατείνονται ότι η θεωρία τους δύνανται να ερμηνεύσει εγκληματικές και αποκλίνουσες συμπεριφορές ατόμων διαφορετικής ηλικίας, φύλου, και κοινωνικού επιπέδου.

Στη θεωρία της Κοινωνικής Μαθήσεως που αναπτύχθηκε αρχικά από τον Akers (Akers et al., 1979 · Akers, 1985,1998) υποστηρίζεται ότι τα άτομα υιοθετούν εγκληματική και αποκλίνουσα συμπεριφορά μέσω της διαφορικής τους συναναστροφής με παραβατικά άτομα όπου μαθαίνονται ορισμοί και ενισχύονται συμπεριφορές που ευνοούν τα παραβατικά αυτά πρότυπα. Η διαφορική συναναστροφή αναφέρεται στα άτομα ή στις κοινωνικές ομάδες μέσα στις οποίες το άτομο αλληλεπιδρά και περιλαμβάνει πρωτογενείς φορείς κοινωνικοποίησης όπως την οικογένεια αλλά και δευτερογενείς όπως οι φίλοι, οι συνάδελφοι κλπ. Σε αυτές τις κοινωνικές ομάδες το άτομο μέσω της διαφορικής συναναστροφής, μαθαίνει ορισμούς και μιμείται πρότυπα συμπεριφοράς που άλλοτε συνάδουν με τα κοινωνικά αποδεκτά και άλλοτε ευνοούν τα παραβατικά πρότυπα. Στην διαδικασία αυτή, οι διαφορικές ενισχύσεις (differential reinforcements), δηλαδή οι τιμωρίες και οι κυρώσεις είναι καθοριστικές για την αποφυγή ή υιοθέτηση μια συγκεκριμένης συμπεριφοράς (συμβατικής ή μη). Η συμπεριφορά ενισχύεται μέσα από τον έπαινο

(θετική ενίσχυση) (positive reinforcement) και αποφυγή τιμωρίας (αρνητική ενίσχυση) (negative reinforcement). Ενώ, η συμπεριφορά αποφεύγεται σε περίπτωση θετικής τιμωρίας (positive punishment) και απώλειας επιβράβευσης (αρνητική τιμωρία) (negative punishment).

Το θεωρητικό υπόβαθρο της θεωρίας Κοινωνικής Μαθήσεως περιλαμβάνει τη Διαφορική Συναναστροφή που από μόνη της έχει αποτελέσει ξεχωριστή θεωρία και αρχικά αναπτύχθηκε από τον Sutherland (1939). Κατά τους Sutherland και Cressey (1970) ένα άτομο είναι πιθανό να αποκτήσει αποκλίνουσα ή εγκληματική συμπεριφορά όταν στις διαπροσωπικές του σχέσεις υπάρχουν περισσότεροι ορισμοί που ευνοούν τα παραβατικά πρότυπα. Συνεπώς, η διαφορική συναναστροφή αποτελεί την αιτιώδη διαδικασία που οδηγεί στην αποκλίνουσα συμπεριφορά και καθορίζεται από τη διάρκεια, τη συχνότητα και την ένταση των επαφών με παραβατικά άτομα. Ο καθοριστικός ρόλος της συναναστροφής με παραβατικά άτομα στην παραβατικότητα βρίσκεται και σε άλλες θεωρίες όπως τη θεωρία της υποκουλτούρας (Cohen, 1955), τις ψυχολογικές θεωρίες της μάθησεως (Skinner, 1959) και του μιμητισμού (Bandura, 1977)

3. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΩΣ ΚΟΙΝΟΣ ΠΑΡΑΝΟΜΑΣΤΗΣ

Αν και η παραπάνω συνοπτική παρουσίαση των θεωριών υπό μελέτη δίνει την εντύπωση ότι πρόκειται για διαφορετικές προσεγγίσεις και ερμηνείες της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς, ο βασικός κορμός του θεωρητικού τους υπόβαθρου είναι κοινός καθώς βασίζεται στην κοινωνικοποίηση του ατόμου. Πιο συγκεκριμένα, στη θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στους δεσμούς (ή την «προσκόλληση») με την οικογένεια που αποτελεί και τον πρωτογενή φορέα κοινωνικοποίησης και συντελεί στην εσωτερίκευση αξιών σύμφωνων με τα κοινωνικά αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς. Συνεπώς, άτομα με ισχυρούς οικογενειακούς δεσμούς δύναται να έχουν ως πρότυπα συμπεριφοράς των γονιών τους οδηγώντας τα σε ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς και κατ' επέκταση σε κοινωνικά συμβατικές συμπεριφορές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hirschi (1969: 89-90)

...ένα παιδί είναι λιγότερο πιθανό να εμπλακεί σε παραβατικές συμπεριφορές όχι γιατί οι γονείς περιορίζουν τις δραστηριότητες του, αλλά γιατί μοιράζεται τις δραστηριότητες αυτές μαζί τους, όχι επειδή οι γονείς γνωρίζουν που είναι αλλά γιατί το παιδί τους αντιλαμβάνεται ως γνώστες του που βρίσκεται.

Στη θεωρία του Αυτοελέγχου, το επίπεδο αυτοελέγχου, είναι απόρροια συγκεκριμένων οικογενειακών πρακτικών διαχείρισης οι οποίες περιλαμβάνουν: α) την επίβλεψη και αναγνώριση της μη συμβατικής συμπεριφοράς του παιδιού, β) τη κατάλληλη τιμωρία μιας τέτοιας συμπεριφοράς και γ) το συναισθηματικό δεσμό μεταξύ γονιών και παιδιού. Ο καθοριστικός ρόλος των γονιών, ως τον πρωτογενή φορέα κοινωνικοποίησης θα καθορίσει μέσω των πρακτικών οικογενειακής διαχείρισης, το επίπεδο αυτοελέγχου του παιδιού (Gottfredson & Hirschi, 1990:97). Πιο συγκεκριμένα, οι Gottfredson και Hirschi (1990:105) αναφέρουν

...τα περισσότερα άτομα κοινωνικοποιούνται επαρκώς στις οικογένειες του για να αποφύγουν την ανάμειξη τους σε εγκληματικές πράξεις. Εκείνοι, οι οποίοι δεν κοινωνικοποιούνται επαρκώς στην οικογένεια δύνανται τελικά να διδαχθούν τον αυτοέλεγχο από άλλα συστήματα κυρώσεων και τιμωριών

Συνεπώς, τα βαθύτερα αίτια του χαμηλού επιπέδου αυτοελέγχου, βρίσκονται, όπως ακριβώς και στη θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού, στη μη-κατάλληλη ή μη-ολοκληρωμένη κοινωνικοποίηση, ως απόρροια των αναποτελεσματικών πρακτικών οικογενειακής διαχείρισης. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι θεμελιωτές της θεωρίας του Αυτοελέγχου, Hirschi και Gottfredson (1995:140) είχαν αναφερθεί στη σύγκλιση της θεωρίας τους και της θεωρίας του Κοινωνικού Δεσμού, χωρίς όμως να αναλύσουν περαιτέρω τη σχέση αυτή.

Η κοινωνικοποίηση διατελεί επίσης ένα καθοριστικό ρόλο και στη θεωρία της Κοινωνικής Μαθήσεως. Σύμφωνα με τον Akers (1985) η κοινωνικοποίηση σε πρωτογενείς και δευτερογενείς φορείς μέσα από τη διαφορική συναναστροφή, τις διαφορικές ενισχύσεις, τις κυρώσεις, και τους ορισμούς που ευνοούν κοινωνικά συμβατικές ή μη συμβατικές συμπεριφορές, έχει μια καθοριστική επίδραση στην ανάπτυξη ή μη αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς. Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι στο έργο του Akers (1985,1991) παρουσιάζεται μια έννοια που είναι παρεμφερής με τον «αυτοέλεγχο». Αν και ο Akers (1985) δεν ανέπτυξε πλήρως τα χαρακτηριστικά της δικής του εκδοχής «αυτοελέγχου», υποστήριξε ότι μετά από την αρχική περίοδο της κοινωνικοποίησης τα άτομα μαθαίνουν να ελέγχουν την συμπεριφορά τους ως αποτέλεσμα του βαθμού που οι φορείς κοινωνικοποίησης έχουν διαφορικά ενισχύσει τις κοινωνικά αποδεκτές συμπεριφορές. Πιο συγκεκριμένα, ο Akers (1985:6) αναφέρει

....μέσω των κυρώσεων και των τιμωριών τα άτομα αναπτύσσουν αυτοέλεγχο...Τα άτομα μαθαίνουν από τους γονείς, τους φίλους και άλλους τι θεωρείται ότι είναι σωστό ή λάθος να κάνουν σε διαφορετικές

περιστάσεις....Κάθε κοινωνικό σύστημα βασίζεται σε ένα μεγάλο βαθμό στην κοινωνικοποίηση έτσι ώστε να αναπτυχθεί αυτοέλεγχος στον πληθυσμό...

Ο κοινός παρανομαστής της κοινωνικοποίησης στο θεωρητικό υπόβαθρο των θεωριών υπό μελέτη έχει ως αποτέλεσμα την ισχυρή θεωρητική τους σύγκλιση, ενισχύοντας την άποψη ότι δεν πρόκειται για αντικρουόμενες θεωρίες και συνεπώς διαφορετικές ερμηνείες της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, ο Akers (1985:35) υποστηρίζει ότι οι αποτελεσματικές κυρώσεις και τιμωρίες στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης είναι αναπόσπαστα στοιχεία στο θεωρητικό υπόβαθρο του Αυτοελέγχου ενώ ταυτόχρονα εκφράζουν το βαθμό της οικογενειακής «δέσμευσης» και «προσκόλλησης» του ατόμου ως βασικά στοιχεία του Κοινωνικού Δεσμού.

Παρόμοια, οι Akers και Jensen (2003) διατείνονται ότι η διαφορική ενίσχυση (οι θετικές και αρνητικές επιβραβεύσεις, οι θετικές και αρνητικές τιμωρίες) αποτελεί ταυτόχρονα θεμελιώδες στοιχείο της Κοινωνικής Μαθήσεως, των πρακτικών οικογενειακής διαχείρισης για την ανάπτυξη κατάλληλου αυτοελέγχου στη θεωρία του Αυτοελέγχου, αλλά και του ισχυρού οικογενειακού δεσμού ως το θεμελιώδη παράγοντα της θεωρίας του Κοινωνικού Δεσμού.

Εμπειρικές μελέτες επιβεβαιώνουν την θεωρητική σύγκλιση των θεωριών υπό μελέτη, καθώς ενσωματώνουν συνδυασμούς δύο ή και των τριών θεωριών μαζί για να ερμηνεύσουν διαφορετικούς τύπους αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς. Για παράδειγμα, οι Wright et al. (1999) συνδυάζοντας τη θεωρία του Αυτοελέγχου και του Κοινωνικού Δεσμού αποδεικνύουν ότι ο χαμηλός αυτοέλεγχος κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας αποτελεί στατιστικά σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης ασθενών κοινωνικών δεσμών και κατ' επέκταση υιοθέτησης αποκλίνουσας συμπεριφοράς. Παρόμοια προσέγγιση ακολουθούν και οι Evans et al. (1997) καθώς στη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ χαμηλού αυτοελέγχου και εγκληματικής συμπεριφοράς αναφέρουν ότι και οι δύο συνδέονται με ασθενείς κοινωνικούς δεσμούς και πιο συγκεκριμένα με ασθενείς διαπροσωπικές σχέσεις με φίλους και οικογένεια και μειωμένη συμμετοχή σε δραστηριότητες (θρησκευτικές εκδηλώσεις) που προωθούν τα συμβατικά πρότυπα συμπεριφοράς.

Ενσωματώνοντας έννοιες της θεωρίας του Αυτοελέγχου και της διαφορικής συναναστροφής ως παράγοντα της Κοινωνικής Μαθήσεως, αλλά και ως ξεχωριστή θεωρία, αποτελέσματα εμπειρικών μελετών υποστηρίζουν ότι η συναναστροφή με παραβατικά άτομα αυξάνει την πιθανότητα εμπλοκής σε παραβατικές συμπεριφορές περισσότερο για άτομα με χαμηλό αυτοέλεγχο (Gibson & Wright, 2001· Wright et al., 2001). Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι ενώ οι Gottfredson & Hirschi (1990:158)

υποστήριξαν ότι άτομα με χαμηλό αυτοέλεγχο τείνουν να συναναστρέφονται με άτομα που έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά συγκροτώντας παραβατικές ομάδες δεν ανέπτυξαν περαιτέρω το ρόλο των συναναστροφών με παραβατικά άτομα στη θεωρία του Αυτοελέγχου.

Άλλες μελέτες συνδυάζοντας τη θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού και της Κοινωνικής Μαθήσεως αποδεικνύουν ότι άτομα που δεν έχουν ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς είναι πιο ευάλωτα σε ορισμούς και πρότυπα που προωθούν την αποκλίνουσα συμπεριφορά, μέσω της συναναστροφής τους με παραβάτες, και συνεπώς πιο πιθανό να υιοθετήσουν αποκλίνουσα συμπεριφορά (Agnew, 1993, 1995). Επίσης, οι Elliott et al. (1985) και οι Sutherland et al. (1992) αποδεικνύουν ότι χαμηλά επίπεδα κοινωνικής «προσκόλλησης» και «δέσμευσης» αυξάνουν την πιθανότητα συναναστροφής με παραβατικά άτομα, και εν συνεχεία την πιθανότητα εμπλοκής στην χρήση ναρκωτικών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μελέτες που ενσωματώνουν και τις τρεις θεωρίες μαζί υποστηρίζοντας ότι άτομα με χαμηλό αυτοέλεγχο αναπτύσσουν ασθενείς κοινωνικούς δεσμούς και είναι πιο ευάλωτα σε συναναστροφές με παραβατικά άτομα, συνεπώς μοντέλα που ενσωματώνουν και τις τρεις αυτές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι ιδιαίτερα κατάλληλα για να ερμηνεύσουν διαφορετικούς τύπους αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς (Longshore et al., 2004).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού, του Αυτοελέγχου και της Κοινωνικής Μαθήσεως αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν το θεωρητικό υπόβαθρο των περισσότερων εμπειρικών μελετών που διερευνούν την αποκλίνουσα και την εγκληματική συμπεριφορά των ατόμων. Αν και μια πρώτη προσέγγιση δείχνει ότι πρόκειται για διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες κοινωνιολογικές θεωρίες, μια βαθύτερη ανάλυση αποδεικνύει ότι πρόκειται για αλληλένδετες θεωρίες με κοινό παρανομαστή την κοινωνικοποίηση του ατόμου αρχικά στο οικογενειακό περιβάλλον και έπειτα σε δευτερογενείς φορείς κοινωνικοποίησης ως τον ακρογωνιαίο λίθο για την ανάπτυξη ή μη αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς.

Η θεωρητική σύγκλιση των τριών αυτών θεωριών οδηγεί σε δυσδιάκριτα και συχνά επικαλυπτόμενα θεωρητικά όρια προκαλώντας σύγχυση στην επιλογή και χρήση δεικτών για την μέτρηση τους στις εμπειρικές μελέτες (Kalogeraki, 2007). Για παράδειγμα, ενώ κάποιοι ερευνητές χρησιμοποιούν την «γονική επιτήρηση» ως μεταβλητή της θεωρίας του Αυτοελέγχου (Winfrey & Bernat, 1998· Hay, 2001)

κάποιο άλλοι (Marcos et al., 1986· Aseltine, 1995) συνδυάζοντας την με επιπρόσθετες μεταβλητές θεωρούν ότι αποτελεί δείκτη μέτρησης του οικογενειακού δεσμού, έτσι όπως αναπτύχθηκε στη θεωρία του Κοινωνικού Δεσμού του Hirschi (1969). Επίσης, η έννοια της «ευκαιρίας» στην θεωρία του Αυτοελέγχου έχει μετρηθεί με μεταβλητές που σχετίζονται με την συναναστροφή με παραβάτες (Logshore et al., 1996· Longshore & Turner, 1998), αν και θεωρείται από πολλούς ερευνητές (Akers, 1985 · Akers & Cohran, 1985 · Kandel & Andrews, 1987 · Kandel & Davies, 1991) ως μια κατεξοχήν μεταβλητή της διαφορικής συναναστροφής στα πλαίσια της θεωρίας της Κοινωνικής Μαθήσεως. Τέτοιου είδους παρανοήσεις οδηγούν στην αποδοχή μιας συγκεκριμένης θεωρίας και στην απόρριψη μιας άλλης δίνοντας της εντύπωση ότι πρόκειται για διαφορετικές ερμηνείες της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς.

Οι παρανοήσεις όμως αυτές επιλύονται γνωρίζοντας ότι πρόκειται για αλληλένδετες θεωρίες με κοινό θεωρητικό κορμό την κοινωνικοποίηση του ατόμου. Συνεπώς, εμπειρικές μελέτες που υποστηρίζουν ότι ο βαθμός «προσκόλλησης» επιδρά στην αποκλίνουσα και εγκληματική συμπεριφορά δεν αποτελεί αποκλειστικό εμπειρικό εύρημα του Κοινωνικού Δεσμού που αντικρούει τις άλλες θεωρίες, αντιθέτως παρέχει υποστήριξη στο θεωρητικό υπόβαθρο και των τριών (Agnew, 1995:365). Οι ερευνητές που διερευνούν τα αίτια της αποκλίνουσας και εγκληματικής συμπεριφοράς οφείλουν να διεξάγουν τα συμπεράσματα τους βάσει της θεωρητικής αυτής σύγκλισης αλλά πάνω από όλα να αναγνωρίζουν ότι τα όρια μεταξύ των κοινωνιολογικών θεωριών αποκλίνουσας συμπεριφοράς δεν είναι άκαμπτα καθώς η αμφισημία και η απροσδιοριστία αποτελούν αναπόσπαστα χαρακτηριστικά της αποκλίνουσας συμπεριφοράς *per se* και συνεπώς των θεωριών που σκοπό έχουν να την ερμηνεύσουν (Downes & Rock, 2003:3).

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Agnew, R. (1993) 'Why Do They Do It? An Examination of the Intervening Mechanisms between 'Social Control' Variables and Delinquency', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 30: 245-66.

Agnew, R. (1995) 'Testing the Leading Crime Theories: An Alternative Strategy Focusing on Motivational Processes', *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 32:363-398.

Akers, R. & Cochran, J. (1985) 'Adolescent Marijuana Use: A Test of Three Theories of Deviant Behaviour', *Deviant Behavior*, (6): 323-46.

Akers, R. & Jensen, G. (επιμ.) (2003) *Social Learning Theory and the Explanation of Crime: A Guide for the New Century: Advances in Criminological Theory*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Akers, R. (1985) *Deviant Behavior: A Social Learning Approach*, (3rd Ed.) Belmont: Wadsworth.

Akers, R. (1998) *Social Learning and Social Structure: A General Theory of Crime and Deviance*, Boston, MA: Northeastern University Press.

Akers, R. (1991) 'Self-control as a General Theory of Crime', *Journal of Quantitative Criminology*, 7: 201-211.

Akers, R., Krohn, M., Lanza-Kaduce, L., Radosevich, M. (1979) 'Social Learning and Deviant Behaviour: A Specific Test of a General Theory', *American Sociological Review*, 44: 635-55.

Aseltine, R. (1995) 'A Reconsideration of Parental and Peer Influences on Adolescent Deviance', *Journal of Health and Social Behavior*, 36 (2): 103-121.

Bandura, A. (1977) *Social Learning Theory*, Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall.

Cohen, A. (1955) *Delinquent Boys*, New York : The Free Press of Glencoe.

Conger, R. (1976) 'Social Control and Social Learning Models of Delinquent Behavior: A synthesis', *Criminology*, 14:17-40.

Downes, D. & Rock P (2003) *Understanding Deviance*, (4th Ed.) Oxford: Oxford University Press.

Elliott, D., Huizinga, D., Ageton, S. (1985) *Explaining Delinquency and Drug Use*, Beverly Hills, CA: Sage.

Evans, T., Cullen, F., Burton, V., Dunaway, R., Benson, B. (1997) 'The Social Consequences of Self-control: Testing the General Theory of Crime', *Criminology*, 35 (3): 475-504.

Gibson, C. & Wright, J. (2001) 'Low Self-control and Co-worker Delinquency: A Research Note', *Journal of Criminal Justice*, 29:483-492.

Gottfredson, M. & Hirschi, T. (1990) *A General Theory of Crime*, Stanford: Stanford University Press.

Hay, C. (2001) 'Parenting, Self-control, and Delinquency: A Test of Self-control Theory', *Criminology*, 39:707-736.

Hirschi, T. (1969) *Causes of Delinquency*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Hirschi, T. & Gottfredson, M. (1995) 'Control Theory and the Life-course Perspective', *Studies on Crime and Crime Prevention*, 4 (2):131-142.

Kalogeraki, S. (2007). *The Effects of Culture on Teenage Drug Taking: Cross-national Differences between the UK, Sweden and Greece*, PhD Thesis, UK: University of Reading.

Kandel, D. & Andrews, K. (1987) 'Processes of Adolescent Socialisation by Parents and Peers', *International Journal of the Addictions*, 22: 319-342.

Kandel, D. & Davies, M. (1991) 'Friendship Networks, Intimacy and Illicit Drug Use in Young Adulthood: A Comparison of Two Competing Theories', *Criminology*, 29:441-469.

Longshore, D. & Turner, S. (1998) 'Self-control and Criminal Opportunity: Cross-sectional Test of the General Theory of Crime', *Criminal Justice and Behavior*, 35 (1):81-98.

Longshore, D., Chang, E., Hsieh S., Messina, N. (2004) 'Self-control and Social Bonds: A Combined Control Perspective on Deviance', *Crime and delinquency*, 50 (4):542-564.

Longshore, D., Turner, S., Stein, J. (1996) 'Self-control in a Criminal Sample: An Examination of Construct Validity', *Criminology*, 34: 209-228.

Marcos, A., Bahr, S. & Johnson, R. (1986) 'Test of a Bonding/Association Theory of Adolescent Drug Use', *Social Forces*, 65:135-161.

Skinner, B.(1959) *Cumulative Record*, New York: Appleton-Century-Crofts.

Sutherland, E.(1939) *Principles of Criminology*, (4th Ed.) Philadelphia, PA: Lippincotte.

Sutherland, E. & Cressey, D. (1970) *Criminology*, (8th Ed.) Philadelphia, PA: Lippincotte.

Sutherland, E., Cressey, D., Luckenbill, D. (1992) *Principles of Criminology*, (11th Ed.), Dix Hills, NY: General Hall.

Winfree, L. & Bernat, F. (1998) 'Social Learning, Self-control and Substance Abuse by Eighth Grade Students: A Tale of Two Cities', *Journal of Drug Issues*, 28: 539-558.

Wright, B., Caspi, A., Moffitt, T., Silva, P.(1999) 'Low Self Control, Social Bonds, and Crime: Social Causation, Social Selection, or Both?', *Criminology*, 37: 479-514.

Wright, B. Caspi, A., Moffitt, T. Silva, P. (2001) 'The Effects of Social Ties on Crime Vary by Criminal Propensity: A Life-course Model of Interdependence', *Criminology*, 39 (2): 321-351.

Πληροφορικό Έγκλημα: Ένα νέο Κοινωνικό Φαινόμενο

Ρομπόρας Αναστάσιος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της παρούσας μελέτης, είναι να παρουσιαστούν όσο πιο αναλυτικά και διεξοδικά γίνεται τα ιστορικά στοιχεία που οδήγησαν στο φαινόμενο της Πληροφορικής παρέκκλισης μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστικών συστημάτων κυρίως από τη χρήση του διαδικτύου, να ορισθούν και να κατηγοριοποιηθούν τα ηλεκτρονικά εγκλήματα και να παρουσιασθούν οι μορφές τους. Επίσης, στο επίκεντρο αυτής της μελέτης ήταν να αναδείξουμε τη διαφορετικότητα της διαδικτυακής εγκληματικότητας σε σχέση με άλλες μορφές εγκληματικότητας, τις αλλαγές που έχει επιφέρει στους κόλπους της κοινωνίας, τους κινδύνους που εγκυμονεί για τα ανυποψίαστα θύματα της, με την παράλληλη ατιμωρησία, σχεδόν, των ανώνυμων δραστών της, τη διεθνή εγκληματική της φύση και τον ολοένα και περισσότερο αυξανόμενο «σκοτεινό αριθμό» της λεγόμενης «ηλεκτρονικής εγκληματικότητας», αφού ελάχιστες περιπτώσεις καταγγέλλονται και λιγότερες από αυτές τιμωρούνται.

Παράλληλα, η έρευνα μας είχε ως στόχο να παρουσιάσει την προβληματική γύρω από το έγκλημα της πληροφορικής τεχνολογίας, ιδίως δε υπό το πρίσμα των σύγχρονων εφαρμογών της, να προσεγγίσει τις αντικρουόμενες απόψεις στη θεωρία και τη νομολογία και να καταγράψει τις δυσκολίες των διωκτικών και δικαστικών αρχών στον εντοπισμό, τη δίωξη και την εκδίκαση αυτών των συμπεριφορών.

Κι αν όλα τα παραπάνω ισχύουν για τα ενήλικα και μεγαλύτερα σε ηλικία μέλη της κοινωνίας, οι δυνατότητες και οι απειλές που εμπεριέχει το Ιντερνέτ γίνονται ακόμη πιο κρίσιμες και καθοριστικές για τα παιδιά και τους νέους, τουλάχιστον μέχρι την ενηλικίωσή τους, στα 18. Πρόκειται δηλαδή για φαινόμενα παιδικής πορνογραφίας.

Επίσης έμφαση δίνεται και σε θέματα ασφάλειας στο διαδίκτυο καθώς και στο τρόπο που προσεγγίζουν οι διωκτικές αρχές το έγκλημα στο κυβερνοχώρο, παρουσιάζοντας ωστόσο τις διεθνείς και Εθνικές πρωτοβουλίες για την καταπολέμηση αυτής της κοινωνικής μάστιγας. Της πραγμάτευσης αυτών των ζητημάτων, προηγείται μια πρώτη προσέγγιση της προσπάθειας για την εννοιολογική οριοθέτηση αυτού του φαινομένου κοινωνικά και νομικά από την πρώιμη κιόλας εμφάνιση του, ενώ επιχειρείται και η παράθεση μερικών ριζοσπαστικών και φιλελεύθερων επιστημονικών απόψεων για το πληροφορικά ηλεκτρονικό έγκλημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο: INTERNET: ΠΡΟΟΔΟΣ & ΑΠΕΙΛΗ

Το internet, θεωρείται ως «η ίδια η πρόοδος και το μέλλον», ένας «κόσμος» που προσφέρει άπειρες δυνατότητες, οι περισσότερες γνωστές σε όλους (χρήστες και μη): αναζήτηση πληροφοριών, «εγκυκλοπαίδεια», ενημέρωση/επικαιρότητα, επικοινωνία μέσω e-mail, επικοινωνία με κρατικές υπηρεσίες, κρατήσεις εισιτηρίων, πληρωμές λογαριασμών, αλλά και ακρόαση ραδιοφώνου, downloading (κατέβασμα) τραγουδιών, παιχνίδια (κυρίως από τους νέους).

Οι ανάγκες που καλύπτει το internet είναι τόσο πρακτικές (προσωπικό και επαγγελματικό «εργαλείο»), όσο και ψυχολογικές (ατομική ικανοποίηση/ψυχαγωγία), αλλά και δυναμικά κοινωνικές (επικοινωνία, μέλος συγκεκριμένης, σύγχρονης κουλτούρας και lifestyle, «ένταξη» στο σήμερα).

Σχεδόν άμεσα, μαζί με τα θετικά, προκύπτουν και τα αρνητικά στοιχεία του internet (κυρίως από τους μη χρήστες), τα οποία εντοπίζονται τόσο σε εγγενείς αδυναμίες του, όσο και σε συγκυριακές, με βάση την σημερινή του κατάσταση στην Ελλάδα (αυτά μόνο από τους χρήστες).

Τα εγγενή αρνητικά στοιχεία τοποθετούνται σε τέσσερις βασικούς άξονες, που ενδεχομένως να καθυστερούν και τον ρυθμό ανάπτυξής του:

Ο πρώτος άξονας των αρνητικών, αφορά τα ηθικά μειονεκτήματα (πορνογραφία, υπόκοσμος, παιδεραστία, ναρκωτικά), κάτι που σχετίζεται με την αίσθηση «ελευθεριότητας» που αποδίδεται στο internet η οποία προκύπτει από την αδυναμία αντίληψης ή ελέγχου του μέσου. Τα ηθικά αυτά αρνητικά οδηγούν στην έντονη άποψη ότι το internet θεωρείται επικίνδυνο για τα παιδιά κάτω των 15 χρονών, και αυτό εκφράζεται έντονα από γονείς και κυρίως «αρνητές» δηλαδή άτομα χωρίς γνώση/επαφή με το internet, αλλά και ευρύτερα περιορισμένη νοοτροπία. Όμως, η επικινδυνότητα αυτή αντιμετωπίζεται στην πράξη μέσα από τον έλεγχο των γονέων (φραγές, ελεγχόμενη χρήση, χρήση παρουσία άλλων κλπ.), ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται ότι αυτό εμπίπτει στην ευρύτερη ευθύνη των γονέων για την διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους.

Ο δεύτερος άξονας των αρνητικών είναι τα κοινωνικά, και κυρίως η πιθανότητα απομόνωσης, καθώς και η υποκατάσταση της προσωπικής επαφής/αποδυνάμωσης σχέσεων, ψυχρότητα και δημιουργία «εικονικών» σχέσεων. Όμως, αυτά ανασύρονται κυρίως από γονείς, αρνητές και μη χρήστες και συνολικά τείνουν να τοποθετούνται σε θεωρητικό και μόνο επίπεδο.

Στον τρίτο άξονα των αρνητικών, τα πρακτικά μειονεκτήματα σχετίζονται κυρίως με το κόστος, ενώ ταυτόχρονα εκφράζονται και ανασφάλεια για «υπερχρεώσεις», «αλόγιστη» χρήση κυρίως από τα παιδιά, και ελλιπή μέτρα

προστασίας του καταναλωτή από τις οικονομικές συναλλαγές/ αγορές. Το κόστος αποτελεί δυναμικό προβληματισμό που απορρέουν από την σημερινή κατάσταση της αγοράς στην Ελλάδα, ενώ η ανασφάλεια απορρέει από την φύση του internet ευρύτερα και δευτερευόντως από την ελληνική αγορά.

Τέλος, ο τέταρτος άξονας των αρνητικών αφορά το λειτουργικό επίπεδο, καθώς το internet γίνεται αντιληπτό ως «αχανής» χώρος πληροφοριών, και κυρίως μεταξύ των μη χρηστών και των μεγάλων ηλικιών υπάρχει άγνοια ή ασαφής γνώση των δυνατοτήτων του, καθώς επίσης και το αντιλαμβανόμενο εμπόδιο της Αγγλικής γλώσσας για όσους δεν την γνωρίζουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ

Είναι πολύ δύσκολο να οριστεί τι είναι ηλεκτρονικό ή πληροφοριακό έγκλημα και να γίνει η κατηγοριοποίησή του. Άλλοι το μελετούν από άποψη κινήτρων όπως ο BloomBecker, άλλοι σχετικά με το περιεχόμενο, π.χ εγκλήματα λευκού περιλαίμιου και άλλοι από τον τρόπο τέλεσης του εγκλήματος. Έτσι, ως *Ηλεκτρονικό Έγκλημα* αποτελούν όλες εκείνες οι αξιόποινες πράξεις που τελούνται με τη χρήση ενός συστήματος ηλεκτρονικής επεξεργασίας δεδομένων. Περικλείει όλες τις παραβάσεις με χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή που στρέφονται κατά οποιουδήποτε έννομου αγαθού.

Με κριτήριο το προσβαλλόμενο έννομο αγαθό, τα εγκλήματα που διαπράττονται στο διαδίκτυο μπορούν να διακριθούν:

- σε εγκλήματα κατά των ατομικών δικαιωμάτων του πολίτη,
- σε εγκλήματα εναντίον του κοινωνικού συνόλου και
- σε εγκλήματα εναντίον των περιουσιακών αγαθών.

Ο όρος αυτός διακρίνεται σε στενή και σε ευρεία έννοια: Η *εν στενή* έννοια της ηλεκτρονικής εγκληματικότητας αναφέρεται στις αξιόποινες πράξεις όπως είναι η ηλεκτρονική απάτη, η χωρίς άδεια απόκτηση δεδομένων, η παραποίηση δεδομένων και η δολιοφθορά δηλαδή εγκλήματα όπου ο ηλεκτρονικός υπολογιστής αποτελεί κύριο μέσο τέλεσης των εγκλημάτων.

Αντίθετα η *εν ευρεία* έννοια εγκληματικότητα μέσω Η/Υ περιλαμβάνει όλα εκείνα τα αδικήματα για την τέλεση των οποίων ο ηλεκτρονικός υπολογιστής χρησιμοποιείται ως βοηθητικό μέσο.

2.1. Ηλεκτρονικό Έγκλημα σε σχέση με το Παραδοσιακό Έγκλημα

Το Ηλεκτρονικό Έγκλημα, ανεξάρτητα από το εάν προσεγγιστεί από την στενή ή την ευρεία έννοια του, εμπεριέχει ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που το διαχωρίζουν από το παραδοσιακό έγκλημα. Τέτοια σημεία είναι τα εξής

- Το έγκλημα στον κυβερνοχώρο είναι γρήγορο, διαπράττεται σε πραγματικό χρόνο, ακόμα και σε δευτερόλεπτα, και πολλές φορές δεν το αντιλαμβάνεται ούτε το ίδιο το θύμα.
- Είναι εύκολο στη διάπραξή του για όσους το γνωρίζουν, ενώ τα ίχνη που αφήνει είναι ψηφιακά.
- Για την τέλεση του απαιτούνται άριστες και εξειδικευμένες γνώσεις.
- Οι κυβερνο-εγκληματίες πολλές φορές δεν εμφανίζονται με την πραγματική τους ταυτότητα, αποστέλλοντας ηλεκτρονικά μηνύματα (e-mails) με ψευδή στοιχεία.

- Μπορεί να διαπραχθεί από οποιοδήποτε μέρος, καθώς δεν απαιτείται η μετακίνηση του δράστη, και τα αποτελέσματά του να γίνονται ταυτόχρονα αισθητά σε πολλούς στόχους ανεξαρτήτου εδαφικού περιορισμού. Για αυτό, άλλωστε, και το αποκαλούν «έγκλημα χωρίς πατρίδα».
- Ο εντοπισμός ενός ψηφιακού εγκληματία, κατά κανόνα, είναι πολύ δύσκολος (αλλά όχι ακατόρθωτος) να προσδιοριστεί καθώς επίσης και ο (πραγματικός) τόπος τέλεσής του και αυτό γιατί μπορεί ο δράστης να εντοπιστεί σε ένα συγκεκριμένο τόπο, τα αποδεικτικά στοιχεία, όμως, να βρίσκονται σε διαφορετική και απομακρυσμένη χώρα ή και να βρίσκονται ταυτόχρονα σε πολλές διαφορετικές χώρες.
- Καθώς ο κίνδυνος ανακάλυψης του ηλεκτρονικού δράστη είναι μικρός, το ηλεκτρονικό έγκλημα αποδίδει μεγάλα κέρδη.
- Ο αριθμός των θυμάτων τους συγκρινόμενος με εκείνο των παραδοσιακών εγκλημάτων είναι κατά πολύ μεγαλύτερος.
- Οι οικονομικές απώλειες που προξενούνται στα «ψηφιακά» εγκλήματα είναι πολύ μεγαλύτερες από εκείνες των θυμάτων των παραδοσιακών εγκλημάτων.
- Καθώς για την διάπραξή του δεν απαιτείται φυσική μετακίνηση του δράστη, δίνει τη δυνατότητα σε άτομα με ορισμένες ιδιαιτερότητες, όπως για παράδειγμα παιδόφιλοι, να επικοινωνούν γρήγορα ή και σε πραγματικό χρόνο, χωρίς μετακίνηση, εύκολα, ανέξοδα, να βρίσκονται μαζί στις ίδιες ομάδες συζήτησης (π.χ. Newsgroups) ή μέσα από διαδικτυακά άμεσα αναμεταδιδόμενες συζητήσεις (π.χ. Internet Relay Chat).
- Η καταγραφή της εγκληματικότητας στον Κυβερνοχώρο δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα γιατί ελάχιστες περιπτώσεις κυβερνο-εγκλημάτων καταγγέλλονται διεθνώς με άμεση συνέπεια, το μέγεθος της εγκληματικότητας στο χώρο του διαδικτύου να χαρακτηρίζεται ακόμα πιο «σκοτεινό» από ότι το έγκλημα του πραγματικού κόσμου.
- Η αστυνομική διερεύνηση του είναι πολύ δύσκολη και απαιτεί άριστη εκπαίδευση και εξειδικευμένες γνώσεις.
- Οι οποίες εξειδικευμένες γνώσεις απαιτούνται και σε όσους, εκτός αστυνομίας, ασχολούνται με τη συγκεκριμένη μορφή εγκλήματος, όπως είναι οι εισαγγελείς, οι δικαστές, οι δικηγόροι.
- Για την διερεύνησή του απαιτείται συνεργασία τουλάχιστον δύο μηχανισμών του κράτους ώστε να γίνεται αντιληπτή η εξωτερική του εγκλήματος και του κράτους όπου βρίσκονται αποθηκευμένα τα αποδεικτικά στοιχεία.

2.2. Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ του Νταβός 2008: Ορισμός για το Παραδοσιακό διαδικτυακό έγκλημα

Σύμφωνα με τα πορίσματα του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ του Νταβός, ως **παραδοσιακό διαδικτυακό έγκλημα**, ορίζεται η απάτη ή κλοπή στοιχείων της ψηφιακής ταυτότητας κάποιου, των προσωπικών του δεδομένων αλλά και η εξαπάτηση του για πληρωμή υπηρεσιών ή αγαθών που δεν υπάρχουν.

Σήμερα λειτουργούν μεγάλες και πολύ καλά οργανωμένες συμμορίες ηλεκτρονικού εγκλήματος, που μπορεί να αποτελούνται από μέχρι και 300 άτομα με εξειδικευμένους ρόλους, προγραμματιστές, δικηγόρους, συλλέκτες δεδομένων κλπ. Χρησιμοποιούν ιούς για να αποκτήσουν τον έλεγχο άλλων υπολογιστών, συνδυάζοντας τους και κατασκευάζοντας ολόκληρα δίκτυα μολυσμένων υπολογιστών που εξαπολύουν ταυτόχρονα επιθέσεις. Στις ΗΠΑ, μια τέτοια συμμορία είχε καταφέρει την κλοπή 25 εκατομμυρίων διατραπεζικών συναλλαγών, τις οποίες προώθησε στην Ουκρανία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο: ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΨΗΦΙΑΚΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΑ

- Χρησιμοποιούν αποκλειστικά την ψηφιακή τεχνολογία για να παραβούν τον νόμο
- Διαφέρουν μεταξύ τους ως προς τις δεξιότητες, τη γνώση, τους πόρους και τα κίνητρα τους
- Έχουν διαφορετικά επίπεδα ικανοτήτων τα οποία στηρίζονται στη βασική τους εκπαίδευση, τις κοινωνικές τους αλληλεπιδράσεις και στην εμπειρία τους στη χρήση των Η/Υ
- Η ηλικία τους κυμαίνεται μεταξύ 12 και 24 ετών και συνήθως η οικογένεια και ο κοινωνικός τους περίγυρος δεν έχει ιδέα για το τι κάνουν
- Τα κίνητρα τους διαφέρουν από εγκληματία σε εγκληματία καθώς περιλαμβάνουν την πλεονεξία, την ανάγκη να λύσουν τα προσωπικά τους προβλήματα και την προσωποποίηση των Η/Υ.

3.1. Οι Μορφές Εγκληματικότητας στο Διαδίκτυο

A) Μορφές πληροφορικού εγκλήματος:

- Παραβίαση απορρήτων
- Απάτες με Η/Υ
- Διακίνηση πορνογραφικού υλικού
- Εγκλήματα υψηλής τεχνολογίας (hi tech Crimes)

B) Μορφές ηλεκτρονικού εγκλήματος:

- Τροποποίηση και Κλοπή δεδομένων
- Εισβολή και Σαμποτάζ σε δίκτυο
- Μη εξουσιοδοτημένη πρόσβαση
- Διασπορά ιών
- Υπόθαλψη αδικημάτων
- Πλαστογραφία και Απάτη

Γ) Νέες μορφές Ηλεκτρονικών Εγκλημάτων

- Κυβερνοτρομοκρατία
- CYBERBULLING: Η νέα τρομοκρατία που αναπτύσσεται μέσα στο σχολικό περιβάλλον
- Το εμπόριο Ανθρώπων
- Όργια με γενική είσοδο 2 (δύο) Ευρώ!

- Δημοπρασίες για αντικείμενα που άνηκαν σε διαβόητους δολοφόνους
- Αγγελίες Δολοφόνων
- Ηλεκτρονικό Εμπόριο
- Διακίνηση – Πώληση Φαρμάκων, Ναρκωτικών & Όπλων
- Ηλεκτρονικός Τζόγος
- Αυτοκτονίες

Στατιστικά στοιχεία εξιχνιασθέντων υποθέσεων από 1/1/2004 έως 15/11/2004 σύμφωνα με το τμήμα Ηλεκτρονικού Εγκλήματος της Γ.Α.Δ.Α

ΑΔΙΚΗΜΑ	ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	ΣΥΛΛΗΦΘΕΝΤΕΣ	ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΜΕΝΟΙ
348 Α Π.Κ. & Ν. 5060/1931 «ΠΟΡΝΟΓΡΑΦΙΑ ΑΝΗΛΙΚΩΝ» ΚΑΙ «ΠΕΡΙ ΑΣΕΜΝΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ»	10	36	36
386 Α Π.Κ. «ΑΠΑΤΗ ΜΕ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗ» HACKING	3	0	3
370 Β Π.Κ. «ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΑΠΟΡΡΗΤΩΝ ΣΕ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗ»	3	0	8
«ΔΙΑΡΡΟΗ ΔΙΑΒΑΘΜΙΣΜΕΝΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΜΕΣΩ INTERNET»	1	0	1
Αρ. 66 Ν. 2121/93 «ΠΕΡΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ» & 394 Π.Κ. «ΑΠΟΔΟΧΗ ΚΑΙ ΔΙΑΘΕΣΗ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΕΓΚΛΗΜΑΤΟΣ ΜΕΣΩ INTERNET» & 386 Π.Κ. «ΑΠΑΤΗ ΜΕ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΗ»	2	3	3
«ΣΥΚΟΦΑΝΤΙΚΗ ΔΥΣΦΗΜΗΣΗ ΜΕΣΩ INTERNET»	1	0	2
361 Π.Κ. «ΕΡΓΟ ΕΞΥΒΡΙΣΗ ΜΕΣΩ INTERNET»	1	0	1
ΣΥΝΟΛΙΚΑ	21	39	54

Πίνακας 3.1.1

3.2. Cracking & Hacking

A) Cracking

Ως *Cracker* ορίζονται αυτοί που δεν "εισβάλουν" απλώς για να μάθουν κάτι, αλλά μόλις μάθουν το στοιχείο που επιθυμούν π.χ. τον αριθμό της πιστωτικής κάρτας (Bruce, St. (1992) *The hacker crackdown: Law and disorder on the electronic frontier* Part 2, σελ. 7) δίνουν και την κατάλληλη εντολή στην Τράπεζα για την μεταφορά ενός ποσού στον λογαριασμό τους. Κοινώς, σκοπός τους είναι να κλέψουν μια πληροφορία, χρήματα που δεν είναι δικά τους, ή να προκαλέσουν βανδαλισμούς σε αρχεία και γραφικά

B) Hacking

- Ως *Hacker* ορίζονται αυτοί που "επιτίθενται" στα computer απλώς από ευχαρίστηση ή περιέργεια, χωρίς όμως να επιδιώκουν κάποιο οικονομικό όφελος. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν, οι δράστες που "εισβάλλουν" σε υπολογιστή δια της χρήσεως του Διαδικτύου (hackers) για να μάθουν απλώς, κάποια προσωπικά στοιχεία, η για να εντοπίσουν κάποιο πρόβλημα στην πληροφοριακή υποδομή εταιριών, τραπεζών κ.α. (Dorothy E. Denning (1991) *Concerning hackers who break into computer systems* Σελ. 4), και στη συνέχεια να κοινοποιήσουν αυτό με σκοπό την αμοιβή τους ή την πρόσληψή τους στην εταιρία. (Οι hacker εμφανίστηκαν για πρώτη φορά κατά τη δεκαετία του 1970 στις ΗΠΑ, ως δράστες σε τηλεπικοινωνιακά συστήματα) (Λάζος, Γρ (2001) Πληροφορική και έγκλημα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα).

3.3. Έρευνα για τη Σχέση Παιδιών – Διαδικτύου

Η έρευνα διεξήχθη από τη εταιρία λογισμικού Symantec και τη Διεθνή Ένωση για την Εξακρίβωση Εγκλημάτων σε δείγμα παιδιών ηλικίας 8 - 13 ετών, με την υποστήριξη του Υπουργείου Επικοινωνιών της Ιταλίας, της Αστυνομίας Διαδικτύου (Internet Police), της Κοινότητας Lazio Ιταλίας και της διεθνούς οργάνωσης UNICEF. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι:

- Η πλειοψηφία των παιδιών επισκέπτεται κυρίως chat-rooms και άλλες διαδραστικές υπηρεσίες γιατί τους επιτρέπει να επικοινωνούν ζωντανά με άτομα που δεν γνώριζαν προηγουμένως.
- Τα παιδιά που συμμετείχαν στην έρευνα απάντησαν ότι ενδιαφέρονται για θέματα που σχετίζονται με το sex
- Το 47% των ενηλίκων που συμμετείχαν δήλωσαν ότι σπάνια επιβλέπουν τα παιδιά κατά την πλοήγηση τους στο Διαδίκτυο
- Το 27% των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι δεν είναι ποτέ κάτω από επίβλεψη
- Το 34% των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι δεν δέχτηκαν ποτέ συμβουλές από τους γονείς τους για θέματα πλοήγησης στο Internet
- Η πλειοψηφία των δασκάλων ή καθηγητών που συμμετείχαν δήλωσε ότι δεν γνωρίζει πώς να προσεγγίσει το θέμα του Διαδικτύου και ότι η διδασκαλία που αφορά τη χρήση υπολογιστών, Internet και νέων τεχνολογιών πρέπει να βελτιωθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο: ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΟΡΝΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Οι παιδόφιλοι από όλες τις χώρες του κόσμου «συναντώνται» στο Ιντερνέτ και στα Chat Rooms με σκοπό την ανταλλαγή video με ερωτικές πράξεις ανηλίκων και ζωντανές ερωτικές επικοινωνίες.

Το Διαδίκτυο, παρέχει ένα νέο τρόπο συναντήσεως για την εκμετάλλευση παιδιών αφού μειώνει τα αντικίνητρα με την παροχή ανωνυμίας και διευκολύνει την ανάπτυξη της φαντασίας δίνοντας στους θύτες ευκολότερη πρόσβαση σε ομάδες ομοϊδεατών περιορίζοντας την αίσθηση της περιθωριοποίησης

Σύμφωνα με τις τελευταίες εγκληματολογικές στατιστικές της ΓΑΔΑ και συγκεκριμένα από το τμήμα δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, από τις 01/07/2004 μέχρι τις 20/01/2008 διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Αδίκημα	Υποθέσεις που Εξιχνιάστηκαν	Εκδικάστηκαν	Συλληφθέντες	Κατηγορούμενοι
Παιδική πορνογραφία	130	32	41	110

Πίνακας 4.1

4.1. Στατιστικά στοιχεία παιδικής πορνογραφίας

Το 2003 οι καταγγελίες που δεχόταν η Αστυνομία για το Κυβερνοέγκλημα ήταν 1/ημέρα ενώ το 2008 ανέρχονται στις 30/ημέρα. Το 45-50% αυτών των καταγγελιών αφορούν την παιδική πορνογραφία. Υπάρχουν περίπου 100.000 ιστοσελίδες διακίνησης παιδικού πορνογραφικού υλικού, ο ετήσιος τζίρος ανέρχεται στο 1.000.000.000 € ενώ τα έσοδα από τη γενικότερη διαδικτυακή πορνογραφία ανέρχονται στα 2,6.000.000.000 € ετησίως

Οι Διαδικτυακοί τόποι που «φιλοξενούν» παιδικό πορνογραφικό υλικό αυξάνονται ραγδαία από το 2001. Συγκεκριμένα, παρατηρείται αύξηση έως και 345% ενώ σταδιακά, εμφανίζονται 67 με 82 νέα sites μηνιαία και 8 με 21 καθημερινά. Το 2007 σημειώθηκε 16,4% αύξηση στις καταγγελίες που δέχτηκε η Αγγλική ανοιχτή γραμμή καταγγελιών «Internet Watch Foundation» για εικόνες παιδικής κακοποίησης σε σχέση με την αντίστοιχη περίοδο του 2006.

4.2. Στατιστικά στοιχεία παιδικής πορνογραφίας: Έρευνα Ελληνικής Καταναλωτικής Οργάνωσης

Τα στατιστικά στοιχεία που διαθέτει η Ε.ΚΑΤ.Ο (.Ενότητα 4.3, Κεφάλαιο 4, *Investigating Child Exploitation And Pornography: The Internet, The Law And Forensic Science*, by Monique Mattei, Ferraro JD CISSP, Eoghan Casey MS, Michael Mc Grath MD Contributor, Elsevier Academic Press) είναι σοκαριστικά:

- Το 50% από τα παιδιά που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο δεν επιβλέπονται κατά τη διάρκεια της πλοήγησης
- Το 1/3 των γονέων που έχουν στο σπίτι υπολογιστή, έχουν εγκαταστήσει κάποιο φίλτρο προστασίας σε αυτόν.
- 1 στους 5 ανηλίκους έχει δεχθεί σεξουαλική προσέγγιση ή υποκίνηση στο Διαδίκτυο.
- 1 στους 33 ανηλίκους έχει δεχθεί επιθετική σεξουαλική προσέγγιση (δηλαδή του ζητήθηκε από παιδόφιλο να συναντηθούν κάπου, ο παιδόφιλος επικοινωνήσε τηλεφωνικά μαζί του ή έστειλε επιστολή, χρήματα ή δώρα για να τον παρακινήσει στη συνάντηση)
- 1 στους 4 ανηλίκους έχει εκτεθεί χωρίς να το επιθυμεί σε φωτογραφικό υλικό γυμνών ανθρώπων ή σεξουαλικών περιπτώσεων
- Μόνο το 17% των νέων και το 11% των γονέων γνωρίζουν έστω και έναν φορέα στον οποίο μπορούν να αναφέρουν ένα τέτοιο περιστατικό.
- Περίπου το 25% των νέων που έχουν δεχθεί σεξουαλική προσέγγιση ή παρενόχληση το είπαν στους γονείς τους.
- Το 40% αυτών που εκτέθηκαν σε ανεπιθύμητου περιεχομένου ιστοσελίδες το ανέφεραν στους γονείς τους.

4.3. Στατιστικά στοιχεία παιδικής πορνογραφίας: Έρευνα πανεπιστήμιο του New Hampshire Στατιστικά στοιχεία παιδικής πορνογραφίας

Σύμφωνα με μια έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το πανεπιστήμιο του New Hampshire σε παιδιά ηλικίας 10-17 ετών που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο έδειξε ότι:

- Περίπου το 1 στα 5 έλαβε κάποια μορφή σεξουαλικής παρενόχλησης πέρα του Διαδικτύου
- Το 1 στα 33 έλαβε μια επιθετική σεξουαλική παράκληση (αίτημα να συναντηθεί, να συζητήσει τηλεφωνικώς, κ.λπ.)
- Το 1 στα 4 εκτέθηκε σε ανεπιθύμητες εικόνες που περιείχαν γυμνό ή σεξουαλική δραστηριότητα
- Το 1 στα 17 αισθάνθηκε απειλημένο ή παρενοχλημένο (σχετικά με κάποια σεξουαλικό περιεχόμενο)

- Τα κορίτσια στοχεύτηκαν ως σεξουαλικά θύματα 2 φορές περισσότερο από ότι τα αγόρια
- Το 77% της νεολαίας που στοχεύτηκε ως πιθανά σεξουαλικά θύματα ήταν άνω των 14 ετών.
- Αν και το 22% της νεολαίας που θεωρήθηκε πιθανό θύμα ήταν ηλικίες 10 έως 13, αυτή η ηλικιακή ομάδα ενοχλήθηκε δυσανάλογα από το γεγονός
- Οι ενήλικοι (οι περισσότεροι μεταξύ των ηλικιών 18 και 25) αποτέλεσαν το 24% των σεξουαλικών παρακλήσεων
- Οι νεαροί αποτέλεσαν το 48% των επιθετικών παρακλήσεων
- Η ηλικία ήταν άγνωστη για 27% των προαγωγών
- Ελαφρώς περισσότερο από τα 2/3 των παρακλήσεων και των σε απευθείας σύνδεση προσεγγίσεων προήλθαν από αρσενικό φύλο
- 1/4 των επιθετικών προσεγγίσεων προερχόταν από θηλυκό φύλο

4.4. Ασφάλεια και τρόποι προστασίας ανηλίκων

A) Ποιοι κίνδυνοι ελλοχεύουν για τα παιδιά από τη χρήση του Διαδικτύου;

- Να εκτεθούν σε ακατάλληλο πορνογραφικό ή προσβλητικό περιεχόμενο
- Να έρθουν σε επαφή με αγνώστους που μπορεί να τα βλάψουν
- Να εθιστούν τόσο πολύ στη χρήση του με κίνδυνο να παραμελήσουν τις κοινωνικές τους δραστηριότητες, τις σχολικές τους υποχρεώσεις ή τα παιχνίδια με τους φίλους τους

B) Πώς θα αντιληφθούν οι γονείς ότι κάτι περίεργο συμβαίνει;

- Το παιδί λαμβάνει ανεξήγητα ή ύποπτα δώρα, ιδιαίτερα ψηφιακά, όπως φωτογραφικές μηχανές, κινητά τηλέφωνα, τηλεφωνικές κάρτες, υπολογιστές ή λεφτά, από ανθρώπους που δεν γνωρίζουν ή δεν έχουν ακούσει ποτέ,
- Το παιδί λαμβάνει τηλεφωνήματα από ενήλικους ή από μεγαλύτερους εφήβους που δεν γνωρίζουν
- Το παιδί ξοδεύει ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα στο Διαδίκτυο
- Το παιδί γρήγορα αλλάζει το παράθυρο που έχει ανοιχτό στην οθόνη του υπολογιστή του ή τον κλείνει τελείως καθώς μπαίνει ο γονιός στο δωμάτιο του
- Το παιδί γίνεται επιθετικό, τρέχει μακριά από το σπίτι ή ξεκινάει κάποια εγκληματική δραστηριότητα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο: ΔΙΚΑΙΟΔΟΣΙΑ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Για την καταπολέμηση της ηλεκτρονικής εγκληματικότητας απαιτείται συνεργασία μεταξύ όλων των κρατών ενώ για την ανεύρεση της αρμοδιότητας του δικαστηρίου πρέπει να καθορισθεί ο τόπος τέλεσης του. Έτσι, λοιπόν, ισχύουν οι εξής θεωρίες:

- Η θεωρία του τόπου ενέργειας.
- Η θεωρία του τόπου αποτελέσματος
- Η μικτή θεωρία
- Η θεωρία του βαρύνοντος τόπου.

Στην Ελλάδα αλλά και στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η κρατούσα θεωρία είναι η θεωρία του βαρύνοντος τόπου, σύμφωνα με την οποία, ο τόπος αδικήματος εντοπίζεται στο κράτος όπου το έγκλημα εκδηλώθηκε κατά την κύρια σημασία του.

5.1. Νομοθεσία Διαδικτυακών Εγκλημάτων

- Στην Ελληνική νομοθεσία δεν υπάρχει νόμος που να αναφέρεται αποκλειστικά σε θέματα διαδικτύου και ειδικότερα να ρυθμίζει την συμπεριφορά των χρηστών από άποψη ποινικού δικαίου. Στην Ελληνική έννομη τάξη ισχύει ο Ν. 1805/1988, ο οποίος τροποποίησε ή συμπλήρωσε τις σχετικές διατάξεις του ποινικού κώδικα (άρθρα 13γ, 370Β, 370Γ, 386Α) και αφορά τα εγκλήματα που διαπράττονται με ηλεκτρονικούς υπολογιστές.
- Πρόσφατα τέθηκε σε ισχύ το Π.Δ. 47/2005, από την Α.Δ.Α.Ε. (Αρχή Διασφάλισης Απορρήτου των Επικοινωνιών), το οποίο αφορά τις διαδικασίες, τεχνικές και οργανωτικές εγγυήσεις για την άρση του απορρήτου των επικοινωνιών και τη διασφάλισή του. Στις 23 Νοεμβρίου του 2001, στη Βουδαπέστη, υπεγράφη από όλα σχεδόν τα μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα) Συνθήκη, σκοπός της οποίας είναι η προστασία της κοινωνίας από το έγκλημα στο Κυβερνοχώρο καθιερώνοντας την υποχρέωση εναρμόνισης των εθνικών νομοθεσιών.

5.2. Εποπτικές αρχές για την διαδικτυακή προστασία στην Ελλάδα

Οι εποπτικές αρχές σε ζητήματα ασφαλείας του Διαδικτύου και των επικοινωνιών γενικότερα στην Ελλάδα είναι:

- Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, η οποία έχει ως αποστολή την εποπτεία τήρησης του προσωπικού απορρήτου και στο Διαδίκτυο
- Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των επικοινωνιών (Α.Δ.Α.Ε.), σκοπός της οποίας είναι η προστασία του απορρήτου των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας με οποιοδήποτε άλλο τρόπο και
- Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (Ε.Ε.Τ.Τ.), η οποία χορηγεί άδειες σε Παρόχους Τηλεπικοινωνιακών Υπηρεσιών, στους οποίους ανήκουν και οι Πάροχοι Υπηρεσιών Διαδικτύου (ISP's), ενώ ρυθμίζει και ελέγχει τον τομέα των τηλεπικοινωνιών, εποπτεύοντας παράλληλα την τηλεπικοινωνιακή αγορά.

5.3. Πανευρωπαϊκή προσπάθεια για την αντιμετώπιση των κινδύνων του διαδικτύου

Το 1996 στη Στοκχόλμη, το Παγκόσμιο Συνέδριο κατά της Σεξουαλικής Εκμετάλλευσης Παιδιών για Εμπορικούς Σκοπούς, είχε αναγνωρίσει ότι άτομα που επιδιώκουν σεξουαλική εκμετάλλευση και πορνογράφοι χρησιμοποιούν καταχρηστικά το Διαδίκτυο και ότι το πρόβλημα αυτό επιδεινώνεται συνεχώς. Για να δοθεί απάντηση σε αυτή την απειλή δημιουργήθηκαν δύο πρωτοβουλίες, η Internet Action (πρόγραμμα δράσης για τη βελτίωση της ασφάλειας του Διαδικτύου) και η πρωτοβουλία Internet Hotline Providers in Europe (INHOPE) Forum (το ευρωπαϊκό φόρουμ των προμηθευτών «κόκκινων γραμμών» του Διαδικτύου στην Ευρώπη).

- Η πρωτοβουλία **Internet Action**, διοργάνωσαν σεμινάρια για άτομα που διαδραματίζουν κοινωνικούς ρόλους καθοριστικής σημασίας, στα οποία περιλαμβάνονταν εκπαιδευτικοί, κοινωνικοί λειτουργοί και αστυνομικοί καθώς και δημιούργησαν νέο υλικό και μετέφρασαν τις υφιστάμενες οδηγίες NetSmart για να τις διανείμουν σε επαγγελματίες που εργάζονται με παιδιά.
- Η πρωτοβουλία **INHOPE Forum** έφερε σε επαφή τις τηλεφωνικές «κόκκινες γραμμές» που υπάρχουν στη Γερμανία, στις Κάτω Χώρες, στη Νορβηγία καθώς επίσης και εταιρείες που θα μπορούσαν να παρέχουν «κόκκινες γραμμές» στο Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ιρλανδία και την Ισπανία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο: ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ & ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Λίγο πριν το τέλος αυτής της παρουσίασης, θα ήταν σίγουρα δύσκολο να πούμε πως καταφέραμε να εξαντλήσουμε τις προεκτάσεις ενός νέου κοινωνικά φαινομένου. Θα μπορούσαμε όμως να πούμε πως καταφέραμε να παρουσιάσουμε τις ολοένα και αυξανόμενες παρεκκλίνουσες πτυχές μέχρι σήμερα ώστε να μπορούμε να μιλάμε πραγματικά για ένα νέο κοινωνικό φαινόμενο.

Κατά μέσο όρο στον κόσμο διακινούνται ηλεκτρονικά πάνω από 3,5 δισεκατομμύρια δολάρια το λεπτό. Οι χρήστες είναι «εν δυνάμει» θύματα. Η θυματοποίηση των ανηλίκων από την έκθεση σε πορνογραφικό και παράνομο υλικό, είναι ευρεία, σύμφωνα με τις έρευνες παγκοσμίως. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτών των εγκλημάτων αυξάνουν τον κίνδυνο θυματοποίησης και μειώνουν τις πιθανότητες αποτελεσματικής πρόληψης και αντιμετώπισης. Οι δράστες αποκλίνουν από το «παραδοσιακό» προφίλ των εγκληματιών, άρα δύσκολα εντοπίζονται και συλλαμβάνονται (σκοτεινός αριθμός).

Στην προσπάθεια μας να προτείνουμε μερικούς τρόπους αντιμετώπισης ενός κοινωνικού φαινομένου όπως αυτό της πληροφορικής παρέκκλισης θα λέγαμε πως οι ευθύνες αρχικά είναι πολλαπλές και ο κοινωνικός «ρόλος» του κάθε πολίτη ιδιαίτερα σημαντικός και χρήσιμος. Ένας ρόλος που θα μπορούσε να στηριχθεί αρχικά σε δύο επίπεδα:

- Πρώτο, στη σωστή χρήση της τεχνολογίας ώστε να είναι ένα όπλο για τον εντοπισμό και εξουδετέρωση αυτού του προβλήματος όπου είναι τεχνικά δυνατό, και
- Δεύτερο, ενημέρωση και επιμόρφωση των γονέων, εκπαιδευτικών και παιδιών τόσο όσο αφορά τη χρήση των νέων τεχνολογιών, του διαδικτύου, την καταπολέμηση φαινομένων σχετικά με την «άγνοια του νόμου» αλλά επίσης και στην ανάπτυξη της σωστής διαδικτυακής κουλτούρας.

Στόχος της πολιτείας για την καταπολέμηση του πληροφορικού εγκλήματος θα πρέπει να είναι:

1. Η ενημέρωση των χρηστών του γενικού πληθυσμού,
2. Η ανάπτυξη τεχνολογικής προστασίας αξιοποιήσιμη από όλους,
3. Η δημιουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της οικογένειας, των σχολικών συμβούλων κ.α. για τους κινδύνους των ανηλίκων χρηστών,
4. Η ενδυνάμωση και επέκταση όλων των σχετικών δράσεων των μη κυβερνητικών οργανώσεων (π.χ. Web Police),

5. Η συνεχής ενημέρωση κοινού, γονέων, διδασκάλων, χρηστών διαδικτύου,
6. Η παρακολούθηση των τεχνολογικών εξελίξεων,
7. Ο εκσυγχρονισμός της νομοθεσίας σε συνεργασία με τον συνεχή εκσυγχρονισμό των διωκτικών αρχών,
8. Η αξιοποίηση της διεθνούς εμπειρίας και εθνικής τεχνογνωσίας και
9. Η συνεργασία των τοπικών φορέων ώστε να δημιουργήσουν νέες προϋποθέσεις για την μείωση της πληροφορικής εγκληματικότητας.

Οι νέες μορφές θυματοποίησης¹ ανηλίκων και μη, απαιτούν νέες παρεμβάσεις πρόληψης, πέραν των παραδοσιακών ποινικών μέτρων. Στόχος μας πρέπει να είναι:

- Η μείωση του κινδύνου θυματοποίησης,
- Η εναρμόνιση της ποινικής νομοθεσίας σε διεθνές επίπεδο
- ενώ η γενική πρόληψη και ευαισθητοποίηση είναι πιο αποτελεσματικές στρατηγικές από τις όποιες αντίστοιχες κατασταλτικές.

¹ Βλ., Ενότητα “Cyber Victims”, Κεφάλαιο 3, Investigating Child Exploitation And Pornography: The Internet, The Law And Forensic Science by Monique Mattei Ferraro JD CISSP, Eoghan Casey MS, Michael Mc Grath MD Contributor, Elsevier Academic Press

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η πρόληψη της εγκληματικής δράσης μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα από τους ίδιους τους χρήστες κυρίως με την προσοχή που πρέπει να δείχνουν για την κάθε κίνηση τους στο χώρο του Διαδικτύου ώστε να μη δώσουν δικαιώματα να προσβάλλουν τις ατομικές τους ελευθερίες αλλά και να μη δώσουν το χώρο να προσβληθεί μία αθώα παιδική ψυχή.

Η ενημέρωση των γονιών αλλά και όλων των ανθρώπων που ζουν και κινούνται με γνώμονα τη χρήση των υπολογιστών και του Ιστοχώρου, ίσως τελικά να είναι και η μόνη λύση για την αντιμετώπιση της νέας μάστιγας που έχει ήδη εμφανιστεί στα κοινωνικά δρώμενα καθώς όλο και πιο συχνά, θα μπορούσαμε να πούμε καθημερινά, υπάρχουν καταγγελίες για φαινόμενα παιδικής πορνογραφίας στο Διαδίκτυο.

Προσβλέπουμε λοιπόν σε ένα ασφαλέστερο διαδίκτυο, το οποίο θα αποτελέσει το νέο περιβάλλον μέσα στο οποίο οι γονείς, τα παιδιά και η κοινωνία εν γένει, θα μαθαίνουν, θα ψυχαγωγούνται και θα επικοινωνούν με ασφάλεια.

Κάθε χρήστης Η/Υ οφείλει να κατανοήσει πως ο υπολογιστής του είναι σαν το σπίτι του. Αν το αφήσει ξεκλείδωτο, θα μπει μέσα ο κλέφτης. Δεν μετράει αν ο υπολογιστής είναι παλιός ή καινούργιος. Μετράει αν θυμόμαστε να βάζουμε κλειδαριές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Κουράκης, Ν.(1991), *Εγκληματολογικοί ορίζοντες*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδόσεις Σάκκουλα
- Ζαραφωνίτου, Χρ. (1995) *Εμπειρική Εγκληματολογία*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Λάζος, Γρ.(2001), *Πληροφορική και Έγκλημα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα
- Λαμπροπούλου, Έ. (1994), *Κοινωνικός Έλεγχος του Εγκλήματος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Unesco (1972), *Λεξικό κοινωνικών επιστημών*, εκδόσεις Ελληνική Παιδεία, Αθήνα
- Μαγγανά Δ. Αντώνη – Λάζου Γρηγόρη, (1998) *Ο ποινικός Κώδικας για τον Πολίτη: Μια επιλογή παραδειγμάτων*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση
- Μάριος Δ. Δικαιάκος, (2008) *Παράνομο Περιεχόμενο στο Διαδίκτυο: Η Κυπριακή Εμπειρία στην Αντιμετώπισή του*, Διδακτορική έρευνα
- Πανούσης, Γ., (1987), *Θεμελιώδη ζητήματα της εγκληματολογίας*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδόσεις Σάκκουλα.,
- Πανούσης, Γ., (1985), *Οι κοινωνικές σχέσεις ως αναγκαίοι όροι της εγκληματογένεσης*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδόσεις Σάκκουλα,
- Σπινέλλη, Κ. Δ., (1985), *Εγκληματολογία*, Αθήνα - Κομοτηνή, εκδόσεις Σάκκουλα,

Ξενόγλωσση

- Barry Hurewitz και Allen Lo., (1993) *Computer-related crimes*, American Criminal Law Review.
- Casey, E., (2004) *Digital Evidence and Computer Crime:Forensic science: Computers and the Internet*, Second Edition, Academic Press
- Clinard, M. B., και Quinney R., (1967) *Criminal Behavior Systems: A Typology*, New York: Holt, Rinehart & Winston